

revolucionarni omladinski

pokret u Zagrebu 1941-1945

Izdavački savjet zbornika

Branko Gumhalter, Emil Ivane, Ivica Kranželić, Vlado Mađarević, Mauricije
Magašić (predsjednik), Zlatko Munko, Nada Novosel, Mira Paut-Grubor,
Vjekoslav Pavlinić, Žarka Prodanović, Dušan Tumpić

Uredništvo

Ladislav Grakalić, Branko Gumhalter, Ivica Kranželić, Vlado Mađarević,
Mauricije Magašić, Zlatko Munko

Tajnica uredništva

Mira Kmić

REVOLUCIONARNI
OMLADINSKI POKRET
U ZAGREBU 1941-45

II

Zbornik
povijesnih pregleda i sjećanja

Izdavači

GRADSKA KONFERENCIJA SSRNH, ZAGREB
GRADSKI ODBOR SAVEZA UDRUŽENJA BORACA NOR-a, ZAGREB
SVEUČILIŠNA NAKLADA LIBER

ZAGREB 1984

*

© Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, Jugoslavija

Recenzenti

Dr Narcisa Lengel-Krizman

Prof. Petar Strčić

Naslovna stranica

Ico Simčić

PREDGOVOR

Drugi svezak Zbornika »Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941—1945« objavljuje memoarske zapise, sjećanja i biografije nekih poginulih boraca, u kojima je opisana borba i aktivnost antifašističke omladine prije rata i za vrijeme okupacije zemlje do oslobođenja Zagreba.

Dok prvi svezak Zbornika, kako je već navedeno u njegovu Predgovoru, predstavlja cjelinu povijesnih pregleda, drugi svezak Zbornika u memoarskim kazivanjima, zapisima, sjećanjima i biografijama neposrednih sudionika uvjerljivo pokazuje širinu fronta otpora antifašističke revolucionarne omladine i kontinuitet borbe u okupiranom gradu.

Autori napisa su, kao najneposredniji učesnici antifašističke borbe, ne samo mladi Zagrepčani nego i omladinci iz drugih krajeva zemlje koji su tada živjeli, radili, studirali i borili se u Zagrebu.

Širinu i masovnost antifašističkog revolucionarnog omladinskog pokreta u gradu potvrđuje i činjenica da su među neposrednim učesnicima otpora i revolucije pripadnici raznih naroda i narodnosti iz svih društvenih slojeva, ali sjedinjeni istim ciljem — slomiti okupatora i domaće izdajnike, uključiti se u ustanak na koji je pozvala KPJ s drugom Titom na čelu.

U povodu objavljivanja drugog sveska Zbornika, potrebno je dati neke napomene o pristupu tekstovima, rasporedu napisa i drugim pitanjima s kojima su se susretali Izdavački savjet i Uredništvo.

Budući da drugi svezak Zbornika obuhvaća pretežno memoarske zapise i pojedinačna sjećanja, Uredništvo je nastojalo, uz neizbježne redaktorske i jezične popravke, da u većoj mjeri poštuje autorski način obrade teme i subjektivno izražavanje doživljaja, kako bi se što više sačuvala autentičnost i neposrednost ličnog kazivanja.

Sakupljena građa nametnula je razvrstavanje priloga drugog sveska Zbornika u dva odvojena dijela, radi preglednosti i sistematske povezanosti tema i donekle kronoloških zapisa.

U prvom dijelu, koji sadrži zapise o revolucionarnoj borbi omladine Zagreba, nastojalo se da uvodni prilozi budu šire, literarnije i emotivnije obrađeni, kako bi se kod čitanja odmah osjetila duhovna atmosfera, poetski idealizirani zanos i odlučna revolucionarna svijest tadašnje mlade generacije u njenoj upornoj i samopožrtvovnoj revolucionarnoj borbi. Na te priloge donekle literarnog karaktera i obrade nadovezuju se napisi o nekim konkret-

nim borbenim akcijama i o antifašističkom otporu omladine u gradu. U posebnoj grupi su potresni i prisni zapisi o požrtvovnim roditeljima, posebno herojskim majkama poginulih boraca.

Zatim su razvrstani zapisi o revolucionarnoj aktivnosti radničke omladine i, posebno, o skojevskim organizacijama u gotovo svim srednjim školama Zagreba, na koje se nadovezuju sjećanja na nekoliko plementih profesora, antifašista i prijatelja svojih đaka. Slijedi veća grupa napisa o skojevskoj i partijskoj aktivnosti studenata na pojedinim fakultetima Zagrebačkog sveučilišta.

Poslije toga je uvrštena posebna grupa napisa o organiziranju antifašističke omladine, većinom mladih radnika, u pojedinim rajonima Zagreba. Na kraju tog prvog dijela drugog sveska Zbornika svrstana je grupa zapisa o aktivnostima zagrebačke omladine u neposrednoj blizini Zagreba i u borbi za oslobođenje grada.

Drugi dio ovog sveska Zbornika posvećen je uspomenama na pale drugove: obuhvaća 30 sjećanja na poginule omladinske prvoborce, većinom biografskog karaktera. To je tek mali broj ubijenih zaslužnih boraca i rukovodilaca revolucionarnog omladinskog pokreta u Zagrebu o kojih se životu i radu do sada moglo dobiti autentične podatke.

Kako su biografski napisi različite kvalitete i opsega, a ličnosti spomenutih drugova su raznolike po širini, intenzitetu i značenju svoje aktivnosti, to su ove biografije razvrstane abecednim redom, da bi se izbjegao svaki prigovor o prioritetoj klasifikaciji pojedinaca.

Drugi svezak Zbornika obuhvaća 104 autora sa 117 priloga, od kojih se oko 100 napisa prvi put objavljuje, a pisani su posebno za ovaj Zbornik.

Na kraju drugog sveska Zbornika objavljena je opsežna Bibliografija najvažnijih štampanih članaka i knjiga o revolucionarnom omladinskom pokretu u Zagrebu prije rata i u toku okupacije.

I pored velike pažnje kojom se Uredništvo odnosilo prema prikupljenoj građi, neki primljeni članci nisu mogli biti uvršteni u ovaj Zbornik zbog ograničenog prostora, zbog toga što su neki sadržaji već obrađeni u drugim priložima, a i stoga što su neki već korišteni kao izvorni materijal u općim zapisima i pregledima.

Uredništvo je nastojalo da Zbornik što šire i vjernije zabilježi revolucionarnu aktivnost omladine u okupiranom gradu. No, u tome se nije moglo dokraja uspjeti, jer još nisu u potpunosti izvršena naučna istraživanja tih historijskih događaja.

Zato je ovaj Zbornik tek prilog i inicijativa za daljnja temeljita istraživanja revolucionarnog omladinskog pokreta u Zagrebu.

Zbornik »Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941—1945« čini jedinstvenu cjelinu i napisan je sa željom da mladi naraštaji bolje i temeljitije upoznaju revolucionarnu borbu prethodnih generacija omladine u Zagrebu — gradu heroju.

Uredništvo

Vatroslav Mimica

DIVLJE JAGODE NA PROPLANKU

POETSKI DOŽIVLJAJ KONSPIRACIJE I REVOLUCIJE

Danas se o vremenu 1941—1945. sve više govori kao o ratnom vremenu u nekom općem smislu. Ističu se strahote, teškoće, stradanja, žrtve. Ima ih koji govore o tom vremenu s nekim podozrenjem, kao tobože — svi ratovi su isti. Znam da je bilo velikih užasa, jer sam mnoge stvari i sam doživio i vidio vlastitim očima. Rat je sam po sebi sigurno nešto strašno. Ali za mene i moju generaciju bilo je to ipak (i tako će zauvijek ostati) prvenstveno vrijeme Revolucije. Vrijeme duboke provjere ljudskih vrijednosti i potvrde najviših ideala. Mi smo imali sreću da smo se borili za slobodu u jednom povijesnom trenutku kad se o njoj nije samo sanjalo nego ju je bilo moguće dosegnuti.

Rođen sam 1923. godine. Imao sam osamnaest godina kad je počeo rat 1941. Time sam, neovisno o svojoj volji, stekao veliku ljudsku povlasticu da sam mogao sudjelovati u narodnooslobodilačkoj borbi. Naša borba bila je prvenstveno stvar mladosti, njeni sudionici bili su u najvećem mogućem postotku pripadnici moje generacije. Sjećam se veoma dobro da je u to vrijeme drug koji je imao 27—28 godina bio u našim očima već jako zreo čovjek.

REVOLUCIJA — PUTOKAZ ZA ŽIVOT

Veliko iskustvo Revolucije koje sam ponio u sebi kao njezin vojnik bilo mi je i ostalo putokazom kroz cijeli život. Poslijeratni svijet donio je veoma mnogo iznenađenja i mnoge su se stvari razvijale drugačije nego što smo ih mi (u nečemu i naivno) zamišljali.

Ne mislim time ništa negativno, jer — rekao bih — da je razvoj svijeta i čovjeka u mnogo čemu i nadišao naša očekivanja. Ali život je nepredvidiv i nije ga bilo moguće zamišljati ovakvoga. I u mom vlastitom životu pojavile su se mnoge dileme, mnogo Scile i Haribde. Plovim i sada među njima. Ali ja sam se i prije i sada, u trenutku velikih kušnji i zbunjenosti, obraćao svom fundusu partizanskog morala i znanja. Jer u njemu su gotovo uvijek odgovori na brojna nova pitanja. Teško je zamisliti bolju školu ljudskosti. Naša Narodna borba sažela je u sebe, zakvaljujući u mnogome čudesnoj pojavi Tita, sve najbolje spoznaje i iskustva prethodnih generacija i s našeg tla i iz cijele naše suvremene kulture.

Današnji prikazi naše Revolucije gube ponekad iz vida duh njene univerzalnosti, njenu sveopću ljudsku dimenziju. U ime ovog ili onog podatka

zapušta se, najčešće nesvjesno a ponekad nažalost i svjesno, upravo ono što je najvrednije — cjeloviti sistem vrijednosti. Nekad se za takvu pojavu lijepo govorilo: to znači od drveta ne vidjeti šumu. Do takve amnezije najčešće dolazi kad se žele opravdati neki današnji, dnevni, nerijetko egoistični interesi. A Revolucija je sve prije nego sebičnost, samoživost i sebljublje. Današnja mlada generacija ne prihvaća takvu vrstu interpretacije, jer i ova mladost, kao i uvijek i svaka, ima nepogrešivo čulo za prepoznavanje istine.

Moje je rodno mjesto Omiš, povijesni gradić na ušću Cetine u Jadransko more. Priroda je oko njega jedinstveno lijepa: Poljičke planine oblikuju kanjon, velika kamena vrata kroz koja se rijeka probija u more. S jedne strane tih kamenih vrata je Jadran, s mirnim bonacama i poznatim omiškim burama, a s drugo strane su, uz rijeku, zelene cetinske livade s visokim jablanima. Gradić je sav od kamena i nigdje nisam čuo gromove da tako gromoglasno odzvanjaju.

(...)

Prvi dodir s organiziranim komunističkim pokretom imao sam u svojoj petnaestoj godini. Preko ljeta odlazio sam u susjedne Mimice, rodno mjesto mojih roditelja. Tamo su dolazili na ferije Mimički studenti iz Zagreba i Beograda. Zajedno s njima otvoreno smo pjevali »Crveni je istok i zapad, crven je sjever i jug ...«. Jednog ljeta izmijenjen je tekst pa se počelo pjevati »Budi se istok i zapad, budi se sav horizont, koraci tutnje u napad, živio Narodni front.« Osjetio sam razliku i pitao o čemu se radi. To je bio povod da me je jedan od tih studenata, Bože Mimica, počeo obrađivati. Bio je čovjek velike kulture i širokih pogleda, jedan od osnivača i prvih novinara u predratnom »NIN-u«, osobni prijatelj Ive Lole Ribara. Od njega sam mnogo čuo i naučio. Najviše sam upio duh ljudske širine, koji je osnovna snaga naše Revolucije.

(...)

Iz tih ranih dana nema ni potrebe da posebno spominjem Krležu i utjecaj njegove riječi. On je intelektualno formirao doslovce cijelu moju generaciju. Bio sam dijete knjige, u tim godinama gutao sam literaturu i imao sam sreću da smo u kući bili pretplaćeni na »Književnik«. Sjećam se crteža iz Hegedušićevih »Podravske motive« i dojma koji su ostavili na mene. Pročitao sam i po nekoliko puta ono smeđe »Minervino« izdanje Krležinih Sabranih djela. Dugo mi je trebalo da prestanem imitirati njegov osobeni a fascinantni stil i u tome sigurno nisam bio izuzetak. Jezik »Balade Petrice Kerempuha« u to vrijeme nisamo mogao razumjeti.

ULAZAK OKUPATORA U ZAGREB

Kad je počeo rat, već sam se dvije godine nalazio sa stalnim boravkom u Zagrebu. Moja starija sestra i brat dospjeli su za studije i to je bio dovoljan razlog da se cijela moja obitelj preseli. Trebalo mi je gotovo godinu dana da se izliječim od nostalgije za Dalmacijom. Svaka košara grožđa ili smokava, svaka demejana vina izazivale su u meni beskrajnu čežnju. (...)

Ja sam, međutim, zavolio ovaj grad. Postao sam Zagrepčanin. Najviše zbog toga jer sam u njemu i u njegovoj okolini doživio i proživio Revoluciju. Među ostalim čuo sam i naučio i izvornu kajkavštinu Krležinih »Balada« u

Zagorskoj udarnoj brigadi i vidio neprekinuti kontinuitet puntarskog duha Matije Gupca. Ali, ovdje malo žurim.

Danas se poneki put može čuti predrasuda da je Zagreb s radošću dočekao raspad stare Jugoslavije i dolazak Nijemaca. Mi koji smo bili te 1941. godine u ovom gradu najbolje znamo kolika je to neistina, da se tako najblaže izrazim, i kako je to tendenciozno. U svakoj sredini ima izdajnika, jednako kao i glupih i ograničenih ljudi, ali oni nisu grad.

Vidio sam na ulicama Zagreba kako je ulazila okupatorska vojska. Ljudi koji su ih dočekivali bili su bučni i egzaltirani, ali nisu bili brojni. Sjećam se kao danas, bio sam u Jurišićevoj ulici kad je nailazila njemačka motorizirana kolona. Djelovala je moćno i zastrašujuće. Tenkovi, motori i vojnici kao neka salivena cjelina. Kraj mene je stala jedna starija, već ocvala djevojka, po izgledu još »jungferica«. Bacala je naranče njemačkim vojnicima i u krajnjoj ekstazi vikala »Sieg Heill! Sieg Heill!«. Žile na vratu bile su joj nabreknute, usta zapjenjena. Svako malo vremena nekako je neobično podrhtavala. Izgled te žene ostao mi je duboko u sjećanju, postao je gotovo dio moje podsvijesti.

Poslije toga vidio sam nogo stvari vezanih uz fašizam i uz njegova zlodjela, ali ova slika bila je i ostala jedna od najupečatljivijih. Mislim da je naša današnja kultura još uvijek vrlo nedovoljno istražila fašizam, sve njegove uzroke i korijene u čovjeku. Fašizam je, sasvim sigurno, društvena pojava i ima svoje specifične historijske korijene u svakoj sredini. Već i zbog toga nije mnogo razumno odmahnuti rukom i kazati — to su neljudi, zločinci, krvopije i slično. Ali ima tu i nešto mnogo dublje. Je li to nemoć čovjeka da stvaralački riješi probleme svog života, pa onda umjesto dobra i radosti rađa zloću i nasilje? Početak svakog fašizma je prebacivanje krivnje na drugoga za sve svoje nedostatke i neuspjehe. Tako se i ona žena iz 19-41. godine — pozdravljajući onako zaneseno fašističke vojnike — u stvari osvećivala za svoje usidjeličke besane noći, za sav jad svoje tjelesne i duhovne nemoći, što je od nje bilo kasnije? Je li i ona postala izvršilac zločina (što me ne bi čudilo), ili je pak i sama pala kao žrtva nekog od onih koji su joj na tako neobičan način oduzeli djevičanstvo?

Zagreb, čak i onaj građanski, s nepovjerenjem je dočekao Pavelića i ustaše. Šačica frankovaca koja se našla u gradu nije bila ni približno dovoljna da pokrije sve funkcije njihove nove »vlasti«. Znamo sramnu ulogu koju je pri tome obavilo vodstvo HSS-a, koje je tada imalo velikog utjecaja u narodu. Ali, uprkos tome, građani su u ogromnoj većini ostali u najmanju ruku nepovjerljivi.

Kad su se počele širiti priče o nasilju i teroru, a bilo je to vrlo brzo, onda su se ohladili i oni koji su u prvi čas vjerovali da ipak ima neke koristi od toga što su došli Nijemci, jer time — »za Hrvatsku rat je gotov«. Ljudi su, također, u kratko vrijeme shvatili da ustaše ne progone samo komuniste, Srbe i Židove, nego da njihova vlast ugrožava sve osnovne ljudske vrijednosti. Za mnoge i mnoge poštene Hrvate bilo je sve to ogromno razočaranje.

Ali, da pričam opet malo o sebi. Jeseni 1941. upisao sam se na Medicinski fakultet. Moj stariji brat, također medicinar, bio je još otprije rata uključen u napredni studentski pokret, te je bio jedan od potpisnika liste ljevičara u predratnim izborima za Klub medicinara.

Već na početku školske godine prišli su mi neki njegovi drugovi i tražili od mene da prikupljam Crvenu pomoć (kasnije Narodnu pomoć) u novcu, sanitetskom materijalu i drugome. Radio sam to i uvukao dosta široki krug simpatizera s raznih strana, njih tridesetak. Mnogi su vjerojatno mislili da sam ja već organiziran, ali ja sam još uvijek bio u statusu »simpatizera«, što me je dosta boljelo. Bile su česte »provale« u skojevskoj organizaciji. Svaki čas čulo se da je netko uhapšen, vijesti su se brzo širile. Ali, ne sjećam se da je to unosilo strah u mene; bilo je tako da nisam želio misliti o mogućim posljedicama onoga što radim. Ne mislim da je to neka moja posebna osobina, takvi smo bili svi.

ILEGALNI RAD U GRADU

U takvom ilegalnom radu proveo sam prvu godinu rata, s time što sam iz materijalnih razloga još bio i zaposlen kao pomoćni radnik na pakiranju paketa u nekoj veletrgovini tekstilom. Jednom su me doveli u »Ustaški logor« na fakultetu i tu mi prijetili Jasenovcem, s obzirom na brata, a i time da »oni znaju šta i kako ja mislim i gdje mi je mjesto«. Bio sam vrlo drzak i veoma sam agresivno odbacio sve, rekavši da mene interesira samo medicina i neka me puste da studiram. Na tome se i završilo.

Na početku nove školske godine prišao mi je jedan kolega s moje godine (danas je visoki rukovodilac i moj veliki drug) i upitao da li mogu kod mene održati sastanak organizacije. Potvrdio sam i dogovorio se za vrijeme, pa smo uskoro nas četvorica održali kod mene skojevski sastanak. Drug je otvorio naš mali skup i odmah prešao na dnevni red: prva točka — »Konspiracija«, to jest utvrđivanje alibija zašto smo se sastali, druga točka — »Akcije«, treća — »Razno«. Očekivao sam neko svečano primanje, zakletvu s moje strane i slično (uvijek sam bio blago sklon patetici), a zapravo se dogodilo sve tako obično. Zbog toga ja ni dan danas ne znam kako i kad sam službeno primljen u organizaciju. Valjda mi je već od tih vremena ostala izvjesna averzija prema svemu što je službeno i što miriši na formaliziranje.

Skojevski rad bio je nešto oštiri od prošlogodišnjeg simpatizerskog rada. Bilo je tu dijeljenja letaka, raspačavanja štampe, pa i prikupljanja oružja i držanja veze za prebacivanje u partizane.

Jedne je noći oštro zazvonilo na našem stanu u četvrtom katu. Majka i otac pogledali su kroz prozor i počeli tiho zapomagati — dolje je na ulici stajao policijski auto, »Zeleni Tomaš«. Mislili su da dolaze po moga brata, a ja sam bio siguran da dolaze po mene. Neke mogućnosti bijega preko krova nije bilo i ja sam ostao vrlo miran, čekajući da dođu. Smišljao sam kako ću se držati pod batinama, pripremao sam u sebi neke obrambene mehanizme. Sve je to bilo, dobro se sjećam, vrlo racionalno. Onda je prošlo dugo vremena i zatim smo čuli glasove na ulici. Ustaše su iz naše kuće iznosili u auto nekog starog, bolesnog Židova, koji je još preostao nakon ranijih hapšenja. Kad je auto otišao zavladao je u kući prenaglašen mir. Nitko nije govorio ni riječi.

U skojevskoj organizaciji uskoro sam počeo preuzimati druge grupe kao »viša veza«. Neke su me kolege iznenadile, kad sam ih sreo u organizaciji, jer mi ni na kraj pameti ne bi palo da su organizirani. Znači, bili su dobro

kamuflirani. Postupno sam preuzeo na vezu sve grupe na Medicinskom fakultetu: Bila su to uglavnom mlađa godišta, jer su među starijima »provale« napravile priličnu pustoš. Bilo je tada, po mome računu, oko trideset organiziranih skojevaca, a svaki je od njih povezivao uz sebe nekoga ili neku manju grupu simpatizera. U proljetnom semestru preuzeo sam vezu s još nekim drugim fakultetima, a neke veze na Medicini predao sam drugima. Tada je bilo dana kad sam imao i po desetak sastanaka.

Drugovi su nas, zbog čestih provala, neprekidno upozoravali na konspiraciju. Većina susreta održavala se na hodniku fakulteta, u dvorani za sećanje, na ulici, u parku. Tako se prenosio sitni materijal, preuzimao novac, poruke ili dogovarao način preuzimanja krupnijeg materijala. U to vrijeme su se nosile čarape s posebnim »halterima« i ja sam najčešće pod tim »halterima«, na listovima nogu, nosio kompromitirajući štampani materijal. Katkada ga je bilo zaista mnogo, pa nije sve stalo uz noge, nego je trebalo trpati i po džepovima.

Bilo je tada čvrsti stav da se sastanci ne održavaju po stanovima. Najuobičajeniji je bio sastanak na ulici, u prolazu. U točno dogovoreno vrijeme, ali na minutu, jedan je učesnik dolazio s jedne, drugi s druge strane. Ako je netko smatrao da ga prati policija, morao je produžiti bez zaustavljanja, ako ne, onda se sastanak obavljao kao slučajni susret dobrih znanaca. Postojao je i kontrolni sastanak, ako iz bilo kog razloga netko ne bi došao. Ako i tada ne bi bilo sastanka, onda se to javljalo višoj vezi.

U to vrijeme znao sam sve zagrebačke »haustore« s dvostrukim izlazima; bilo je to potrebno za izbjegavanje eventualnog praćenja. Ja to sve i jesam i nisam osjećao kao opasan rad. Ali više bih rekao da nisam. Da sam bio određen u kakvu udarnu grupu, zacijelo bih i to bio prihvatio, samo kako bih se onda osjećao, to ne znam.

Bilo je među nama, posebno u početku, i teorijskog rada. Već ranije sam pročitao Segala i Thalheimera, a u grupi smo prorađivali Četvrtu glavu »Historije SKP(b)«, to jest Staljinov traktat o dijalektičkom materijalizmu.

Kazat ću nešto s rizikom da će mi se teško vjerovati: meni ta Četvrta glava nikako nije prijanjala uz srce. Sve je tu bilo kazano nekako odozgo, kao zapovijed, apodiktično. U to sam vrijeme smatrao da je ta knjiga kao neki katekizam, pa sam više prigovarao sebi nego njoj. Ali uvjerenje da to sve nema veze sa životom nije me napuštalo. Bilo kako bilo, jedva sam čekao da te stvari prođu. Mislim da bi i danas bilo korisno izvršiti temeljitu analizu Staljinovih tekstova, jer su oni ideološka nadgradnja tehnobirokratskog otuđenja u socijalizmu.

PREBACIVANJE U PARTIZANE

U proljeće 1943. počeli smo se nas nekolicina spremati za odlazak »preko«, u partizane. U to vrijeme raspoloženje je u gradu već bilo otvoreno antiustaško. Čak se i među njima govorilo o »ustašama« i »nastašama«. »Nastaše« to su tobože oni karijeristi koji su ušli među ustaše da iskoriste konjukturu i da pljačkaju. A pljačkali su svi jednako. Bila je to najveća i najprimitivnija pljačka koja se ikad događala pod ovim našim podnebljem. Grad je smrdio od vina, krvi, bluda, nekog uprljanog pliša i nasilja.

Bio je sto strašni polusvijet, koji je izigravao neku vanjsku formu i glumio nekakvu državu, a sve je to bilo prozirno kao flispapir. Narod, kojega je nemoguće' ušutkati, makar i najgorim terorom, okružio je nasilnike izrazitim prezirom. Osim organiziranog ilegalnog rada, bila je veoma prisutna i pasivna rezistencija i odbojnost prema režimu. Jedna od najrazornijih formi tog otpora bili su vicevi koji su kružili gradom. Tada se za jedan vic dospijevalo u Jasenovac, a narod je svejedno pričao.

Jedan od viceva iz tog vremena uskoro sam doživio kao samu živu istinu. Vic je govorio da je u Zagrebu zabranjeno svirati harmoniku. Zašto, pitao bi slušač. Zato da harmonika, ako se dobro rastegne, ne prijeđe granice NDH! Eto, to sam upravo i doživio.

Sticanjem okolnosti izgubio sam koncem proljeća 1943. vezu za odlazak u partizane. Grupa s kojom sam trebao poći otišla je, a ja sam ostao sam. Lutao sam nasumce gradom, ne bih li sreo nekoga poznatoga. I zaista, nakon desetak dosta mučnih dana, naišao sam na jednu drugaricu za koju sam pretpostavljao da drži vezu. Ona me je prebacila »preko«.

Dobio sam uputu da obučem crno odijelo, kao da idem na svadbu, i da dođem na autobusnu stanicu. Obavio sam sve, sjeo s tom drugaricom u autobus, ona je na rampi pokazala falsificirane propusnice i mi smo nakon vožnje od nekih pola sata po izlokanoj cesti došli u malo mjesto kraj Zagreba za koje sam saznao da se zove Oborovo. Tamo, na autobusnoj stanici, usred bijela dana, stajali su partizani iz tamošnje baze. Tako sam prešao »granicu« na fantastično jednostavan način.

Ali, zapravo, taj jednostavni prelaz bio je najznačajniji korak u mom životu. Od tada sam postao čovjek bez prtljage. Toga sam postao svjestan mnogo kasnije, zapravo tek kad sam se vratio u grad i sreo stare znance, te počeo kritički promatrati njihove navike, poglede i ambicije.

U Oborovu, a zatim u susjednim Novakima, bio je samo prihvatni punkt. Do prave partizanske baze trebalo je još mnogo pješaćiti, dvije noći i jedan dan. U početku nas je bilo troje novodošlih, kasnije nas se prikupilo oko desetak. Prebacivali smo se po vezama noću, a preko dana smo čekali u štagljevima. Išli smo u Moslavinu (što sam naravno, saznao tek kad smo došli).

S tog puta, koji je za mene bio životno značajan te ga pamtim bolje nego mnoge kasnije krupnije stvari, sjećam se dvaju momenata. Jedan je, sama snaga ljudskog lanca pomoću kojega smo putovali. Vodiči i veze bili su seljaci. Do tada, za mene je ovaj prigorski seljak bio pojam lukavosti i materijalne zainteresiranosti, da ne kažem i primitivizma. Mogao bih ovo da prešutim, jer je to moja sramota, ali zašto ne kazati kad je istina. Uostalom, dolazio sam iz grada i valjda sam negdje u njemu pokupio te predrasude.

Sada, odjednom, taj lanac koji nas je prenosio iz jednog svijeta u drugi bio je tako čvrst i siguran da smo mu bez brige prepustili naše živote. Vodič bi nas neko vrijeme vodio, stao bi u jarku ili kraj žbuna i tiho zviznuo. Iz mraka bi se čuo odziv. Izronio bi novi vodič. Taj bi nas vodio do nove veze. I tako redom, sve bez riječi.

Tada sam naučio kako se puši u koloni: od dlana i prstiju napravi se gnijezdo i u njemu se skriva iskra cigarete. Ta iskra, to je kao neka dragocjenost, dobro zaštićena. Na tom putu pod zvjezdanim nebom, u mojoj prvoj

partizanskoj koloni, naučio sam da se s povjerenjem prepuštam ljudima vještini prirodi i nisam to nikad požalio. Siguran sam da se, kao gradsko dijete, ne bili vratio živ da nisam imao mnoge drugove seljake koji su me učili i šumi i polju i životu onako kako samo oni to znaju.

Drugi je momenat naoko samo jedna lirska bilješka. Prve noći marša zaustavili smo se u nekom selu, gdje su u školi lokalni terenci držali miting. Najprije je jedan mladi partizan držao govor o ciljevima naše borbe, a onda se narod stao veseliti. Djevojke i mladići plesali su drmeš uz muziku tamburaša. Kasnije sam se takvih mitinga nagledao, pa i naplesao, ali ovaj mi je bio novost i dosta me je uzбудio. Zapanjivala me je životna snaga i radost koja je iz svih izbijala.

U jednom trenutku postalo mi je zagušljivo i izašao sam na dvorište da se nadišem zraka i da na miru zapišem. Već sam prvog dana »đorao«, to jest mijenjao, svoj upaljač za partizansku torogru kapu i opasač. Tako sam se bar malo osjećao vojnikom. Tada mi je, dok sam stajao, prišla neka sablasna sjena u gaćama i košulji, ogrnuta dekom. Bio je to neki mladi čovjek, mojih godina, koji je očito umirao od tuberkuloze i već je bio sama kost i koža. Mladić je vrlo teško disao, gledao me grozničavim očima i onda tiho rekao — daj, družo, tu kapu. Dao sam mu svoju novo dobivenu kapu s velikom crvenom zvijezdom. Stavio ju je na glavu i gledao me dugo očima koje su se krijesile. Iznutra je dopirala bučna muzika tamburaša. Onda mi je mladić bez riječi vratio kapu i otišao u svoj mrak.

U Moslavini, u Omladinskoj četi, našao sam svoje drugove koji su već ranije otišli i, naravno, nije bilo ni kraja ni konca savjetima, jer oni su već bili »veterani«. U partizanima se iskustvo brzo stiče.

RATNO KRŠTENJE I STVARNE BORBE

Moje ratno krštenje bilo je istovremeno i jedan od mojih najdramatičnijih ratnih doživljaja. Ne zbog oštine borbe, jer se radilo o maloj akciji u kojoj, usput rečeno, ja iz svoje trometike nisam dospio ispaliti niti metka. Radilo se o doživljaju rata, jednoj slici, koja mi se usjekla u pamćenje. Moja četa pošla je u ekonomsku akciju u Popovaču, gdje je u bolnici za duševne bolesti bilo domobransko skladište hrane i jedna manja domobranska posada. Put je trajao dugo, nešto smo i zalutali u mraku, i došli smo na određeno mjesto tek u zoru. Nastalo je puškaranje, domobranci su u početku pružili otpor, nekoliko ih je poginulo, a ubrzo zatim su se, po običaju, predali.

To jutro u bolničkom dvorištu izgledalo je neobično, danas bi to kazali — apsurdno. Negdje je tinjala vatra, širio se oštri miris dima, sa strane su ležali mrtvi domobranci, zarobljenici su stajali goli do pasa, u gaćama, i pri tome nešto veselo pričali, valjda sretni da su živi, goveda koja smo zaplijenili muklo su mukala, a okolo po dvorištu hodali su duševni bolesnici zatvoreni u svoj neprozirni, poremećeni svijet. Sve to u malom prostoru od stotinjak četvornih metara.

Poslije toga prošao sam kroz mnoge stvarne borbe. Bilo bi neprimjereno da ih opisujem, iako mi je glava bila često u torbi. Mnogi su prošli i veće i teže borbe od mene, pa ne pričaju. Htio sam opisati samo to kako

sam ja, kao pojedinac uopće, doživljavao bitku, da li je to baš onako »kao na filmu«. Za mene je sve to bilo mnogo drugačije i s mnogo manje patetike.

U prvom redu, nikad se, do kraja rata, nisam odvikao od reakcije koju je u meni izazivao prvi metak, kad bih ga čuo. Bio blizu ili daleko, taj prvi metak je uvijek i iznova stvarao neki poseban osjećaj u utrobi. Ne bi se to moglo nazvati strahom, to je nešto iskonskije, neki vreli val, koji se razlijeva kroz želudac i crijeva. To traje kratko, a onda dolazi faza neke čudne, kristalne koncentracije. Čovjek se ponaša kao da radi vrlo precizam posao. Percipira mnogo više nego u svakodnevnom životu. A sve je vrlo hladno i razumski. Prepuštanje emocijama velik je luksuz, jer je svijest o opasnosti jača od svega. Mislim da je kod mnogih partizana bilo tako. Kako je u drugim vojskama, posebno tamo gdje ljudi u borbi piju, to ne znam..

Poslije Moslavine poslali su me na Bilogoru, u Bjelovarski odred, za »doktora«. Završio sam tada drugu godinu medicine i malo sam znao kliničke predmete. A tamo me je zatekla obaveza da budem ne samo partizanski »doktor« nego i liječnik cijelog oslobođenog područja. Tu mi je pomagala partizanska organizacija. Blizu Bjelovara, u Velikoj Kapeli, koja je bila pod kontrolom ustaša, živio je liječnik koji je bio naš suradnik. Ja sam mu dolazio po noći, ilegalno, provodio s njime sate i sate, pričao mu pojedine slučajeve, opisivao rane i simptome, a on mi je davao upute, pa i lijekove, kako i čime liječiti. Budući da je u ordinaciji imao i rentgen, dosta sam puta dovodio bolesnike i ranjenike na pregled, također noću, konspirativno.

Tako je prošla prva zima. U toku nje primljen sam u Partiju. I opet se to dogodilo bez ikakvog ceremonijala. Bio sam s jednim bataljonom, daleko od štaba odreda, kad nam je došao pomoćnih komesara odreda i tada mi saopćio da sam primljen. Bilo je to 14. 1. 1944. i ja taj datum navodim kao početak svog staža, iako sam primljen mjesec dana ranije. Ponekad mi je zbog toga žao.

U Zagorskoj udarnoj brigadi proveo sam kao referent saniteta gotovo godinu dana i prošao s njome cijeli teren Sjeverne Hrvatske, od Papuka i Virovitice do Trakošćana. Negdje pod konac 1944. godine pozvali su me u štab brigade i čestitali mi na odlikovanju. Ukazom Vrhovnog štaba NOV i POJ dobio sam orden za hrabrost, među prvima u jedinici. Začudio sam se i zastidio, jer sam smatrao da ima mnogo drugih koji su bolji i hrabriji od mene, ali su me drugovi uvjerali da je to u redu.

Možda je tom odlikovanju pripomogla i moja sanitetska dužnost. Treba naime reći da je među nama partizanima vladao istinski kult zaštite i spašavanja ranjenika. To je poznato i po jednoj od najvećih partizanskih bitaka, bitki na Neretvi. Spašavanje i briga za ranjenike bili su duboki moralni čin, jedan od najznačajnijih momenata čvrste partizanske povezanosti. Ako bi se negdje dogodilo (možda je to bilo svega nekoliko puta) da neka četa ili vod ostavi ranjenika na položaju, onda se to prepričavalo kao najveći užas i sramota, i toj je jedinici trebalo dugo vremena da spere ljagu sa sebe. Ja sam od početka izbio u brigadi da budem u svim borbama odmah uz štab, a naš štab je uvijek bio na položaju, u središtu bitke, jer je to zahtijevao teren na kojem smo se kretali. Tako sam imao bolji pregled situacije nego da sam bio u pozadini, koja je bila često samo varljivo sigurnija. Također sam imao uz sebe i jaki sanitetski vod, zahvaljujući kojemu smo u nekoliko navrata spasili ranjenike pred prodorom neprijatelja, posebno u trenucima naglog povlačenja, kad je trebalo hvatati se u borbi i prsa o prsa.

ČUDESNA SIMBOLIKA U »KOLONI PO JEDAN«

Moja brigada bila je jedna od brigada Desetog Korpusa, »Zagrebačkog«. Mislim da se nezasluženo malo zna o borbi tog Korpusa. Čak i sa stanovišta vojne taktike i strategije taj Korpus je više nego interesantan. Mi smo se borili na relativno malom prostoru sjeverno od pruge Zagreb—Beograd, a na relaciji od Slavonije do Slovenije. Sve je tu ispresijecano brojnim saobraćajnicama, teren je blago brežuljkast i priroda tu ne pruža mnogo zaštite. Pa ipak se je, zahvaljujući u prvom redu podršci naroda i čvrstom jedinstvu Hrvata i Srba u tom kraju, takva velika vojska mogla ne samo uspješno boriti s neprijateljem, nego i stalno jačati.

Jedna od velikih naših prednosti bila je izuzetna manevarska sposobnost jedinica. Brigade su gotovo stalno bile u pokretu, a naša obavještajna služba očito je bolje funkcionirala od neprijateljske. Mi smo znali što oni smjeraju i po nekoliko dana unaprijed, a oni su uvijek iznova bili iznenađeni našim prepadima. Samo se tako može objasniti da je naš Korpus osvajao velika i odlično naoružana uporišta kao što su Koprivnica i Čazma.

Kretali smo se uvijek u »koloni po jedan«. U pokretu takve partizanske kolone ima neke čudesne simbolike. To je neraskidivi lanac ljudskosti. Mislim da se danas u mnogo čemu krivo sudi o revolucionarnoj komunističkoj i partizanskoj disciplini. Ima ih koji u toj disciplini vide nešto odiozno, nešto što oduzima ličnost pojedincu. Hoće se time dokazati da je naš pokret bio dogmatsiki. Ali to sasvim sigurno nije tako. Naša je disciplina bila čvrsta, ali dobrovoljna. Bila je to u prvom redu vlast pojedinca nad samim sobom. U tom smislu u našoj disciplini ima nečeg antičkog. Podvrgavanje interesima zajednice tu je etički više nego opravdano. A da je pojedinačne inicijative bilo na pretek, o tome najbolje govori sam uspjeh naše borbe. Uostalom, jedna je od najčešćih partizanskih uzrečica bila — »snađi se, družel!«. Uvijek se i iznova svaki pojedinac trebao snalaziti, jer je cijeli partizanski život bio neprekidna kreacija.

POVRATAK U OSLOBOĐENI ZAGREB

Malo pomalo prerasli smo u veliku vojsku. U početku sam čeznuo za asfaltom, posebno kad sam gazio ono gusto panonsko blato. Kada smo jedanput napravili zasjedu na Varaždinskoj cesti dugo sam čizmama strugao po asfaltu i sjećam se da su mi na oči navrle suze. Potkraj rata imali smo već i svoju (iako skromnu) motorizaciju, a stanovali smo češće u gradovima nego po selima i položajima. To narastanje partizanske vojske odvijalo se pred mojim očima i sve promjene nisu bile odmah uočljive. No dobro pamtim trenutak kad smo preuzeli novi vojnički pozdrav i novu kapu, a napustili staru tro rogu i stari partizanski pozdrav stisnutom šakom. S jedne strane bili smo ponosni, jer je to značilo jačanje našeg pokreta, ali s druge strane dobro pamtim nostalgiju i tugu koja me je tada obuzela. Bilo je to kao kad čovjek nešto lijepo sanja, pa se onda budi.

Početkom 1945. pobjeda je bila nadomak, iako još daleko. Beograd je već bio slobodan. Mnogi stari iskusni kadrovi odlazili su na vojno školovanje. Pojavio se manjak kadrova. Ja sam tada bio član polit-odjela Korpusa, u koji su me povukli, jer su zapazili neke moje literarne pokušaje u divizijskim

novinama. Jednog dana pozvali su me u štab Korpusa i saopćili mi da idem za vršioca dužnosti komesara brigade »Matija Gubec«. Na toj dužnosti prošao sam kroz posljednje borbe i došao u Zagreb. Tada smo već bili dio fronta triju naših armija, koje su u okviru svojih velikih operacija nadirale na zapad. Naš Korpus ušao je u Zagreb dan poslije prvih partizana. Ušli smo svečano, a Zagreb nas je dočekaao tako oduševljeno da me i sada prolaze srsi kad se toga sjećam.

Svi su bili na ulicama, ljudi su nas prepoznavali i dovikivali pozdrave, pitali za svoje bliske i poznate. Kod Petrove crkve ugledala me moja majka, istrčala iz špalira građana i od uzbuđenja zamalo pala pod moga konja, tako da sam morao sjašiti da je pridržim. Pitala me je za mog brata i ujaka, koji su dolazili iza mene. Onda me je upitala kod ću doći da se okupam. Ja sam, naravno, imao drugog posla, jer je trebalo smještavati borce u kasarne, sudjelovati u preuzimanju vlasti i osiguravati red u gradu.

OKUS DIVLJIH JAGODA BORBE

Moj posljednji ratni doživljaj dogodio se u miru, nekoliko mjeseci kasnije. Bio sam član Sveučilišnog komiteta i poslan sam pod jesen s dobrovoljnom studentskom radnom brigadom na sječu drva u Moslavinu. Zagrebu se približavala zima, a građani su bili neopskrbljeni ogrjevom. Ponio sam sa sobom, više iz nekog običaja, moj ratni šmajser.

Jednog dana, dok smo radili u srcu Moslavačke gore, posjetili su me drugovi iz OZN-e i upozorili da se tim krajem vrzma jedna grupica preostalih ustaša i da pripazim, jer mogu biti opasni. U radnoj brigadi bilo je Oko 1.000 studenata, koji su svoj posao radili s velikim oduševljenjem. Bojao sam se, ako to nekome kažem, da bi moglo doći do panike i osipanja brigade. Preouzeo sam na sebe odgovornost i obilazio noću logor sa šmajserom. Nakon nekoliko dana došli su ponovno drugovi i obavijestili me da su ustaše pohvatani. Mnogi studenti, kojima je ta sječa drva ostala kao nezaboravan doživljaj, ni danas ne znaju za taj posljednji odjek rata u mom životu.

Ali, kao što rekoh na početku, u meni danas to vrijeme ne živi kao rat nego kao Revolucija. Mnoge sam podatke i imena zaboravio, ali duh koji me je tada prožimao i danas je živ u mom sjećanju. S tim duhom miješaju se čudesne slike prirode, koju sam kao gradsko dijete posebno doživio po bilogorskim, kalničkim i zagorskim obroncima i šumama. Sjećam se praskozorja i tajanstvenih oblika izmaglica, koje se viju oko paprati, kao da su vilinska kola. Jednog je jutro bataljon, u kojem sam cijelu noć marširao, dolazeći iz Hrvatskog Zagorja, pao na neki proplanak Kalničke šume. Bili smo gladni i umorni. Onda je netko zamijetio kraj sebe šumske jagode. Uskoro se cijeli bataljon razmilio. Partizani su jeli divlje jagode na proplanku.

Taj okus i danas osjećam u ustima.

Ulomci iz veće cjeline.

Drago Mihaljević

SJEĆANJE NA 1. MAJ U PREDRATNOM ZAGREBU

CRVENA ZASTAVA NA ČELU KOLONE RADNIKA

Uoči praznika — 1. maja 1940. godine, praznika koji radnici nisu smjeli javno slaviti, partijski radnici i skojevci, aktivisti i simpatizeri razvili su punu aktivnost u organizaciji proslave praznika. Trebalo je to sličiti na generalni štrajk radničke klase Zagreba. Radnička klasa Zagreba trebala je stati pred klasnog neprijatelja u svoj svojoj veličini, što joj je uglavnom i uspjelo.

Prvobitne direktive bile su: nikako se ne pojaviti na poslu, što masovnije krenuti na izlet na Ponikve.

Oko pola noći u moju kuću je došao Macan i prenio novu direktivu: da se ide u povorci na manifestacije u grad. Malo iza njega stigao je i Zvonko Humski, zvan »Jarac« i donio mi novu, ali detaljniju direktivu: ne ide se na Ponikve, već na manifestacije u grad.

U toku noći obavijestio sam svoj rajon. Oko šest sati ujutro pored zbornog mjesta ispred tvornice »Siemens d.d.« prošao je drug Rade Končar. Pitao nas je da li znamo direktive. Odgovorio sam kratko: »Pravac remiza.« On nam je još objasnio da su parole: »Živio Prvi maj«, »Živjela radnička klasa« i da moramo u koloni onemogućiti svakoga tko bi pokušao izvikivati parole protiv države, državnog poretka i policije, jer da to nije svrha današnjih manifestacija i dodao: »Produžite s okupljanjem«.

Pred tvornicom se skupila velika grupa radnika tvornice »Siemens« i onih koji su stanovali u toj okolini. Krenuli smo u pravcu tramvajske remize. Stigli smo malo dalje od Baštijanove ulice, kada je pred nas dotrčao nepoznati mladić i pozvao nas da trkom dođemo pred remizu, jer da policija tuče tramvajske vozare, koji neće voziti tramvaj.

Svi smo potrčali. I zaista nekoliko policajaca pendrecima je prisiljavalo vozare da voze. Tog trenutka stigla je grupa iz Ljubljance i Bereka, a našao se tu i Rade i naprosto naredio: »Drugovi, tramvaj treba baciti s pruge!« Uz nekoliko povika: »Ho-ruk — ho-ruk« tramvaj je bio popriječen na pruži.

Masa je nahrupila u tramvaj i otela policiji isprebijanog vozara. Iz okolnih ulica Pongračeva pristizali su radnici. Uz bjesomučno zviždanje policija se pokušala koncentrirati na raskrsnici Selske i Tratinske (današnje Končarove ulice). No, uzalud. Po Selskoj cesti odozgo stigla je masa drugova prikupljena na Ciglenici. Policija je bila zaprepaštena i prisiljena na povlačenje. Masa je kretala dalje, uzvikivane su parole: »Živi prvi maj«, »Živjela radnička klasa«.

Slijedeća policijska prepreka bila je u Nehajskoj ulici. Ali, ovdje više nije bila samo grupa radnika već bujica po punoj širini ulice. S prozora je bacano cvijeće, i čulo se: »Živio Prvi maj«, »Naprijed, drugovi«. Iz kuća su izlazili radnici utapali se u bujici. Policija se povukla.

Tada su se na čelu kolone pojavile crvene zastave. Sad smo već predstavljali snagu koju nije bilo lako zaustaviti. Do Badalićeve išlo je glatko.

Tu je pred nas naletio odred konjičke policije na čelu sa zloglasnim komandantom Popovićem. Policija je ponovno pokušala spriječiti naše nastupanje. U prvi trenutak malo smo se povukli, ali samo desetak metara. Tu smo se naoružali ciglama i kamenjem koje je tu stajalo na gradilištu. Policija je pokušala juriš na konjima. Kao uvježbani vojnici propustili smo policajce u naše redove i tada je počelo obaranje konja i policajaca.

Policajci su bili prisiljeni da se na konjima i udarcima sabljama po leđima demonstranata izvlače iz naših redova.

Osjetivši snagu demonstranti su počeli izvikivati parole: »Živio Prvi maj«, »Živio SSSR, država radnika i seljaka«, »Živjela radnička klasa«.

Kao po savršenom voznom redu čelo naše kolone sastalo se na Savskoj s kolonom koja je došla po Savskoj cesti. Orile su se parole. Disciplina je bila na visini, nepotrebnih parola nije bilo.

Tako ujedinjene kolone bile su prava radnička armija, nastupajući punom širinom Savske ceste. Stigli smo pred Vojnu pekaru (prostor današnjeg hotela Zagreb) iz čijeg je kruga ponovo izjahao konjički odred policije. Tu je opet došlo do okršaja koji je trajao kratko, jer smo svi bili naoružani kamenjem i komadima cigle. Veliki broj zastava je također dobro došao u okršaju. Nekolicina policajaca, a i sam komandant, polomili su sablje — tako je i najhrabriji policajac bio razoružan.

Stigli smo do Kazališta. Kolona se razmještala po prilazima, ali kako nisu svi stali, stajalo se i po travnjacima. Aleje su bile pune crvenih tulipana, što je također bilo djelo organizatora manifestacije.

Na ulazu u Hrvatsko narodno kazalište okupljenoj masi govorio je Rade Končar. Na trgu je bila tišina, čuo se samo Radin zvonki glas. Rade je govorio o teškom položaju radničke klase i snazi ujedinjene radničke klase.

Sjećam se zadnjih riječi Radina govora. Rekao je: »Drugovi, jednom su nam čizmom stali na ruke, a drugom na usta i traže od nas da vičemo — živjela sloboda«.

S druge strane, negdje od Prilaza čulo se nekoliko hitaca i povici: »Juriš«, »Hura«.

Bespomoćna policija dovukla je iz obližnje kasarne u Ljubljanskoj ulici u pomoć vojsku. Trebalo je očistiti Ulice, jer je u posjet Vlatku Mačeku dolazio njegov koalicijski kolega Cvetković.

Mi smo se morali povući. Rade je s nekim drugovima otišao prema centru, a mi smo se povlačili prema Botaničkom vrtu.

Iako su nas vojska i policija rastjerale, ipak smo se osjećali pobjednicima.

Dušan Čalić

PRVI MAJ 1940.

Ustao sam rano, budući da mi se ionako nije spavalo. Ustali su prije zore i moji prijatelji iz doma Josipovac gdje je stanovala čitava grupa komunisti. Pred Domom smo se rastali, imali smo različite zadatke. Oni su s partijskom organizacijom tramvajaca trebali zaustaviti promet, a ja sam, kao član II rajonskog komiteta, trebao bilti s radnicima.

Na Kanalu, odakle smo trebali krenuti, bilo je već nekoliko radnika, ali četvrt sata kasnije počeli su masovni je pristizati sa svih strana. Ljudi su pričali živo, bučno, bili su veseli. Glasan smijeh ponekad je privukao pažnju okupljenih. Neki su stajali šutljivo, namrgođeni, a jedan visoki mladić pjevava lica, s crvenim kačketom na ravnoj i još mokroj začešljanoj kosi, povede pjesmu: »Budi se Istok i Zapad, budi se Sjever i Jug«. Desetak radnika, koji su u skupini prilazili okupljenima, čim su čuli pjesmu, udaljeni još gotovo stotinu metara, prihvatili su pjevanje.

»Živio prvi maj, praznik ugnjetenih«, visokim, ali vrlo prodornim glasom usklikne mršava žena, kada se grupa radnica sasvim približila Kanalu. Hrapavi, promukli, igličasti, nježni, blagi i ljuti, zanosni odvažni glasovi prihvatit će usklik, a onda se opet razliježe pjesma. »Naprijed, uz druga je drug!«

Bilo nas je već toliko da smo mogli krenuti. Već smo se bili dogovorili za polazak, kad najednom, nepredviđeno, nekoliko mišićavih ruku podigoše na ramena nekog mladog čovjeka u masnom kombinezonu. »Mir, tišina« — ustalasala se okupljena skupina. »Drugovi« — pruži govornik ruku nad sobom — »drugovi, ovo je naš dan«. »Živio« — uskliknuo je netko, a zatim govornik nastavi — »slavit ćemo ga, da slavit ćemo ga, pa neka poteče i krv, naka grad bude crven. Za svoja se prava borimo, za »Internacionalu«.

I dalje koračajući zanosno gotovo da smo zaboravili da postoji i policija. Zamijetili smo tu i tamo ponekog policajca, ali su se oni ispred nas sklanjali. Vidjeli su da tako usamljeni ne mogu ništa učiniti. Samo nam je jedan u Vlaškoj ulici stao na put, Skinuo je pušku, stavio na nju bajonet. Nitko se nije okrenuo na njega, samo se čuo zveket stakla s izloga. To su radnici bacili u izlog policajca koji je ošamućen ostao ležati u razbijenom izlogu.

Znao sam, međutim, da se policija pripremila. Ovi pojedinačni istupi nekih policajaca nisu za nas predstavljali nikakvu prepreku. Ali baš to što su nam se uklanjali u prolazu, očito je pokazivalo da su negdje »koncentrirali« snage. Centralni komitet je predvidio da će policija svim svojim moguć-

nos tima pokušati razbiti učesnike manifestacija. Gdje su — pitao sam se, gdje nas čekaju, a nosio me opći polet, kojemu nitko nije mogao odoljeti.

Organizirana radnička klasa u tom je razdoblju već bila toliko osnažena da je bila sasvim pripravna i za revoluciju. Jer otpor, očitovan sve učestalijim demonstracijama i manifestacijama posljednjih godina oući rata bio je neprijatna opomena buržoaziji.

Za proslavu radničkog praznika, samo sa suprotnom namjerom, da spriječi proslavu, spremala se i buržoazija. Pripremali su svoje snage za borbu protiv Partije, htjeli su u tome smislu iskoristiti radnički praznik. A eto, kolona radnika sa Sigčice, Kanala i Tirnja približavala se centru grada, a nigdje veće grupe policajaca. Pomislio sam u jednom trenutku, da su svoje snage, sve snage, poslali pred druge radničke grupe, koje su krenule iz još dva smjera prema današnjem Trgu Maršala Tita, gdje se trebao održati miting.

Uzvikujući parole, namršteni radnici su uz taktove Internationale ili robijaških koračnica marširali. Žuljevite ruke mašu kapama i kačketima, na otvorenim prozorima građani gledaju revolucionarnu povorku. »Sred pušaka, bajoneta, straže oko nas« — odjekuje pjesma radnika, što su se zbili u dugačkoj koloni, a ja se još uvijek pitam gdje će nas dočekati policija.

»Stoj, naređujem stoj«, — najednom na ulasku u Hicu policijske naredbe nadjačaše radničke glasove. Čekala nas je povećana grupa policajaca s puškama na gotovs, »To će biti posljednji i odlučni teški boj«, »Naprijed, za International«. Odgovoriše radnici s proleterskom pjesmom, i ne pomišljajući da na tren zastanu. Smiono su gledali u pušcane cijevi, približavajući im se sve više.

»Živio praznik robova!« — u kliktaj se prolomi parola. Na mladića koji ju je uskliknuo, poskoči sa strane policajac i zamahne kundakom. Ali se mladić spretno sagne, pa se svom snagom baci policajcu u trbuh.

Policijski kordon je probijen. Marš je nastavljen, ali to više nije onaj jutrošnji, radosno zanosni, nego je to sada bijes ljudi kojima je sve lijepo zabranjeno. Zanosni bijes nas je nosio i dugim koracima koračali smo prema Kazalištu. Iza nas na ulici ostali su komadi razbijenog stakla, polupanih stolica, kamenja i crepova. Znaik, da smo se probili. Ali što smo od današnjeg Trga Republike išli dalje, bilo je sve teže. Na svakom koraku su policijske grupacije i grupice iskakale pred nas mašući kundacima i izvikujući prijetnje, da bi odmah zatim, kad bi već vidjeli da ćemo proći, glasno naređivali: »Raziđite se, narode, raziđi se.« Ali se, dakako, na to nismo uopće obazirali.

Pravi i najteži sukob, onaj koji sam zapravo još od jutra očekivao, počeo je u Masarykovej ulici. Velika grupa policajaca isprsilu se pred nama s isukanim sabljama. Ali, mi smo zbijeno i prkosno išli na njih, na okovane kundake, na gumene palice, na britlike sablje. Pjesma nije utihnula. Premda goloruki, ipak jurišamo, udaramo šakama, glavama, nogama, gazimo, rušimo. Pogotovo su se žene pokazale kao neobično hrabre, padale su na ulici okrvavljene, onda odmah ustajale, onako ranjene, i bacale se na policajce, vrišteći, vičući i pjevajući.

Za koji tren smo ustuknuli, a onda se opet okupili i navalili ponovno. Sve što nam je dolazilo pod ruku bilo je u tim trenucima pogodno za udaranje. Bacali smo kamenje, cigle, komade razbijenog pokućstva, cipele. Ulice

su bile okrvavljene, izmiješali se policajci i demonstranti. U sukobu nije bilo pravih, čvrstih grupa, već se tuklo prsa u prsa, kao da smo u jurišu uskočili u neprijateljske rovove i sada se obračunavamo u konačnom obračunu, kada više nema odstupanja.

U isto vrijeme, dok smo se mi probijali Masarykovom ulicom, nekoliko većih skupina radnika navaljivalo je na policajce na ostalim prilazima Kazališnom trgu.

Jedna snažna povorka krenula je s Trešnjevke. Još ujutro, u pola pet sati, skupina komunista skojevaca upala je u Remizu, u dogovoru s tramvajskim radnicima. Tramvaji su bili zaustavljeni. Niti jedan tramvaj nije toga jutra zvonio gradom. Komunisti, koji su obustavili tramvajski promet, kasnije su s radnicima iz okolnih radionica i tvornica krenuli prema Kazalištu. Dakako, niti oni nisu prolazili bez povremenog zaustavljanja. Na svakom uglu čekali su ih policajci. Kako su se bližili centru, policajaca je bilo sve više, ali tko da zaustavi komuniste, revolucionarne Trešnjevke?

Tako je Kazališni trg bio sa svih strana opkoljen radničkim povorkama. Naši su se drugovi probijali iz Frankopanske, Masarykove, Savske, Klaićeve ulice od Botaničkog vrta i sadašnje ulice Braće Kavurića. Naoružani policajci nastojali su da nas po svaku cijenu rastjeraju. Sukob je bio sve žešći. Razbijajući s radnicima jednu skupinu policajaca, konačno smo uspjeli. Policajci su se bili dobro pripremili, vjerujući da će nas razbiti, da će oslabiti radnički pokret. Ali nisu mogli rastjerati goloruke radnike i radnice.

»Dobro je bilo« — rekao je drugog dana Rade Končar. »Zagrebački radnici su se junački ponijeli. Komunisti su izvršili zadatak« — talko je govorio na sastanku. A onda se malo kao namrgodio, i rekao: »Samo, nama nije potrebno izlagati opasnosti iskusne partijske radnike, koji su već kompromitirani.«

Ovaj period od godinu i neki mjesec moga života, neponovljiv, nezamjenljiv, koji je imao nešto od onog što je Tito nazvao »jurišom na nebo«, ostaje nešto najljepše iz moje mladosti, i ne samo moje. Bio je to najintenzivniji period života mnogih od nas, kada smo se svim srcem predavali revoluciji, više srcem negoli razumom, jer koliko god vodili računa o strogim pravilima rada u ilegalnim uvjetima u kojima smo radili, u naše akcije unosili smo često toliki žar i, rekao bih, ludost, bez koje, vjerojatno, mnogo toga ne bi ni bilo urađeno.

Na primjer, sjećam se onih prvih dana okupacije kad nam je, gotovo kao usputni, bio zadatak da po ulici lijepimo naljepnice sa srpom i čekićem. Skojevac Luka Špalj, teški invalid, koji se mogao kretati samo pomoću štapa, jednog je dana prišao saobraćajnom stražaru koji je regulirao zaista živ promet na raskršću Draškovićeve i današnje Adžijine i Ulice Osmog maja. Zapištao ga je gdje se nalazi neka ulica. U znak »zahvalnosti« za dobiveni odgovor dobroćudno ga je potapšao po leđima i tom prilikom mu na leđa zalijepio naljepnicu sa srpom i čekićem. Kao što je polako došao, Luka se polako i udaljio (drugačije nije ni mogao), a stražar je još dosta dugo usmjeravao saobraćaj noseći na leđima srp i čekić dok ga netko nije na to upozorio i skinuo mu naljepnicu.

MITING U SAVSKIM VRBICIMA

Duboko mi je ostao u sjećanju i velik omladinski miting u vrbicama kraj Save povodom napada Hilterove fašističke Njemačke na Sovjetski Savez, ali ni danas mi nije jasno kako smo to neoprezno, a u isto vrijeme vrlo uspješno proveli, kao da se radilo o nekoj nestašnoj zabavi, a ne o akciji usred ustaškog fašističkog režima koji je već treći mjesec vladao u takozvanoj Endehaziji.

Sjećam se da je nas nekoliko u grupi išlo na zbornu mjesto. Neko smo vrijeme hodali sredinom Savske ceste i, uz pratnju harmonike, zapjevali tada popularnu pjesmu »Volga, Volga«. Netko se ipak sjetio da kaže kako bi to moglo biti opasno, pa smo se utišali i vratili na pločnik.

Kada se danas pokušavam sjetiti tko je sve bio u toj grupi, ne mogu spomenuti ni jedno jedino ime. Stizali smo na zbornu mjesto u većim i manjim grupama. Bilo nas je ukupno stotinjak. Posjedali smo u širok krug unutar kojeg se odvijao kulturo-zabavni program. Bilo je revolucionarnih recitacija i pjesama, šaljivih skečeva. Tko ih je izvodio, više ne znam. Upamtio sam samo jednog druga, po nadimku Zumba, koji je nekoliko puta nastupio u nekim komičnim plesovima. Eto, i njega sam upamtio samo po nadimku.

Da, sjećam se još jednog detalja s tog mitinga. Kraj mene su sjedila dva skojevca Jevreja sa žutim trakama oko rukava. Po nagovoru nas nekolicine skinuli su te trake. Inače, u gradu su ih obavezno morali nositi.

Očito ustaška policija u to prvo vrijeme bila je još slabo organizirana i malobrojna, a mi dovoljno ludi i nesmotreni pa da držimo takav masovni omladinski miting skojevaca i simpatizera. No, sjećam se dobro da je taj miting svima nama ulio neku dodatnu unutrašnju snagu koja nas je nosila i u kasnijim akcijama.

HRANA ZA ILEGALCE

Slično je bilo i s drugim našim akcijama, na primjer: sakupljanje hrane za drugove u ilegali. Mi, srednjoškolci, sakupljali smo svoje užine. Svatko je od kuće, ako je mogao, odnosno imao, ponio u školu kakav sendvič, jabuku ili šito drugo. Svakog dana, po unaprijed utvrđenom planu, na određenom smo mjestu, petnaestak minuta prije školskog zvona, predavali svoju užinu određenom drugu ili drugarici, koji su to onda odnosili dalje. I to je trajalo iz dana u dan, iz tjedna u tjedan, mjesecima. Ne sjećam se da je bilo tko u toj akciji stradao. Izvodili smo to vješto i neprimjetno.

Redovne skojevske sastanke održavali smo jednom do dva puta sedmično. Skupljali smo se obično u stanu nekog od učesnika sastanka. Kako smo bili organizirani po razredima, to smo za slučaj upada policije imali opravdanje da smo se sastali radi zajedničkog učenja, radi dogovora za neki izlet i slično. Redovno je na tim sastancima prva točka dnevnog reda bila: rad s omladincima u razredu. Svaki je od nas bio zadužen da obrađuje bar jednog od svojih razrednih drugova s krajnjim ciljem da ga pridobije za naš pokret. Na svakom smo sastanku pojedinačno izvještavali što smo proteklih dana u tom smislu učinili. Zatim bismo se zajedno dogovarali što treba uraditi dalje. Davanje priloga u novcu, hrani, sanitetskom materijalu, papiru, bili su prvi konkretni uspjesi u tom radu, a primanje u SKOJ završni čin tih napora.

I sami skojevci su se postupno osposobljavali i provjeravali u akcijama različite težine. Prvi stupanj bio je ubacivanje letaka i drugog propagandnog materijala u kućne poštanske pretince, pisanje parola po zidovima i uništavanje ustaških propagandnih plakata. Te su akcije bile organizirane tako da je u njima sudjelovala jedna škola ili više njih i svatko je imao svoju ulicu gdje je trebao izvršiti postavljeni zadatak. Obično smo takve akcije izvršavali u parovima, jedan iskusniji drug i jedan početnik. Najbolja je kombinacija bila mješoviti par, jer su najmanje upadali u oči. Počelo se na perifernim ulicama, a što je bilo više iskustava i hrabrosti, to su ulice bile bliže centru. Posljednji stupanj spremnosti bile su udarne trojke za izvršavanje najpovjerljivijih i najtežih zadataka.

SVJEŽE PAROLE SVAKOG DANA

Masovne akcije pisanja parola po zidovima obavljale su se najčešće uveče, jedan sat prije početka policijske zabrane kretanja. U akciji je sudjelovalo nekoliko škola, katkada i sve srednje škole u gradu, a povremeno i cijela skojevska organizacija grada. Svaka škola imala je svoj rajon, a unutar škole svaki par ili pojedinac svoju ulicu.

Akcija je započinjala i završavala u točno određeno vrijeme. Po završetku akcije odbacivan je eventualni preostali kompromitirajući materijal (kreda, ugljen, boja u kantici i si.; letke smo morali uvijek sve raspacati), a po jedan drug iz svake grupe morao se javiti na određenom mjestu i izvijestiti ako se štogod nepredviđeno desilo. Ako se neki drug ne bi pojavio na kontrolnom sastanku, značilo je da mu se nešto dogodilo. Odmah bi se o tome obavještavali drugovi koji su s njime bili povezani u radu, pa tu noć i idućih dana ovi nisu smjeli boraviti kod kuće dok se ne sazna kaiko se uhvaćeni skojevac držao u zatvoru. Katkada su takve uzbune bile i nepotrebne. Naime, događalo se da nekog druga iznenade agenti u momentu dok je ispisivao parole, pa ovaj, u bijegu, nije više stigao da se javi na kontrolnom mjestu, a tek

Boris Markušić

NAJLJEPŠE RAZDOBLJE NAŠE MLADOSTI

Čovjek ne bi vjerovao koliko je toga zabrovljeno iz onih dana kada je započela naša oružana revolucija, dok ne pokuša da napiše nešto o tome. Ljudima se zaboravlja ime i prezime, akcije se pamte, ali im se gubi punoća, dosta toga je otišlo u nepovrat.

U SKOJ sam primljen ubrzo poslije stvaranja Endehazije. Mora da je to bilo negdje krajem travnja 1941. godine. Bio sam đak Učiteljske škole u Zagrebu. Odmah sam bio »zaražen« marksističkom literaturom. Počeo sam gutati ono malo naučne literature koja nam je tada bila na raspolaganju i koja mi je Otvorila cijeli jedan novi svijet i osmislila moj mladenački bunt. Tada se obavezno proučavala »Historija SKP(b)«, čitalo »Porijeklo čovjeka«, neki od nas su stigli i do Marxovog »Priloga kritici političke ekonomije«.

Uskoro sam postao glavni predavač na teoretskim sastancima skojevaca naše škole, naročito o dijalektičkom i historijskom materijalizmu. Uz redovne radne sastanke imali smo također redovne, iako rjeđe, teoretske sastanke. Mnoge smo stvari morali prepisivati, jer je literature bilo malo, a potrebe su bile velike.

Ne sjećam se da sam u to vrijeme uradio nešto značajnije po čemu bih bio zapažen. Kao i drugi, savjesno sam izvršavao one svakodnevne zadatke koje je organizacija pred nas postavljala. Možda sam se jedino isticao među školskim drugovima svojim žarom kojim sam upijao i drugima prenosio naša prva skromna znanja o marksizmu pa je vjerojatno to dovelo i do toga da sam ubrzo bio izabran za rukovodioca s'kojevske organizacije naše škole.

Cijela zagrebačka srednjoškolska skojevska organizacija bila je organizirana ovako: skojevci jednog ili više razreda bili su povezani u skojevsku grupu (obično četiri do pet skojevaca). Sekretari svih grupa u jednoj školi činili su školsko rukovodstvo SKOJ-a na čijem je čelu bio sekretar škole. Tri do četiri školska sekretara predstavljali su rukovodstvo tzv. skupa škola, na čijem čelu je opet bio sekretar tog skupa, a svi sekretari skupova činili su rukovodstvo zagrebačke srednjoškolske skojevske organizacije. Sekretar tog rukovodstva bio je član Mjesnog komiteta SKOJ-a Zagreba.

Zbog konspiracije svi smo međusobno komunicirali samo preko svojih ilegalnih imena, pa je, valjda, i to pridonijelo bržem zaboravljanju i tih nadimaka, a i pravih imena i prezimena kada smo ih, u rijetkim slučajevima, znali. Kada sam 1942. g. bio uhapšen, nalazio sam se u srednjoškolskom rukovodstvu i sjećam se da nam je sekretar bio jedna visoka i lijepa drugarica koju sam poznavao samo po nadimku Seka, i to je bilo sve.

se sutradan saznalo da nije bio uhvaćen. Dakako, nakon svake uspješno obavljene akcije idućeg smo dana ponosno prolazili ulicama koje su bile ispisane svježim parolama.

Posebno mi je ostala u sjećanju akcija kad su zagrebački skojevci u toku jednog dana s plakata nalijepljenih po cijelom gradu trgali, gulili ili crnom bojom premazivali fotografiju učesnika diverzije na zagrebačkoj Glavnoj pošti, kada su bili prekinuti glavni telefonski vodovi između Njemačkog Rajha i Zagreba. Ustaše su izlijepili plakate u nadi da će netko prepoznati aktere te čuvene diverzije i pomoći im da ih pohvataju. Ali, idućeg dana gotovo ni jedan od tih plakata nije više imao fotografije.

Sličnu sudbinu doživljavali su i veliki panoi s mapom istočne fronte na kojima se označavalo napredovanje njemačkih trupa u dubinu Sovjetskog Saveza. Često su ih morali mijenjati jer su bili polijevani crvenom ili crnom bojom, iako su bili postavljeni na najprometnijim mjestima u gradu. A kada su Sovjeti počeli napredovati, tih je panoa bivalo sve manje da bi, na kraju, potpuno nestali, jer bi, umjesto pobjeda, morali pokazivati poraze »nepobjedivog Rajha«.

I te su se akcije obavljale vrlo često, tako da se teško danas podsjetiti kada, gdje i s kojim drugom ili drugaricom smo ih izvršavali, osim ako nam se tom prilikom nije dogodilo nešto izvanredno.

Akcije uništavanja fotografija na spomenutim plakatima sjećam se zato jer sam malenog rasta, a ti su plakati bili na zidovima i na posebno za to postavljenim stupovima dosta visoko zalijepljeni. Na sreću, partner mi je bio drug Omerbegović, visoka rasta, tako da je najveći dio posla tom prilikom on obavio.

Dobro se sjećam i jedne akcije pisanja parola po zidovima. Te večeri dobio sam Vončininovu ulicu koja je imala idealan zid za pisanje dugih parola velikim slovima. Mom partneru Karlu Tušekcu bilo je to prvo vatreno krštenje.

Ispisali smo već gotovo cijelu ulicu i pri samom kraju ja sam preostalim ugljenom na ozidanom stupu ulaza u kuću, nasuprot Rubetićevoj ulici, crtao srp i čekić, kad iza stupa proviri glava agenta koji se tu sakrio i vrebao nas. Kao da nas je udario strujni udar, trgnuli smo se i pojurili prema Vlaškoj ulici i po njoj prema Draškovićevoj. Agent trči za nama i zviždi u neku zviždaljku, a ljudi, kojih je na ulici bilo dosta, ispred nas su se sklanjali lijevo i desno dok smo mi jurili kroz tako napravljen prolaz. Da nam je netko mjerio vrijeme, vjerojatno bi utvrdio neki vrijedan rezultat.

Kad smo stigli do Draškovićeve ulice, Karlo je krenuo desno, a ja lijevo u Draškovićevo. U trku sam uskočio u tramvaj i iskočio iz njega nešto prije nego što se zaustavio na tadašnjem Jelačićevom trgu (danas Trg Republike). Skrenuo sam u Prašku ulicu i na Zrinjvcu se umiješao među šetače. Do kontrolnog susreta imao sam još desetak minuta, dovoljno da se smirim i počnem opet normalno disati. Nisam znao kako je prošao Karlo, pa je više drugova upozoreno da se te noći sklone. Idući dan sam saznao da je i Karlo dobro prošao.

Danas, kad čitam popis skojevaca Učiteljske škole koji su poginuli u toku rata, nekih se drugova živo sjećam. Dragice Kancijan, na primjer, koja se također nalazi na tom popisu. Nije bila iz mog razreda pa sam je poznavao samo po viđenju, ali nas je jedan događaj povezao i tako mi je ostala u nezaboravnoj uspomeni.

PETICA EFIKASNJA OD BOMBE

Bilo je to, ako se dobro sjećam, neposredno prije mog hapšenja. Drug Stjepan Cerjan, zvan Puba, obavijestio me da su uhapšeni neki drugovi i da, iz predostrožnosti, treba neke drugarice i drugove obavijestiti da za svaki slučaj nekoliko noći ne spavaju kod kuće.

Ja sam bio zadužen da o tome obavijestim Dragicu Kancijan. Dobio sam od Pube malu ručnu bombu za slučaj da stignem prekasno i da u stanu naiđem na ustaške agente.

Stanovala je kod svojih bližih rođaka u Petrinjskoj ulici, nasuprot zgradi Suda koju je osiguravala policija. Sjećam se da sam se morao uspinjati stepenicama na kat i pritom razmišljao kako će biti teško povlačiti se u slučaju potrebe. Pozvonio sam na vrata, a u džepu u ruci držao sam odšrafljenu bombu, spreman da je aktiviram. Otvorila mi je Dragica. Brzo sam joj objasnio situaciju i zajedno smo izašli na ulicu.

Ni danas mi nije gdje kako sam ušao u tu akciju, a da prije toga nisam osigurao gdje će ona, a i ja, prespavati ovu i iduće noći. Kad sam je, naime, pitao gdje bi mogla da prespava, rekla je da nema nigdje. Za čudo nismo se tada zbog toga mnogo uzбудili. Vjerojatno za prethodne pripreme nije ni bilo vremena.

Krenuli smo prema Petrovoj ulici gdje sam znao za jedan nekompromitirani stan. Nažalost, pred kućom je bilo veoma mnogo ljudi. Neki su stajali, drugi sjedili na stolicama koje su donijeli iz kuće. Časkali su. Bila je ugodna večer pred kraj ljeta pa su se ljudi skupili da popričaju i malo se osvjehže petnaestak minuta pa je bilo nemoguće u tom momentu ući u kuću, a da to ne bude sumnjivo bar nekom od onih koji su se tu pred kućom nalazili, jer bi 'taj sigurno čekao da Vidi hoćemo li u kući i ostati. Nismo smjeli riskirati.

Produžili smo dalje, a mrak se već potpuno spustio. Odlučili smo prenoćiti u obližnjem vinogradu kod Omelićevih, na Klanjčecu broj 35. Kuća je bila poznata kao »crvena« i često sam u nju svraćao po raznim zadacima. Sada se u nju nije smjelo ući. Milan Omelie se tih dana povukao u ilegalu pa su agenti sigurno postavili zasjedu. No, iza kuće bio je velik vrt i vinograd. Mislili smo kako ćemo se u mraku neprimjetno približiti ogradi od rijetko ispletene žice i kroz nju se provući. Za svaki slučaj opet sam čvrsto u ruci držao odvijenu bombu.

Priznajem danas da smo izabrali najluđe moguće rješenje, jer bi sklanjanje u svaki drugi vinograd, a bilo ih je tu i neograđenih, bilo bolje. Ali, okolinu nismo tako dobro poznavali. Nismo ni slutili da je cijeli prostor oko kuće i vinograda opkoljen i dobro čuvan.

U jednom trenutku smo u neposrednoj blizini čuli muški glas: »Tko je to?« i opazili kako nam se iz mraka približava neki čovjek. Ja sam isto tako brzo krenuo prema njemu, zamahnuo snažno rukom i donjim dijelom odšrafljene bombe udario ga po čelu. Čovjek je jauknuo, zateturao, pokleknuo i nešto prokleo, ali se u slijedeći čas podigao i ustremio na mene.

Bio je viši i snažniji od mene. Očito, nisam ga dovoljno jako udario iz bojazni da slučajno tom prilikom ne aktiviram upaljač koji je virio na gornjem dijelu odšrafljene bombe. Povukao sam se korak-dva natrag, ponovo zamahnuo rukom i bacio bombu prema njegovoj glavi iz straha da sam je

prilikom prvog udarca možda već aktivirao. Promašio sam. Bomba, za čudo, prilikom pada nije eksplodirala, a on je već bio na meni. Što se u tom momentu događalo nisam znao. Očekivao sam udarac čovjeka koji me je već, tako reći, držao u ruci, a umjesto toga ubrzo sam čuo njegove jauke, zov u pomoć i vidio ga kako bježi u mrak.

Dragica, koja je u prvi mah, kad sam jurnuo prema agentu, ostala kraj ograde, našla se sada kraj mene. Primio sam je za ruku i, što smo brže mogli, potrčali smo i mi u mrak i zastali tek kad smo pretrčali dva-tri brežuljka i sklonili se u jedan neograđeni vinograd. Tu mi je Dragica rekla da ga je ona petom svoje cipele nekoliko puta jako udarila po glavi poslije čega je on pobjegao, a ona izgubila cipelu.

U tom vinogradu proveli smo noć, a u svanuće krenuli prema gradu. Gledajući je onako bosu, smijali smo se oboje tome kako je njena cipela bila efikasnija od moje bombe.

Bilo je to posljednji put što sam je vidio. Kasnije, u partizanima čuo sam da je umrla od tifusa kao aktivni pozadinski radnik negdje u svom Međimurju.

Branko Cujetanović

DANI PORAZA I DANI POBJEDE

NAPAD FASISTA — PRKOS STUDENATA

Šesti travnja 1941. bila je nedjelja. Ustao sam u jutro. Sve to vrijeme ustajao sam ranije. Policija je obično u zoru išla i hapsila istaknutije studente komuniste. Spavao sam kojekuda. Studij sam ostavio, iako sam 10-og trebao polagati ispit iz farmakologije. Dani su bili burni. Evropa je u plamenu, koji pomalo obuhvaća i našu zemlju. Njemački fašisti jedva čekaju da zagaze i u ove naše krajeve, dok domaći izdajnici ugušuju svaki slobodarski pokret. Mačekova Hrvatska puna je logora. Neki drugovi već su pali u njih. Meni je rečeno da ne dopustim da se to i meni dogodi. Radni je svijet protiv pakta s Njemačkom, jer to znači ropstvo i rat na strani fašizma. Ljudi su spremni da se bore, jedni protiv fašizma — a drugi spremaju izdaju. Na raskrsnici smo. Svako se pita sa zešnjom, hoće li rat?

Vrtlog događaja me posvema zaokupio. Znam: došao je kraj učenju i knjigama; sad je vrijeme neizbježne i odsudne borbe. A bilo mi je jasno i to gdje mi je mjesto: cijeli moj život i 'sve moje misli bile su na strani naprednih snaga, mira, slobode i socijalne pravde. Misleći tako o budućnosti, koja se strelovito približavala, hodao sam ulicom i nisam znao ni sam sebi odgovoriti hoće li rat zahvatiti Jugoslaviju ili ne?

Ulice su bile tihe, kao svake nedjelje. Zora; tek pokoji prolaznik. Gradske ulice bile su čiste, rascvjetali parkovi odisali su svježinom, kao što to biva za proljetnih dana u Zagrebu. Sjedam na tramvaj, idem u Črnomerac. Tamo me na krajnjoj stanici čekaju drugovi. Idemo na izlet — proljeće je; to je stari studentski običaj.

Iz misli me prene otegnut zvuk sirene. To je valja uobičajena uzbuna, na koje smo se već privikli ovih dana, i tramvaj ide dalje. Najednom prasak topova. Promet zastaje. Izlazim iz kola. Avioni leta nad gradom. Granate se raspršuju i sitni oblačići dima ostaju da lebde u zraku. Stakla na prozorima se tresu. Žene, prenete iza sna, izlaze na prozore u spavaćim košuljama. Plaću; bježe u skloništa.

Sklanjam se i ja u neki prljavi podrum. Paljba pomalo jenjava i prolazi. Idem pješke i dolazim do Črnomerca. Drugovi su tu — razvija se rasprava; rat je počeo, a što sada? Mnogi još ni ne vjeruju da je rat zaista počeo. No logika govori da je rat, iako su naše mladenačke želje za sretnim i bezbrižnim životom tako jake da pobjeđuju i zatamljuju trijezne misli razuma.

Na Ponikvama je trava kao zeleni, rosnati sad. Lopta leti od ruke do ruke. Djevojke prenose bukete cvijeća i osmijehe proljeća. Dvije studentice

prve godine donose mi na dar cvijeće i predaju ga uz posvetu izrečenu kao slabo naučenu pjesmicu popraćenu smijehom — dar predsjedniku svog studentskog kluba. Gledam u cvijeće i njihova vedra lica, i ne mogu vjerovati da je rat — ne, nikako ne, ma bar za trenutak ne.

No, ipak smo održali sastanak. Govorili smo sabrano i odlučno. Rat je izbio. Djevojke će ostati da rade u pozadini i preuzet će naše dužnosti u klubovima i društvima, a mi idemo gdje nam je mjesto — u vojsku. Jugoslavija nije snažna, nećemo uspjeti slomiti nasrtaj Nijemaca. Ali ćemo ih zaustaviti barem privremeno, u planinama Bosne, i pokazati narodu da se ipak protiv njih može boriti. Oslabit ćemo bar za malo fašističku ratnu mašinu i pomoći slobodoljubivim snagama svijeta. Pjevali smo Internacionalu. U dolini obrasloj bujnim zelenilom orila se na povratku pjesma Gubcu i Matiji Ivaniću.

Na večer smo se rastajali u gradu. Stiskali čvrsto ruke i klicali do viđenja, iako smo znali da se mnogi od nas više nikada neće vidjeti. Grad je bio zamračen. Nisam poznao lica ljudi ni ulica. Grad je bio stran i užasan. Potpuno sam shvatio — to je bio zaista rat. Otišao sam spavati drugu Milanu Depratu, da me slučajno policija ne nađe.

U jednom lokalnu neka ostarija krčmarica — s njemačkim naglaskom — likovala je: »Sada će ovima (misleći na komuniste) Nijemci pokazati — nema više šale«. Cvalo joj je lice; fašizam je bio njezin ideal. U meni se dizala žuč, bio bih udario u lice tog gada, ali stajala je tu još osobno prisutna hrvatska banska policija, štiteći nju, a progoneći mene.

Noću smo dugo razgovarali. Njemački avioni letjeli su noću nad Zagrebom, ali nisu bacali bombe. Slušao sam radio i mislio o vijestima s fronta. One su bile nesuvisle. Svakako, Nijemci napreduju prema Zagrebu. Beograd je teško bombardiran tokom cijelog dana. Sudbina Varšave se ponavlja.

Što da se radi? Bili smo spremni da idemo u rat, ali je »peta kolona« radila u vojsci. Odbijali su nas kada smo se javljali kao dobrovoljci. U vojsci su agenti fašizma već širili rasulo.

Moj je plan već gotov. U jutro ustajem; sve sam stvari spremio u naprtnjaču. Opremljen sam za pješaćenje. Budući da nas ne primaju u vojsku, ne preostaje mi drugo nego da idem na jug. Možda je tamo bolje, a u svakom slučaju u Dalmaciji, u rodnom kraju, lakše ću se kriti od fašista.

Na zagrebačkim ulicama već se pomalo skupljaju bande frankovaca, spremne da ubiju i udave svakog naprednog čovjeka. Na fakultetu jedan mi od njih dobacuje: »Spreman si za put, odzvonilo vam je!« — »Odlazim, rekao sam, ali ćemo se još vidjeti.« (Njega više nisam vidio; poginuo je kao domobran za poglavnika i fiihrera, a ja sam se nakon četiri godine i trideset i tri dana nalazio na onom istom mjestu, gdje sam mu dobacio: »doviđenja«.)

U Klubu medicinara predao sam dužnost predsjednika drugarici Zori Klačnja i spremio se za put. Silazeći u grad, sreo sam starog prepređenog mačekovca Stefa Šiletića. Sitan i ćelav, kao što mu je duša bila, skakutao je ulicom kao gavran. Vođa studenata HSS-a pitao me: »Kaj burno sada? Sad bu stari Vlatko Maček došel. Bumo s Nijemcima brzo sklopili mir. Boise da to mi učinimo nego frankovci.« »Vi se možete utrkivati, tko će prije izdati zemlju, vi ili frankovci, ali jedan je put samo ispravan. Rat je počeo. Nijemci su napali. Naša je dužnost uzeti pušku i boriti se« — »A kaj, kolega, bumo videli.«

I opet, eto slučaja; tu istu pogrbljenu spodobu sastao sam na istom mjestu četiri godine kasnije. Gledao me je kao priviđenje. Možda se sjetio давnog razgovora, a možda i nije.

Radio je javljao o napredovanjima Nijemaca. Otišao sam na kolodvor iako su javili preko radija da će ga bombardirati. Sjedio sam u vlaku na stanici dva sata i čekao odlazak ili bombardiranje.

Vlak je konačno krenuo. Bilo je u njemu drugova sa sveučilišta. Rastali smo se sa sveučilištem. Hoćemo li se ikad vratiti? Pred nama je sad ostao samo jedan put — borba, ali kako, gdje i što: nitko to nije znao.

Vlak je išao polako, zastajao; sve stanice bile su u mraku. U mraku se čulo kako neki ranjeni putnik priča strahote o bombardiranju Beograda. Split sam zatekao bombardiran od Talijana, pust, pun staklenih krhotina. Zar će takvi biti svi gradovi? Zar će njima i našim morem gospodariti fašisti iz Rima i Berlina?

Autobusom sam pošao dalje do Omiša i Makarske. Tamo sam se rastao s Ratom Antunovićem, drugom sa studija. Nisam ga više vidio. On je kasnije poginuo u borbi negdje u Bosni.

Na Pelješcu sam našao majku i oca u brizi za djecom. Za nekoliko dana je došao i mlađi brat, jadan i prljav, u uniformi jugoslavenskog mornara. (Bila je to ona ista uniforma, koju sam kasnije nosio u partizanima na Biokovu i u Bosni.)

Prolazili su dani poraza, gorčine, neizvjesnosti i nemoći.

PUT U ZAGREB — NAKON ČETIRI GODINE I TRIDESET I TRI DANA

Prvih dana maja Zagreb se nalazio pred oslobođenjem. General Gojko Nikoliš spremio se ići tamo. Đaniju Popoviću i meni dao je džip, jer smo i mi htjeli da idemo u Zagreb.

Tu sam započeo rat, tu ću ga i završiti. Održat ću obećanje dato frankovcima: doći ću natrag — a oni, gdje su ti izdajnici naroda i izrodi, najcrnji što ih je Hrvatska ikada imala, sluge Hitlera i Mussolinija, ubojice vlastitog naroda?

Jurimo vrtoglavim tempom po izrovanim cestama i preko polomljenih mostova. Pjevamo. Putem nas u selima zasipaju cvijećem. Ljudi nas grle i vesele se. U neprekidnom poletu ne želimo stati sve do Zagreba. Ali ipak ostajemo u Požegi. Motor se mora odmoriti, mi ne, mi smo neumorni.

U ranu zoru odlazimo dalje. Putem se vide svježi tragovi borbe, srušeni mostovi i pruge, izrovane ceste od granata i tenkova. I uza sve to zelene i lisnate slavonske šume svuda oko nas. Divna li je ovog proljeća naša zemlja, i Papuk, i Fruška gora! Majski su dani lijepi i za mene nikad nisu bili ljepši, jer mi je u srcu neopisivo i veliko veselje. Davno očekivani dani su tu. Susrećemo naše jedinice, poredane s obje strane ceste za Zagreb.

Poslijepodne je vedro i u daljini se vidi Zagrebačka gora i naziru obrisi tornjeva katedrale. Jutros je Zagreb oslobođen.

Nakon četiri godine i trideset i tri dana, vedrog popodneva, 8. maja ulazimo u Zagreb preko Dubrave. Iza nas s obje strane ceste ostaje razbijena kolona njemačkih vozila, još u plamenu, i mnoštvo plijena. Vojnici idu u

kolonama ulicama. Vozimo Maksimirskom cestom, Vlaškom ulicom i ravno na Jelačićev trg (sada Trg Republike).

Grad je isti kao što je nekada bio, kao da se ništa nije dogodilo ni izmijenilo; ništa nije porušeno. To me veseli. Teško je gledati paljevine. Ljudi je malo na ulicama, no oni što se tu nalaze pozdravljaju nas.

Dugo je Zagreb stenjao pod ropstvom. Što je bilo u njemu najbolje i najpoštenije ili je pobjeglo u partizane ili je odvedeno i poubijano u logorima.

Zaustavljamo se pred hotelom »Milinov« (sada hotel »Dubrovnik«), Tu ćemo ostati. Šetamo željno trgov. Da, sve je kao i prije; sve je ostalo po starom, a ipak nije. I general Gojko je već u hotelu. Navečer se još čuju pucnjevi po ulicama. U gradu su zaostali još neki ustaše. Kriju se, ili žele pobjeći. U mrkloj noći svjetleće rakete često presijeku nebo nad gradom.

Naviru mi sjećanja i ispunjavaju me gorčinom i bolom. Da, ja sam tu, nakon četiri godine i trideset i tri dana; opet sam tu.

A gdje su moji stari drugovi? Bogoslava Kadića, Ozrena Novosela i drugih više nema. Nema ih; uzalud si letio i hrlio u Zagreb da ih nađeš, možeš nastaviti sve do Berlina, uzalud ... Ali, dani pobjede su ovdje.

Bilješke iz neobjavljenog Dnevnika

Aleksandar Fiaker

IZ MIRA U RAT

BILJEŠKE O JEDNOM ZAGREBAČKOM GIMNAZIJSKOM RAZREDU

Šesti be razred Druge muške realne gimnazije u Zagrebu bio je jamačno tipičan »b« razred: u »b« razrede svrstavani su, naime, navodno samo radi mogućnosti obavljanja istodobne nastave različitih vjeronauka, đaci različitih vjeroispovijesti. Osim katolika, tu su bili pravoslavci, Židovi, protestanti. Dva puta tjedno na jedan sat razred se dijelio prema vjerama: katolici su odlazili kateheti Markoru, Židovima je predavao mali Šamika, protestanti su šetali: bilo ih je za nastavu premalo.

Školska godina 1939/40. bila je prva evropska ratna godina, osim toga prva godina u Banovini Hrvatskoj. Fran Navijan bio je novi direktor, Rok-sandić — razrednik. Razred se počeo politizirati. Većina razreda orijentirala se prema građanskoj demokraciji, bila je raspoložena antihitlerovski i anti-fašistički, prihvaćala je, uglavnom, Mačdkovu vladavinu, bila je izrazito anti-klerikalna.

Ali, što je vrijeme odmicalo, iluzije u »demokratizam« HSS-a splašnjavale su, ekonomska se situacija u zemlji pogoršavala, i to se osjećalo. Počela su jačati i otprije prisutna ljevičarska raspoloženja: vodile su se diskusije o Krlježi, ali i o Budaku, izbijale su čarke oko sovjetsko-finskog rata i oko »pravog« smisla pakta Ribbentrop-Molotov, ali je ipak jačalo uvjerenje da su »zapadne demokracije« nemoćne da zaustave Hitlerovu vojnu mašineriju.

Dio razreda okretao se u lijevo bez obzira na stanovitu skepsu zbog vanjske politike SSSR-a. Politika SSSR-a prihvaćana je kao nužno taktiziranje prema poznatoj Staljinovoj izreci »nećemo za druge vaditi kestenje iz vatre«, ali je parola »oslonca na SSSR« i zahtjeva za demokratizacijom i rješavanjem socijalnih suprotnosti sve više prihvaćana i u tom zagrebačkom razredu.

LIJEVA ĐAČKA GRUPA

Već te godine počela se formirati u razredu izrazito lijeva đačka grupa koja se posredno vezivala za skojevski program djelovanja među đačkom omladinom. Dušom te grupe bio je Aleksandar-Alel Savić, odličan đak, širokog obrazovanja, besprijekorna vladanja, miljenik većine nastavnika, kojega su čak i rijetki »desno« orijentirani nastavnici morali tolerirati zbog njegova znanja. Neumoran u diskusijama, uvijek agilan u prijateljevanju,

pomalo je oko sebe stvarao krug simpatizera KPJ. Njemu je pripala zasluga da stvori prvi marksistički kružok koji je obuhvatio nekoliko đaka Druge muške realne gimnazije, nekoliko učenika Prve klasične gimnazije, a povremeno bi dolazili i daci iz drugih škola.

Iz našeg razreda dolazili su na te sastanke Danko Grlić, Aleks Hertman, Sem Hochberger, a od učenica sjećam se Ranke S toj savijević, Klare Gomboš, Nade Löwinger, Maje Bošković i Vere Svečenski, koja je bilan član SKOJ-a. Dolazio je i mladi radnik po imenu Oskar, također očito skojevac.

Program tih sastanaka bio je vrlo dobro pripremljen: proučavali su se Max Beer (povijest socijalizma), Segai (politička ekonomija), Horrabin (ekonomska geografija), Engels (Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države), a ja sam držao referat o psihoanalizi i individualnoj psihologiji (prema Freudu, Adleru i Cesarcu). Obavezan je bio i dijalektički materijalizam, prema Thalheimeru i Buharinu (ikoji je već bio smaknut!).

Tu smo, dakle, stjecali zamjerno teorijsko obrazovanje, i odatle smo naše znanje prenosili u razred sudjelujući aktivno u diskusijama, osobito onima na seminaru iz hrvatske književnosti što ga je vodila profesorica Anina Tompa koja je upravo te godine naslijedila liberalnog i antiklerikalnog profesora Drvođelića. Njezin seminar o ilirskom preporodu pretvarao se u pravu marksističku tribinu o povijesnim i društvenim zakonitostima, a da pritom nisu zaboravljena ni književna djela, štoviše, rado smo sudjelovali i na razrednim književnim priredbama i pjevali Demetrovu »Prosto zrakom ptica leti...«.

Naši su se sastanci redovno održavali u stanu majlke Aleksandra Savića Ine Jun-Brođa, a Savić je znao oko sebe okupiti i širi krug omladinaca iz našeg razreda koji su odlazili s nama na izlete i družili se, tvoreći tako lijevo jezgro razreda. Tako su nam prišli Dušan Šljivić, Nemanja Manojlović i Josip Novak, a nezavisno od naše grupe isticao se svojim marksističkim gledištima i izvanrednom samostalnošću u rasuđivanju i Bogdan Šestan, preko kojega smo se upoznali i s njegovim mlađim bratom Vladom.

Ovaj je krug počeo odlaziti i na zajedničke izlete koje su predvodili skojevci. Bili su to izleti na Zagrebačku goru, u prvo vrijeme u Đački dom, koji je u to vrijeme bio središte Okupljanja lijeve omladine. Kasnije je to središte premješteno u Radnički dom na Glavici, gdje smo upoznavali i starije drugove, sindikalne radnike, osobito iz SBOTIĆ-a. Krug naših poznanstava postupno se širio i prema omladincima iz drugih škola, pa i prema radničkoj omladini. Već tada dolazilo bi ponekad do manjih okršaja s »frankovcima« koji su nas znali na izletima presretati, prijetiti nam, a kasnije nas i zlostavljati. Na takvim izletima obično je držano i koje kraće predavanje o aktualnim političkim zbivanjima, recitirale se pjesme (pretežno Jesenjin!), pjevale se revolucionarne pjesme ili parodični tekstovi, a gotovo je obavezan bio i »vrabac« s aktualnim satiričkim kupletima. S tih se izleta osobito sjećam Kreše Rakića, neumornog propagandiste.

Ljeti 1940. organizirao je Aldksandfar Savić s nekoliko omladinaca i omladinki (drugarica Mirjana Obradović iz Beograda) logorovanje kraj Boračkog jezera u Hercegovini i na Mljetu. Bila su tu dva šatora, a na jednom od njih bio je narisana logor sovjetskih »čeljuskinaca«. Dani u logoru prolazili su prema čvrsto određenom dnevnom redu, unutar logora nije postojalo »pri-

vatno vlasništvo« (sve se dijelilo), a pokušavali smo odlaziti i na politioko-propagandne akcije u susjedna sela, dakako, bez većeg odjeka. Bila je to osebujna mala omladinska »komuna«, katkad i djetinjasta po svom dogmatiskom 'shvaćanju socijalizma, ali, bez sumnje, djelotvorna.

Ovakve smo, ali manje, izlete znali organizirati i u jesen 1940. godine. U manjim skupinama odlazili bismo u Sloveniju na biciklima, a tu nam je Bogdan Šestan bio pouzdani vodič. Počeli smo se i svjesno pripremati za rat. Danas to zvuči, dakako, smiješno, ali smo znali odlaziti na Sljeme s ruksacima punim — knjiga! — kako bismo se pripremili za ratne teškoće. I tu je inicijativu davao Alel-Aleksandar Savić.

MARKSISTIČKI KRUŽOK DRUGE MUŠKE GIMNAZIJE

Naš marksistički kružok nastavio je rad i te 1940/1941. godine, u VII b razredu. Sve nas je više dolazilo u gostoljubivi stan u Hatzovoj ulici (danas 8. maja), krug istomišljenika se širio. Osim tih sastanaka organizirali smo i posebno izučavanje teme marksizam i književnost. Nije nam više bio dovoljan dijalektički materijalizam. Počeli smo, dakako, od Plehanova (Umjetnost i socijalni život), ali nismo znali što bismo dalje. A u to vrijeme već su bružale diskusije olko »Pečata«, saznali smo da je u SKOJ-u rad književnog marksističkog kružoka proglašen »sektaškim«, čuli smo i primjedbe na račun tobožnjeg »trockizma«, ali ni taj kružok nije prestao raditi. Nekako baš usred tih rasprava o tome što bi zapravo valjalo proučavati, zatekao nas je 6. travanj 1941. Bili smo već na priličnoj teoretskoj razini, ali u biti nimalo pripremljeni za praktično revolucionarno djelovanje. A baš smo se s njime morali suočiti.

U sedmom razredu upoznali smo se i s nosiocima fašizma. Najavili su novo doba. Naime, u naš razred smišljeno su upisani đaci koji nisu prije pohađali »b« razred. Osjetili smo odmah o čemu se radi. Provocirali su razgovore o ratnim temama, hvalili su Hitlera, slovačke i ukrajinske (!) nacionaliste, posprdno se izražavali o Srbima, prijetili komunistima. Najčešće im je odgovarao Šestan, ironično i zajedljivo. Na razred u cjelini nisu mogli djelovati, bili su izrazito slabi đaci; nastavnici su ih prezirali i rugali im se, osobito prof. Drvodelić koji je jednoga od njih krstio »Vukanom«. Jedan je od njih kasnije postao UNS-ovim agentom, jedan ustaškim bojnikom — bio je neko vrijeme u Gospiću.

Početak rata postavio je pred nas već neko pitanje. Preporučeno nam je da se, ako je moguće, upisujemo u dobrovoljce. Otišao je Nemanja Manojlović, ali bez uspjeha — nije bio primljen. Dio nas je obuhvaćen Civilnom zaštitom; bili smo smješteni u nekoj prostoriji u Patačićevoj ulici, dobili smo i uniforme. Patrolirali smo gradom noću, tražili da se gase svjetla. Tako nas je zatekao i 10. travnja, ulazak Nijemaca u grad, Kvaternikov proglas. Počela je okupacija.

Uskoro su naši kolege židovske vjere prisiljeni da nose žute značke sa slovom »Ž«. Na uglu Jurišičeve ulice, kraj tiskare, sastao sam jednoga od njih. U naš je razred došao tek nedavno. Zvao se Vilim Vizler. Baš je bio završio tiskanje, u vlastitoj nakladi, svog prijevoda Ognjevljeva romana »Kostja Rjabcev na sveučilištu«. Cijela je naklada bila onog dana zaplijenje-

na. Jadikovao je. Nije još ni slutio da se ne radi samo o pljenidbi jedne sovjetske knjige. Više ga nisam vidao. Bio je stariji od mene i ne znam je li bio organiziran, je li imao kakve veze sa SKOJ-em. Svakako je bio ljevičar, ali jse s ostalim ljevičarima nije družio, a i iz škole je često izbivao. To vrijedi i za dva đaka koji su u naš razred te godine došli iz brodske gimnazije, odakle su protjerani. Znali smo da su istjerani iz političkih razloga, slutili smo da su ljevičari, ali se s nama nisu družili, a zatim su nestali iz razreda.

ORGANIZIRANJE LJEVIČARA UNUTAR CIVILNE ZAŠTITE

Škola, dakako, nije više radila. Nas smo se nekolicina posjećivali i dalje, povremeno družili, ali je sada odjednom postalo važnije od svega organizirati se, pružiti bilo kakav otpor. Dakako, marksističkog kružoka nije više bilo, a u školu su nas pozvali samo jednom, i to radi dijeljenja »spomen-svjedodžbi« o završenom razredu.

I tu smo se suočili s istragom. Protiv nekih đaka pokrenuta je istraga i oni nisu trebali dobiti svjedodžbe. Pozivani su u zbornicu na saslušanja. Pregledavane su im školske zadaće iz hrvatskog jezika. Među njima je bio Savić, ali i Bogdan Šestan. Šestana su optužili oni naše »kolege« koji su bili ubačeni u sedmi razred radi provociranja. Odgovarao je, između ostaloga, i na pitanje zašto stalno nosi »šiltkapu« (takva kapa bila je tada znak radničke klase, mladež je nosila šešire!). Odgovorio je posprdno da mu je ta kapa od pravog engleskog štofa, a ne od njemačkog »erzaca«. Profesorica Tompa je u međuvremenu odnijela zadaće kući i uništila ih kako ustaše ne bi imali ideološke dokaze u svojim rukama. Svjedodžbe su ipak dobili svi đaci: očito se radilo samo o inicijativi najrevnijih nastavnika i ustaške agenture među đacima.

Organizirali smo se sada postepeno unutar Civilne zaštite. Rečeno nam je da ne napuštamo tu poluvojnu organizaciju jer ćemo tako biti bolje zaštićeni, a ujedno nam je uniforma i iskaznica CZ omogućavala nesmetano kretanje gradom poslije policijskog sata. Pohađali smo i školu CZ na Ksaveru. Nastavnici u toj školi očito nisu bili proustaški raspoloženi; bili su to pretežno tehnički kvalificirani stručnjaci koji su otprije radili u CZ, tako da je ta atmosfera bila vrlo povoljna. Tu smo upoznavali nove drugove s kojima smo sada održavali vezu; neke od njih poznavali smo s izleta na Glavicu. Dobivali smo i nove zadatke: raspačavanje letaka, »Vjesnika radnog naroda«, slušanje radio-emisija i širenje vijesti. Organiziranje masovnog otpora već je počelo.

Kad govorim o tom razdoblju u množini, riječ nije, dakako, više o članovima Alelova (Savićeva) marksističkog kružoka. Govorim o sebi. Danku Grliću, Bogdanu Šestanu, i možda čak ni ove generalizacije ne vrijede. Svaki je od nas imao svoju »vezu«, živjeli smo dvostrukim životom; dio je njegov već pripao ilegalni.

Ne govorim, razumije se, više o našim kolegama Židovima. Oni su stajali izvan zakona, ali još nismo ni mi ni oni shvaćali što se zapravo dešava. Jednoga dana smo ipak počeli shvaćati. Aleksandra Savića i još nekoliko kolega odveli su na »radnu službu«. Uskoro smo saznali da se nalaze u logoru

»Danica« kraj Koprivnice. Još nam se Alel javljao. Zatim se prestao javljati. Onda je viđen, navodno, u Karlovcu. Konačno, nije bilo nikakvih vijesti ni o njemu ni o drugim našim kolegama. Kasnije smo čuli da su odvedeni u Liku, u ustaški logor Jadovno kraj Gospića. I zatim više nismo ništa čuli. Valja reći i to da su od petnaestak Židova koji su pohađali sedmi »b« razred Druge muške realne gimnazije ostala na životu svega dvojica — trojica. Poslije oslobođenja vidio sam samo Alfreda Ašnera, koji se Sklonio u Budimpeštu, i Pavla Kornhausera, liječnika u Ljubljani. Holokaust je zahvatio Zagreb.

SUDJELOVANJE U »AKCIJI STADION«

Sudjelovali smo, zapravo gotovo cijeli naš razred, i u onome što je danas već dobilo ime »akcija Stadion«. Bili smo već tada povezani sa skojevcima izvan naše gimnazije. Pa ipak, ne mogu se oteti dojmu da je tada bilo više spontanosti negoli organizacije samoga čina *nerazdvajanja* od Srba i Židova. Već prije postrojavanja kitili smo se žutim cvjetićima u znak solidarnosti s onima koji su nosili žute značke. Činjenica je da smo skojevci i simpatizeri, prvi stali na stranu segregiranih kolega, ali samo je kretanje bilo vrlo spontano i nisam stekao dojam da je bilo unaprijed smišljeno i pripremano. Mislim da je spontani otpor zagrebačkih učenika možda najkarakterističniji za ovo zbivanje, nazvao bih ga čak otrežnjavanjem, pribiranjem nakon doživljenog šoka nove situacije u kojoj smo se svi našli. »Akcija Stadion« bila je jedan od međaša u tom procesu osvješćivanja.

Sjećam se upravo iz tih dana još jednog našeg kolege, Ivana Grgurića, također jednog od najboljih đaka u našem razredu, koji se uvijek družio s nama ljevičarima, ali je stalno izražavao svoje rezerve prema komunistima. Zvali smo ga »conte Borelli« ili »livanjski seljak«. Međutim, već na stadionu prilazio nam je izražavajući svoje simpatije prema komunistima. Bojali smo se provokacije. On se ipak kasnije povezo sa SKOJ-em, ali ne preko nas. Čuli smo za njegov junački podvig i za smrt. Zapravo, krenuo je u revoluciju prije nego mi iz marksističkog kružoka. Protest protiv ustaških represalija sazio je u njemu vrlo brzo i prešao naglo u akciju.

U svibnju smo, napokon, Danko Grlić, Bogdan Šestan i ja formalno primljeni, na jednoj maksimirskoj livadi, u SKOJ. Bili smo priključeni grupi skojevac sa Srednje tehničke škole, škole na kojoj je predavao, neka i to bude zabilježeno, Zvonimir Richtmann. Ovu smo vezu uspostavljali preko Stefa Mlinarića, našeg prvog pravog sekretara.

Zapravo, nastavljali smo tamo gdje smo stali. Ja sam, osobno, već imao iskustvo s jedne tajne akcije: prevoženja hrane u Kerestinac. Redovno sam onamo odlazio s Gvozdenom Budakom kojemu je otac bio zatočen u logoru. Tovarili smo pakete na bicikle i zaustavljali se pred logorskim stražama: Gvozden ih je predavao. Vidali smo i starije drugove poznate iz štampe. Osim toga, nekada bi kod mene znali prespavati Antenore Jelčić (zvali smo ga Ante), ili Gvozden, kada se činilo da im je policija na tragu. Upoznao sam i Mojmiru Martina, koji je kasnije bio uhapšen ali je uspio pobjeći iz zloglasnog »Sing-Singa« na Ksaverskoj cesti. Tome smo se svi radovali. Gvozdena sam kasnije vidio već u partizanima, u Otočcu, neposredno prije njegove tragične smrti

na prijelazu preko Velebita. Bio je tada u skojevskom rukovodstvu za Karlobag. Mojmir Martina vidio sam kasnije također u Otočcu, u siječnju 1944, neposredno pred evakuaciju Otočca.

Imali smo toga ljeta i naša sastajališta: najprije je to bila savska obala, nizvodno od mosta, kamo smo dolazili »na kupanje«, ali i na dogovore o akcijama. Zatim smo se »preselili« na Jarun, na jedan od sprudova. I tu smo se kupali, diskutirali i nastojali dovesti ovamo i naše simpatizere. Kada bi se u daljini pojavili agenti, brzo smo se razišli. Najmasovniji je bio sastanak na Jarunu kada je Hitler napao SSSR. Zavladao je neka čudna euforija: činilo nam se da nam nitko više ništa ne može. Netko je, s ironijom, pročitao vijesti, zatim je govorio o perspektivama koje nas čekaju, a Dušan Šljivić pjevao je, svučćen do pojasa, šaljive kuplete kako će Hitler »da naguzi«. Na odlasku razgovarao sam sa Štefom Mlinarićem; stekao sam dojam da on nije vjerovao da će pobjeda doći sama od sebe...

Tako smo postupno prelazili u izravnu akciju. Bile su to najprije male sabotaze. Čuli smo da se neki drugovi već spremaju napustiti Zagreb, a mi smo dobivali zadatke: postavljati čavle na ceste (osobito na susedgradskom usjeku) pod parolom »drugovi se ne voze automobilima«, bušiti gume. Danko Grlić nabavljao je solnu kiselinu za koju smo tek kasnije saznali da automobilskim gumama ne šteti, već razara tkivo naših uniformi CZ. Razumije se, i dalje smo dijelili letke, štampu i pisali parole. Ali, situacija je i za nas postajala sve ozbiljnija.

U AKCIJI »PALJENJA STADIONA«

Sudjelovali smo i u drugoj »akciji Stadion«, paljenju. Rečeno nam je da treba zapaliti drvenu ogradu jer su, navodno, domobranci imali namjeru da od nje grade vojničke barake. Tumačenje nije bilo baš osobito uvjerljivo, ali smo zdušno krenuli na zadatak. Moj je zadatak bio da »patroliram« oko Heinzlove ulice i da javljam ako bi naišla kakva veća grupa ustaša, redarstva ili Nijemaca. Na mome »sektoru« nije se desilo ništa osobito i uskoro je dana naredba o povlačenju. Već u središtu grada vidjeli smo kako s maksimirske strane dim suklja prema nebu. Bio je to simbol omladinskog otpora, revolucionarnosti. Stadion na kojemu nam se obraćao bojnič Džal i govorio Blažeković, na kojemu su nas htjeli odvojiti od Srba i Židova, sada je izgarao zauvijek. Akcija je uspjela.

Bila je to jedna od posljednjih akcija u kojima sam sudjelovao. Uskoro su počele policijske represalije, zaredale su racije. Dočuli smo za spiskove omladinaca koje je valjalo hapsiti. U Zagrebu nisam više mogao opstati. U kolovozu sam biciklom krenuo u Primorje; endehazijska policija i ustaše tamo nisu imali policijsku vlast. Upisao sam se u senjsku gimnaziju. Uskoro je ovamo stigao i Danko Grlić, koji je neko vrijeme bio zatvoren, zatim je došao Vlado brat Bogdana Šestana, pa Janko Tompa, a naposljetku i njegova sestra Vanda. Bio je tu i Cesarčev posinak, Miron Vinski. August Cesarec već je bio strijeljan. Strijeljani su bili i drugovi kojima sam vozio hranu u Kerestinec.

Nas nekolicina koji mo došli u Primorje iz Zagreba brzo smo se pokrenuli. Nismo se više mogli smiriti. U Senju smo, zajedno s domaćim omladinicima i nastavnicima, osnovali skojevsko-partijsku organizaciju. Zagrebačka

iskustva su nam izvanredno koristila, nastavili smo borbu, na različite načine doduše, ali ipak. I u partizanima sjećali smo se naših prvih koraka na putu prema revoluciji, marksističkog kružoka Alela Savića, naših iskusnijih drugova: Kreše Rakića, Štefa Mlinarića, »Cape«, Ante(nora) Jelčića. Katkada smo se i susretali: spomenuo sam već susret s Gvozdenom Budakom i Mojmirom Martinom, »Capu« sam susreo negdje na karlovačkom području, Božu Šeštana kod Babina Potoka u Lici — odlazio je na kurs Saveznicima u Italiju.

Ulazili smo u život, ulazili smo u revoluciju, dugo još zadržavajući i velik dio dječjačke naivnosti, ali i nepomirljivosti prema onome što nismo smatrali revolucionarnim. Obrazovanje smo sticali na Krleži i marksističkom kružoku — smatrali smo da jedno drugom ne proturječi; Richtmann je proglašavan »trockistom«, ali on je bio idol drugova Srednje tehničke škole; klicali smo oslanjanju na SSSR i savezništvu s prvom zemljom socijalizma, ali su nas pakt Molotov-Ribbentrop i finski rat uvijek opominjali da budemo skeptični; doživljavali smo kulturne šokove kada smo se, gradska zagrebačka djeca, suočavali s nepismenošću našega sela, pa ipak — bili smo ustrajni. A pri svemu tome zavoljeli smo svoj grad i kada su na nas na njegovim ulicama vrebali agenti. Zavoljeli smo borbenu Trešnjevku i Trnje kao što smo voljeli i Križanićevu ili Hatzovu ulicu odakle smo bili krenuli.

Milodar Radošević

IZGUBLJENA PJESMARICA

Mislim da sam postao član SKOJ-a školske godine 1940/41. Bio sam tada učenik VII c razreda Treće muške realne gimnazije u Kušlanovoj ulici, u Maksimiru.

Sa mnom u razred išli su Veljko Mudrinić, sin profesora, i Redžo Terzić, sin željezničara, mladići koji su se već prilično jasno izjašnjavali kao komunisti. Mudrinićev otac bio je komunist i njegov sin imao je tada već solidno obrazovanje iz tog područja. Jednom, kod škole, u društvu s njima ja sam predlagao kako bismo se morali organizirati, odnosno da organizirano nastupamo, tako nešto slično, na što mi je Terzić rekao da organizacija postoji. To je za mene bilo veliko otkriće. Tada me je pozvao da dođem na sastanak i tako sam bio primljen u SKOJ; drugih formalnosti nije bilo.

Te smo školske godine razvili veliku aktivnost u raspačavanju knjiga i brošura. Do tada je bila izašla čitava serija knjiga biblioteke »Ruski romani« (RR), a bilo je štampano i vrlo mnogo brošura o različitim tehničkim dostignućima, osobito u SSSR-u. Ne sjećam se više od koga sam dobivao te knjige (možda od Mudrinića), ali znam da sam ih katkada imao punu školsku torbu i da sam ih dijelio drugima.

Te godine bili su u nastavu uvedeni referati iz različitih područja nauke koja zanimaju učenike. Prvi je prijavio referat Veljko Mudrinić.

Govorio je, čini mi se, o postanku čovjeka, a jednom drugom zgodom o razvitku društva. Odlično se pripremio i njegovo je predavanje ostavilo dubok dojam. Sve je bilo tako dokumentirano da se nije moglo pobijati. Klerikalci nisu mogli ništa reći, jedino je frankovac Zvonimir Slunjski pokušao nešto diskutirati, ali je ostao neuvjerljiv i smiješan. Koliko se sjećam, profesor koji je prisustvovao referatu i diskusiji nije se uopće izjašnjavao. Pustio nas je da sami diskutiramo.

Kao jedan od oblika vanškolskog obrazovanja, u školi su bili organizirani i tehnički kružoci (iz kemije, fizike, itd.). Možda je inicijativa za to potekla od prof. Vitasovića i njegova razreda. U tim se kružocima okupilo dosta naših simpatizera i radom u njima naš je školski aktiv ojačao.

UČILI SMO SE DRUGARSTVU I SOLIDARNOSTI

U to doba naše đачke diskusije postajale su sve više političke i ideološke. Pratili smo događaje na fronti i diskutirali o ishodu rata. Isticali smo vojnu

snagu SSSR-a. Raspravljali smo također, na primjer, o pojmu drug, o jednakosti između ljudi i naroda, između Srba i Hrvata, između Židova i ostalih građana. Kada su uskoro započeli progoni Židova i Srba, mnogi od omladinaca koji su sudjelovali u tim raspravama postali su skojevci.

U to doba održali smo više izleta na Sljeme i na Savu, na Jarun. Pozivali smo sve omladince iz razreda i škole da dođu, da ćemo se lijepo zabaviti.

Sjećam se jednog takvog izleta na Sljeme. Bio je to masovan izlet na koji se odazvalo vrlo mnogo omladine. Kod Đačkog doma netko je predložio da svi damo hranu u zajednicu. Svi su prihvatili taj prijedlog. Zatim je grupa omladinki pravila sendviče i, kada je sve bilo gotovo, stali smo u red, te je svaki dobio po jedan sendvič, a zatim ponovo, dok sve nije bilo podijeljeno. Nitko se nije gurao, nitko nije varao, kao da su svi željeli da ta ideja uspije. Zatim, svi smo se nazivali »drug« i »drugarica«, nije bilo »vi« već samo »ti«. Nije bilo parova koji bi se odvajali. Svi smo bili zajedno. Pjevali smo revolucionarne pjesme i raspravljali o različitim temama koje su interesirale mlade.

Na povratku s toga izleta saznao sam iz pričanja jedne drugarice da je na nekom nedavnom izletu bilo hapšenja. Direktor njezine škole proveo je istragu i pozivao učenice da kažu što su pjevale na izletu, s kim su bile, i slično.

Kada su ustaše naredili da svi Židovi moraju nositi žute krpe na prsima i leđima s velikim slovom »Ž« i šestokrakom zvijezdom, gotovo svi omladinci u školi to su oštro osuđivali. Upravo u to doba đaci su morali obavezno ići na predvojničku obuku, koja se održavala na Sokolskom stadionu u Maksimiru. Na povratku kući mi, skojevci, stavili smo u zapučak velike žute cvjetove maslačka u znak solidarnosti sa Židovima, koji su morali nositi one žute oznake. Te maslačke smo neko vrijeme nosili.

Na našim sastancima proučavali smo teme o razvitku društva, o postanku čovjeka i si. Čitali smo, također, od Georgi Dimitrova što je to fašizam i kako se protiv njega boriti, pa osobito poslije okupacije, o konspiraciji, držanju pred klasnim neprijateljem i slične brošure.

Ali, uskoro nismo imali više mnogo vremena za teoriju. Bavili smo se više praktičnim radom. Naročito smo se mnogo brinuli da privučemo u organizaciju što više naših simpatizera. Na sastancima smo raspravljali o svakom pojedinom đaku, kakav je, da li je naš simpatizer, možemo li na njega računati, itd. Zatim su se davala zaduženja: tko će s kim od tih neobuhvaćenih omladinaca razgovarati i pridobiti ga za organizaciju.

Tome radu posvećivali smo mnogo pažnje, pa smo već na početku školske godine 1941/42. imali skojevske grupe gotovo u svim razredima, od VI do VIII. U mom, tada VIII c razredu bili su ovi članovi razredne grupe SKOJ-a: Redžo Terzić, Veljko Mudrinić, Aleksandar Majlender, Jonatan Vizler, Aleksandar Kardoš, Josip Adžes, Viktor Šteter, Velja Dragović, Fedor Garić, Nikodem Gudač, Branko Poldrugač, Branko Novak i ja. Bila je to četvrtina razreda. Tako jake grupe postojale su i u drugim razredima.

Nakon dolaska ustaša uskoro je nekoliko članova otpalo. Veljko Mudrinić i čitava njegova porodica bili su odvedeni u logor gdje su izgubili život. Neki su Židovi uspjeli emigrirati, a neki su, naprosto, »nestali«. Redžo Terzić je otišao u Bosansku Krupu, odakle je bio rodom, i tamo je sudjelovao u organiziranju ustanka.

Razredne grupe redovito su se sastajale najmanje jedanput tjedno, a imali smo otprilike ovakav dnevni red: politička situacija, organizaciona pitanja (uglavnom primanje novih članova), teoretski rad.

KLJUČ ISPOD BAČVE S OLEANDROM

Uskoro sam postao član školskog rukovodstva. Sjećam se da smo nekoliko sastanaka imali u stanu Rudija Zdravca na Klanjčiću, u jednoj maloj strmoj uličici iza gradskih kuća u Petrovoj ulici. Jednom sastanku prisustvovao je Luka Špalj iz I muške realne gimnazije. Govorio je vrlo zanosno. Uskoro je došla Seka (Bilal) i ona je počela redovito održavati vezu s našim školskim rukovodstvom. U to doba postao sam i ja član tzv. skupa, međuškolskog rukovodstva za II i III mušku realnu gimnaziju i I klasičnu. Zadravec i ja predstavljali smo našu školu (III m. real, gimn.), II mušku realnu gimnaziju zastupao je Grga (Ivan Grgurić), a Klasičnu gimnaziju Đorđe Madavić. Skupom je rukovodila Fadila Bilal-Seka.

Na više sastanaka bio sam u stanu sestara Ade Schlesinger i Eve Šramajer na početku Ribnjaka br. 66. Bio je to veći stan u III katu. Pred ulazom u stan, na stubištu, nalazila se bačva s oleandrom. Ispod nje bio je skriven ključ i tko god je od naših drugova dolazio, sâm je uzimao ključ i otvarao vrata. Često se u raznim prostorijama stana održavalo po nekoliko sastanaka odjednom. Taj je stan, mislim, bio vrlo mnogo korišten. Ada je kasnije uspjela otići u partizane i poginula je u borbi.

Već 1941. godine sakupljali smo vrlo mnogo Narodne pomoći. U blizini Zagreba u to je doba djelovala jedna partizanska grupa pa se za tu grupu, a i za ilegalce u gradu, sakupljalo dosta hrane. Novac, odjeću i hranu sakupljali smo i od simpatizera koji su bili spremni na taj način sudjelovali u pokretu.

KONJSKO MESO UZ MOLITVU

U to vrijeme (1941/42) ja sam se hranio u đlačkoj menzi Školske poliklinike u Medulićevoj ulici. Hrana je bila slaba, a od nekog vremena počeli su nam davati konjsko meso i neko meso iz zavoda Vetserum, koje je imalo neugodan miris i okus. U blagovaonici je nastao spontani otpor. Omladinci su prstima stiskali nosove i imitirali konjsko njištanje. Nadalje, upraviteljica menze zahtijevala je da se pri ulazu pozdravlja ustaškim pozdravom i da se za svakim stolom moli prije jela. Mi smo se, dakako, svemu tome odupirali i sabotirali takva naređenja, te smo u tome prilično uspijevali. Tu smo upoznali veći broj skojevaca i s drugih škola pa smo se povremeno sastajali i dogovarali kako da zajednički istupamo.

Za život naše omladine u to doba bilo je karakteristično da smo živjeli u stalnoj opasnosti. Često nismo smjeli spavati kod kuće, nego bismo se sklanjali u stanove pojedinih naših simpatizera. Preko cijelog dana bili smo obično izvan kuće, ili smo bili na sastancima, ili smo nešto sakupljali, ili smo sudjelovali u nekim akcijama.

Svi ti dani tekli su kao bez predaha, u uzbudljivom tempu. Trebalo bi iznijeti mnogo sitnih detalja koji su ispunjavali dan jednog aktivnog skojevca da bi se dobila prava predodžba o tome kakav je to bio život.

Od takvih sitnica spomenuo bih, na kraju, jednu inicijativu koju nismo uspjeli do kraja ostvariti. Naime, negdje u aprilu 1942. student tehnike Milan Ptiček (ćiči) predložio mi je da šampamo pjesmaricu u kojoj bismo objavili najpoznatije revolucionarne pjesme što smo ih tada pjevali. On je kemijskom tintom na paus-papiru izvlačio ertovi je, a ja sam transponirao melodije i zapivisao ih kemijskom tintom na crtovlje. Mislím da smo zapisali tridesetak pjesama. Pjesmarica je imala osminski format.

Uskoro je bilo sve gotovo. Andre Lušičić, skojevac iz VII razreda, nacrtao je naslovnu stranicu: tamburu, zatvorske rešetke i neke lance. Nažalost, nismo je uspjeli odšampati, ćiči je bio uhapšen i pjesmarica je ostala kod mene. Skrívao sam je neko vrijeme, a poslije je predao na čuvanje jednoj drugarici, ali se toj pjesmarici ipak izgubio svaki trag.

Negdje u maju 1942. godine bio sam i ja uhapšen. Kao talijanski državljánin bio sam protjeran u Istru i u januaru 1943. otišao sam u partizane.

Ico Simčić

IZMIJENJENE ULOGE

Jednog ljetnjeg dana, 1941. godine, naša SKOJ-evska grupa dobila je direktivu. Navečer, u pola osam sati, šetajući u parovima, treba se okupiti na području Prilaza i Medulićeve ulice. Bez kompromitirajućeg materijala ili oružja!

Ista direktiva okupila je te večeri sve zagrebačke skojevce, kao i pojedine omladinke i omladinke, koji će to postati, provjerom kroz akcije. Na cijelom području grada, svatko na određenom mjestu, točno u zakazano vrijeme.

Organizatori akcije, iz Mjesnog i rajonskih komiteta, bili su, na vrijeme, na svakom zakazanom zbornom mjestu.

Svaki učesnik akcije dobio je od organizatora komad tamnoplave krede i jednaki zadatak. Akciju je pod zaštitom mraka trebalo odmah započeti, a parovi su morali sami sebe u toku akcije zaštititi i osiguravati. Akciju treba završiti prije nastupa policijskog sata, i brzo se, pojedinačno, razići kućama.

Evo, kako je došlo do te akcije, i koje ciljeve je imala.

Razgranata mreža Partije i SKOJa u zagrebačkim tiskarama, registrirala je narudžbu »ustaške promičbe«, da se otisne veliki broj plakata s likom ustaškog poglavnika Ante Pavelića i njima oblijepe svi propagandni panoji, zidovi i fasade, po cijelom gradu.

O tome je odmah obaviješten Mjesni komitet. Bilo je dosta vremena da se razmisli kako dočekati ovu ustašku akciju, i da se smisli odgovor i organizira protuakcija.

Kad je dobivena precizna informacija, kako će taj plakat izgledati, u rukovodstvu SKOJ-a je smišljena dovitljiva akcija, koristeći kao podlogu zamisao ustaške propagande. Masovnom pojavom takvog plakata, ustaše su željeli učiniti dojam na javno mnijenje, i ujedno odgovoriti na stalnu pojavu antifašističkih parola i simbola NOP, po cijelom gradu, usprkos velikoj policijskoj kontroli i teškim odmazdama prema uhvaćenim počiniocima.

Na tom plakatu je ustaška propaganda željela upečatljivo istaknuti lik svoga vođe i simbolično ustaško »U«. Portret je izrađen u dobroj grafičkoj tehnici, koja je izrazila mrki i zlokobni lik Ante Pavelića, s poglavničkom kapom na glavi, a ispod portreta veliko slovo U. Plakat je otisnut u tamnoplavoj boji, bez ikakva teksta.

Ideja protuudara zasnivala se baš na tim elementima plakata, i imala je dva cilja. Da se javnosti kaže — ko je taj čovjek i njegove ustaše. I drugi

cilj — da se ovaj puta izmijene uloge i da ne budu aktivisti NOP ti koji će uništiti i trgati ove plakate, uz veliki rizik i žrtve — već da se na to prisili neprijatelje!

Zato su te večeri, istoga dana kada je plakatima oblijepljen cijeli grad, skojevci dobili plave krede i zadatak da pored slova U, dopišu — bojica. Tako će ustaše dobiti svoju pravu kvalifikaciju — UBOJICA!

Ideja je svojom dovitljivošću i političkom oštrinom oduševila sve brojne učesnike akcije, a njene pripreme i organizacija su bili bez zamjerke.

Te ljetne večeri, ustaški su plakati u okupiranom Zagrebu dobili svoju »dopunu«, ispisanu rukom antifašističkih omladinaca i omladinki, a okupatorski krvnik, ustaški poglavnik, dobio je svoj pravi lični opis i političku kvalifikaciju.

Akcija je u kratkom vremenu uspješno završena, bez i jednog slučaja hapšenja, i sada je trebalo čekati njene rezultate.

U toku noći je vjerojatno neka patrola ili agent, koji su kružili pustim ulicama, zamijetili što se dogodilo i obavijestili o tome pretpostavljene. Nastala je uzbuna, koja je djelomice noću, a posebno slijedećeg jutra, digla na noge sve raspoložive okupatorske sluge, na zadatak da s ulica grada uklone ovu bruku i sramotu.

Mi smo likovali, a građani su potajice i s podsmijehom promatrali s kolikim bijesom i revnošću, ovaj puta policajci i ustaški agenti, trgaju svoje vlastite »promičbene« plakate! A njih je bilo mnogo i posvuda, i bili su dobro nalijepljeni, pa su se teško skidali.

Akcija SKOJ-a je u potpunosti uspjela ostvariti svoju dovitljivu zamisao. Dala nam je veliki podstrek i imala je golem odjek u gradu, jer je pokazala očiglednu snagu, organiziranost i političku smišljenost Narodno oslobodilačkog pokreta u Zagrebu.

Zdravko Pečar

ŠUSTERSKO ŠILO

MOJI DJEČAČKI ZANOSI I RAZOČARANJA

U omladinskom pokretu 1937—1941. godine u Zagrebu učestvovao sam kao omladinac na dijelu grada Peščenici, gdje su stanovali Ivica Habunek, Ivo Robić i drugi. Susretali smo se i na Prvoj klasičnoj gimnaziji u Križanićevoj ulici, na kojoj sam maturirao 1939—1940. Najprije sam stanovao u Rakovčevoj ulici 13, a zatim u Križanićevoj 15, točno preko puta glavnog ulaza moje gimnazije. Hrvatska omladinska čitaonica (HOČ) bila je u Fijanovoj ulici, a njene skromne prostorije bile su mjesto na kojem smo djelovali kao mladi skojevci. U Čitaonici je imao svog udjela neki ogranak HSS (Hrvatska seljačka stranka) i naš zadatak je bio da kao mladi komunisti cijelu organizaciju jednostavno pretopimo u našu polugu za rad. Koliko nam je uspjelo nije na meni da danas ocjenjujem, već na drugovima koji su se direktno bavili cijelom tom akcijom HSS-a. Koliko se sjećam, jedan od predstavnika HSS-a u HOČ-u, a i naša veza, bio je drug Drago Stare, kasnije učesnik NOB-a. Po mome mišljenju uspjeli smo potpuno.

U to vrijeme u Zagrebu se pojavio i imao snažan utjecaj i Krležin časopis »Pečat«. Posebno je bilo trajno prisustvo Krleže uopće svojom literarnom i revolucionarnom pojavom. Pošto su veze Partije s HOČ-em i s nama omladincima u početku bile slabe, mi smo veliki dio naše aktivnosti razvijali na osnovu vlastitog opredjeljenja i traženja najboljeg revolucionarnog puta. Okupljali smo se putem literature, čitanja Lenjina, Četvrte glave »Historije SKP(b)«, a posebno beletristike. Moje sklonosti nikada nisu bile prema ekonomici, već više prema marksističkoj filozofskoj misli i humanističkom pogledu na svijet i ljude oko sebe. Jasno je da sam se zanosom prihvatio zaduženje da sudjelujem u literarnoj grupi, koja će se baviti recitiranjem, čitanjem književnih djela Krleže, Maksima Gorkog, Jacka Londona i drugih.

RAD U HOČ-u

U HOČ-u i oko HOČ-a bio je vrlo aktivan i Petar Biškup, kasnije poznati narodni heroj kod nadimkom »Veno«. Pero Biškup, snažan, krupan, visok gotovo dva metra, i ja, nejak i fizički slabo razvijen, bili smo veliki prijatelji. On je zapravo bio i prvi radnik, soboslikar, s kojim sam drugovao u životu, jer sam pro izašao iz buržoaske porodice i nikada prije toga nisam imao prijatelja radnika. Petar Biškup bio je načitan i obrazovan mlad čovjek,

volio je komplicirane intelektualističke diskusije, koje su stalno bile na dnevnom redu. Zbog toga je kasnije u ratu (bili smo zajedno i u partizanima u Slavoniji), u jednom trenu svog života imao i političkih neprilika. Dogmatičari i oni koji se oduvijek bave »lovom na tuđe riječi i misli« uspješni su, naime iskonstruirati i neku njegovu »heretičku« misao. Iz cijele aktivnosti oko HOČ-a najsvjetlija i najupečatljivija mi je ova uspomena na moje prijateljevanje s Petrom Biškopom-Venom, Ivicom Habunekom i Ivom Robićem. Sve trojice više nema, ali još mi uvijek u ušima odzvanjaju njihovi glasovi, mladenačka ustreptalost i dugi burni razgovori, noćne šetnje opustjelom Ilicom, Maksimirskom ulicom.

U okviru HOČ-a pojavljivao sam se na literarnim večerima recitirajući ili čitajući progresivnu poeziju i prozu. Posebno sam se istakao kao recitator »Balada Petrice Kerempuha« i u tom sam planu imao mnogo uspjeha, što mi je kasnije uvelike pomoglo u partizanima. Stihovima iz »Balada« osvajao sam sela podravskih i zagorskih seljaka, koji su se putem njih prepoznavali u nama. Kasnije su se s HOČ-em ozbiljnije počeli baviti i drugovi iz Partije, i tada je naš rad bio usmjereniji.

Stanovao sam u Rakovčevoj ulici 13, u zgradi u dvorištu, i vodio ljubav s djevojkom bujnih crveno-zlatnih kosa, divnog stasa i izvanredne pojave, mojom Dunjom. Majka joj je bila Jevrejka iz Poljske, a otac katolički pop i čuveni desni ideolog i profesor na EKVŠ, Milan Ivšić.

Kad smo se u ratu sreli, u partizanima prilikom teškog napada na Voćin, Ivan Šibi, koji je prije rata bio bibliotekar na EKVŠ, prvo što me je upitao, nije bilo ono banalno »kakvo je stanje u omladinskoj organizaciji na terenu« s kog dolazim, već »šta ti radi ona lijepa djevojka, s kojom si dolazio u biblioteku, kad sam vas ja nadziravao sa svog visokog stola.« (Ostavila me je i udala se odmah u početku okupacije.)

PRIPREMA ZA VELIKE DOGAĐAJE

Nitko od nas nije u to vrijeme mislio da je revolucionar, a u stvari pripremali smo se za naše velike događaje pod Titom. Kad je Sovjetski Savez napao Finsku i sklopio pakt s Njemačkom, dijelili smo partijske letke, izrjavali se najvećim opasnostima, kako bismo izvršili naše skojevske zadatke. Crv sumnje o mogućnoj borbi Davida i Golijata bio je u našim glavama, ali su disciplina, »odanost stvari«, bili jači. I tada je odjednom došla obavijest da s Ivanom Habunekom, nešto nije u redu i da je zabranjeno svako daljnje druženje s njime. Do danas mi je to ostalo nejasno.

Nisam mnogo razumio šta se zbiva, bilo je to moje prvo »vatreno krštenje« u skojevskoj organizaciji. Pošto sam svim srcem bio odan tom nečem nepoznatom, velikom i zanosnom, revoluciji, o svemu što se zbilo nisam htio mnogo ni razmišljati. Teško mi je bilo kada sam morao prekinuti svoje prijateljstvo s Icom Habunekom. Odmah nakon dolaska ustaša na vlast, 1941. godine, Ivo Habunek je uhvaćen i strijeljan.

Poslije završene gimnazije upisao sam se 1940. godine na Ekonomsko-komercijalnu visoku školu (EKVŠ). Na ovom fakultetu već je bilo organiziranog suprotstavljanja desničarima, frankovcima i ozbiljnog okupljanja nas omladinaca iz SKOJ-a. Tada sam prvi put upoznao Marijana Cvetkovića, koji

je dolazio na naš fakultet iz Siska, i bio nam je kao neki drug iz »više partijske veze«. U mojoj grupi bili su Ljubica Gerovac, Ranko Šipka, Dina Vrbica, Kesa Đurović. S njima sam posebno dmgovao. Ranko je kasnije poginuo kao narodni heroj u Bosni, a slično je, čini mi se, čini mi se, bilo i s drugima u Crnoj Gori i drugdje.

Od studentskih akcija ostat će mi, kao rukovodiocu skojevske grupe na EKVŠ (kasnije, zbog mog prelaska na Pravni fakultet, taj posao je nastavila Ljubica Gerovac), u upečatljivoj uspomeni obračunavanja s ustaškim grupama na EKVŠ i Pravnom fakultetu. Sjećam se kako smo se, pored ostalog, okupljali s palicama ispod kaputa i kretali prema Cmroku, šetalištu na kojem smo se formirali kao grupe i zatim išli u fizički obračun s ustaškim razbojnicima oko zgrada fakulteta. Bilo nam je zabranjeno nositi ubojito oružje i noževe, već samo drvene palice, a frankovci su često bili naoružani do zuba. Ipak sam, suprotno uputstvu, zabio nekoliko velikih čavala u moj drveni buzdovan i tako bio efikasniji od drugih.

Poslije jednog burnog sastanka u zgradi Hrvatskih obrtnika u Ilici (proslave godišnjice Oktobarske revolucije), došla je policija i sve nas je pohapсила i do jutra smo se mrzili u dvorištu zloglasne zgrade u Petrinjskoj ulici.

Tih dana sam bolje upoznao SlaVka Komara i Culeta — Dušana Čalića, koji mi je imponirao svojom odlučnom i odrešitom pojavom, posebno na nekom studentskom savjetovanju održanom u Domu studenata u Gregorijančevoj ulici. U našoj studentskoj organizaciji bilo je sve više ozbiljnog posla i kompliciranih zadataka. Konspiracija, sastanci točno u minutu, tajnoviti zadaci, putovi oko KUSP-a, sve je bilo puno zanosa.

RUKOVODILAC TRI »BORBENE TROJKE«

Kada je otpočela okupacija i Nijemci ušli u Zagreb, već sam rukovodio s tri »bonbene trojke«. Viši šef organizacije, viša veza, bio je mali i vizljasti Vicko Raspor, koga sam se malo pribojavao. Poslije završenih ratnih godina, a i danas, prilikom naših susreta u Beogradu, u Klubu književnika, još uvijek prilazim njegovom stolu i na čuđenje neupućenih ga pozdravljam: »Kako si Vicko, moj teroristički šefe?«. Kao moje prvo, »najstrašnije« i »najubojitije« oružje, poslije ulaska Nijemaca u Zagreb, Vicko Raspor mi je podijelio prava susterska šila. Oštra igla na vrhu, okrugla drvena jabučica, omogućavala je da našim ne baš jakim dlanovima uguramo šila u gume njemačkih vojnih kamiona, transportnih vozila i svega što se kretalo kao službeni auto Nijemaca i ustaša po Zagrebu. Teško je bilo znati i vjerovati koliko je tko probio guma, i zato sam kao šef grupe redovno obilazio automobile, za koje su mi moji drugovi iz »trojke« raportirali da su ih izbušili. Tek tada bio podnosio izvještaj strogom i uvijek nepovjerljivom Vicku.

Jednog dana Vicko mi je donio na čuvanje i mali revolver, s naredbom da ga sakrijem na »najsigurnije« mjesto u stanu od policije, to jest da ga zavijem u nepromočivo platno i stavim u rezervoar za WC. Kad su nekoliko tjedana kasnije policajci zaista došli u moju kuću, prva meta njihova interesa bilo im je baš to mjesto. Srećom, ova najveća dragocjenost već je bila na drugom mjestu.

U svom stanu čuvao sam i Staljinovu sliku, koju sam 1939. godine »skino« s »Antikomunističke izložbe« u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu. Naš

»ljubljeni, nedostižni ideal Staljin«, s prebačenim šinjelom preko ramena, odlučno je koračao Kremaljskim trgom ususret svjetskim revolucijama i velikim problemima proletarijata. To je bila prva i jedina značajnija krađa mog života (danas bi se reklo »posudba«). Ujedno i prva jasna kolekcionarska manifestacija, jer sam akciju izveo potpuno sam, u neodoljivoj želji da svakako dođem do Staljinove slike. Idućih dana dovodio sam u kuću svoje najbolje drugove i pokazivao im sliku. Samo je nedostajalo da nisam i kandilo zapalio pred svojim Staljinom.

Kad je policija prvi put upala u naš stan, mama je imala toliko pribravnosti da je sliku stavila u kavez kanarinca ispod papira. Kad sam otišao iz Zagreba u partizane, još je dugo čuvala sliku. Kad je i brat Boris otišao u partizane, a otac završio u Jasenovcu, u kome je kasnije i poginuo, nije više imala snage da spasava ovu moju mladenačku zanesenu »krađu«.

Mada sam izbjegavao da se Zagrebom krećem danju, ipak su me ustaše sustigli i uspjeli uhapsiti. U Boškovićevoj ulici susreo me jedan od mojih gimnazijskih kolega, koji je u međuvremenu obukao ustašku uniformu, pozvao prvog ustašu — žandarma i proveo me u zatvor Petrinjske ulice. Bio sam bačen u ćeliju s kriminalcima. Sjećam se da mi je bilo vrlo teško da se priviknem spavati na golim pričnama — ukoso postavljenim daskama bez pokrivača i bez nečeg mekog ispod kukova. Nisu me tukli, saslušavao me je pristav Vaško, koji je bio pristojan. Svoju sam obranu zasnivao na činjenici da uopće ne znam zašto sam uhapšen, a što se tiče otpužbi da sam ljevičar i komunist, i to mi nije jasno. Priznao sam kao svoju »krivicu« da sam volio recitirati pjesme Miroslava Krležu, da sam čitao lijevu literaturu, ali na tome se i završilo sve što se moglo kazati.

U međuvremenu je intervenirao otac moje Dunje, ugledni univerzitetski profesor, i na njegovu riječ pušten sam uz obavezu da se svakog tjedna javljam na policiju. Bio je to jasan, posljednji znak da moram hitno i zauvijek napustiti Zagreb. Saznao sam da su me u međuvremenu uporno tražili bivši studenti s EKVŠ, fakulteta na kome sam aktivno radio kao poznati skojevac. Policija je s njima dolazila k mami u Križanićevu 15, a ja sam već bio u Petrinjskoj ulici. Bilo je jasno da se iz njihovih ruku ne bih više mogao izvući s obranom koju sam imao za Vaška. (Poslije rata je Uhapšeni Vaško tražio od mene izjavu o njegovom stavu kao sudije isljednika u odnosu na mene. Dao sam čestito i točno mišljenje).

NEUSPIO ODLAZAK U PARTIZANE

U takvoj situaciji, u nemogućnosti daljnjeg opstanka u Zagrebu, trebalo se ozbiljno spremati na odlazak u partizane. Više od dva tjedna spavao sam na gradilištu koje je moj otac kupio prije rata na Zelenjaku. U međuvremenu su i njega, Franju Pečara, imućnog trgovca — Hrvata, uhapsili u Virju i strpali u zatvor u Đurđevcu. Javno je govorio da će Rusi uskoro doći i da će komunisti preuzeti vlast. Kasnije su ga, zbog odlaska oba sina u partizane, ubili u Jasenovcu.

Budući da sam bio kompromitiran i bilo mi je nemoguće daljnje kretanje u Zagrebu, odredili su me u prve grupe za odlazak u partizane. Zborno mjesto bilo je na samoj tržnici na Trešnjevki. Vrijeme je bilo negdje rano popodne, sjećam se da je bilo veoma vruće. U nekoj tankoj hladovini, pod

tezgom piljara, zatekao sam grupu omladinaca, bilo nas je pet-šest. Među njima je bio i jedan moj raniji poznanik sa studija, student agronomije Juraj Hrska. Čekajući »višu« vezu ćaskali smo o tome šta nas čeka, kud idemo, vjerujući da će rat trajati kratko. Rusi samo što nisu došli u Zagreb, to jest, sigurno će brzo poraziti Nijemce. Netko je bio više optimist, netko manje. Juraj Hrska me je zapanjio kad mi je u povjerenju, šapćući tiho na uho, rekao: »Evo, vidiš, imam revolver«, i izvukao neku zardalu staru pucaljku. »Kad budeš ranjen, ne boj se, neću te ostaviti, ovim ću te revolverom ubiti.«

U to vrijeme u mojoj glavi i nije bilo baš jasno kakva je zapravo etika našeg rata, šta se radi s ranjenicima i šta nas čeka. Srce mi je još snažnije zakucalo. Zanimemio sam na trenutak od zaprepašćenja, ali i pomirio se sa surovom sudbinom, koja valjda treba da nas čeka.

Pojavio se konačno i Slavko Komar s viješću da se moramo, na žalost, vratiti kućama, ili u privremena skloništa, jer je veza s Banijom prekinuta. Treba čekati. Nije ni bilo novog datuma ili mjesta okupljanja. Policija i ustaše na sve strane. Kući se nije više smjelo.

Sklanjao sam se tada u Zagrebu po raznim partijskim stanovima i sjećam se da nije bilo nimalo ugodno. Jednog ranog jutra pozvonili su tako u stan na Savskoj cesti. Pojavila se ustaška kontrola i tražila naše legitimacije. Srećom, imao sam legitimaciju službenika »Rudarskog glavarstva«. Bila je dovoljna da me ovog puta policajci propuste.

Na svoj način je zanimljiva moja epizoda službovanja u ovoj ustanovi Banovine Hrvatske. Zaposlio sam se odmah poslije završene velike mature, u jesen 1940. godine. Najviše zato, jer mi je bilo dosadilo stalno pregovaranje s roditeljima oko visine mjesečnog džeparca koji sam želio redovno dobivati, a ne da ga stalno molim. Uostalom, valjda je to već bila i izražena potreba za punom samostalnošću. Dobio sam zaposlenje najnižeg pripravnika Rudarskog glavarstva. Oko mene su radila i žurila neka fina i otmjena gospoda, sjećam se ing. Sisića i drugih, ali i neki, tada još to nisam ni znao, već zakleti ustaše iz Ljubuškog. Među njima je bio visoki, snažni, plečati Lučić ili Lučić, koji se odlikovao posebnom surovošću.

Čim je proglašena Nezavisna Država Hrvatska, taj goropadni tip postao je ustaški oficir, a ja sam već prvog tjedna života nove države dobio najkraće i najrazgovjetnije rješenje o izbacivanju iz službe: »Umni nadničar Zdravko Pečar otpušta se iz državne službe u interesu službe«. Ovo rješenje sačuvala je kroz rat moja mama i ono mi je kasnije cijelo moj radni staž grdno uvećalo. Tako sam se ovim dekretom i pismeno oprostio od Banovine i njenog nasljednika Nezavisne Države Hrvatske. Ostala je samo legitimacija rudarske službe, koja mi je, eto, ipak, nešto pomogla.

NA TERENU PO BILOGORI

Nekoliko tjedana poslije neuspjelog odlaska na Baniju, upućen sam u grupu koja se trebala formirati kod Dugog Sela i krenuti na Bilogoru. Opet su se veze kidale.

Bilo mi je rečeno da odem direktno na Bilogoru i da ih tamo sačekam. Moja je baka imala imanje i živjela je u selu Markovcu kod Bjelovara. Ostavio sam kao vezu njenu adresu. Konačno se pojavio i neustrašivi Grga Jankeš i

povezao me s mojim starijim školskim drugom iz Virja i Javorovca Milivojem Marjanom. Jedne noći pojavio se i Petar Biškup-Veno, koji mi je, ako se dobro sjećam, ispričao kako su bili iznenađeni i rasuli se kraj Dugog Sela pri prvom sudaru sa žandarmima.

Moja je baka imala kuću na samom ulazu u Bjelovar. Poslije našeg napada na općinu u Novigradu u jesen 1941, dio grupe sakrio sam na sjeniku i u štali kod moje bake. Gledali smo kako kamioni ustaške vojske odlaze tražiti »komunističke bandite«, a mi smo mirno jeli kiselo mlijeko i kukuruzni kruh, planirajući daljnje akcije. Spremali smo se i za napad na zatvor u samom Bjelovaru, kako bismo oslobodili seljake i nevine ljude, koji su bili pohapšeni zbog ove akcije u Novigradu.

S nama su bili Duka Prilika (danas general), Gabriel Santo iz Varaždina i drugi. Duka Prilika mi je tih dana kod bake ispričao kako se spasio sigurne 9mrti. Provodili su ga žandari. Prilikom pretresa nisu vidjeli da ima pištolj zadjenut, sasvim naprijed, u ućkur gaća. Zatražio je da izvrši nuždu. Raskopčao je hlače, žandar se malo sklonio i Duka ga je s pištoljem u ruci razoružao i pobjegao.

U međuvremenu krenuli smo u nove akcije i kretali se po srpskim selima na Bilogori, Velikom i Malom Pogancu i drugima. Zbog ustaškog terora situacija je postajala sve nepodnošljivija. Strijeljali su na stotine nevinih srpskih seljaka u Gudovcu i stanovništvo nam je sve teže davalo utočište.

Jedne noći nas nekoliko ušlo je u neku seljačku kuću. Dali su nam jelo ... Prostrli smo slamu po zemljanom podu, jer je već bilo jako zahladnilo. Naslonio sam pušku na krevet i od krajnjeg umora odmah zaspao. U neko doba noći netko me je blago dirnuo za rame. Stara žena je šaptala s postelje: »Sine, ne odvajaj se od puške, pobiše nas ovi Hrvati«. U našoj grupi bio sam i ja Hrvat, ona to nije znala.

U PROLJEĆE OPET U PARTIZANE

Konačno je pao dogovor da se nekako razdvojimo, da se razidemo i tako preživimo zimu. Petar Biškup i ja otišli smo se zajedno skrivati, da, se nekako spasimo u teškoj zimi 1941—1942. godine. Baka, očeva majka, više nas nije smjela primati i sklanjati, jer su susjedi nešto naslućivali. Svud je vrvilo od ustaša iz Bjelovara. Obojica smo se sve više osjećali ugroženim u okolnim selima. Odlučili smo da je najbolje da se vratimo u Zagreb i nismo pogriješili.

Sklonili smo se kako smo znali. Svaki na svoju stranu, na sigurna mjesta, kod prijatelja, i čekali proljeće i daljnje direktive. Dobro smo učinili, jer Zagreb je bio naš, a ne ustaški. Svi su nas krili i nisu se bojali. Bilo je vrlo teško održati se kao grupa na teritoriju Bilogore, teško pogođenom ustaškim terorom. Grga Jankes je dobro postupio što nas je neke vratio u Zagreb. Nas dvojica smo i sami znali naći sigurno sklonište u Zagrebu. Imali smo svoje lične prijatelje i porodice u raznim dijelovima grada. Bio sam neko vrijeme i kod svoje mame u Križanićevoj 15.

Došlo je proljeće 1941. Moj zadatak je bio da sam odem prema Međimurju, na granicu Podravine. Veze su išle preko Petra Biškupa-Vene na Milivoja Marjana. Našao sam se u Malom Bukovcu, kod porodice Kolenko. Imali su malu trgovinu, bili naši simpatizeri i prijatelji mog oca. Trebalo je da se

spojim s grupom Milivoja Marjana. Znali su gdje sam i tražili me. Čekao sam uzalud. Cijela je grupa, tako reći meni nadomak, na nekoliko desetina kilometara od mog skloništa jedne noći opkoljena i uništena. Izložili su njihova tijela pred općinom u Ludbregu. Stanovništvo je moralo danima defilirati i gledati pobijene »odmetnike«.

Moj daljnji boravak na tom terenu postao je neodrživ i besmislen. Na svoju ruku ponovno sam otišao na Bilogoru da potražim vezu s Partijom i terenskim radnicima, koji su na ovom terenu i dalje hrabro djelovali: Ivan Božičević, Grga Jankes, Pajo Gregorić-Brzi i drugi. U toku ljeta uspostavio sam vezu s drugovima u okolici Bjelovara i Đurđevca, te nastavio svoju aktivnost terenskog radnika, a zatim borca i političkog radnika u slavonskim odredima i brigadama.

Takav je, eto, bio prijedeni put malog predratnog skojevca u HOČ-u na Peščenici do Titovog partizana na Bilogori i Kalniku i u Slavoniji od 1941. do 1944. godine, i kasnije na Kordunu i Baniji, već kao novinara u našoj partijskoj štampi. Služenje Titu i zanosima naše zagrebačke skojevske mladosti odveli su me kasnije među Arape i u Afriku. U Alžiru sam godinama (1954—1961) sagorijevao s vatrom njihove revolucije, prenoseći im snagu i iskustva naše, koja je za mene, eto, počela s malim, tankim, šusterskim »šilom«. Često sam im o tome govorio...

Zlatko Priča

SLIKAR U BORBI

OD ĐAČKOG KRUŽOKA DO PARTIZANA (1935—1944)

Tako je to počelo. U početku čitali smo svi zajedno liriku i lijepu literaturu na Hvaru. Mi đaci i studenti iz Zagreba, Beograda, Ljubljane, a neke godine pridružili su se i studenti s američkih univerziteta, djeca naših iseljenika, koji su dolazili za ljetnih praznika u »stari kraj«. Družio sam se preko ljeta s mladim zemljoradnicima, ribarima i završenim studentima iz Jelse, Vrbovske i Starog Grada. Većina tih domaćih intelektualaca nije nalazila zaposlenja, bili su na »crnim listama« kao ljevičari, komunisti. Živjeli su kod svojih na selu i radili domaće poslove, vinogradarstvo, ribolov, soljenje srde-la. U vrijeme ljeta oni su bili animatori kružoka, u koje smo se uključili i mi, studenti i đaci iz gradova.

INTELEKTUALNO SAZRIJEVANJE

U skladu s mojim tadašnjim idejnim i psihološkim habitusom, smatrao sam vrlo značajnim i prikladnim svojem subjektivnom raspoloženju jednu noćnu čitalačku seansu. Čitali smo odlomke iz knjige »Also sprach Zarathustra« Friedricha Nietzschea:

»Gradite svoje kuće na vulkanima.

Šaljite svoje brodove u neistražena mora.«

U tadašnjim godinama našeg idejnog i intelektualnog sazrijevanja ove su misli pristajale našoj spremnosti da se otisnemo s obala zemlje u kojoj smo bili svjedoci društvenog mehanizma, koji je, nolens volens, svakodnevno »proizvodio« nepravdu, ugnjetavanje, stanja nedostojna ljudskog bića.

S tim spoznajama dobar dio nas 18 i 19-godišnjaka krenuo je prema ljevici, naprednom omladinskom i studentskom pokretu. Tako se formirala već u 30-tim godinama generacija koju će rat i okupacija zateći spremnu da se odazove pozivu Komunističke partije na oružanu borbu, u akciju za konkretno ostvarivanje mladenačke vizije jednog pravednog i čovjeka dostojnog reda stvari.

To je, dakako, bio samo jedan od puteva ka idejnom opredjeljenju jedne generacije. Forma društvene i političke akcije poput ove bila je jedna od varijanata za čije pokretanje se tada založio drug Tito, kako bi putem SKOJ-a, te raznih legalnih sportskih i kulturnih organizacija, bila prevladana letargija koja je vladala u godinama frakcionaških sukoba i sektaštva prethodnog razdoblja.

Na programima naših čitalačkih i diskusionih seansi izmjenjivali su se tekstovi iz umjetničke literature s onima iz političke publicistike i nauke. Od svih publikacija, sticajem okolnosti, Segalov »Udžbenik političke ekonomije« bio je najpopularnije štivo. Neki su smatrali da taj udžbenik valja bubati i napamet, a to su poneki i činili.

»Kritiku gotskog programa«, Mehringove tekstove, od kojih »Kritik des heiligen Schriftes«, pa studije u umjetnosti od Plehanova, čitao sam tokom godine i diskutirao o njima sa starijim eruditima u našem zagrebačkom krugu. A tako su se indoktrinirali i mnogi moji vršnjaci u 30-im godinama.

Taj rad i grupna sakupljanja nisu izbjegla pažnji tadašnje policije. I došlo je do prvih hapšenja, premetačina u ranim jutarnjim satima po našim studentskim sobama, s upadanjem agenata čak iz beogradske Glavnjače.

Svoje prvo hapšenje i pretres doživio sam godine 1940. u Samoboru.

Motiv je policijske akcije bila veza sa sumnjivim elementima na Hvaru. Tada sačinjen policijski zapisnik Mačekova vlast prepustila je poslije okupacije 1941. godine Ustaškoj nadzornoj službi, koja je tako dobila moj gotov pasoš za »Himmelfahrtskomando«.

Sticajem okolnosti izbjegao sam likvidaciju u logu »Danica« kamo su me ustaše bacile u lipnju 1941.

S bjelovarskom grupom pomunista, kamufliranih HSS-ovaca (dr Winter, M. Polak, V. Mađarić, J. Kučić itd.) bio sam oslobođen u studenom iste godine, i do odlaska na žumberački teren kolovoza 1943. boravio sam u selima okolice Samobora.

Iz logora »Danica« moja je žena uspjela prebaciti u Zagreb seriju crteža koje sam kriomice crtao u logoru. Prigodom jednog takvog pokušaja bila je i ona uhapšena i zajedno s crtežima, prebačena u ustaški zatvor na današnjem Trgu žrtava fašizma. Tu se njezino već ranije narušeno zdravlje tako pogoršalo da je bila puštena kući i zatim prebačena u bolnicu za tuberkulozu, gdje je liječena sve do našeg zajedničkog odlaska u partizane.

SLIKARSKI RAD U PARTIZANIMA

Pri Okružnom komitetu KPH Žumberak-Pokuplje bio sam dodijeljen na rad u tehniku, opremajući likovnim priložima dnevne »Radio-vijesti« i kasnije nekoliko časopisa i periodika. Dolaskom Nikole Reiserera, Vanje Radauša i još nekih drugova vještih crtanju, razvila se u tada oskudnim uvjetima dosta uspješna djelatnost na grafičkoj opremi izdanja. Neposredno prije našeg odlaska, tehnika je povremeno »posuđivala« slikare iz susjednog terena u Sloveniji, jer svojih crtača nisu imali.

Koncem godine prekomadiran sam na rad u Pisarovinu, gdje sam bio »zadužen« za ispisivanje parola po pisarovinskim ruševinama, usred čiče zime, bez šinjela, u izlizanoj njemačkoj bluzi i talijanskim dokoljenicama. Još danas mi nije jasno kakav je »dublji smisao« imala tadašnja odluka mojih pretpostavljenih.

Jednog sivog jutra pojavila se tamošnja diverzantska trojka, tri valjana druga, od kojih je jedan bio odbjegli Rom iz Jasenovca, kojemu su pobili cijelu brojnu porodicu, i pružili mi svježe izglačan domobranski šinjel: I tako sam bio spašen — i danju i noću pokriven toplim pokrivačem. Ipak

nisam izbjegao teškoj prehladi i gripi, baš u vrijeme dolaska Kazališne družine pri XIII proleterskoj brigadi, koja se spustila sa Žumberka dajući priredbe u Pisarovini i dalje po pokupskim selima.

Režiseri družine Šime Šimatović i Joža Gregorin pozvali se me da im za scenu stvorim neki dekor i rasvjetu. To sam mogao učiniti tek nakon što sam odležao svoju bolest, padajući u nesvijest od iscrpljenosti. Ipak to vrijeme rada s kazalištem, drugovanje s grupom boraca opsjednutih umjetnošću, muzikom, književnim recitalima, bilo je jedno od razdoblja kojih se i nakon mnogo godina s radošću sjećam.

Priredbe kazališne družine prikazivale su se u bivšem Sokolskom domu u Pisarovini. Ta zgrada bila je u to vrijeme već poluruševina, bez prozora i vrata, koja su bila zabijena daskama. Prisutni narod i vojska sjedili su na klupama, sačinjenim od starih dasaka, a isto tako je bila načinjena pozornica, uzdignuta na vinskih bačvama.

Na jednom svečanom programu prikazan je, uz ostale točke, i ples kazačok, u režiji Šime Šimatovića. Plesaču — korifeju, manjkale su čizme, odakle ih dobiti? Problem je došao i pred komandanta XIII proleterske brigade, druga žeželja. On je bez oklijevanja skinuo svoje relativno elegantne čizme, dao ih plesaču i sjeo sa svojim štabom u prvi red u čarapama. I tako je predstava mogla početi.

U toku plesa dogodila se, međutim, komična scena. »Pozornica« je naime bila tako plitka, da su za jedne figure stražnji plesači koraknuli u prazno, povukli ostale za sobom i svi zajedno pali su iza pozornice među bačve, srušivši pri tome pola pozornice, uz gromoglasni smijeh prisutne publike.

S KAZALIŠNOM DRUŽINOM U TOPUSKOM

Kratko vrijeme poslije boravka u Pisarovini, Kazališna družina smjestila se u nekoj osamljenoj, ruševnoj kući na samoj obali Kupe, nizvodno od Jamnice. Za ciče zime tu se na slami spavalo i vježbalo za daljnje nastupe. Joža Gregorin sjedio je tu obično na sanduku »Jamničke kiselice« i vraćao bezbroj puta Irenu Kolesar, Bortolazzijevu i druge da ponove neki tekst iz drame »Dosta je čekanja« i sličnog repertoara, koji je prikazivan u to vrijeme.

Prvih dana 1944. godine pozvani smo Gregorin i ja u Topusko da cd Kulturno-umjetničkog odjela ZAVNOH-a primimo zadatak u vezi s osnivanjem Centralne kazališne družine pri ZAVNOH-u. Trebalo je, zapravo da se priključimo režiserima Petroviću i Šimatoviću, koji su već bili tamo stigli, i zajedno s njima i nekim tehničkim osobljem dogovorimo mjesto, raspored i ostalo što je bilo u vezi s osnivanjem ovog novog sastava u okviru ZAVNOH-a.

U oštroj zimi i po danonoćnim mećavama slijedili smo ZAVNOH i Glavni štab, koji su se preko Topuskog, Vojnića i Slunja zaustavili na kratko vrijeme u Rakovici. Tek tamo nam je uspjelo da im se priključimo, jer smo, probijajući se kroz bespuća i mećave, kasnili za njima Oko 24 sata.

Pošto je tamo ad hoc sastavljena komisija, na čelu s Mladenom Ivekovićem, i dogovorila program, Gregorin je zadužen da »skrene« u Vrbovsko i da za potrebe ZAVNOH-a prebaci bale papira iz tvornice šibica. Petrović, Šimatović i ja odmah smo se vratili u Topusko, našli smještaj za buduću kazališnu trupu, te izvršili niz tehničkih priprema. Sada je trebalo skupiti

ansambl, koji se dijelom nalazio u Pokuplju, a »Banijska družina«, predviđena da se fuzionira s onom iz XIII proleterske brigade, bila je dovedena iz pokupskih sela, gdje je u to vrijeme davala priredbe.

Sakupivši sve ove djelatnike iz sektora kazališta, korskog pjevanja, recitative i sličnog, mogao je početi sistematski rad na pripremi programa s mnogo ambicioznijim dometima od onih ranije. Za to su se nudili i bolji uvjeti života i rada, s nizom naoko sitnih pojedinosti, iz kojih se sastoji profesionalna scenska praksa. Taj sastav pokazao je zavidne rezultate i na priredbama u povodu Prvog kongresa kulturnih radnika u Topuskom, koji je nesumnjivo bio jedinstveni fenomen u tadašnjoj zakrvavljenoj i porobljenoj Evropi. A sve to tako reći na »puškomet« od tvrđave ustaša i generalštaba njemačke vojne sile.

U dvorani topuskog lječilišta izveo sam i zidnu sliku »Ustanak i pobjeda« s temom događaja iz proljeća 1944.

Ova zidna dekoracija, koja na kraju prikaza otvara panoramu »budućeg« Zagreba, s obalom Save, još danas postoji pod zaštitom kao spomenik kulture. Iako bez velikih formalnih pretenzija, u stvari improvizacija završena u rekordno vrijeme od pet dana i noći, ona je dokument jedne epohe.

Akcijom Topusko započelo je i novo poglavlje u našem umjetničkom pristupu u NOB-i. Iz stanja diletantizma i amaterizma prešli smo u profesionalizam, i tako se neprimjetno pripremali na raznim sektorima umjetnosti — od slikarstva, muzike, teatra itd. — na zadatke koji su nas očekivali u slobodi. A ona se u to vrijeme naslućivala sve bliže i jasnije.

PICEK ROJŽICA

BRIGA O ILEGALCIMA I LJUBAVNI JADI JEDNOG SKOJEVCA

Neprekidno oprezan sluh moje majke prvi je, tog ranog travanjskog jutra 1942, zamijetio zaustavljanje automobila na ulici. Majka je sunula iz kreveta i pohitala do prozora našeg mansardnog stana.

— Ustaše! — uzviknula je.

Snen i bunovan, ispetljao sam se s kanapea, a Picek Rojžica iz bračnog kreveta, gdje je noćila s mojom majkom. U jednom se skoku i ona našla do prozora, pogledala dolje na ulicu i uzvrpoljila.

Bilo nam je jasno da ustaše dolaze u nimalo ugodan posjet upravo nama.

— Kamo ću s lecima? — prigušeno je ciknula Picek Rojžica.

U usplahirenim rukama gnječila je snop letaka, što ih je upravo izvukla iz svoje ručne torbice. Savjetovao sam joj da letke baci na krov, uz istureni mansardni prozor. Poslušala me. Krov je, na žalost, bio odviše strm i snop letaka se na njemu nije zadržao. Kliznuo je preko oluka dolje na ulicu.

— Jao, leci su pali pokraj automobila... — prošaptala je suhim glasom Picek Rojžica, a njezin je pogled bio potpuno bezizražajan.

Ustaše su već bubnjale po vratima našeg stana. Ne sjećam se da li sam drhtao od hladnoće ili straha, ali drhtao sam, posve sigurno znam.

Mama je otvorila vrata. Dvojica ustaških policajaca u civilu nahrupili su u sobu. Picek Rojžica i ja stajali smo ukipljeni kao dva drvena sveca. Manje drvena nije bila ni mama.

IZNENADNA PREMETAČINA

Dobročudno lice prvog policajca odmah me oslobodio ukočenosti. Drugi policajac držao se hladno i nadmeno. I Picek Rojžica se pokrenula. Smješkali smo se jedno drugom kao bezazlena dječica.

Kad je započela premetačina, smiješak je naglo zamro i utopio se u neizvjesnosti budućih trenutaka.

Na ormaru se (nenadano je posvema zaokupila moju pažnju), ponosno ističući svoju nadutost, isprсила izdajnička naprtnjača. U njoj je bila pripremljena cjelokupna oprema za skori odlazak Picek Rojžice u partizane, sve od novih »gojzerica« do četkice za zube.

Kad se moja pažnja, potaknuta izdajništvom naprtnjače, strelovito prebacila u smočnicu, spopala me vrtoglavica. Smočnica se već odavno pretvo-

rila u pravo skladište vunениh čarapa, sanitetskog materijala, slanine, kobasica, cigareta i si. što smo, kao marljivi hrčci, moji skojevci i ja, prikupljali za partizane. Ne sjećam se da sam ikada u životu kao tada oćutio takvu vatrenu Źudnju za bezbriŹnim trćanjem ulicom, livadom, Źumom ili bilo kojim drugim prostorom, u kojem nema takvih optuŹujućih stvari i ustaŹkih policajaca.

Na sreću, planirana budućnost naprtnjaće nije otkrivena.

— U njoj se — propetljao je netko od nas — nalaze stvari sestrićne iz Virovitice, koja uskoro dolazi u Zagreb, da bi odavde, znate, krenula na skijanje.

Nije bilo, naravno, nimalo uputno iskreno reći da sestrićna nema pojma o tome kako se skije veŹu o noge.

To je objaŹnjenje ipak djelovalo dosta uvjerljivo. No, sadržaj smoćnice ne bi bilo tako lako i uvjerljivo objasniti (— TeŹka su vremena, znate, svi se pomalo bave Źvercom, pa i mi, razumijete ... Ovaj, što ćete, znate ...) da prvi policajac dobroćudna izgleda (za koga sam duboko uvjeren da je bio »naŹ«) nije s tajnovitim smjeŹkom preŹao preko objaŹnjenja i hitro, vjerojatno da drugi policajac niŹta ne zapazi, zalupio vrata smoćnice.

Kad su sve isprevtali, mrki je policajac upitao:

— A ova mala, tko vam je to? —

— Kći prijateljice... iz PoŹege — ispalila je usluŹno mama.

— Kako se zoveŹ mala? —

— Đurđa Thaler, Thaler sa »Th« — odrecitirala je spremno Picek RojŹica, kao da odgovara gradivo iz prvog razreda pućke Źkole. Ćak se i nasmiĹala onim, jedino njoj svojstvenim, isprekidanim i prŹtavim smijehom.

To je bila treća velika laŹ tog jutra, jer se Picek RojŹica nije zvala ni Đurđa ni Thaler, sa »Th« ni bez »Th«, a PoŹegu je moŹda vidjela samo na razglednici.

Da su barem povjerovali i toj trećoj laŹi! No nisu, jer je vjerojatno »dobar susjed« ili netko joŹ »bolji« prijavio boravak »sumnjivog lica« u našem stanu.

Mada su pozorno pregledali legitimaciju Picek RojŹice, na kojoj je bilo zapisano ime Đurđa Thaler, oni su »sumnjivo lice« ipak povelu u kola, pokraj kojih se bjelasao snop letaka, Źto ga, na sreću, nisu zapazili.

Za desetak minuta istrćali smo, mama i ja, uŹurbano na ulicu. Ona je poŹla u BoŹjakovinu, ja na TreŹnjevku, poznaniku i našem suradniku Ignacu, da bih odonuda sutra krenuo u partizane.

Spavao sam u Ignacovoj drvarnici. U neko doba noći, kroz prozor se nad mene istegao ogromni crni ćovjek zaŹarenih oćiju. Stajao je tako nepomićan koji trenutak, a onda nestao. Ni sad mi nije jasno da li se to zaista dogodilo ili nije. Ako nije, Źto je vjerojatnije, onda je to zasigurno bila prikaza moje razdraŹene maŹte, oŹivotvoreni simbol zla i tko zna ćega joŹ, Źto me u tim trenucima ispunjao tjeskobom, tugom i, nadasve, neizvjesnoŹu.

Drugi dan odmicao sam vlakom prema Plasama. Zurio sam beŹćutno u ćarobni pejsaŹ Gorskog kotara i mislio na dva voljena bića. Mama se vjerojatno privremeno sklonula rođacima u BoŹjakovini. A Picek RojŹica? Źto je s njom? Isprebijana, krvava, polomljenih rebara? Ili se već pridruŹila onim leŹevima, Źto sam ih, zgroŹen, promatrao na spomen-fotografijama ustaŹkih

koljača? Što se događa s mojom Picek Rojžicom, mojom prvom ljubavi, koja je tako iznenada iščezla kao što se blještavo pojavila?

PRVI SUSRET S MALOM ILEGALKOM

U sumrak, na ugao Petrove ulice i Jordanovca, doveo ju je Lampa. Pozdravili smo se bez riječi.

Uvijek namrštenih Obrva, spojenih u široku tamnu crtu, nad pretjerano ozbiljnim pogledom, pomalo vojničkog držanja i koraka, Lampa nas je napustio. Kad smo krenuli, zacvrkutala je:

— Ti si baletan? —

— Ne. Zašto pitaš? —

— Hodaš kao da plešeš — ustvrdila je i nasmijala se isprekidanim, prštavim smijehom.

Do kuće nismo prozborili ni riječi. Ona se kretala sitnim koračićima (s uživanjem osvetnika prisjetio sam se hoda patke), a ja sam svoj hod nastojao što više udaljiti od i najmanje sličnosti s plesnim korakom. Tada sam bio čvrsto uvjeren da su baletan i skojevac dva nespojiva svijeta.

Od prve je osvojila moju majku. Moram priznati — i mene.

— Kako ti je ime? — upitala je majka.

— Zovem se ... Ne ljutite se ... Zovite me Picek Rojžica.

Smiješno ime — »Pilence Ružica«. No, ilegalnih imena bilo je svakojakih, već smo se na njih navikli. Kasnije je Picek Rojžica otkrila svoje pravo ime. To ime bilo je svakidanje, a ona nije bila nimalo svakidanja djevojka. Zbog toga smo je radije zvali nadimkom koji ju je izdvajao iz prosječnosti. Picek Rojžica.

Prije Picek Rojžice dovodio mi je Lampa (ili Seka, oboje iz višeg rukovodstva SKOJ-a), jedno iza drugog, više ilegalaca. Brinuo sam se o njima, ponekad samo jedan dan, ponekad više, a onda su iznenada iščezavali. Zato ih se pojedinačno gotovo i ne sjećam. Osim jednog namrgođenog šutljivca, iz kojeg sam, u prvom susretu, jedva jedvice izvukao riječ i odmah se zbog toga pोकajao. Upitao sam ga kako se zove, a on mi je posprdno odgovorio:

— Zovem se Štotebriga — i zatim prasnuo u bučan smijeh. Nakon takve opomene nisam više bio zainteresiran ni za svoje vlastito ime. Imperativ konspiracije!

Služio sam se s pet-šest stanova, koje su mi za izvjesno vrijeme ustupali naši simpatizeri. U tim su stanovima mladi ilegalci bili zaštićeni i spokojni. Ako su vlasnici stana bili u mogućnosti, davali su i »puni pansion«. Ako ne, osiguravali su samo »polupansion« — dnevni boravak i krevet. Moji šticeci ni u kom slučaju nisu bili izloženi gladovanju. »Polupansion« sam dopunjavao hranom iz vlastite kuhinje, kuhinje simpatizera, a ponajčešće iz gostionice (nekog Blaškovića ili, možda, Gašparovića) na uglu Maksimirske ceste i Bukovačke.

Nakon dan-dva boravka u našem stanu, proboravila je Picek Rojžica po nekoliko dana u drugim stanovima. U Dubravi, u porodici Miroš, zatim u stanu Brnčićevih u Petrovoj ulici, u obitelji Šurina, na Mirogojskoj cesti. Potom u dvoje staraca u Barutanskom jarku, a, prije ili kasnije, u stanu

»Pojidljive«, osamljene žene, kojoj smo takav čakavski nadimak sami prišili, potaknuti njenim tankim »pojidenim« usnama.

Sve su to, i još neki drugi, bili ljudi s veliko LJ, koji su svojim suosjećanjem i dobrotom obilno častili prethodne ilegalce, a posebno Picek Rojžicu. Ona im se svima, svojom ljupkošću »uvukla pod kožu«.

I danas me neki od njih, kad ih sretnem pitaju: — Što je s onom malom ... kako se ono zvala? — Sa smješkom odgovaram: — Danas više nije mala... —

DJEČAČKA ZALJUBLJENOST

Rekao sam već da me Picek Rojžica osvojila od prve. A sad ću, u povjerenju, dodati da se nikom nije toliko »uvukla pod kožu« kao meni. Učinila je to sasvim neosjetno, a zatim mi vrelim krvotokom, još neosjetnije, otplovila u samo srce. I tamo se, na moju veliku sreću i jad istovremeno, usidrila.

Ovo dvojno, protivrečno stanje shvatljivo je, vjerojatno, samo ljudima iz moje generacije ili pojedincima, koji su, u nekim sličnim životnim okolnostima, okusili nešto slično, mada sam duboko uvjeren da sasvim prisposobivo stanje ne postoji. Pogotovo danas, kad se intimne boljke neusporedivo jednostavnije rješavaju.

Po skojevskoj dužnosti morao sam se s njom vidati svakodnevno i činiti sve da što lakše provede svoj poluzatvorenički život. Tu sam dužnost izvršavao s punom odgovornošću. No, po dužnosti srca svaki sam dan s njom provodio sate i sate. Činio bih to čak i onda kad bi se stan, u koji se Picek Rojžica privremeno sklanjala, nalazio, recimo, u Babinoj Gredi, u ArhangelSKU ili nekom još udaljenijem mjestu. Toliko me njoj privlačio magnet, što se skrivao u svakom njenom koračiću, prštavom smijehu, u svakoj gesti, u cijeloj Picek Rojžici.

Ovo pak može, bez sumnjičavog vrtenja glavom, shvatiti samo zaista zaljubljen čovjek. A ja sam to bio od pete do glave, čak i više od tog dijela ljudskog tijela kojega se smatra najpametnijim. Jer ljubavlju, kako znamo, upravlja samo pamet.

Ako ste dobronamjerni, razumjet ćete kad kažem da je Picek Rojžica bila ono u čemu se objedinjava sve što prvu ljubav čini nezaboravnom i neponovljivom. Bilo je tu nešto čak i više, što takvu ljubav ne čini samo neponovljivom, nego je kasnije, nakon duga vremena, čini nestvarnom, blistavim priviđenjem izuzetne mladosti u izuzetno doba.

Ona je bila viši rukovodilac SKOJ-a, član Srednjoškolskog skupa, što ja nisam bio. To samo po sebi nije bilo presudno. Ali, Picek Rojžica je kroz rad, što ga je dređivala njena funkcija, stekla više radnog iskustva, pa i znanja, do čega ja još nisam mogao doprijeti. Saznanje o njezinoj nadmoćnosti nije me u vlastitim očima nimalo ponižavalo. Dapače, bio sam ushićen što je odabranica mog srca takva, te što svoje očite prednosti nije pretvarala u mjeru za ocjenjivanje i isticanje razlika između nas dvoje.

To je bila prva, ali, kako već rekoh, ne i presudna činjenica, koja je tu moju ljubav činila izuzetnom. Presudnom je postala druga stvar.

Bio je to bronhi. Jedan jedini bronhi. Bombon.

NAJVEĆA PREPREKA — BRONHI BOMBON

Bronhi, obični bombon, koji sam po sebi, pojedinačno, ne bi značio ništa više od nekih drugih bronhija. Jer upravo to što sve bronhije nazivamo istim imenom dokazuje njihovu pojedinačnu bezličnost. No, bronhi o kojem govorim, razlikovao se od svih drugih. Taj je bronhi bio prava ličnost. Vrlo određena ličnost, štoviše, veoma aktivna.

Trajno je boravio u ručnoj torbici Picek Rojžice. U društvu svih onih nepotrebnih, suvišnih stvarčica, po kojima su ženske torbice poznate.

Ličnost-bronhi, stvrdnut kao kamen, nosio je na sebi znakove, koje je samo Picek Rojžica mogla pročitati, a uskoro, kad mi ih je otkrila, i ja. Tim, za tuđe oči nevidljivim znakovima, bila je ispisana pripovijest o slomu jedne ljubavi. Pripovijest, koja osjetljiva čitača ispunja njenim poštovanjem.

Nekoliko mjeseci prije našeg susreta, posjetila je Picek Rojžica mladog komunistu Zdenka u ćeliji ustaškog zatvora u Petrinjskoj ulici. Zdenko je bio njena ljubav. S Picek Rojžicom je u posjete svom Floresu došla i Cvijeta. One su bile tu da se s voljenima posljednji put pozdrave i zagrlje. Zdenko i Flores, osuđeni na smrt, u istoj su ćeliji čekali pogubljenje. Na rastanku Picek Rojžica je od Zdenka dobila bronhi. Kad su ih, dan poslije toga, odvozili na strijeljanje, Cvijeta je sačekala automobil i, vapeći, trčala za njim. Dozivala je svog Floresa, sve dok automobil nije nestao, a ona, shrvana i iznemogla, pala na asfalt.

Pohranjena kao osobita dragocjenost u ručnoj torbici Picek Rojžice, bronhi nije više bio sladak. To zapravo više nije bio ni bombon, već šutljivi, ali nadasve rječit svjedok jednog tragičnog događaja.

Između mene i Picek Rojžice ispriječio se, dakle, upravo taj bronhi. Preko njega i onih, za obično oko nevidljivih znakova na njemu, još svježih i čitkih, nije se moglo prekoračiti. Ne olako. Ne bezobzirno. Da se ne zgazi posvećena uspomena. Ne bez krivnje. Ne bez lijeka što ga samo vrijeme donosi.

A vrijeme je bilo nedohvatljivo. Ono je nezadrživim galopom tutnjalo pored nas.

Nisam mogao slutiti koliki i kakvi su se oblaci gomilali u svijesti Picek Rojžice. No, osjećao sam da se u meni razbuktao oganj.

Mladenačka čežnja za voljenom osobom nadvladala je razum. Razum je zakazivao. Osjećaji su bili zbunjeni.

Ponesen neobuzdanom čežnjom, koju je nemoćni razum lišio takta i obazrivosti, učinio sam korak. Prirodan korak za svakog mladog čovjeka. Bio je to nespretni dodir, plahi i zbunjeni dodir bez određene namjere, koji vjerojatno nije značio ništa više od pokušaja da se ispita otkucaj srca voljene osobe, ništa više od težnje da se otkrije postoji li sklad zajedničkih otkucaja.

Pa, kao što se često događa, kad se vrijeme zova i odaziva ne uskladi, korak je završio u provalji. Picek Rojžicu je taj moj korak zaprepastio, a mene osramotio pred samim sobom, kao ništa do tada u mom kratkom i neiskusnom životu. Ta, tek nedavno sam počeo nositi hlače s dugim nogavicama.

UŽASNI FILM MAŠTE

Taj korak, po mojoj tadašnjoj ocjeni, pubertetski nesmotren, izazvao je u meni pravu katastrofu. Sve su mi se nevolje drugog svjetskog rata činile bezazlenijima od moje vlastite.

Uklijestio sam glavu šakama. U tami, iza spuštenih očnih kapaka, započela je projekcija filma užasa:

Picek Rojžica se vraća iz kuhinje (tamo se bila sklonila nakon mog nedostojnog gesta) i grubo mi naređuje da pozovem Seku, našeg višeg skojevskog rukovodioca. Prihvaćam naređenje bez prigovora. Zaslužio sam to, Dolazi Seka. Uplakana, Pice'k Rojžica otkriva što se dogodilo. Seka se zgraža. Naređuje mi da sutra bez odgađanja sazovem sastanak moje skojevske grupe. Prihvaćam naređenje bez prigovora. Zaslužio sam to.

Sjedim na sastanku oborene glave, krajnje potišten i bezvoljan. Osramoćen. Seka iznosi što se zbilo i zahtijeva od članova grupe, kojoj sam ja sekretar (dva puta ponavlja moju funkciju) da iznesu svoj sud. Osupnuti, članovi grupe šute. Onda počinje paljba... S punim opravdanjem, tim više što sam kao sekretar morao biti primjer drugima, proglašavaju me malograđanskom svinjom. Ta svinja, to jest ja, svoj je vlastiti interes pretpostavila općem interesu, a želju za ličnim užitkom ostvarenju zajedničkog velikog cilja itd ... itd ...

Tada se uspravlja najviši član moje grupe, Bezdiček, i, s autoritativne visine, s gnušanjem zaključuje kako moj bestijalni, na svu sreću neostvaren naum, ide u prilog zlonamjernom tumačenju »slobodne ljubavi« koja po tom reakcionarnom kriteriju nema blage veze sa zdravim ljudskim osjećajima i humanizmom, sa stvarnom podlogom svih naših težnji...

Sve to, okobrene glave i šutke, slušam. Gušim se u suzama. Članovi moje skojevske grupe, do maločas divni drugovi i prijatelji, pljuju po meni. Zaslužio sam to. S lica ne otirem pljuvačku. Neka tu ostane, neka se ukori i cijeli me život, kao sramotni žig, obilježava. Uvijek dobra Seka upozorava moje drugove da »možda ipak pretjeruju«. Oni šute i odvaguju... Svladan nepodnošljivim stidom i očajanjem bježim sa sastanka. Teturam prema Savskom mostu, njegovoj ogradi... Tamo ću ... U mutnoj, hladnoj vodi...

Tad osjetim topli, mali, nježni dlan na tjemenu. Film užasa se prekida... Otvaram oči.

NESHVATLJIVA DRUGARICA

Podižem uplakan pogled. Picek Rojžica me, zabrinuto i gotovo šapatom pita: Što se dogodilo? Zašto plačeš? — Obaranm glavu i kažem: — Oprosti, nisam bio svjestan... — Ona se smije onim svojim isprekidanim, prštavim smijehom i kaže mi: — Ajde, ne budali. Pa, ništa se nije dogodilo... —

Klekne ispred mene i prvi puta me poljubi. U obraz. Sestrinski. Ja se zagledam u njene oči pune iskričavih kristala. Ne znam što da činim ...

Ona sjedne pokraje mene, prebaci ruku preko mog ramena i veselo započne:

- Znaš kaj bum napravila kad prejdem v partizane?
- Kaj? — pitam dižući pogled, ispunjen vedrom nadom.

— Pa — nastavlja ona — znaš kaj... Odmah kad dojdem, otišla bum v komandu i tam bum iskala da me zapišeju v diverzantski kurs. To tam ziher postoji, čitala sam o tom... Ja, znaš, čist dobro plivam... Kad svršim kurs, predložila bum im nekakvu veliku diverziju. Miniranje kakvog glavnog mosta. Doplivala bum po noći ispod mosta. Postavila bum tam, znaš, na držače mosta, dinamit... I buuum. Ode most kako da ga nigdar ni bilo. Znaš, tak je najlepše vmret. Kad napraviš tak nekaj veliko, ni ti žal za životom, kaj ne?

Neshvatljiva je bila ta Picek Rojžica, od glave do pete. Meni se živjelo, voljelo... Sva je moja pozornost bila svedena na one iskričave kristale u njenim očima. A ona je strasno priželjkivala veliki most, veliku eksploziju, buuum ... i smrt. Patio sam iznova.

Uostalom, takva je bila većina skojevaca. Uvijek su razmišljali i sanjali samo o velikim stvarima. Ljubav između dvoje ljudi, po ondašnjem vrednovanju, nije smjela biti toliko važna stvar da bi je se moglo staviti uz bok drugim velikim stvarima. Možda takvo vrednovanje nije bilo sasvim u redu. Ali je u ono vrijeme bilo dobro, veoma dobro tako misliti. Trebalo je osjećati i znati čemu treba posvetiti prvenstvenu pažnju. I život, ako ureba.

Drugog dana, tužan zbog skorog odlaska Picek Rojžice, otišao sam na Svetice, upravo kod spomenute Cvijete ili, ne sjećam se više pouzdano, dimnjačara Krizmanića u Petrovoj ulici. Neko od njih mi je dao onu famoznu, krivotvorenu legitimaciju na ime Đurđa Thaler sa »Th«.

Trećeg dana zibila se opisana premetačima. Tog travanjskog jutra odvedena je na ustašku policiju moja Picek Rojžica. Uspjela se nakom izvjesnog vremena otuda izvući. Odmah je požurila u partizane.

Velike diverzije nije radila, glavne mostove nije minirala, dizala u zrak... i buuum... ali je učinila mnogo drugih glavnih i vrijednih stvari.

Ljubica Šmigmator

ILEGALNI RAD OSLOBODIO ME STRAHA OD USTAŠKOG DIVLJANJA

U toku ilegalnog rada u Zagrebu, u trajanju preko dvije godine, susrela sam dosta drugova. Sve nas je povezivala duboka vjera u ono za što smo se borili, puna odanost, neizreciva ljubav i međusobno povjerenje. Iako je u tome pogledu teško izdvojiti neke posebno, činim to zbog toga, što su neki dugovi svojim odnosom i ponašanjem ostavili ne samo poseban dojam, nego i trajan pečat na moj život i moje ponašanje.

Okupacija zemlje i proglašenje NDH zateklo me je u Sunji, gdje sam bila učiteljica na tamošnjoj osnovnoj školi. Vijest o svakodnevnim ustaškim divljanjima stvarale su u meni strepnju do paničnog straha. Osjećala sam se potpuno samom.

Dne 27. VI 1941. pobjegla sam od ustaškog hapšenja. Bježala sam bez određenog cilja, bilo kuda, samo što dalje od divljaštva sunjskih ustaša. Tako sam bez ikakve propusnice, sticajem nekih nepredviđenih okolnosti, stigla u Zagreb kod prijatelja. Njihovom pomoći bila sam oko mjesec dana sklonjena u Vinogradsku bolnicu. Sada već malo primirena, ali još uvijek veoma ustrašena.

Ponovni susret sa Zdravkom Vukadinović, koju sam od ranije poznavala, pomogao mi je da se malo sredim. Stanovala je u stanu svojih sestara Rajne i Ljubice Kravar. U Jagičevoj ulici 13. Ta je kuća i prije okupacije bila dobro poznata našim aktivistima, koji su u svako doba dana mogli tu doći. To se nastavilo i sada, u vrijeme okupacije.

Rajna, studentica, vrlo lijepog fizičkog izgleda, uvijek nasmijana, stabilna, razložna i sugestivna, naprosto je zračila vedrinom i vjerom u ono za što se zalagala i borila.

Slična je bila i Zdravka. Iako joj je muž tada bio u zarobljeništvu, a ona se morala brinuti za četverogodišnjeg sina, nije ostala po strani, već je vrlo aktivno radila ilegalno. Puna je optimizma i uvjerenja da fašizam neće biti dugog vijeka.

Takva je bila i Ljuba, uvijek puna brige za svakoga kome treba pomoć. Bez mnogo obrazlaganja i velikih riječi, angažiraju me u skupljanju pomoći za naše aktiviste. Vrlo sam često bila u toj kući i uvijek sam imala osjećaj da sam dobro došla.

Dolaskom na Višu pedagošku školu, Zdravka me uvodi u ilegalnu grupu studenata, koja je tu već djelovala. Sve aktivnijim uklapanjem u ilegalni rad,

postupno i ja dobivam neku čvrstinu i optimizam, koji potiskuju i potpuno odstranjuju raniji strah i osamljenost.

Oko godinu dana održavala sam stalnu i povremenu vezu s drugom Bogdanom Ogrizovićem, koga sam znala pod nadimkom »Čupavi«. Bio je to čovjek snažnog utjecaja i posebne ljudske topline. Sve je obrazlagao jasno i određeno, sve je bilo veoma uvjerljivo. Prema uputstvima ilegalnog rada, pri slučajnim susretima, nismo se smjeli poznavati.

Takvih je susreta sa njim bilo mnogo, jer je radio na gimnaziji koja je bila u neposrednoj blizini više pedagoške škole, kamo sam danomice odlazila. Pri svakom takvom susretu uvijek mi je nečim, za druge neprimjetnim, dao znak pozdrava. Bio je vedar i uvijek spreman na šale i dosjetke. Svaki put sam se veoma radovala kontaktu s njime.

I kasnije, kad bismo održavali redovni kontakt, znao mi se obratiti, da mu pronađem stan za sastanke. Obično sam davala svoj stan, koji je bio u jednoj manjoj kući, gdje su se svi stanari međusobno poznavali. Pazikuće su bili stariji ljudi, ali njihovog sina, uniformiranog ustaše, svi smo se pribojavali.

Jednom prilikom, dok je »Čupavi« u mom stanju sačekivao svoje drugove za sastanak, i kad su dvojica pozvonila na vrata, pazikuća im je doviknula da mene nema kod kuće. Vidjela me je kad sam izašla. Jasno, Bogdan nije smio otvarati vrata, a ni ovi drugovi nisu smjeli čekati, pa je sastanak propao. »Čupavi« me je morao sam u stanu čekati više od dva sata. I to je bilo kasnije popraćeno nekim šaljivim dosjetkama, iako je tada stanove bilo dosta teško pronalaziti.

Drugom prilikom dao mi je »Čupavi« da trećoj »vezi« predam neku mladu profesoricu. Poslije toga me je pitao, da li je mnogo pričala. Rekla sam da nije, jedino da je stalno govorila »grizi amo, grizi tamo«. Tada nisam znala da su njega u kući i prijatelji zvali »Grizi«.

Kada je bio uhapšen, sjećam se da mi je pokojna Nada Sremec rekla kako je Zagreb doživio veliki udarac hapšenjem profesora Ogrizovića. Tada nisam znala da se to odnosi na našeg »Čupavog« za kojim smo svi tako žalili.

PRAVILA KONSPIRACIJE

Povremeno sam održavala kontakt i s drugom Borisom Bakračem, koji je imao nadimak »Crni«. Uvijek me oduševljavala njegova finoća i toplo, divno ophođenje. U ondašnjim uvjetima sivila i grubosti, takav način ponašanja izazivao je u meni ne samo osjećaj sigurnosti nego i ponosa što smo drugačiji od onoga što nas je okruživalo. Imala sam povremeno veze i s njegovom drugaricom, Ivankom. Tada nisam znala da su oni muž i žena, iako sam to mogla lako saznati. Ali, strogo smo se pridržavali pravila konspiracije, a ona su isključivala svaku znatizeljnu, pa makar bila i najdobronamjernija.

U posebnom sjećanju mi je ostala i veza s drugom Pericom Dozetom, čije ni konspirativno ime nisam znala. Rečeno mi je da prekinem sve dosadašnje kontakte, jer odlazim na »specijalnu« dužnost. Vezu sam imala s njime i s lijepom mladom djevojkom Nedom Prohaska-Rukavina. Uvijek sam imala komDromitirajući materijal kod sebe. Drug Dozet mi je mnogo govorio o konspiraciji i održanju pred policijom u slučaju »pada«.

Nisam se nimalo kolebala što se tiče preuzimanja tih zadataka, ali sam se bojala da li bih mogla izdržati na policiji. Naime, treba napomenuti, da su ilegalni rad, i kontakti s ovakvim ljudima, razvijali nepokolebljivu pripadnost i odanost narodnooslobodilačkom pokretu. Ali i spoznaju o velikoj sramoti, ako bi se na policiji, u slučaju »pada«, nešto »provalilo«.

Zato sam od druga Dozeta tražila da mi dade nekakav otrov, da u slučaju »pada« sama sebi oduzmem život. Obećao je, ali na nekoliko narednih sastanaka to nije donio. Na moje ponovno traženje, on mi je, na samo njemu svojstven način, tiho ali odlučno i oštro održao »pravu lekciju« o držanju komunista pred policijom. Nikad mi više nisu ni padale na pamet slične misli. Jednom drugom prilikom nisam došla na sastanak s Dozetom zbog iznenadnog i velikog pljuska. Opet tiho i »zgnusnuto« govorio mi je o tome kako ratuju partizani. Istovremeno je bio pun topline i sitnih radosti. Kako mi je znao divno pričati o Lici i ličkim partizanima, jer sam jednom prilikom rekla da sam neko vrijeme živjela u Lici i da taj narod veoma volim. Omogućio mi je da iz Zagreba odem u partizane u Liku. Sjećam se i toga kako nisam mogla odgonetnuti ni šta bi mogao biti po profesiji, a niti iz kojeg je kraja.

Drug Dozet mi je dao na kratku vezu drugaricu Parfant, nakon što je njezin drug ubijen na ulici od ustaške policije. O njenom držanju često i danas mislim. Bila je pred porođajem trećeg djeteta, zbog čega joj odmah nisu rekli da joj je muž ubijen, nego samo da je ranjen i uhapšen.

Pri našem susretu prvo joj je pitanje bilo da li znam kako se drži na policiji? Ona mi je trebala omogućiti veze da preuzmem neke materijale druga Parfanta. Sjećam se da me je odvela kao nekog druga blizu Trešnjevackog trga, koji mi je predao manji kofer s ilegalnim materijalom. Sa mnom se vraćala u tramvaju. U jednom trenutku navrle su joj suze. Odmah je na prvoj stanici izašla, da ne bi obratila pažnju na mene zbog ilegalnog materijala.

Sjećam se i polaska u partizane. Organizacija je ostavljala utisak tolike čvrstine da mi nije ni padalo na pamet da bi se nečega trebala bojati.

Prva veza me je primila u Maksimiru, a druga me je vodila do Ivanje Reke. Bio je to neki mladić od velikog autoriteta u selu. U jednoj sam kući večerala, a u drugu me je odveo na spavanje. Kasnije je došao s partizanskom kapom na glavi da mi kaže kako se ne trebam ničega bojati, jer oni vode o meni računa, i da te noći idu u »akciju«.

Sutradan, sve po vezama koje su ulijevale apsolutnu sigurnost, došla sam u Preseku. Tu nas se već okupila veća grupa — oko tridesetak. Tako organizirano prebačeni smo preko Save i pruge.

Sva ta sjećanja i danas su vrlo živa. Tu su drugovi iz moje prve skojevske grupe na Višoj pedagoškoj školi (Zdravka Vukadinović, Katica Mažuran, Tomica Radić, Štefa Godler i Duka Košak, naše »više veze« koje su nas vezale uz sveučilišnu skojevsku organizaciju (Dušanka i Tonka Špan, grupa profesora (Bogdan Ogrizović, Anina Tompa, Ivanka Bakrač i Radovan Rajhercer), pa hrabra Jelka Ružić, kompozitor Natko Devčić, drugovi s moga prvog partizanskog sastanka u Mažuranićevoj ulici (Ogrizović, Rajhercer i prof. Mohorovičić). Svi oni predstavljali su našu sigurnost, nadanje, ponos, odanost i neizmjernu ljubav. Ti kontakti nisu nikad bili teret niti prisila, nego su mi baš naprotiv donosili radost i ohrabrenje.

Emerik Krištofić

SKOJEVCI SU UPORNO IZVRŠAVALI SVE DOBIVENE ZADATKE

U prvi dodir s idejama radničkog pokreta došao sam 1939/40. godine preko očevog brata Krištofić Josipa, člana odbora URSS-a (strijeljan 1941) i drugarice Ljerke, omladinskog rukovodioca 1940. g. (sada sa stanom Breznička br. 23 Zagreb). Oni su me pozvali u Radničku komoru na jedan sastanak, a zatim i na dva ilegalna sastanka u baraci između Pila i Njivica na Krugama.

Mnoge stvari koje sam tada čuo nisam sasvim razumio. Međutim, shvatio sam da se govori o bijedi u kojoj žive radnici, a nju su osjećali i moji roditelji. Na tim sastancima, u stvari, vršili su se dogovori o načinu borbe za svoja prava.

ČLANSTVO U SKOJ-U

U to vrijeme bio sam polaznik četverogodišnje Željezničke obrtne škole pri Željezničkoj radionici u Zagrebu. S obzirom na moju otvorenu narav i poglede koje sam zastupao, sredinom svibnja 1941. godine pozvao me Šneler Zvonko na sastanak u Krugu br. 8. Prisutni su bili: Mužević Milovan, Kancir Edo, Šneler Zvonko i još neki drugovi.

Nakon kratkog uvodnog izlaganja o potrebi okupljanja napredne omladine cijelog grada, a u našem slučaju omladine Radionice u svrhu osposobljavanja za aktivnu borbu, saopćeno mi je da sam postao član SKOJ-a. S obzirom na moje dotadašnje ponašanje, predloženo mi je da kao za svoj prvi zadatak rukovodim skojevskom ćelijom koju će sačinjavati Vrček Drago i Kirinić Ivan. Napomenuto je da rad treba biti strogo konspirativan, a da će mi veza biti Šneler Zvonko, dok za daljnje veze zbog konspirativnosti ne trebam znati.

Prihvatio sam dužnost i počeo se spremati da saznam i ovladam osnovnim terminima iz marksizma koje sam čuo na dotadašnjim sastancima, ali kojima još nisam ovladao. Do literature nije bilo lako doći. Dobio sam jedan broj »Srpa i čekića«.

PODVOJENOST OMLADINE

Moja skojevska ćelija započela je sa sastancima 1941. godine, sredinom druge godine moga školovanja. Da bi se moglo shvatiti u kakvim uvjetima

smo djelovali potrebno je prvo opisati opću situaciju u Željezničkoj obrtnoj školi.

Već tada bilo je moguće gotovo jasno razlučiti čak omladince u dvije grupe. U prvu su spadali omladinci naprednih pogleda, koji su suosjećali s radnikom i njegovim životnim i radnim teškoćama, jer je većina njih i sama pripadala radničkim obiteljima. U toj grupi isticali su se još u 1940. godini: Mišon, Lasić, Nesek, Komar, Palčec, Mužević, Lazić i još neki drugi.

Istovremeno, u drugu manju grupu svrstao sam čak sklone isticanju i nametanju svoje ličnosti i volje, jer su im roditelji bili pretežno imućniji. Ta grupa omladinaca je inače imala pomalo čudne poglede na život i zbivanja u školi.

Različitost i tiha očita podvojenost spomenutih grupa omladinaca argumentirana je u ljeto 1941. godine, nakon što je Jugoslavija okupirana, a Pavelić uz pomoć Hitlera i Mussolinija podijelio Hrvatsku i formirao svoju NDH, i započeo vršiti zločine nad mirnim stanovništvom.

Čaci iz druge spomenute grupe preko noći su obukli ustaške uniforme i nabusitog ponašanja šetali su prostorijama škole. Odmah su pristupili izdavanju ustaškog lista »Iskra«, šireći svoje ideje uz želju da što više omladinaca pridobiju pod svoj utjecaj. Nisu bili obavezni na redovno pohađanje nastave, jer su pravili »pohode na bandu«, kako su oni zvali okršaje s partizanima. U tim negativnostima, kojih su se napredni omladinci gnušali, isticali su se Sraga Drago, Pleša Josip, Hozijan Ivan i još neki. Treba napomenuti, da je ustaška omladina krajem 1941. godine bila veoma jaka, jer je radila legalno, ali nije uspjela postići adekvatan utjecaj na većinu omladine škole.

POKUŠAJ VRBOVANJA

Napredni omladinci, već dijelom ranije organizirani u SKOJ, u prvo vrijeme su bili iznenađeni javnim nastupima čaka frankovaca. No ubrzo su uslijedile kontraakcije.

Zbog toga što sam u razredu uživao autoritet jednog od odlučnijih omladinaca, krajem rujna 1941. pristupili su mi frankovci Hozijan Ivan i Pleša Josip u ime uredništva s prijedlogom da surađujem u njihovom listu »Iskra« s tim da ću nakon dva članka steći njihovu uniformu s pravom učešća u vojnoj jedinici koja će krenuti protiv partizana.

Vjerojatno su se nadali da će uz mene dobiti kao pristalice veći broj čaka omladinaca iz mog razreda. Odbio sam suradnju i njihova nastojanja nisu dovela do rezultata.

U listopadu 1941. godine drug Mlinarić, poslovođa naše obrtne radionice, inače simpatizer radničkog pokreta, pozvao je Nesek Stjepana, Lasić Ivicu i mene u svoju kancelariju i upozorio nas da budemo veoma oprezni, jer se na nas motri kao na »crvene« i nepoćudne za NDH.

BOJKOT

Mjesec dana nakon što sam odbio predloženu suradnju s frankovačkim listom »Iskra«, omladinci ustaše objavili su bojkot naprednih omladinaca.

U razredu škole, kao i na radnom mjestu u Radionici zabranili su nam međusobno komuniciranje. Rasporedili su nas između čuvara frankovaca, koji također nisu htjeli s nama komunicirati. Međutim, povremeno su galamili na nas, kad smo morali međusobno posuđivati neki specijalni alat za rad.

Tadašnji ustaško-omladinski teror i javna kontrola našeg kretanja u Radionici uzročila je teške uvjete našeg djelovanja. No, skojevska ćelija u sklopu skojevske organizacije Radionice ipak su izvršavale zadatke, kako u Radionici, tako i van nje i to zadatke koje su mogle odrediti i same ćelije, ah u okviru smjernica Gradskog komiteta SKOJ-a i Partije.

PODRUČJE DJELOVANJA

Prema širim instrukcijama Šneler Zvonka, a u ime Gradskog komiteta, zadaci naših ćelija obuhvaćali su sljedeće:

- okupljanje naprednih omladinaca škole, te nakon provjere uključivanje u skojevsku organizaciju. Razvijanje i uzdizanje njihove političke svijesti o potrebi borbe za radnička prava kao i borbe protiv okupatora,
- uništavanje ustaških i okupatorskih izloga, zastava, proglaša, plakata bilo paljenjem, polijevanjem tintom, trganjem i si.,
- raspačavanje ilegalne štampe, brošura, letaka i dr, pretežno na teritoriju mjesta stanovanja,
- prema smjernicama trebalo je djelovati na svim mjestima i prostorima nanoseći štetu i zastoje, usporavajući normalni rad ustaške Radionice i okolnog teritorija naše skojevske organizacije. Svakodnevni zadaci bili su — raznim načinima razbijati utjecaj frankovaca na omladinu škole.

KOLEKTIVNE AKCIJE

U okviru toga skojevska organizacija je odlučila da organizira izlaženje drugog omladinskog lista škole, kojim bi se prikazivala realna slika zbivanja. U odboru za taj zadatak bio je i Vrček Drago. Međutim, ustaška uprava nije dozvolila da naš list počne s radom, bojeći se naprednih pogleda omladine.

Međutim, uspjela je druga kolektivna akcija. Odlučeno je da se treba izboriti da se našoj školi prizna rang srednje stručne škole. Tim zadatkom rukovodio je Nesek Stjepan. Svrha zadatka bila je da se Okupljanjem omladine cijele škole na akciji od zajedničkog interesa, umanjiti utjecaj frankovaca, ublaži pa i ismije organizacija bojkota i pridonese odvajanju dijela omladine od ustaškog utjecaja.

Taj zadatak, dobro vođen, polučio je cilj, a time su stvoreni bolji uvjeti za naše djelovanje. No, to je bilo samo privremeno. Konfidenti i domaći izdajice otežavali su rad. Svakodnevni proglaši s osudama na smrt boraca za radnička prava — komunista, umjesto da zastraše nas omladince, tjerali su nas u borbu za bolje sutra.

Skojevske ćelije u 1941. godini većim dijelom nisu bile opskrbljene oružjem. Stoga se njihov rad u početku odvijao, uglavnom, na prva tri do četiri navedena područja djelovanja.

Bilo je i izuzetaka, kao što je slučaj skojevca Mojmir Martina. Spominjem ga, iako nije spadao u rajon naše skojevske organizacije, zbog toga što je bio posebno hrabar, samoinicijativan i vrlo bistar omladinac. Bio je sa mnom u istom razredu građanske škole u Ivkančevoj ulici. Zbog svojih vrlo naprednih pogleda koje je imao još u 1936-oj godini i javno ih iznosio u školi, bio je isključen iz nje kao osoba opasna za Kraljevinu Jugoslaviju. Sreli smo se 1940. godine kad je triciklom prevozio ilegalnu štampu. O njegovim hrabrim djelima bilo je mnogo pisano, pa je i moja skojevska ćelija čitala u ilegalnoj štampi o njegovim podvizima, što nas je motiviralo da i mi nešto više učinimo.

IZVRŠENI ZADACI

U prvoj fazi rada naša skojevska ćelija upoznivala se s osnovnim pojmovima borbe za radnička prava i razlozima borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Za to smo utrošili 2 — 3 sastanka. Koristili smo se dobivenim ilegalnim materijalima (brošure i leci). Letke smo raspačavali, a brošure i štampu vraćali, kako bi i drugi mogli koristiti te materijale.

Rad na sakupljanju materijalnih sredstava za NOV, može se reći, bio je druga faza našeg organiziranog rada. Prikupili smo sanitetskog materijala od simpatizera Urcha Franje, liječnika, zatim, odjeće i obuće od Markovića, obrtnika iz Jankovačke 10 i od Klobučara Tončeka, susjeda. Vrček Drago nabavio je skije i zavoje. Tako sakupljena roba predavana je Šneleru Zvonku.

Vrček Drago je bio zatvorenije naravi, ali pošten i čvrstog karaktera. Bio je sklon izvršavanju zadataka tražeći samostalnost, dok je Kirinić Vlado, iako povjerljiv omladinac, volio izvršavati zadatke vođen od drugih.

Prvi od zajedničkih zadataka u željezničkoj radionici bio je učestalo ubacivanje smjese pijeska i željezne strugotine u ležajeve lokomotiva, za koje smo po rasporedu iz ložionice znali da će vući ustaške kompozicije. Sjećam se da nije bilo teško sipati štetnu smjesu u ležajeve koji su se zbog trenja zagrijavali, a bijela kovina iscurila. Nismo se bojali da će nas uhvatiti, jer smo dobro organizirali čuvanje straže, a na strah nismo ni mislili.

U to vrijeme u slične zadatke išlo se bez oružja. Bili smo oboružani mladenačkom hrabrošću, organiziranim oprezom, a vođeni ciljem kojem težimo. Nešto teži zadatak bilo je paljenje zastave uz samu zgradu ustaškog nadleštva kod osnovne škole u Trnjanskoj ulici, Kirinić i ja pošli smo jedne večeri sami, jer je Vrček bio spriječen.

Putem smo razgovarali što je bolje: skinuti zastavu i odnijeti je ili zapaliti. Odlučili smo se za paljenje, jer je brže, lakše i efikasnije.

Zastava nije bila posebno čuvana. Popevši se na plot nije mi bilo teško zapaliti poluosvijetljenu a nečuvanu zastavu. Međutim, iz tame izašao je jedan stražar, baš u času kad sam već skakao sa plota i počeo bježati prema dvorištu škole. Kirinić je vidio zbunjenog stražara kako skida pušku, pa umjesto da i sam bježi u dogovorenom pravcu, prvo je gurnuo stražara tako da je ovaj pao, podigao pušku i potrčao 30 metara, prema zgradi Trnjanske ul. br. 108 — 106. Kod preskakivanja plota puška mu je ispala u travu.

Preskočivši plot Žilić Drago sklonio se u vrtove sa zapadne strane Trnjanske ulice, kao što je bilo dogovoreno. Oba smo čuli nekoliko pucnjeva nešto

kasnije, kad smo već bili svaki u svom skloništu. On u kukuruzu, a ja u jednom sjeniku Školske ceste. Oružje drugi dan nismo tražili, pretpostavljajući da je moguća zasjeđa, ako su oni našli oružje. Istovremeno, na području Radionice, akcije su bile izazov za sve odlučnije skojevce zbog sve drskijeg odnosa frankovaca prema naprednim omladincima.

Naša ćelija odlučila je onesposobiti veliki rezervoar za vodu iz kojeg se Radionica snabdijevala pitkom i tehničkom vodom. Podatke o slabim točkama rezervoara prikupio sam od Török Franje, šefa kotlarnice.

Iako je rezervoar bio donekle čuvan, ipak smo uspjeli razvaliti jedno od ukupno tri planirana mjesta. U toj akciji istakao se drug Vrček. No, pošto je prvi mlaz vode bio vrlo uočljiv, netko je podigao galamu i mi smo se povukli.

Akcije na teritoriju Radionice naša je skojevska ćelija uglavnom vršila u toku 1941. godine. Te godine, za ustašku upravu i Smiljanca najokorjelijeg ustašu, u toj radnoj sredini, pripremljena su dvojica specijalno uređena putnička kola, kojima su predstavnici uprave trebali krenuti u Split. Kirinić i ja smo se dogovorili da onesposobimo obadvoja kola za upotrebu. On je na oba plinska rezervoara ključem i odvrtaćem ispustio plin, a ja sam za to vrijeme uništio sve mrežice za osvjjetljenje. Ta je akcija u potpunosti uspjela. Uzbudjenje, pored uprave, naročito se zamijetilo kod đaka-frankovaca, koji su počeli s održavanjem češćih grupnih sastanaka ali vrlo nemirnih.

Sjećam se da je krajem 1941. godine krenula jedna grupa frankovaca u pohod na partizane, a na povratku smo čuli da je frankovac Pleša svoj odlazak platio glavom, naime ubijen je u borbi.

SASTANCI

S drugom Šneler Zvonkom, mojom vezom, sastanke sam održavao u prosjeku jednom mjesečno. Međutim, na sastancima s više sekretara skojevskih ćelija bio sam svega 2—3 puta u 1941. godini. Ti su se sastanci održavali u Krugama br. 8, u stanu Kancir Ede.

Sastanci naše skojevske ćelije održavani su na nasipu kraj Save. Sekretar SKOJ-a škole u to vrijeme bio je Lasić Ivica, jedan od najodlučnijih i najzreljih omladinaca. Mislim da je strijeljan u Šibeniku 13. X 1941. godine s još petoricom šibenskih skojevaca zbog uspješnog atentata na ustaško-talijanskog špijuna Antona Skotona. Čuo sam da je funkciju sekretara SKOJ-a škole kasnije preuzeo drug Kancir Edo.

Na sastanku održanom u siječnju 1942. godine kojem su prisustovali Mužević Milovan, šneler Zvonko, Lasić Ivan, Kancir Edo i još neki drugovi, određen sam u »udarnu trojku«, a skojevsku ćeliju predao sam Šneler Zvonku.

UDARNA TROJKA

Članovi udarne trojke sastajali su se 1—2 puta mjesečno. Moja veza bio je drug »Crni«. Za izvršenje prvog zadatka bili smo oboružani revolverima. Ja sam dobio FN-9. Probno gađanje izveli smo u šumi kraj Save. Na akcije su išla najčešće tri ili više omladinaca. Prvi zadatak bio je osiguranje druge

grupe u atentatu na Smiljanca, vodećeg ustašu Radionice. Naša trojka je puni sat i pol kružila oko mjesta gdje se akcija trebala obaviti. Međutim, rezultata nije bilo, jer se Smiljanac uopće nije pojavio.

Iste godine, prema proglasu za regrutaciju, trebao sam se javiti u vojsku. Jasno da se nisam javio. Upitao sam svoju vezu »Crnog« da li bi zbog toga bilo bolje da idem u partizane? Rečeno mi je da još nismo kompromitirani i da je korisnije da ostanemo i djelujemo na teritoriju Zagreba.

Na narednom sastanku, krajem ljeta 1942. godine, »Crni« me upitao da li sam voljan sudjelovati u bacanju bombe u lokal na uglu Jurišićeve i Draškovićeve gdje se sakupljaju ustaški špijuni. Prihvatio sam i taj zadatak, vjerujući da ćemo biti bolje sreće.

Za tu akciju dobili smo bombe, a predali revolvere, jer su našu akciju osiguravali drugi omladinci. Dogovorili smo se da će »Crni« lokalu prilaziti nogostupom sa sjeverne strane, a ja s južne strane Draškovićeve ulice, tako da se križamo ispred ulaza u lokal i ubacujemo bombe. Dogovoreno je da se poslije udaljimo brzim koracima ali ne i trčanjem.

Prilazeći lokalu potezao sam ručicu bombe, kako mi je bilo rečeno, ali bez ranije probe, a to je činio i »Crni«. No, nikako da je izvučemo. Kad smo se sreli, Crni mi šapne: »Osigurač ne dde«. Na riječ »prekini«, razišli smo se da bismo se nakon 14 dana našli. Tada sam imao 19 godina i godinu i pol skojevskog staža.

HAPŠENJE

Nekoliko dana iza te neuspjele akcije naivno sam upao u zamku. Jedne večeri, u listopadu 1942. godine, majka mi reče: »Vani te čekaju drugovi Šneler Zvonka«. Izašavši uz pozdrav »zdravo«, umjesto stiska, na pruženu ruku dobio sam lisice. U to vrijeme dvorište i ulaz u hodnik moje zgrade nije bilo raskošno osvjetljeno. To je i bio jedan od razloga što sam naivno uletio u klopku. Na to su se pojavila još dva UNS-ova detektiva, tako da su dvojica blokirala ulaz i izlaz iz kuće, a dvojica su vršili premetačinu u cijeloj kući i dvorištu. Nisu našli nikakav kompromitirajući materijal osim brošure Vase Pelagića, koju su ponijeli sobom. Bombu za akciju pohranio sam još ranije na Savi nedaleko mjesta sastanka.

U prostorijama zatvora na Trgu »N« (danas Trg žrtava fašizma) našao sam Šneler Zvonka. Držali su nas zajedno u podrumu, a tukli odvojeno. Šneler mi je rekao da će u istrazi izjaviti, da se kaje što je nasjeo komunističkoj propagandi, jer mu je Smiljanac obećao da će ga tada pustiti. Na taj način da će moći i dalje raditi u organizaciji SKOJ-a. Savjetovao mi je da ja kao hrabriji izdržim. Svoju izjavu je dao pred Smiljancem i on je pušten.

Mene su i dalje drastičnim metodama saslušavali, bilo da su me udarali po bubrezima (uz napomenu da mi se to uopće neće vidjeti iako boli), svijetlili u oči i napajali slanom vodom. No, izdržao sam kao hrabar omladinac, za kakvog me je smatrao drug Šneler. Naime, skojevska organizacija tada, u 1942. godini, nije bila provaljena.

Na jednom od narednih saslušanja ponovo je došao Smiljanac iz Radionice i rekao mi da sam tvrdoglav i nepopravljiv, jer da neću dopuniti šnele-rovu izjavu, no vjeruje da sam ja sigurno imao prste i na njegovim specijalnim

putničkim kolima. Na osnovu iskaza Šnelera i dodatnih riječi Smiljanca u vezi mog ponašanja u Radionici osuđen sam u studenom 1942. godine po UNS-u na tri godine logora.

AKTIVNOST U LOGORU

Preko zatvora u Savskoj cesti, gdje sam proveo oko mjesec dana, prebačen sam u logor Stara Gradiška. Strukturu zatvorenika činili su pored političkih i kriminalci, Židovi, pravoslavci i Romi raspoređeni u posebne nastambe — ćelije. U mojoj ćeliji spavao je i Horvatić Ivica, donedavno direktor ZET-a Zagreb, zatim Rakić Drago, brat narodnog heroja Kreše Rakića.

Uskoro sam se preko Jakopčević Drage i Posavec Jurice uključio u prvu akciju. Trebalo je izraditi ključ za samicu ispod ustaške bolnice u kojoj su bili zatvoreni partizani. Cilj je bio doturiti im hranu, jer su bili mučeni glađu i batinjanjem, a po mogućnosti osigurati im bijeg iz samice u prostor logora. Otisak ključa u sapunu, u dva profila dobio sam od Posavec Jurice, a izrađeni ključ sam predao Jakopčević Dragi (živi u Zagrebu).

Poslije rata saznao sam od druga Jakopčevića da je u toj ćeliji bila zatvorena drugarica Paje Gregorića. Drug Rakić Drago (živi u Zagrebu) u to je vrijeme radio u briačnici i nabavio mi je sapun za otisak ključa. Tako je zatvorenim partizanima doturena hrana i voda.

Od poluzatvorenika Singera dobivali smo povremeno štampu koja je inače bila zabranjena u logoru.

Na osnovu zapažanja i aktivnog rada u logoru Stara Gradiška mogu reći da su djelovale samostalne grupe komunista i skojevaca, ali neke čvršće organizacione međusobne veze nisu bile uspostavljene.

U listopadu 1944. g. iz logora Stara Gradiška prebačen sam u Lepoglavu. No, pošto su partizani digli prugu u zrak naša grupa od 5 zatvorenika, svaki osuđen na 2—3 godine, bila je prebačena u logor Jasenovac.

Jedne večeri prišao mi je neki nepoznati zatvorenik i uzbuđeno ispričao slijedeće: »Ne znam što da radim. Bio sam kao i obično u nabavci robe izvan logora s jednim Židovom. Održavao sam vezu sa partizanima u cilju napada na slabe točke logora i oslobađanja zatvorenika. Budući da su Židova uhvatili u kontaktu s nekom ženom, što je bilo strogo zabranjeno, on će vjerojatno odati moju vezu s partizanima da bi spasio glavu. Što da učinim?«

Nismo mogli naći nikakovo rješenje. Bez svrhe je bilo privremeno skrivanje ili bježanje po krugu logora s obzirom na rigorozne uvjete života, rada i kontrole u Jasenovcu. Svi smo bili kao u mišolovci. Drugi dan kod podizanja hrane (»pure«, bilo je to često pokvareno kukuruzno brašno zakuhano u vodi) ugledao sam mog jučerašnjeg sugovornika obješenog na stupu ispod kojeg su ustaše stavili kazan s našom »purom« za opomenu ostalim zatvorenicima.

Da su u Jasenovcu članovi KP i SKOJ-a mogli povezati svoj rad u neku organizaciju, spomenuti drug bi se vjerojatno obratio toj organizaciji za savjet šta da čini a ne meni, novopridošlom zatvoreniku. Taj događaj sam izložio, da bi netko od partizana, tko je bio s njime povezan, kazao njegovo ime, pa da mu se oda posmrtno priznanje.

INTERNIRAO I POVRATNIK

U veljači 1945. godine iz Jasenovca je upućen veliki transport zatvorenika na prisilni rad u Austriju kod grada Linza. Pošto sam dva dana odbijao da iz nastambe idem na rad u željezničku radionicu Linza, izgovarajući se na neudobnu drvenu obuću koju su nam dali Nijemci, komandant straže došao je u nastambu izgurao me napolje uz galamu da ću visjeti.

Nedugo zatim u travnju 1945. godine taj dio Austrije oslobodili su Amerikanci. Od 300 interniraca, vanjskih logora, po određenim kriterijima osmorica smo izabrani i dodijeljeni na dužnost u OZN-u za Hrvatsku, Trg žrtava fašizma u Zagrebu.

Tako sam 1945. godine ponovno došao na dužnost, u istu zgradu u kojoj sam 1942. ležao kao zatvorenik Ustaške nadzorne službe.

Ivica Kranželić

DIVERZIJA U DOMOBRANSKOJ KASARNI NA SELSKOJ CESTI 1942.

Pokretanje aktivnosti među omladinom u gradu Zagrebu, odmah nakon okupacije zemlje, bilo je utoliko lakše što je otprije rata postojala snažna i brojčano jaka skojevska organizacija. SKOJ je bio veliki oslonac u ilegalnom radu Partije u borbi protiv okupatora i njegovih slugu — ustaša. Iz redova SKOJ-a formirane su i prve udarne gupe s izvršenjem brojnih akcija kroz koje je uništavana živa sila i nanošena materijalna šteta neprijatelju. Među brojne veće izvršene akcije svakako pripada i ova — paljenje radionice u domobranskoj kasarni.

Kao sekretar MK SKOJ-a (prosinao 1941. godine — lipanj 1942) kontaktirao sam s brojnim skojevskim grupama i pojedincima, posebno među radničkom omladinom. Kroz kontakte s kvartovskim rukovodstvom zapadnog dijela grada — Črnomerec — došao sam u vezu i sa dvojicom omladinaca Posavcem i Radoševićem — koji su učili zanat u domobranskoj radionici auto-komande u Selskoj cesti.

U to vrijeme još nismo imali službeno oformljenu skojevsku ili omladinsku organizaciju u radionici. Kontaktirajući u više navrata s ova dva omladinca, stekao sam dojam da su pouzdani i da su spremni ne samo za suradnju nego i za izvršenje ozbiljnih zadataka. Prilikom jednog susreta s njima poveo sam razgovor o stanju u radionici. Pitao sam ih koliko ima radnika, koliko ima šegrta, što sve rade za vojsku, kakvog materijala ima na skladištu, itd.

Nakon dobivenih podataka o svemu sam informirao višu vezu iz PK SKOJ-a Jožu Manolića i Lutvu Ahmetovića, sekretara MK KPJ. Rečeno mi je da i dalje držim omladince na vezi i izvještavam ih o razvoju situacije.

Kada sam od omladinaca dobio podatke o tome što sve ima na skladištu i što još u kratkom vremenu treba doći, postavio sam Posavcu i Radoševiću direktno pitanje: »Da li bi se mogla izvršiti diverzija (paljenje municije) i da li bi oni bili spremni nešto takovo izvršiti, s obzirom na to da se sve to nalazi u krugu kasarne koja je i inače dobro čuvana?«

Na to moje direktno pitanje dobio sam odmah odgovor — dali su pristanak da izvrše zadatak. Na kraju sam ih morao upozoriti da, ukoliko dođe do izvršenja ove akcije njih dvojica više neće moći ostati u Zagrebu, a niti se vratiti svojim kućama, nego će biti otpremljeni u partizane i što misle o tome. Nasmiješili su se i kazali da su spremni na sve. Istovremeno su kazali da se s akcijom pričekaju nekoliko dana jer se očekuje dovoz veće količine benzina u skladište.

O svemu tome sam odmah obavijestio Lutvu Ahmetovića i zatražio da se hitno pripremi sredstvo kojim bi se izvršilo paljenje.

Od tada pa do datuma diverzije radilo se brzo i prema dogovoru s omladincima. S njima sam imao još dva sastanka i objašnjavao im tehniku paljenja, odnosno tehniku izvođenja kako ne bi i sami stradali. S Radoševićem sam se dva puta sastao prije predaje epruvete pred ulazom u kasarnu i donosio mu voće, odnosno jagode, tako da je i stražar mogao vidjeti što Radoševiću dajem.

Sve se to događalo u vrijeme pauze kada su i radnici mogli izaći van kruga na ulicu. Vrećica s jagodama uvijek je bila otvorena kako bi se moglo vidjeti što je u njoj. Na isti način postupio sam i na dan izvršenja, samo što je vrećica bila veća, s više jagoda, kako bi se što bolje zakamuflirale epruvete. Jagode smo na dnu vrećice zgnječili tako da je sok probio papir, da stražaru ne postane bilo što sumnjivo i da se vidi da Radošević ne nosi ništa drugo osim jagoda.

Kao što je poznato, akcija je izvršena uoči Pavelićevog imendana kojeg su ustaše imali namjeru bučno proslaviti. Ideju — datum paljenja dali su Radošević i Posavec riječima: »Hajde da i mi dademo svoj doprinos najvećoj ustaškoj proslavi«.

Dan prije akcije omladinci su neprimjetno skinuli prozor sa skladišta. Nepostojanje prozora zamijetio je komandant i naredio da se prozor ponovno postavi. Taj zadatak preuzeli su na sebe omladinci, ali su kazali da će to učiniti poslije radnog vremena. Jedino su na taj način mogli ostati sami u radionici radi izvršenja preuzetog zadatka, jer o tome nisu nikom u radionici ništa govorili.

U izvještaju koji su mi Radošević i Posavec podnijeli nakon izlaska iz radionice, kazali su da je jedan zakivao forme radi prozor, a drugi je bušio bačve s benzinom, vlažio krpe i vatu i među njih stavljao epruvete, prema dobivenim uputstvima.

Budući da su sve te predradnje trajale nešto dulje nego što je bilo predviđeno, stražaru se učinilo sumnjivo, pa je došao u kontrolu da vidi što rade. U tom času pomislili su: sve je gotovo i propalo, ali kad su mu objasnili da je komandant naredio da postave i zakuju prozor na magazinu, stražar se udaljio, a omladinci nastavili dovršenje dobivenog zadatka. Bili su upozoreni da sve moraju urediti od 16,30 do 17,00 sati, jer paljenje nastupa 15 minuta od momenta aktiviranja epruveta. U momentu izbijanja vatre, oni se ne smiju nalaziti u blizini kasarne. Kontrolu, da li je u određeno vrijeme izbio požar, izvršili su Manolić i Kranželić, koji su se u predviđeno vrijeme našli u neposrednoj blizini Selske ceste. Do tog vremena Radoševića i Posavca predali smo na vezu, koja ih je smjestila u ilegalne stanove, gdje su čekali odlazak u partizane.

Prema izvještajima ustaških vlasti u toj akciji izgorjelo je preko 60 000 litara benzina, oko 3000 komada autoguma, nekoliko tenkova i automotora koji su se nalazili u radionici, kao i znatne količine drugog materijala namijenjenog ustaško-domobranskoj vojsci.

Kad smo se uvjerali da je akcija paljenja uspjela, krenuli smo prema centru grada, gdje smo se rastali odlazeći zadovoljni svaki u svoj ilegalni stan, a naše zadovoljstvo bilo je u toliko veće, što je još jedna akcija, za koju je inicijativu dao MK SKOJ-a, uspješno izvršena.

U Preradovićevoj ulici, krećući se prema današnjem Trgu Republike, čuli »u se već i prvi komentari među građanima — »opet su naši negdje u Črno-nercu nešto učinili«.

Sama akcija, osim što je okupatoru i njegovim slugama nanijela materijalnu štetu, imala je i veliki politički značaj za NOP, u toliko više što je izvršena unutar kruga kasarne, koja je bila pod stalnom stražom. Nadalje, ta akcija dala je do znanja okupatoru i njegovim slugama, da za njih nema sigurnosti nigdje, pa ma gdje da se nalazili.

* * *

GORI SVILA

SABOTAŽA U TVORNICI SVILE

Još prije rata u Zagrebačkoj tvornici svile (Štrigina 2, Peščenica) prisutan je bio utjecaj Partije i SKOJ-a.

Došao je rat. Usprkos uvođenju strogog režima kontrole i nadzora ustaških agenata u tvornici, aktivnost se nastavlja. Oko 120 mladih radnika, pretežno omladinki, predvodila je partijska organizacija u kojoj su bile Kata Čalić, Micika Čalić, Dragica Dvorščak, Milan Dvorščak i Štefica Kranjc, a nešto kasnije su im se pridružili Pepo Bezjak i Lojza Višek.

Po zadatku Partije Dragica Dvorščak organizira u tvornici skojevske aktivne u kojima su djelovale mlade radnice Ida Brezović, Ankica Cezanić, Draga Lisak i druge, a ove laza se povezuju širi krug napredno orijentirane omladine. Skupljala se Narodna pomoć, raspačavala ilegalna borbena štampa, osnivala se čitalačke grupe, skupljao se sanitetski i drugi materijal za partizane.

Tvornica dobiva posebnu vojnu narudžbu. U roku od tri mjeseca treba proizvesti 50.000 metara padobranske svile za njemačku fašističku vojsku.

O toj posebnoj i hitnoj narudžbi obaviješten je II rajonski komitet Partije u gradu, koji je tada obuhvaćao teritorij dijela Peščenice i Trnja.

Uz suglasnost MK KPH rajonski komitet donosi odluku da se ispita mogućnost izvođenja sabotaze, odnosno uništenja padobranske svile.

Partijska organizacija u tvornici povjerava taj zadatak prokušanim boricima: Milanu i Dragici Dvorščak. Njima se pridružila drugarica Štefica Kranjc koja je pripremila limenku benzina, skupljajući ga postupno od dijela benzina koji je služio za odstranjivanje mrlja sa svile.

Kad je padobranska svila bila gotovo pripremljena za isporuku izvedena je sabotaza. Milan i Dragica Dvorščak natopili su benzinom svilu i zapali je. Bilo je to 19. srpnja 1941. godine, nakon druge smjene. Izgorjelo je ili ostalo neupotrebljivo oko 50.000 metara padobranske svile.

Ustaše i njemački okupatori bjesnili su, poduzeli su najstrože mjere odmazde, a od svojih ustaških povjerenika i agenata zahtijevaju da prokažu sve koji su i najmanje sumnjivi.

Zbog toga dio kompromitiranih radnika prelazi u ilegalnost ili odlazi u partizane. U novonastalim okolnostima i Milan i Dragica prelaze u ilegalnost a štefica Kranjc se spašava bijegom kad su policijski agenti upali u njen stan. Štefica je danas jedina preživjela od troje neposrednih izvršilaca sabotaze, živi u Zagrebu kao penzioner.

Nakon izvršene sabotaže Milan Dvorščak se na nekoliko dana sklonio u Konjščinu, kod obitelji Gluhak (iz te je obitelji Ivica Gluhak, narodni heroj), a Dragica je, prema izjavi Blaža Mesarića, bila kooptirana u II rajonski komitet.

Nakon kraćeg vremena Milan Dvorščak je upućen u Žumberački odred, koji su jače ustaške snage napale i razbile. Milana i još 14 partizana, većinom omladinaca, ustaše su uhvatile i stavile pred prijeki sud koji ih je osudio na smrt. Prva grupa od 6 omladinaca strijeljana je 19. studenoga 1941, a druga, u kojoj je bio i Milan Dvorščak, strijeljana je 6. prosinca na Dotršćini 6. prosinca 1941.

Dragica Dvorščak, i prije rata aktivna u URSS-ovim sindikatima, istakla se u ilegalnom radu kao iskusna ilegalka i politički radnik. No, krajem 1941. pala je u ruke ustaške policije.

U proljeće 1942. godine odvedena je u logor Stara Gradiška. U logoru je među logorašicama ostavila dubok dojam svojinu držanjem prema ustašama i izvanrednim odnosom prema logorašicama i svojom marksističkom izgrađenošću.

U jesen 1943. godine bila je zamijenjena i poslana na politički rad na područje Varaždin. Bilo je to u studenom iste godine.

Nakon izvjesnog vremena izrazila je želju da ode u borbenu jedinicu i njenoj je želji bilo udovoljeno. Stupila je kao borac u Kalnički odred i hrabro poginula 14. travnja 1944. u Leskovcu kod Varaždinskih toplica.

Iako je partijska organizacija u tvornici bila razbijena, ilegalna se aktivnost nastavila pod rukovodstvom SKOJ-a. Skojevskom organizacijom je rukovodio mladi radnik Ivan Gudlin. Skojevci i napredno orijentirani omladinci sastaju se, čitaju ilegalnu borbenu literaturu, skupljaju pomoć za partizane.

Međutim, poučen prethodnim iskustvom, neprijatelj budno prati i nadzire rad u tvornici i nakon jedne denuncijacije ustaški agenti hapse skojevskog rukovodioca Ivana Gudlina. Kratko vrijeme nakon hapšenja Prijeki sud ga je osudio na smrt strijeljanjem.

Ali, nakon kraćeg prekida, ilegalan rad u tvornici se ponovo aktivira, a dio omladine otišao je u partizane.

(Prema kazivanju Micike Čalić-Kos, Branka Dvorščaka, Katarine Karlović i Alojzije Višek)

Mojmir Martin

PRIMORSKA ULICA-SUKOB I HAPŠENJE 11. OKTOBAR 1941.

Listopad — topli jesenjski dan. Idemo Ilicom od Britanskog trga prema Primorskoj ulici. Na meni lako sivkasto odijelo, smeđi poluver, na nosu naočale s običnim staklom, jer mi je vid normalan. Smatram da me je tako teže prepoznati. Na lijevoj strani pojasa zataknut FN 9 m/m, nov novcat. U vanjskom džepiću sakoa rezervni saržer. Revolver je zakočen, ali treba samo da se palcem potegne kočnica na dolje i on je spreman. Koliko puta sam je opipao palcem.

Dvadeset mi je godina, ali mora da sam za ovih šest mjeseci u stvari stariji za nekoliko godina. Mjerkam diskretno ulicu i ljude. Na okrećem se da vidim da li me netko prati — tako se radi samo u filmovima. Radije stanem pred neki izlog, gledam tobože izložene predmete, a u stvari bacam pogled da vidim »vučem li za sobom rep«. Stekao sam već neku rutinu.

Iza mene je već nekoliko gužvi i u svakoj sam nešto naučio. Ne volim da netko iza mene duže vremena hoda, radije stanem da vežem tobože cipelu i da ga propustim. Ako me netko malo duže pogleda, u meni se već pali alarmna lampica. U tramvaj nikad ne ulazim na stanici kad stoji, radije se pravim da čekam drugi, a onda uskačem kad je već u pokretu. Nikad mi se ne sviđa, ako to iza mene učini i netko drugi. Onda postajem oprezan. Ni iz tramvaja ne izlazim dok stoji — tobože se zamislim — a onda iznenada sjetim da sam upravo tu htio izaći i iskačem. Pošto nitko ne iskače za mnom — stvar je u redu.

Ne znam da li sam koji puta tako spasio glavu, znam samo da sam jednom tako maglo uskočio kod Uspinjače u tramvaj koji je jurio. Agenti su ;se prekasno snašli i uzalud jurili za tramvajem. Iskočio sam odmah kod Mesničke i izgubio se. Tako su propustili da uhvate i Krešu Rakića, Zvonka Čuklića i Antu Jelčića, koji su se izgubili, dok su ovi za mnom potrčali. Jedino je bila šteta što nisam više smio obući uniformu Civilne zaštite, u kojoj sam se već duže vremena kretao.

Mogu reći da sam relativno miran i hladan. Što ponekad malo burnije zakuca srce — to se izvana ne zamjećuje. Smrt je svuda oko nas. Na ulici, na plakatima, na stupcima novina i u šapatu ljudi. U takvim vremenima čovjek otvrdne, ili izgubi nerve. Mlad čovjek, ako se potpuno opredijelio, obično ih sačuva.

Zar je nešto novo umrijeti, ako je to mogao među prvima Štef škrnjug, ili jedan za drugim Braco Belić, Dragica Hotko, Ivica Malek, Krešo Rakić, Štef Mlinarić, braća Heim i Oskar Friedman, Velja Dragović, Ognjeslav-Mića Bronzin, Antenore Jelčić, Vlado Grgašević, koji je skočio kroz prozor UNS-a, da skрати muke? Zar smo mi ostali nešto drugo? Samo iz Mjesnog komiteta SKOJ-a izgubili smo u tom razdoblju 11 drugova, a i nije nas bilo mnogo više u komitetu.

GORKA ŠALA

Vjerujte mi, pištolj sam nosio više zato da što skuplje »prodam svoju kožu«, a manje u vjeri da ću izvući živu glavu. Stravična statistika govorila je protiv nas. I da nisu dolazili novi i novi, malo bi nas ostalo. Možda će vam izgledati neuvjerljivo da smo na sastanku MK SKOJ-a, u šali znali reći: »No tko je ovaj tjedan na redu«, i gotovo je uvijek netko bio. Gorka šala, ali trebalo je moći i šaliti se.

Mladi su ljudi, ako hoćete, pomalo čudni. Ako mislite da smo se sastajali i kretali ulicama mrki i namršteni, ili čak uvijek ozbiljni — varate se. Eto, pitajte Josipa Kolara, je li naš stol u »Purgerskoj menzi«, gdje smo se ilegalno neko vrijeme hranili (Vlaška ulica kod bolnice), bio najbučniji, a pod stolom je u borbi bila po koja bomba ili municija, koju smo taj dan sakupili. Dodajte još tome, da je u toj istoj menzi bilo abonirano oko devetnaest agenata i da smo nekad jeli lakat uz lakat s njima.

Uvijek sam govorio da će nas vrag jednom odnijeti, jer smo gotovo svi, zbog kamuflaže, nosili naočale, što je moglo biti sumnjivo — otkud sami cvikeraši za stolom. Istina je doduše da nas je od te grupe svega dvoje-troje živih. Zato kažem: smrt je postala naš svakodnevni pratilac. Zar je to čudno u to vrijeme, kad su se nastojali zbrisati s lica zemlje cijeli narodi i rase.

I mi smo bili na tom čudovišnom spisku.

Međutim, gdje sam ono bio počeo — da: Idem tako tog jesenskog dana Ilicom prema Primorskoj ulici. Mora da sam se bio zamislio — tako nešto. Već sam na uglu Primorske — bacim oko na suprotni ugao i u meni a-l-a-r-m. Vidim grupu agenata. Stoje i razgovaraju, na mene ne obraćaju pažnju, bar za sada. Nažalost taj dio Ilice nije onda, a nije ni danas, jako prometan. Pješaka ima vrlo rijetko. Možda biste postavili pitanje: otkud znam da su to agenti. Rekao sam već ranije, da sam bio ponešto naučio. Dosta je bilo da malo pažljivije pogledate, da prepoznate agenta, a još ako ih je grupa, u tome ne može biti greške.

Kasno je bilo da krenem natrag, a da ne pobudim sumnju i ja skrenem lijevo u Primorsku ulicu, u nadi da me neće prepoznati. Išao sam mirno očekujući svaki čas povik »stoj«, ili kretanje za leđima. Napravio sam pločnikom mažda već i sto koraka i — ništa! Rekao sam »mimo«, ali za otkucaje srca ne pitajte. Moram biti iskren prema vama i priznati da ni sada, dok ovo pišem, ruke mi nisu sasvim mirne — možda zato što sam već prevalio pola stoljeća, iako onda nije bilo baš jako vjerojatno da ću uspjeti u tome. Dakle, da se malo ispravim; produžio sam lijevim pločnikom na izgled mirno, već pomalo u uvjerenju da sam se izvukao, jer upasti u po dana u gužvu u toj dosta pustoj ulici, nije ostavljalo nimalo nade.

NOVA ZAPREKA

U toku te moje šetnje zamijetio sam da ispred mene, udaljen dvadesetak metara stoji čovjek meni okrenut leđima i gleda u suprotnom pravcu. Učinilo mi se to sumnjivim, ali natrag se nije moglo i ja produžim. Prišao sam mu već na par koraka, kad li se on okrene na peti i zagleda se u mene. Bilo mi je jasno tko je preda mnom i da me namjerno čekao okrenut leđima. Nasmiješio se nekako posprdno, ne vadeći ruku iz džepa trenčkota. »Mladi gospon, vašu legitimaciju«.

Gledao me je netremice. Osjećao se sigurnim jer je ulica i s druge strane bila blokirana — što ja u tom momentu nisam znao. Ništa mi nije pomoglo što sam u reveru sakoa imao kukasti krst. Nosio sam ga već mjesecima i mogu reći, da me je tak krst jednom kod kazališta spasio, ili jer bar imao udjela u tome, ali o tome drugom prilikom.

Polako sam s dva pusta izvukao legitimaciju iz džepa. Glasila je na lažno ime — Uzeir Ahmetbegović. Ne znam kako mi je palo na pamet da napišem baš to ime, živio sam tri godine u Bosni, u Derventi, mogao sam se poslužiti i donekle poznavanjem prilika, a osim toga zvučilo mi je nekako neutralno. Agentu se to nije tako činilo, iako bi za njega bolje bilo da jeste. »Hajte vi sa mnom lepo u kvart« i to su mu bile posljednje riječi u životu. Ne znam što sam promrmljao. On je stao s moje lijeve strane i pošli smo prema Ilici. Polako sam zavukao ruku pod sako i uhvatio FN.

Mirnom i tihom ulicom odjeknula su tri brza hica. Vidio sam u magnovenju kako je poskočio i pao bez glasa na pločnik. Već sam jurio prema uglu crkve sv. Blaža. Mora da sam grupi agenata na uglu crkve izgledao opasan, jer sam s revolverom u ruci jurio ravno na njih. Međutim, vama ću priznati — nisam toga trenutku ni znao da su oni tamo, jer su oni polijekali iza sarkofaga na uglu, i zabili noseve u prašinu, kad su vidjeli šta se dogodilo i da jurim na njih. Počeli su se dizati i pucati za mnom tek kada sam ja već protrčao dvadeset-trideset metara. Kao kroz sumaglicu zamijetio sam stražara na raskršću, kako je klekao i počeo pucati po meni iz karabina. Već sam se dohvatio drvoreda na Prilazu i trčao prema Krajiškoj ulici. S vremena na vrijeme prskala je na me žbuka sa zidova kuća, jer je stražar nastavio pucati koso, kroz drvored.

Ako vam je poznat osjećaj iz nemirnog sna, kad vas nešto goni, a vi ne možete trčati već samo tapkate na mjestu, onda ćete donekle moći zamisliti šta sam u tim trenucima osjećao, s tom razlikom što sam trčao brže nego ikad u životu.

JOŠ JEDNA ZAPREKA

Gonioce sam ostavio daleko iza sebe i utrčao u Krajišku vilicu desno prema Ilici i Bosanskoj, jer ako se dočepam Bosanske ulice i tog predjela vila i vrtova, koji dobro poznajem, dalje bi već išlo lakše. Malo sam usporio, zatakao pištolj za pojas i pridržavao ga rukom.

Svojedobno sam pohađao drugi razred pučke škole baš u Krajiškoj ulici, te mi se ta predodžba usjekla u pamćenje. Predstava o tome bila je pogrešna. Škola više nije bila škola nego njemačka kasarna. To mi je sinulo čim sam

na uglu školskog zida vidio na traži raskrećenog njemačkog vojnika sa šmajserom na prsima.

Tko može objasniti moje i njegove postupke? Zaustavio sam se pred njim s rukom na pištolju. S dna ulice čula se hajka. Tako smo se nekoliko sekundi ili desetinki sekundi gledali. On je ostao nepomičan. Nije imalo smisla trčati dalje Krajiškom, jer je na drugom uglu škole, pedesetak metara dalje stajao još jedan takav vojnik na straži. Pogledao sam ovog »mog« nepomičnog Nijemca, skrenuo sam desno u današnju Primorsku II. U trku se okrenem: vojnik još stoji. Dotrčao sam do plotu (Primorska je II tada bila pregrađena plotom) i počeo se penjati na plot. Okrenem se na neki šum i viku »drži ga!« i ugledam nekog biciklista kako silazi s bicikla u namjeri da me uhvati. Bio je civil. Taj sigurno nije znao da imam pištolj, jer se trci priključio kasnije.

Skočim dolje, pokažem mu pištolj i on u paničnom strahu odjuri. Pre-skočim plot i nađem se opet u Primorskoj, nedaleko mjesta gdje sam pucao. Nadao sam se, valjda u podsvijesti, da je u Primorskoj strka i gužva oko onog palog agenta. Međutim, nije bilo tako. Na ulici ni žive duše. I ono malo građana što inače tuda prolazi razbježalo se, tek tu i tamo moglo se nazreti iza prozora poneka glava kako oprezno izviruje.

DILEMA JE NESTALA

Uskočio sam na prva vrata kuće lijevo i našao se u dvorištu kuće. Računao sam da ću se preko zida dvorišta prebaciti u drugo i tako redom izbiti na Ilicu, između Primorske i Bosanske, pa kroz druga dvorišta i Ilicu u Bucunjićevu itd.

Dvorište prazno, zid visok. Pokušao sam nekoliko puta skočiti i dohvatiti gornju ivicu zida, da se prebacim. Onako zadihan i iscrpljen nisam imao snage da dohvatim rub zida.

Za mene je trka bila završena. Ugledao sam otvoreni prozor podrumске praonice, uskočio sam unutra. Kroz praonicu ulazilo se u podrum. Izabrao sam u podrumu jedan tamni hodnik, zavukao je u najtamniji ugao i namjestio pred sebe neku bačvicu koju sam u podrumu našao. Znam da ne izgleda uvjerljivo, ali sam sâm sebi rekao »Martine — ovo je kraj«. Mogu vam reći da su napetost i uzbuđenje osjetljivo spali. Jedino me uzbuđivalo čekanje prvih koraka koje ću neminovno uskoro čuti. Bacio sam pogled na uske prozore drvarnice zatvorene rešetkama. Odbacio, sam i tu pomisao da provallim u neku drvarnicu i izvučem se kroz prozor.

Rezervni saržer bio je još tu. Nisam ga u onoj trci izgubio. Preostalo mi je još da ubijem, budem ubijen ili se ubijem. Nestala je svaka dilema. Skoncentrirao sam se samo na to da dočekam one koji dolaze.

Nakon minut — dva — pet, tko bi to onda mogao ocijeniti — podrum je oživio. Dotada sam mogao čuti samo kako mi srce tuče. Bat čizama i cokula odzvanjao je stubištem i podrumom. Glasovi ljudi. Komešanje.

Izabrao sam zbilja pogodno mjesto, ako se može tako reći. Bio sam u mraku, a nitko mi se nije mogao približiti a da ne bude osvjetljen, jer je u dnu hodnika bio otvor bez vrata, kroz koji je padalo svjetlo.

Netko je zasjenio svjetlo i u moj hodnik ušao je policajac — plava uniforma, u pozadini osvjetljeni zid. Još sam čekao. Piljio je neko vrijeme prema

meni u mrak, pokolebao se i vratio natrag. »Ovdje nema nikoga« — čuo sam glas. Mora da se poslije radovao što je tako postupio.

Malo iza toga na isto mjesto, na udaljenosti od 3—4 metra stao je drugi policajac. Zagledao se u mrak i počeo nešto vaditi — možda bateriju. Nije bilo šta čekati. Ispalio sam jedan za drugim tri metka. Plava figura preda mnom naslonila se na zid i počela polako kliziti uza nj, bez glasa. Ispalio sam, ne znam zašto, još dva preostala metka i brzo promijenio saržer.

U podrumu je nastao tajac. Nitko se nije pomakao, nitko pustio glasa od sebe. A onda je počelo. Vidjeli su sa strane policajca kako leži, ali nisu ga mogli izvući, jer se nikom nije ulazilo.

S vremena na vrijeme opalio bih po koji metak prema otvoru, kad bih po sjeni osjetio da se netko prebacuje. Začuo se jauk i pad. Netko od njih gurnuo je ruku u otvor i pucao nasumce prema meni. Zasipala me prašina. Čuo sam još jedan jauk jer sam uzvratio vatru.

Osjetio sam da me zapeklo u lijevoj nozi. Metak se odbio od betona i zabio u list noge. Bilo mi je svejedno. Čak me nije mnogo ni boljelo. Onda me nešto jako udarilo ispod oka kod nosa. Krv mi ispunila usta i nos, vilica me pekla. Imao sam osjećaj da mi je nos raznesen, jer je utruo. Došao je kraj. Prislonio sam pištolj na glavu i škljocnuo — bio je prazan.

Bilo je to najgore što mi se moglo dogoditi. Ipak nije bilo tako — zar bih sada, nakon 30 godina, pisao ove retke?

Čovjek se, ma kakva situacija bila, ne smije prepustiti strahu, da ga strah paralizira, jer tko bi to pametan povjerovao, da me nije bilo strah. Strah vam može odsjeći noge, ali može i goniti na akciju. Da mi se sve ovo dogodilo prije nekoliko mjeseci, sumnjam da bih pisao ove retke. Navikao sam već bio na strah, a i mržnja je do tog vremena narasla do neviđenih razmjera.

Pogrešno bi bilo da mislite da sam neki grubijan. Uvjeravam vas da sam plakao u djetinjstvu kad su moji vršnjaci zračnim puškama ubijali žabe u pantovčaćkom potoku. Sada, sada bih plakao što nemam još koji metak ili bombu da je »zafrljačim« među gadove. Ne zaboravite da sam do tada već izgubio gotovo sve najbolje drugove, koji nisu imali ni toliko sreće da ih samo metak pogodi. S njima sam igrao nogomet na Savi, u Trnju, išao na izlete, na demonstracije, štrajkove, čitao Marxa i Lenjina, maštao o budućnosti i tukao se s policijom stare Jugovine. Njih uglavnom više nije bilo; preostale i sad mogu na prste nabrojiti i još će koji prst ostati.

PRIČA O RANJENOJ LISICI

Čuli ste svakako priču o ranjenoj lisici, koja se pretvarala da je mrtva i pobjegla lovcu iz torbe. A to nije samo priča. Ta asocijacija mi je tada pala na pamet, ali je bila suviše optimistička. Nešto me je ipak tada gonilo da glumim slabost, teško ranjavanje, iako sam se osjećao čio, jer rane nisu bile tako teške i na osjetljivim mjestima. Nisam izgubio ni mnogo krvi.

Počeo sam se pretvarati da sam slab samo da me ne vežu. S lancima ili lisičinama na ruci ne može se daleko. Osim toga, mnogi naši su uspjeli pobjeći iz bolnica, jer su ih ustaše znali poslije mučenja poslati na liječenje da bi ih mogli ponovno mučiti, da nešto saznaju. Osim toga, kad me odvedu na strijeljanje, ako me ne zatuku prije, možda će mi i ovako »slabom« dati lopatu u ruke da sebi kopam grob, kao mnogim našim drugovima.

Zar lopata može biti oružje?

Tko zna šta mi se sve vrzmalo po glavi tada, međutim, šta je — tu je, sve se to moralo odvijati filmskom brzinom, jer sam odmah počeo svoju »igru«.

Uhvatio sam pištolj za cijev i iz svega snage bacio u onaj osvijetljeni zid. Da vam kažem zašto sam ga baš tako bijesno bacio vjerojatno ne biste vjerovali, ali eto bacio sam ga baš tako. Digao sam se iza bačvice i ote turao do onog policajca i bacio se kraj njega. Bio sam sada sav u krvi, od čega je bilo malo i moje vlastite. Inače mora da sam loše izgledao. Metak me pogodio, točno ispod unutrašnje strane oka, povrijedio nos iznutra i izišao kod zgloba vilice. Sve je to nateklo. Usta i nos bili su puni krvi. Izgledalo je da sam na izdisaju.

Jedan ustaša zaletio se sa strane i udario me čizmom u rebra. Da me dalje tuče spriječio ga je agent riječima: »Vidiš da krepava«. Doslovce tako. Iz hodnika su upravo izvlačili jednog ranjenog Nijemca za kojeg nisam ni znao da sam ga pogodio. Uхватili su me pod ruke i izvukli van.

Evo, to bi nekako bio kraj jednog dijela ove priče, jer se od sada sve odigrava pod sasvim drugim okolnostima. Onima kojima se ovo moje pričanje previše oteglo, da priča ne bi bila bez završetka mogu kazati da sam 12 sati nakon toga uspio pobjeći iz takozvanog Sing-Singa na Ksaveru. Za one kojima nije moje pričanje dosadilo, imam nastavak priče o tome kako sam pobjegao.

KAKO SAM POBJEGAO IZ »SING-SINGA«

Sjedim tako na stubama, u veži neke kuće u Primorskoj ulici, opušten, naslonjen na zid, krvav i natečen, a oko mene čopor agenata.

Lijevo kroz vežu vidi se dvorište i dvorišne kuće. Neki momčić, u zamazanom odijelu, zaviruje iz dvorišta i zuri u mene široko otvorenih očiju punih užasa. Smiješim mu se izobličanim krvavim licem i nešto dobacujem. Jedino ljudsko lice — i ono nestaje — otjerali su ga. Čuju se automobili. Lupaju vrata — dolaze neki novi agenti. Vidi se, to su »glavni«.

Jedan od šefova — Martinović — stao je pred mene. Gleda me, uzima neku mapu, lista po njoj, gleda slike i pita me za ime. Nije imalo nikakva smisla izmišljati nešto drugo — rekao sam. »E pa tebe već dugo tražimo — gdje su ti Joco, Milica...«, nabraja mi valjda pola Mjesnog Komiteta SKOJ-a, a i druge. Vidim da već prilično toga znaju. Držao sam se drsko — uostalom, što sam još mogao izgubiti.

Nasmijao sam mu se i rekao nešto u tom smislu kako će ih morati sam potražiti. Još smo tu malo popričali, čula su se neka naređenja i u to je stigla »Crna Marica« (zatvoreni policijski auto). Odglumio sam svoju rolu, pa su me u nosiljci morali odnijeti u kola. Odvezli su me u bolnicu u Vinogradskoj ulici. Razmišljao sam — to bi bila šansa za bijeg ako me dan dva ostave u bolnici.

Položili su me, u nosiljci, na pod pred Kirurškim odjeljenjem, a nakon nekog vremena unijeli su me u dvoranu. Na stolu je ležao njemački vojnik. Tek sada sam vidio koga sam u podrumu još pogodio. Jedan policajac imao je povezanu ruku. Toliko razumijem njemački, da sam iz razgovora jednog

njemačkog liječnika s našim liječnicima, zaključio da je s tim vojnikom svršeno.

Martinović, koji je bio prisutan, pokaže prstom na mene i reče: »Der ist wer hat schiessen«, ili tako nešto. Nijemac me neko vrijeme gledao i onda otišao. Iz razgovora sam doznao da se taj Nijemac priključio pucnjavi u podrumu, a u stvari došao je na dopust s Istočnog fronta. Tko mu je kriv što se petlja gdje ne treba? Upravo su ga iznosili — odsutno je buljio u strop.

Tada sam bio ja na redu. Položili su me na stol. Šutke su se oko mene pozabavili liječnici iz Vinogradske. Simpatična liječnica nagnula se nad mene i nekako se tužno i diskretno nasmiješila. Gledao sam je bez riječi i bilo mi je drago da netko sa mnom suosjeća. Vjerojatno njoj mogu zahvaliti, što je dijagnoza glasila da, i pored toga što rane nisu osobito teške, imam veliki gubitak krvi te sam zbog toga slab. Odlanulo mi je, jer bi me s ispravnom dijagnozom sigurno vezali.

Previli su me a ja sam se fizički osjećao dobro, iako mi se činilo da mi je raznesen dio lica i nos. Noga me pekla, jer je metak ostao u njoj. Martinović nije dozvolio da mi ga vade, cinički izjavivši: »Dobit će ih on još, jedan više ili manje, ne igra ulogu.« Ne bih rekao da je time stekao simpatije liječnika, bar se to po licima nije moglo zaključiti.

Iznijeli su me ponovo u predsoblje i kraj moje nosiljke postavili dva stražara. U prolazu, ona se liječnica sagnu'la nada mnom i pitala me kako se osjećam. Šapnuo sam joj ime i adresu mojih roditelja da im javi da sam nastradao. Vjerujem da je to učinila, jer su moji istog dana sve doznali.

U to vrijeme drugovi su me smatrali mrtvim, jer je policija preko radija javila da sam podlegao ranama. Učinili su to zato, da se drugovi s kojima sam radio ne sklone, kao što je bio slučaj kad nekog uhapse, ako ja slučajno »propjevam« na policiji, što se pod onim torturama znalo katkad i dogoditi.

Tko zna što i kako dugo sam razmišljao tako ležeći. Stražari su stajali nijemi i gotovo bez pokreta.

Začuli su se koraci, vrata su se otvorila i preda mnom se zaustavio šef UNS-a Tomić, u pratnji Martinovića i Cerjaka. Oštro me pogledao, a i ja sam piljio u njega, onim mojim jednim okom, koje nije bilo pod povezom. »Gdje ti je Končar?« — pita nakon duže šutnje. »Oho. Tjerali vuka u istjerali samo lisicu« — kažem ja — »Zar niste plaćeni od Švaba da ga tražite« — dodajem. Pitanje je bilo krupno. Istini za volju, nisam ni znao gdje je Rade. Vidio sam se s njime prije nekoliko mjeseci u vezi s radiostanicom, ali to njegovo pitanje je značilo da će me gadno mrcvariti, kad očekuju da i to znam. »Gle pa još je i bezobrazan« — reče Tomić i doda tome nekoliko riječi koje ne bi bilo baš zgodno da ponovim.

Bijesno je gurnuo ruku u džep i izvadio šaku metaka i nervozno se pigravao njima objašnjavajući kako oni toga imaju dosta za nas. Odgovorio sam mu da i mi imamo dovoljno za njih. Rekao sam mu još da sam danas ja na redu, a da su sutra oni i tome slično.

Tako je neko vrijeme tekao razgovor i on bijesno ode. Oni njegovi zgrabe nosiljke i odnesu me u dvorište bolnice. Ode moja blijeda nada u bjeg iz bolnice. Ubace me u »Maricu«, Martinović s pištoljem u ruci sjedne na klupu kraj moje nosiljke. Već su htjeli zalupiti vrata, ali Mlinarić viče: »Ne, ne! Još dva stražara sa mnom!«. Uplašio se gad, ali mislim i s pravom — vjerujem da bih nekog đavola bio pokušao ako bi ikako bilo moguće.

Postalo mi je jasno da sad dolazi ono najgore. Da skratim priču: odvezli su me u štab UNS-a, u Zvonimirovoj. Strpali su me na nosiljkama u neku sobicu u koju se ulazilo kroz Tomićevu kancelariju.

Bilo bi predugo da vam sada ovdje u detalje pričam kako je teklo cijelo to popodne sve do navečer, negdje do 10—11 sati. Ipak ću nabaciti par crtica da vam pokušam predočiti tu atmosferu, koja je dosta neobična.

Vodio sam s Tomićem i Martinovićem, u prekidima, cijele razgovore. Odnosili su se prema meni s nekim čudnim poštovanjem, jer su vjerojatno zaključili da nekim običnim pritiskom neće postići ništa. Podvrgnuti me nekim ozbiljnim torturama nisu se usudili da im ne izdahnem prije vremena. Vjerovali su još da sam zbilja preslab za to.

Kad je to već bilo tako, onda su počeli na drugi način. Otprilike ovako: »Pa ti si, Martine, još mlad, ti treba da živiš, nisi ti one ubio, samo si ih ranio, ako budeš pametan mi to možemo i zaboraviti. Evo, naruči što hoćeš, da ti se donese«.

Nisam imao više što izgubiti. Rekao sam im da znam da sam ubio trojicu, ali da mi je žao da nisam više, što su, tko su itd. Bio sam na kraju još i toliko ciničan pa sam im rekao da kad su već tako ljubazni, da mi donesu čaj s limunom, kekse i kremšnite. Sve sam lijepo i polako nabrajao. Mora da su u sebi bjesnili. Možda mislite da nisam sve to dobio? Dobio sam sve to za vrlo kratko vrijeme. Nije mi bilo ni na kraj pameti da će donijeti, a niti mi se jelo.

Kako vidite svatko je igrao svoju igru, s tim što su aduti bili kod njih. Vilica me boljela. Zube sam mogao rastaviti valjda jedan centimetar i to uz velike boli.

Dodali su mi čaj i promatrali me. »Možeš li sam, Martine?« — pitaju. »Mogu« i tobože teškom mukom sam se pridigao na jednu ruku. Drugom sam rukoih pridigao čašu kao da ima sto kila, da ih podržim u uvjerenju da sam slab. »Samo da me ne vežu« — kuckalo mi je u svijesti.

Ostavljali su me sat-dva samog s jednim agentom, koji je s pištoljem u ruci sjedio metar dva od mene. U pokrajnjoj, Tomićevoj sobi tukli su nekoga. Čovjek se derao, urlao i psovao im ustašku mater, plakao je urlajući, ali nije ništa priznavao. Tako su se smjenjivali razgovori sa mnom u relativno pristojnom tonu i urlici u drugoj sobi.

Bilo mi je jasno da su to psihološke pripreme za mene. To nije ostavljalo neki dublji dojam na mene, jer sam znao da mene čeka još i gore, a na to sam bio već odavno spreman. Moja sudbina bila je zapečaćena; trebalo se pripremiti da ostanem dosljedan do kraja.

U međuvremenu, Tomić je sa mnom vodio prave diskusije. O državi, o NDH-a, za koju sam mu ja nijekao da je uopće država. Dalje, kako su oni isto neka vrst socijalista samo nacionalnih i slične gluposti. Izvrgavao sam ruglu sve te njegove priče, tako da je u jednom momentu pobjesnio: »Ti me još z.....vaš«. »Znaš li ti da je Moskva pala, upravo sam dobio vijest«. »Dobro — kažem ja — navij ti taj tvoj radio preko, da zajedno slušamo njemačke marševe iz Moskve«.

Izjurio je bijesan iz sobe. Bilo je tu još kojekakvih razgovora s agentima koji su me čuvali. Jedan me je čak pitao imamo li mi njih u »crnoj knjizi«; zacijelo je mislio da tako nešto postoji. Rekao sam mu da se svaki dan sami u nju zapisuju. Bilo je čak i komičnih situacija, ako je tu uopće bilo mjesta za bilo kakvu komiku.

Zamislite ovu situaciju. Upada jedan mladi ustaški oficir, sav »upicanjen«, u smeđim ulaštenim čizmama, viče: »Gdje je taj?« Raskrećio se preda mnom nad nosiljkom i gleda me. »O, zdravo, Franuliću, i ti si ovdje!« Zablenuo se u mene opustio ruke i bulji. Nije me odmah prepoznao, onako natečenog i zamotanog. Najzad me prepozna. Zamislite moj školski kolega iz građanske škole u Ivkančevoj ulici. Pokunio se, promrmljao: »Uvijek si ti bio crven« i ode brže nego što je došao. Došlo mi je da se nasmijem.

Došla je konačno večer. Osjećao sam da to ne može još dugo tako. Nešto će se uskoro dogoditi. Već duže vremena nikog nema osim čuvara. Već je i mrkla noć, kroz rešetke prozora vidim komad neba. Agent sjedi i promatra me. Kad bih ga mogao nekako ščepati. Ali čim se malo pomaknem još me pozornije gleda.

Tišina, ništa se ne čuje. Razmišljam tko je sve prije mene zurio kroz ove rešetke. Ovo je lična Tomičeva soba za preslušavanje. Ranije je to bio vjerojatno stan. Rešetke su naknadno postavljene. Dolje je sigurno betonirano dvorište. Možda je Vlado Grgašević, prije nekoliko mjeseci skočio kroz ovaj prozor da se ubije, pa su onda stavili rešetke. Ova tišina nervira.

Čuju se koraci. Otvaraju se vrata. Ulaze četvorica, Tomić, Martinović, Cerjak i još neki nepoznati. Taj se naginje nada mnom i pipa mi puls, pregledava rane — ustaški liječnik. Vratio se ostalima i nešto šapuću u kutu.

Prilazi mi Martinović. Odvratno se smješka; »Hajde, ustani, ideš ti sada s nama u našu bolnicu«. »Znam ja kakva je to bolnica« — kažem ja i »pokušavam« ustati. Napola se pridignem i posrnem. »Samo da me ne vežu« bubnja u glavi.

Svale me u nosiljku i nose me dolje niz stepenice. U zatvorenoj veži crni luksuzni auto sa šest sjedala. Tomić sjeda uz šofera, mene polože preko dva sjedišta. Cerjak nosi u ruci moje cipele koje su mi još u bolnici skinuli. On i Martinović sjedaju nasuprot meni. Vrata se veže otvaraju i mi odlazimo u noć.

Mozak mi grozničavo radi. Znam gdje je kvaka. Kujem plan da je naglo zgrabim i bacim se iz auta. Ali gdje? Promatram poluzatvorenim okom fasade zgrada, koje jedino vidim. Pratim put. Čekam zgodan momenat. Sad smo kod džamije. Sad na uglu Vlaške i Draškovićeve. Martinović mora da je nešto osjetio. Skida svoj šešir. Pokriva mi lice. Situacija beznaдна. Ne vidim ni kvaku. Dok je napipam ščepat će me i vezati. Onda je sve gotovo.

U podsvijesti još tračak nade. Čekam svoju minutu, sekundu. Nisam se prepustio apatiji, to je ključ svega. Treba još čekati tu sudbonosnu sekundu, o kojoj nekad ovisi sve. Tu nema određenih misli. Postao sam napeta opruga. Pratim sve. Čujem sve i negdje registriram. Redarstveni sat. Ulice puste. Nikakvog prometa ni pješaka. Kišica polako sipi i kroz tu sumornu prijeteću noć klize crna kola. Je li to moja posljednja vožnja?

Kočnice zacvile. Otvara se neka kapija, auto ulazi nekamo. Izvlače me iz auta. Osvrćem se. Iza mene brežuljci koji se jedva naziru. Šum nekog potoka. Dvorišta. Visoka žičana ograda. Prizemna kuća u ruševinama. Silueta stražara s puškom pred nekim vratima koja se otvaraju. Gdje sam ja to? Brežuljci — znači sjeverni dio grada. Markuševac, Kustošija? Nemam pojma. Nisam nikad čuo da postoji ta i takva zgrada.

Uvlače me u hodnik i posade me na jednu stolicu. Objesio sam se preko naslona stolice. Krv mi pomalo kaplje na popločeni pod. Motrim oprezno kroz trepavice. Zasun na vratima, iznutra. Vani stražar. Dva agenta kraj mene.

Po hodniku se šuljaju neki mračni tipovi. Lijevo u hodniku jedna odškrinuta vrata. Svi odlaze tamo osim ove dvojice što me čuvaju. U toj sobi nastaje komešanje, stenjanje i onda urlik. Opet isti glas kao na UNS-u. Radi se izgleda o nekom našem drugu šoferu. Tuku ga i pitaju koga je vozio za Osijek. Oni mračni tipovi bez riječi odlaze iz sobe i vraćaju se s nečim u rukama.

Urlik i zapomaganje sve je jače. Jedan od ovih mojih čuvara odlazi do tih vrata i zaviruje. Jednog trenutka i ovaj drugi krene da zaviri. Okrenuo je glavu od mene. Sad! Skočim bez šuma sa stolice i potrčim do vrata. U čarapama sam još ne čuju ništa. Brzo povučem zasun i naglo ih otvorim. Ne marim za stražara, koji se sigurno zbunio. Nitko još ne viče. Trajalo jje to sekundu dvije, a ja već jurim prema ogradi. Skočim na jedan sanduk ili pasju kućicu i u jednom skoku bacim se naglavce preko ograde. Pridignem se i pojurim cestom prema brežuljcima. Tek tada je počela pucnjava, ali bilo je kasno.

Trčim iz sve snage cestom i usput trgam povoj s glave. Bijel je, mogli bi ga zamijetiti. Bacam ga na cestu da ih zavaram i bacim se preko nekog plota u kukuruze. Trčim kroz kukuruz. Nestaje mi tla pod nogama padam u neki potok. Na cesti vika i trka. Sjedim u vodi, u potoku i slušam.

Sve je oko mene nestvarno, kao u magli. Kakva promjena! Kakav nevjerovatan obrat!

Počinem hladnije razmišljati. Nema više trčanja. Sada treba da se šuljam oprezno, polako kao zvijer koju gone. Potjera je otišla pogrešnim pravcem. Hodam polako potokom, kao u snu. Kako je dobro došla ova kišica što mi sipi po licu i hladi ranu! Još se nisam orijentirao. Noć je mračna. Izbijam na jednu usku livadu uz cestu. Preko nje šumovita uzbrdica. Pužem polako do ceste i pretrčim je. Prepoznam nekako da je to cesta prema Mlinovima i Šestinama.

Vučem se polako uz šumu i razmišljam. Kuda sada, ovako krvav i bos? Napeto razmišljam i sjetim se. Postoji jedna jedina mogućnost — doći do Vanče Majerića. Kućica u šljiviku. Majerić naš skojevac, cijela familija naša. Bio sam jedan jedini put tamo. Ali do tamo ima pet-šest kilometara zračne linije. Treba presjeći nekoliko cesta. Prekrižje, Zelengaj, Pantovčak, Vrbovec, Nad Lipom, Sveti Duh itd. A onda dolazi najteže — kako naći Vančinu kuću ovako prijekim putem među onim kustošijskim brežuljcima i još u mrkloj noći? Odmorim se malo i odlučim ravnim pravcem, laganim hodom, oprezno, bez obilaženja, i krenem.

Što da vam duljim. Išao sam cijelu noć oprezno i tiho poput duha. Pro-lazio sam kroz dvorišta i vrtove vila, a da ni jedan pas nije zalajao. Najgore su bile živice. Probiješ jednu i nađeš se na cesti. Nemam vremena birati put. Zagnjurio sam glavu u živicu, trnje bode, odijelo se kida. Ništa ne osjećam. Gazim bosom nogom bodljikave žice ograde i ne osjećam ubode.

Na Pantovčaku sam. To je moj teren. Tu sam proveo dio djetinjstva. Poznam gotovo svaku vočku. Spuštam se kroz vinograd baruna Nikolića (bar smo ga mi tako zvali). Grožđe zrelo. Žedan sam. Uzimam grozd i drobim ga na ustima jer ne mogu otvorati vilicu. Pola soka curi mi u njedra. Krv se miješa sa sokom i cijedi niz poluver i odijelo. Brišem ruke o travu mokru od kiše. Sjetim se da sam u vinogradu. Uvijek je tu u ovo doba bio i čuvar. Nova opasnost, čupam kolac iz vinograda pridržavam ga rukom uz leđa da

u mraku izgleda puška. Ako se sretнем s njime mislit će da sam čuvar iz drugog vinograda. Pustit ću ga da pride, a onda šta bude — bolje kolac nego prazne ruke.

Spuštam se tako normalnim korakom niz vinograd prema borovoj šumi Nikolića. Pod borovima mrko ko u rogu. Kolac sam odbacio. Spotaknem se u nešto, pogledam bolje šator! Dalje drugi, treći! Ukočio sam se: bio sam usred vojničkog logora! (Reflektorska četa na Prekrižju imala je tu svoj logor, što nisam znao).

Vraćati se nije imalo smisla. Produžio sam, laganim, normalnim korakom kroz logor i iziđem iz njega. Nitko me nije zaustavio. Stražar, ako me je i zamijetio, mora da je pomislio da je to neki vojnik izišao za nuždu. Ulazim u gaj agacija. Na zemlji sve puno graničica s trnjem. Gazim preko svega toga kao da imam cipele. Nitko ne viče za mnom a ja se ipak jedva suzdržavam da ne potrčim. Ali, ne! Treba ići polako!

Pred Kustošijom pomalo me već hvata panika, jer istok već rudi. Još malo pa će dan, a ja još nisam siguran gdje je Vančina kuća. Vraćam se nekoliko stotina metara. Mislim da sam je već prošao. Stanem. Istok sve svjetliji. Kolebam se u očaju. Zaključim da je nisam prošao. Možda je baš zora pomogla tome.

Izbijam pa jedan usječeni put koji vodi uzbrdo. Čini mi se da je to Vančin put. Krenem putem iako je već gotovo dan. Prolazim kraj seoskih kućica i strahujem da netko ne izviri. Seljaci rano ustaju.

Izbijam na brežuljak: preda mnom Vančina kućica! Pao mi je kamen sa srca. Došuljam se do prozorčića. Zavirujem: ne vidi se ništa. Kucam na staklo — »Vanča!« »Vanča!« — zovem poluglasno. Vančino lice se pojavljuje iza stakla. Zuri u mene, ne prepoznaje me ili ne može vjerovati. Doznao je jučer od Milice da sam pao ...

Konačno me prepoznao. Otvorio je brzo vrata i ja sam ušao. Ne može vjerovati svojim očima. Već su me sasvim prekrížili.

Bacam se na krevet i odmah ga upitam: »Imaš li oružje?« »Imam štajer«. Skačem od radosti: »Daj ga brzo«. Uzimam »štajer«. Ne znam da li sam se ikad u djetinjstvu toliko obradovao nekoj igrački. Pregledao sam revolver, legao na leđa i stavio ga kraj sebe. Osjetio sam kako me peku tabani, po prvi put do sada. »Vanča, daj mi povadi to trnje!«

Mira Paut-Grubor

„SING-SING”-TAJNI USTAŠKI ZATVOR

RIJETKA PREŽIVJELA IZ FAŠISTIČKOG MUCILIŠTA

Ljeti 1941. godine na sastanku školskog rukovodstva naše škole, Druge ženske gimnazije, čuli smo da je Mojmir Martin pobjegao iz nekog čudnog, nama dotad nepoznatog zatvora. Sastanak smo održavali u Maksimiru. Sjedili smo na travi, pa se prolaznicima ili nepoželjnim promatračima moglo učiniti da se grupa mladih ljudi našla u šetnji i zabavi. Ne znam tko je od drugova donio vijest o Martinu s kojim smo, do njegova hapšenja, bili u kontaktu. Svakako, tada nisam ni pomišljala da ću uskoro i sama dospjeti u taj zatvor.

Zagrebačka je skojevska organizacija u jesen 1941. godine poduzela veliku akciju dijeljenja letka upućenog učenicima srednjih škola. Rukovodstva škola, skojevske grupe po razredima — svi su bili zaposleni na prikupljanju adresa, kako bi taj letak dobila baš svaka djevojka. To je bio poziv na borbu i suradnju, a mislim da je težište bilo na bojkotiranju upisa djevojaka u ustašku mladež.

Ta je akcija u potpunosti uspjela — letak je stigao na sve adrese, a ustaše su morali odustati od »dobrovoljnog« upisivanja učenica po rajonima, po mjestu stanovanja. Letak je podijeljen čak i u školi časnih sestara na Savskoj cesti, gdje, navodno, nismo imali organizacije, pa nisu bile ni prikupljene adrese. Zbog toga su u nedjelju prije podne, poslije mise, u školsko dvorište ušli Štef Mlinarić, Velja Dragović, a mislim da je tu bio i Krešo Rakić. Oni su jednostavno djevojkama u ruke uručivali letak. Sve je dobro prošlo, bio je predviđen i pravac povlačenja — drugovi su se izgubili skočivši preko ograde u dnu dvorišta.

Međutim, drugog je dana direktorica moje škole, Druge ženske gimnazije Mira Ile, očito obaviještena da je letak stigao i u našu školu, provela u pojedinim razredima premetačinu. Nikada nismo saznali kako je s tim u vezi bila uhapšena učenica IV razreda M. C., koja je sa svojih 14 godina odnedavno bila član SKOJ-a. Njenim hapšenjem počela je velika provala. Najprije je, čini se, ispričala sve što je znala o meni i o R. P.

POČETAK VELIKE PROVALE

Uveče 21. listopada 1941. uhapšena sam kod kuće. Dva agenta dovela su me u ustaški zatvor u Zvonimirovu ulicu (sada Socijalističke revolucije) broj

2. Vodili su me pješice, jer sam stanovala u blizini, u kući gdje se nalazi današnje kino »Mosor« (a u ono vrijeme kino »Una«), Već je bio nastupio policijski sat, pa je ulica bila potpuno pusta.

Na drugom katu već je čekao ustaški agent Sirovatka. U uniformi, visok, oči su mu bile bezbojne, ali pogled je ubadao kao igla. Odmah mi je pokazao naš letak i upitao da li sam ga već vidjela. Odgovorila sam kako mislim da je nešto bilo u poštanskom sandučiću, ali je to moja majka odmah bacila. Na to je Sirovatka dao dovesti M. C. i rekao joj neka sada meni ispriča sve što je već rekla njima. Netko od prisutnih agenata okrenuo me leđima prema M. C. vjerojatno zato da bi ona mogla »mirnije« govoriti. Kada je završila, rekla sam da ne znam što ta djevojka ima protiv mene, ali da je, valjda od straha, sve izmislila. Dobila sam nekoliko šamara, a jedan od agenata počeo mi je olovkom gnječiti prste.

Odmah poslije toga strpali su mene i M. C. u auto, zavezali nam oči crnom krpom i još preko glave prebacili deku. Započela je duga vožnja. Vozili smo se po nekim usponima i zavojima. Tada mi se činilo da je vožnja trajala dva sata. Zaustavili smo se, pa su nas uveli u neku zgradu. Zavoj s očiju skinuli su mi tek u jednoj većoj sobi, koja je prije morala biti prilično bogato uređena — sva je bila obložena drvetom, s ugrađenim niskim ormarićima, a pod je bio sastavljen od različitih vrsta drveta. Oči mi je zaslijepila jaka žarulja. Iza lampe, za pisacim stolom, sjedio je pokraj pisace mašine neki crni čovjek s izrazitim, velikim zubima. Uostalom — kako sam kasnije shvatila — njega su i zvali »Crni«. U prostoriji su bila još dvojica ili trojica. Prvo je pitanje bilo: »Kada si se počela baviti komunizmom?«, a onda su mi počeli govoriti:

»Ti si na Plitvičkim jezerima, čuješ kako šumi slap! (Zaista, čuo se šum vode.) Nitko ne zna, niti će saznati gdje si, objesit ćemo te ovdje, u vrtu, na jabuku. Priznaj, tko ti je davao letke!«

Ostala sam kod tvrdnje kako ne znam zašto baš mene to pitaju. U međuvremenu su doveli i R. P., također skojevku i člana školskog rukovodstva naše škole. Mene su premjestili u klozet preko puta sobe za preslušavanje. Za kratko vrijeme čula sam kako R. P. viče, pa udarce, a zatim njen ubrzani govor.

Došli su ponovo po mene. Odmah su me dočekali s pitanjem: »Tko je Štef Mlinarić, tko je Krešo Rakić?« Shvatila sam da je R. progovorila. U to su dvojica agenata strgnula s mene haljinu, tako da sam ostala u donjem rublju. Počeli su me udarati pendrecima i bikovačom. Pri tom su postavljali pitanja. Šutjela sam. U međuvremenu je ušao i Sirovatka. Izgledalo je da je on ovdje jedan od »glavnih«. Bacili su me na pod. Bila sam već jako izudarana, a na nekim mi je mjestima prsnula koža.

Sirovatka je sjeo na mene i upravo na tim ozljedama počeo gasiti cigaretu. Ulili /su mi zatim u grlo ricinusovo ulje i nasuli soli. Na svaki moj odgovor »ne znam« Sirovatka je zapjevao neku pjesmu, nešto kao »Ne znam gdje je draga moja«. Bilo je već kasno u noć kada su ,me odnijeli u ćeliju.

MISTERIOZNA KUĆA NA KSAVERU

Kuća u kojoj se nalazio Sing-Sing bila je prije rata kuća advokata Popovića. (Jednom sam u klozetu našla papire u čijem je zaglavlju stajalo to ime.)

Nalazila se nedaleko od orkve sv. Ksavera, u blizini današnje posljednje tramvajske stanice na Mihaljevcu.

Ustaše su ovdje »uredili«¹ zatvor vjerojatno zato jer je onaj zloglasni u podrumima Račkoga ulice 9 bio suviše u centru grada. Osim što su htjeli skrovitije mjesto za svoje preslušavanje i mučenja, htjeli su i psihološki djelovati na uhapšene odvođajući ih u nepoznatom pravcu. Tu atmosferu straha i neizvjesnosti održavali su i u samoj zgradi: kad god su nas iz ćelije provodili u sobu za preslušavanje, uvijek su nam vezali oči. Svi prozori u toj sobi bili su zatvoreni i zakriveni kopcima.

Uz kuću je tekao potok. Kada bi zatvorili branu, voda je ulazila u našu ćeliju. To je bila mala prostorija, ranije vjerojatno neka ostava. Prozor nije bio zakriven kopcima. Imao je samo dvostruku, jaku rešetku i gustu mrežu. Osim malo neba i nekog neurednog grmlja, ništa nismo vidjeli. Na jednom zidu također je bio prozor koji je gledao u neku drugu prostoriju — kasnije smo vidjeli da je i to bila mala ćelija (čuli smo samo glasove). Taj je prozor također imao rešetku i bio zakriven crnim zastorom.

Nikako nismo mogli razabrati gdje se nalazimo. Ponekad bismo čuli zvono s neke crkve. Poslije nekoliko dana učinilo mi se da bi to moglo biti zvono Sjemeništa na Salati. Osim toga, na Dan mrtvih čulo se kako više ljudi prolazi. Zaključila sam da se negdje u blizini nalazi groblje, možda Mirogoj. Glasovi, vikanje i jaukanje miješalo se sa šumom vode. Ponekad nisam bila sigurna da li sve to zaista čujem ili mi se to samo čini. Ključari bi se dozivali i vikali po hodniku ili ponešto dobacivali i prijetili kada su otvarali rešetke na našim vratima. Prema tome moglo se ponešto zaključivati što se ovdje zapravo događa.

Prve noći našla sam se u ćeliji s obje svoje kolegice iz škole. R. je cijelo vrijeme plakala i rekla mi da sutradan ujutro mora agente odvesti na dogovoreno mjesto sastanka s našim drugovima. Do jutra sam je uvjeravala: ako je već počela priznavati, neka ih barem odvede u suprotni dio grada. Poslije, kada prođe 9 sati, više ni ona neće znati gdje se oni nalaze i neće moći ništa reći, sve da je ubiju.

Ležale smo na golim daskama, bilo je hladno. U jutro su došli po R. Za mene su prošla tri-četiri sata velikog straha. Kada su R. doveli natrag, čim sam je ugledala na vratima, sve mi je bilo jasno. Plačući mi je ispričala da je agente odvela u Heinzelovu ulicu, da su svi uhapšeni i da je Štef Mlinarić mrtav.

KAKO JE UHAPŠENO SREDNJOŠKOLSKO RUKOVODSTVO

Moja je majka (Anđela Paut) tog jutra pazila — kao što sam rekla, stanovali smo u blizini — i presrela Štefa Mlinarića, Krešu Rakića i Velju Dragovića. Upozorila ih je da sam uhapšena, ali su oni ipak otišli na mjesto sastanka. Kada su se svi skupili (osim, možda, jednog koji nije došao?) — dakle osim navedene trojice još Natko Tironi i Bojan Starnberger — agenti su prišli autom i R. ih je pokazala.

Cijelu su grupu odveli u Zvonimirovu 2, a da nikoga prije toga nisu pretražili. Tako je Štef Mlinarić u sobi zatvora izvadio pištolj, pucao i ranio jednog agenta. Međutim, drugi su ga agenti s nekoliko hitaca na mjestu ubili

(u Zagrebu, u Državnom arhivu, nalazi se fotokopija o obdukciji koju sam našla prikupljajući materijal za ovu knjigu, op. p.). Jedan je metak pogodio Natka u kičmu, pa su ga kasnije na plahti prenijeli u Sing-Sing. Krešo je izvadio bombu, ali su ga spriječili. Njega i Velju Dragovića također su doveli u Sing-Sing.

U Sing-Singu je »radila« specijalna grupa agenata iz Zvonimirove 2 i svaki je imao svoju »karakteristiku«. Iveković se, na primjer, izvivljavao u pričama o svom životu: govorio je kakav je on čovjek — eto, cijeli su mu dan na rukama komadići nečijeg mozga, a on jede kruh s maslacem i ruke uopće ne pere. Ili, sa M. C. zakazao je sastanak u katedrali na prvi Badnjak poslije rata. »Matica« je, opet, volio rezati kosu i time se prijetiti. Jedan je visoki ključar u peći žario željezo. U sobi za preslušavanje, nekada vjerojatno lijepom prostoru za boravak, naokolo su ležali krvavi rupci, pendreci, na podu je bilo sasušene krvi, a i na zidu, oko jednog klina, vidjele su se krvave mrlje.

Gotovo svake noći odvodili su me u tu sobu. Jednom me cijelu noć »Crni« (a možda je bio Iveković) uvjeravao da su partizani uništeni, da je uhvaćena jedna grupa kod Sesveta i kako nema nikakvog smisla da budem tvrdoglava. Ako priznam, moći ću nastaviti školovanje. Drugi put je opet za stolom sjedio neki čovjek za kojeg su agenti rekli da je bivši španjolski borac, koji je nakon hapšenja agentima ispričao sve što je znao. Poslije im je u Sing-Singu služio da »na svom primjeru« druge uvjerava kako je svaki otpor besmislen. Tako je i meni beskonačno govorio o potrebi da se sve prizna.

NEPRESTANA MUČENJA

Jednom su me u toj sobi suočili s Krešom Rakićem. Na njemu krvava košulja, otečeno lice, modrice oko oka. Šake su mu bile plave, nabrekle od stegnutih lanaca. Oboje smo rekli da se ne poznajemo. »Crni« je bjesnio i počeo prijetiti da će nas oboje objesiti o klin i pržiti nam tabane. Onda se opet smirio, sjeo za stol, pa počeo na drugi način. Kreši je govorio kako će ga poslati u sanatorij (Krešo je bolovao od tbc), da će nastaviti školovanje. Onda je ponovo pobjesnio, pa mu je pletaču iglu zabio u leđa. I to je suočenje prošlo bez rezultata.

Jednom su — valjda sebi za zabavu — u isto vrijeme predveli Velju Dragovića i mene. Vjerojatno su od R. P. saznali da se nas dvoje volimo (što dotada nikad jedno drugom nismo rekli, imali smo 15, odnosno 16 godina, a ovo spominjem jer je i to svjedočenje o tom vremenu). Zadirkiivali su nas. Taj naš posljednji susret prošao je u našoj šutnji.

Inače, jedan od njihovih glavnih argumenata o »besmislenosti« našeg otpora bio je da su Nijemci ionako pred Moskvom, čak da je Moskva već pala. I time su nas htjeli moralno slomiti.

Prošlo je desetak dana. Jedno poslije podne drugovi iz susjedne ćelije skinuli su orni zastor s prozora koji nas je dijelio, i otvorili ga. Vidjela sam kako neki drugovi leže izmrcvareni na betonu, a jedan se podupro rukama o vrata kao da drži stražu. Krešo Rakić se primakao prozoru i ispričao mi pojedinosti o njihovu hapšenju i pucnjavi u Zvonimirovoj 2. Mislim da se na to odlučio jer je već znao što ih te iste večeri očekuje. Tada sam ga posljednji put vidjela.

Uveče je nastala strka po hodniku, lupale su rešetke na vratima, čulo se hodanje, lanci i zvuk automobila. To se ponovilo nekoliko puta. Iz Krešine ćelije se čulo kako je ključar nekome dobacio: »Ostavi kaput, neće ti trebati«.

Onda se sve umirilo. Zatim se začuo rad ventilatora. Ključari su štrcaljkom počeli prati hodnik i ćelije. Mi smo se također pripremile, ali jedan se ključar, otvorivši naša vrata, izderao: »Danas još nije na vama red, ovi su otišli u Rakov Potok.«

Za nekoliko dana prebačena sam u kaznionicu na Savskoj cesti.

OBILAZAK TAJNOG ZATVORA U SLOBODI

Poslije oslobođenja obišla sam tu kuću na Mihaljevcu, u Jandrićevoj ulici broj 74, kuću sa zatvorenim kopcima, drvenim stubama i verandom na pročelju. Sada više ne izgleda tako kakva je bila — sve je pregrađeno i dograđivano, puno stanara. Ali tada, 1945. i koju godinu poslije, još su se mogli vidjeti podrumi uz potok s niskim krovom, gotovo poleglim uz zemlju. Tu su ustaše držali tko zna koliko zatvorenika. Bila je i jedna šupa sa zidom otvorenim prema potoku. Još su visjeli lanci o koje su vješali uhapšeničke i gušenjem pokušavali iz njih izvući priznanje. Pričalo se, također, da je u dvorištu postojao bunar u koji su bacali one koji bi podlegli pod mukama i da je taj bunar kasnije zatrpan. Za sada o tome nema vjerodostojnih podataka.

Svu istinu nećemo nikad saznati; nećemo saznati kakva je bila osobna sudbina pojedinih drugova, kakve su muke prošli, pa čak ni imena svih onih koji su ovamo dovođeni. Ne možemo saznati tko je sve umro u Sing-Singu, a tko je ubijen negdje u Rakovom Potoku, Dotrščini ili u nekom logoru. Obitelji su poslije rata tražile i ponekad nalazile neke tragove. Nas pet-šest preživjelih malo znamo i ne možemo o tome pouzdano izvijestiti. Tek o pojedinim drugovima iz naše neposredne blizine.

Poslije drugog hapšenja, ljeti 1942. godine zamijenjena sam za zarobljene Nijemce u Hercegovini kod Posušja. Bila je to prva grupa uhapšenih komunističkih zamijenjena za njemačke oficire.

Napomena: Ovdje želim napomenuti da podatak koji se nalazi u jednom materijalu u Institutu za radnički pokret nije točan: Gvozden Budak nije bio »jedini od cijele grupe koji se preko jakih veza uspio izvući i* Sing-Singa«. Gvozden Budak bio je uhapšen mnogo ranije i mučen je u Račkoga ulici 9.

Stjepan Cerjan

USTAJ, EVO USTAŠA!

Prije nego što je sve to počelo, ispaljeno je pred »starim kolodvorom« u Zagrebu na ustaškog povjerenika državnih željeznica Smiljanca po treći put nekoliko metaka iz pištolja.

ZASJEDA

Još nije svanulo. Tu noć, kao i mnoge ranije, nisam prespavao kod kuće. Danas bi mi bilo teško reći zašto sam se odlučio da baš te noći spavam u blizini svoje kuće i prije svanuća obiđem roditelje. Bili su to trenuci slabosti ili tuge koja je često obuzimala ilegalca. Bila je to želja da se još jednom vidim s roditeljima uoči odlaska u partizane.

U dvorište sam ušao na stražnja vrata i odmah se sreo sa starim zncem, noćnim čuvarom Ivanom. Pogledao me, kratko pozdravio i otišao svojim poslom. Išao sam prema stanu koji se nalazio u dvorištu. I ranije sam, za vrijeme ilegalstva, koji put navraćao pući, pa sam s majkom imao ugovoreni znak. Ako je sve u redu, prozor na mojoj sobi bit će otvoren. Ako je zatvoren, prijeti mi neka opasnost.

Prozor je bio zatvoren!

Što to znači? — pitao sam se oprezno koračajući. — Zacijelo je mati zaboravila otvoriti prozor, ili misli da sam već napustio Zagreb jer dulje vrijeme nisam navraćao — razmišljao sam gledajući u znak koji me upozoravao na opasnost. — Zašto me je stari Ivan pogledao onako čudno?

Ipak u meni je prevagnula želja da uđem u stan!

Obišao sam ugao kuće i našao ,se pred verandom. Leđima okrenut staklenim vratima, tu je sjedio moj otac razgovarajući s trojicom ljudi koje nisam poznavao. To su sigurno radnici došli ovako rano po materijal u skladište, pomislih.

Prišao sam vratima i otvorio ih. Još ništa ne sluteći, pozdravio sam uobičajenim: Dobro jutro!

Ona trojica pogledala su ne zabezeknuto. Otac je, u prvi mah miran, gotovo okamenjen, ostao okrenut leđima prema meni. Tek kada je jedan od one trojice izustio nešto kao »dobro jutro«, on se okrenuo i dobacio mi: »Sinko, si videi, ipak si stradali«

Sada je bilo sve jasno. Izvukao sam pištolj. Trojica ustaških agenata izbuljenih očiju i izbezumljena izgleda sjurili su se u hodnik koji je vodio u kuhinju. U isto vrijeme pritisnuo sam Obarač. Jednom, pa još jednom. Ali, pištolj je zatajio!

Trebalo je bježati! Okrenuo sam se i potrčao. Još nisam zamakao za ugao oko kojeg sam maloprije obilazio stan, a oko nogu mi zapraši rafal.

Praćen pucnjavom, zvukom razbijenog stakla na vratima i vriskom majke, bježio sam preko dvorišta. Trčeci, odšarafio sam bombu. Možda mi zatreba ako ustaše pođu u potjeru.

Sada je još valjalo izaći iz dvorišta. Poslije pucnjave nijedan od izlaza nije više dolazio u obzir. Morat ću skakati preko ograde visoke dva metra, s tri reda bodljikave žice. Ne oklijevajući, brzo sam izabrao mjesto gdje ću preskočiti. Upravo kada sam već bio na vrhu ograde, iz unutrašnjeg džepa ispao mi je pištolj. Bila je to golema pištoljčina, mađarske proizvodnje »Promer«. Nisam mnogo žalio za njim! Ionako me nije vjerno služio.

Provlačeći se kroz žicu na plotu, raskrvario sam lijevu ruku, ali sam se ipak uspio prebaciti. Trčao sam, krvareći, uskim ulicama zagrebačke periferije — Trnja i Martinovke. Vladala je tišina. Bili su to časovi kada se periferija grada spremala na buđenje.

Prestao sam trčati. U susret mi je dolazila kolona mljekara na biciklima. Neposredna opasnost je minula.

Dan sam proveo u stražarskoj kućici željezničara Horvata, na pruzi Zagreb—Karlovac, stotinjak metara od željezničkog mosta na Savi.

POLICAJAC

Istog dana, u prvi mrak, vratio sam se u grad. Još tog prijepodneva obavijestio sam svoje drugove, preko desetogodišnjeg Horvatova sina, da sam na sigurnom mjestu.

Prvog sam sreo »Malog Borisa«. ¹ Nekoliko kuća dalje sreli smo se s drugaricom »Sekom«. ^{*}

— Već smo mislili da si i ti pao, pričali su mi uzbuđeni. — Noćas je uhapšeno nekoliko naših. Počela je nova provala. Čini se da se P. S. držao slabo, jer su uhapšeni ili traženi gotovo svi s kojima je bio povezan.

Razgovarajući, svratili smo usput do jedne znanice da čujemo što ima nova kod moje kuće.

— Joj, gospon Puba, kaj delate? Tatu su vam zaprli! — dočekala nas je preplašena Gina.

Brzajući, ispričala nam je koliko-toliko vjerno što se dešavalo toga dana. Ustaše su, kad su dobili »pojačanje«, pretražili okolicu kuće. Legitimirali su i zaustavljali mnoge slučajne prolaznike, prijetili roditeljima i desetogodišnjem bratu. Po svom starom običaju, odmah su odnijeli radio-aparat i neke odjevne predmete. Napokon, odveli su i oca.

Rastali smo se nedaleko od kaznionice na Savskoj cesti. Ja sam pošao da čekam agenta Ustaške nadzorne službe Poljanca, koji je stanovao kod kina

¹ »Mali Boris« — Boris Markušić

² »Seka« — Fadila Bilal

»Trešnjevka«. Čekao sam ga već punih četrnaest dana. Tu večer sjedio sam na jednoj gomili građevinskog materijala nasuprot njegovu stana. U džepu mi se, pored moje stare bombe, nalazio novi pištolj marke »FN-9 mm«, koji mi je dao »Mali Boris«. Ustaša nikako da dođe. Neko sam se vrijeme zabavljao promatrajući štakore kako trče po gredi, ali mi je to brzo dosadilo. Nestrpljiv, šetao sam gore-dolje Tratinskom cestom.

Prošlo je devet sati. Ponovo sam nesvršena posla napuštao mjesto zasjede. Tražeći mrak, krenuo sam prema željezničkom mostu, gdje sam se imao sastati s »Malim« i »Velikim Borisom«³ i drugaricom Zorkom.⁴

Oni su me već očekivali. Stajali smo naslonjeni na plot neke vrtne restauracije, nedaleko od tramvajske stanice. Razgovarali smo o tom kamo će tko na spavanje i gdje ćemo se sutra naći.

U taj čas je iz susjedne gostionice ispao neki ustaški policajac. Glavinjavući, uputio se upravo prema nama. Zgledali smo se!

— Hej, kaj vi tu delate? Ho, ho, vidi ti pucice, pa još sa njih tri — okrenuo je temu pripiti policajac spazivši među nama Zorku. — Kaj vi petoškolci znate kaj su pucice! Ja, ja sam onaj pravi! — raspredao je dalje gurajući se među nas. — Kaj me tak gledaš, vidiš da imam pištolj!

— Vidim, vidim, tatek, ali meni to ne treba — odgovorio sam mu kroz smijeh.

Dogovorili smo se pogledima. »Veliki« i ja smo se izdvojili, dok su »Mali« Boris« i Zorka i dalje zabavljali pripitog policajca.

— Ima dobar pištolj! — dogovarao sam se s »Velikim Borisom«. — Ja ću ostati ovdje blizu, na uglu Kranjčevićeve, Tratinske i Brozove, za svaki slučaj. Kad svršite, ti i »Mali« produžite, a Zorka neka se vrati ovamo!

— Idemo malo prošetati, — predložilo je njih troje policajcu.

— Ja sam navek kavalir — odmah je prihvatio.

Pošli su preko ceste; napred Zorka, pa policajac i »Mali Boris«, a nekoliko koraka iza njih »Veliki Boris«. Čekao sam da zamaknu u mrak Brozove ulice, pa sam zatim pošao za njima na dogovoreno mjesto osiguranja. Nisam dugo čekao. Sva sretna dojurila je Zorka.

— Dobro je! Bez greške!

Akcija je potpuno uspjela. Policajca su razoružali uzevši mu jedan novi, nama toliko potreban »vojno-državni« pištolj. Već su krenuli, ali se »Mali Boris« vratio da mu uzme i opasač s velikim bajunetom!

Zadovoljni, uputili smo se prema Maksimiru. Trebalo je da neprimijećeni prođemo čitavim gradom do našeg zajedničkog prijatelja, Milana, »Tarzana«.⁵ Poslije tako uspješnog i uzbudljivog dana, stigli smo sretno na zasluženi odmor.

Kada smo legli, na tornju je sat upravo otkucavao ponoć. Tko zna što će nam donijeti novi dan?!

³ »Veliki Boris« — Boris Vrčec

⁴ Zorka Đermanoviv-P rodanović

⁵ »Tarzan« — Milan Omelie

POTJERA

Ujutro nas je posjetio »Veliki Boris«, ali je ubrzo otišao na kontrolni sastanak s jednom skojevskom udarnom grupom. Otišli su, po svojim zadacima, i Zorka i »Mali Boris«.

Negdje oko podne jedan od susjeda donio je vijest da je kod Sveučilišne knjižnice vidio ustaše kako vode okrvavljenog »onog vašeg prijatelja koji se uvijek vozi na biciklu«. Kaže da je nešto ranije čuo i neku pucnjavu. »Ali, bilo me strah, pa nisam sve prav gledal«.

Da li je Boris doista uhapšen? Bilo je to moguće. Znali smo da je imao sastanak u onom dijelu grada. Kako mu se to desilo? Jesmo li i mi sada neposredno ugroženi? Da li je još netko uhapšen, i tko?! Takve i slične mučne misli zaokupljale su nas cijelo poslijepodne.

Pravo stanje stvari saznali smo predvečer. Boris je stvarno uhapšen! Sjedeći na klupi iza Sveučilišne knjižnice s drugovima iz jedne udarne grupe, prokazan je ili na neki drugi način zamijećen od agenata Ustaške nadzorne službe.

— Ruke uvis! — uperenih pištolja priskočili su im ustaše.

Boris se odmah mašio za svoj pištolj. Ispalili su jedni na druge nekoliko metaka. Jedan agent je pao ranjen. Neozlijeđen, Boris je preskočio preko niskih nasada parka i pretrčao Vodnikovu ulicu. U prvom susretu s agentima ispucao je municiju jednog pištolja. U to je iz Doma ustaških sveučilištaraca u Runjaninovoj ulici istrčalo nekoliko ustaša. Boris je trčao prema njima, sa dva pištolja u rukama. Ne čekajući da se priberu, ispalio je nekoliko metaka. Poučeni iskustvom od nekoliko mjeseci ranije, kad su na njih na ovom istom mjestu bačene bombe, ustaški »sveučilištari« okrenuli su trčati odakle su i došli, vičući na uzbunu i pucajući u zrak iz pušaka i pištolja.

Ovdje je Boris ranio još jednog ustašu.

Domobranski stražar s obližnjeg nadvoznjaka, kad je spazio gužvu i začuo puškaranje, nekamo se izgubio. Boris je nastavio trčati Runjaninovom i Crnatkovom ulicom. Domoći se Savske ceste značilo bi spasiti se! Ali, iz jedne od posljednjih kuća u Crnatkovoj ulici izletio je neki ustaški natporučnik. Kad je ugledao Borisa kako trči, odmah je pripucao. On mu je uzvratio. Promašila su obojica! Ali, nesamo to! Boris je ispucao posljednji metak.

Savskom cestom dolazio je tramvaj u pravcu središta grada. Zaustavio se na stanici, desetak metara od Borisa. Mora da je u tom trenutku pomislio: »Ipak sam se izvukao!« Potrčao je zadnjim snagama. U tom času, također žureći na tramvaj, dotrčalo je nekoliko policajaca.

— Držite bandita — viknuo im je ustaški natporučnik koji je još trčao za Borisom. Policajci su stali ne shvaćajući o čemu je riječ. Na nesreću, stao je i Boris. Pritrčao im je ustaša upirući prstom u njega: »Ovoga, ovoga, komunistu!«

Boris se još nije predavao. Uхватivši pištolj za cijev naglo se okrenuo i drškom udario natporučnika snažno po glavi. Okrvavljen, ovaj je zateturao.

Sada, više ne razmišljajući, policajci su skočili na Borisa i brzo ga svladali.

Zajedno s Borisom uhapšeno je još nekoliko drugova i drugarica. Naš se položaj iznenada i ozbiljno pogoršao! Kako će se uhapšeni držati pred policijom? Neki su od njih znali kojim se stanovima koristimo za svoja skrovišta.

Osim toga, prekinute su veze s nekim organizacijama! Svi predviđeni poslovi za tu večer propali su. Odlučili smo da, uz povećanu opreznost, sačekamo razvoj događaja. Vjerovali smo da nas nitko od uhapšenih neće izdati.

Nekoliko sati kasnije, na žalost, uvjerali smo se u suprotno. Već smo bili privilegij. Ja u maloj sobi s prozorima na ulicu, a »Tarzan« i još jedan ilegalac »Vego«,⁶ na povišenoj verandi okrenutoj dvorištu. Za svaki slučaj prislonili smo uz prozor verande drvene ljestve.

Oko tri sata iza ponoći iznenada me probudio »Tarzan«.

— Ustaj, bježi! Evo ustaša!

U prvi mah, ne vjerujući, provirio sam kroz prozor. Obasjani mjesecinom, ustaše su skakali preko niske ograde u dvorište. Ispriječio im se jedino, bijesno lajući, »Tarzanov« ljubimac Niger! Ne znajući što da rade sa psom koji je navaljivao na njih, ustaše su zastali kod ograde. To nam je pomoglo. »Tarzan« i »Vego« iskočili su kroz prozor u dvorište samo u gaćicama. Skačući, srušili su ljestve. Za to vrijeme, ja sam se nekako, na brzinu, uspio obući. Jedino zbog mraka i žurbe nisam mogao pronaći cipele.

Skočio sam s verande u dvorište upravo kada su ustaše počeli lupati na ulazna vrata. Pao sam na srušene ljestve, digao se i preskočio plot od vrta. Sve je to izazvalo buku, ali je ustaše, zbog laveža psa, nisu mogli čuti. Kad sam stigao na kraj vrta, prigušeo sam zvao »Tarzana« i »Vegu«. Nisu se javljali. Odlučio sam da krenem sam! Ali kuda? Bilo je tri sata iza ponoći. Još je trajao »redarstveni sat«. Uz to bio sam i bos. Treba se što brže izvući iz vrta.

Te noći preskakivao sam još tri puta ogradu od bodljikave žice. U velikom luku obišao sam kuću iz koje smo malo prije pobjegli. Još su me mučile dvije stvari — što je s mojim drugovima i kamo sada?!

Na ulicama nije bilo žive duše. Možda i bolje! Ali, kamo da krenem? Trebalo je rizikovati. Još u toku noći morao sam se smjestiti na neko koliko-toliko sigurno mjesto. Dan me ne smije zateći ovakvog, bez cipela, na ulici.

Odlučio sam da odem na Osredak, kod majke mog druga Marijana.⁷ Hoće li me primiti u ovo doba noći? Treba pokušati!

Žureći, spustio sam se u Petrovu ulicu. Tek što sam načinio nekoliko koraka, iz jedne pokrajne ulice izašla su dva policajca. Stali su na uglu nešto razgovarajući.

Jesu li me opazili? Pripio sam se uz neku malu kamenu ogradu. Nisam se osjećao sigurnim. Koliko god sam mogao vještije, skočio sam u malu predbašću jedne od kućica u Petrovoju lici.

Policajci su polako krenuli prema meni. Legao sam uz samu ogradu držeći u ruci otkočen pištolj.

Uzbuđenje je sve više raslo! Tap, tap, — skladno su odzvanjali koraci pločnikom.

Idu li na mene? Hoće li me obići? Nije mi bilo do sukoba!

Kao da me tuku po samom mozgu — tap, tap, — koraci su se sve više približavali.

Jedan policajac nešto je tiho fićukao. Proći će! — sinulo mi glavom kad sam čuo fićukanje.

⁶ »Vego« — Zvonko Vedrina

⁷ »Marijan« — Žarko Stilinović

Ovaj put se nisam prevarioJ Kao što su se približavali, tako su se sada, polako, gubili koraci policijske patrole. Potrčao sam nečujno Petrovom ulicom prema Osretku. Lupnuo sam nekoliko puta na prozor male prizemnice.

— Mama, mama, otvaraj! — prigušeno sam zvao prijateljevu majku.

Nepovjerljiva i preplašena, u početku nije htjela otvoriti. Ipak, kad me je prepoznala, pustila me u stan. Tu sam dočekaao novi dan...

Slavko Komar

PISMO DRUGARICI ČOP

OPIS PUTEŠESTVIJA SLAVKA KOMARA POSLIJE AKCIJE NA
USTAŠE KOD BOTANIČKOG VRTA

Poslije akcije na ustašku studentsku četvu kod Botaničkog vrta (4. kolovoza 1941.) Slavko Komar krenuo je preko Samobora i sela Ruda u Žumberak, gdje se s još pet drugova 13. kolovoza skupilo prvo jezgro žumberačkih partizana, da bi se krajem istog mjeseca formirao Drugi partizanski odred u okolici Zagreba koji je dobio naziv Odred »Matija Gubec«.

Pismo drugarici Čop prikazuje zbivanja oko tog Odreda, njegov raspad i putešestije Slavka Komara preko Slovenije i Gorskog kotara u Sušak, gdje je nastavio partijski rad i zadatke na organizaciji narodnooslobodilačke borbe u tom dijelu naše domovine.

Zagreb, četvrtak, 3. travnja 1975.

Cijenjena drugarice Čop,

Još jednom želim da izrazim najdublje iskreno saučešće u povodu nenadoknadivog gubitka što je snašao Vas i cijelu Vašu obitelj smrću vašeg supruga i druga Bogdana, iako sam to već izrazio lično prošlog četvrtka.

Moram ponoviti koliko mi je žao što nisam imao priliku da prisustvujem Bogdanovom sprovodu održanom dan ranije tj. u srijedu, te sam tako zakasnio za jedan dan.

Prije nekoliko mjeseci Štefica Janeš rekla je da je Bogdan bolestan, ali nije rekla od čega. Ona mu je isporučila moje pozdrave.

Eto, trebala je da stigne Bogdanova smrt da bih saznao da je bio neizlječivo bolestan i da je ta bolest dugo trajala.

To se trebalo dogoditi, da bih prvi put ušao u njegovu kuću na Rijeci i da bih tek poslije njegove smrti upoznao njegovu obitelj. Iako mi gajimo ratna drugarstva i prijateljstva, ipak zapuštamo jedan drugog, ne pratimo zajednički svoje sudbine dok smo još živi. Tek poslije, slučajno, ponekad treba da prođe više mjeseci ili godina da se sazna da još jednog među nama nema više. Tako sam i ja preko Gerovčanke Štefice Janeš prekasno saznao za smrt Bogdanovu i za dan sahrane.

Pišem Vam u stvari radi još jednog razloga. Tek od Vas sam saznao da Bogdan nije baš previše pričao i hvalio se koliko je dobra učinio za života, posebno koliko je nevjerovatnog dobra učinio meni. Možda on nikad nije toga bio svjestan. Pa, iz razgovora s Vama u četvrtak razabrao sam da ni Vi

niste znali kako je Bogdan 1941. godine postupio prema meni i jednom mome drugu. U ratnim burama ima naoko sitnih poteza, čovječanskih malih gesta, što mogu spasiti život drugom čovjeku ili cijelim grupama ljudi. Takvi ljudski postupci ne mogu se ponoviti, nema cijene kojom se mogu naplatiti, nema zahvale kojom se mogu odužiti.

To otkriva pomalo i Bogdanov karakter — bio je skroman, nije se hvatao, nije se nametao, nije bio od onih koji sve što učini svakome i neprestano nabija na nos. Čak među Vama u obitelji izgleda da nije prepričavao što je učinio. A i Vi ste, drugarice Čop, u razgovoru sa mnom rekli jednu stvar, koju sam dobro zapamtio. Otprilike ovako: »Trebalo je ovo da se dogodi, da bih i ja vidjela koliko su ga ljudi cijenili! Premda je Bogdan bio u penziji, na sprovodu se okupilo dosta ljudi. Izvrsno su se pokazali u cijelom slučaju i odazvali Savez boraca iz Rijeke, Društvo Gorana i »Transjug«, gdje je godinama radio i odakle je otišao u penziju«.

Vidite, to što ste rekli, daje i meni misliti o Bogdanu te postavljam sebi otada pitanje: kakav je on bio čovjek? — i zaključujem ono što sam malo prije o njemu i napisao, o skromnosti i nenametljivosti. A ja ga zaista nisam dobro poznavao. Poslije rata sreli smo se nekoliko puta. On od mene nikad ništa nije tražio, ni usmeno ni pismeno, nikad me nije ni podsjetio na velik dug koji mu dugujem iz narodnooslobodilačkog rata.

Da ne bi u Vašoj bližoj i daljoj obitelji ostalo zaboravljeno što je on učinio meni i jednom mom palom drugu, opisat ću to isto još sistematičnije i točnije nego što sam to Vama ispričao u prošli četvrtak pred Vašim bratom, Vašom kćerkom — profesoricom i zetom liječnikom. (Pišem to ovako o njima, jer im ne znam imena).

Dakle, 1941. godine, negdje oko 18—20. rujna, preostatak odreda »Matija Gubec« u Žumberku razišao se. Pošto su nas tridesetak partizana s hrvatske strane Žumberka gonili danima i danima oko 800 ustaša i žandara, a sa slovenske strane blokiralo nekoliko hiljada Talijana, nismo se mogli održati na terenu Žumberka. Tada nas ni ljudi na Žumberku nisu razumjeli ni pomagali. Mi smo svi za njih bili strani — gotovo nitko nije bio iz Žumberka, nego većinom komunisti iz Zagreba.

Ja i moj drug Vlado Božac, student tehnike iz Zagreba, inače Istranin iz okolice Pule, uputili smo se najprije u društvu s još jednim drugom koji se borio u spomenutom ratu u pravcu Sušaka. Njega smo putem izgubili, jer su nas Talijani u Kočevju rastavili. Pravcem Kostanjevica—Novo Mesto—Kočevje—Štalcerj i—Trava uputili smo se preko Gorskog kotara za Sušak. Taj put smo izabrali, jer su tu zonu Slovenije i Hrvatske okupirali Talijani, pa tu nije bilo ustaša. Mi smo opravdano računali da je lakše proći kroz teritoriju okupiranu od Talijana, a osim toga Božac i ja govorili smo tečno talijanski. Putem smo se izdavali negdje za radnike koji se vraćaju kući iz Njemačke, negdje smo bili prosjaci. Većinom smo od kuće do kuće prosili. Kao pravi prosjaci negdje smo dobivali komad kruha, jabuke, tanjur krumpirove ili grahove juhe, negdje mlijeko i žgance, a negdje baš ništa. Prolazili smo kroz siromašna brdska sela, a svračali najčešće u kuću na kraju sela ili zaselka, gdje su obično najsiromašniji.

Najgore je bilo za spavanje, ali to je druga priča. Lakše nam je bilo među Slovencima. Da bismo došli do Gorskog kotara i Sušaka morali smo proći i kroz Kočevsko. Možda netko od vas zna da je većina sela oko Kočevja bila

tada napućena od Kočevara — pravih pravcatih Nijemaca. Svi su oni bili za Hitlera.

Kad smo bili još u Sloveniji blizu Drage i Trave, meni je sinula spasonosna misao. Sjteio sam se da u Čabru živi obitelj Čop — roditelji Darinke i Bogumila Čopa, s kojima je u istoj kući u Zagrebu, u Kučerinoj 54 ili 58, stanovala moja obitelj 1930, 1931. i dijelom 1932. godine — znači kad sam ja imao 12 do 14 godina. Sjećao sam se njih dvoje lijepe sestre i lijepog stasitog brata, ona je radila u trgovini Ivana Penića, on je bio student šumarstva. Kao dječak divio sam se njima, bio sam sretan kad bi ih sreo i pozdravio, a još sretniji kad bi me oni zvali u kuću, da im nešto kupim ili donesem, ili ako su mi bar nešto rekli. I kad smo odselili, ponekad sam ih sretao. Kad sam već bio odrastao, sretao sam po koji put pokojnu Darinku i veselio se svakom tom susretu. Bogumila sam negdje oko 1935—1936. godine izgubio iz vida, valjda je bio diplomirao, vojsku služio i zatim se namjestio kao šumar.

Prelazeći sa slovenske strane na hrvatsku, odlučili smo Vlado Božac i ja da idemo u pravcu Čabra i da se obratimo za pomoć obitelji Čop. Naišli smo oko podne na nekog čovjeka koji je kopao krumpire i skupljao kukuruz i grah. Zapitao sam ga da li on poznaje u Čabru obitelj Čop. On mi je odgovorio, da Čopova u okolici ima na desetine. Ja sam mu rekao: »To je obitelj Čop koja ima gostionicu i trgovinu, spadaju u imućnije, imaju dosta šume i polja«. Čovjek se zamislio i nije odmah odgovorio. Tada sam ja rekao, da mu pomognem: »Iz te obitelji znam Bogumila, šumara i njegovu sestru Darinku!« Tada se taj, kome smo se obratili, nasmijao i očito raspoloženiji rekao: »Pa nije ta obitelj Čop u Čabru, nego u Malom Lugu«. Budući sam tad prvi put saznao, da »moji« čopovi nisu iz Čabra, nego iz jednog nepoznatog sela — očito sam pokazao zbunjenost i razočarenje, misleći gdje je sad taj Mali Lug i kad ćemo i hoćemo li uopće tamo stići. Očekivao sam razmišljajući u sebi još jednu noć provedenu u nepoznatom i u strepnji, još jednu nesigurnu večeru, još jedno napeto spavanje, još jedan neizvjestan zalogaj sutradan ujutro — a sve to moraš prositi kao pravi pravcati prosjak. Ili pak bez svega toga gladan spavati negdje u šumi.

Zastali smo malo u razgovoru s tim čovjekom. On je nemarno počeo dalje skupljati krumpire, a mi smo tu sjeli pored njega. Očito smo se mjerili. Mi smo odmjeravali kakav je to čovjek, ima li smisla dalje zapitkivati. Ako mu odamo da idemo kod Čopova u Mali Lug, mogao bi svašta napraviti, možda spada u soj kojemu Talijani nisu mrski, možda je njihov doušnik, možda ih može obavijestiti? Iako nikog drugog nije bilo okolo na širokom vidiku, možda bi on mogao nekog zvati, obratiti pažnju na nas, slijediti nas. I sad se sjećam, bio je to čovjek srednjih godina, živ i bistar, ali dosta mučaljiv kao većina Gorana.

Reskirao sam. Drugog izlaza nisam vidio, a takvu šansu u spas što su bili čopovi nismo mogli propustiti. Čovjek nas je pažljivo posmatrao. Ja sam tada imao 24 godine, Vlado je bio nešto malo mlađi od mene. Ja sam bio u nekom gradskom ljetnom odijelu, zgužvan i prljav, poderanih koljena, koja su virila, na nogama sam imao cipele, ali se potplat raspao, te su mi palei, a gotovo i tabani, virili iz cipela. Međutim, ja sada zamišljam, da nisam izgledao »opasno« po izgledu, osim što su mi obuća i odjeća bila u raspadanju. Ali Vlado je bio atletski razvijen, crne duge kose, crnih očiju. Negdje je kao dijete pao i prelomio nos — te je izgledao kao boksač teške kategorije. Nije bio baš poderan kao ja, ali nimalo solidnog odijela. Srećom da smo se negdje

toga dana, ili dan ranije, uspjeli obrijati, pa što se brade tiče nismo izazivali loš dojam. Međutim, ako je pažljivo oko promatralo, moglo je vidjeti da se obojica od vremena do vremena dosta češemo. (Imali smo svrab.) Jedan od nas dvojice, i to ja, ako je hodao, odavao je utisak čovjeka kojemu s nogama nešto nije u redu. Nije da je šepao, ali nešto mu smeta u hodu, i to u butini, jer želi stati, raširiti noge, da široko hoda, a ako stoji hoće da stoji samo na jednoj nozi, a drugu da oslobodi. Kad smo tamo sjedili kraj tog Goranina na njivi, mogao je zapaziti kako ja nisam lako sjeo, kao zdrav čovjek od 24 godine, nego s mukom, pažljivo, da se ne povrijedim.

Zapitao sam ga gdje se nalazi Mali Lug. Čovjek je odgovorio: »Ako sad krenete — stići ćete u sumrak. Vi požurite da stignete što ranije, da vas mrak ne uhvati«. I dalje sam se osokolio i pitao sam ga ima li ovuda Talijana. Prije toga sam s Vladom izmijenio pogled i on je dao znak da se slaže da pitam to glavno pitanje. Imali smo putem teška iskustva s Talijanima i njihovim patrolama, pa smo odlučili da njihove patrole izbjegavamo po svaku cijenu. A patrole su bile u jačini najmanje od 8 do 10 ljudi. Nama je Goraninov odgovor bio važan da bismo znali ne samo kako da se ponašamo prema nekoj patroli, nego i da utvrdimo način kretanja Talijana i veličinu patrola. To bi nam bio znak kakva je situacija, — ima li u blizini možda kakvih sličnih pojava s partizanskim pokušajima, kao što je bio naš u Žumberku, ima li kakvih akcija itd. Znali smo da nismo bili sami, da je svugdje dat znak za početak borbi. Da negdje moramo naići na ljude koji su naši — na članove KP, SKOJ-a, ili simpatizera KP ili NOP-a, iako rujan još uvijek spada u mješec počeka borbe. Naš sugovornik vrlo je otvoreno rekao da se upravo u ovo doba dana Talijani kreću, da zalaze u kuće, da razgovaraju, zapitkuju i piju. Još nam je opisao i kako izgleda selo Mali Lug i gdje se otprilike nalazi kuća »naših« Čopova.

S ovim dragocjenim informacijama i savjetima krenuli smo dalje. Ogleđavali smo se više puta da vidimo da li je sve u redu. Čovjek je mirno i udubljeno nastavio raditi svoj posao, a kad smo zamakli iz vidika, jedan je od nas prikriiven pogledao i vidio istu sliku uposlenog čovjeka koji se nije ni uzbudio, niti je zbog susreta s nama odustao da završi posao kojeg je bio naumio obaviti.

Tek danas, pišući ovo pismo, rekonstruirajući taj susret, razmišljam što li je poslije ovaj čovjek mislio u svojoj glavi, tko li smo mi; kao obične skitnice i prosjaci nismo izgledali. Ali tad je takvih odrpanih mladih ljudi bilo, koje je sudbina tjerala po putovima i stazama. Bilo je dosta svijeta koji je bježao iz Njemačke s rada kući, bilo je kojekakvih izbjeglica, a možda je pomišljao o nama da smo iz »kakve politike« — kako se u ono doba reklo. Već tada su kružili glasovi i o komunističkim borbenim grupama — bila je živa propaganda neprijatelja da se kreću bande četničkih oficira, židovsko-komunističke bande, četničko-komunističke i slično. Po našem razgovoru, držanju, po mom hodu i bolu u nozi mogao je zaključiti da nismo obične skitnice ili kriminalci. Najviše što ga je ipak valjda umirilo, bilo je to što smo se raspitivali za tako uglednu porodicu kao što su Čopovi iz Malog Luga i što smo k njima naumili.

Petak 4. travnja.

Ni ja ni Božac nismo dotad nikad bih u Gorskom kotaru, nismo poznavali tamošnje prilike. Nikad nisam ni pomislio, nit imao razloga da se zapitam:

»Kakvi su ti Čopovi? Kakvi su Bogumil i Darinka?«, koje sam kao dječak poznao. Sad nam se obojici, kad smo se definitivno uputili u pravcu njihove kuće, nametnulo to pitanje od životne važnosti, biti ili ne biti za nas. Što, ako ih zaplašimo našim dolaskom, našim izgledom? Što, ako iz razgovora razaberu tko smo, da sam ranjen? Što, ako ih je kao Hrvate Pavelić »povukao za nos«, što ako imaju simpatije za ustaše, što ako surađuju s Talijanima? (Koliko puta sam kasnije, u toku našeg dugog ratovanja i putovanja po Hrvatskoj, Bosni, Sloveniji i Srbiji, dolazio u slične situacije susreta s nepoznatim, a neminovnim). Vlado Božac i ja najprije smo svaki za sebe stregli od ovih i sličnih pitanja, šutjeli smo i hodali. Obojica smo vidjeli jedan na drugom da smo zabrinuti. I dotad smo na tom dugom putu, sporo odmičući, susretali razne ljude — nismo ih poznavali, ali od njih nismo očekivali nešto naročito. Sad smo bili na kraju snaga, ja sam hodao sa sve većom mukom, rana nije zaraščivala, naprotiv, svakim je danom izgledala gore, počela se gnjojiti.

Bojao sam se najgoreg — da dalje ne ću moći hodati, a to bi u tim prilikama bilo isto kao moj kraj. Dobro je da tog dana i dan ranije nismo sretali više ljudi, vidjelo bi se da teško hodam. Jedva sam sakrivao da s velikom boli koračam svaki koračaj. To se moglo skrivati nekoliko minuta, kad bi se netko približavao ili kad bismo mi nekom prilazili. Ali, prelaziti kilometre po putevima i bespuću, po ravninama rjeđe, a uzbrdo i nizbrdo najčešće! A svrab, a glad, a neispavanost, a skoro bosonog, a izuzetna hladnoća tih dana — a mi bez ičega osim prljave i odrpane košulje i nekog kaputića! A osjećaj srama da se prikrivamo pred svojim narodom, a osjećaj stida što prosimo! A najgori osjećaj za organizirane komuniste — da nemamo veze, da smo nas dvojica kao komunisti ostali sami! U svoje organizacije i komitete u Zagrebu ne možemo, tko zna tko je tamo ostao? U Žumberku je sve razbijeno! Kako ovdje hodajući i prosjačeći da nađemo na kakvu partijsku vezu? Dani su prolazili u takvoj nadi, ali uzalud! Bili smo negdje oko Novog Mesta naišli na jednog žustrog mladića u nekom selu, učinilo nam se da je naš, ali smo se morali sakriti i od njega odvojiti, jer su nailazili Talijani u selo. Poslije ga nismo više smjeli tražiti nego smo se preko polja morali što prije udaljiti odanle.

Možda nam uspije preko Čopovih? Ne samo da nas nahrane, operu, obuku, doslovce da mi ranu izvidaju, da nam pomognu prebaciti se dalje, dalje do Sušaka. Ali mi bismo radije ostali ovdje u Gorskom kotaru ili Sloveniji, ne bismo išli dalje da nam je doći do glavnog: do partijske veze ili do kakvog partizanskog odreda, što bi bilo najbolje. Nije naš cilj bio baš Sušak! Naš cilj su bili prvi naši organizirani drugovi na koje bismo naišli. Tu ostali i nastavili. Poslije faktičkog rasula odreda u Žumberku ostali smo sami bez veza, veze su bile prekinute s Okružnim komitetom Zagreb i s CK već ranije. Slali smo ljude u Sloveniju, ne bi li se mogli povezati, ali bez uspjeha.

Kasnije smo nas nekoliko ležali u jednoj jami na vrhu Gorjanaca, na Žumberku, i čekali jednog druga kojeg smo bili uputili po vezu u Zagreb. Rekli smo mu da ćemo ga čekati pet dana. Čekali smo devet dana u toj rupi bez ikakve, doslovce bez ikakve hrane, bez vatre, bez pokrivača, premrzli i mokri od neprestane kiše, koja je tih dana početkom rujna lijevala i lijevala. Vrhovi Žumberačkog masiva su oko 1000 metara nadmorske visine i kad padne jedna kiša bude usred ljeta hladno, a te godine je bilo izvanredno hladno ljeto. Nismo dočekali, jer je taj drug putem ubijen. Razišli smo se u dva-tri pravca sa zadatkom da se probijemo negdje do naših.

Otkad smo napustili Zumberak i prešli u Sloveniju, dobro smo dotad prošli, nitko nas nije izdao. S Kočevarima-Nijemcima smo nekako izvrđali i prošli kroz njihova sela samo kad smo bili gladni, inače smo išli kraj šume i daleko od njih. Talijane smo više puta nadmudrili. Jednom, kad smo prešli iz Žumberka na slovensku stranu, htio sam pucati iz revolvera, sakriven u nekom kukuružištu, kad je jedna talijanska patrola došla na 3—4 metra od nas po nekom poljskom putu. Već sam od bijesa i jada bio na granici da počinem taj nerazumni, samoubilački čin, kad se Vlado Božac — taj pravi div — cijelom težinom svalio na mene, spriječio me i oduzeo mi revolver. Čim su Talijani odmakli, od živčane napetosti bacio je revolver daleko u kukuruz. Kasnije smo ga tražili, ali bez uspjeha. Kukuružište je bilo puno graha i bandeva, sve zaraslo i tako smo ostali bez ikakvog oružja. Ali i ranije smo vodili diskusiju o tome, da li je bolje imati makar taj revolver za svaki slučaj ili ga baciti. U slučaju da nas pokušaju uhvatiti, ne bismo se s pištoljem mogli obraniti, jer su se Talijani kretali u većim grupama. U slučaju da nas pak uhvate, s revolverom ne bismo ih nikad uspjeli prevariti kako smo radnici iz Njemačke, ili skitnice, besposleni i slično.

Eto, u takvom stanju i raspoloženju — da dođemo, da predahnemo, da naiđemo na naše — hodali smo prema Malom Lugu i Čopovima.

Mali Lug divno je selo i dosta veliko, leži u udolini, s obe strane puta koji ide dolinom. Iza kuća su vrtovi, iznad njih polja i livade, dalje uzbrdo šuma. Došli smo tako od šume kroz vrt s dvorišne strane u kuhinju. Iznenadjeni domaćim su se počeli skupljati stari Čop — tada čovjek od oko 65 godina, njegova supruga, dvije mlade žene (kasnije sam saznao da se zovu Dragica i Milica i da su kćerke).

Kako smo ušli, osjetili smo da ukućani iz kuhinje stalno gledaju u jedna staklena vrata, na kojima je bio zastor ili mutno staklo, i da su se zbog nas veoma uzбудili. Nakon nekoliko minuta iz te druge prostorije, a odmah smo razabrali da je to bila prostorija gostionice, izašao je na poziv majke ili jedne od sestara mlađi čovjek, star oko 35 godina. Bio je to Bogdan. Smireno je rekao svim prisutnim, jer je vidio uzbuđene članove svoje porodice i nas strance, da su Talijani u gostionici da se baš spremaju otići, te da je najbolje da se nas dvojica sklonimo iza staje, dok talijanska patrola ne ode i zamakne iza sela. (U Malom Lugu talijanska vojska nije stalno boravila).

Mi smo se u isti mah i zgrozili i odahnuli. Zgrozili smo se što nismo dolazeći iz daleka zamijetili ništa sumnjivo, a baš smo naletjeli u kuću kad je talijanska patrola, poslije obilaska sela i okolice, pila i pušila u gostionici kod Čopovih. A u isti mah pao nam je teški kamen sa srca, kad smo vidjeli kako je reagirao taj mladi čovjek koji je stupio u kuhinju, kad su mu s nekoliko riječi ponovili ono što sam imao vremena da dotada kažem: da smo iz Zagreba i da se moja obitelj dobro poznaje s njihovim Bogumilom i Darinkom. Baš je sam Bogdan u trenutku donio odluku da se sklonimo iza staje dok tih petnaestak talijanskih vojnika ne krenu u svoj garnizom u Gerovu.

Time smo shvatili da su naše sumnje na sreću otpale, da će nam ti ljudi pomoći. To su radili i Slovenci, kad smo prolazili kroz teritorij tzv. »Provincia di Lubiana« — one polovice Slovenije koju su Talijani anektirali. Već drugog dana iz razgovora sa Slovencima koje smo sretali zapazili smo neskrivenu mržnju i srdžbu na fašističke talijanske okupatore. To isto smo očekivali i s hrvatske okupirane strane u Gorskotom kotaru. I nismo se prevarili, ni u slučaju seljaka koji je kopao krompir, ni u Čopove i druge. U slučaju ove obitelji

Čop saznao sam tek dvadesetak godina kasnije, da je sin starog Stjepana Čopa — Milivoj, agronom po zanimanju, poginuo u Španjolskoj, boreći se na strani republikanske armije, te da je ta obitelj još od prije rata na neki način antifašistička.

Kad su Talijani zamakli put Gerova, Čopovi su nas vratili u kuću. Odmah su iznijeli jelo i piće, vodu i sapun. Kćerke Milica i Dragica javile su se da nas operu i okupaju. Ja sam potanko pričao o našem poznanstvu s Bogumilom i Darinkom, o mojim roditeljima, što sam studirao, koliko mi je godina itd. To isto je bilo i s Vladom. Rekli smo da smo izmakli od nesnosnog terora ustaša, da smo se uputili u Sušak, a možda odande u Šibenik, gdje imamo dosta prijatelja sa Sveučilišta, da ćemo se zadržati gdje bude prilika, to jest ondje gdje nas prime.

Tada me je stari pronicljivi i lukavi Čop pred svima zapitao, nakon dva sata provedenih kod njih, da li sam ranjen. Nisam mogao zaniijekati, odgovorio sam da imam dosta veliku ranu, da mi je pred kratko vrijeme prostrijeljena butina. Time je za njih, izgleda, stvar bila jasna — tko smo i što smo, ali i svijest o opasnosti, odgovornosti i rizik postali su još veći. Jedno je primiti pod krov neke skitnice ili izbjeglice iz NDH, a drugo partizane, i to još jednog koji je ranjen. Vidjeli smo neko dogovaranje, zabrinutost i smetenost, naročito kod starog oca. Bogdan je nekud otišao i za kratko se vrijeme vratio. Očito je i dalje bio smiren, ali sad i nečim zadovoljan. Rekao je da je njihova kuća dosta prometna, što smo imali prilike i vidjeti, i da će nas odvesti na sigurnije mjesto na drugom kraju sela.

Kad sam stupio u kuću Čopovih i zatražio da nam pomognu, rekao sam starom Čopu pred Bogdanom, majkom i sestrama, ako nam pomognu da ćemo im se mi i naši roditelji revanširati na koji god žele način, kad se rat završi. Da im to nikad ne ćemo zaboraviti.

Bogdan nas je odveo svom prijatelju Ivanu Turku, trgovcu, nešto malo starijem od mene i Vlade. On je imao veliku obiteljsku kuću kakve su bile tipične za situirane goranske ljude. U kući su živjeli roditelji, Turkova mlada žena i sestra. Proboravili smo u toj kući tri — četiri dana. Ivanova žena nas je oprala, popeglala i tako dobro okrpala odijelo da se nije poznalo gdje je bilo poderano. Više se ne sjećam da li su mi oni dali popraviti ili su nabavili druge cipele, ali znam da u Sušak nisam išao poderanih cijela.

Ivan Turk, doskora je bio upravitelj odmarališta SUP-a Hrvatske u Valturi kod Pule, prije nekoliko godina mi je tamo pričao, da su svi u njegovoj kući bih u brizi kako će to proći. U Bogdana su imali veliko povjerenje, ali su se bojali neće li stari Čop biti dovoljno pažljiv, oprezan i razborit. Turk mi je rekao da su računali i na to da su i oni i Čopovi u opasnosti, radilo se o glavi jednima i drugima — pa su svi morali paziti.

U kući Turkovih bilo je toplo, ne samo zbog fizičke topline, nego je cijela porodica bila vrlo pažljiva. Od Čopovih obilazio nas je jedino Bogdan, drugi zbog mjera opreza nisu dolazili. Naši prijatelji Čopovi i Turkovi nisu nam mogli dati vezu, tada nije bilo partijske organizacije u Malom Lugu, a oni nisu nikog od komunista znali ni u Gerovu, ni dolje u Sušaku.

Našli su kamion prijevoznika i svog znanca Čulinu iz Sušaka, preporučili nas njemu. Rekli su mu da kaže, ako Talijani budu pitali, da smo pratioci i radnici za utovar i istovar građe. Talijani nas nisu zaustavljali, i Vlado Božac i ja sišli smo s kamiona već u Orehovici kod Sušaka, da ne bismo odmah ulazili u grad i upali u nešto nepredviđeno.

Poslije svega devet mjeseci, u lipnju 1942, zatekao sam se opet u tom kraju. Ali kakva promjena! Vihor rata i silna snaga razbuktalog narodno-oslobodilačkog pokreta zatutnjali su i zхватili cijeli kraj, pa i mirno i lijepo selo Mali Lug. Vidio sam negdje u partizanima i Bogdana, učestvovali su u NOP-u svi Čopovi. Kuća i starci su još bili na svom mjestu. Od mene, koji je tada prošao kao prosjak i bjegunac u potrazi za svojim drugovima i vezom, čovjeka koji nikog nije znao i koji je strepio od svakog susreta, postao je sekretar Kotarskog komiteta KPH za Sušak. Sada sam mogao da predam hladni i ozbiljni izvještaj Kotarskog komiteta Sušak Okružnom komitetu za Hrvatsko primorje i Gorski kotar o stanju u tom dijelu naše ustaničke zemlje nakon što sam obišao cijeli kraj, a stigao i u Mali Lug, koji je sad u stvari bio poluoslobođeni teritorij.

Obično se kaže »prohujao rat«, ali taj rat nije »prohujao«, nego je dugo trajao i dugo harao. Saznao sam poslije rata za sudbinu svih iz obitelji Stjepana Čopa, za strašnu sudbinu Malog Luga i njegovih stanovnika.

Rane jeseni 1948. bilo je prošlo sedam godina od časa kad sam stupio u Čopovu kuću. Neodoljivo me nešto vuklo da na povratku s mora sa mladom ženom, s kojom sam se tek oženio, i u društvu s prijateljem Miroslavom Kreačićem svratim u Mali Lug, da vidim Čopovu i Turkovu kuću.

Ovog puta sam u selo došao s »buickom« kojeg je vozio šofer, bio sam član Politbira CK Hrvatske i ministar u hrvatskoj vladi. Mali Lug nije bilo više tako svježe zgorište, tu i tamo već se bilo nešto podiglo. Čopovi su osposobili bili jednu prostoriju da mogu glavu skloniti, a zatekao sam samo starce. Nakon prvih riječi pozdrava i zajedničkog uzbuđenja (ali ovaj puta drugačiji, nego u ono predvečerje jesenskog dana 1941. godine) postalo mi je odmah jasno što bi me mogao tražiti stari Čop, u njegovoj bistroj glavi odmah je sinulo. Ja sam iz rekao: »Evo, došao sam da vas vidim, da vam se još jednom zahvalim i zapitam čime bih se mogao odužiti.«

Stari Čop je pogledao u svoju ozbiljnu i simpatičnu suprugu, okrenuo se i pogledao oko sebe, raširio ruke i odgovorio nakon duge i napete stanke: »Pa i sami vidite!« U to vrijeme nije se moglo nabaviti ciglu ni crijep — za time je bila golema potreba. Stari Čop došao je po dogovoru k meni u Zagreb, da uredimo dobavu cigle i crijepa. I to nam je uspjelo. Da li je moj dug bio time vraćen Bogdanu i njegovom ocu i majci? Ranije sam nešto napisao što o tome mislim. Ne, ne, takvi se dugovi ne mogu naplatiti intervencijom za ciglu i crijep, iako je to za starog Čopa tada bilo životno pitanje.

Prije 12—13 godina bio sam posljednji put u kući Čopovih. Zatekao sam jednu stariju ženu u crnini, krotku, gostoljubivu i smjernu. To je bila tetka mladih Čopovih, jer su stari Stjepan i njegova supruga umrli. Ponudila me crnom kavom i mlijekom, pokazala skromnu, čistu i izgrađenu kućicu, lijepo namještenu, ali bez ljudi, kao što je cijelo selo ostalo pusto, bez ljudi. Tetka je rekla da u mnoge kuće, pa i u njihovu, dolaze samo na ljetovanje. Selo je ponovno izgrađeno, ali nema više velikih obiteljskih kuća, nema staja i sjenika, nema ni stoke. Ivan Tuk je prije nekoliko godina pričao da je u selu ranije bilo 200—220 krava, a da je sad ostalo samo 10, a od 30—40 pari konja, da su ostala samo 2 para. Vremena su se promijenila, ljudi i omladina pohrlili su u gradove.

Da li je ta dobra tetka živa? Nema više ni starog Stjepana, ni dobre majke Čop, nema ni lijepe Darinke, nema više mog dobrog prijatelja Vlade!

Tko zna šta je bilo s nepoznatim Goraninom, koji je tog podneva prve ratne jeseni ubirao svoju ljetinu? Sad je otišao i Bogdan! Odlaze ljudi, nepovratno odlaze, odlaze moji poznanici, drugovi, prijatelji.

Nije u ovom pismu opisan neki izuzetan ratni doživljaj, sličnih i mnogo dramatičnijih bilo je hiljade i hiljade. Ali ovo je neizbrisivo i nezaboravno za mene, za Bogdana, za starog Stjepana, vjerovatno za Dragicu i Milicu, za Turka. Bilo bi i za Vladu Bošca, da nije pao kao šef obavještajnog centra hrvatske proletherske brigade »Rade Končar«, u jednom silovitom okršaju s Nijemcima, u nasilnom izviđanju mogućnosti prijelaza ceste Gornji Vakuf—Bugojno jednog lipanjskog dana 1943. godine.

Eto, na kraju ovog vrlo dugog pisma primite drugarske pozdrave od mene koji sam na ovaj način opisao susrete s Čopovima i Turkovima. Ovo je zapis o Čopovima, Turkovima, junaku Vladi i meni iz tih već dalekih vremena. Tko zna hoće li Vaša kćerka, zet i sim smatrati da je ovo bilo vrijedno napisati i pročitati i da li je vrijedno sačuvati u obitelji ovaj zapis?

Nadam se, nadam se, da hoće!

Iz »Novog lista« — Rijeka 1982. godine.

* * *

NAŠI RODITELJI - NAŠI SUBORCI

Za vrijeme dogovaranja o temama za ovaj zbornik, grupa bivših skojevaca povela je spontani razgovor o svojim roditeljima, posebno o roditeljima palih drugova, o njihovu žrtvovanju i proživljavanju opasnosti kojima su se izložila njihova djeca i, napokon, o njihovoj suradnji, pomoći i zajedničkom sudjelovanju u organiziranom otporu i borbi protiv okupatora i domaćih izdajica.

U tom su razgovoru sudjelovali: Stjepan Cerjan-Puba (nekašnji skojevac iz zagrebačke Učiteljske škole). Mira Paut-Grubor (iz Druge ženske gimnazije), Ljudevit-Željko Dežmar (iz Prve muške gimnazije), Zorka Đermanović-Prodanović i Dušan Tumpić (iz Učiteljske škole), Sofija-Maša Pavičić i Zorka-Mrvica Fak-Horvatić (iz Prve ženske gimnazije), Andre Lušićić (iz Treće muške gimnazije).

MEĐUSOBNI UTJECAJI

Stjepan Cerjan-Puba: Kad govorimo o relaciji roditelji — djeca, osobito je potrebno istaknuti onaj međusobni utjecaj roditelja i djece u revolucionarnom radu, međusobno prožimanje, zajedničke akcije.

Uzmimo kao primjer porodicu Divka i Franjice Budak. U toj je porodici utjecaj roditelja bio prvorazredan u komunističkom odgoju sve četvero njihove djece. Otac — poznati komunist i narodni heroj, mati — komunist, sin Gvozden — član srednjoškolskog rukovodstva SKOJ-a, drugi sin, Slobodan, već sa 12—13 godina sudjeluje u svim mogućim akcijama.

Kad je Divko bio u logoru u Kerestincu, majka Franjica, kći Volga, sinovi Gvozden i Slobodan odlazili su u Kerestinec, ali ne samo zato da žena vidi muža a djeca oca nego i da izvrše određene partijske zadatke. Franjica je zatočenim drugovima u Kerestincu bila direktna veza sa sekretarom CK KPH Radom Končarom. Prenijela je i onu tragičnu direktivu za njihovo oslobođenje.

Gvozden je, opet, jednom prilikom, prenio u Kerestinec odijelo za člana CK KP Italije, Rigoletta Martinija, kad je Partija organizirala njegovo oslobođenje iz tog logora.

Ima jedno divno pismo Divka Budaka iz zatvora u kojem on opisuje s koliko je osjećaja sreće doživio vijest, koju mu je posao Rade Končar, da mu je sin Gvozden primljen u Partiju. Gvozdenu je tada bilo 18 godina.

Ima i dosta primjera koji pokazuju kako su čitave obitelji postale ili komunisti ili aktivisti NOP-a zahvaljujući svojoj djeci, mašim skojevcima.

Takva je bila, na primjer, obitelj Matije i Bože Cmelić. Od dva sina, Milan je postao član Partije još kao srednjoškolac, što je bila rijetkost prije rata, drugi sin je bio skojevac od 1941. godine. Otac i mati, kako se kaže obični ljudi, doživjeli su mnoge strahote, ali su se odnosili prema fašizmu neustrašivo. Koliko je samo mama, Matija Cmelić, meni pomogla! Jednom smo je mi, skojevci, zamolili da okupi žene i da odu na tržnicu protestirati. Ona je bila glavna. Preživjela je i hapšenje kada su je s mužem i kćerkom odveli na ustašku policiju i strašno ih mučili.

Tko sve od nas nije imao kod njih ilegalno sklonište, kod njih spavao i hranio se!

Zapravo, mnogobrojni skojevski sastanci i gotovo svi sastanci srednjoškolskog rukovodstva SKOJ-a održavali su se u stanovima obitelji Cmelić, Gortan, Vrček, a u kući mojih roditelja održavani su sastanci srednjoškolskih udarnih grupa.

Može se reći da nije bilo gotovo nijednog skojevskog ilegalca koji je otišao iz Zagreba u partizane, a da prije toga nije stanovao kod obitelji Gortan. U onoj njihovoj maloj sobici s dva kauča svi smo bili sklonjeni makar za nekoliko noći: i Zorka Fak, i braća Cmelić, i ja, i toliko drugi. To se nastavilo i kasnije, pa su kod njih stanovali čak i članovi Povjerenstva SKOJ-a za Hrvatsku koji su dolazili u Zagreb s terena.

Da, to su te obitelji: Horvat, Špalj, Gortan, Cmelić, Vrček, inž. Jelica Krstić — obitelji i odnosi koji se ne smiju zaboraviti. Inž. Jelica Krstić zbrinjavala nas je i hranila kao svoju djecu. S istom srdačnosti dočekivala nas je njezina kćerka Mira, sestra naše Jasne.

Uzmimo samo prijem roditelja Borisa Vrčeka. Koliko li je skojevskih satanaka održano u njihovoj kući. Ti roditelji nisu bili komunisti, ali su znali što mi radimo. Dok smo mi držali sastanke, oni su nam stražarili. Borisova majka sjedila bi pored prozora i pazila da netko ne dođe, ili bi šetala pred kućom.

I kuća mojih roditelja, s vrtom, u bivšoj Miramarskoj 52, bila je kao smišljena za ilegalni rad. Kao rukovodiocu troškolskog skojevskog skupa i udarnih srednjoškolskih grupa moji su mi roditelji bili velika podrška. Otac je bio učesnik Oktobarske revolucije, u internacionalnom puku »Karl Marx«, pa kako ne bi dijelio skojevske ideje sa svojim sinom! A mama, kad je vidjela kako ja »petljam« nešto po vrtu, oko kućice za zečeve, uskoro me je poučavala kako bolje spremiti pištolje, bombe i drugo oružje naših udarnih grupa. Postala nam je i kurirka, primala naše ilegalne poruke tako slobodno kao da oko nas nisu švrljali toliki fašisti.

STRAHOVALI SU, ALI SU NAM POMAGALI

Mira Paut-Grubor: Ako bi se htjela dati opća karakteristika roditelja naših zagrebačkih skojevaca, onih roditelja koji sami nisu bili direktno povezani s pokretom i bili aktivisti, za većinu bi se moglo reći da su strahovali za svoju djecu, ali su im pomagali, primali ilegalce na spavanje, hranili ih, i u mnogom drugom pogledu surađivali. To je moje iskustvo. Mnogi su često

znali govoriti: »Jao, nemoj!« ali, na kraju, uvijek bi pomogli gdje da se bolje sakrije letak ili oružje.

U našoj Željezničkoj koloniji na Maksimirskoj cesti, u kojoj je bilo i dosta ustaša, i to onih najgorih, bio je cijeli niz obitelji, kao, na primjer, obitelj Polnović i druge, za koje sam uvijek, kad god je to trebalo, bila sigurna da im mogu dovesti na spavanje nekog ilegalca, iako su te obitelji imale u kući mlađu djecu. I to, kažem, uz ono frankovačko leglo što je bilo povezano s onim samostanom i gdje je živjeti i raditi bilo jako teško.

Kad se sjetim tog moga kraja, moje ulice, odmah mi dođu pred oči drugovi iz moje udarne grupe s Treće muške gimnazije. Većina ih je poginula. One naše naljepnice sa srpom i čekićem oni bi i na crkveni oltar nalijepili, pa sam ih morala opominjati da to ne rade.

Bila je tu i jedna crnogorska obitelj koja je imala tragičnu sudbinu. To je obitelj druga Veljka Dragovića, tada učenika Treće muške gimnazije. Otac, starojugoslavenski oficir, bio je u zarobljeništvu, pa je majka ostala sama sa tri sina i kćerkom. Kćerka, najstarija, student medicine, bila je vrlo energična. Ona je, zapravo, s majkom držala tu familiju na okupu. Ali, u jesen 1941 Veljka je uhapšen i odveden u logor. Uhapšen je zajedno s Krešom Rakićem, Štefom Mlinarićem i cijelom onom grupom skojevaca na Kvaternikovom trgu.

Veljka se više nikada nije vratio, a stariji brat Miladin, tada osmoškolac, također je uskoro zatvoren. Ipak, kako mu nije dokazana nikakva »krivica«, pušten je iz zatvora s jednom grupom od 8 ili 10 srednjoškolaca, s tim da su roditelji morali potpisati obavezu da ih šest mjeseci neće puštati nikamo iz kuće. To je bio kao neki kućni zatvor.

Tako Miladin prestaje biti aktivan, ali stalno na rubu bi li, ne bi li. Predbacivao je sebi što mu je brat poginuo, a on se ne aktivira, ne odlazi u partizane.

Stanovali su na kraju današnje Ulice socijalističke revolucije. Bila je to dosta dobro skrivena kućica, prikladna za ilegalni rad. Imala je i vrt. Tu su se i nadalje održavali sastanci, skupljalo oružje, ukratko — velik promet ilegalnog rada. Sve je to majka dopuštala, ali je sina Miladina neprestano zaklinjala i molila da se čuva i da ne odlazi u partizane. I tako Miladin, uvijek blizu nas, nije otišao u partizane.

I šta se događa? Nakon oslobođenja odlazi na našu prvu akciju sječe šume, dobiva na toj akciji tifus i, po povratku kući, za tri dana umire.

Ili primjer obitelji Fabijanić. Majka je umrla rano. Sinovi i kćeri živjeli su s ocem Ivanom. Razlike u godinama jneđu njima bile su velike. U toj skojevskoj kući smjenjivali su se sastanci, premetačine, hapšenja. Otac je sve to gledao, proživljavao, sve znao. Kako je radio u nekoj upravi za lijekove, i sam bi donosio lijekove. Kada sam ja završila tečaj prve pomoći, takav tečaj s jednom grupom omladine održala sam kod njih.

I onda, pogine jedan sin, pa jedan nećak koji je živio kod njih, pa jedna kći, i druga. Svi su ubijeni, osim jedne kćeri. Otac je tiho patio.

Ili, moja majka. Anđela. Bila je povezana u tvornici »Gaon«. Radila je sa ženama u organizaciji Narodne pomoći. Imala je čak i svoje skladište u koje je spremala materijal, a osobito je bila angažirana u našoj Željezničkoj koloniji. Kad se saznalo da ustaše iz vagona na željezničkoj stanici u našem naselju istovaruju brašno i druge namirnice i prebacuju ih u svoje privatne automobile, moja je majka organizirala naše žene da demonstriraju protiv

toga. Pokretala ih je i na druge akcije. Iako su često i same gladovale i osku-
dijevale u mnogo čemu, sve su te žene dijelile i ono malo što su imale s
ilegalcima koji su u Željezničkoj koloniji uvijek nalazili utočište u kućama
mnogih obitelji.

U našu kuću, na primjer, donosili su se čitavi paketi letaka koje smo
tada raspoređivali u manje paketiće, pa se to slalo dalje. Bilo je i takvih
situacija da neki drug donese mojoj mami punu torbu bombi i pištolja pa
bi se i to, bez obzira na opasnost, sakrilo dok ne bi bilo dalje otpremljeno.

Dok sam bila u zatvoru, a zatim, zamjenom, otišla u partizane, mama je
bila povezana i sa skojevskom organizacijom, sve dok nije s tatom i sama
otišla u partizane, nakon što je bila uhapšena i oslobođena iz zatvora.

U zatvoru se držala hladnokrvno. Kad su je, npr. pitali pozna li Boženu
Žakman i doveli je pred nju (Božena, koja je 1944. godine obješena u Jakovlju
kod Oroslavlja, bila je mamina skojevska veza), mama je rekla: »Ne znam,
možda je i poznam, jer ja šijem, možda je dolazila da joj što sašijem, a znate
kakve su te mlade djevojke, svaki put druga boja kose, pa se, stvarno, ne
mogu sjetiti.«

Sjećam se još, iz moje obitelji, kako je moja tetka Terka Gojmerac neka-
ko uoči rata pretipkavala knjigu Rodoljuba Čolakovića »Kuća oplakana«, onu
knjigu o robijašnici u Lepoglavi. Nekoliko primjeraka te knjige našlo se kod
nas i kada su njemački fašisti ulazili u Zagreb. Morali smo ih zakopati u
vrtu.

Trebalo bi spomenuti još mnoge i mnoge obitelji skojevaca.

Poseban, da kažem, fantastičan lik skojevca bio je Antenore Jelčić, naš
Ante. Bio je u Srednjoškolskom rukovodstvu, a strijeljan je u Dotršćini kada
je uhvaćen kao borac Prvog partizanskog odreda »Matija Gubec« u Žumberku.
Njegovi roditelji stanovali su u Kačićevoj ulici 6. Imao je još dva brata i
jednu sestru. Cijela obitelj bila je angažirana u našem pokretu. Osobito je
majka bila čvrsto povezana s aktivnošću svoje djece. Sve su radili zajednički.
I kad je Ante već bio strijeljan, mnogi smo još zalazili u njihov stan, sve dok
smo bili u Zagrebu.

DUBOKE LJUDSKE DILEME

Ljudevit Dežmar: U svemu što je SKOJ u Zagrebu značio, uradio, u snazi
koju je predstavljao, u svemu tome mnogo su sudjelovali i roditelji naših
skojevaca, i ne samo skojevaca nego i druge omladine koja je organizirano
s nama radila. Sve je to bilo prožeto i onim dubokim ljudskim dilemama
između roditelja i djece, brata i sestre, čovjeka i čovjeka, u vrijeme kada se
glava gubila zbog nekog letka ili parole. A najčešće su i roditelji i cijela obi-
telj bili čvrst oslonac skojevcima i omladincima.

Najprije da spomenem braću Špalj i njihovog oca Ivana. Još prije rata,
tamo oko 1940. godine, sastajali smo se u njihovom stanu, u Radišinoj (sa-
dašnjoj Adžijinoj) ulici. Braća su živjela sama s ocem, jer je majka kod po-
roda najmlađeg brata Luke umrla. Luka se rodio s teškim nedostacima, pa
je tek nakon nekoliko operacija bio osposobljen za hodanje, i to pomoću
štapa.

Bila je to složna obitelj. Sve se otvoreno raspravljalo s ocem i kraj oca.

Već u to vrijeme braća Mile i Branko, studenti, radili su sa srednjoškolskom omladinom.

Nakon okupacije, otac Špalj brzo je izgubio sva tri sina. Branko je uhvaćen kao partizan, ranjen i strijeljan u Bjelovaru. Luka, onako krhak i nježan, pao je u ruke ustaša u prosincu 1941, a Mile također potkraj te godine. Zajedno su likvidirani u Jasenovcu.

Otac je ostao sam.

Kad smo ga nakon oslobođenja posjetili, nijemo je gledao u nas i u pozutjele slike svojih sinova na zidu. Jedva da smo progovorili.

Druga takva svim skojevcima draga obitelj bila je porodica Marije i Josipa Horvat. Oni su stanovali kod Savskog mosta, kod vahtarnice. Kuća kao stvorena za ilegalu. Klaudije i Kamilo Horvat bili su skojevci još prije rata. Najmlađi brat, Branislav, iako je bio tek u četvrtom razredu gimnazije, već je bio primljen u SKOJ. Klaudije je strijeljan u Zagrebu. I jedna njihova sestra bila je u Jasenovcu.

Tako je bila opustošena porodica koja nam je svima pružala utočište. Tada je i otac otišao u partizane.

Što li su sve u ono vrijeme proživljavali naši roditelji? Mi baš nismo skrivali u kući ono što smo radili u SKOJ-u, a bilo je i nemoguće sakriti pred njima, npr. oružje koje smo skupljali. Prema tome, roditelji su sve to, s velikim strahom za djecu, morali gledati i još ih u tome pomagati. Danas, kada smo i sami roditelji, tek danas možemo zamisliti kako je to u ono opasno vrijeme bilo teško.

Počet ću od nekih običnih slučajeva. Dođu skojevci, drže sastanak, sve pod izlikom učenja. Spremaju matematiku ili neki drugi predmet. Roditelji, pažljivi prema nama, u skućenim uvjetima života, donose nam sve što mogu kako bi nam pomogli da što bolje učimo.

Jednom smo tako održavali sastanak kod nekog druga šišulja, u Slovenskoj ulici. Dogovaramo se, kad najednom, jedan drug, koji je gledao preko roleta na ulicu, ugleda kako se pred kućom zaustavlja ustaški auto. Ustaše ispadaju iz auta, a mi — brzi raspored. Vade se pištolji: ti vrata, ti prozor, ti ovo, ti ono, gledamo kuda ćemo pobjeći, makar izgledi za bježanje nisu bili veliki. Roditelji, začuvši naše glasove i komešanje, uđu u sobu i zaprepaste se. Šta je to, odjednom, nastalo od onih mirnih učenika? Nije to više matematika, tu su pištolji. U to se oglasi zvono na vratima. Ja sam gledao. Otac je na smrt probljedio i — odlazi da otvori vrata.

Na ulaznim vratima, čujemo, ustaša pita stanuje li tu — taj i taj. Otac jedva odgovara: »Ne, ovdje taj čovjek ne stanuje«, a ustaša — produži na gornji kat. Nekoliko minuta nitko nije mogao progovoriti. Ni roditelji, ni mi. Ipak, ovaj put sve se dobro svršilo.

Ali, bilo je još više slučajeva kad su, u sličnim prilikama pohapšeni i stradali roditelji ili skojevci, ili jedni i drugi.

Jednom je jedan naš drug, Zvonko Kirac, nabavio neko oružje i, među njim, bombu. Otišao je u nužnik i iz znatiželje odšarafio bombu, a ona mu je ispala iz ruke. Počela je pištati. Zvonko je brzo istrčao iz nužnika. Došlo je do eksplozije, razvalila se vrata i cijeli nužnik. To, jasno, nije moglo ostati nezapaženo. Susjedi su počeli vikati: »Eksplozija, eksplozija!« Tada su pri-

skočili roditelji, preuzeli sve na sebe: rekli su sujedima da je eksplodirala plinska instalacija.

Posebno bi trebalo govoriti o herojskim likovima naših majki.

Godine 1945. dobio sam zadatak da majci Vladimira-Brace Nemeta predam njegov orden Narodnog heroja i njegove lične stvari koje mi je predao drug Slavko Komar. Braco Nemet, student, bio je veoma poznat na Kozari kao sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a, a poslije je bio i član CK SKOJ-a za Jugoslaviju.

Susret s njegovom majkom bio mi je, sigurno, jedan od najtežih susreta u životu.

Ratne brigade i, kasnije, omladinske radne brigade nosile su Bracino ime. Majka je redovito obilazila te radne brigade i govorila omladini: »Ja nemam više sina, ali imam, djeco, vas, vi nastavljate njegovo djelo, ono za što je moj sin poginuo.«

Kada se govori o roditeljima i djeci u tim danima borbe i otpora, mislim da treba ravnomjerno gledati na utjecaj djece na roditelje i obrnuto, roditelja na djecu. Navest ću dva slučaja.

Ne bih želio pričati o sebi, ali kada sam se jednom, još 1941. godine, slučajno rano, dogovorili smo se da odem do liječnika dra Delaka, oca jednog našeg kolege iz razreda koji nije bio skojevac. Stanovali su u Boškovićevoj ulici. Dr Delak mi je ranu očistio, previo je i još me upozorio na što da pazim da me ne otkriju, što da kažem ako me netko nešto pita.

Taj je čovjek sve to napravio bez riječi, a mogu reći čak i bez ikakva straha. Sin mu, kako sam naveo, nije bio skojevac, ali oni su, kao slovenski izbjeglice iz Trsta, bili uvjereni antifašisti, pa je dr Delak smatrao svojom obavezom da nam pomaže. Kasnije je i sam otišao u partizane.

Dakako, još češće su djeca, skojevci, utjecali na orijentaciju svojih roditelja. Bilo je i neuobičajenih slučajeva. Mi smo, na primjer, privukli u SKOJ sina jednog direktora tvornice likera, koji je imao vilu u Crnomercu. Gospoda, a kad je sin postao skojevac, i roditelji su stali na našu stranu.

DRUGARICE, UPIŠI I MOG SINA

Zorka Đermanović-Prođanović: Godina 1941. bila je za naše roditelje teža nego nama upravo zbog toga jer su strahovali za nas, svoju djecu, jer drukčije takve događaje primaju roditelji, a drukčije mladi ljudi. A naš narodno-oslobodilački pokret bio je masovni pokret mladih ljudi. Mladi su nosili revoluciju.

Moji roditelji bili su antifašisti. Nisu živjeli u Zagrebu dok sam se ja ovdje školovala. Tada su, odjednom, čuli da sam nestala — imala sam tada samo 16 godina. Dolazi mama u Zagreb da traga gdje sam i šta sam, i preko nekih veza doznaje da sam u jednom ilegalnom stanu. Sastajem se s njom na ulici. I tada ona meni kaže: »Pa čuj, dijete moje, znaš dobro da i mi želimo poraz fašista, ali vi ste još djeca, šta — vi mali — možete ...«

Mama se i danas sjeća da sam joj odgovorila: »Mama, kada bi sve govorili zašto baš ja, onda borbe ne bi ni bilo. Ali, sumnje nema, mi ćemo pobijediti!« Mi mladi, doista, nismo ni trenutka sumnjali u pobjedu. Smatrali

smo da je izdajica onaj tko kaže »zašto baš ja« i čudili smo se kako neki roditelji mogu svoje sinove slati u domobrane.

Kada smo mi postali roditelji, još smo dublje osjetili žrtvu i, uopće, značenje uloge roditelja u našoj borbi.

Godine 1942. bila sam u selu Ožegovci u Slavoniji. To je bilo nakon akcije na Španovicu. Došla sam u to selo, kao omladinski aktivist, pozivati omladinu da se javlja u partizane. Ja objašnjavam, a omladina sva jedva čeka da ide, da ih se pozove u naše jedinice. Omladinci se upisuju i sve viču: upiši mene, upiši mene. A tada, odjednom, tišina. Iz susjedne prostorije dolazi neka mala ženica i drži za ruku svog sina koji je još niži od nje. Korača svečano, ponosno i kaže: »Drugarice, upiši i mog sina«. Meni su onda suze došle na oči, i danas mi dolaze kada o tome govorim.

To su ti veliki trenuci u našoj borbi i revoluciji. Ta je žena to učinila, svog sina uputila u borbu, s dubokom svijesti, jer je u ,svom selu doživjela klanje i ubijanje. Muža su joj ubili, izgubila je i sina.

NEZABORAVNE ISTARSKE MAJKE

Dušan Tumpić: Govorio bih o istarskim majkama, o istarskim porodicama sa Trešnjevke, o njihovom jedinstvu i slozi u antifašističkoj borbi u Zagrebu. Odvajati ih pojedinačno, teško je. I one i njihovi muževi aktivno su sudjelovali u akcijama svoje djece, od kojih su mnogi već prije rata radili u sindikatu, te bili skojevci, a neki i članovi Partije. Iz tih obitelji se listom odlazilo u partizane. Na primjer, braća Heski (Edo i Velimir, partijski rukovodioci na željeznici, ubijeni u Jasenovcu), braća Uljanić Mirko i Slavko, poginuli kao mitraljesci u XIII proleterskoj, pa sestre Milotić (Milka i Danica), braća Černjul, Miro Grahalić (kojemu je suđeno u Rimu), Vlado i Nino Vozila, Nino Pužar, braća Defrančeski (Ante, Dušan, Ivo, Josip, Ljubica, Milan), Ivo i Štefa Blažina. Sjećam se i roditelja skojevca Danila Radolovića, oca Pere i majke Milene. Svi su roditelji znali jedni za druge, svi su jedni druge hrabрили i pomagali.

Istakao bih obitelj Marije i Jakova Juričić. Jakov je bio predratni komunist, neko vrijeme je živio u emigraciji u Francuskoj. Njihov sin Vlado je prvoborac Istre, a njihova kćerka Anica polivena je benzinom u Jasenovcu i spaljena.

Posebno želim istaći i majku jednog od najistaknutijih zagrebačkih komunista, majku Davorina Trinajstića. Đački dom u Zagrebu nosi njegovo ime. Svečanosti koja je tom prilikom održana prisustvuje i majka. Kada su je nakon toga učenici iz Doma posjetili u Istri, ta krhka, slaba ženica, dočekuje ih riječima: »Evo, nema mi moga Davorina, ali ja vas ovdje vidim, vi mi zamjenjujete moga sina«.

Umrla je prije nekoliko godina, a sve do kraja njenog života obilazile su je generacije i generacije omladinki i omladinaca iz Doma koji nosi slavno ime njenog sina.

Kada se govori o istarskim majkama, mora se spomenuti i Pinu Debeuc, drugaricu veterana jugoslavenskog, nizozemskog i talijanskog komunističkog i sindikalnog pokreta Franje Debeuca, i Ninu Jelčić, majku Antenora-Ante Jelčića, skojevskog rukovodioca Zagreba koji je strijeljan 1941. u Dotršćini.

Kada se Franjo Debeuc vratio s ubitelji iz druge emigracije u Nizozemskoj 1935. godine u Zagreb i nastanio, nešto kasnije, u istarskim kućama u Mošćeničkoj ulici, k njemu dolaze omladinci skojevci iz Istarskog internata — Vlado Božac, Davorin Trinajstić, Dušan Mavar, Fumica Fedel, Ernesto Arbanas, Stanko-Staniša Radošević, Ico Kocković i drugi — da od tog radnika, jednog od najjače izgrađenog i teoretski potkovanog marksista među istarskim emigrantima, čuju njegovu riječ i dobiju potreban savjet.

Mali jednosobni stan — zapravo velika soba daskama pregrađena u manju sobu i kuhinju — nije uvijek mogao primiti sve omladince, naročito nedjeljom prije podne. Za te posjetitelje imala je mama Debeuc uvijek kolača s malo ribanih jabuka — sirotinjskog kolača — i čaja. Bio je to jedan od njenih znakova pažnje i ljubavi prema omladincima, koji će uskoro, 1941. biti među prvim zagrebačkim prvoborcima.

Ali, Pina se nije zadovoljila samo time. Skupljala je i hranu i kod nje su se pripremali paketi za naše drugove u zatvoru ili na robiji. U istarskim kućama skupljala je Crvenu, Narodnu pomoć i predavala je višoj vezi. K njoj su dolazile na utjehu mnoge istarske majke čiji su sinovi i kćeri bili u zatvoru ili logoru, a neki već u partizanima. U jesen 1942. kad su joj već i muž i svi bili u partizanima, i ona odlazi na oslobođeni teritorij i, makar već stara i bolesna, za upada neprijatelja bježi s ostalim narodom i pomaže drugovima koliko god može.

Majka Nina Jelčić sa svoja tri sina — Nevenom, Antenorom, Zdenkom i kćerkom Smiljanom stanovala je u Kačićevoj ulici 6. Antenore je istaknuti skojevac s Četvrte muške gimnazije, stariji Nevenko član je naprednih studentskih udruženja »Svjetlost« i KUSP, a mlađi brat Zdenko također se uključuje u pokret već u svojoj 15. godini. Njihov je stan stalno sastajalište skojevaca. Tu dolaze Kreko Rakić, štef Mlinarić, Mira Paut, Zora Fak, Zvonko Čuklić i mnogi drugi zagrebački skojevci. Majka Nina sve ih prima kao svoju vlastitu djecu, pa su je skojevci i zvali jednostavno »mama Jelčić«.

Ali, sva ta aktivnost doprla je do ušiju ustaške policije. Nevenko je već bio uhapšen 1940. godine za vrijeme proslave Oktobarske revolucije. U stanu su učestale premetačine. Jednog dana, u ljeto 1941, došle su ustaše, opkolile kuću i provalile u stan tražeći Nevenku Jelčić, kako je stajalo na nalogu za hapšenje. Znači, tražili su žensku osobu. I dok je još sin Nevenko mirno učio u svojoj sobi, Nina Jelčić je sabrano rekla ustašama da u tom stanu nema nikakve Nevenke. »E, kad nema Nevenke, onda pođite vi s nama« — rekoše ustaše i odvedu je. Tako je majka zaklonila sina koji je potom neko vrijeme proveo u ilegali.

Nina Jelčić je tom prilikom kraće vrijeme zadržana u zatvoru, ali je morala biti puštena jer protiv nje nije bilo nikakvih dokaza. No, neće proći mnogo vremena i ta će majka morati herojski pretrpjeti smrt sina An tenora koji je kao borac odreda »Matija Gubec« na Žumberku zarobljen, zajedno sa Zvonimirom Čukličem, i strijeljan 6. prosinca 1941. u Dotršćini.

NAJBOLJI ČUVARI TEKOVINA NOB-e

Sofija-Maša Pavičić: Da pišemo o majkama, o roditeljima naših palih drugova, potaklo me je najviše drago i bolno iskustvo koliko se oni, svim

svojim bićem, osjećaju dijelom života nas preživjelih drugova njihove djece. Nas koji smo se borili zajedno s njihovom djecom, družili se s njima. A kad je ostvarena sloboda, oni svoje djece nisu imali, ali su imali nas. Mi smo im bili utjeha, produžetak života.

Drugi poticaj bila mi je osvjedočena istina da se roditelji naših drugova, osobito palih drugova, osjećaju i kao nerazdvojni dio cjelokupnog našeg života, našeg društva, svih naših uspjeha i problema. Ako je itko najbolji čuvar tekovina NOB-e, tekovina revolucije, naših ideja i našeg današnjeg socijalističkog društva, to su oni. Svojim roditeljskim, majčinskim i očinskim srcem oni osjećaju svaku i najmanju ugroženost ideala za koje su njihova djeca poginula.

A <sam gubitak djece, to je najviše što čovjek može podnijeti i dati. Mnogi roditelji naših drugova, osobito majke, nisu se dotada, kako se kaže, bavili politikom. Majke, koje su većinom bile domaćice, čitav život živjele za porodicu, podizale djecu, a kada je došao taj trenutak, ti nepredviđeni dani da sa svojom djecom stupe na ono, za njih sasvim novo, strašno poprište života — nisu ustuknule.

Svatko od nas, od oslobođenja do danas, nosi u sebi mnoge svoje drugove koje ne može pregorjeti, a kako bi roditelji pregorjeli svoju djecu. To se proživljava i proživljava, sve do kraja života.

Zato roditelje naših palih drugova želimo zadržati u našoj uspomeni kao najveću dragocjenost.

Željela bih predočiti lik roditelja, posebno lik Emilije Bronzin, majke Biserke, Suncoslava i Ognjeslava-Miće Bronzina, Mićine mame, kako smo je nazivali.

Teško bih našla riječi kojima bi se i približno izrazila plemenitost i beskrajna dobrota Mićine majke.

Dolazila sam Mićinim roditeljima i prije nego što je Mićo odveden i ubijen. Sjećam se da je k njima dolazio i njegov ne samo drug nego i prijatelj Luka Špalj, kao i mnogi drugi skojevci s kojima je Mićo radio u udarnim grupama. Iznad stana je zatvorena terasa na kojoj su spremali eksploziv i za onu akciju paljenja stadiona, i na kojoj su ilegalno spavali mnogi Mićini drugovi, pa i ja.

Kada bismo došli, mama bi nas častila, a kada bi Mićo donosio i odnosio letke, oružje, i uopće kada bi se suočavala s našim opasnim životom, nikada nije rekla — djeco, nemojte, nego samo — čuvajte se. Sjećam se baš jednog dana kada je Mićo s punom torbom ilegalnog materijala odlazio od kuće, kako je istrčala za njim na stepenice i šaptala: »Čuvaj se, Mićo, čuvaj se.«

A onda — mama pamti da je to bilo 24. prosinca 1941. — odveli su i Miću i Mićinog starijeg brata, studenta Likovne akademije, Suncoslava, odveli iz kreveta (bilo je rano jutro) u smrt. Mićo je ubijen istog tog mjeseca u Dotrščini, a Suncoslav kasnije u logoru u Staroj Gradiški.

U isto to vrijeme bila je na Prijekom pokretnom ustaškom sudu i Biserka, ali je ona, jedina, ipak ostala živa.

Koliko je suza mama prolila! A ona teška, muška bol oca Bronzina, njezinog Valerija, bol bez suza i riječi. Koliko je samo letio da spasi djecu. Koliko se namučio da nabavi hrane, da je pošalje Suncoslavu u logor, u kojem njega više nije bilo među živima. Koliko su ih čekali i očekivali dok nisu saznali da ih više nema.

Kada sam im došla nakon oslobođenja, iako puni boli, radovali su se slobodi, bili su ponosni, što nisu svoju djecu uzalud žrtvovali. I za sve ovo vrijeme, i uvijek kada se netko potuži da nije nešto u našem društvu dobio što misli da je trebao dobiti, mama samo ponavlja: »Nemojte tako, djeca se nisu borila za novac, nego za ideale.«

Mićin tata nije doživio (umro je 1970. godine), ali mama jest — po nekoj velikoj pravdi — da ima petoro praunučadi, djece njezinih unuka Tatjane i Srebrenke, kćerki njezine Biserke. Tatjana s obitelji živi sa svojom jedinstvenom bakom. Mićina i Suncoslavova mama opet tetoši i njeguje, kao nekada davno, dva dječaka i djevojčicu.

Majka moje školske drugarice Ljudmile Švigir, herojske skojevke s naše škole, obješene u Pušćoj Bistri 1944. godine, hlabro se nosila s nemilim životnim udesom: godine 1940. iznenada joj je umro muž, Josip, dvije godine kasnije dvanaestogodišnji sin Zdravko poginuo je u saobraćajnom nesreći, a nakon još dvije godine obješena joj je i kći Ljudmila, partizanka. Ostala joj je samo kći Elvira.

Nakon smrti muža zaposlila se u »Paromlinu« i već od 1942. surađivala s NOP-om.

Kad je Ljudmila odlazila u Zagrebački partizanski odred, majka joj nije rekla — »vidiš, ostala sam bez tvog oca, ostala sam bez sina, pa sada ćeš mi i ti otići« — nego ju je samo zapitala: »Ljudmila, hoćeš li moći izdržati ako te uhvate?«

Njezina kćerka Ljudmila hlabro je izdržala, a majka je nastavila da se bori i čuva njezino veliko djelo. Umrkla je 1978. godine.

Kod Mićine i Ljudmiline mame uvijek me najviše zaokuplja upravo ta njihova majčinska ljubav, ljubav koja ništa ne traži, samo voli, koja nikada neće svom djetetu prigovoriti ili zamjeriti. To su majke kojima glas samo treperi od ljubavi i radosti.

Osobito mi leži na srcu da se sjetimo i roditelja naših drugova skojevaca i djece iz radničkih redova.

Tko od nas nije upoznat s porukom druge Rade Končara iz zatvora: »Čuvajte mi moje proleterče?« Njegova drugarica Dragica rodila je njihovog sina Radu ilegalno u zagrebačkom rodilištu. Kada su, nakon Rade, ustaški agenti uhvatili i Dragicu, mučeći je, pokazali su joj sliku malog sina: »Hoćemo li prije njega ili tebe?«, Dragica se nije pokolebala. Rekla im je: »Otkada moj sin nije u Zagrebu!« A bio je. Partija ga je dobro čuvala.

I Dragica i Milan Dvorščak, tekstilni radnici, oboje su poginuli ostavljajući malodobnog sina. I koliki još.

Majka Ruža Vežić, ostavši bez muža, sama je, šijući, uzdržavala troje djece. A kada su u njezin stan, u sadašnjoj Lenjingradskoj ul. 24, provalili ustaški agenti da odvedu njezine sinove Žarka i Berislava, smogla je srca i hlabrosti da sve kompromitirajuće materijale baci kroz prozor. Ostala je bez obadva sina. Umrkla je prije nekoliko godina.

U kući tvorničke radnice, majke Vlade Srednika (također je pao u velikom hapšenju trešnjevačkih skojevaca), u Modruškoj ul. 17, sastajalo se trešnjevačko skojevsko rukovodstvo. Pred njezinim očima hlabri trešnjevački skojevci, naučnici i radnici čistili su svoje pištolje i spremali se za akcije. I ta je majka izgubila sina, a poslije rata, sve dok nije umrla, nosila bi prve trešnje iz svog vrta da počasti njegove drugove.

Trešnjevački skojevac Drago Lelić bio je tako malen, da mu majka, bojeći se za njega, nije ništa govorila, samo bi ga ljubila. I on je ubijen.

U trajnom sjećanju ostale su mi obitelji koje su naše drugove, pa tako i mene, nesebično primale kao ilegalce. Mnogi su nam pružali toplo utočište, kao majka drugova braće Jureković, a mene je veoma često skrivala obitelj Bevandić, u čiji sam stan dovodila i drugaricu Jasnu Krstić.

Bilo je i obitelji naših drugova skojevaca čiji su svi članovi bili u partizanima, kao obitelj drugarice Milke Kufrin-Bulat i obitelj drugarice Darinke Puškarić-Cencić. Kolike je od nas Milkina mama (oca su joj ubili ustaše još u početku ustanka), u onim teškim ratnim uvjetima dočekivala i brinula se za nas kao za svoju djecu! Darinkini roditelji bili su toliko obožavani u narodu i kod djece Korduna da ih drukčije nisu ni nazivali, nego — tatek i mamica.

Sjećajući se ovdje samo nekih roditelja, ostat ćemo dužni još mnogima i mnogima, osobito onim tolikim i neznanim roditeljima koji su nas čuvali kao ilegalce u svojim domovima, žrtvujući sebe, a često i svoju još sasvim malenu djecu.

NJIHOV STAN BIO JE UVIJEK NA RASPOLAGANJU

Zor ka Fak-Horvatić: Među mnogim roditeljima u Zagrebu koji su svesrdno pomagali rad svoje djece skojevaca, pa i šire, bili spremni na svaku uslugu Partiji, bili su svakako Marija i Ivan Čuklić, roditelji skojevaca srednjoškolaca Zvonka, Leonidasa (Brace) i Ankice.

Ivan Čuklić bio je podvornik u Pučkoj školi na Kaptolu. Nijemci su odmah nakon upada u Zagreb zauzeli cijelu kaptolsku školu. Obitelj Čuklić je, međutim, »pročitala« jednog njemačkog vojnika (vjerojatno demokrata ili socijalista, a svakako antihitlerovca) i tog vojnika prigrlila časteći ga i hraneći, a on im je donosio oružje — od pištolja do pušaka — koje su Čuklići skrivali na tavanu kaptolske škole. Jednom se prilikom (1941) Zvonko Čuklić ranio u koljeno pri pohranjivanju jedne puške na tom tavanu, pa je bilo sto muka kako će se ta rana objasniti u Traumatološkoj bolnici kamo su ranjenog Zvonka morali odvesti. I tu je uskočio taj njemački vojnik (na žalost, zaboravila sam mu ime) i izjavio da se Zvonko ranio njegovom nesmotrenošću kad mu je u dvorištu pokazivao pušku. Taj je vojnik za to čak i odgovarao pred svojim vojnim starješinama, ali je tavan s oružjem ostao neprovaljen. Dio oružja koje su Čuklići tako skupili od tog njemačkog vojnika, poslije je Zvonko Čuklić odnio u partizanski odred »Matija Gubec« na Žumberak, a i njegov brat Leonidas odvezio je još prije dio tog oružja u običnim tačkama svojoj vezi.

Još i prije 1939. i 1940. godine bio je stan Čukličevih u kaptolskoj školi okupljalište skojevaca i simpatizera. K njima su gotovo svaki dan zalazili Rade Vlkov, Mojmir Martin, Fanika, učiteljica iz Majkić Japre (član KP, poginula u partizanima), Blažo Sekulić, crnogorski komunist (strijeljali su ga ustaše), Robert Stolz iz Bihaća (poginuo u Bosni u partizanima), Alojz Valečić (nakon oslobođenja bio ministar u vladi SR Hrvatske, sada živi u Samoboru) i drugi. Tu su se vodile diskusije, razmjenjivala marksistička literatura, komentirala politička situacija, razgovaralo o tome kako da se u skojevske grupe u školama uključi što veći broj naprednih omladinaca, kako s njima valja

raditi, itd. Ako je trebalo privremeno pohraniti letke ili bilo što drugo iz ilegalnog rada, stan Čukličevih uvijek je bio na raspolaganju. Isto tako da neki od ilegalaca koju noć prespava, ako ne u njihovu stanu, jer su oni od 1941. bili već dosta kompromitirani, onda u školskim prostorijama.

Kad su Zvonka ustaše uhvatili pri raspadu odreda »Matija Gubec« i strijeljali ga u Dotrščini, a njegov brat Leonidas (Braco) otišao u partizane, ustaški su agenti tako reći svaki dan bili na vratima njihova stana u kaptolskoj školi, a o premetačinama da i ne govorim. Da im se nekako maknu s očiju, roditelji Čaklić su se preselili na Hrastik 14, kamo im ustaški agenti nisu toliko dolazili, i tu su dočekali i oslobođenje.

Zahvaljujući Zvonku Čukliču, fizikalni kabinet kaptolske škole služio je skojevcima za priređivanje kemikalija kojima se mogao izazvati požar. Tako je Mojmir Martin tu izrađivao lakozapaljive ampule kojima su onda skojevci po Zagrebu palili ustaške objekte. Mnoga vatra na nekom neprijateljskom objektu zapaljena je ampulama iz fizikalnog kabineta kaptolske škole uz pomoć obitelji Čuklić.

NEZAMJENJIVA MAMA

Nada Žemva: Majka Radović, Emilija Kazić Radović, bila je u stalnom kontaktu sa svojom kćerkom, posebno kad je Meri bila u zatvoru i logoru. Preko pisama od svoje je kćerke primala poruke, koje je, ako je to bilo potrebno, prenosila drugovima iz pokreta.

To dopisivanje bilo je posebno važno u razdoblju kad je Meri bila u logoru. Meri je mami javljala što treba u paketima slati, što im je najpotrebnije, kakvu vrst hrane, kako hrana treba biti pripremljena (npr. u obliku zaprške), koje lijekove, toplu odjeću, čarape itd. I ne samo to: Meri je mami slala imena logorašica na čija imena da šalje pakete, tako da je mama slala po dva do tri paketa tjedno.

Dakako, glavni materijalni teret za te pakete snosila je Mama, ali su prijatelji i simpatizeri kojima je to pričala, slali pakete i davali priloge. Prirodno je da je Meri u logoru te pakete dijelila prema pravilima koja su vladala među logorašicama.

Za vrijeme Merinog boravka u Zaraznoj bolnici u Zagrebu, kamo je bila prebačena iz logora, opet je Mama bila glavna veza između zagrebačke organizacije i kćerke. Majka je bila u kontaktu s drugom iz organizacije koji je predstavljao vezu.

Tada je organizacija počela pripremati Merin bijeg iz bolnice. Mami je rečeno da se i ona mora prebaciti na oslobođeni teritorij, i to svakako prije Meri. Tek nakon izvjesnog kolebanja, majka je pristala da ide ali zajedno s Meri ili poslije nje. Međutim, za to nije dobila pristanak.

I tako je Meri ponovo otišla u Staru Gradišku, a izvanredna prilika bila je propuštena.

Merino shvaćanje partijske discipline došlo je do izražaja u bolnici kad su joj drugovi iz kotarskog komiteta Zagreb ponudili da će pripremiti njen bijeg. Sve je već bilo dogovoreno, zagrebačka veza naredila je da se Meri u svemu osloni na njih. Odbila je onaj drugi prijedlog: da se mora pokoriti svojoj vezi.

Njihov stan. u Kukuljevićevoj 7, na mansardi, gdje su živjele mama i Meri, bio je sastajalište omladine, od one antifašističke do članova KP. Već od 1941. njeni kolege s poljoprivredno-šumarskog fakulteta dolazili su u posjete i na sastanke.

U tom su stanu sastanke održavali skojevci i partijci, a stan je istovremeno bio vrlo važan punkt u ilegalnom radu. Na kraju, rukovodstvo pokreta zabranilo je da joj kuća bude tako otvorena i naređeno da se ondje mogu održavati samo sastanci koje zakaže viša veza.

Vrata stana nalazila su se pokraj vratiju za tavan, što je bilo veoma pogodno za skrivanje kompromitirajućih materijala. Sklonište je bilo dosta veliko, te se gotovo moglo nazvati skladištem. Bilo je tu svega, od štampe, sanitetskog materijala itd., do oružja.

Andre Lušičić

MAJKA - ANONIMNA HEROINA

VELIČINA I DOBROTA JEDNOSTAVNE ŽENE-MAJKE

U drugoj polovici Četrdesete, kada sam stupio u omladinski pokret i kasnije u SKOJ, moja majka Ursa, iz dna je duše mrzila »vražju politiku« i »prokljeti rat«, dva velika zla združena najbližom rodbinskom vezom. Voljela je veselo društvo, crnu kavu, pjesme svoje rodne čakavštine i šalu.

Po njenom vedrom, zaraznom smijehu poznavala ju je cijela ulica. Naš je stan bio trajno opsjednut rođacima i prijateljima. Tijesna, uvijek pretopla kuhinja često se pretvarala u dvoranu, gdje su tri mamina bratića priređivala tamburaške koncerte za nas i »Švabe« (žohare), koji su već tada okupirali našu kuću.

Bio sam uvjeren da ni jedna majka ljubavju ne opterećuje svoje dijete toliko koliko moja mene. To me sputavalo, činilo zarobljenim, naročito u vrijeme puberteta koji vapi za slobodom.

Kad je saznala da se bavim »politikom«, poludjela je: — »Va toj vrajžoj politici i pametni ljudi ostaju bez gać i glave. A ti, hudobo munjena, letiš va nju ko muha va kašu. Doklen ti ja kupujen gaće, moran pazit i na tvoju glavu. Si razumil! Od danaska pa naprvo ostajat ćeš nakon škole doma z noson va knjigi. Kad se knjige štufaš, hodi va dvorišće. Dosti je široko... Eto, tako će bit i nikakor drukčije. Si čull!?«

OD PRIJEKORA DO RAZUMIJEVANJA

Čuo sam. Ali tako nije bilo. Nije, naprosto, moglo biti. Nije moglo tako biti ni u većine mojih drugova »supatnika«. Zato smo izmijenili taktiku. Izostajali smo iz škole i održavali sastanke u Maksimiru ili u stanovima drugih »svjesnijih« roditelja. Ponekad, iz prkosa, i u strogo zabranjenim zonama — u vlastitim dvorištima.

Kad je mama nekoliko puta uzastopce bila suočena s kršenjem svoje naredbe i mojim neposluhom, bilo je iznova oštih prijekora, ali zabrana i kazni više ne. Zamijenjene su zabrinutim klimanjem glave, otpuhivanjem i prigušenim opominjanjem: — »Kad već ne morete drukčije, onda pamet Va glavu, dečki. Glave su previše skupe. Pazite na njih. A čuvajte i naše...«

Ovakav neočekivani obrat nemalo me iznenadio. Nisam ga uspijevao objasniti uza sav napor što sam ga u to ulagao. Tek kasnije, mnogo kasnije, prozreo sam njegove korijene: Moja je majka odgojena u sirotinjskoj poro-

dici, u škrtom,, sivom kamenjaru Hrvatskog primorja. Na njemu je bilo više gladi nego punih želudaca, više bosih nogu nego opanaka. Vina je bilo napretek, ali ono je prouzročilo više nevolja nego dobra. Dvojica mamine braće ostavila su kosti u nepoznatim grobovima Amerike. Obojica su tamo sudjelovala u radničkim demonstracijama. Njezin muž Stipa, moj otac, pohrlio je u Ameriku nabit zdravljem i nadama, a vratio se natrag teško bolestan, da tri mjeseca nakon povratka umre na svom rodnom kršu.

Ove su porodične rane predstavljale te korijene iz kojih je, u svijesti moje majke, nesvjesno izrastao strah od ponavljanja zla, ali i nejasno, nezamjenjivo životno opredjeljenje. Pa, kolikogod je strah napredovao, toliko ga je opredjeljenje potiskivalo, i, iz dana u dan, bogaćeno novim spoznajama, nadjaćavalo. Nužnost žrtve nadvisivala je strah, ali ga nikad nije mogla upokoriti. Strah je uporno i dalje ostajao prisutan.

Osjećao sam se konačno slobodan.

Tada se pojavio drugi, ne manje zbunjujući zaokret u postupcima moje majke. Kao zasljepljujući bljesak izvio se iz veličanstvenog svojstva majčinske ljubavi — iz samoodricanja, iz spremnosti na samouništenje za dobro svog poroda.

KOKA SLUŽI JAJETU

Moja se majka tiho, nenametljivo, kao nešto što je samo po sebi nezaobilazno, prikrala i ušuljala u moj rad. Koka je počela služiti jajetu. Ne toliko zbog toga da ga pouči (jaje je smatralo da zna više od koke!), nego samo da bude uz njega, da ga zakrili u slučaju opasnosti i, ako ureba, da podmetne svoja leđa umjesto njegove krhke ljuške.

Na moj plahi upit (spreman na trenutačni ustuk) da li bih se sa svojim »dečkima« mogao sastajati u našem stanu, odgovorila je: — »Ča pitaš? Se zna da morete. A kadi ćete drugdi? Bolje tu nego va — zoološkom vrtu. Ča me gljedaš? Misliš da ne znan da se i tamo sastajete?«

Moja je sloboda u tom trenutku diplomirala. Bio sam presretan što se sastanci, presudni za naše velike planove, održavaju i u mom stanu. Porastao sam za cijelu glavu.

Mama je, šuteći, za sve nas pekla palaćinke (te su me miomirisne i slasne palaćinke, u gladnim partizanskim danima, sadistički progonile čim bih zatvorio oči!) i prvi put slušala istine o razvitku društva, Hegelu i njegovoj dijalektici, Darwinu, Marxu i Engelsu, te o drugim stvarima koje nisam ni sam dovoljno shvaćao, ali koje smo gutali s većim apetitom nego izvrsne palaćinke. U 'diskusijama, koje su se između mene i mame nakon sastanaka odvijale, ona se gotovo sa svime slagala, jedino se našem »majmunskom« porijeklu nepopustivo opirala.

Bilo je prirodno da se upozna s majkama mojih vršnjaka, koji su u nas dolazili na stastanke — sa Zdravčevom majkom, Ferlanovom, Bosninom, i još nekim drugima.

Ta su poznanstva djelovala poput blagotvornog lijeka. Majke su bodrile jedna drugu, učvršćivale saznanja, ujedinjavale osamljene hrabrosti. Tako su lakše suzbijale strah, koji je pritajeno i neprekidno u njima tinjao, a rasplamsavao se kad bi dočule za hapšenja, čupanja noktiju, vješanja... Tako se

spontano i neorganizirano oblikovala solidarnost majki, novi prostor za bujniji cvat naših težnji.

Kad bih kući donosio letke ili kakav drugi ilegalni »materijal«, mama je to znala tako dobro pohraniti u nekom skrovitom mjestu dvorišne drvarnice ili podruma, da smo kasnije počesto imali vraškog posla oko njegova pronalazjenja.

Tako se moja majka nezamjetno pretvarala u mog i našeg suradnika. Toga sam tek danas potpuno svjestan.

Preko rodbine i poznanika pronašla je barem polovinu sveukupnog broja stanova, što su mi služili za prikriivanje ilegalaca. Koliko je skuhalo obroka za »otpisane« teško bi danas bilo ustanoviti.

Njena se mržnja prema »vrajžoj politici« neosjetno stišavala. Njen stav prema »prokljetom ratu« i nas u njemu, kriomice je mijenjao smisao. »Debate« između nje i susjeda-kućanica toliko su se ponekad zažarile da su učestalo zagoreni ručkovi izazivali burne proteste ukućana protiv »baba koje se bave politikom«. Na političkom žaru moje majke, koji se, praćen mojim velikim ushićenjem, sve više rasplamsavao, teško se opekao i jedan naš rođak, dobroćudni, ali nenadmašivo brbljivi klerikalac. Godinama kasnije nije prekoračio prag našega stana. Taj me raskid teško pogodio, jer me taj rođak vrlo stručno i uspješno učio svirati gitaru, do čega mi je bilo veoma stalo.

Ponosio sam se majkom. Bio sam neiskazano sretan što me prestala goniti na učenje, ušutkana mojim uvjerenjem da su obaveze prema društvu i budućnosti preče od škole. Lijenost joj nikada nisam spominjao. No, slabe su me ocjene, zbog te neopravdane utaje, ispunjavale bolnom gorčinom i krivnjom.

Ponosio sam se svojom majkom. No, jednom se prilikom taj ponos udružio s velikim bijesom.

Jedan me je susjed prijavio ustaškoj policiji. Dvojica »špicla« odvela su me u policijsku zgradu na Trgu N. Saslušanje je već bilo u toku, kad je u prostoriju banula moja majka. Uplakana i razjarena napala je istražitelja, uvjeravajući ga u moju i njenu privrženost »novom poretku«. Pozvala je za svjedoke moja dva, već odavno mrtva djeda, koji su čitav život, po njenom suznom iskazu, žudno priželjkivali upravo ovo što smo sada s oduševljenjem dočekali. Kad je ispalila posljednji, samo djelomično istinit adut, strica, koji je u Mačekovoj zaštiti »vrlo utjecajna ličnost«, te kome će se ona zbog ove »svinjarije« potužiti, a posljedice, zna se... ispitivanje je obustavljeno.

Mama se pobjedonosno smješkala, a ja, hodajući spuštenu nosa drugom stranom pločnika, nisam do kuće izustio ni slova, bijesan što mi je rođena majka »obrukala« čestite djedove i strica, a mene maltene proglasila — ustašom. Kad sam joj konačno iskazao moj revolt, nasmijala se pokosila me: — »Ča sam jin trebala reć? Da si skojevac, a?!«

SKRIVANJE PRED TALIJANIMA

Dva događaja u mojem sjećanju na majku, čini mi se, natkriljuju sve ostale.

Ljeti 1942. godine bio sam u sabirnom partizanskom logoru, u šumama nad Crikvenicom. Mama je doputovala u moje rodno selo Kamenjak. Zaštićen

mrakom spustio sam se noću u selo. U neko doba jedan je mještatin panično najavio dolazak Talijana iz Crikvenice. Majka i ja smo potrčali i sklonili se u borov šumarak iznad sela, uza sam rub prostranog, dubokog i gotovo okomitog odrona zemlje. Dalje nismo mogli.

Negdje pred zoru, zapraskali su suharci, zašuštalo je grmlje, oživjela, činilo se, cijela šuma. Pretpostavili smo da prema nama nadire velik broj Talijana.

Iza nas je zjapio ponor, bježati se dalje nije moglo. Šapnuo sam: — »Mama, predat se nećemo, zar ne?« — »Ne, Andre« — odgovorila je. — »Kad budu pred nama — nastavio sam — pucat ću najprije u njih, a ona u tebe, pa u sebe« — Mama je potihom zaplakala — »U redu« — rekla je dršćući. Izljubili smo se i čekali. Prijeteći šumovi postajali su sve glasniji grozomorniji. Usmjario sam cijev pištolja prema nadolazećim Talijanima.

Tada su, kao u nekom ludom snu, pred nama iskrsele — ovce. Zastale su i netremice buļjile u nas. Mi u njih. Nakon ovaca pojavio se seljak Mika.

— »Kadi ste?« — uzviknuo je on. — »Celu noć vas išćen. Ono s Talijanima bil je krivi alarm.«

Još danas se zgrozim kad zamislim što se moglo dogoditi da sam u pištolju imao samo dva metka i da sam odluku o nepredavanju izvršio prije nego su se pojavili Talijani, zapravo ovce.

Nekoliko dana poslije toga nisu se više pojavile ovce, nego pravi pravcati Talijani. Tri ili četiri tisuće do zuba naoružanih Talijana s namjerom da opkole i unište partizanski sabirni logor. Logor je brojio jedva osamdesetak ljudi, među njima tek desetak naoružanih. Većinu sačinjavali starci i djeca.

Iz osnovanih razloga, da bismo bili što manje upadljivi i izloženi masakru, razdijelili smo se u grupice. Svaku takvu grupicu predvodio je naoružani partizan. Meni su dodijeljeni jedan invalid iz Drivenika, njegova majka i žena, troje njihove djece i moja majka. Sklonili smo se u gusto šipražje velike udoline. Tu smo se, s malo suhe hrane i bez vatre, prikrivali tri dana, dok se Talijani nisu povukli. Hladna, gusta kiša livala je kao iz kabla cijelu posljednju noć.

Mama i ja stisli smo se na granju i prekrili s dva gunja. Zaspao sam.

U neko sam se doba noći probudio, osjećajući na sebi mokru težinu. Pipao sam rukom oko sebe i sa zaprepašćenjem punim tuđe, ustanovio da je mama sa sebe na mene prebacila oba gunja. Ležala je na onom prolomu kiše i hladnoći, pripijena uz mene, sva mokra i promrzla, odjevena samo u tanku haljinu.

DOBROTA MAJKE

Kad je 1978. godine umrla ovdje u Zagrebu, otpremio sam je na primorsko groblje, gdje mi počivaju otac i djedovi. Jedan me drug iz tamošnjeg Saveza boraca zamolio da mu »dam podatke« o majci za nadgrobni govor što će ga on održati.

Što da mu dam?

Kakve to podatke? Ta, moja je majka bila jednostavna žena, obična majka kakve su u velikoj većini bile majke mojih drugova skojevaca. Majke, koje su bez prisile, bez znanja i teorije, bez razmišljanja o zaslugama i priznanjima,

vršile svoju nezaobilaznu, svetu majčinsku i patriotsku dužnost. Onako kako su mogle i morale. Bez aplauza. Zadovoljne što služe svojoj djeci.

Rekao sam drugu iz Saveza boraca da ću sam napisati govori i predati mu ga. Složio se.

Kad sam mu govor dao, nije bio zadovoljan. — »Nema tu — kaže on — ... ništa u ratnim zaslugama, o borbi... shvaćaš?« — »Shvaćam — rekao sam — ali to ipak pročitaj. Ako hoćeš ...«

Čitao je. Čitao je o dobroti moje majke, o dobroti koju je darivala svuda oko sebe, o radosti koju je širila, o njenom zvonkom smijehu, kojim je unosila dobro raspoloženje među prisutne i vjeru u vrijednost postojanja ...

Moja majka i tisuće majki naše generacije bile su obične žene. Njihovo se herojstvo ostvarivalo u službi ljubavima i idealima svoje djece, blistavim vrijednostima, na koje su same utjecale svojim odgojem. Nesebično, tiho i nezapaženo gradile su svoju anonimnu, ali upravo zbog toga neuporedivu veličinu. Veličinu bez velikih podataka. Uzdrhtalo i brižno, zaplakanih očiju, pomažući svojoj djeci da bi je zaštitile i same su se preodgajale. I izdizale do poetskih vrhunaca života, a vrlo često do vlastite, zadivljujuće tragedije.

Emil Ivane

ONI NISU PLAKALI

SIN I MAMA MAHNIČ

U ustaškom dokumentu »Dnevno izvješće od 3. rujna 1942. godine Ustaškoj nadzornoj službi — ured I« spominje se dvadesetak imena zagrebačkih omladinaca i omladinki — skojevaca koji su u zatvoru čekali odluku, odnosno presudu, ustaškog prijekog suda u svojoj sudbini. Među tim skojevcima, optuženima da su bili članovi borbenih ili udarnih grupa, nalazi se i ime: Marjan Mahnič.

Taj petnaestogodišnji đak Trgovačke akademije u Zagrebu, gotovo još dijete, bio je terećen: da je pripadao udarnoj grupi, da je ispisivao protu-državne porale po zidovima kuća i plotovima; da je širio komunističku štampu; da je bio u grupi koja se pripremala za likvidaciju ustaških agenata; da je rušio državu ...

Marjan je sve te optužbe odbijao. Ni pod batinama ništa nije priznao. Ipak, — osuđen je, s grupom svojih drugova, na smrt strijeljanjem.

Marjan je volio život. Ne onu bijedu kojom je bio okružen, ni nepravdu s kojom se susretao na svakom koraku, nego život u budućnosti, onakav kakvog je zamišljao sa svojim drugovima, jedan ljepši, ljudskiji život, kakav su mu ocrtavale i njegova majka Paula i starija sestra Angelca.

DRUGOVI U ČELJI BROJ 26

U ćeliji broj 26 s Marjanom je bilo najprije četrnaest drugova. Kako su izricane osude, tako se taj broj smanjivao. U ponedjeljak, 5. listopada 1942. saopćena mu je i njegova presuda: smrt strijeljanjem. Jedan od preživjelih zatvorenika u istoj ćeliji, Fabijan Rukavina, ovako je opisao Marjana u času kad mu je saopćena osuda:

— Marjan nije zaplakao. Ni tada ni poslije. Rekao nam je: »Ako koji od vas preživi, recite mojoj mami da nisam plakao...«

Gnjev, tuga i gordost, mržnja prema nepravdi, vjera da će se ostvariti život o kojem je sanjao — sve je to ugušilo suze koje nisu potekle ni u trenucima uoči samog strijeljanja.

Kako su ga upamtili njegovi suzatrovnenici, koliko ih se on dojmio, najbolje se može prosuditi iz pisma koje su, na sam dan izvršenja presude, poslali njegovoj majci:

»Zagreb, 5. X 1942.

Vrlo poštovana gospođo,

Prihvaćamo se žalosne dužnosti da izvršimo zadnju želju našeg velikog druga, mučenika Marjana, koju je izrazio prije odlaska na svoj posljednji put. Pišite mami, bile su njegove posljednje riječi, znak da je do zadnjeg časa u mislima bio s Vama, kada mu surova sudbina nije dozvolila da budete pokraj njega, da Vas može tješiti i hrabriti. Jer njemu, poštovana gospođo, hrabrenja nije trebalo. Neka Vam bude utjeha da Vam mi, koji smo s mladim mučnikom bili gotovo do zadnjeg časa, čestitamo na srčanosti i hrabrosti kojom je primio vijest o izvršenju osude. Svi smo tu bili stariji od njega, pa ipak, moramo se diviti njegovom junačkom srou. Stišćemo mu u mislima ruku, klanjamo se njegovoj velikoj uspomeni, a divimo se ujedno i Vama, poštovana gospođo, njegovoj majci koja je znala roditi i odgojiti takva junaka.

Izvolite primiti izraze našeg iskrenog saučešća u Vašoj velikoj boli.

Zatvorenici iz sobe broj 26

Kamion s grupom skojevaca krenuo je u pravcu Maksimira. Mladi ljudi, borci sa slobodu, znali su da idu na strijeljanje. U Dotrščini, na mjestu gdje su ustaški zlikovci strijeljali na tisuće rodoljuba, toga dana, 5. listopada 1942. još je jedan njihov plotun zauvijek ugasio živote jedne grupe poletnih mladića, đaka zagrebačkih srednjih škola: Nevena Kirca, Antona Preložnika, Josipa Štangla. Stanka Šimenića, Drage Golubovića i Marjana Mahnića.

Prije strijeljanja došao je na pogubilište katolički svećenik da ih ispovijedi i pričesti. Najprije je prišao Nevenu. Neven je odbio, a to je učinio i Marjan. Svećeniku su rekli da su oni komunisti. On je to znao, ali je ipak pokušao obaviti svoju dužnost. Umjesto vjerskog obreda učinio je ono što su ga zamolili kada ih je zapitao imaju li kakvu želju. Odgovorili su da bi željeli napisati nekoliko riječi svojim roditeljima.

Dobili su komadić papira istrnutog iz bloka. Na njemu je, prvo. Neven napisao: »... Kuražno naprijed! Znajte da sam vas volio. Pozdrav svima. Neven«, a zatim je, na drugoj strani istog papira, Marjan dopisao: »Mama! Mi gremo. Pozdravi Angelo i naj nadaljuje delo. Pozdravi vse. SF — FN! Marjan«. A uz to je još nadodao: »Mama, ne joči!«

NA MARJANČKOVU GROBU

Majka Nevena i Marjana — jedna Istranska, druga Slovenska — postaju od tada nerazdvojne prijateljice. Zbližila ih je krv njihovih sinova. Međusobno su se posjećivale i oživljavale sjećanja na svoje sinove. Tješile su ih njihove kćeri, i same pune tuge.

Angela Mahnič sjeća se kako je tih dana mama Paula trpjela. Vidjelo se da je pri tom i nešto posebno muči, ali o tom nije govorila. Angela nije htjela previše ispitivati, osjećala je da je i sama njezina prisutnost uz majku najviše što je mogla da joj pruži u tim danima tužne sjete.

Jednoga dana mama je iznenada rekla: »Veš, Angelca, jaz moram iti na Marjančkov grob. Moram videti kje so ga ubili.«

— Nisam joj protusloвила, — priča Angela, — ali sam se plašila da će pokušati svoju nakanu i ostvariti, a to je bilo vrlo opasno. Ako je tamo ustaše zateknu, to bi i za nju bio kraj. Moja upozorenja ništa nisu koristila. Mama je čvrsto odlučila da ide. Strepila sam za nju predviđajući najgore. Jedina mi je bila nada da u to vrijeme neće biti ustaša u Dotršćini, jer su oni svoj »posao« obavljali najčešće u noći ili rano ujutro.

I tako je jednog dana mama Paula krenula da nađe grob svoga sina negdje u toj tužnoj »Dolini mira« nadomak Maksimira. I sretno se vratila.

Kći Angela nikad nije pitala što je sve mama Paula tog dana proživljavala. Ali, pokazalo se, bilo je dobro što je otišla. Kada se vratila, rekla je gotovo zadovoljno: »Bila sam kod Marjančka«. Rekla je to s toliko mirnoće u glasu i s toliko sigurnosti da nije imalo smisla nikakvo dovođenje u sumnju je li doista našla mjesto na kojem su bili strijeljani Marjan i njegovi drugovi. U svakom slučaju ona je bila sigurna da je humak koji je izabrala bio Marjančkov grob.

S tog groba ponijela je malo zemlje u kutiji od šibica. Ušla je u svoju sobu i napisala posvetu: »Zemlja, ta sveta zemlja, ki si pila krv mojeg sina i nešteto njegovih tovarišev. — Mama«

RAZGOVOR MAJKE SA SINOM

Otada je mama Paula imala grob svoga sina u svojoj kući. Bila je bliže njemu. Mogla je s njim razgovarati. Sada je imala sve što je poslije njegove smrti mogla imati. Tu je bilo pismo drugova iz zatvora. Sinovljevo pismo uoči strijeljanja. I zapis koji je sama sastavila uz zemlju s Marjančkova groba. Imala je novi život.

Kad bi bila sama, ili u časovima kad joj je bilo najteže, majka Paula bi sjela u sobu, izvadila kutijicu sa zemljom i nježno i pažljivo je okretala, prebirući prstima po njoj kao da je miluje i gladi... U mislima bi se prisjećala njegova rođenja i prvih dana života. Vidjela je kako je bio živahan. Rastao je polako. I majka bi tada, tiho, pa zatim sve razgovjetnije, počela razgovor sa sinom:

»Htjela sam da narastaš što prije... a onda kad si već počeo razumijevati poneku riječ ili kretnju i kada si prvi put rekao 'mama' tek si navršio godinu dana. Tada je krenulo sve brže... Sjećaš li se kada smo te upisali u školu? Nisi imao ni punih sedam godina. I to je brzo prošlo. Kada sam te upisala u srednju školu bio si zadovoljan. Veselio si se... Svi smo bili veseli. Sjećaš li se, rekla sam ti: 'Marjanček, srednju školu ćeš završiti, a za dalje ćemo vidjeti'. Angelca je svakako željela da i ti, kao što je i ona, završiš trgovačku akademiju. Ona je rekla: 'Mama, sve ćemo napraviti da Marjanček završi školu. Bit će mu lakše u životu'. Voljela te. Puno te voljela. A i ti nju.

»Sjećaš li se kad sam te jednom po ritki natukla, jer si došao kući sav blatan i poderan? Nisam te jako tukla. Je li da te nije boljelo? Morala sam malo. Ti si to već zaboravio.

»Sjećaš li se kad smo došli u Zagreb? Nisi mogao razumjeti zašto smo preselili iz rođene Slovenije. Bio si još mali.

»Znaš li onoga malog Miškeca iz Trnja s kojim si se puno družio? Više ga ne vidam. Da li je još živ? Šta je s njim? Svi su tvoji dečki bili dobri...

Neki su jako teško živjeli. Bili su često gladni. Roditelji bez posla... radnici. A kad si malom Iveku dao kruh namazan mašču, kako je samo slatko jeo... Sjećaš li se?

»Znaš li kada si došao kući s izleta na Sljeme sav promukao i kada si mi govorio: 'Mama, kako nam je bilo lijepo. Bilo nas je iz svih škola u Zagrebu ... Pjevali smo...', ne znam da li si rekao 'Crven je istok i zapad' ili... sjetit ću se, pa ću ti drugi put reći. Uskoro će biti dvije godine od toga... Ustaše su već naveliko provodili teror u Zagrebu pa sam se bojala za tebe, a ti si rekao: 'Pa nisu nas mogli sve pohapsiti. Bilo je tu i učenica. I đaka (iz prvih razreda. Puno nas je bilo. Nisam bio sam'.

»Na tvoj rođendan, sada, 18. listopada, ispekla sam palaćinke koje si toliko volio. Nije ih bilo puno. Znaš, nema brašna. Angelca ih je slatko jela i poslije svake bi ponavljala one iste tvoje riječi: 'Mama, baš su fine'.

»Nevenova mama i ja još više smo zamrzile te proklete ustaše. Znaš, mrzim ih jako, jako... Kako bi bilo lijepo da nisu nikad postojali. Ti bi i dalje rastao, rastao ...

»Sjećaš li se kad sam ti prije godinu dana rekla: 'Sinko, ti rasteš, a ja starim'. A ti si mi rekao: 'Ne, mama, ti ne stariš, samo sam ja narastao', Odgovorila sam: 'Ti, bedaček jedan, ti si još dijete'. Stvarno sam tako mislila ...

Čega se sve nije sjetila majka u tim razgovorima sa sinom? Što sve nije izvlačila iz zaborava. Što mu još nije rekla? Što ga još nije pitala? Proživjela je, obnavljala svaki dan njegove mladosti, po redu i bez reda.

»Napisao si mi pred strijeljanje: 'Mama, ne plaćil' Ja ne plaćem. Nikada neću plakati. Ne, neću, Marjanček...'« A onda, jedna joj se suza skotrljala niz obraz, a majka se tužno nasmiješi i reče: »Ne plaćem, vidiš da se smijem.« Usne joj se pritom malo rastegnu, a lice kao da joj se zgrčilo. Sve je to bilo više nalik na plač, ali je mama Paula ponavljala »Ne, ne plaćem«.

Jednog dana kada je mamu Paulu ponovo došla posjetiti Nevenova majka, zatekla je stan zatvoren. Mama Paula otjerana je u ustaški logor u Staru Gradišku. Odatle je bila prebačena u Lepoglavu u kojoj je preživjela sve do povlačenja ustaša iz zemlje. Tada su, krvnici, poubijali sve što se još kretalo u logoru i oko njega. Tu je nestala i Marjančekova mama — Paula Mahnič.

Stjepan Neseck

„BOJKOT" SKOJEVACA

U posebnoj vitrini kancelarije direktora Željezničkog obrazovnog centra u Zagrebu čuva se kao posebna dragocjenost elaborat o historijatu predratne Željezničke obrtne škole. Ta je škola djelovala u sastavu zagrebačke Željezničke radionice, danas Radne organizacije za remont i proizvodnju željezničkih vozila »Janko Gredelj«.

Kad smo 1949. godine pisali historijat te škole u čast 50-godišnjice njezina osnutka, s ponosom smo bilježili imena velikog broja njezinih učenika koji su sudjelovali u narodnooslobodilačkoj borbi, a mnogi u toj borbi položili i svoj život. Čak 20 bivših učenika škole poginulo je u neposrednim borbama, 48 ih je nestalo, a 42 su strijeljana od okupatora ili su izgubili život u logorima.

Među palim borcima, učenicima naše škole, bila su i dva narodna heroja: Janko Gredelj, čije ime nosi današnja radna organizacija za proizvodnju željezničkih vozila, i Vinko Jeđut, po kojem je dobilo ime poznato Kulturno-umjetničko društvo željezničara u Zagrebu.

Kad se danas prisjećam svojih đачkih dana, a proteklo je otada dobrih četrdeset godina, mnogi mi se događaji pojavljuju pred očima tako svježi i bliski kao da su se jučer odigrali. Ponovno promatram likove, slušam direktive, uključujem se u akcije, analiziram s drugovima uspjehe i neuspjehe...

Uoči rata, u vrijeme kad sam primljen u Željezničku obrtnu školu, bilo nas je u mom razredu čak 48, ali se taj broj svake naredne godine smanjivao jer je pravo na daljnje školovanje gubio svatko tko nije uspješno završio pojedini razred. Škola je trajala četiri godine.

Pod utjecajem snažne, dakako ilegalne, partijske organizacije u Željezničkoj radionici, mnogi od nas mladih brzo smo se orijetnirali na liniji progresivnih zahtjeva i borbe radničke klase, a protiv nastupajućeg fašizma. Često smo se sastajali u društvu »Mladost« u Trnju, prisustvovali brojnim skupnim sastancima i predavanjima na kojima su se analizirah događaji u zemlji i svijetu i dogovarale akcije.

Naša grupa ljevičara u školi i Radionici neprestano se pojačavala i rasla. Imali smo i svoj školski list u kojem smo jasno iznosili svoje stavove i poglede na aktualna pitanja. Naš utjecaj na ostalu omladinu bio je velik ne samo zato što smo bili glavni organizatori izleta, kulturno-umjetničkog rada i zabavnog života nego i zato — a to je od nas zahtijevala i partijska organizacija — što smo bili uzorni radnici u Radionici i najbolji učenici u školi. Uz

to smo posebnu pažnju posvećivali moralnom liku i drugarskim odnosima među nama.

Početak rata na našim granicama stavio nas je pred nove zadatke. »Direktiva je Partije — saopćava mi za strojem Milovan Mužević, sekretar SKOJ-a i najautoritativniji učenik u mom razredu — da se svi stariji omladinci, sposobni za vojsku, javljaju kao dobrovoljci za borbu protiv fašizma, a mi mladi treba da preuzmemo njihove dužnosti u Radionici.«

Međutim, događaji se odvijaju brzo. Zbog kapitulantske politike tadašnje vlade i generalštaba, stara se jugoslavenska vojska brzo raspala. Stižu nove direktive Partije: »Povezujte se s našim organizacijama na terenu gdje stanujete, prikupljajte od vojnika koji se vraćaju oružje, ratnu opremu i sve što može biti od koristi za predstojeću oružanu borbu.«

Stanovao sam u Kustošiji i do tada nisam znao za aktivnost mnogih ljudi iz mog susjedstva s kojima sada zajedno dijelim letke među vojnicima, ispisujem parole po zidovima i skupljam različito oružje i vojnu opremu. Uskoro mi drugovi Milovan Mužević, Zvonimir Šneler i drugi saopćavaju da sam primljen u SKOJ kao priznanje za moj dotadašnji rad, ali da me sada očekuju još odgovorniji zadaci pa i opasnosti. Ponosan sam zbog povjerenja koje mi iskazuju, ali razmišljam i o tome hoću li biti sposoban da odgovorim zadacima koji će se preda me postavljati.

Dolaze ustaše na vlast. U Željezničkoj radionici i u našoj školi postavljeni su ustaški povjerenici i »dužnosnici« ustaške mladeži. To su oni isti frankovci koje dobro poznamo jer smo s njima već do tada vodili oštru političku borbu za utjecaj na svakog omladinca u školi i Radionici. Ali, i oni nas dobro poznaju, znaju za našu orijentaciju i dotadašnje djelovanje. A sada su na vlasti! Što će poduzeti?

Jednog dana dolazi u naš razred ustaški povjerenik za Radionicu Smiljanac sa svojim pomoćnicima, ustaški opredijeljenim omladincima iz pojedinih razreda. Oštro i prijeteci objašnjava nam »historijsko značenje« i »veličinu novog poretka« u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a posebno ističe potrebu da se »s korijenom iščupa svaki komunistički i židovski utjecaj na hrvatsku mladež«. »Mi dobro znamo — prodere se zatim — i koji su komunistički agitatori ovdje među vama, u razredu, na školi. Ali, stat ćemo mi svima takvima brzo na kraj.«

Imali su i ruci i neke spiskove i tada su nas počeli poimenično prozivati. U razredu je zavladao grobna tišina koju je prekidao samo reski glas ustaških glavešina i štopor što ga izaziva prozvani učenik kad se diže i izvlači iz klupe.

Svi su učenici uplašeni; što će se dogoditi s prozvanima: »Kao prvi i najblaži korak« Smiljanac naređuje razredu da mora provesti bojkot prozvanih komunističkih agitatora na školi. Ujedno se zabranjuje svaki razgovor i bilo kakav kontakt između prozvanih. Da bi nas bolje izolirali, razmještaju nas u razredu tako da svakom od nas s lijeve i desne strane, sprijeda i straga sjede učenici za koje su ustaše smatrali da nisu »zatrovani« komunističkom propagandom. »Ako se bilo tko ogriješi o ovu naredbu, treba da odmah prijaviti ustaškom povjereniku« — poručili su nam na kraju ovog svog prvog posjeta kao »nova vlast«.

Zahvatilo nas je tmurno raspoloženje, iz škole je nestalo onih živih i vedrih razgovora i šala koje su karakterizirale naš svakodnevni život. U prvo

vrijeme ne usuđujemo se razgovarati ne samo među sobom nego ni s drugim dobrim omladincima iz straha da ih ne kompromitiramo, jer vidimo kako nas pojedini ustaški doušnici, određeni da paze na nas, pažljivo motre.

Ipak, zid šutnje kojim su nas htjeli izolirati ubrzo počinje pucati. Bili smo dobri đaci pa sad, s vremena na vrijeme, i poneki od naših »čuvara« zaboravi na bojkot kad mu je potrebna pomoć u rješavanju nekog matematičkog zadatka ili da mu se objasni neka građa koju nije razumio.

U međuvremenu, ustaše pojačavaju pritisak ne bi li nas preplašili i pasivizirali. Smiljanac jednog dana dovodi u školu nekog višeg ustaškog funkcionara iz ministarstva. Upali su u naš razred za vrijeme predavanja radioničkog inženjera Mihaljevića. Jedva što je ušao, taj se ustaški izaslanik počeo izdirati na našeg inženjera: »Kako je moguće da jedan Srbin, komunist, odgaja hrvatsku mladež...« S mnogim pogrdama i bezobrazlucima izbacio je inženjera Mihaljevića iz razreda, a nama je još rekao da će ga izbaciti ne samo iz škole nego i iz Radionice, a pitanje je hoće li se i samo time zadovoljiti. »To čeka — zaprijetio nam je Smiljanac — sve one koji se ne pridržavaju ustaških naredbi, a to se odnosi i na bojkot đaka komunista u razredu koji se mora još strože provoditi.«

Naravno, nismo se mogli miriti s takvim naredbama i pasivno prepuštati omladinu ustaškom utjecaju. Sekretar SKOJ-a na školi Milovan Mužević odmah saziva ilegalni skojevski sastanak na kojem, uz ostalo, zaključujemo da taj bojkot moramo pošto-poto razbiti, ponovno organizirati širok rad s omladinom, a izolirati ustaše na školi.

Trebalo je smisliti neku legalnu akciju za koju bi bili zainteresirani svi učenici i oko koje bismo ponovno uspjeli okupiti ih oko sebe. Odlučili smo povesti borbu za priznavanje ranga škole. Naime, iako smo u Željezničku obrtnu školu primani pretežno sa završena četiri razreda tadašnje niže gimnazije, odnosno građanske škole, u ovoj smo školi, nakon četverogodišnjeg školovanja, i to po 8 sati teoretske i praktične nastave dnevno, stjecali samo status kvalificiranih radnika, bez mogućnosti za nastavak školovanja. Smatrali smo da je to nepravedno, da bi nas trebali tretirati kao srednje tehničare i omogućiti daljnje školovanje onima koji to žele. Za takvo rješenje bili su zainteresirani svi polaznici škole. Kako sam od skojevske organizacije bio zadužen da pokrenem tu akciju, počeo sam o tom razgovarati s pojedinim učenicima, pa i iz protivničkog tabora: da li raspravljate o tom pitanju, nije li upravo sada prilika da se to riješi?

Uskoro je problem ranga škole postao glavna tema razgovora među učenicima. Održavani su razredni sastanci, počeli se birati delegati za razgovor s upravom škole, a ja sam izabran da vodim delegaciju. Uprava škole zauzela je suzdržljiv, uglavnom negativan stav prema našim zahtjevima, ali je obećala da će s njima upoznati više instance.

Kad smo se vratiti u školu, obavijestili smo o rezultatima razgovora svaki razred. Odlučeno je da skupljamo potpise i pošaljemo svoje zahtjeve i upravi Radionice i Direkcije željeznica. Peticiju su, osim najzadrtijih ustaša, potpisali svi učenici. Tako smo se u toj akciji i raspravama toliko zblizili da je bojkot praktično ostao nepovratno iza nas. Skojevci su u ovoj kao i u svim drugim akcijama ponovno bili svuda na čelu.

U Radionici počinju sve češća hapšenja, suđenja, odvođenja u logore _____ Istodobno, sve veći broj radnika i omladinaca odlazi u narodnooslobodilačku

borbu. Kad im je zaprijetila neposredna opasnost od hapšenja, odlaze u NOB i najistaknutiji članovi naše skojevske organizacije: Milovan Lasić, Milovan Mužević, Zvonimir Šneler, Zdenko Kancir, Ivan Palčec, Boris Majer, Anton Petrišić, Ivan Lazić, Emerik Kristofić i drugi.

Ali organizacija se stalno obnavlja, dužnosti preuzimaju mladi, tako da je organizacija djelovala u ilegalnim uvjetima, bez zastoja, sve do oslobođenja. I to ne samo u školi, nego i u Radionici pa i šire na cijelom željezničkom čvoru. Skojevcima koji su putovali na posao vlakom obavljali su značajne kurirske poslove, pomagali u prebacivanju pojedinaca i grupa u partizane itd. Umješnost i hrabrost tih mladih ljudi, od kojih su mnogi žrtvovali i svoj život, ispunjava ponosom sve nas, preživjele učenike Željezničke obrtne škole tih godina.

Do dodam još na kraju da su se odmah po završetku rata, 1945—46, u Željezničku obrtnu školu u Zagrebu upisala 334 učenika, od kojih je oko 200 došlo direktno iz NOB i JNA. Većina njih su danas ugledni radnici i rukovodioci u našoj privredi od kojih su mnogi nakon završene Željezničke obrtne škole nastavili i završili školovanje na različitim višim i visokim školama.

Boris Majer-Marić

ILEGALNI RAD OMLADINE U ZEMALJSKOJ ŠKOLI JDŽ

Kad sam završio Građansku školu upisao sam se u Zanatsku školu Radionice JDŽ-a. To je u ono vrijeme bila jedna od najvećih radničkih sredina. Tu su bile razvijene partijske i skojevske organizacije.

Budući da sam stanovao na Trešnjevci škola mi je bila daleko, pa sam se društveno angažirao u društvu koje se zvalo TKO — (Trešnjevačka kazališna omladina). Inače nas je cijeli Zagreb zvao trešnjevačka komunistička omladina. Ubrzo sam postao i tajnik društva. Moja aktivnost u društvu i moji politički pogledi brzo su bili zamijećeni, pa sam 1938. godine primljen u SKOJ. Primio me drug Ivica Fras (Jovica), a sa mnom su u grupi bili: Ružica Fras, Dušan Puhalo, Darinka Puhalo, Ivan Pačić, Berislav Vežić i drugi.

Naš rad se odvijao u pridobivanju novih članova (rad među omladinom) u raspačavanju štampe, legalne i ilegalne. Posebnu smo pažnju poklanjali vlastitoj izgradnji. Čim sam bio primljen u SKOJ dolazio sam u ilegalni krug na kojem se prorađivala partijska literatura, uglavnom štampa, kao i Historija SKP(b) i Osnovi lenjinizma. Našim aktivnim radom te veoma taktičkim prilazima omladini postigli smo to da smo sloveli kao jedno od najvećih omladinskih ljevičarskih društava na Trešnjevci.

Kako sam se i u školi deklarirao kao ljevičar, to me je 1938. godine pozvao drug Milovan Lasić (s kojim sam se inače družio) da pristupim u SKOJ. Objasnio sam mu da sam već primljen i da radim u TKO-u. Nakon nekoliko dana drug Lasić mi je kazao da bi bilo pravilno da budem povezan u školi, ali da je odlučeno da ostanem tamo gdje sam se toliko angažirao.

U međuvremenu sam od Frasa dobio zaduženje da se povežem s omladinskim društvom »Mladost« koje je djelovalo na Trnju i u kojem se skupljalo mnogo omladine iz naše škole, jer je i ono bilo na Trnju. Tu sam se povezao s drugom Vinkom Jeđutom i od tada su oba društva surađivala.

Kad su u Zagrebu održane poznate velike demonstracije 1939. i 1940. godine s parolama »Kruha, rada i slobode!« uspjeli smo samo iz Trešnjevke dovesti nekoliko tisuća omladine u demonstracije.

Četrnaest dana nakon dolaska ustaša na vlast društvo TKO bilo je zatvoreno. O tome sam obavijestio druga Lasića. Tada mi je rekao da ću biti prebačen na rad u školu i da će mi biti veza drug Marko Komar, koji je bio u istom razredu sa mnom. Ubrzo se drug Lasić oprostio sa mnom, jer je morao bježati pred ustaškom policijom. Kazao mi je da ukoliko se što dogodi

drugom Komaru da se povežem s drugom Zvonkom Vrabecom ili Marijanom Kumparom.

S drugom Komarom sam razgovarao o tome i on mi je saopćio da će mi za nekoliko dana dati zadatke. Odmah nakon toga on je bio uhapšen, a i Njemačka je napala na Sovjetski Savez. Taj napad je uzбудio sve radnike u Željezničkoj radionici, pa se odmah počela osjećati veća živost i gibanje među njima.

Poslije izvjesnog vremena obavijestio me je drug Vrabec da sam određen u skojevsku udarnu grupu kojoj je na čelu Mužević. U njoj se još nalazio Marijan Peuc. Zatim mi je kazao da su uvjeti za rad veoma otežani i da se konspiracija mora pooštriti.

Nakon nekoliko dana imali smo prvi sastanak grupe na kojem je svaki od nas dobio po jedan pištolj sa dva šaržera i dvije ručne bombe. Oružje smo morali pohraniti, a mogli smo ga nositi samo onda kad bi dobili zadatak. Svaki od nas je na tom sastanku dobio veću količinu letaka, a bio nam je određen i rajon na kojem smo ih trebali podijeliti. Od toga dana smo svaki čas dobivali zadatke o raspačavnju ilegalne štampe, što smo s uspjehom i obavljali.

Sastanke smo održavali na Savi, a u jesen u Jelenovcu ili Zelengaju, jer se nismo htjeli sastajati na Trešnjevci ni u Trnju gdje smo bili poznati. Na Trnju smo u jednoj kući u podrumu imali i nekoliko vježbi iz gađanja sa pištoljem, kao i obuku za bacanje bombi.

Osim toga smo dobili zadatak da nabavimo čim više sanitetskog materijala. Odmah sam se povezao sa našim liječnikom Miljenkom Krausom (koji je bio Židov) i otvoreno mu rekao što trebam. On mi je u nekoliko navrata davao materijal koji sam predavao Muževiću.

Kao udarna grupa nekoliko puta smo držali straže, ali nismo trebali stupiti u akciju. Naime, naredbu za upotrebu pištolja smio je dati samo drug Mužević, osim ako je bila u pitanju samoobrana. Tako smo na dan napada na njemačke avijatičare u Zvonimirovoj ulici, te na dan napada na ustaše kod Botaničkog vrta, bili na straži kod Samoborskog kolodvora. Samoborski kolodvor je inače bio zborna mjesto za našu grupu za slučaj akcije.

(Na dan sabotaže na Glavnoj pošti u Zagrebu opet smo se sastali na Samoborskom kolodvoru. Predveče smo dobili nalog da se razidemo. Oružje sam pohranio na mjesto gdje sam ga obično držao. Te noći sam bio uhapšen, ali ustaše nisu našli ni oružje, ni sanitetski materijal, a ni drugi kompromitirajući materijal. U toku noći je bilo uhapšeno mnogo skojevaca i omladinaca iz Trešnjevke, a između ostalih i drug Peuc s kojim sam bio u istoj udarnoj grupi. Međutim, ustaška policija nije ni kod njega pronašla ništa.

Na ustaškoj polici ispitivali su me o pošti i o Josipu Čuljatu, sudioniku diverzije. On je, naime, bio moj susjed i često smo razgovarali, ali nismo nikada zajedno radili. S Peucom me policija uopće nije povezivala. Budući da o Glavnoj pošti i Čuljatovom radu nisam ništa znao policija me je nakon dva mjeseca pustila na slobodu. Istog dana pušten je i Peuc.

Nakon povratka iz zatvora javio sam se u školu. Međutim, ustaše mi nisu dale da idem na nastavu dok se ne javim Smiljancu, ustaškom taborniku za Željezničku radionicu. On mi je rekao da sam se ovoga puta izvukao ali da drugi put neću, da mi on to jamči, jer da on neće dozvoliti da trujem hrvatsku radničku mladež. Upitao sam ga da li mogu ići dalje u školu. Odgovorio

mi je da raditi mogu, ali da mi zabranjuje pohađanje nastave. Nakon nekoliko dana obavijestio me je Ivan Hozijan, glavni ustaša iz našeg razreda, da mu je Smiljanac poručio da mogu i nastavu pohađati.

Zimi 1941. na 1942. godinu naša grupa izvršila je nekoliko paljenja željezničkih vagona, onesposobila tri lokomotive i nekoliko strojeva za obradu metala. Osim toga redovno je raspačavala ilegalnu štampu. Četvrtog veljače 1942. godine Mužević, Mišon i ja otišli smo u partizane, jer smo Mužević i ja bili kompromitirani, a Mišon je kao Srbin bio jako ugrožen. Vezu nam je osigurala partijska ćelija preko Crikvenice gdje nas je dočekaao Blašković, poznati partijski radnik i prebacio u partizane.*

* SUBNOR Zagreb.

Ivan Očak

ZADATAK: SPASITI DRUGA VINKA

USPJELE AKCIJE OMLADINE ZAGREBAČKE ŽELJEZNIČKE RADIONICE

Među najveće industrijske centre Zagreba uoči rata spadala je Željeznička radionica s više od 3000 radnika, među kojima je bila dobra trećina mladih radnika i omladine. U dugoj doratnoj povijesti borbe za ekonomska i politička prava zagrebačkog proletarijata, posebno su se isticali radnici Željezničke radionice. Nije slučajno baš u Radionici nikla 1919. godine, uoči prvog kongresa KPJ, prva partijska ćelija u zemlji. A uz nju je rasla i skojevska organizacija. Teško je zamisliti u gradu ozbiljnije manifestacije, prvomajske i druge, a također štrajkaške akcije, u kojima nisu sudjelovali radnici Željezničke radionice. Iz te sredine niklo je dosta poznatih revolucionara, u godinama oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije dosta boraca heroja ...

USTAŠKI POVJERENIK U RADIONICI

Zbog svega toga, zbog glasa boraca protiv krvavog vojno-monarhističkog režima i kraljevske policije ustaše su u travnju 1941. odmah obratili pažnju na Radionicu. Već prvih dana poslije fašističke okupacije zemlje i ustoličenja ustaške takozvane Nezavisne Države Hrvatske, u Željezničkoj radionici je postavljen povjerenik. Zadaća mu je bila da očisti Radionicu od komunista i osposobi je za rad u interesu fašizma i rata.

Započelo je žestoko, krvavo, čišćenje: danonoćno su nestajali radnici komunisti, svi koji nisu na vrijeme uspjeli da se maknu, sakriju, nestanu u partizane.

Unatoč teroru, istrebljivanju, u Radionici su i dalje djelovale, borile se i rasle partijska i skojevska organizacija. Revolucionarno sjeme sijano desetima godina ustaški režim nije mogao uništiti.

Već prvih dana poslije proglašenja tzv. NDH-azije dobili smo »Obavještenje broj 1«, koje je izdao CK SKH, u kojem je pisalo: »U posljednjih mjesec dana kod nas su se odigrali događaji koji još više uvjeravaju da Hrvatska nije nikakva nezavisna država već da je Hrvatska porobljena, izrabljena i opljačkana... Pokazalo se jasnim što je NDH govorila u svojim proglasima: Pavelić i ostala frankovačka gospoda samo su lutke u rukama tuđih osvajača, njihovi vjerni sluge ...«

Uskoro se pročulo da su se ustaše, među njima i neki iz Radionice, proslavili klanjem nevinog svijeta u selima Banije. To je još više uvjerilo rad-

ništvo Radionice da se radi o najkrvavijem fašističkom režimu. Kao odgovor na to, partijska organizacija je istupila akcijom naših omladinskih grupa. Uskoro su ustaše iz Radionice ne samo zašutjeli o svojim zlodjelima, već su »heroji« zašutjeli za svagda.

TKO SE PREPLAŠIO TENKOVA?

U situaciji punoj straha i čekanja koja je nastala nakon okupacije jedan se dio starih sindikalnih radnika pasivizirao u nadi da će ih na taj način mimoći ustaški obračun. Ali su se grdno prevarili.

Nas omladince takav je stav nekih zbunjivao. O tome mi je ostala u sjećanju i ova epizoda:

Jednog od tih prvih dana za okupacije vraćalo se s posla nas nekoliko omladinaca. Kao obično vozili smo se tramvajem do Jelačićeva trga, a zatim bismo prelazili na trešnjevački tramvaj. Toga puta bio je s nama neki stariji radnik, inače poznati sindikalni funkcioner. Našu pažnju na trgu privukli su golemi njemački tenkovi, koji su duž trga stajali postrojani na pločniku kao da čekaju izlazak na paradu. Prišli smo im sasvim blizu. A pokraj tih grdosija šetali su visoki Prusi tenkisti i neočigled svijeta jeli debele komade bijelog kruha namazane maslacem. Bilo je to vrijeme kad u gradu nije bilo bijelog hljeba, a još manje maslaca, dok smo se mi hranili suhim kukuružnjakom miješanim s tko zna čime. Naše čuđenje grdosijama prekinuo je taj sindikalist. Pokucao je po debelom oklopu tenka i okrenuo nam se s ironičkom primjedbom: »I vi, šmrkavci, hoćete se boriti protiv ovih tvrđava koje su osvojile cijelu Evropu ...«

A mi smo na to s mladenačkim zanosom odgovorili: »Hoćemo!«

Našem sindikalcu, kao i drugima njemu sličnim, nije na žalost, pomogla pasivizacija. Mnogi su uskoro odvedeni u logor otkud se nikad nisu vratili.

Naišli su još teži dani. Uskoro nam je došao u ruke letak CK SKH u kojem je pisalo: »Kucnuo je sudbonosni trenutak, započela je presudna bitka protiv najvećih neprijatelja radničke klase. Bitka koju su fašistički zločinci sami nametnuli mučkim napadom na Sovjetski Savez, nadu svih trudbenika •svijeta. Dragocjena krv herojskog sovjetskog naroda prolijeva se ne samo radi obrane zemlje socijalizma, nego i radi konačnog socijalnog i nacionalnog oslobođenja čitavog radnog čovječanstva...« Posebno su nas se dojmile riječi letka: »... to je i naša borba, koju smo mi dužni podupirati svim snagama, pa i svojim životom...«

Partijska organizacija i SKOJ Radionice shvatili su, kao i svi komunisti, da je to bio otvoren poziv na borbu protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu.

ORGANIZIRANA DOJAVNA SLUŽBA

U to sam vrijeme bio neposredno povezan s jednim od partijskih rukovodilaca u Radionici, a Vinko Jeđutom. S njim sam surađivao još iz radničkog kulturnog društva u Trnju »Mladost«, kojim je rukovodio Vinko. On je u to vrijeme bio jedan od rijetkih komunista u Radionici koji još nije pao u ruke

ustaša ili otišao u partizane. Preko njega nam je stizala literatura i direktive za rad: sabotaze, širenje letaka, sabiranje pomoći za Partiju, odnosno za partizane, o kojima se u to vrijeme već dosta čulo.

U takvoj situaciji omladina-skojevci bili su glavni oslonac Partije u radu. Mi smo bili najmanje kompromitirani, najmanje poznati ustašama kao aktivisti. Upravo s time je računala Partija i zbog toga prenosila na nas najozbiljnije akcije i zadatke.

Po direktivi Jeđuta organizirao sam jednog dana tzv. dojavnu službu. Radilo se o tome da se na vrijeme obavijeste kompromitirani drugovi da su u Radionicu stigli ustaše i da će hapsiti na radnom mjestu. Naime, ustaše su shvatili da je komuniste nemoguće hapsiti kod kuće jer je većina u to vrijeme izbjegavala da spava u svom stanu. Zato su promijenili taktiku i hapsili na radnom mjestu.

Našao sam omladinca koji je radio na porti i dogovorio se s njime: kad se pojave ustaše, neka o tome u upravi Radionice odmah obavijesti činovnika Dušana Dodera ili inž. Pjera Šegvića. Ovi su preko mojeg poslovođe Dionisa Gjerija, javljali o dolasku ustaša meni, a ja bih dalje upozoravao sve koje je trebalo obavijestiti. Na taj način bili su mnogi drugovi spašeni od hapšenja.

VINKO JEĐUT UHAPŠEN

Na žalost, na taj način nismo uspjeli spasiti Vinka Jeđuta. Jednog dana, krajem lipnja 1941. godine, ustaše su ga uhvatili pred samim ulazom u Radionicu. Sudbina Vinka Jeđuta, njegovo hapšenje i neizvjesnost uzbudili su posebno nas omladince koji smo s njime najviše kontaktirali.

Ubrzo smo saznali da je Vinko prebačen iz ustaškog redarstva u novoosnovani logor kraj Zagreba Kerestinec. Naravno, pomišljali smo na to da ga na neki način oslobodimo. Tim se pitanjem bavilo i naše partijsko rukovodstvo. O rezultatu njihovog staranja brzo smo saznali: Vinko je iz logora uspješno bio prebačen u bolnicu.

Dr Juraj Bocak, s kojim je naša organizacija bila povezana, uspio je preko svojih veza prebaciti Vinka u Zaraznu bolnicu na Zelenom brijegu, ispod Mirogoja, kao »teškog bolesnika« s dijagnozom »akutna tbc oka«. Da li je ta dijagnoza odgovarala stvarnosti? Bit će da nije, iako je Jeđut imao tuberkulozu pluća. Jeđut je bio prebačen u bolnicu pod stražom i čuvan.

Desilo se to u vrijeme kad su ustaše ponovno počeli s masovnim strijeljanjem zatvorenika kao talaca. Smrt je prijetila i Jeđutu, pa je bilo potrebno brzo nešto poduzeti da ga se spasi iz bolnice. O tome je, dakako, vodila brigu partijska organizacija Željezničke radionice.

Jednog dana dočeka me kod kuće član partijskog rukovodstva Željeznice u Zagrebu Janko Gređelj, koji je ilegalno živio i djelovao u gradu. On je i inače dosta često dolazio k nama. Ovog puta, kad smo ostali sami, Janko mi reče da je Željeznički komitet odlučio da se Vinko spasi i da je taj zadatak povjeren meni kao rukovodiocu udarnih skojevskih grupa u Radionici. Sa žaljenjem je dodao da je njemu rukovodstvo, zbog aktivnosti koju je u to vrijeme vršio, zabranilo sudjelovanje u toj akciji, ali da će sa mnom razraditi plan.

KAKO JE OSTVAREN PLAN SPASA VANJA

Dogovorili smo se odmah što treba uraditi. Prvo, moj je zadatak bio da nađen, prema opisu, na Zelenom brijegu zgradu odjela u kojoj je Jeđut čuvan, te da izvidim situaciju oko bolnice.

Slijedećeg dana, iza jednog grma, promatrao sam zgradu. Nije to bilo baš tako jednostavno, jer je u blizini prolazilo dosta ljudi, među njima sigurno i agenata, pa sam mogao biti lako otkriven.

Nakon dugog pomnog promatranja ustanovio sam da zgrada ima dosta dugačak bočni hodnik, u kojem se s lijeve strane nalaze bolničke sobe, a s desne prozori koji gledaju na ulicu. Prema informaciji (sigurno nekog liječnika, našeg simpatizera) Jeđut je bio smješten u prvoj sobi, odmah do stuba. Čuva ga jedan ustaški agent, koji se mijenja svaka dva-tri sata. Dragocjen je bio podatak da agent ne stoji na jednom mjestu, nego šeta dugačkim hodnikom. Od prve do posljednje sobe trebalo mu je više od pet minuta.

Ove podatke prenio sam Janku Gredelju, pa smo se zatim detaljno dogovorili o izvođenju akcije. Nacrtali smo plan, putove i izračunali vrijeme izvođenja.

Već sutradan, pošao sam u akciju. Trebalo je najprije da se dočepam Jeđutove sobe i njemu izložim plan koji ću drugi ili podesni dan izvršiti. To je bilo obavljeno s uspjehom. Jeđuta sam zatekao u sobi samog, obučenog u pidžamu. Mislim da nije potrebno opisivati Jeđutovu radost kad me je ugledao. Rekao mi je da je bio siguran da ga drugovi neće ostaviti i da će poduzeti 'sve da ga izvuku iz ustaških pandža.

Zadržao sam se u sobi toliko koliko je bilo potrebno da mu objasnim naš plan i saznao sam najglavnije: koliko je ustaškom agentu potrebno da dođe do Vinkove sobe i vrati se natrag po hodniku.

Drugog dana, u isto vrijeme i na isti način, našao sam se u Vinkovoj sobi i predao mu odjeću. Dok se Vinko presvlačio, ja sam stražario, dakako naoružan, jer da je agent slučajno pogledao u Vinkovu sobu, morali bismo ga onemogućiti.

Ustaša je mimo šetao ne sluteći ništa. Kad se Jeđut preobukao, munjevito smo istrčali iz sobe i uputili se stazom do Rockefellerove ulice, gdje su nas na biciklima očekivali skojevci — moj brat Dado i Ivica Horvatić. Jeđuta je Dado uzeo na bicikl i, uz pratnju drugog bicikliste, oni su iščezli. Na samoborskom kolodvoru dočekali su ih Janko Gredelj i Karlo Korošec. Oдавde je Jeđut odveden u ilegalni stan.

PREKO MITNICE U PARTIZANE

Ali, to još nije bio kraj akcije. Mjesec dana kasnije Janko mi je donio novu direktivu: treba osigurati prebacivanje Jeđuta iz grada.

Ni ta akcija nije bila tako jednostavna kako se to danas može činiti. Grad je bio pun ustaša i Nijemaca, a na izlazima grada nalazile su se takozvane malte, mitnice, na kojima se obavljala kontrola svih koji su ulazili i izlazili iz grada.

Takva »malta« nalazila se kod Maksimira i nju je trebao, u pravcu Moslavine, prijeći Jeđut. Vinkov odlazak bio je određen na sajmeni dan, kad su

u grad dolazili i odlazili seljaci koji su dovozili svoje proizvode ili stoku na sajam.

Koliko se sjećam, bio je petak. Jeđut je sjedio na jednim seljačkim kolima, preodjeven u seljaka. Ja sam s još trojicom omladinaca sa pločnika pratio ta kola koja su kretala Maksimirskom cestom: išli smo sa svake strane po dvojica, naoružani. Kod mitnice smo zastali i napeto promatrali dok je straža zaustavila kola. Neki je ustaša nešto upitao seljaka, a onda mu pokazao da može krenuti. Odahnuli smo. Pošto su kola prešla mitnicu, još smo neko vrijeme gledali za njima dok se nisu izgubila u daljini. Naš je zadatak bio izvršen.

Uskoro je došla vijest da je Vinko Jeđut sretno stigao u Moslavinu. Bio je to ujedno moj posljednji rastanak s izvanrednim drugom Vinkom Jeđutom.

KRATKA BIOGRAFIJA

Vinko Jeđut (17. 11. 1913. — kraj lipnja 1944.) rođen je u Poljani kraj Ivanić-Grada, svršio 4 razreda osnovne škole u Posavskim Bregima i Zanatsku školu Radionice državnih željeznica u Zagrebu. Bio je strojobravar. Član SKOJ-a od 1933, osnivač »Mladosti«, kultumo-prosvjetnog društva 1934, član Gradskog komiteta SKOJ-a za Trnje 1935, kada je postao i član Partije, te član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Hrvatsku. Godine 1936. pred Sudom za zaštitu države, koji ga je zbog nedostatka dokaza oslobodio optužbe. Suradnik Rade Končara, sekretara CK KPH, 1939. godine. U lipnju 1941. uhapšen od ustaša, odveden u logor Kerestinec pa prebačen u Zaraznu bolnicu na Zelenom brijegu zbog akutne tuberkuloze. Poslije spašavanja iz bolnice i bijega iz Zagreba ilegalno radi u Poljani i okolnim selima, gdje osniva partijske i skojevske organizacije te narodnooslobodilačke borbe. Povezuje se s partijskim aktivistima dugoselskoga i čazmanskoga kotara i sa sisačkom partizanskom bazom u Brezovici. Od 31. kolovoza 1942. do 1. siječnja 1944. je sekretar OK Čazma, kome su pripadali najprije kotarevi Dugo Selo, Kutina i Garešnica, a poslije mjesto Dugog Sela dolazi Sisak. U siječnju 1944. prelazli na rad u OK Bjelovar, gdje je član biroa do pogibije kraj Andigole u križevačkom kotaru na Kalniku. Točan datum njegove pogibije nij utvrđen. Prema izvještajima OK Bjelovar to mora da je bilo između 23. i 26. lipnja 1944. Ustaše su ga izložile mrtvog radi zastravanja naroda, u Ludbregu, kao partizanskog komandanta. Za grob mu se ne zna.

(D. K.)

Šukrija Bijedić

SKUPLJANJE ORUŽJA

IZVOD IZ SJECANJA

U Željezničkoj radionici je postojao poseban odbor za prikupljanje oružja i municije. Odbor je imao specijalna skloništa. Jedno od njih bilo je u Željezničkoj konzumnoj zadruzi, a njime je rukovodio Nikola Truta, službenik Zadruga. U samoj Radionici je bilo nekoliko dobro pripremljenih i zamaskiranih skloništa. Oružje se, osim toga, skrivalo i kod većeg broja članova udarnih grupa, na raznim mjestima.

Do oružja se dolazilo na različite načine: prikupljanjem od pripadnika bivše vojske (kad je bila u rasulu), izvođenjem akcija (na skladišta, neprijateljske vojnike i dr.) i pomoću veza od simpatizera — domobrana i dr.

Skojevac Zvonko Vrabec spadao je među aktivne omladince Željezničke radionice. Kad je došlo do rasula bivše jugoslavenske vojske, on je od jednog poznanika, pitomca podoficirske artiljerijske škole u Ilici, dobio četiri pištolja s municijom. Sav sretan, predao je oružje Franji Kolaru. Bilo je više slučajeva da su oružje i vojnička oprema dobiveni od vojnika bivše vojske.

Smjeliji i odvažniji aktivisti dolazili su do oružja drsko upadajući u ustaška i njemačka skladišta, ustanove, stanove ...

Ferid Lukačević,* skojevac, obučarski radnik, u rujnu 1941. našao se pred Glavnim kolodvorom i promatrao grupu pijanih ustaša, koji su pjevajući išli prema kolodvoru. Jednom ustaši spao je ranac s ramena. Ferid ga je uzeo i pošao za njima. Stigao ih je u čekaonici, baš kada su, galameći, skidali i ostavljali oružje na klupu. Prišao je ustaši čiji je bio ranac i predao mu ga. Ovaj ga je začuđeno pogledao, uzeo ranac i zapitao:

» — Jesi li ti ustaša?

— Jesam.

— E, kad jesi, čuvaj ove stvari. Pazi dobro, vidiš da je oružje! ...

— Ništa se vi ne bojte — odvratio je skojevac.

Ustaše su, galameći, otišle prema peronu, a Ferid je ostao kod oružja. Tu je bilo šmajsera, pušaka i ostale vojničke opreme. Uzbuden, mislio je kako da nešto uzme, ali šmajsera i puške nije mogao iznijeti. Čekaonica je bila puna ljudi.

Razmišljajući, odlučio da vidi ima li u rancu pištolja. Otvorio je jedan, našao pištolj i stavio ga na klupu, a ranac zatvorio. Pažljivo je nastavio s pregledom ostalih ranaca i našao još dva pištolja. Prikupivši potrebnu hra-

* F. Lukačević poginuo 1942. u Baniji.

brost stavio je pištolje u novine, ogledajući se naokolo da li ga netko promatra, a zatim laganim koracima pošao iz čekaonice prema izlazu. Kad je izašao okrenuo se, drhteći od uzbuđenja, da vidi ide li netko za njim, a zatim je užurbanim koracima pošao do stana Crnog i još s vrata povikao:

— Evo, digao sam tri pištolja od ustaša! — i oduševljeno ispričao kako ih je dobio.

Crni je poznao ustaškog natporučnika, a kasnije zloglasnog satnika Envera Kapetanovića, kojemu je odlazio u stan. Tu je opazio nekoliko pištolja, automat i podrezamu pušku i odlučio da jednom uzme pištolj. Kada je kroz nekoliko dana ponovo bio kod Kapetanovića, u njegovom stanu u Zvonimirovoj ulici, iskoristio je priliku dok je domaćin razgovarao na ulazu s nekim i uzeo pištolj. Nakon kratkog vremena, uzbuđen, izvinio se i otišao iz stana noseći svoj plijen. Kad je došao kući sakrio je pištolj pod krov, na mjesto gdje je bilo još oružja.

Sutradan je, kao i obično, bio na poslu. Oko 10 sati pozvao ga je poslovoda Rajković da dođe u kancelariju. Bilo mu je sumnjivo zašto ga zove. Čim ga je ugledao, Rajković je rekao:

— Traži te ustaški oficir na portirnici.

Crni je izašao i produžio do Franje Kolara i Krista i obavijestio ih da ga traže ustaše. Poznavajući Envera, Krist je upitao:

— Da te ne traži Enver?

Stvarno, bio je Enver koji je došao da obavijesti Crnog da istog dana odlazi u Bihać i da je došao da se pozdravi.

— Kad se vraćaš? — upitao ga je Crni.

— Za deset do petnaest dana, a žena se vraća za dva tjedna.

— Znači, majka ostaje sama?

— Otići će i ona za nekoliko dana.

Još su malo razgovarali, a zatim su se rastali. Crni je ostao da razmišlja kako da uđe u njegov stan i pokupi oružje. Tako je došao do jednog rješenja, za koje mu je bila potrebna ustaška uniforma. Sjetio se Dade Očaka, simpatizera NOP-a, koji je kao gimnazijalac bio u ustaškoj mladeži i imao ustašku uniformu. Prethodno je provjerio da li je Enver zaista otišao, a zatim je pošao Očaku na Trešnjevku. Našao ga je kod kuće. Upoznao ga je sa svojim planom. Bez primjedbi Očak je odmah pristao da pođu u akciju. Došli su pred Enverov stan i poslije duljeg zvonjenja otvorila im je Enverova majka. Ulazeći u stan Očak je zapitao:

— Majko, je li Enver kod kuće?

— Nije.

— Došli smo da uzmemo oružje, evo naredba je tu.

— Kuku meni jadnoj, šta je to Enver napravio? — počeo stara kukati.

Umirujući je, Očak reče:

— Ne bojte se, nećemo uzeti ništa osim oružja. Naređenje je naređenje. Znamo da je gospodin natporučnik naš čovjek, ali šta možemo, ovo je neka zabuna. Kad on dođe, sve će se ispraviti.

Po planu, Očak je pošao prema kuhinji, a stara za njim, ostavivši otvorena vrata. S natučenom kapom na glavi i naočarima, da ga stara slučajno ne bi prepoznala, Crni je ušao u sobu gdje je bilo oružje, prišao ormaru i uzeo pušku, dva pištolja, tri bombe, opasač, tri bodeža i još nešto vojničke opre-

me. Uvjerivši se da je Crni izvršio zadatak i Očak je pošao za njim, pružajući starici praznu zapečaćenu kovertu.

— Uzeli smo pušku, evo potvrde, a čim gospodin natporučnik stigne, neka dođe u Ustaško redarstvo, dobit će je opet.

Silazeći niz stepenice, Očak je uzeo pušku i stavio je na rame, a pištolje i ostalo nosio je Crni u taški. Sletili su niza stube i izašli na ulicu. Mirno i bezbrižno su prošli kraj ustaškog redarstva, došli do tramvajske stanice, popeli se u tramvaj i nesmetano stigli do stana Crnog. Njihovoj radosti nije bilo kraja. Sačekavši noć Crni je oružje sklonio pod krov.

BORBENA PRVA ŽENSKA GIMNAZIJA

Historijskoj istini, da se je među zagrebačkim srednjoškolicima fašističkoj okupaciji i ustaškoj vlasti suprotstavila brojna, dobro organizirana i disciplinirana skojevska organizacija svjedok je upravo i rad SKOJ-a na tadašnjoj Prvoj ženskoj realnoj gimnaziji na Katarinskom trgu 5.

Iza činjenice da je 1941. god., na jednoj takvoj školi u centru Zagreba, vladalo među učenicima opće antifašističko raspoloženje i da je njena skojevska organizacija bila veoma borbena i brojna morali su stajati značajni razlozi i značajni rezultati revolucionarnog rada Partije i SKOJ-a u dotadašnjem njenom omladinskom pokretu.

Danas, kada se nakon tolikih godina dozivlje u sjećanje ono veliko vrijeme, onaj veliki rad naše Partije i SKOJ-a, može se dogoditi da se u tom sjećanju mimoide i po koje drago lice i pokoja veća akcija, ali nikako ne onaj način rada, onaj duh, oni odnosi koji su vladali u našim partijskim i skojevskim redovima, a koji su bili i glavni preduvjet velikih revolucionarnih rezultata.

Idejno jedinstvo i pravilna politička usmjerenost naše KPJ od 1937. god., kada je na čelo njenog CK došao drug Tito, prožimalo je i sve pore SKOJ-a, sve redove skojevskih aktivista, kako u radničkim i seljačkim, tako i u srednjoškolskim sredinama.

Kako je opće poznato, nije tada bilo lako zaslužiti čast i priznanje ne samo da se postane član Partije, nego ni član SKOJ-a. Trebalo je mnogo učiti i mnogo raditi.

Prije svega, bili smo veoma dobro odgojeni u opsežnom smislu te riječi. Preko čitalačkih grupa i drugih idejno-političkih i obrazovnih organizacionih oblika svaki skojevac morao je steći makar osnovno znanje iz marksizma, političke ekonomije i razvitka društva, te historiju socijalizma, i osobito naše konkretne političke situacije; nezaobilaznost borbe za stvaranje slobodnog besklasnog društva, s rukovodećom ulogom radničke klase na tom teškom revolucionarnom putu, postajalo je krv i meso naše društveno-političke svijesti.

Zahvaljujući pravilnom odnosu naše KPJ i SKH i rukovodstva PK SKOJ-a prema nacionalnom pitanju i pitanju religije bili smo bez ikakvih nacionalnih i vjerskih predrasuda; sa širokim demokratskim, humanističkim težnjama da u omladinski pokret obuhvatimo svu miroljubivu antifašističku omladinu.

Za nas mlade bilo je veoma značajno što su partijski i skojevski kadrovi širili među omladinom naprednu, humanu literaturu i naprednu štampu i časopise. Napajali smo se na primjerima revolucionara iz našeg revolucionarnog radničkog pokreta i žrtava KPJ i SKOJ-a nakon šestoj anuarske diktature i nadalje, na djelima naših socijalnih pisaca i publicista i svjetskih naprednih socijalnih pisaca. U srcu smo nosili radničkog borca Pavla Vlasova i njegovu hrabru, plemenitu majku — Pelagiju Nilovnu iz djela Maksima Gorkog »Mati«. Osobito mi mladi na školama (jer smo imali više vremena i mogućnosti) čitali smo i Krležu, Cesarea, Hasana Kikića, Milku Žicinu, Josipa Pavičića, Matu Lovraka, Cankara, Kočića, U. B. Sinclaira, I. Silonea, R. Rollanda, H. Barbussea, B. Travena, J. Londona, zanosili se pjesmama S. S. Kranjčevića, A. Šenoa, Đ. Jakšića, našeg nezaboravnog seljaka pjesnika. M. P. Miškine, međunarodnim revolucionarnim pjesmama, pratili djela beogradskog izdavačkog poduzeća »Nolit«, čitali i raspravljali časopis »Izraz« u izdanju Hrvatske naklade, a u kojem su surađivali drugovi Vladimir Bakarić i Otokar Keršovani.

Međutim, što je bilo i najodsudnije i najvažnije u našem revolucionarnom razvoju i rastu, ne samo da smo teoretski poučeni o rukovodećoj ulozi radničke klase, nego smo mi, mladi komunisti srednjoškolci, bez obzira iz kakvih smo socijalnih sredina potjecali, i suosjećali s radničkom i seljačkom omladinom, jer smo postajali svjesni da je radnička i seljačka omladina u kudikamo težem socijalnom položaju, da je teže izrabljivana i da teže stječe i ono prije nego potrebno osnovno obrazovanje. Taj osjećaj jedinstva s radničkom i seljačkom omladinom mogao se je zato onako plodonosno produbiti u našem zajedničkom radu, a osobito kasnije u partizanskim redovima.

Tako je jedna skojevka s naše škole pričala kako je ona, kad je došla u Zagreb iz jedne provincijske gimnazije, dok se još nije bila povezala s nama na školi, otišla u Radničku komoru — da traži drugove. U Radničkoj komori, u kojoj je tada vrvilo od aktivista komunista i uopće aktivista mnogobrojnih strukovnih organizacija URSS-a, susrela je drugaricu Dragicu Hotko i druga Vinka Jeđuta koji su je odveli u radničko kulturno društvo Željezničke radionice »Mladost« u Trnju u kojem je djelovala i nakon povezivanja s našom školom. Ovakvi primjeri nisu bili usamljeni.

Sav onaj prijeratni golemi revolucionarni rad, osobito neposredno pred okupaciju, revolucionarna omladinska borba naše KPH i SKOJ-a i URSS-a u Zagrebu na stvaranju Narodnog fronta, fronta protiv fašizma, preko najrazličitijih društvenih, kulturno-prosvjetnih i sportskih organizacionih oblika zapljuskivao je i naše redove skojevaca i napredne omladine srednjih škola.

Danas je teško točno definirati kako, kojim putovima i na kojim sve zadacima, ali svi smo se na neki način susretali. Mi, napredna omladina i skojevci sa srednjih škola susretali smo se sa svojim drugovima-radničkom omladinom i radnicima skojevcima i naprednim studentima i članovima Partije i SKOJ-a na fakultetima i na Savi, na Sljemenu, na Glavici, u raznim naprednim kulturnim i sportskim društvima, odlazili smo i u studentska društva »Svjetlost« i kasnije »KUSP«.

Jedno je sigurno da su one zlatne niti koje su skojevke naše škole povezivale s naprednim omladinskim pokretom i uopće s revolucionarnom borbom i NOP-om u gradu, bile naše starije drugarice koje su ranije bile učenice naše škole i koje su i postavile temelje radu SKOJ-a na našoj školi. 1935. godine

na njoj je maturirala drugarica Ljubica-Buba Jančić koja je već tada djelovala u partijskoj ćeliji koja je rukovodila radom SKOJ-a na srednjim školama. Ona je stalno pratila rad našeg Školskog rukovodstva SKOJ-a i nakon okupacije 1941. kao član PK SKOJ-a za Hrvatsku. Iako je to djelovanje naših starijih drugarica posebna tema, ne možemo da ne naglasimo, osobito slijedeće: S dubokom drugarskom ljubavlju, zahvalnošću i pijetetom ističemo da je jedna od prvih organizatora SKOJ-a na našoj školi bila Narodni heroj — Rajka Baković. Ranije je našu školu jedno vrijeme pohađala i njezina starija sestra — Narodni heroj Zdenka Baković, a Rajka je djelovala i u spomenutoj partijskoj ćeliji, kasnije prijeratnom Srednjoškolskom rukovodstvu SKOJ-a.

Na našoj školi, 1938. godine primljena je u SKOJ, što s ponosom ističemo, Narodni heroj — Milka Kufrin, borbeni aktivista Partije i SKOJ-a među srednjoškolskom, radničkom i seljačkom omladinom.

U tom rukovodstvu SKOJ-a naše škole djelovale su s Rajkom i Milkom drugarice Manda Varga-Klajn, Maja Nikšić, Zora Vučilovski-Matešić.

Zatim našu su školu polazile i na njoj djelovale prije naše mlađe generacije (uzimamo u obzir zaključno 1940. god.) drugarice: Rajna Kravar, Iva Komar, Biserka Bronzin, Zorka Klačnja, Vilma šoštarić (prema podacima kojima mi raspolazemo).

Antifašističko raspoloženje velikog broja naprednih omladinki, veliki broj članova SKOJ-a na našoj gornjogradskoj gimnaziji (koju su pretežno pohađale učenice iz imućnijih građanskih obitelji) pokazuje koliko su reakcionarni buržoaski sistem stare Jugoslavije, Mačekova izdajnička politika, fašistički okupatori i kvislinška ustaška strahovlada bili omrznuti u širokim slojevima građana Zagreba.

Reakcionarnost na svim sektorima društveno-političkog života, okrutni progoni svega što je imalo bilo napredno, klerikalno mračnjaštvo, okupatorsko — ustaški zločinci, pritiskivali su cijelo društvo, a osobito omladinu.

Sve je bilo pod sumnjom što nije ulazilo u zastarjeli uski školski sistem i program koji nije zastupao i tumačio naučno, društveno-političke uzroke i posljedice zbivanja u društvenim i razvitka u prirodnim naukama, a da se i ne govori o djelovanju reakcionarnog — klerikalnog dijela crkve. Može li se, na primjer, zamisliti da bismo mi danas u našem samoupravnom socijalističkom društvu osnivali po školama neke političke kružoke koji bi bili obavezni za sve učenike s prozivanjem i kažnjavanjem ako ih se ne pohađa, a takve vjerske mjere provedene su kao nešto sasvim normalno u svim srednjim školama, osobito gimnazijama, u staroj Jugoslaviji, za Mačeka i šubašića, i za ustaške vladavine. Iz klerikalnih krugova regrutirana je križarska omladina koja je listom bila fašistički orijentirana. Kampanja protiv komunista i svega što je bilo napredno bila je bjesomućna, ali, razmije se, i veoma prozirna.

Dok smo se mi, članovi SKOJ-a i uopće napredna omladina, spremali za borbe i ideologe, oni su onaj tanki sloj omladine na koju su mogli utjecati spremali za batinaše, a batinaši se ne rukovode i ne služe istinom ni razlozima, mislima i postupcima.

Na našoj školi bilo je svega nekoliko članica ustaške mladeži bez ikakvog utjecaja među našim omladinkama.

Često smo se znali nasmejati slučaju u jednom našem, VI razredu, kada je 1941. god., školska ustaška predstavica došla u taj razred i u govoru, napadajući komuniste, naše i ruske, rekla da komunisti, a osobito ruski bolj-

ševici, ne priznaju, nemaju i da zatiru kulturu i umjetnost. Naša poznata balerina, Silvija Hercigonja, koja je bila učenica toga razreda i bavila se baletom, poskočila je iz klupe i protesno uzviknula: — A Ana Pavlovna! Ali, to je bio samo početak.

Ono najdragocjenije što nam je pružila Partija i SKOJ bila je bezgranična vjera u pobjedu nad fašizmom i svjetla vizija novog društva nakon sigurne pobjede. Kada smo ugledali tenkove i svu onu surovu silu njemačkih fašista na našim ulicama i suočili se s prvim ustaškim zločinima, na sav taj užas gledali smo kao na prolazno zlo koje ćemo svladati hrabrom, čvrstom borbom.

Bili smo poučeni o držanju pred klasnim neprijateljem, o konspiraciji i ilegalnom djelovanju u uvjetima fašističke okupacije d ustaškog fašističkog mahnitavanja, a, iznad svega, prožeti međusobnim požrtovnim drugarstvom. I među skojevkama naše škole zaista je vrijedilo ono — svi za jednoga, jedan za sve. Bile smo svestrano ideološko-politički oboružane da se odupremo fašizmu i da mijenjamo svijet.

Naša škola dočekala je 1941. godinu s izgrađenom i razgranatom skojevskom organizacijom od četrdesetak spremnih i aktivnih skojevki i oko stotinjak učenica koje još nisu bile članice SKOJ-a, ali su polazile naše čitalačke grupe i bile napredne omladinke na koje se moglo osloniti. Tako, kad je proglašena NDH, Prva ženska gimnazija nije bila lak zalogaj za ustaše — što zbog skojevki, što zbog ostalih učenica na koje su skojevke imale velik utjecaj.

Mora se, naime, znati da je skojevska organizacija na svojim sastancima predlagala, razrađivala a nakon toga provodila brojne oblike djelovanja, okupljajući omladinu na:

1. izlete, gdje su se pjevale napredne pjesme, čitale knjige lijevo orijentiranih pisaca, hrana stavljala na hrpu odakle se svima izletnicima dijelila, recitirale pjesme od Krležinih »Ni med cvetjem ni pravice« do Kranjčevićevih socijalnih pjesama;

2. grupe foto-amatera koji su se sastajali i odlazili u grad i okolicu izabirući motive za slikanje;

3. zajednički odlazak na naučnopopularna predavanja u Pučko sveučilište i onda na sastanak na kojemu su učenice predavanje komentirale;

4. zajednički odlazak u kino, pa onda opet na sastanku komentiranje viđenog;

5. stalne čitalačke grupe na sastancima na kojima se čitala napredna literatura (napredni omladinski list »Polet«, »Put u život«, Gorki, Cesaree, Krleža itd.).

Razumije se da su svi ti oblici rada skojevske organizacije na školi (svaku grupu vodila je obavezno skojevka) omogućili velik utjecaj na ostalu školsku omladinu koja se preko tih grupa odgajala u naprednom duhu i odakle su se regrutirali i novi članovi SKOJ-a na školi.

Dakle, već od stare Jugoslavije bilo je na školi mnogo učenica koje su NDH dočekale s osjećajem odbijanja.

Kad je proglašena NDH, pa osnovama Civilna zaštita, SKOJ je odmah dao direktivu svojim članovima da uđu u organizaciju Civilne zaštite, što se poslije pokazalo vrlo dalekovidnim, jer se može reći da je Civilna zaštita bila u skojevskim rukama, a osim toga odatle se dobivao kruh, šećer i ostale namirnice (koje su inače bile racionirane) za Narodnu pomoć i za drugove

ilegalce. Tako su skojevci naprosto osvajali CZ i u njoj imali dominantan utjecaj, unatoč tome što su ustaše mislile da je Civilna zaštita u njihovim rukama.

Tada se rad skojevske organizacije na školi preorijentirao s obzirom na novonastalu situaciju, i skojevke su radile na:

1. ubiranje Crvene (poslije Narodne) pomoći
2. na raspačavanju letaka
3. ispisivanju antifašističkih parola po ulazima i fasadama zagrebačkih kuća
4. skupljanju oružja i municije
5. na akcijama kao što je bilo bacanje tinte na geografske karte koje su ustaše postavili u gradu da bi se vidjelo napredovanje njemačkih fašista u Sovjetskom Savezu
6. uza sve to, i dalje su skojevke I ženske realne gimnazije širile mrežu skojevske organizacije na školi, primajući u SKOJ sve omladinke koje su aktivno sudjelovale u borbi protiv ustaša
7. na formiranju borbenih grupa, tzv. udarnih trojki, oružanih grupa skojevaca iz raznih zagrebačkih škola, koje su odlazile na postavljene zadatke
8. na lijepljenju vinjeta sa srpom i čekićem po fasadama zagrebačkih kuća, što se redovito radilo noću
9. održavanju sanitetskih tečajeva (tečajevi prve pomoći), što je poslije u partizanima i te kako dobro došlo.

Sad bismo samo naveli (jer o tome opširnije pišu drugi) neke konkretne akcije zagrebačkih skojevaca u kojima su sudjelovale i naše skojevke iz I ženske realne gimnazije:

1. Prozivanje učenika Srba i Židova na maksimirskom stadionu, kad su skojevci i drugi omladinci istupili iz reda i priključili se svojim prozvanim drugovima Srbima i Židovima, pa je taj poziv ustaše Blažekovića naišao na suprotan odjek i cijeli skup je propao, jer su svi omladinci trkom odlazili sa stadiona u Maksimiru, jureći tramvajima u grad. Tako je cijeli Zagreb u trenu saznao za taj ustaški neuspjeh i sramotu.
2. Paljenje maksimirskog stadiona.
3. Akcija Anke Ljubić i Golubića, likvidacija ustaškog funkcionara kad su upali u stan da se domognu oružja.
4. Sabotiranje ustaške predstojnice na školi kad je sazivala omladinke da im saopći neku obavijest ili održi predavanje, što je redovito propadalo jer su skojevke odlazile kući i povukle veći dio omladine za sobom.
5. Na izletu na Glavici sudjelovalo je i po desetak učenica iz svakog razreda naše škole, pa kad su na povratku s tog izleta bile uhapšene, sutradan su razredi osvanuli poluprazni. Direktor Hartinger proveo je premetačinu svih kaputa učenica u garderobi, na sreću, ne našavši nikakav kompromitirajući materijal. Izletnice su bile odmah puštene jer im ustaško redarstvo nije moglo ništa dokazati — osim sudjelovanja na »komunističkom izletu«.
6. Skojevke s naše škole pronalazile su mnoge stanove simpatizera KP i inače naprednih ljudi za ilegalce u kojima su se skrivali od ustaša (o toj temi piše Andre Lušićić konkretno navodeći stanove), a i svoje stanove, odnosno stanove svojih roditelja davale na uslugu za ilegalce.

Svim ovim aktivnostima rukovalo je na I ženskoj realnoj gimnaziji ovo tadašnje školsko rukovodstvo SKOJ-a: Zorka Fak, Nada Škrinjar, Fadila Bilal, Jasna Krstić, Darinka Puškarić, Anka Ljubić, Maca Simić, Dušanka Mileusnić, Dragica Mlakar, Sofija Pavičić, Marija Vukadinović (Vuka).

I ženska realna gimnazija bila je uključena i u Troškolsko rukovodstvo SKOJ-a i u Srednjoškolsko rukovodstvo SKOJ-a za sve zagrebačke škole. U Troškolskom rukovodstvu (u kojem su bile I, II i III ženska realna gimnazija) i u Srednjoškolskom rukovodstvu SKOJ-a sa naše škole bila je delegirana i u njima nas je predstavljala Zorka Fak.

Mira Paut-Grubor

OKUPLJANJE 1 PRVE AKCIJE

DRUGA ŽENSKA REALNA GIMNAZIJA U ZAGREBU

Nije lako utvriti da li je na Drugoj ženskoj realnoj gimnaziji u Zagrebu postojala organizacija SKOJ-a i prije 1941. godine. Pregledom školskih imenika u Arhivu Hrvatske mogu se naći imena učenica za koje znamo da su kasnije bile istaknuti komunisti i borci. Pojedina imena spominju se i kada je riječ o HOČ-u, omladinskom prosvjetnom društvu oko kojeg se na zagrebačkoj Peščenici okupljala napredna omladina. Neke od bivših srednjoškolki s ove gimnazije poginule su u partizanima ili su ubijene. To su, na primjer, Vera Fabijanić i Magda Bošković (starije sestre Šonje Fabijanić, i Maje Bošković-Stulli), koje su 1941. godine bile članice skojevske organizacije u školi.

U školskoj godini 1940/41, to jest uoči okupacije, otpočelo je intenzivno okupljanje djevojaka u skojevsku organizaciju. Većina je njih u obitelji, preko roditelja, braće ili sestara, stekla antifašističko opredjeljenje. Ako je u obitelji bilo organiziranih komunista, onda su djevojke u toj sredini bile uključene u napredni pokret, najčešće u čitalačke grupe i kružoke za proučavanje marksističke literature. Odlazile su na izlete, koje su često organizirali Partija, SKOJ, URSS-ovi sindikati ili SBOTIČ. Išle su na mitinge, pa i u demonstracije. Pod takvim utjecajem one su se i u školi počele međusobno prepoznavati, a onda i organizirati. Svakako da je to bila i posljedica sve veće aktivnosti SKOJ-a u cijelom Zagrebu.

OŠTRE PODJELE UCENICA

U to je vrijeme u razredima, počevši od četvrtih (znači učenica od 14—15 godina), dolazilo do oštih podjela. Vodile su se rasprave o aktuelnim događajima. U njima su sudjelovale skojevke i napredne omladinke s jedne, a frankovke i klerikalke, kasnije ustaškinje, s druge strane. Ovakvi dijalozi imali su utjecaja na cijele razrede, na one djevojke koje su bile pasivnije ili manje zainteresirane. Koliko je taj utjecaj bio vidjelo se kasnije, nakon dolaska okupatora, kad je skojevska organizacija mogla računati na većinu učenica, znajući također u koga i koliko može imati povjerenja.

Dakle, već u jesen 1940. godine otpočelo je formiranje prvenstveno čitalačkih grupa. Koliko se sjećam, tome je prethodila jedna »šetnja« po Maksimiru, u stvari mali miting od dvadesetak djevojaka. Prisustvovala su učenice

iz svih, razreda, koje su se htjele uključiti u rad. Tu je tada bio utvrđen dogovor o organizaciji.

Prvo se počelo s proučavanjem u čitalačkim grupama, između ostalog, Engelsovog »Porijekla porodice«, Thalheimerovog »Uvoda u dijalektički materijalizam«, Bebelove knjige »Žena i socijalizam«, zatim Reimsovih »Osnova ekonomske historije« itd. Čitali smo i raspačavali omladinski list »Polet«, išli — često zajednički — gledati sovjetske filmove, o njima smo kasnije razgovarali i šire, u razredima. Taj je rad bio začetak formiranja skojevskih grupa u svim razredima, od četvrtih, dalje. U isto je vrijeme organizacija SKOJ-a Druge ženske gimnazije vodila svoje članove, ali i druge izabrane djevojke, na izlete na Sljeme, Glavicu, i na Savu u Jarun, gdje se često zajedno okupljala studentska, radnička i srednjoškolska omladina.

Zanimljivo je spomenuti da se u to vrijeme — što se produžilo i poslije okupacije — utjecaj i stav skojevki osjećao i u svakodnevnom »đačkom« životu. Većina je skojevki bila omiljena u svojim razredima. Bile su obično one »glavne« po drugarstvu i učenju, a i po tome što su često u ime razreda, kad god je trebalo, nastupale prema profesorima. Također su svojim drugaricama pomagale u učenju. Zbog toga članicama SKOJ-a nikad nije bilo teško okupiti djevojke na bilo kakvim, manjim ili značajnim poslovima. Čak i one učenice koje, kako se govorilo, nisu bile »za politiku«.

Kao što je poznato, škole su u proljeće 1941. godine, prije ulaska Nijemaca u Zagreb, obustavile nastavu, da bi nešto kasnije učenicima bile podijeljene tzv. »spomen svjedodžbe« s ustaškim grbom. Poslije toga nastupili su praznici.

Međutim, Gradski komitet SKOJ-a Zagreba odmah je organizirao srednjoškolsko rukovodstvo i, kao »nižu« organizaciju, troškolska rukovodstva za po tri srednje škole. Zatim je na svakoj školi bilo izabrano rukovodstvo SKOJ-a dotične škole. Takva je organizacija — pokazalo se — pridonijela oživljavanju rada i prilagođavanju novim uvjetima kao i konspiraciji.

SKOJEVSKO RUKOVODSTVO ŠKOLE

Rukovodstvo Druge realne gimnazije okupilo se na jednom sastanku u Maksimiru. U ime srednjoškolskog rukovodstva, s uputstvima za rad, došao je Ante Jelčić (strijeljan kao partizan Prvog zagrebačkog odreda u jesen 1941. godine, jedan od sudionika paljenja Stadiona). Na te je sastanke kasnije povremeno dolazio i Mojmir Martin, posebno na sastanke troškolskog rukovodstva kojem je pripadala i naša gimnazija. U prvom rukovodstvu škole, koliko se sjećam, bile su Ranka Stoj savijević, Mira Paut-Grubor, Nevenka Matić, Vanda Tompa. Ruta Plesner.

Prvi je zadatak bio povezati se s djevojkama iz svojih razreda, koje su ostale u gradu, a koje nisu ustaškinje. To je naravno, značilo s velikom većinom učenica.

Počele smo obilaziti naše drugarice po kućama. Razgovarajući, birale smo one koje su ma i u najblažem obliku ispoljavale antifašističko raspoloženje i — onda ih pozivale na šetnje u Maksimir. Na našoj školi bilo je razreda iz kojih je na takve šetnje dolazilo i po tridesetak djevojaka.

Po mojem mišljenju, može se smatrati da su to bili jedni od prvih većih skupova antifašističke omladine koja je do tog trenutka bila izvan neke čvršće

organizacije. Naime, iako su skojevke samo pojedinačno razgovarale na tim šetnjama (nije tu bilo nekih općih govora ili čitanja) svima je bila objašnjena politička situacija i potreba da se suprostavimo ustašama i okupatorima. Iz tih širokih omladinskih sastava kasnije su se regrutirali i organizirani članovi Saveza mlade generacije i SKOJ-a.

Skojevske igrupe na školama, pa tako i u našoj, radile su — može se reći — po dvije linije. Prvo je bilo učvršćivanje i širenje organizacije SKOJ-a i Saveza mlade generacije, što znači obavljanje svih zadataka koji su iz toga proizlazili — političkog rada, proučavanja štampe, letaka, a djelomično i teoretskog rada.

Drugo su bile udarne grupe i njihove akcije. Članovi SKOJ-a s naše gimnazije bili su povezani u udarne grupe zajedno sa skojevcima iz Treće muške gimnazije. Ovisno o vrsti akcije, u grupi je bilo dvoje, troje itd. Većinom je to bilo dijeljenje letaka i pisanje parola, crtanje srpa i čekića preko velikih njemačkih plakata sa slovom V (Victoria). Ove kombinirane grupe od skojevaca Druge ženske i Treće muške gimnazije pripadale su, unutar Zagreba, istočnom rajonu Maksimir zajedno s drugim udarnim grupama iz tog dijela grada. Svim ovim grupama rukovodili su Velja Dragović (poginuo u Jasenovcu) i Mira Paut-Grubor. Kao viša veza dolazili su Krešo Rakić i Stjepan Mlinarić-Štef. Kao što je poznato, Krešo je strijeljan, a Štef je ubijen u ustaškom redarstvu u Zvonimirovoj ulici 2. prilikom hapšenja.

U ljeti 1941. godine otpočelo je i skupljanje sanitetskog materijala i hrane za ilegalce, odjeće i različitih drugih potrepština. Osim toga, trebalo je svakodnevno smještavati ilegalce. Imali smo mnogo obitelji, roditelja naših učenica, koje su nam u tome pomagale. Najčešće su to bili antifašisti, koji su spremno primali drugove na spavanje.

Ova povezana i aktivna organizacija bila je spremna za početak školske godine. Nastava je počela mitingom u velikoj dvorani, na kojem je govorila nova direktorica, vrlo uvjerena ustaškinja, Mira Ile (ona je po dolasku partizana u Zagreb strijeljana). I nekih starih profesora nije više bilo. Uz direktoricu okupilo se i nekoliko učenica, bivših frankovki, a sada organiziranih ustaškinja u uniformama. Cijelo vrijeme rata direktorica je uz pomoć onih ustaškinja kontrolirala rad na školi, vršila premetačine, pozivala agente.

PROPAST USTAŠKE MLADEŽI

Ustaše su pokušah organizirati srednjoškolsku omladinu u Ustašku mlađež po rajonima, a propaganda za upis obavljena je preko škola i putem plakata. SKOJ u Zagrebu i organizacija Druge ženske realne gimnazije, osujetili su tu njihovu namjeru, pa su od toga morali odustati. Ako nismo nekim drugaricama iz razreda mogli ništa otvorenije reći, onda smo ih uvjeravale kako nemamo vremena ni za šta drugo osim za učenje. Zapravo, učlanjivanje po rajonima podrazumijevalo je dobrovoljnost i želju da se upiše u ustašku organizaciju. A takve želje da se veže uz ustaše zagrebačka omladina nije imala. Zbog toga su ustaše počeli postavljati organizacije na školama, računajući da se omladina tu neće usuditi pružiti otpor.

Već u rujnu 1941. SKOJ u Zagrebu odlučio je uputiti jedan letak svim zagrebačkim srednjoškolcima. Kako bi bilo osigurano da će svaka djevojka

zaista i dobiti letak, odlučeno je da se on poštom pošalje na svako ime. Naravno da takvi spiskovi nisu postojali, pa smo ih morali sastaviti, skupljajući po razredima adrese. To je trebalo raditi vrlo oprezno i neprimjetno, pitati djevojke kao slučajno. Neke smo čak pratili do njihovih kuća uz neki izgovor, kako bismo zabilježile ulicu i broj. Taj je posao skojevska organizacija naše škole obavila vrlo dobro. U listopadu 1941. kao u cijelom gradu i u svim drugim školama, sve su naše školske drugarice primile taj letak. U letku su omladinke bile pozvane da se odupru ustaškoj organizaciji i da se uključe u antifašističku borbu. Ovo je zaista bio uspjeh, iako je zbog jedne izdaje izazvao veliko hapšenje.

Poslije tog događaja i hapšenja, rukovodstvo se promijenilo. Preuzela ga je Slavica Kopčić, a kad je i ona otišla u partizane, rad su nastavile Nevenka Šoljan i Ajka Kaleb. Sada je teško rekonstruirati organizaciju kakva je bila do oslobođenja. Poznato je da su negdje 1944. godine osmi razredi pripremali štrajk.

Iako ne postoje potpuni podaci, treba spomenuti da je velik broj učenica, Jevrejki i Srпкиnja, stradao u logorima s cijelim obiteljima. Među njima i Lea Jungwirth, koja je bila član SKOJ-a. Sa svojim ocem poginula je u partizanima, u jednom četničkom pokolju, Miljenka Schlesinger je također ubijena, a njena majka je hrabro poginula kao liječnik bolnice u Petrovoj Gori.

Na kraju moram spomenuti i Nadu Radosavljević, koja je bila jedan od pokretača organizacije SKOJ-a na našoj školi uoči okupacije. Tada je bila učenica VIII razreda. U travnju 1941. napustila je Zagreb i otišla kući u Slavoniju. Tamo je bila jedan od organizatora ustanka. Poginula je ubrzo u borbi kao vrlo omiljeni politički radnik i hrabri borac.

Poslije oslobođenja u Zagrebu je umrla Ljerka Kirac. Ona je bila član SKOJ-a u našoj školi, a nekoliko mjeseci prije ulaska partizana u Zagreb vodila je poznatu ilegalnu radio stanicu.

Na kraju navodim po abecednom redu popis članova SKOJ-a Druge ženske gimnazije u Zagrebu:

Bilal-Redžić Fadila-Seka, Bošković Maja, Crnac Marica(?), Cvetko Vera, Čalić Dušanka, Dragosavljević Nada (poginula kao partizanka u Slavoniji), Fabijanić Sonja (ubijena u Jasenovcu), Jungwirth Lea (ubijena u Jasenovcu), Kaleb Ajka, Kirac Ljerka (umrla poslije rata), Kopčić Slavica, Kostelac Bran-ka, Matić Nevenka, Matul Lora (umrla poslije rata), Paut-Grubor Mira, Plesner Ruta (?), Stojavljević Ranka, Šlezinger Milenka (ubijena u Bosni), Šoljan Nevenka, Tompa Vanda, Vatovec Nadina.

DJEVOJKE IZ TREĆE ŽENSKE

Daci zagrebačkih gimnazija i srednjih stručnih škola sastali su se u rujnu 1941. godine prvi put poslije petomjesečne pauze. Nastava, prekinuta ratom, ponovo je započela. Ipak, već poslije izmjene prvih pozdrava osjetilo se da to više nije uobičajen susret bezbrižnih gimnazijalaca nakon ljetnog raspusta. Bilo nas je manje na broju. Među nama nije bilo kolega i kolegica, koji su oborena pogleda prolazili gradskim ulicama sa žutom trakom oko rukava ili su se već izgubili u vihoru prvih ratnih dana. Ponetko je nosio crni flor, a da se nitko nije usudio zapitati koga je izgubio, gdje, zašto.

Nekoliko učenika, koji su ranije gotovo nezapaženo prolazili iz razreda u razred bili su ovog puta vrlo glasni i samouvjereni. Poslije nekoliko tjedana pojavili su se u školi u ustaškim uniformama. Gledali smo se s nepovjerenjem, obazrivo postavljali pitanja. Na okupu su bili djevojčice i dječaci od 11 do 17 godina, ali vrijeme bezbrižnog djetinjstva je prošlo za sve. Svi su stajali pred jednim pitanjem: tko i kakav je kolega ili kolegica pred kojim još do prije nekoliko mjeseci nije bilo nikakvih tajni, što misle, kako su proveli prvih pet ratnih mjeseci?

Takva situacija bila je i u Trećoj ženskoj gimnaziji, koja je iz Klaićeve ulice preseljena na Savsku cestu, jer je stara školska zgrada bila ispražnjena za njemačke vojnike.

TKO JE TKO

Trebalo je svega nekoliko mjeseci da se dobije odgovor na pitanje tko je tko. Jedni su imali vlast, novac, prostorije, podršku jednog dijela profesora i kateheta, prijetnje, legalnu literaturu; drugi samo svoj žarki patriotizam, mladenački entuzijazam, spremnost na žrtve i neograničenu želju za slobodom. Na zagrebačkim ulicama visjeli su plakati o strijeljanju omladinaca, namjerno je širena fama kako će svatko tko ilegalno radi prije ili kasnije pasti u zatvor i tamo biti do smrti mučen: skojevska organizacija ipak se širila.

Već u jesen 1941. godine sastalo se prvo školsko rukovodstvo naše gimnazije u stanu drugarice Mile Pavlič, tada učenice VII razreda. Oko stola okupilo se pet djevojaka između 15 i 17 godina koje su ozbiljno raspravljale kako da pvedu daljnju akciju okupljanja omladine u školi. Bile su to Olga

Radmanović, Mila Pavlič, Dubravka Gredelj, Sonja Jazbinšek i još jedna učenica VI razreda (koja je poslije pola godine odustala od rada).

OLGA, MILA I DUBRAVKA NISU DOČEKALE SLOBODU

Od njih, tri nisu dočekale slobodu. Olga Radmanović prva je napustila školske klupe i pošto je uspješno izbjegla policiji skočivši iz drugog kata stana koji su blokirali ustaše, otišla je u partizane. No, ubrzo je stigla vijest da je Olga uhvaćena u jednoj akciji i umrla od tifusa u logoru.

Mila Pavlič iskrvarila je na pločniku Varaždina kada je, kao sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a, ilegalno, po zadatku, došla u grad i bila potkazana. Mila je nekoliko puta ilegalno dolazila u Zagreb i tada se sastajala i sa svojim kolegicama iz školskog rukovodstva SKOJ-a, pričala im o radu na oslobođenom teritoriju, interesirala se kako raste skojevska organizacija u kojoj je i ona tako marljivo, svesrdno i sa žarom radila.

Najmlađi član rukovodstva — petnaestogodišnja Dubravka Gredelj, koja je prvi put bila uhapšena početkom 1942. godine zajedno s majkom, odvučena je iz svog stana u Šenoinoj ulici kratko vrijeme prije oslobođenja i više nitko nije ništa čuo o njenim posljednjim danima u logoru u Staroj Gradiški.

Na mjesto poginulih drugarica, uhapšenih ili onih koje su otišle u partizane, dolazile su odmah druge. Raj ka Lončar bila je kratko vrijeme član rukovodstva prije nego što je otišla u partizane, gdje je također poginula. Zatim je došla Vladimira-Koka Goljevšček, (liječnica poslije oslobođenja).

SASTANCI POSLIJE »SVETE MISE«

Gotovo godinu dana svake nedjelje, točno u 10 sati, održavali su se sastanci školskog rukovodstva SKOJ-a u Klaićevoj ulici. Da bude manje zapaženo, sastanci su uvijek održavani poslije »svete mise« u školskoj kapelici. Rad se sve više granao i već je sredinom 1942. godine skojevska organizacija na Trećoj ženskoj gimnaziji brojala pedesetak članova uz nekoliko desetaka omladinki koje su bile uključene u »manji program«. Organizacija svakog razreda održavala je tjedno dva sastanka: radni i teoretski. Uz plaćanje članarine i prikupljanje za Narodnu pomoć, to je bio minimum zadataka za svakog člana SKOJ-a.

Teško je danas reći kojim putem su pretkraj 1941. godine stigle u Zagreb fotografije o zvjerskim mučenjima komunista, Jevreja i Srba u ustaškim logorima. Bilo je to strašno svjedočanstvo o zločinima okupatora i njihovih domaćih slugu. Trebalo ih je umnožiti i raspačati po gradu. Jednog je dana s nekoliko takvih fotografija došla drugarica Zorka Fak (iz I ženske gimnazije) i dala našoj gimnaziji zadatak da riješi taj problem. Smočnica u stanu jedne učenice u Deželićevoj ulici 60 pretvorena je u mali fotografski laboratorij. Za nekoliko dana dvije su skojevke odnijele »na vezu« male pakete s nekoliko stotina fotografija.

»TAJANSTVENA« BILJEŽNICA

Nitko ne zna da li je spaljena, izgubljena ili možda negdje još skrivena jedna debela bilježnica, koja bi danas — da se kojim slučajem pronađe — bila lijep dokumenat o nastojanjima skojevske organizacije da se i u teškim ilegalnim uvjetima posveti teoretskom uzdizanju svojih članova. Svaki mjesec — kroz gotovo dvije godine — po jedan član SKOJ-a imao je zadatak da prouči jednu temu i napiše svoj referat u bilježnicu, koja je zatim kružila cijelom školom. Takav rad, doduše, nije bio u skladu s potrebnom konspiracijom i oprezom, ali je organizacija na taj način riješila problem pomanjkanja literature.

U bilježnici bi se našli referati o Osnovama lenjinizma, Historiji SKP(b), Postanku čovjeka, Dijalektici prirode, Kazalištu i fiskulturi u Sovjetskom Savezu, Gorkom i o mnogim drugim temama, koje su bile izabrane više prema tome kakve su se knjige mogle nabaviti negoli po nekom utvrđenom planu. Napisati referat u bilježnicu značilo je veliku čast, i svaki član SKOJ-a nastojao je da se istakne na teoretskim sastancima kako bi i on jednom dobio »tajanstvenu« bilježnicu.

U nabavljanju literature bila je vrlo uska veza između skojevskih organizacija u zagrebačkim školama. »Školska biblioteka« brojila je obično dvadesetak knjiga (djela Krleže, Gorkog, Uptonu Sinclaira, Cesarea i drugih knjiga s indeksa) koje su, čim bi bile pročitane, prebacivane na drugu školu u zamjenu za novu literaturu. Već i samo to prebacivanje knjiga u uvjetima ilegalnosti bilo je često vrlo teško izvesti. Na III ženskoj gimnaziji u toku čitave okupacije pročitano je oko tisuću knjiga i brošura naprednih pisaca.

U skojevskoj organizaciji brzo su zapažene naročito aktivne učenice, kako na teoretsko radu tako i u svim akcijama koje je poduzimao SKOJ. Dok su u početku samo članovi školskog rukovodstva sudjelovali u akcijama pisanja parola po gradu, lijepljenja malih kolutića sa srpom i čekićem i raspačavanja letaka, u drugoj polovini 1942. ovim radom bilo je redovno — najčešće dva do tri puta mjesečno — okupljeno desetak đaka ove škole. Dok je škola bila u Savskoj ulici, njen »teren« je obično bio kraj oko Vrbanićeve, Heinzelove i drugih pokrajnjih ulica oko Zvonimirove i Krešimirovog trga.

Najmanja neopreznost mogla je biti pogibeljna. Zato su se takve akcije pripremale naročito pažljivo. Na planu grada — koji je zbog konspiracije imalo svega nekoliko organizatora akcije — bilo je točno naznačeno kretanje svakog pojedinca, odnosno para, jer su akcije uvijek izvodile zajednički po dvije škole (muška i ženska). Akcija je počela i završavala u određenu minutu, obično tako da se moglo stići kući prije policijskog sata. »Kontrolni« sastanci su pomogli da se neposredno poslije akcije imalo točan pregled o njenom uspjehu.

NEKI ČUDNI BROJEVI

Policija je dugo tragala da pronađe zašto svi uhapšeni omladinci imaju uza se papiriće s nekim čudnim brojevima, na primjer 4-15-2-14.10 ili 3-11-3-18 itd. (Rješenje: 4 = četvrtak, 15. danu mjesecu, 2 = mjesec, 14.10 vrijeme zakanog sastanka). Netko je na saslušanju izmislio da su to brojevi knjiga iz knjižnice, drugi da su to rezultati matematičkih zadataka, dok su treći na-

prosto šutjeli ili se »nisu mogli sjetiti« što bi to moglo značiti. Zapravo, na taj se način bilježilo vrijeme sastanaka. Jer, rad se već toliko razgranao da je bilo nemoguće znati napamet sve sastanke, koje je trebalo održati u toku jednog dana. Dan je bio posve ispunjen, ne samo izvan nastave nego se iskorištavao i svaki školski odmor za kratke dogovore i za sakupljanje užina koje su skojevci i simpatizeri ostavljali za svoje drugove — ilegalce.

Učenice iz III gimnazije nisu djelovale samo unutar svoje škole. Ta je organizacija dala više kadrova i za centralna srednjoškolska rukovodstva (Narodna pomoć, Savez mlade generacije, AFŽ), kao i za neke posebne akcije.

Naročita aktivnost odvijala se u okviru Narodne pomoći. Preko drugarice Koraljke Richter (njezina je majka radila u tadašnjoj Farmaciji), škola je uspjela redovno nabavljati i vrlo rijetke i tražene lijekove i sanitetski materijal. Osim dosta velikih novčanih sredstava, organizacija je uvijek, u stanovima svojih članova, imala »na lageru« živežne namirnice, deke, odjeću i obuću, a povremeno i vrijedan nakit. To su većinom bile drage uspomene — zlatni prsteni, narukvice i lančići — koje su djevojčice »izgubile« i često zato dobile oštre ukore svojih roditelja. Simpatizerke su, opet, plele vunene veste i džempere, rukavice, čarape i šalove.

Treća ženska gimnazija održavala je još jednu značajnu vezu, koja je bila uspostavljena ličnim poznanstvom. To je bila »zamjena materijala« između škole i jedne domobranske kasarne u Varaždinu. Drug Ferdo (koji je kasnije ubijen u Jasenovcu) jednom mjesečno nosio je u Zagreb neispunjene objave za putovanje domobrana po tzv. NDH, koje su se iskorištavale za odlazak vlakom u partizane. Pri povratku, drug Ferdo je nosio svežnjeve letaka, koji su se sutradan pojavili po hodnicima, sobama i dvorištu kasarne. Jednom prilikom uspio je donijeti i nekoliko domobranskih uniformi i revolvera.

PAD SREDNJOŠKOLSKOG RUKOVODSTVA NARODNE POMOĆI

U drugoj polovini 1942. godine sve su češće bile provale u srednjoškolskim redovima. Poslije strahovitih mučenja na preslušavanju osuđena je na smrt, a zatim pomilovana i odvedena u logor srednjoškolka Jasna Krstić. Hrabro je izdržao sva maltretiranja u zatvoru srednjoškolac Rudi Zdravec, koji je kasnije odveden u Lepoglavu. Herojskom smrću stradao je Mika Horvat.

Osmog studenog 1942. na sastanak srednjoškolskog rukovodstva Narodne pomoći za Zagreb upala je policija i uhapsila svih šest članova. To su bili Valent Brlečić, Mila Gerzej (posljednjih dana rata vješana kraj Zagreba), Josipa Čakarić, Sonja Jazbinšek, Ida Scheller i Ante šišul. Odvedeno je još nekoliko srednjoškolaca. Policija je mnogo znala jer je neki student, koji se prikazivao kao vrlo aktivan omladinac, bio zapravo konfident. Njegov zadatak u policiji bio je da povremeno prisustvuje preslušavanjima i da pokuša zavrbovati uhapšene skojevce da rade za ustaše. Ali, svi njegovi pokušaji bili su uzaludni. Omladinci su se u zatvoru držali hrabro, a skojevska organizacija 3e i dalje širila. Ni jedno mjesto nije ostalo prazno. Na mjesto uhapšenog druga došao je novi član.

Jedan od važnih zadataka organizacije bio je postići masovnost u radu. Zato je SKOJ pored »ozbiljnih« akcija poduzimao i sitne, »đačke«, na kojima je mogao okupiti velik broj omladinki. Jedna od takvih akcija bilo je masovno napuštanje nastave u znak protesta što se nisu zagrijavale učionice. Bilo je organizirano nekoliko takvih »političkih markiranja«.

Druga masovna akcija bila je povodom tragične smrti Gorana Kovačića kojega su ubili četnici. Treća ženska gimnazija bila je već otprije posebno povezana s tim piscem. Njegova zaručnica Ivana Car bila je profesor na toj gimnaziji, i to jedan od najomiljenijih. Stoga su učenice naročito mnogo čitale djela Gorana Kovačića i posebno ga zavoljele. Takve okolnosti iskoristila je skojevska organizacija za svoj rad. Na dan kad se saznalo da je Goran mrtav u školskim hodnicima za vrijeme odmora nije bilo uobičajenog žamora. Cijela škola je šutnjom odala počast poginulom borcu — književniku.

O masovnosti rada govori i primjer tadašnjeg VII razreda, najaktivnijeg razreda u školi. Od trideset dvije učenice, potkraj 1942. godine bilo je devet članica SKOJ-a uz veći broj aktivnih simpatizerki. Iz tog razreda najviše je djevojaka otišlo u partizane, njih šest: Nada Nedeljković, Vladimira Goljevšček, Šonja Jazbinšek, Zdenka Jakopović, Koraljka Eicher i Štefica Puškarić.

BORBA ZA SVAKU OMLADINKU

Bilo je još mnogo drugih akcija. Tako je, na primjer, organiziran kurs prve pomoći, na ledini preko Save skojevke su učile baratati oružjem i slično. Jednom, sredinom 1942. godine, stigla je poruka da se svi članovi izjasne da li bi u slučaju potrebe bili spremni da se bore na barikadama (vjeruje se da je netko na taj način želio provjeriti spremnost organizacije). Rezultat je u III ženskoj gimnaziji bio vrlo povoljan. Tri četvrtine članova dalo je pozitivan odgovor, dok su ostali izjavili da nisu sigurni kako bi se držali u takvoj situaciji.

Organizacija se borila, katkada dugo i uporno, za svaku omladinku za koju se pretpostavljalo da bi jednom mogla postati član SKOJ-a. Ako je takva omladinka imala smisla, na primjer, za slikarstvo, onaj tko je bio »zaduženi« za nju često je po godinu dana obilazio sve izložbe, prilazio s taktom i oprezno započinjao diskusije da bi, napokon, prešao na političke teme. Bila je sretna okolnost da su skojevci bili uglavnom najbolji đaci, pa su pomagali ostalima i vrijeme zajedničkog učenja iskorištavali za politički rad. Katkada je to završavalo bez uspjeha. Ali, jedna od osnovnih kvaliteta koja se posebno cijenila kod svakog člana SKOJ-a bila je hrabrost i smisao za aktivnost na okupljanju omladine.

ANTIFAŠISTIČKI RAD BUDUĆIH UČITELJA

NAPREDNI STUDENTI NA VISOKOJ PEDAGOŠKOJ ŠKOLI
1940–1945

Viša pedagoška škola u Zagrebu bila je u staroj Jugoslaviji jedina visokoškolska ustanova u Hrvatskoj gdje su učitelji mogli nakon dvogodišnje vrlo dobre ili odlične prakse usavršavati svoja znanja, pa su mnogi, a posebno sljedbenici naprednih političkih ideja, nastojali da je završe. U toku rata bila je produžena na tri godine i dobila naziv Visoka pedagoška škola.

Generacija koja se upisala na studij 1940/41 godine bila je svjesna da studij neće teći normalno zbog rata u Evropi i da će svoje stručne ciljeve morati podrediti ciljevima borbe naprednih snaga zemlje. Na školi je već postojala grupa starijih drugova, istaknutijih pedagoških i političkih radnika, među kojima su se posebno isticali: Stjepan Desić, Grgur Karlovčan, Nikola Gazibara, koji su vrlo brzo okupili novopridošle studente i političke aktiviste iz različitih mjesta boravka kao što su: Marin Franičević, Spasoje i Zdravka Vukadinović, štefa Godler, Katica Mažuran, Eduard Vajnaht, Zdenka Sladović, kao i veći broj simpatizera kao što su bili: Antica Bratanić, Franjo Hranuelli, Darinka Host, Marija Kovač, An-ka Kastropeli, Desa Mavar, Marija Primožić, Mila Radić, Nevenka Roca, Matej Sova, Mojmir Smiljanić, Antonija, Tropp, Bogdan Svilokos i Jelka Novak.

POVEZANOST STUDENATA PEDAGOGIJE S RADNIČKIM POKRETOM

Napredni učitelji u staroj Jugoslaviji su se međusobno dosta široko poznavali. Povezivale su ih zadruge: »Ivan Filipović« iz Zagreba, »Vuk Stefanović Karadžić« iz Beograda te »Petar Kočić« iz Banja Luke. Zadruge su imale svoje ogranke u svim većim mjestima i okupljale su prosvjetne radnike u proučavanju aktualnih pedagoških i političkih pitanja, pa su u ono doba učinile veoma mnogo na stručnom i ideološkom usavršavanju. Pored težnje za znanjem napredni učitelji, nastavljajući školovanje, oslobađali su se za neko vrijeme i okova provincije gdje su im reakcionarni općinski i kotarski načelnici sudili bez suda.

U predratnim godinama napredni radnički pokret bio je veoma živ, pa se i studenti VPSH povezuju s antifašističkim organizacijama grada Zagreba, posebno Trnja, Trešnjevke i črnomerca. Oni sudjeluju u mnogim akcijama, u štrajkovima, priredbama. Na masovnim sastancima studenata VPSH napredni studenti vode glavnu riječ, a uz njih se svrstavaju i mnogi koji su do tada

bili nezainteresirani za politička kretanja. Na użim sastancima aktivisti pro-ućavaju razlićitu legalnu i ilegalnu literaturu iz politićke ekonomije, razvitka društva, te uputstava o konspirativnom radu i slićno.

O velićini i znaćaju utjecaja naprednih studenata na VPŠ-u govori i ćinjenica da su u Odbor studenata VPŠ u 1940/41 godine bili izabrani uglavnom studenti ljevićari s drugom Stjepanom Desićem kao predsjednikom. Taj je Odbor donio i svoj program rada sa slijedećim zadacima:

a) Reformiranje VPŠ-e, tj. da se studij produţi na tri godine, da se peti razred ućiteljske škole prizna kao godina studija, te da se takvo ćetverogodišnje školovanje izjednaći sa stjecanjem znanja na Filozofskom fakultetu i da škola dobije naziv Visoka pedagoška škola kao što je nekada ranije i imala.

b) Uvođenje u studij više razlićitih grupa nastavnih predmeta, a posebno kao samostalnu grupu pedagoških predmeta.

c) Stvaranje kluba studenata VPŠ u kojem bi se razvijao teoretski, politićki i kulturni ţivot.

d) Traţenje povlastica za voţnju tramvajem kao što su to imah i ostali studenti.

e) Organiziranje menze za studente koji su ţivjeli odvojeno od svojih porodica.

Iako su to preteţno bili staleški problemi, uklapah su se u revolucionarno vrijeme i vrenje, jer je u to doba najveći broj antifašista nastupao otvoreno u svojim udruţenjima. Tako je, na primjer, bila vrlo burna skupština zadruge »Ivan Filipović« na kojoj su glavnu rijeć vodili upravo napredni studenti VPŠ, ili skupština društva »Prosvjeta ţene« gdje su djelovale i studentice ove škole.

Kad je Jugoslavija pristupila Osovini fašizma kao nezaraćeni ćlan, u demonstracijama 27. marta 1941. organizirano sudjeluju studenti VPŠ. — U samoj školi na seminarima iz hrvatsko-srpske knjiţevnosti, a posebno iz pedagogije, vođene su ţućne diskusije između antifašista i fašista. Tu su branjene napredne postavke znanosti. Fašista je bilo malo, ali su znali da dolazi njihovo vrijeme, pa su bili agresivni.

Nakon okupacije zemlje fašisti su dolazili u školu u ustaškim uniformama. U lipnju 1941. popisah su sve Srbe i »komuniste« (sve koji su se isticali kao napredni studenti) da bi im zabranili daljnje redovno školovanje i polaganje ispita. Te zahtjeve u poćetku nisu podrţavale školske vlasti, pa je manji broj studenata bio vraćen na školu, ali su ipak svi istaknutiji ljevićari bili odstranjeni.

Żivu aktivnu prijeratnu atmosferu zamijenilo je ratno vrijeme, koje je donijelo strah, nesigurnost i izvjesnu dezorijentaciju. Srbi većinom napuštaju Zagreb, neki se studenti odazivaju u domobranstvo, a na školi ostaju preteţno ţene i šaćica ustaša koji pokušavaju proširiti svoj utjecaj i oformiti ustašku organizaciju, ali ne uspijevaju.

Neki su istaknuti aktivisti bili odmah udaljeni sa VPŠ, bili su i prve ųrtve ustaškog terora. Tako Grgur Karlovćan, koji se odmah ukljućio u dizanje ustanka i u tom radu bio uhvaćen, pogubljen je 1942. godine, na zvjerski naćin u logoru Stara Gradiška, Nikola Gazibara je sa cijelom obitelji poginuo 1941. godine, a Spasoje Vukadinović, koji je 1941. godine dospio u logor, te umro 1942. godine u zloglasnom koncentracionom logoru u Piacenzi (Italija).

ORGANIZACIJA SKOJA-a NA VPŠ

Međutim, teror fašista ipak nije uspio zaplašiti i ugasiti rad antifašista i politička aktivnost nije na VPŠ prestala. U jesen 1941. godine i prvoj polovici 1942. dolazi nova grupa studenata, među kojima je bilo naprednih i aktivnih učitelja, koji ovdje na VPŠ nisu bili kompromitirani, kao na primjer: Marija Antić-Ružić, Ivan Crkvenčić, Duka Kosak, Vjekoslav Kaleb, Ivan Makek, Tomislav Radić, Milo Asić, Ljubica Šmigmator, Ratko Zetković, Ante Petrović, Zvonimir Wolf, Miljenko Pekota, Dušan Tumpić (do travnja 1943), Hortenzije Pavić, Egidije Paris i drugi. Politička aktivnost se pomalo nastavlja. U početku se pojedinci samoinicijativno nastoje povezati i uključiti u rad antifašista. Skuplja se novčana pomoć, odjeća, hrana, pojedini osiguravaju i daju svoje stanove za ilegalne sastanke ili prenočišta ilegalcima i slično.

Na takvim zadacima su se potvrđivali oni najaktivniji, ali i oni koji su imali hrabrosti i mogućnosti da takve zadatke izvršavaju.

Broj takovih na VPŠ se povećavao i grupica onih od ranije aktivnih osjetila je potrebu da oformi organizaciju koja bi se povezala s antifašističkom organizacijom rajona na kome je bila i VPŠ. Tako se Zdravka Vukadinović preko svoje sestre Rajne Kravar, koja je bila član KPJ, povezuje s Tonkom Špan-Borić, koja je bila studentica šumarstva i član rukovodstva SKOJ-a na Sveučilištu. Tako je formirana organizacija SKOJ-a na VPŠ u prosincu 1941. u koju su ušli Zdravka Vukadinović, štefa Godler, Katica Mažuran, Tomislav Radić, Duka Kosak i Ljubica Šmigmator. Rukovodilac grupe bila je Zdravka Vukadinović, koja održava veze s Tonkom Špan, Dušankom Mileusić, Josipom Kulušićem — Dugim, pa s »Crnim« (pravo ime nepoznato), svi su iz rukovodstva SKOJ-a Sveučilišta, a, pored toga održava i veze sa svojom sestrom Rajnom Kravar i Maricom Zastavniković-Barunicom.

Pomoć u novcu i odjeći od Organizacije na VPŠ preuzimala je najprije Marica Zastavniković, a kasnije i druge veze. Naša organizacija je od njih dobivala vunu i tekstilni materijal, što je preko svojih aktivista, najčešće obitelji i rodbine ili blizih prijatelja, davala za izradu odjevnih predmeta za partizane. U tom poslu su se posebno isticale majke Katice Mažuran i Jelke Novak.

Prikupljanjem novčane pomoći naša organizacija okuplja i povezuje sve veći broj studenata. Taj se rad obavlja veoma konspirativno.

U početku 1942. godine u partizane odlazi Tomislav Radić, jer je bio pozvan u domobranstvo. Hrabro je poginuo 9. svibnja 1942. godine u borbi s ustašama u Andraševcu kraj Donje Stubice kao komandir Druge čete Zagorskog partizanskog odreda. Poslije njega ubrzo odlazi u partizane i Duka Kosak. U toku 1942. godine neko su vrijeme u našu organizaciju bile uključene i dvije profesorice: Vojna Krtolica-Marojević i Jelka Ružić, koje su bile zadužene za rad sa srednjoškolskom omladinom. Jelka Ružić je polovinom 1943. godine bila uhapšena, ali je njeno držanje na policiji bilo izvanredno. Poznavao je lično mnoge članove naše organizacije, ali tu nije došlo do provale.

PROŠIRENJE SKOJEVSKIH VEZA

U organizaciji ostaju i dalje aktivno rade spomenute drugarice koje uz ostale zadatke održavaju i veze sa selima Harmicom, Lukom i Pušćom Bistrom.

Svoje redovne sastanke održavaju najčešće u stanu Katicice Mažuran. Na te sastanke svaki put dolaze i »više veze« iz sveučilišne organizacije. U sjećanju svih su ostali sastanci s drugom Kulušićem, koji je, iako mlad, dobro poznao situaciju u zagrebačkim organizacijama, a znao je i primijeniti marksističku teoriju u revolucionarnu praksu. Na svakom takvom sastanku osim konkretnih i praktičnih zadataka, bilo je neizostavno i teoretsko-ideološko obrazovanje.

Naša organizacija, kao i ostale omladinske organizacije, bila je zadužena za uništavanje raznih ustaških plakata, za pisanje parola i slično. Međutim, kako su svi članovi ove organizacije mahom bili nešto i stariji, a i familijarni, to su ovakve zadatke primali s izvjesnim nedogovanjem ocjenjujući da bi mogli izvršavati druge, možda i važnije, zadatke, koji bi više odgovarali njihovoj dobi. Zato je od »više veze« iz Sveučilišne skojevske organizacije zatražena veza s nekom organizacijom profesora. Taj je zahtjev prihvaćen kao opravdan. Naša organizacija je odredila Ljubicu Šmigmator za povezivanje.

U devetom mjesecu 1942. putem niza veza došlo se do druga Borisa Bakrača, koji je Ljubicu Šmigmator povezo sa prof. Bogdanom Ogrizovićem. Tako je ona bila uključena u jednu organizaciju profesora (Bogdan Ogrizović Radovan Reicherzer, Anina Tompa i Ivanka Bakrač), Katica Mažuran uključena je u jednu grupu novinara, a Zdravka Vukadinović bila je veza između različitih organizacija NOO-a. Tako one prekidaju rad u organizaciji na VPŠ, čime u stvari i prestaje rad te organizacije na VPŠ.

Ali se aktivnost i dalje nastavlja. Tu je ostala Štefa Godler, koja nastavlja sa okupljanjem aktivista i angažira ih naročito na prikupljanju pomoći. Ona pronalazi aktiviste i među mlađim studentima koji dolaze na VPŠ od 1943. godine nadalje i koji se uključuju u različite organizacije izvan škole. Nakon odlaska Štefe Godler, rad nastavlja Elvira Asić, pa Zagorka Kapetanović, koja je održavala veze sa studentima medicine, te Zvonko Priselac.

Također treba napomenuti da drugarice Vukadinović i Mažuran nisu prekidale svoje veze i djelovanje na VPŠ i nakon toga što su bile upućene na druge zadatke i što su pravila konspiracije to zahtijevala, naprosto iz razloga jer su u toj sredini od ranije bile poznate kao aktivistkinje i što su se na njih obraćali svi oni koji su želili bilo kako surađivati i pomagati NOP. Takovo njihovo djelovanje na VPŠ produžuje se sve do kraja njihova školovanja.

U radu studenata VPŠ-a od 1941. do 1945. godine bilo je mnogo poteškoća — nastava se neuredno održavala, bilo je prekida u radu skojevske organizacije, hapšenja, strijeljanja raznih »veza« (Kulušić ubijen, Ogrizović, Reicherzer, Ivakić i drugi hapšeni i obješeni, Jelka Ružić hapšena i si.). Bilo je osipanja organizacije, traženja novih veza. Ipak sve to nije uništilo rad naprednih studenata, čak su sve više jačali svoju aktivnost i okupljali većinu studenata, i aktivirajući ih u borbi protiv fašizma. Ustaški elementi u svojoj državi nisu nikada uspjeli na VPŠ formirati svoju organizaciju »Ustaški stožer«, iako su to od 1941. do 1945. godine nekoliko puta pokušavali.

I broj sudionika u NOB-u također govori o naprednoj orijentaciji i doprinosu studenata VPŠ u tom vremenu. Među prvima treba spomenuti starijeg druga Martina Puštaka koji je iscrpljen ratom umro na Petrovoj Gori 1. lipnja 1944. Na njegov spomen Klub prosvjetnih radnika u Zagrebu nosi njegovo ime kao i nekoliko i škola. Sličan je primjer i Grgura Karlovčana, pa njegove žene Stanojke Manojlović-Karlovčan koja je ratni vojni invalid sa Sutjeske.

Tu je i prvoborac poznati književnik Marin Franičević, zatim Vjekoslav Kaleb, pa Stjepan Desić, Tomica Radić, Duka Kosak, Ratimir Zetković, Dušan Tumpić, Ljubomir Turk, Ivo Makek, Edo Vajnaht, Ljubica Šmigmator, Ivan Crkvenčić, Marija Antić, Ante Petrović, Milivoj i Elvira Asić, Zvonimir Wolf, Egidije Paris, Franjo Hranuelli, Vladimir Kogoj, Mojmir Smiljanić, Emil Žunić i drugi.

Uz studente koji su se borili protiv fašizma treba svakako spomenuti pomoć i podršku znatnog broja profesora i tehničkog osoblja, koji su poznavali aktiviste, pomagali im, određivali im pogodne ispitne rokove i slično. U prvom redu je tu prof. Filip Ravlić, koji je i sam s grupom studenata otišao u NOB 1944. godine. On je sakupljao pomoć i za Narodni zajam. Zatim prof. Mihovil Kombol i Eros Sequi (bio je partizan). Isto tako treba istaći i podvornika Melhiora Gluhaka, koji je zaštitivao aktiviste, obavještavao ih o prisutnosti ustaša, upozoravao na opasnosti i tome slično. Njegovo dvoje djece bili su također aktivisti NOR-a. Sin je bio suđen među grupom studenata, a kćerka je otišla u partizane.

KAKO SMO SE BORILI

SKOJEVCI NA PRVOJ MUŠKOJ REALNOJ GIMNAZIJI

Prije rata, naročito od 1938. godine, jača skojevska organizacija na Prvoj muškoj realnoj gimnaziji i organizaciono i politički. U to vrijeme bila je sramota ako učenik viših razreda nije ništa pročitao od tzv. lijeve, socijalne literature. Krleža pao pisac bio je na prvom mjestu. Veliku zaslugu u svemu tome imali su studenti komunisti koji su djelovali na pojedinim školama, sve dok u 1940. godini nije osnovano školsko rukovodstvo SKOJ-a.

SKOJ je prodro u svaki viši razred. Sve legalne školske organizacije (Društvo trezvene mladeži, literarna, rukometna i lakoatletska sekcija) pod utjecajem su skojevske organizacije. Skojevci su na čelu ili u rukovodstvima tih organizacija, a izabrani su demokratskim putem. To je bio rezultat svestranog angažiranja skojevaca od kojih su mnogi bili među najboljim lakoatletičarima, rukometašima, odnosno najaktivniji unutar drugih sekcija. Često organiziramo izlete na Sljeme ili Glavicu, samostalno ili zajedno s radničkom omladinom. Sudjelujemo i u radničkim demonstracijama toga vremena.

Sve se to odvijalo u uvjetima prodiranja fašizma (Španjolska, okupacija Etiopije, aneksija Austrije, okupacija čehoslovačke i Poljske). I unutar naše zemlje fašistički elementi dižu glave i pojačavaju aktivnost. Svi ti događaji tema su živih rasprava. Skojevci u svakoj prilici potiču te razgovore. Frankovci pro turaj u svoj časopis »Plavu reviju«, ali, zbog naše snage, to čine prikriveno, dok skojevci otvoreno na školi prodaju naš list »Polet«. Poneki ispad frankovaca iskorištavamo za političko raskrinkavanje njihove ideologije i politike.

Diferencijacija za ili protiv fašizma takvog je intenziteta da je rijetko koji učenik mogao ostati po strani. Vrlo važan činilac u svemu tome bio je velik ugled skojevaca kao dobrih učenika i kolega koji su često pomagali svojim vršnjacima gdje je god to bilo potrebno (od učenja pa dalje). Naravno, među skojevcima je bilo istaknutih sportaša, pjevača i muzičara pa je i to bio značajan faktor za okupljanje kolega. Uz ostalo, kolektivno organiziramo posjete drami i operi Hrvatskog narodnog kazališta. Galerija kazališta je tada bila svojevrsan žiri, koji su čak spominjali i kazališni kritičari u novinama. Jednom su prilikom đaci vrlo bučno isfučkali neke trećerazredne interprete iz fašističke Italije.

Tu je i progresivan utjecaj profesora (dr Anton Kajfeš, Milan Špalj, Josip Lukatela, dr Marijan Tkalčić, Marko Sinovčić, Branko Pavlović, Milka Simović i drugi), koji su i preko svojih nastavnih predmeta znali u učenike usaditi nove elemente demokratske i antifašističke svijesti.

OKUPACIJA

Prvi dani produžetka nastave nakon ulaska hitlerovaca u grad bili su posebno mučni. Svi smo zabrinuti. Očekujemo sa zebnjom poteze ustaške vlasti. Naši vršnjaci Jevreji i Srbi su prestrašeni. Nastojimo ih ohrabriti, ali i sami znamo da dolaze teški dani.

Jedino su narasla krila onim našim frankovačkim i klerofašistički nastrojenim »kolegama«. Jedni se već prave važni, a drugi kao da još ne znaju svoju pravu ulogu. No, iz dana u dan postaju sve uobraženiji i službeniji, a jaz između njih i velike većine učenika sve dublji.

Ustaše su odmah pokušali organizirati srednjoškolsku i drugu omladinu po uzoru na fašističku organizaciju »Hitler-Jugend«.

Prema njihovom programu, prvi koraci u stvaranju takve organizacije bile bi vježbe stupanja i prestrojavanja. Za mjesta vježbi određena su tadašnja nogometna igrališta.

Ustaško objašnjenje da su te vježbe pripreme za mimohod ispred Pavelića, srednjoškolci su dočekali pasivno. Završetak te »igre« za Prvu realnu gimnaziju izgledao je ovako: novopostavljeni ravnatelj, poznati klerofašist, sazvao je zbor svih učenika viših razreda. Jedan ustaša je tada prenio ovu poruku stožera (rukovodstva) »Ustaške mladeži« za grad Zagreb: »Za Prvu realnu ustaše imaju dosta olova, Savska cesta dosta je dugačka (u Savskoj cesti bila je poznata kaznionica), a Jasenovac je dosta širok«.

Novopečeni ravnatelj je onda nešto objašnjavao da bi završio riječima: »Dajte barem formu, ako već nećete duh«. Đaci su sve to mirno i nijemo saslušali, ali Prva realna, kao škola, u defileju nije sudjelovala.

Slično je bilo i drugdje pa je taj pokušaj fašizacije omladine definitivno propao. To je za ustaše bio nov poraz, iako se vjerojatno još nisu bili oporavili od onog na stadionu u Maksimiru kad im je propao pokušaj razdvajanja hrvatske od srpske i jevrejske omladine.

SAVICA I ZBOR NA JARUNU

U prvoj polovici mjeseca lipnja 1941. godine službeno je završena školska godina. Novostvorena ustaška vlast velikodušno je podarila svakom učeniku »svjedodžbu u spomen prve školske godine u NDH«. Nema ponavljanja razreda ni popravaka, svi idu dalje »u spomen NDH«.

Ali, ni taj poklon nije nas obmanuo. Iako su nastupili ljetni praznici, za SKOJ i naprednu omladinu nema raspusta. Dogovoreno je da budemo neprestano na okupu.

Kao mjesto stalnog sastajanja određena je »Savica«, zapravo prostor između željezničkog i crvenog mosta na Savi. Tu se svakodnevno nalazimo. Srednjoškolsko rukovodstvo je u mogućnosti da prenosi upute, a tu je i mjesto dogovora. Za prolaznike mi smo bili samo nestašni kupaci koji tu provode slobodno vrijeme.

Jednog smo se dana našli na »Savici« u najvećem broju. Razlog je bila rano ujutro objavljena vijest o napadu Hitlera na SSSR. Pojedinačno smo obaviješteni da će se toga dana održati sastanak skojevaca u Jarunu.

Okupilo nas se vjerojatno više od dvije stotine. Svi smo uzbuđeni. Dvojica govornika drže vatrene govore. Analiziraju novonastalo stanje i naše

zadatke. Prema sjećanju, prevladavao je snažan optimizam zbog ulaska Crvene armije na ratnu scenu.

Sve su se procjene svodile na to da je neminovan poraz hitlerovaca za nekoliko tjedana. Jedan od govornika spomenuo je nekoliko mjeseci, ali je velika većina prisutnih smatrala da je to nedopustiva nevjerica u snage Sovjetskog Saveza. Među nama bilo je, uz ostalo, govora i o najkraćem putu Crvene armije do naše zemlje.

Razišli smo se vrlo zadovoljni i raspoloženi, uvjereni da je slom fašizma vrlo blizak. Putem prema gradu pjevali smo otvoreno borbene pjesme i pored njemačkih vojnika koji su taj predio izabrali za šetnje sa svojim »odabrancima«.

Dosta je trebalo vremena da shvatimo koliko je još duga i teško naša borba i da spoznamo kako povlačenje Crvene armije nije samo taktički manevar.

SELIDBA ŠKOLE I — KEMIKALIJA

Prvih dana nove školske godine (1941/42) izabiremo drugove za oružane udarne grupe. Oni prestaju da budu skojevci na školi i ne smiju se više politički ni po čemu isticati. To zahtijeva karakter zadatka. Oni će oružjem štititi organizacije NOP-a i pojedine aktiviste od izdajica, provokatora i ustaških policajaca. U najužem krugu izabrali smo one koji su se iskazali kao najbolji na dotadašnjim zadacima.

U to vrijeme prestaje rad svih sekcija, od sportskih do literarne.

Na srednjoškolskom igralištu u Klaićevoj ulici (tada najmodernijem novom igralištu) šepure se i rekreiraju pripadnici njemačke vojske.

Za vrijeme školskog raspusta jedan dio naše gimnazije zaposjeli su Nijemci. Nastava se stoga odvijala neredovito, uz klackanje cokula njemačkih vojnika i obaveznu pjesmu »Lili Marlen«. To je bio znak da škola postaje njemačka kasarna.

Ubrzo doznajemo da selimo u Medulićevu ulicu, u zgradu Učiteljske škole. Učenici su određeni za radnu snagu. Mi, skojevci, selidbu dočekujemo pripremljeni s popisima kemikalija i instrumenata koji će tom prilikom promijeniti vlasnika i namjenu. Za nas je stoga najinteresantiji kemijski i fizikalni kabinet. Za taj posao određujemo naše ljude. Materijali se, prema planu, prenose na određenu adresu.

U kemijskom kabinetu našli smo pedantno složene njemačke naprtnjače s fišekljamama i puškama. Odmah je pala ideja da i to uđe u naš plan. Pojedinci predlažu da iz zgrade iznesemo i nekoliko pušaka. Ipak, bilo bi to suviše riskantno kraj njemačke straže na izlazu i, tako reći, naočigled nekih ustaša-đaka koji su se tu nalazili. Ali zato kolega Stjepan Miletić i još neki hladnokrvno vade metke iz fišeklija, a zatim ih iznosimo napolje. Jedan od naših je, izvan popisa, uzeo bocu nitroglicerina i odnio u sklonište. Drug koji je preuzimao stvari (kemikalije i instrumente) najednom se ukočio i zapitao: »Kuda si se kretao s tom bocom?« Ovaj mu detaljno sve ispriča, »čovječe, pa to je nitroglicerina koji eksplodira prilikom udarca, a ti, lijepo, u tramvaj, a ovdje ga stavlja na stol kao da je to boca obične vode!«

Već drugi dan ravnatelj je poveo oštru istragu o nestanku nekih stvari. Vjerojatno ga je profesor kemije upozorio da su nestale neke boce s kemikalijama. Kao osumnjičenog ravnatelj poziva jednog našeg druga, prijeti mu policijom i logorom ako ne kaže sve što mu je poznato o krađi. U jednom momentu kao da je naš kolega odlučio da oda kradljivca. Kada se ravnatelj već hvatao za telefon da zove ustašku policiju, ovaj mu odaje kao krivca jednog učenika — istaknutog ustašu. Taj se, naime, hvalio u tramvaju, pred nekoliko đaka, kako je »maznuo« elektrostatički aparat iz fizikalnog kabineta. Slijedi provjera, pa zatim prividno zatišje, ali ne zadugo.

Nakon nekoliko dana ravnatelj osobno rukovodi premetačinom u VHB razredu. Pomažu mu u tome trojica đaka ustaša (više ih nije bilo). Zadržava četvoricu učenika radi detaljnijeg pretresa. Tu četvoricu je za to vrijeme pred zgradom učiteljske škole čekao gotovo čitav naš razred. Razišli smo se tek kad smo se uvjerali da su izašli bez uniformirane pratnje.

ABECEDA BORBENOSTI

U kasnu jesen 1941, ili na početku 1942. godine cijeli je grad bio izlijepljen velikim posterom s likom ustaškog mladića i parolom »Mladež — naša uzdanica«. Kako smo mi u to vrijeme imali, uz ostalo, i male okrugle gumirane etikete sa srpom i čekićem, ubrzo su ti mladići na posteru umjesto ustaške oznake »U« na kapi dobili naš znak — srp i čekić. Dakako, ustaške vlasti su odmah naredile da se ti znakovi uklone. I zaista, znakovi su uklonjeni, ali su ostali plakati koji predstavljaju ustaškog mladića s rupom na glavi.

Meta naših akcija bile su i ustaške zidne novine, a posebno veliki panoi s geografskom kartom na kojima su ustaše obilježavali napredovanje njemačkih trupa u Rusiji. Te su njihove propagandne novine i panoi gotovo redovno bili poprskani crvenom ili crnom tintom, odnosno bojom. Ustaše su bjesnjeli, postavljali zasjede u blizini tih panoa, ali je odvažna omladina znala uvijek naći puta i načina da tu propagandu onemogući ili ismije. Taj se »posao« u to vrijeme smatrao u našim redovima manje »opasnim«, odnosno abecedom borbenosti, iako je kazna bila ista kao i za one opasnije akcije: smrt, ili polagano ali sigurno umiranje u nekom od logora.

ŠEĆER IZ TVORNICE »POKORNI«

Skojevci su u to vrijeme organizirali i skupljanje hrane za ilegalce, što nije bilo baš lako jer je tada većina građana i te kako oskudijevala u najosnovnijim artiklima prehrane. U tu svrhu delegirali smo pojedince na rad u odbore »Narodne pomoći«. Ta je aktivnost imala uspjeha i po širini uključenih pojedinaca. Možda je s time u vezi zanimljiv jedan detalj. Otac jednog skojevca bio je vlasnik tvornice likera »Pokorni« pa smo njegova sina zadužili da na određenu adresu prenese što je moguće više šećera.

Ovaj je, kako je to kasnije ispričao, jednostavno zadužio podvornika svoga oca da na ručnim kolicima preveze vreću šećera na označenu adresu. Bio je zbog toga kritiziran, zbog nekonspirativnosti itd., ali je ovaj svemu tome suprotstavio vrlo jak argument: da je sam izvršio zadatak, to bi značilo

mного manje šećera, koliko bi već sam mogao prenijeti u naramku, i to uz još veću opasnost.

Početakom 1942. godine pokušala je ustaška školska vlast pokrenuti među đacima sličnu akciju skupljanja, dakako s drugim ciljem: radilo se o skupljanju posuđa, deka, i posteljina za ustaške izbjeglice iz partizanskih rajona. Ravnatelj naše gimnazije je osobno obilazio sve razrede, objašnjavao i apelirao na ljudske osjećaje, da bi, na kraju, svakom đaku koji donese barem jednu žlicu ili vilicu obećao jedan slobodan dan od nastave. Nakon govora ravnatelja, u našem je razredu nastao tajac, nitko se nije javio. Ravnatelj je, bijesan, napustio razred. Slično je ta njihova akcija prošla i u svim drugim razredima.

I to je bio jedan od bezbrojnih sitnih udaraca ustaškom režimu.

ŠKOLSKE ZIDNE NOVINE

U svim srednjim školama đaci ustaše krajem 1941. godine, uz punu pomoć školskih vlasti, organiziraju izdavanje školskih zidnih novina. Međutim, najbolji crtači su kod nas bili skojevci, odnosno naši aktivisti, a »kvalitetne« zidne novine nije bilo moguće načiniti bez njih. To su znali ti malobrojni ustaše i zato su zamolili naše kolege za pomoć.

Skojevska organizacija je tu »pomoć« odobrila, s tim da naši ljudi (kao tehnička lica) unesu takve sadržaje koje ćemo moći politički iskoristiti. Dogovoreno je da to budu teme i slike o Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru (talijanska okupacija), o Međimurju (mađarska okupacija) i da, eventualno, proture napad na jednog našeg kolegu (Slovenca iz Trsta) kojega smo, kao skojevca, natjerah da se učlani u talijansku fašističku omladinu.

I tako jednog dana osvanu zidne novine u novom, velikom staklenom ormariću. Na najistaknutijim mjestima nalazili su se motivi s mora s naglašenim tekstovima o hrvatskim krajevima, koji to zapravo više nisu. To je bio povod da iniciramo razgovore o temi kome pripadaju navedeni krajevi. Istodobno smo, prema našem planu, našeg tršćanskog Slovenca uputili da, kao član fašističke talijanske omladine ode do talijanskog ambasadora i oštro protestira protiv takvog pisanja o čisto talijanskim teritorijima. Ambasador je našeg kolegu mirio i obećao vrlo oštre mjere.

S nestrpljenjem smo očekivali rasplet. Već drugi dan je cilj naše akcije potpuno ostvaren. Školski podvornik nam je ispričao da su došli talijanski fašisti, da su puškama razbili stakleni ormarić, skinuli zidne novine, kod ravnatelja bahato sačinili zapisnik i zahtijevali kućne adrese autora zidnih novina. To se brzo pročulo i otvoreno, žustro komentiralo na školi. Tada su pale i posljednje iluzije kod onih koji su možda još vjerovali da je tzv. NDH nekakva »nezavisna hrvatska država«.

DOŠLI SMO U NOVU SREDINU

SKOJEVCI U DRUGOJ REALNOJ GIMNAZIJI

Poslije štrajka na gimnaziji u Slavonskom Brodu 1940. godine, jedna grupa istjeranih đaka skojevaca na intervenciju uglednih seljaka, lijevo orijentiranih, Grge Mataića i Ive Vukašinića-Ilijaševa, primljena je na daljnje školovanje u zagrebačku Drugu mušku realnu gimnaziju. To su bili đaci skojevci: Mato Vinković, Franjo Novak i Ivo Lovinčić. Direktor škole Novljan, blizak rukovodstvu Hrvatske seljačke stranke, primio nas je hladno ali korektno, i uputio nas u VII a razred, s napomenom da neće trpjeti nikakav politički rad naše grupe.

Došli smo u potpuno novu sredinu. To su mahom bila djeca bogatijih roditelja ili činovnika, što je za nas, seljačku djecu, bilo isto. Odmah po dolasku ofornili smo nas trojica skojevsku grupu i ja sam izabran za sekretara.

Stjepan Sekulić Jucko, koji je također došao s nama iz Slavanskog Broda, pohadao je Prvu realnu gimnaziju i već bio u komitetu SKOJ-a za Zagreb. On nam je bio viša veza i prenosio direktive. Ubrzo je odredio da ja budem sekretar SKOJ-a II realne gimnazije i time, ujedno, član troškolskog komiteta SKOJ-a. Sekretar tog troškolskog komiteta bio je Gvozden Budak, a još jedan član Manda Varga.

Naša grupa s Druge realne gimnazije stanovala je u Istarskoj ulici, u nekom suterenu jer je to bilo jeftino i prikladno za naš plitki džep. S nama je stanovao i Stjepan Sekulić. Dijelili smo sve dobro i zlo, svaki komadić kruha, svaki dinar, organizirano dijelili poslove: čišćenje stana, kuhanje itd. To je bila naša mala komuna. Ostalo vrijeme nakon učenja posvećivali smo izučavanju marksističke literature, diskusijama o pročitanoj politici kao i o problematici u našoj školi.

Roditelji su nam slali hranu i nešto novca, toliko da se plati stanarina i najnužnije. Gazdarica je bila stara, pobožna žena, koja je svakodnevno išla u crkvu u Primorskoj ulici. Svakodnevno nas je obilazila, donosila nam kolače i raznovrsne pite i brinula se o nama kao da smo njezina djeca. Redovno smo je molili da se i za nas pomoli bogu jer smo mi veliki grešnici, pa neka i za nas netko kaže koju dobru. Nikada nije dozvolila da ostane na tome da smo grešnici, jer nikada nije iz naših usta čula psovku ili ružnu riječ. Kod nas na zidu visile su slike: Vojna parada u Moskvi, Žena na traktoru u SSSR-u, i slično. Ona je to gledala, ali joj to nije nimalo smetalo. Voljeli smo je kao što je i ona voljela nas.

U naš skromni dom dolazili su i drugi brodski komunisti, studenti i studentice. Ponekad se kod nas skrivao i boravio i pokojni zagrebački ilegalac. Njemu bismo ustupali mjesto na krevetu, a jedan od nas je pravio sebi ležaj na klupi.

Cesti posjetilac u našem stanu bio je Vuk Milčić, skojevac iz Broda, koji je polazio VIII razred iste gimnazije. Razgovarali smo s njim o situaciji u tom njegovom razredu, o tom što se tamo može i treba napraviti. Želja nam je bila da se i tamo okupe napredni omladinci i pokuša stvoriti skojevska grupa. Na nesreću, Vuk je bio dugo vremena bolestan, pa nismo uspjeli ostvariti svoje planove. Inače, Vuk nam je mnogo pomagao u učenju, naročito u matematici i fizici. Jer, morali smo, pored svega, biti i dobri đaci, a dosta smo zaostali zbog prijelaza iz Broda u Zagreb.

Iz paralelnog VI lb razreda došao je k nama — po vezi — Aleksandar Savić, sekretar skojevske grupe u svome razredu. Bili smo oduševljeni kad smo saznali da pored nas postoji snažna skojevska grupa i širi marksistički kružok. Savić je bio tih, oštrouman i odlučan mladić, među nama su se odmah uspostavili odnosi dubokog povjerenja. Razmjenjivali smo iskustva, dogovarali se o daljem radu, uzajamno posuđivali marksističku literaturu, itd. U njegovoj skojevskoj grupi nalazili su se još: Danko Grlić, Aleksandar Hertman i Bogdan Šestan, a u širem marksističkom kružoku bili su napredni đaci, među kojima: Nemanja Manojlović, Dušan Šljivić, Jonatan Vizler i Donković. Sastanke su održavali u Savićevom stanu. Proučavali su teme iz političkog života u zemlji i međunarodnih odnosa, iz političke ekonomije, psihologije, književnosti, o SSSR-u, itd.

Sa Savićem sam se susretao sve češće, u školi na hodnicima, u gradu, ili kod nas, u Istarskoj ulici. Obišao sam skojevsku grupu VIIIb razreda na sastanku, kao obično, u stanu Savića, a njegova majka nas je toplo dočekala i ponudila čajem. Pretresali smo temeljito rad te skojevske grupe i razradili zadatke.

Za nas skojevce u školi bili su najinteresantniji satovi hrvatsko-srpskog jezika. Tu se mogla voditi diskusija o svim mogućim temama. Kod svakog pisca znali smo pronaći ono najprogresivnije, i to razrađivati u duhu naših shvaćanja i ideja. Dodatno obrazovanje i izučavanje marksističke literature i filozofije davalo nam je u spomenutim raspravama značajnu prednost.

Naša nastojanja i zadaci, kao i rezultati, bivali su sve zapaženiji i značajniji. Počeli smo razmatrati i mogućnost okupljanja omladinaca u nižim razredima. Saviću i skojevcima iz VIIIb razreda bilo je u tom pogledu mnogo lakše, jer su oni, kao starosjedioci, imali brojne poznanike i među mlađim đacima. Svi skojevci rado su prihvatili taj zadatak, osjetili su svoju snagu i važnost u tom poslu i svaki je htio učiniti najviše što može.

U našem Vila razredu skojevska grupa imala je mnogo težu situaciju. Bili smo potpuno novi i nikoga još nismo poznavali. Trebalo je napornog i pipavog rada da se osjeti bilo onih koji bi nam mogli prići. U jednu mirnu i pasivnu atmosferu počeli smo unositi živost i rasprave o različitim temama. Iskorištavamo svaku, pa i najmanju mogućnost da iznosimo svoje stavove i mišljenja. Svaka diskusija na satovima hrvatsko-srpskog jezika popraćena je našim komentarom, svaka pismena zadaća odiše nečim novim.

Kad smo, na primjer, pisali zadaću o životu na selu, iznosili smo sve tegobe, nepravde, nasilja žandara i financa, pljačku trgovaca i zelenaša. Pro-

fesor hrvatsko-srpskog jezika Josip Mišić čitao je jednu od naših zadaća pred cijeljm razredoim, a zatim i drugu, koja je govorila o tom kako »na 'selu slavuji pjevaju, seljak uživa u čistom zraku i rosi...«, i slično. Profesor Mišić pohvalio je naše sastave i istakao da tu odiše iskustvo života, a za druge je rekao da su izraz potpunog nepoznavanja sela i njihovih problema.

Do vrlo oštre diskusije došlo je drugom prilikom nakon referata o braći Radić, u kome je referent — zadržti frankovac — veličao kod braće Radić sve ono što je imalo prizvuk konzervativnog i nacionalističkog. A mi smo još u Slav. Brodu, pod vodstvom prof. Josipa Godlara, člana KPJ i izvrsnog pedagoga, sudjelovali u zbornim recitacijama o braći Antunu i Stjepanu Radiću.

Prof. Godlar je pripremio te recitacije skupivši srž misli braće Radić, naglašavajući ono što je kod njih bilo najprogresivnije i najbolje (npr. »Nacionalna sloboda bez socijalne pravde je kao bačva koja samo zvoní«). Zato smo sada bili spremni za kritiku referata i, iznošenjem svega pozitivnog, u potpunosti smo razbili glavne postavke reakcionarnog referenta. Prof. Mišić, koji je vodio tu diskusiju, odao nam je priznanje kao dobrim poznavaočima djela braće Radić. Očito je bilo da i prof. Mišić ima napredne stavove i gledanja, ali mi o njemu nismo tada još znali ništa više pa nismo s njime ni uspostavili bliži kontakt u onom kratkom razdoblju koliko smo bili zajedno.

I na satovima prirodopisa vođene su isto tako žučne diskusije o postanku života, evoluciji razvitku čovjeka. Mi skojevci već smo tada izučavali mnogo više literature nego što je to bilo potrebno za školu. Mogli smo se u diskusijama uspješno nositi i s profesorom ako je trebalo. Čitali smo Darwina, Oparina, Živkovića, poznavali njihove postavke i teorije koje se, dakako, nisu slagale s religijskim shvaćanjem o postanku čovjeka. Kateheta je saznao za te naše diskusije. Obraćajući nam se na svome satu, rekao je: »Evo kuga na svijet kršćanski!« Ali, mi smo i vjeronak dobro učili i nismo željeli pod njegovim satom nikakvih konfrontacija. Tako je i on prestao da nas napada.

Milan Vukelić, profesor iz matematike, inače po uvjerenju frankovac, koji je prije bio na službi u Slav. Brodu dočekao nas je riječima: »Mi se dobro poznajemo, ptičice jedne, zar ne?« Ali, kako smo mi s Vukom Milčićem učili fiziku i matematiku i znali dobro te predmete, Vukelić nam je davao vrlo dobre ocjene. Pritom je hvalio brodsku gimnaziju, a naše znanje matematike i fizike pripisivao temeljima koje nam je, tobože, on dao još u toj gimnaziji. Kasnije je bio korektan i nije nas progonio.

Direktor škole prof. Novljan bio je čvrsto vezan uz dra Mačeka i HSS. Iako nas je na početku upozorio da neće trpjeti nikakav naš politički rad, nikad nas nije pozivao na odgovornosti niti nas bilo čime uznemiravao, iako je morao već dosta toga načuti o našem radu.

U travnju 1341. godine SKOJ je pripremao veliki đaćki izlet na Zagrebačku goru. Skojevci iz naše gimnazije bili su također uključeni u te pripreme. Dogovorili smo se o tom izletu s više omladinaca koji su nam već postali bliski i s kojima smo stovrili prijateljske veze, a koji su izražavali progresivne stavove u različitim našim dotadašnjim diskusijama i raspravama. Među njima bili su Mladen Raukar, Oto Vojaček, Majnarić, Davor Trinajstić i još neki. Ali, na dan našeg izleta upravo je izvršen napad Hitlerove Njemačke na Jugoslaviju, pa i naša zamisao o izletu nije potpuno uspjela.

Iako se rad na Drugoj realnoj gimnaziji počeo odvijati planski i organizirano, vrijeme je, što se nas tiče, bilo prekratko da se učini više nego što je

učinjeno. Nastava je bila prekinuta, naša grupa skojevaca iz Vila razreda vratila se u svoja sela kod Slav. Broda, gdje smo nastavili borbu. Skojevci iz VIIIb razreda ostali su u Zagrebu i dalje ilegalno radili.

Aleksandar Savić, kao Židov, bio je uhapšen i ubrzo zatim strijeljan. A drugovi Aleksandar Flaker, Danko Grlić, i Bogdan Šestan povezuju se sa Štefom Mlinarićem iz Srednje tehničke škole i sudjeluju u mnogim akcijama unutar tadašnje Civilne, odnosno Narodne zaštite, u širenju letaka, pisanju parola i pomoći drugovima ilegalcima. Nakon akcije na stadionu bili su iz II realne gimnazije uhapšeni Ivan Grgurić i Danko Grlić.

Kao organizacioni sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a za zagrebačku oblast, dolazio sam 1943. godine u predgrađe Zagreba, na Zagrebačku goru, i uvijek se raspitivao za moje profesore i školu, ali nikada nisam ništa mogao saznati.

NI TREĆA MUŠKA NIJE ZAOSTAJALA

Prvih idana okupacije na Trećoj muškoj realnoj gimnaziji bilo je već četrdesetak skojevaca. Premda je školska nastava obustavljena onog dana kad su Nijemci ušli u Zagreb, skojevci su i nadalje održavali međusobnu vezu. Uskoro su u grupama, po dvojica-trojica, a neki i pojedinačno, počeli presijecati žice na njemačkim telefonskim komunikacijama, švrljati oko nje- (mačkih Jedinica i pijanih njemačkih vojnika da se domognu pištolja ili bombe...

Neki su skojevci, nakon raspusta škole, odmah otputovali svojim kućama. Među njima sedmoškolac i rukovodilac SKOJ-a na gimnaziji Redžo Terzić. Otišao je u Bosansku Krupu gdje je podizao narod svoga kraja na ustanak, šestoškolac i istaknuti skojevac Joško Perišić vratio se u svoju rodnu Dalmaciju, a Josip Kolar, također đak Vid, preselio se roditeljima u Sesvete i tu se istakao kao rukovodilac značajnih skojevskih pothvata.

Početkom ljeta 1941. g. izvršena je reorganizacija, tako da članovi SKOJ-a nisu više bili vezani u razrednim aktivima (školske nastave nije bilo do jeseni), nego u »ćelijama« prema mjestu stanovanja.

Kad je Njemačka stupila u rat protiv SSSR-a, aktivnost je pojačana. Održavani su sastanci na kojima se, uz ostalo, učilo o konspiraciji, što je u vrijeme nepoštednog terora bilo i te kako potrebno. Ustaški su agenti i do-ušnici pratili kretanje i rad svakog imalo sumnjivog čovjeka. Jer, prema jednom paragrafu ustaškog zakona, »tko uzradi protiv zabrane (triječ je o zabrani antifašističke djelatnosti) krivac je i veleizdajnik, pa će se kazniti smrću«. Takav zakon bio je poziv za masovna hapšenja, mučenja i ubijanja rodoljuba.

SLOBODARSKI PISMOSLIKARI

Tridesetak skojevaca, đaka ili gimnazije u dobi između 15 i 17 godina, svrstano je u tzv. borbene grupe, koje su gotovo svake večeri polazile u akcije. Prvo oružje je ponajčešće predstavljala crvena, masna kreda. Umjesto po školskoj ploči, ona je u ruci skojevaca po zidovima zgrada i drugim mjestima crtala simbole slobode — srp i čekić — i ispisivala krupnim slovima: SMRT FAŠIZMU, DOLJE USTAŠKI KRVNICI, NAPOLJE OKUPATORI...

U početku je ruka drhtala. Teško se smagala hrabrost da se na zidu, na otvorenoj ulici pišu riječi slobode. Smrt je vrebala na svakom koraku. Ipak, ta prva »vatrena krštenja« skojevaca ove gimnazije prošla su dobro. U razdoblju od mjesec i više dana nijedan nije pao u ruke ustašama.

Zatim su slijedili teži i opasniji zadaci: lijepljenje štampanih parola po izlozima, u kućnim vežama, na ulazima u tvornice. U prometnijim ulicama bilo je ustaških zidnih novina gotovo na svakom uglu. Udarne skojevske grupe zalijevale su ih tintom. Na najprometnijim mjestima fasade zgrada osvanjivale su prekrivene velikim parolama, što su ih skojevci ispisivali kistom i crvenom uljenom bojom. Ustaški policajci i agenti tjerali su nadstojnike zgrada da što prije izbrišu te parole. Prolaznici su to čišćenje fasada i bijes ustaša promatrali s velikim simpatijama prema mladićima i djevojkama — »slobodarskim pismoslikarima«.

Takve akcije često su završavale nepredvidivim nezgodama, bjegovima kroz vrtove i preskakivanjem zidova i plotova. Bilo je i šaljivih događaja koji su se u trenutku mogli pretvoriti u vrlo opasne. Jednom sam prilikom s Veljom Dragovićem i još nekim drugom lijepio parolu na staklena vrata nekakve tvornice na Zavrtnici. Iza ugla odjednom je iskrsnuo ustaški oficir i, prije nego što smo uspjeli bilo što učiniti, oficir se zaustavio pred nama i pročitao parolu: »SMRT USTAŠKIM KRVNICIMA«. Protrnuli smo. Malo je bilo izgleda za uspješan bijeg. Ustaša se, međutim, nije mašio revolvera, već se, na naše veliko iznenađenje, dao u bijeg preko ceste i šmugnuo u grmlje. A mi iza ugla u mrak. Tek tada je za nama ispalio nekoliko metaka. Pitali smo se zašto je ustaša pobjegao. Tada se Veljo dosjetio one narodne: »U straliju jsu velike oči«, Veljo je, naime, držao ruku u džepu, pa se ustaša, vjerojatno, pobjeao da ima pištolj.

Drugom prilikom sam s Ivanom Grgurićem, inače đakom II realne gimnazije, pošao u Martićevu ulicu s namjerom da tamo crnom tintom zalijemo zidne novine. Bilo je to teško izvesti jer je nasuprot tim novinama, na drugoj strani ulice, vojnik čuvao neku zgradu. Nakon dužeg kolebanja, ipak smo se uputili prema zidnim novinama. Ivan je iz džepa izvadio kutiju od konzerve u kojoj je bila tinta. Dodao mi je zaštićujući me leđima od pogleda vojnika na straži. Zamahnuo sam kutijom, ali — na ploču je palo samo nekoliko kapi tinte. Kapav peh! Ivan, naime, nije dobro zatvorio poklopac na kutiji, pa mu je sva tinta iscurila u hlače i cipele.

Skojevci ove gimnazije sudjelovali su i u mnogim drugim akcijama, npr. u bušenju guma na njemačkim i ustaškim automobilima. O tome nitko nije vodio pismenu evidenciju, ali su mnogi automobili drugi dan bili nesposobni za vožnju. Đaci ove gimnazije Gvozden Budak i Stjepan Zlatić sudjelovali su u paljenju stadiona u Maksimiru. Izvršili su i pripreme za paljenje Zagrebačkog zbora (stari ZV na Savskoj cesti). Zakazanog dana trebalo je da veći broj skojevaca zagrebačkih srednjih škola posjeti velesajam i podmetne zapaljive bombe. Akcija je, međutim, nekoliko puta odgađana, jer se pokazalo da upaljači na bombama nisu bili dovoljno sigurni. Nakon tjedan dana ispitivanja, u mom je stanu načinjeno pedeset komada dobrih bombi. Akcija je bila spremna. No, kada smo, u okolici Savske ceste, počeli dijeliti bombe, netko je u posljednji čas dojavio da su ustaše, vjerojatno, doznali za našu akciju jer su opkolili paviljone.

PRVE ŽRTVE

U jesen 1941. g. konačno je počela nastava, ali je zgrada u Kušlanovoj ulici ostala i dalje za nas zatvorena. U nju su Nijemci smjestili nekakav vojni štab. Mi smo preseljeni ponajprije u gimnaziju u Križanićevoj ulici, a kasnije u podrumske prostorije zgrade u kojoj je sada Dom JNA. Ponovno smo se našli u školskim klupama. Ne svi, jer se pojedini članovi SKOJ-a više nisu smjeli upisati. Progonila ih je policija, pa su živjeli u ilegalnosti ili već otišli u partizane.

Ponovno su formirani razredni aktivni u svim višim razredima i izabrano rukovodstvo skojevske organizacije u gimnaziji. To su rukovodstvo tada sačinjavali: Veljo Dragović, Gvozden Budak, Janko Tompa, Fedor Rajić i ja. No, uskoro su započela hapšenja. Zatvoreni su najprije Janko Tompa i Dušan Šljivić. Nedugo zatim je u ustašku zasjedu na uglu Kvaternikova trga i Heinzelove ulice upao Dragović s još četvoricom rukovodilaca zagrebačke organizacije SKOJ-a. Nakon strahovitog mučenja, ustaše su ubili Dragovića u zatvoru. Sjećam ga se kao jednog od najboljih i najhrabrijih skojevaca ne samo u našoj gimnaziji nego i cijelom istočnom dijelu grada. Bio je divan drug, neobično skroman. Poginuo je herojski.

Ova hapšenja nisu omela djelovanje organizacije u školi. Školsko rukovodstvo popunjeno je novim članovima. Bili su to: Milodar Radošević, Andre Lušičić, Milivoj Pilja, Bogdan Jerković, a nešto kasnije izabrani su i Ivica Vlah-Bajok i Boleslav Karničnik. Preko mene i Rajića školsko rukovodstvo bilo je vezano s troškolskim rukovodstvom, koje su sačinjavali predstavnici II i III muške realne te II klasične gimnazije.

Sada je već bilo mnogo teže djelovati jer je u školi postojala ustaška obavještajna služba, a stariji su skojevci bili već otprije više ili manje kompromitirani. Unatoč tome, razredni su aktivni povećavali broj članova, a velik broj đaka antifasista pristupio je Savezu mlade generacije (SMG). Članovi Saveza mlade generacije prikupljali su novac, hranu i odjeću za naše drugove u ilegalnosti, odnosno u zatvorima. S njima smo, štoviše, održavali sastanke na kojima se čitala ilegalna štampa, a pomagali su nam i u raspačavanju propagandnog materijala.

SKOJ NAJJAČA POLITIČKA SNAGA U ŠKOLI

Kad je 12. travnja 1942. godine Mjesni komitet SKOJ-a poslao Pokrajinskom komitetu izvještaj, u njemu je navedeno da na III realnoj gimnaziji ima 40 skojevaca i 50 članova Saveza mlade generacije. Do kraja školske godine, tj. od lipnja 1942. g., taj se broj povećao na blizu 80 članova. Na svim srednjim školama u gradu djelovalo je tada ukupno 436 skojevaca i 380 članova SMG.

Skojevska organizacija bila je najjača politička snaga u školi. Ustaše su imali mnogo prilika da se osvjedoče kako je komunistički utjecaj na srednjoškolce sve jači, a oni nemoćni da se suprotstave sve čvršćoj i određenijoj orijentaciji đачkih masa na antifasističke pozicije.

Otvoreno, naravno, nismo istupali. Takav istup značio bi sigurno hapšenje, mučenje, logor ili smrt. Svoje smo stavove izražavali na različite druge načine.

Za školsku zadaću iz hrvatskog jezika, na primjer, dobili smo, prema naredbi direktora, zadatak da pišemo o temi »10. travnja 1941«. Trebalo je glorificirati dan proglašenja NDH. Razmišljao sam što da učinim. Bio sam sekretar školskog rukovodstva. Ako ništa ne napišem, hapšenje mi ne gine. Protiv svog uvjerenja pisati ne mogu. Kad je zazvonilo za odmor, ipak sam predao, napisanu zadaću. Na slijedećem satu hrvatskog jezika, prof. Josip Busija osvrnuo se na rezultate napisanih zadaća i, na moje najveće iznenađenje, ocijenio moju zadaću — najboljom. Kad sam je, na njegov nagovor, pročitao, čitav je razred, osim ono nekoliko ustaša, zapljeskao. Opisao sam taj crni dan u našoj povijesti onako kako sam ga zaista doživio. Nisam izrekao sve do kraja, ali riječi koje sam namjerno ispustio nije bilo teško naslutiti. A te su riječi izražavale moj stav i stav svih drugih skojevaca. Moram, naravno, napomenuti da je prof. Busija bio — sto posto naš.

Sjećam se, također, kako je jedna skojevska grupa, u kojoj su, uz ostale, bili Veljo Dragović i Fedor Rajić, izvršila akciju koja je snažno odjeknula među učenicima Škole sestara milosrdnica na Savskoj cesti. Naoružani pištoljima, jer se u neposrednoj blizini nalazio ustaški zatvor, podijelili su učenicama veći broj letaka s pozivom na borbu protiv fašizma. U toj školi, koju su, naravno, vodile opatice, kasnije je čak formiran skojevski aktiv.

NA BORBENIM ZADACIMA

Od starijih skojevaca koji su već imali veliko iskustvo u borbenim zadacima, formirane su tzv. udarne trojke. Njima su bile namijenjene najteže akcije, pa i likvidacija najopasnijih ustaških agenata krvnika. Kako su zadaci trojki bili veoma opasni, one su formirane od skojevaca koji se međusobno nisu smjeli poznavati, barem ne po imenu. Udarne trojke djelovale su u najstrožoj konspiraciji, tako da ni danas ne znam tko je u našoj gimnaziji u tim trojkama sudjelovao. Bio sam u jednoj takvoj trojki s Ivanom Grgurićem i Ankom Ljubić. Njih dvoje je kasnije stradalo. Ustaše su ih uhvatili na jednom zadatku i, nakon krvavog zlostavljanja, strijeljali.

U okviru onoga čega se sjećam, mogu slobodno iznijeti da su članovi SKOJ-a III muške gimnazije u toku prve dvije godine fašističke okupacije izvršili nekoliko stotina borbenih zadataka, od takvih koji se danas mogu činiti vrlo jednostavnima i neopasnima, pa do onih za čije je izvršenje bilo potrebno veliko odricanje i hrabrost. O tome bi najviše mogli reći skojevci koji su, izvršavajući takve zadatke, žrtvovali svoje mlade živote. Svi mi, koji smo ih nadživjeli, zauvijek ćemo nositi u sebi sjećanja na njih, na njihove herojske podvige u danima borbe protiv fašizma koji je u to vrijeme bio na vrhuncu svoje snage.

U toku ljeta 1942. g. organizacija SKOJ-a pretrpjela je teške gubitke. U gradu je samo u roku od dva mjeseca uhapšeno oko 150 skojevaca, među njima gotovo svi članovi »troškolskih rukovodstava«. Na našoj su gimnaziji prvi uhapšeni Milodar Radošević i Ivica Vlah-Bajok. Dan iza njihova hapšenja upao sam i ja u policijsku zasedu. Do listopada iste godine u našoj gimnaziji nije više nitko uhapšen. Tada su policiji u ruke pali: Valentin Brlečić, Vlado Podubski, Zvonimir Böhm, Velimir Wintersteiger i još neki drugi. U to su vrijeme u blizini Zagreba operirale veće partizanske jedinice. To je omo-

gućilo da znatan broj skojevaca krene u NOB. Za njima su pošli i mnogi članovi SMG i ostali đaci antifašisti.

U mom su sjećanju ostala imena mnogih skojevaca s kojima sam dolazio u izravniji i aktivniji dodir, kao što su:

Gvozden Budak (hapšen, poginuo u partizanima), Zvonimir Böhlm (zatvoren u Lepoglavi, kasnije u partizanima), Branko Bonefačić, Branko Brnčić, Valentin Brlečić (zatvoren u Lepoglavi, kasnije u partizanima), Velja Dragović (ubijen na policiji), Fedor Garić (poginuo u partizanima), Nikodem Gudač, Vilim Hajnić (poginuo u partizanima), Boleslav Karničnik (poginuo u partizanima), Aleksandar Karđoš (ubijen u logoru). Andre Lušićić (prešao u partizane), Vladimir Majlender (poginuo u partizanima), Marijan Matul, Josip Mihalek (prešao u partizane), Veljko Mudrinić, Boris Moćan, Branko Novak, Berislav Pere (prešao u partizane), Milivoj Pilja (prešao u partizane, zarobljen), Aldo Pirih (prešao u partizane), Zvonimir Potkovac, Vlado Podubski (zatvoren u Lepoglavi, prešao u partizane), Branko Poldrugać (poginuo u partizanima), Milodar Radošević (hapšen, prešao u partizane), Fedor Rajić, Milan Raknić, Darije Spetić (hapšen, prešao u partizane), Vlado Šestan (prešao u partizane), Viktor Šteter, Janko Tompa (hapšen, prešao u partizane), Ivica Vlah-Bajok (zatvoren u Lepoglavi, prešao u partizane), Jonatan Vizler (poginuo u partizanima), Josip Agreš (prešao u partizane), Svetolik Muždeka (prešao u partizane), Stjepan Zlatić (hapšen, prešao u partizane), Alojzije i Pavel Žagar (braća, poginuli u partizanima).

*Zorka Fak-Horvatić, Gita Gselman-Svetličić,
Slavica Jarh-Grimšić*

PROVJERAVANJE U AKCIJAMA

SKOJEVCI NA TRGOVAČKOJ AKADEMIJI

Svaki je kraj školske godine unosi promjene u skojevsku organizaciju na školi. Najstarija generacija, maturanti, napuštala je školu ostavljajući mladima da nastave njihov rad na proširenju organizacije i širenju naprednih ideja. Maturanti su obično nastavljali svoj revolucionarni rad na sveučilištu ili u privrednim poduzećima gdje su počeli raditi. To je bilo u karakteru same stvari. Tako se, dakako, dogodilo i u vrijeme početka okupacije i dolaska ustaša na vlast 1941, ali u izmijenjenim i mnogo težim uvjetima.

U svom radu na školi članovi SKOJ-a obilno su primjenjivali sve oblike rada — od ličnog kontakta do svih varijanti vanškolskih aktivnosti, posebno u Društvu đaka Trgovačke akademije, koje je bilo jedno od najbolje organiziranih đачkih udruženja u Zagrebu. Biranje predsjednika Društva, koje se provodilo svake školske godine, pretvorilo se u političke izbore na kojima su najgorčeniiji suparnici u kandidaturi bili predstavnici komunista i »frankovaca« (ustaša i petokolonaša). U školskoj godini 1940/41, dakle neposredno prije samog rata, na tim su izborima pobijedili komunisti. U tadašnjoj predizbornoj aktivnosti komunista, koja je bila veoma živa i borbena, naročito se istakao drug Natko Tirani (poginuo u NOB-a početkom 1942. g.).

Širenju naprednih ideja osobito su pomagale diskusije u literarnom krugu, koje su privukle brojne omladince i omladinke i mnogima pomogle da se ispravno orijentiraju. Takvo otvoreno istupanje članova SKOJ-a imalo je, međutim, i svoju lošu stranu. Naime, još za stare Jugoslavije, neposredno prije aprilskog rata 1941. godine, ustaše su osnovali u školi svoju tajnu petokolonašku organizaciju i budno motrili kako se tko izjašnjava. Pouzdano se zna da su ustaše, na čelu s petokolonaškim nastavnikom hrvatskog jezika Vinkom Nikolićem, već prvih dana okupacije održavali sastanke na kojima su se središali podaci o naprednim omladincima određivano prema kome će UNS (ustaška nadzorna služba) poduzeti represivne mjere. To se, prije svega, odnosilo na članove SKOJ-a, odnosno na one omladince koji su već na bilo koji način pokazali svoju naprednu orijentaciju.

NAPREDNI NASTAVNICI

Dakako, i među nastavnicima bilo je naprednih ljudi koji su sudjelovali u radu školskog udruženja te svojim stavovima i djelom najneposrednije

pomagali rad članova SKOJ-a. To se posebno odnosi na profesora dra Julija Frölich, čovjeka koji je bio obljubljen među đacima baš zbog svoje neposrednosti i pomoći koju im je pružao. Upravo zato se među prvima našao na popisu ustaških kvislinga i uskoro bio ubijen među prvim žrtvama s ove škole.

Zagreb je u to vrijeme već uvelike svakodnevno bio svjedok novih zločina okupatora i ustaša, progona, pljačke i ubijanja Jevreja i Srba, prisilnog pokrštavanja pravoslavnog stanovništva, sve učestalijih oglasa o strijeljanju i vješanju komunista i naprednih intelektualaca.

U takvim je uvjetima počela nova školska godina, 1941/42, prva u vrijeme okupacije i ustaškog divljanja. Nastava je započela sa zakašnjenjem, u listopadu 1941. godine. Škola je tada preseljena iz nove moderne zgrade na današnjem Lenjinovom trgu, gdje se smjestilo ministarstvo domobranstva, u zgradu Obrtne škole na današnjem Trgu maršala Tita.

Zbog toga što su mnogi drugovi bili uhapšeni ili vrlo kompromitirani, organizacija SKOJ-a bila je na početku nove školske godine znatno oslabljena, pa su naponi MK SKOJ-a i Srednjoškolskog rukovodstva bili u prvom redu usmjereni na obnovu i pomlađivanje organizacije. U toku studenoga i prosinca te godine, u procesu obnove, nije bilo većih, posebnih akcija. Održavani su sastanci, uvodilo se novopridošle aktiviste u tajne konspirativnog rada, prikupljala se novčana pomoć... Poučavanje i provjeravanje čvrstine bilo je u prvom planu. Posebno se to odnosi na moralno pripremanje omladinaca i omladinki na izdržljivost u slučaju hapšenja.

Nezaboravni su to dani kad su herojsko držanje pojedinih starijih članova SKOJ-a pred ustaškom policijom, njihova beskompromisnost i čvrstina bili primjer i putokaz kako treba da se skojevac drži pred klasnim neprijateljem i kako se nijedan detalj o ilegalnom radu ne smije otkriti. Dakako, prenošene su i vijesti o stanju na frontovima, o partizanskim akcijama i uspjesima. Dio sastanaka bio je posvećen upoznavanju oružja: organizirano je na temelju detaljnih tehničkih crteža, proučavanje konstrukcije i mehanizma revolvera i drugog oružja, što je trebalo poslužiti kasnije, kad počnu oružane akcije, da se svaki aktivist, po potrebi, brže osposobi za njihovu primjenu u praksi.

Velik dio tog posla obavio je drug Slavko Komarica, koji je u studenom došao iz Banja Luke u Zagreb da ovdje nastavi školovanje. Već otprije organiziran, latio se zadatka obnove organizacije na školi.

PET RAZREDNIH AKTIVA

Njegova aktivnost nije ostala nezapažena ni ustaškoj policiji, tim više što su iz Banje Luke došli podaci o njegovom tamošnjem naprednom radu. Zato je već u siječnju 1942, u vrijeme školskih praznika, morao otići na oslobođeni teritorij, a rukovođenje radom na školi preuzela je drugarica Gita Gselman.

Pred kraj školske godine 1941/42 organizacija SKOJ-a na školi imala je pet razrednih aktiva. Rukovodioci razrednih aktiva bili su: Mila Gerzej, Gita Gselman, Slavica Jarh, Ivica Kancir i Mario Badurina, a članovi — Nevenka Donlija, Ljerka Šimunović, Desanka Trinajstić, Zdenka Delač, Anka Kovač,

Štefica Puhovski, Dana Rcnčelj, Nikola Šoget, Zlatko Horvatić, Božo Antolić-Lukatela, Marin Cerovac, Ivan Nemarnik i Blanka Horaček.

U razrednim aktivima proučavale su se osnove marksizma-lenjinizma, kako bi se mladi članovi SKOJ-a, koji su birani iz redova najnaprednije antifašističke omladine, odgajali za odane borce radničkog pokreta. Pratila se i ilegalna štampa, iz koje su članovi saznavali kakvo je stanje na ratištima, a posebno kako se razvija narodnooslobodilačka borba i pokret u našoj zemlji.

Sastanke je trebalo održavati u najvećoj tajnosti, pa smo se u tu svrhu koristili stanovima aktivista — simpatizera NOP, a često smo odlazili i u prirodu.

U radu naše organizacije istaknuto je mjesto zauzimalo sakupljanje Narodne pomoći. Zadatak je bio svakog aktivista da individualnom obradom pridobije što veći broj omladinaca, koji su bili spremni makar i samo na taj način iskazati svoje simpatije za NOP. Skupljala se hrana za kompromitirane komuniste koji su ilegalno radili i živjeli u gradu, zatim odjeća, obuća i sanitetski materijal za NOV, te novac.

Školski aktiv SKOJ-a Trgovačke akademije sudjelovao je u mnogim akcijama koje je organiziralo Srednjoškolsko rukovodstvo SKOJ-a u Zagrebu. Za te akcije birani su najprovjereniji i najčvršći aktivisti škole, jer je svaka takva akcija sadržavala i potencijalnu opasnost da neki od učesnika budu uhapšeni, mučeni pa i ubijeni.

U tim su akcijama pred nas postavljeni različiti zadaci, kao npr.: lijepljenje malih okruglih amblema sa srpom i čekićem; bacanje letaka; polijevanje tintom ustaških »zidnih novina« koje su bile izvještene po ulicama; ispisivanje antifašističkih parola na vidljivim mjestima po gradu, i si.

Akcije su uvijek bile vrlo konspirativno organizirane, članovi SKOJ-a su o njima bili obavještavani tek onog dana kada ih je trebalo provesti. Budući da je ustaška policija odmah po okupaciji uvela redarstveni sat, moralo se paziti da se zadatak, bez obzira na teškoće koje su iskrsavale u toku akcija, izvrši u točno određeno vrijeme i još prije redarstvenog sata stigne kući.

Takvih je akcija u toku školske 1941/42 i 1942/43 godine održano veoma mnogo. Dešavalo se da su pojedinci naišli na ustaške detektive koji su ih legitimirali, ili da su pojedine grupe opazile da ih netko slijedi, pa su letke i ambleme morali progutati i si., ali ipak, u tom periodu na akcijama nitko iz Trgovačke akademije nije bio uhapšen.

Tokom 1942. godine jedinice NOV već su bile zabilježile znatne uspjehe u borbi protiv okupatora, a i u samom su se Zagrebu okupatori i ustaše uslijed učestalih akcija komunista osjećali sve nesigurnijima, pa je i njihov strah pred akcijama KP bio sve veći, a represalije prema uhvaćenim komunistima sve oštrije.

Kao i drugdje, i na Trgovačkoj akademiji postojala je grupa ustaški nastrojenih pojedinaca koji su budno pratili zbivanja u razredima. To je nametalo potrebu za još većom konspirativnošću u radu. No, može se reći da je škola bila već toliko prožeta antifašističkim duhom da su ustaški elementi izolirani od svojih razrednih kolega.

Početkom školske 1942/43 godine i dalje se radi na proširivanju skojevske organizacije. Ali, u to vrijeme organizacija gubi jednog istaknutog člana: uhapšena je drugarica Mila Gerzej. Ona je dostojno obranila lik mladog komuniste: unatoč svim poznatim metodama mučenja koje je podnijela, ni-

toga nije odala i skojevska organizacija na školi nesmetano je mogla nastaviti rad. Tome je uvelike pomogao i profesor dr Ante Kajapić, koji nas je, na zahtjev organizacije, obavještavao o svemu što je UNS, odnosno Gestapo, u kontaktu s upravom škole javljao ili tražio. Mila Gerzej bila je tada odvedena i internaciju u Lepoglavu, odakle se kasnije vratila, ali će ipak izgubiti svoj mladi život hrabre skojevke potkraj 1944. godine kada su ustaški zločinci i Iju i Ivicu Kancira vješali s većom grupom talaca.

Krajem 1942. godine dotadašnji rukovodilac škole Gita Gselman određena je od MK SKOJ-a na novu dužnost, pa je rukovođenje organizacijom SKOJ-a preuzela Slavica Jarh.

U jesen 1942. godine otišao je u NOV Mario Badurina, jer mu je bio ohapšen brat, pa je postojala opasnost daljnjih hapšenja.

U školi se nastavlja aktivni rad, iako pod sve težim uvjetima jer su ustaški protagonisti bili sve uporniji, ne bi li nekako ušli u trag organizaciji mladih komunista u školi. Unatoč tome simpatizera je bilo sve više, a i organizacija je proširivana. I dalje se radilo na proučavanju marksističke literature, historije SKP(b), ilegalne štampe, prikupljanja Narodne pomoći, a najbolji pojedinci uključivani su u opisane akcije.

U prosincu 1943. došlo je do prve veće »provale« skojevske organizacije na školi izdajstvom jednog učenika koji je ustaškoj policiji odao ne samo aktivne članove organizacije — Anku Kovač, Slavicu Jarh, Marina Cerovca, Ivicu Kovačića — nego i omladince simpatizere Ratka Karlovića, Ernesta Firšta i Roberta Strechu. Zahvaljujući dobrom držanju uhapšenih članova SKOJ-a i nemogućnosti UNS-a da im bilo što dokaže, čitava je grupa krajem siječnja 1944. godine puštena iz zatvora. Svi ti članovi SKOJ-a već su u svibnju iste godine maturirali i napustili školu, pa su se tada sami dalje povezali u radu izvan školske organizacije.

MENZA I ĐAČKI DOM NAŠA IDEALNA LEGALNA STJECIŠTA

Nezaobilazno je da upravo mi skojevci zabilježimo i istaknemo u ovom našem Zborniku velike zasluge dra Andrije Štampara, dr Desanke Ristović i prof. sociologa Kamila Breslera za ondašnju zdravstveno-socijalnu zaštitu srednjoškolske omladine. Pogotovo zbog toga što su zdravstveno-socijalne ustanove za srednjoškolce koje su oni osnivali i bdjeli nad njima bile ujedno i poprište našeg skojevskog djelovanja.

Poznato je da je dr Andrija Štampar (1888—1958; od 1947. do smrti predsjednik JAZU), radeći posebno na organiziranju preventivne, socijalne medicine i zdravstvenog prosvjećivanja, još u prijeratnom razdoblju osnovao mnoge zdravstvene ustanove u našoj zemlji, kao što su Centralni higijenski zavod u Beogradu i Škola narodnog zdravlja u Zagrebu.

Takvom jednom zdravstvenom ustanovom — Školskom poliklinikom u Medulićevoj ulici u Zagrebu — rukovodila je dr Desanka Ristović-Štampar.

U toj našoj poliklinici imali smo besplatnu zdravstvenu zaštitu, ali je njeno djelovanje bilo i mnogo šire. Dobro se sjećamo da nam je u samim njenim prostorijama dijeljena i odjeća, i da su u njima, kad se drugdje nije moglo, čak i stanovali neki učenici, jer su doktorica Ristović i njeni suradnici dobro poznavali naše probleme i činili sve što su mogli da nam ih, u onim uvjetima, olakšaju i riješe.

U posebno trajnom sjećanju ostao nam je život i naše djelovanje u dvije najvažnije ustanove Školske poliklinike — u Menzi i u Đačkom domu na Sljemenu.

Menza je bila smještena u podrumu tadašnje Učiteljske škole, preko puta Poliklinike, u Medulićevoj ul. 33. U njoj su se besplatno hranili siromašni učenici čiji roditelji nisu stanovali u Zagrebu, ali i oni iz zagrebačkih obitelji kojima su prilike u kući bile takve da im je ta pomoć bila nužna.

Razumije se da hrana nije bila zna kakva. Kako nije bilo dovoljno sredstava, često je bila i dosta oskudna. Za večeru se dobivala, na primjer, šalica mlijeka i dva mala okrugla kruščića.

Ali, i ta nam je hrana dobro došla, a što je bilo još važnije, u menzi smo se osjećali kao kod kuće. Ona nam je donekle zamjenjivala dom. Osoblje se odnosilo prema nama pažljivo. Kuharice, starije žene i same majke, ophodile su se prema nama kao prema svojoj »djeci«, kako su i nazivale svoje »koštaše«; trudile su se, koliko su mogle, da nam obroci budu što bolji i obilniji i da oni gladniji dobiju i »repete«.

Najveća zasluga za tu toplu, gotovo obiteljsku atmosferu pripadala je drugarici Prelog koja je vodila brigu o svemu i prema svima bila srdačna i brižna. Rado je razgovarala sa svakim i mnogi su od nje tražili različite savjete. Nikad se nije ljutila ni vikala, a ipak je uživala poštovanje i imala autoritet.

Među omladinom u Menzi vladalo je razumijevanje i, zahvaljujući nama skojevcima, čvrsto drugarstvo. Mnogi smo se međusobno družili i uzajamno pomagali, a rado smo se odazivali i na kolektivni rad, npr. za pripremu zimnice (kiseljenje kupusa, repe). Radilo se uz pjesmu i šalu, pa je rad tekao lako i lijepo.

Isto takvo drugarstvo i kolektivni duh razvili smo i u drugoj, nezaboravnoj ispostavi naše Školske poliklinike, u Đačkom domu na Sljemenu (Malo Sljeme).

Za gradnju, održavanje i uređenje tog doma uz doktoricu Ristović najviše je učinio naš omiljeni profesor Kamilo Bresler, koji ga je čak i gradio i uređivao zajedno s učenicima.

Prof. Breslera se svugdje moglo vidjeti i sresti. Bio je u stalnom kontaktu gotovo sa svakim od nas. Svakodnevno je dolazio u Menzu da provjeri kakva je hrana, zagledao je kako smo obučeni, čak, kako smo raspoloženi.

Jednomjesečni boravak u Domu na Sljemenu bio je besplatan za sve đake koji su se hranili u Menzi, a ponekad su neki, boležljiviji đaci slati i dvaput godišnje, za ljetnog i zimskog raspusta. Poliklinika je slala srednjoškolce na oporavak i u Fužine, pa i na more, na primjer u Martinšćicu.

Razumije se, nije sve osoblje u tim ustanovama bilo lijevo orijentirano. Bilo je i pojedinaca kojih se trebalo čuvati, ali, zahvaljujući općem demokratskom duhu koji je vladao u Poliklinici, u Menzi i u Domu na Sljemenu, zahvaljujući neustrašivosti komunista i naših simpatizera koji su u njima bili namješteni, kao i našoj borbenosti, mi skojevci imali smo u tim đačkim ustanovama dominantan utjecaj.

Onaj skojevski, antifašistički moral koji smo stjecali u našim školskim skojevskim grupama ovdje se dalje jačao, jer smo se međusobno zbližavali i zajednički djelovali na okupljanju omladine.

Budući da smo dolazili iz raznih srednjih škola, a porijeklom bili iz različitih krajeva, razmjenjivali smo svoja skojevska iskustva, dogovarali se za akcije, a iznad svega, produbljivali bratstvo i jedinstvo u našim redovima i u širokim redovima omladine. I Menza i Đački dom na Sljemenu bila su naša, može se reći, idealna legalna stjecišta od okupacije, a još i nekoliko mjeseci nakon okupacije olakšavala su nam mnoge dogovore u ilegalnom radu.

Tu smo se vladali više nego slobodno. Otvoreno smo vodili političke rasprave, čitali i raspačavali naprednu štampu, a na Sljemenu održavali čitalačke grupe, pjevali revolucionarne pjesme. Budući da smo bili mladi, osobito smo rado čitali i recitirali pjesme, pjesme poznatih pjesnika, a mnogi i svoje vlastite.

U jednoj prostoriji Doma na Sljemenu bila su smještena mala djeca. Teško se sjetiti zašto smo baš tu prostoriju nazivali »parlament«: možda zbog dječje vike i prepirki. I danas se ta »djeca« sjećaju kako smo mi, njihove starije drugarice, dolazile k njima, osobito predvečer, i pričale im ili čitale priče i zabavljale ih.

Kako je već rečeno, u našoj Menzi vladalo je pravo drugarstvo, ali je politička polarizacija i konfrontacija bila stalno prisutna. Iako je većina bila lijevo orijentirana (bilo je to doba oštih klasnih sukoba i nastupajućeg fašizma), bilo je i tu nekoliko profašističkih pojedinaca. Njih smo nazivali »frankovci«. Kako je fašizam u Evropi jačao i prijetio i našoj zemlji, postojali su glasniji i agresivniji. Učestale su prepirke s njima, naročito 1941. godine. Osjetivši vlast puške i noža, postali su i opasni.

Ali, svi su se njihovi napadi razbijali o našu borbenost i naše jedinstvo.

Najveću podršku pružali su nam tada već aktivni komunisti i naši simpatizeri, namještenici naših đačkih ustanova, kao medicinska sestra Janja Krajnović (Hrženjak), zatim medicinska sestra Anka Meleš, Nataša Dodik i drugi.

A među nama skojevcima treba još da se sjetimo, i da ih ne zaboravimo: Dervise Ljubović (Hiršl), Zlate Flego, Kreše Erbežnika, braće Badurina, Borisa Samca, Ivice Marinića, Borisa Markušića, Stojana Pavlovića-Farbice, Marijana Varljena-Stilinovića, braće Ivice i Marijana Kockovića, Milodara Radoševića, Zvonimira Kristla, Dokmanovića, Dušanke Čalić (Milić), Anđelke Germovšek (Martić), Pere Barišića, Ivana Živkovića, Branke Svečnjak, Kukulje, Darka Franovića i mnogih drugih.

Bili smo beskompromisni. Iako smo dobro surađivali s upravom Poliklinike, Menze i Doma, na naš poticaj poduzimane su i neke akcije za poboljšavanje hrane i drugih uvjeta. Nakon okupacije i dolaskom ustaša, prilike su se sasvim izmijenile, na gore, pa se nismo ustručavali da se suprotstavljamo npr. pokušajima uvođenja obavezne molitve ili ustaškog pozdrava.

Ali, nakon okupacije, Menza je ubrzo bila zatvorena. Zgradu su zauzeli njemački fašisti. Ni u naš Dom na Sljemenu nismo više odlazili jer su nas novopečeni ustaše dobro poznavali pa je postojala direktna opasnost od hapšenja.

Razišli smo se na različite strane, na ilegalni rad, u zatvore, u partizanske redove. Mnogi od naših drugova i napredne omladine koja se okupljala u Menzi i Đačkom domu na Sljemenu dali su živote za slobodu. Sjećamo ih se s ponosom, iako mnogima ni imena ne znamo, jer smo se najčešće nazivali po nadimku, »Pek«, »Keko«, »Pjesnik«, »Farbica«, itd. Ali, u nama i dalje žive njihovi likovi, njihove riječi, njihov mladenački polet i njihova vjera u slobodu, u pobjedu nad fašizmom, u ostvarenje novog života, u napredak i humanost.

ŠTRAJK ĐAKA OBRTNE ŠKOLE

Maj mlađi brat Ivan Čiković* bio je još školske godine 1940/41 đak Srednje tehničke škole (strojarski smjer) u Zagrebu. Kao stipendist i odličan đak stanovao je u đučkom domu Obrtne škole u Klaićevoj ulici 9a. Od njega sam i dobio prve obavijesti o štrajku koji je upravo te školske godine — negdje polovinom listopada — buknuo među đacima Obrtne škole i trajao sve do početka slijedećnja 1941.

Prije nego kažem nešto više o tom štrajku, moram spomenuti da je moj brat već ljetnih praznika 1940. prilikom dolaska iz Zagreba u naš rodni kraj — Gornji Zamet kraj Rijeke — u podstavi kaputa donio ilegalne listove Komunističke partije: »Srp i čekić« i »Proleter«. Tu je štampu širio među svojim vršnjacima, ali i starijim ljudima, uz napomenu: »Pročitaj, daj dalje i ne kaži tko ti je dao!«

Bila je to prva ilegalna štampa u tom kraju, koji se nalazio na samoj talijansko-jugoslavenskoj granici. Opasnost za njega bila je to veća. Iz njegovih odgovora na moja pitanja nisam tada još mogao razabrati i pouzdano zaključiti je li on već tada bio organiziran. Tek kasnije, kada sam krajem 1940. i početkom 1941. boravio kraće vrijeme u Zagrebu, rekao mi je nešto više o sebi i SKOJ-u kojem je pripadao. Kako sam u to vrijeme bio već zaposlen i zarađivao, zamolio me da mu dam nešto novaca koji mu treba za članarinu i za pomoć koju su skojevci skupljali za španjolske borce što su se baš tih mjeseci prebacivali u Jugoslaviju. Naravno da sam mu dao potreban novac. Tom prilikom pričao mi je i o štrajku koji je još trajao u Obrtnoj školi.

Zagrebačka Obrtna škola postojala je još od 1882. godine, a njezin je osnovni zadatak bio da osposobljava dobre, sposobne majstore, obrtnike različitih struka. Bila je to tada jedina škola te vrste u Hrvatskoj, pa su je polazili đaci iz svih krajeva, a među njima i mnogi iz Hrvatskog primorja i Kastavštine. Većina, pogotovo vanjskih đaka, bili su stipendisti i, zbog siromašnog stanja roditelja (dobrim su dijelom to bila djeca nezaposlenih radnika i siromašnih seljaka) bili besplatno smješteni u đučki dom Obrtne škole. Sama škola nalazila se na današnjem Trgu maršala Tita, a u istoj zgradi bila je smještena i Srednje tehnička škola. A kako su mnogi đaci

* Ivan Čiković je, kao jedan od organizatora ustanka u Hrvatskom primorju i član Okružnog komiteta SKOJ-a za to područje, hrabro poginuo u siječnju 1943. godine.

Srednje tehničke škole također bili pitomci đaćkog doma Obrtne škole, to su jedna i druga škola bile usko povezane, posebno u društvenom i političkom radu.

Vrlo je rano, čak tamo oko 1935. godine, među đacima Srednje tehničke škole osnovana skojevska organizacija. Uoči rata to je bila jedna od najjačih organizacija SKOJ-a u srednjim školama grada Zagreba. U toj sredini je i moj brat Ivo već koncem 1939. godine, u svojoj 15. godini, primljen za člana SKOJ-a. I među đacima Obrtne škole postojala je skojevska grupa, a među tim skojevcima u to se vrijeme kao jedan od najagilnijih i najaktivnijih isticao Zvonko Čuklić, sin školskog podvornika Kaptolske osnovne škole. Školske 1940/41 godine Zvonko je polazio IV razred (strojarski odjel) Obrtne škole. Po godinama bio je nešto stariji od ostalih đaka (rođen 1919), a među drugovima u mnogočemu je odskakivao, posebno u znanju, iskustvu i svojoj revolucionarnosti. Već je otprije sudjelovao u nekim političkim demonstracijama i bio policijski kažnjavan.

Kao što je već rečeno, štrajk u Obrtnoj školi izbio je polovinom listopada 1940. Zašto?

U Obrtnu školu primali su se — već prema strukama — đaci sa završenom dvogodišnjom zanatskom školom, ili s malom maturom, ili s najmanje dva razreda građanske škole. Samo školovanje trajalo je, uglavnom, četiri godine. Uz teoretsku nastavu bio je organiziran i praktični rad. Ipak, školi nije bio priznat rang srednje stručne škole, ni završenim đacima srednja stručna sprema. Sama uprava škole tražila je više puta da se školi prizna takav rang. Bilo je čak obećanja da će se to provesti od školske 1940/41, ali — ništa od toga nije učinjeno. To je bio jedan od glavnih razloga nezadovoljstva učenika. Tako mnogi, iako su bili sposobni i imali želju da nastave školovanje, to nisu mogli ostvariti. Tome se priključilo i opće društveno omalovažavanje zvanja koja su stjecali u školi, kao i nepedagoški postupci pojedinih nastavnika koji su se nehumano odnosili prema đacima, često ih ponižavali i vrijeđali njihovo dostojanstvo, što je posebno došlo do izražaja upravo te, 1940. godine. Tako se prilično toga nakupilo što je pokrenulo đake na štrajk i energično isticanje zahtjeva da se ti problemi riješe.

Najprije su stupili u štrajk tekstilci. Razumljivo, jer je za taj smjer, prilikom upisa, bila obavezna mala matura. Po nekim sjećanjima, neposredan povod štrajku bila je razdioba đaćkih knjižica. One su se razlikovale po vanjskoj boji korica. Jedne su bile namijenjene đacima Srednje tehničke škole, kojima se priznavala srednja stručna sprema, dok su druge, u drugoj boji, bile namijenjene đacima Obrtne škole, kojima nije bila priznata takva stručna sprema. To je zaista bilo uočljivo jer su obje škole radile u istoj zgradi. Osim toga, đaci Obrtne škole bili su već uvjereni da je to pitanje konačno skinuto s dnevnog reda prema obećanjima koja su davana.

Tekstilcima se odmah pridružila cijela škola. Sve je, zapravo, započelo u đaćkom domu gdje su se đaci mogli najbolje dogovarati i organizirati za akciju. Uzalud je upravitelj đaćkog doma svrstao đake u redove i poveo ih do škole — oni su se pred školom razišli, na nastavu nisu htjeli ići. Njima su se pridružili i vanjski đaci, oni koji nisu stanovali u đaćkom domu.

Već prvog dana otišli su svi zajedno u Tuškanac i tu, na Sofijinom putu, formulirali svoje zahtjeve. Glavni govornik na tom skupu bio je skojevac Zvonko Čuklić. Sačuvana je i fotografija tog sastanka. Međutim, uskoro su došli policajci i rastjerali đake.

Drugog dana štrajkaši su se skupili najprije ispred zgrade Hrvatskog narodnog kazališta, a zatim na Svačićevom trgu. Tu je izabrana delegacija koja je trebala posjetiti upravitelja Obrtne škole i predstavnike školstva u tadašnjoj Banskoj vlasti. Bilo je prijedloga da umjesto đaka u delegaciji budu njihovi roditelji, ali taj prijedlog, mislim, nije bio prihvaćen. Upravitelj škole primio je delegaciju i saslušao njihove pritužbe i zahtjeve. Nakon toga delegacija se uputila i pred zgradu Banske vlasti, ali, po svemu sudeći, nije bila primljena od kompetentnih ljudi.

U delegaciju je bio izabran i Zvonko Čuklić, a kako je on već bio policijski evidentiran, to su ga, pod optužbom da je kolovođa i organizator štrajka prvoga uhapsili. Tom su prilikom uhapšeni još neki đaci, ali, čini se, samo za to da bi se moglo lakše optužiti Čuklića kao kolovođu. Kad su saznah za to hapšenje, pitomci đaćkog doma stupili su u štrajk glađu. Lomili su žlice, porazbijah tanjure i lupali po stolu zahtijevajući da uprava doma i škole poduzme sve da se Zvonka Čuklića smjesta pusti iz zatvora. Pod tim pritiskom to se stvarno i dogodilo, pa je Čuklić pušten na slobodu.

Štrajk u školi se nastavio, štrajkašima su ubrzo priskočili u pomoć i skojevci Srednje tehničke i susjedne Učiteljske škole. Donosili su hranu i dostavljali je đacima štrajkašima kroz prozore. Upravitelji škole i đaćkog doma pokušavali su zastrašiti đake prijetnjama da će izgubiti školsku godinu, da će biti istjerani iz đaćkog doma i si. ali, ništa nije pomogao. Đaci su nastavili štrajk. Vanjski đaci koji su bili smješteni u domu poslani su svojim kućama dok se ne udovolji zahtjevima zbog kojih je štrajk pokrenut. Iz sjećanja učesnika kao i iz jednog zapisnika vidi se da je štrajk trajao sve do početka siječnja 1941. kada su vanjski đaci pozvani da se vrate u đaćki dom.

Štrajk đaka Obrtne škole ipak nije uspio u njihovom glavnom zahtjevu: srednja stručna sprema nije im priznata. (To je pitanje riješeno tek nakon oslobođenja zemlje). Postupak i odnos prema đacima u samoj školi nešto se poboljšao. Obećano im je, također, da će se, uz diferencijalne ispite, najtalentiraniji moći dalje školovati.

Ipak, taj štrajk đaka imao je mnogo dalekosežnije političko značenje. Bio je organiziran i vođen u vrijeme kada su KPH i SKOJ pojačali svoj rad u gradu Zagrebu, kad je radnička klasa ne samo u Zagrebu nego i u cijeloj Hrvatskoj vodila i štrajkovima ogorčenu klasnu borbu protiv izrabljivanja i neljudskih uvjeta života i rada. Stečena iskustva kao i napredne, revolucionarne misli koje su se u toku štrajka iskristalizirale u glavama mnogih omladinaca pomogle su im da su vrlo brzo našli svoje mjesto u odsudnim danima koji su nadolazili: u danima okupacije zemlje, općenarodnog ustanka i narodnooslobodilačke borbe.

PROTEST UČENIKA UČITELJSKE ŠKOLE

Stigli smo do proljeća 1942. godine, a još nismo javno, pred građanima, pokazali odbojnost zagrebačkih srednjoškolaca prema nastavi u fašističkom režimu. Odlučili smo bojkot nastave organizirati u Učiteljskoj školi. Naše školsko rukovodstvo SKOJ-a u traganju za datumom štrajka oduševilo se idejom da to bude 1. maja, na dan Međunarodnog praznika rada. Ali, na žalost, baš 1. maja nemamo nastave. Nastavu smo, naime, imali svaki drugi dan, jer su njemački fašisti zauzeli cijelu zgradu na današnjem Rooseveltovom trgu, a gimnazije iz te zgrade raspoređene su u prostorije drugih škola u gradu. (I danas mi je pred očima slika te gimnazijske zgrade s doslovno na svakom stakalcu prozora nalijepljenim velikim slovom »V«, što je trebalo sugerirati kao znak da je »pobjeda« na strani njemačkih fašista. Zgrada se šarenila od tih »V«, a u nju su bahato ulazili i iz nje izlazili njemački fašistički vojnici.)

Budući da 1. maja nismo imali nastavu, odlučili smo da protest organiziramo odmah sutradan, na dan 2. maja. Bila je to subota. Morali smo dobro razmisliti kako provesti akciju, a ne otkriti naše skojevce i simpatizere, kako smo još iz predratnog revolucionarnog rada zvali naše suradnike, učesnike u antifašističkom pokretu.

Odlučili smo se na lukavstvo. Dogovorili smo se da u svakom razredu na neprimjetan način potaknemo upravo funkcionare ustaške mladeži da 2. maja prije početka nastave stvore zabunu vičući: »Deca, idemo doma, nema škole, svi idu«. To nam nije bilo teško postići jer se i inače nastavu nije ozbiljno prihvaćalo.

Naši aktivisti došli su tog dana u razred među prvima, počeli »prepisivati« zadaće i jedni drugima glasno dovikivati: »Šta se brineš, pa danas ionako nema nastave«. Naši razredni ustaše nasjeli su i počeli pozivati i susjedne razrede da napuste nastavu. Upravo pred početak prvog sata iz zgrade su, prema dogovoru, najprije silazili stariji razredi iz drugog kata, a zatim su nahrupili svi razredi redom. Bez riječi spuštali smo se niz stepenice, kad se u prizemlju ispriječio pred nas jedan od profesora vičući: »Kud idete, bando komunistička,!» Bilo mu je, očito jasno zašto napuštamo zgradu: da bojkotiramo nastavu, da je to protest protiv fašističke nastave, a to smo upravo i željeli. Nismo se zbunili i rijeka učenika šutke je prolazila kraj zgranutog profesora napuštajući zgradu.

Dan je bio vedar, sunčan, kao da je zvao u prirodu. Prema planu, išlo se u nekoliko pravaca u okolicu grada, u zelenilo. Tom smo prilikom ujedno

primali nove članove u SKOJ. Skojevska grupa mojega razreda otišla je u Maksimir gdje smo svečano primili u SKOJ naše otprije vrlo aktivne drugarice Šteficu Leskovar i Slavicu Platenik. Drugarice su se isticale u izvršavanju zadataka koji su stajali pred antifašističkom omladinom i nije im bilo potrebno mnogo objašnjavati njihovu buduću ulogu.

»MRAČNI TIPOVI« I »CVIJET MLADOSTI«

Protest je uspio, a kako je protumačen čuli smo odmah sutradan, tj. u nedjelju, na »svetoj misi« u dvorani Učiteljske škole. Tu je, naime, postojao oltar koji je preko tjedna bio prekriven, a nedjeljom je poslužio za obaveznu misu za učenike. Nakon mise direktor škole bi redovno držao govor iz kojega se moglo naslućivati kakva je atmosfera u fašističkom taboru, što spremaju i koliko znadu o našoj aktivnosti. U nedjelju, 3. maja, direktor je, spominjući protest, vikao kako su »mračni tipovi zaveli cvijet naše mladosti«, da će ti tipovi biti najoštrije kažnjeni, da žali njihove roditelje jer će i oni odgovarati.

Pomno smo pratili reagiranje netom primljenih skojevaca u bojazni da se pred galamom ne uplaše pa da sve odaju. Ali, svi su mirno slušali bez uzbuđenja i straha na licu. Iz govora nam je bilo jasno da su ustaške vlasti svjesne da smo mi njihove ljubimce iskoristili za organiziranje protesta. To je pojačalo njihov gnjev pa su upornim saslušavanjem učenika nastojali saznati barem neko od imena pravih organizatora protesta. Na njihovu žalost, učenici su na saslušavanjima spominjali samo one koji su glasno pozivali na napuštanje nastave, a to su, prema našem planu, zaista bili spomenuti ustaški funkcionari.

KAZNE ZBOG SAMOVOLJNOG ODSUSTVOVANJA OD OBUKE

Nakon istrage i dvije duge »izvanredne sjednice nastavničkog zbora«, održane 5. i 7. svibnja 1942. godine, donijete su odluke da se kazni: a) odstranjenjem iz škole za jednu školsku godinu (1941/42) — šest učenika, b) ukorom nastavničkog zbora uz prijetnju isključenja — petnaest učenika, c) ukorom nastavničkog zbora — dva učenika, d) ukorom upravitelja — četrdeset devet učenika.

Najtežu kaznu (odstranjenje iz škole) dobili su učenici za koje se dokazalo da su javno pozivali učenike da napuste nastavu, ali među njima nije bio nijedan od naših aktivista antifašista.

Iako su učenici svih razreda masovno napustili nastavu, kazne nisu masovno izricane: nešto zbog nastojanja da se prikrije širina protesta, a ponešto je ovisilo i o oštini pojedinog razrednika. Tako npr. dok neki razrednici i ne spominju svoje učenike prilikom predlaganja za kazne jedna razrednica traži za sve svoje predložene učenike najstrožu kaznu, tj. odstranjenje iz škole zato jer, kako kaže, »treba školu očistiti da bi se mogao uvesti red«. Da je nastavnički zbor bio svjestan da se radi o protestu potvrđuju i riječi direktora škole navedene u zapisniku: »... ovaj put nije bilo razloga za izostanak jer je bilo jasno oglašeno u novinama i krugovalom da će biti redovita obuka 2. 5. 1942, dok se ovaj štrajk unapred spremao već u četvrtak 30. travnja«.

U tom protestu sudjelovali su svi skojevci naše škole, ali su od skojevaca i istaknutih antifašista bili kažnjeni samo: Zorka Drakulić, Zorka Đermanović, Ivan Franjak, Branko Horvat, Ljubomir Majerić, Danica Mikulić, Svetozar Petreković, Antun Preložnik, Anđelko Stazić i Stjepan Zajec.

Odjel za srednje školstvo Ministarstva nastave u Zagrebu pod brojem »T 2523 — 1942« od 19. 5. 1942. uputio je svim srednjim školama u Zagrebu obavijest s imenima kažnjenih i vrstama kazni. U uvodu te okružnice je napomenuto: »Dne 2. svibnja o. god. udaljili su se samovoljno neki učenici od obuke u Državnoj učiteljskoj školi u Zagrebu iz Ia, Ic, Ha, i lila razreda. Zbog toga su i kažnjeni«.

Ova obavijest je pročitana u svim razredima srednjih škola u Zagrebu što nam je još više pomoglo u upoznavanju javnosti o uspjehu našega protesta. O tome se tih dana govorilo u cijelom gradu, a to smo upravo i željeli. Skojevcima, koji su u sukobima s ustašama u mnogim drugim akcijama ginuli na zagrebačkim ulicama, a osobito u udarnim grupama, ove su kazne bile upravo smiješne, pa smo ih međusobno tumačili kao neku vrst priznanja za naš uspješno proveden protest.

ODJEDNOM SMO SVI POSTALI ODRASLI

U proljeće 1942. godine imali smo u Učiteljskoj školi u svakom brojnijem razredu skojevsku grupu od 3 do 7 članova s još toliko aktivnih omladinaca antifašista, članova Saveza mlade generacije, i desetak simpatizera. Istaknutijih ustaških aktivista među đacima bilo je u razredima od tri do pet, njihovih simpatizera također toliko, a ostali su bili tzv. »neopredijeljeni«, za koje smo se i jedni i drugi borili da ih obuhvatimo u svoje redove. Škola je tada imala pet razreda, od kojih prva dva razreda s po tri odjeljenja (muški, ženski i mješoviti razred), treći po dva, četvrti jedno odjeljenje, a te školske godine još je postojao i peti razred.

Odjeljenja prvih i drugih razreda brojila su od 40 do 50 učenika. Taj broj opada u odjeljenjima trećeg i četvrtog razreda, dok je peti razred bio mješovit, s ukupno 11 učenika.

Skojevska organizacija u Učiteljskoj školi u Zagrebu svojom je aktivnošću u ratnim uvjetima nastavila revolucionarnu tradiciju predratnog revolucionarnog omladinskog pokreta na školi. Dolaskom fašističkih okupatora i njihovih slugu, uz sve ranije nepravde bili smo suočeni s najstrašnijim zločinima kakve svijet do tada ne pamti. U takvim okolnostima svima nam je bilo jasno da bez oružane borbe na koju je pozivala KPJ nećemo moći izvojevati slobodu. Bilo je to vrijeme preuzimanja vrlo ozbiljnih i odgovornih zadataka, vrijeme u kojemu smo odjednom svi postali odrasli, a naša mladost iskazivala se u snazi naših akcija i čvrstoj vjeri u pobjedu.

Prema sjećanju jedne grupe tadašnjih skojevaca, u vrijeme protesta 1942. godine, osim spomenutih imena naših aktivista iz popisa kažnjenih zbog protesta posebno su se isticali ovi skojevci Učiteljske škole: Stjepan Cerjan, Milan Cmelić, Tihomir Črnjeka, Milan Defrančeski, Ružica Filipović, Zvonimir Galetović, Sonja Gudlin, Branko Horvat, Bosiljka Jović, Dragica Kancijan, Boro Kupešić, Boris Markušić, Mira Matanović, Ante Matanović, Anka Mitok, Nefisa Muradbegović, Ivica Potočnjak, žarko Stilinović (Marijan Varljen),

Srećko Šatalić, Karlo Tušek, Boris Vrček i Zvonimir Wolf. Iz redova skojevaca Učiteljske škole imali smo i članove tzv. skupa (rukovodstvo SKOJ-a za nekoliko srednjih škola), kao i članove Srednjoškolskog rukovodstva SKOJ-a za grad Zagreb.*

U borbi protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajica, ustaša i četnika, svoje živote za našu slobodu i socijalizam položilo je 25 učenika ove škole.

* Zapisnici sa spomenutih sjednica nastavničkog zbora i Okružnica Ministarstva nastave od 19. 5. 1942. nalaze se u Arhivu grada Zagreba.

Janko Tompa

VRIJEME FORMIRANJA NAPREDNE OMLADINE

Teško je danas, nakon više od četrdeset godina, sjetiti se i točnih datuma, i točnih imena i prezimena drugova, mjesta događaja i različitih okolnosti u kojima su se ti događaji odvijali — pritom su neke pogreške i netočnosti neizbježne, pa se moraju kao takve i razmatrati. Ali, osnovni okviri tog vremena, neke konkretne situacije, imena i događaji ipak su ostali u sjećanju.

Jedno je sigurno: to burno vrijeme formiralo je velik broj mladih — skojevaca, naprednih omladinaca, srednjoškolaca — u ljude odane idejama i ciljevima koji su ih tih dana aktivirali, mobilizirali i činili spremnima i za najveće žrtve — davanje svog života — u gradu koji je ponosno digao glavu i dokazao djelima otpor fašizmu, stranom i domaćem, i stao na stranu napretka i istinske slobode.

Doprinos nas mladih, zagrebačkih srednjoškolaca, u toj borbi našeg naroda za slobodu izražen je od prvih dana okupacije u raznovrsnim akcijama protiv neprijatelja i domaćih izdajnika, akcijama možda neki put i naivnima, ali akcijama koje su nanosile štetu neprijatelju i istodobno bile podstrek velikoj većini mladih da i oni, prije ili kasnije, stupe u redove boraca za slobodu. U tim prvim danima naših srednjoškolskih akcija bilo je i grešaka, nepromišljenih postupaka pa i nepotrebnih žrtava, što je sve bilo neminovno u okolnostima u kojima su se počeci te borbe počeli razvijati. Ali, rezultat je bio postignut — neprijatelj je istjeran iz zemlje.

POČELO JE S »KRUŽOCIMA«

Bilo je to, vjerojatno, u prosincu 1940. godine kada mi je nakon završetka nastave (bio sam tada đak Via razreda III muške realne gimnazije u Kušlanovoj ulici na Peščenici) pristupio jedan stariji kolega iz VIII razreda, Rađenko Androlić, i predložio mi da tog poslijepodneva dođem k njemu pa ćemo, još s nekim kolegama koje je također pozvao, čitati neke zanimljive stvari i diskutirati o njima. Pretpostavio sam da se radi o sastanku literarne sekcije đачkog društva »Omladina« i obećao sam da ću doći.

Kod Androlića zatekao sam na tom prvom sastanku još samo njegovog kolegu iz razreda Pavia Roderà i u tom sastavu počeli smo čitati knjigu »Porijeklo porodice i privatnog vlasništva« od Friedricha Engelsa i raspravljati o tekstu. Kasnije smo takve sastanke održavali češće, a krug učesnika se

proširio — sjećam se jednog crnomanjastog druga duge kose, koji nije bio iz naše gimnazije već, vjerojatno, student, a koji je za nas imao nadimak »Tarzan«. On je preuzeo da rukovodi našom malom grupom i da donosi neke nove, ilegalne materijale pisane na pisačkoj mašini i dr. Svatko je od nas i izvan tog »kružoka« mnogo čitao, pa smo diskutirali ne samo o teoretskim pitanjima nego i o aktualnim političkim događajima — o prodoru fašizma, o političkoj situaciji u zemlji, o stanju u našoj gimnaziji, u pojedinim razredima, pa i o svim ostalim pitanjima koja mogu interesirati mladića tog uzrasta.

U proljeće 1941, vjerojatno u ožujku, »Tarzan« nas je skupio nekolicinu iz te grupe u Maksimiru, ispod »Zvezdarnice«, i saopćio mom kolegi Mudriću i meni da smo primljeni u Savez komunističke omladine Jugoslavije i da će odsada naš zadatak biti da djelujemo u našem razredu, u školi i izvan nje po uputama školskog rukovodstva SKOJ-a, da prikupljamo oko sebe druge srednjoškolce i pripremamo ih da i oni postanu skojevci, da se aktiviraju na liniji borbe protiv fašizma.

U to vrijeme — prvoj godini izbijanja drugog svjetskog rata i sve žešćeg nasrtanja njemačkog i talijanskog fašizma na slobodu evropskih i drugih naroda — osjećala su se i među školskom omladinom previranja u shvaćanjima i ocjenjivanju aktualnih događaja u svijetu i zemlji. I u našem razredu počela je sve jasnija diferencijacija. Uz našu grupu naprednih omladinaca i skojevaca bilo je, iako vrlo malo, otvorenih pristalica fašizma, a najviše je bilo onih neutralnih, neopredijeljenih, i naš je zadatak bio da što veći broj takvih omladinaca privučemo na našu stranu, da im otvorimo oči i aktiviramo ih u redovima napredne omladine i SKOJ-a.

Jedno od važnih sredstava u toj aktivnosti bila je napredna štampa koju smo širili i propagirali. Sjećam se lista za srednjoškolce »Polet«, koji je izdavala, ako se ne varam, grupa oko Jože Horvata. Dobivao sam od Roderà desetak primjeraka tog lista i dijelio ga u razredu onima za koje sam smatrao da će ga s interesom pročitati. To su bili, uz ostale: Andre Lušičić, Gvozden Budak, Josip Perišić, Rudi Zadavec, Božidar Jerneić, mlađi Gažić, Zlatko Černjul i drugi.

Osim »Poleta« širili smo i knjigu Jože Horvata »Sedmi be«, koja je već tada bila zabranjena. Širenje knjiga domaćih i stranih naprednih pisaca u izdanju »Hrvatske naklade«, »Nolita« i nekih drugih izdavača također je bio jedan od oblika naše aktivnosti u razredu. Važnu ulogu u tom radu odigrali su i prvi sovjetski filmovi koji su se tada pojavili u našim kinematografima, kao što su: »Pastir Kostja«, »Cirkus«, »Petar Veliki«, »Put u život« ... Veliku pomoć u tom radu na osvješćivanju omladine u školi imali smo i u pojedinim našim profesorima, među kojima je bilo, kako smo kasnije saznali, i članova KP, kao što su bili: Vladimir Vitasović, Drago Ivanišević, Radovan Rajhercer i drugi.

VESELI ĐAČKI IZLETI

Posebno smo se angažirali da privučemo što više omladine na masovne nedjeljne izlete na Sljeme, u Đački dom, gdje se, već po tradiciji, okupljala napredna zagrebačka omladina iz svih zagrebačkih srednjih škola. Na tim

izletima bili su i napredni profesori, upoznavali smo se sa skojevcima iz drugih škola, s radničkom omladinom, s aktivistima koji su djelovali među omladinom u Zagrebu. Ukratko, ti su izleti na Sljeme u Đački dom neposredno prije rata odigrali izuzetno važnu ulogu u zbijanju redova omladine, njezinoj pripremi za predstojeće događaje, ideološkom prosvjećivanju. Tu su se održavale i različite priredbe, sportska natjecanja, pjevale su se revolucionarne pjesme, držala predavanja, vođene diskusije. Sjećam se kako smo se sastajali na posljednjoj tramvajskoj stanici na Ksaveru i onda u grupama išli pješice preko Kraljičina zdenca. Uz put se već pjevalo i radovalo susretima s drugim grupama.

Bili su to lijepi, radosni trenuci za nas mlade usprkos tmurnim oblacima koji su se gomilali na horizontu. Na tim su izletima svi omladinci zračili velikim revolucionarnim optimizmom, nepokolebljivo vjerujući u pobjedu ako dođe do bilo kakvih teških situacija. Sjećam se vedrine i aktivnosti poznatih skojevskih aktivista Ante Jelčića i Štefa Mlinarića, pa naših kolega s III muške Gvozdena Budaka, Mudrinića, zatim drugarice Vlaste (ne sjećam se prezimena), Božene Žakman iz moje ulice, i mnogih drugih. Tu su bili i neki naši profesori — Vladimir Vitasović, Mirko Kesler, moja majka Anina, kao i svagdje prisutan, vedra lica i raspoložen za šalu Joža Horvat. Tu je bila srž naprednog omladinskog pokreta Zagreba, omladine koja je u događajima što su slijedili odigrala izuzetnu mobilizatorsku ulogu u počecima borbe protiv fašizma. Mnogi od tih veselih izletnika dali su u toj borbi i svoje živote.

ŠTO DA SE RADI!

Došao je i dan kada su njemačke trupe ušle u Zagreb. Sjećam ga se veoma dobro. Stajao sam tog dana sa stetrom Vandom (također skojevkom, iz II ženske realne gimnazije) na uglu Draženovićeve i Maksimirske ulice. Dok su njemački tenkovi tutnjali kroz Maksimirsku, narod je uglavnom to nijemo promatrao, ali bilo je i pojedinaca koji su klicali okupatoru. Na uglu, preko puta, ugledao sam u masi moje drugove Radenka Androlića i Pavla Roderã. Mahnuli su mi da dođem k njima, pa sam, u trenutku kraćeg zastoja u kretanju tenkova i kamiona, pretrčao ulicu i priključio im se. Nijemo smo krenuli niz Maksimirsku, a zatim skrenuli u Livadićevu. Šta da se radi? — pitali smo se. Čekajmo upute, zaključili smo.

Ubrzo nakon toga škole su bile raspuštene, nastava se nije održavala. Ustaška se vlast uz pomoć njemačkog okupatora počela učvršćivati i uskoro je sva srednjoškolska omladina bila pozvana u tzv. Civilnu zaštitu (koja je nešto kasnije dobila naziv »Narodna zaštita«) — organizaciju koja je, pod domobranskom i ustaškom kontrolom, trebala da omladinu svrsta u nekakvu poluvojničku organizaciju. U tu svrhu organizirane su obavezne vježbe osnovne vojne obuke i tečajevi zaštite od zračnih napada. Kako su te vježbe — u dvorištu gimnazije, na stadionu u Maksimiru, na Ksaveru — postale najmasovnije stjecište srednjoškolske omladine, to smo mi skojevci brzo shvatili da je sada naš zadatak da, prema mogućnostima i stjecaju okolnosti, djelujemo u toj organizaciji, iskorišćujući je kao legalan oblik djelovanja.

S MASLAČKOM U ZAPUČKU

Sjećam se i nekih od tih prvi akcija. U našem razredu i na gimnaziji bilo je drugova Jevreja koji su, brzo nakon početka okupacije i uspostave ustaške vlasti, bili prisiljeni da oko ruku nose žutu traku s jevrejskim znakom, kako bi se javno raspoznavali od — kako su ustaše govorili — arijevac. Mi smo, dakako, bili protiv takvog ponižavanja i uvredljivog obilježavanja ljudi.

Jednog dana kada smo preko livada između Harambašičeve i Svetica išli na vježbe na obližnji stadion, netko se od naših sjetio da ubere žuti cvijet maslačak, kojeg je bila puna livada, i da ga zadjene u zapučak u znak solidarnosti s drugovima Jevrejima. Začas su i drugi omladinci slijedili taj primjer tako da smo gotovo svi na stadionu bili »označeni« žutim znakovima.

Akcije i djelovanje zagrebačke srednjoškolske omladine na tom stadionu i neuspjeh pokušaj ustaša da razdvoje omladinu dovoljno su već opisane, o tom je snimljen i film, pa ne bih to ponavljao. Hoću samo reći da smo svi mi skojevci i napredni omladinci kao učesnici tih vježbi bili također inicijatori najrazličitijih oblika sitnih sabotaza, odugovlačenja vježbi, zabušavanja, nedolaženja itd.

U vezi s iskorištavanjem organizacije te tzv. Narodne zaštite za naše ciljeve, spomenut ću još jednu akciju. Nakon završene vojničke prednaobrazbe srednjoškolci su bili upućivani na različite tečajeve. Ja sam bio uključen u neki tehnički tečaj na Ksaveru, gdje je bilo sjedište Narodne zaštite. Tu smo svakodnevno, ili svaki drugi dan, ne sjećam se više točno, poslije nastave dobivali po jedan »okrugljak« crnog kruha. Taj smo kruh, dakako, nosili kući, a uskoro smo dobili direktivu da taj kruh, pod različitim izgovorima, skupljamo od omladinaca i predajemo ga, prema uputama, dalje. Ja sam bio zadužen da preuzimam kruh od kolega u mojoj gimnaziji. Pomagao mi je Veljko Mudrinić. Uz našu plavu uniformu — kombinezone imali smo platnene torbice, pa smo kruh trpali u te torbice. Mnogi su se omladinci rado odazvali našem traženju, pa se događalo da sam kući donosio i po dvije-tri torbice s kruhom. Taj sam kruh spremao kod kuće u jednu vreću i svaki drugi dan, uz pomoć mog prijatelja i također skojevca Marijana Grozaja, predavao tu vreću nekom mladom seljaku — Zagorcu Iveku, kako smo ga zvali. On je dolazio u grad biciklom natovarenim košarama povrća koje je prodavao na tržnici, a zatim je odvezio kruh koji smo tako skupljali. Kako smo saznali, to je bila naša pomoć prvim partizanima koji su se već u ljeto 1941. okupili u grupu u blizini Zagreba. Ta naša akcija s kruhom trajala je do početka nove školske godine u jesen 1941.

Došao je i dan kada smo saznali da su njemačke trupe napale Sovjetski Savez. Taj je događaj među nama, skojevcima, izazvao najrazličitija nagađanja — uglavnom optimistička: većina je bila uvjerena da se tim napadom približava kraj rata i okupacije zbog, sigurno, brze pobjede Crvene armije, snažne narodne vojske prve socijalističke zemlje. Događaji na fronti uskoro su pokazali da nije sve baš tako kako smo pretpostavljali. No, bez obzira na to, vjera u pobjedu nije slabila, pa smo se još više angažirali, a naročito nakon poziva Komunističke partije Jugoslavije za općenarodni ustanak protiv okupatora i domaćih izdajica.

Po uputama skojevskog rukovodstva u Zagrebu, naše su se skojevske grupe počela odmah uključivati u različite akcije protiv neprijatelja. Kao

prvo, čini mi se, došla je direktiva da po zidovima zgrada, u prostorijama, svagdje gdje je moguće, ispisujemo parole protiv okupatora i izdajnika, a u slavu Komunističke partije Jugoslavije, sovjetske armije, narodnooslobodilačke borbe... Sjećam se kako sam najprije s jednom drugaricom, skojevkom Vlastom, pisao takve parole po zidovima tvornice »Sila« kod Martičeve ulice. Iza te tvornice tada još nije bilo većeg naselja, pa smo Vlasta i ja, predvečer, na prilično neosvijetljenom putu, crvenom uljanom bojom, ispisivali »Živjela KPJ«, »Dolje okupator« i si. Bilo je rijetkih prolaznika koji su nas mogli vidjeti, ali nisu obraćali pažnju na nas misleći valjda da smo zaljubljenici.

I s Marijanom Grozajem, skojevcom iz Srednje tehničke škole, a koji je stanovao kod mene, također sam pisao parole jakim kredama, po Peščenici. Na večer bismo izašli iz našeg stana na manje posjećena mjesta i dok bi jedan od nas čuvala »stražu«, drugi je ispisivao parole. Kako su se našom, Harambašićevom ulicom mnogo kretali Nijemci zbog blizine aerodroma na Borongaju, mi smo sami izmislili da na trotoaru ispisujemo riječ »Schweine«, tj. svinje na njemačkom. Uopće, pisanje parola bila je naša konstantna aktivnost. Uvijek sam imao u džepu neku kredu i čim je bilo moguće, ispisivao bih parolu. Tako su radili i drugi skojevci.

NAGAZNE MINE

Kuća u kojoj sam stanovao sa svojom bakom nalazila se na kraju Harambašićeve ulice, tik uz veliku livadu, tako da se u kuću moglo doći ne samo s ulice nego i, neopaženo, s te livade. Time smo se često koristili pa su tako k meni u stan neprimijećeno dolazili mnogi skojevci, bilo iz razreda, bilo iz ulice ili grada. Moja baka maksimalno nam je pomagala u održavanju konspiracije, kasnije je aktivno i sama sudjelovala u nekim akcijama pomaganja partizanima. U tom smo stanu održavali sastanke skojevskog aktiva, dogovarali se o različitim akcijama, raspravljali o situaciji u školi, gradu, zemlji, na fronti...

Sjećam se kako smo ovdje pripremali i »nagazne mine« iz šper-ploče kroz koje smo zabijali čavle, a zatim ih navečer iz školskih torbi razbacavali po Harambašićevoj i Borongajskoj kojima su saobraćali njemački kamioni prema aerodromu i natrag. Mnogima su na taj način bile probušene gume. Imali smo za tu svrhu i posebna postolarska dugačka šila, koja smo nosili uvijek uza se, i gdje god je bio parkiran neki njemački kamion ili ustaški automobil, prislonili bismo se uz gumu, šilom je probušili i brzo se udaljili. To smo radili dugo, sve do policijskog sata.

»BOMBICE« ZA POTPALJIVANJE

U nizu akcija zagrebačkih skojevaca poznato je i paljenje drvenih tribina maksimirskog stadiona na kojem su se održavale predvojničke vježbe »Narodne zaštite«. Ta je akcija uspješno izvedena u srpnju 1941, a u njezinoj smo pripremi na neki način sudjelovala i nas dvojica — Marijan Grozaj i ja. Naime, u stanu moje majke Anine (Pokornoga ulica br. 5) pripremale su se zapaljive »bombice«, kako smo ih mi zvali, a kojima je trebalo zapaliti drve-

nu građu stadiona. Tu su dolazili drugovi Ivica Barbaric, Mirko Kesler i drugi i s našom grupom skojevaca pravili te »bombice«.

Bili su to kartonski tuljci iz dva dijela među koje se stavljao prezervativ, na dnu kojega je bila jaka zapaljiva smjesa. Na licu mjesta trebalo je na gumicu prezervativa kapnuti nekoliko kapi sumporne kiseline. Vrijeme koje je bilo potrebno da kiselina »pregrize« gumicu i padne na brzozapaljivu smjesu trebalo je biti dovoljno dugo da se omladinac, koji će takav tuljak stavljati pod tribine, može udaljiti s tog mjesta i izgubiti među prolaznicima. Mirko Kesler, kao kemičar, donosio je potreban materijal i vrlo pažljivo pravio te »bombice«. Sjećam se da smo na balkonu prema dvorištu pravili pokuse djelovanja te »majstorije«, i fiksirali vrijeme potrebno da dođe do spajanja kiseline sa smjesom.

Na sam dan akcije (mi, dakako, zbog konspiracije, nismo znali tko je sve određen da se uvuče u stadion i postavi »bombice« ispod tribina) Marijan i ja dobili smo zadatak da u određeno vrijeme na prilazu stadionu pazimo da li se možda iz pravca Svetica prema Maksimirskoj ne kreće kakva patrola, policajci, i da, ako to opazimo, damo dogovoreni znak zviždaljkom. Ako bude sve u redu, treba da se maknemo i, kad ugledamo požar, da se pomiješamo među gledaoce i čujemo kako reaguju.

Bilo je predvečer. Sve se odvijalo prema planu i — odjednom se nebo zarumenjelo. Kad smo nas dvojica stigli bliže, stadion je već bio opkoljen ustašama koji nisu dopuštali mnoštvu da se približi. Marijan i ja smo se polako vratili našoj kući i još neko vrijeme s prozora kupaonice promatrali dogorijevanje stadiona u Maksimiru. Bili smo sretni što je ta akcija uspjela. Bio je to ne samo još jedan od brojnih protesta protiv ustaškog režima i okupatora nego i kraj njihovih pokušaja da na tom stadionu okupljaju omladinu i uvlače je u nekakvu svoju organizaciju.

Zlatko Munko

PROF. PETAR LASTA

Rođen je 28. VI 1897. u Sarajevu. Gimnaziju, a zatim učiteljsku školu pohađao je u Mostaru, a završio u Derventi 1917. Službuje najprije kao učitelj, a nakon završene visoke pedagoške škole u Zagrebu 1928, postavljen je za profesora učiteljske škole najprije u Pakracu, a ubrzo zatim u Zagrebu. Od 1934. do 1939. bio je lektor za jezik u zagrebačkom Malom kazalištu i na Muzičkoj akademiji. Tada se vraća na zagrebačku učiteljsku školu, ali je već 1941. nakon dolaska ustaša na vlast, penzioniran, a uskoro i uhapšen. U zatvoru je više od pola godine, ali je na sudu oslobođen od optužbe da je u školi širio komunističku propagandu.

Po izlasku iz zatvora uključuje se aktivno u NOP, a sredinom 1943. odlazi sa svoja dva sina iz Zagreba u partizane. U prosvjetnom odjelu ZAVNOH-a bio je na dužnosti šefa srednje nastave, radio je na organiziranju školskog i kulturnog života na oslobođenom području, pisao je članke u partizanskoj štampi, održavao zapažena književna predavanja, istupio na Kongresu kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom referatom »Put naše književnosti« itd.

Nakon oslobođenja radio je u Ministarstvu prosvjete Hrvatske kao šef odsjeka za književnost, zatim je na dužnosti direktora gimnazije u Rijeci, a po povratku u Zagreb neko vrijeme je glavni tajnik Matice hrvatske i, na kraju — do umirovljenja — predavač na Višoj pedagoškoj školi u Zagrebu.

Uz pedagošku i širu društveno-kulturnu aktivnost, objavio je, osobito nakon oslobođenja, veći broj književnih radova i esejističkih priloga, kao što su: »Književni put Vladimira Nazora«, »Milan Marjanović kao književni kritičar«, »Ivo Andrić«, »Jugoslavenska lirika Modeme«, »Antun Barac«, »Između oktobarske i jugoslavenske revolucije« i dr. Umro je u Zagrebu 12. V 1967.

1 _

STVARAO JE ATMOSFERU RADA I POVJERENJA

Prof. Petar Lasta bio je jedan od onih profesora kojeg se s poštovanjem sjećaju sve generacije njegovih učenika iz zagrebačke Učiteljske škole između 1929. i 1941. godine. Pamte ga kao nastavnika književnosti i povijesti koji je

impresionirao svojom stručnom spremom i visokom kvalitetom predavanja. Znao je razvijati zainteresiranost učenika za najvrednija književna djela i poticati njihove literarne, recitatorske i glumačke sklonosti i sposobnosti i u okviru đačkog literarnog društva »Nada« koje je u to doba djelovalo na zagrebačkoj Učiteljskoj školi. A kao nastavnik povijesti trudio se da kod svojih učenika pobudi zanimanje za šire shvaćanje društvenih uzroka i uvjetovanosti historijskih događaja i zbivanja ne zadovoljavajući se samo memoriranjem golih, često i nevažnih historijskih podataka.

— Njegovim dolaskom na školu izmijenilo se mnogo toga u našem razredu — prisjeća se Elvira Asić-Golub školske godine 1939/40 kad je prof. Lasta bio razrednik njezinog tadašnjeg lila razreda. — Stvorila se atmosfera rada i učenja, a i povjerenja između profesora i učenika na jedan dotle za nas nov način. Težio je da nam proširi horizonte, da nas zainteresira za stjecanje znanja i opće kulture. Njegova su se predavanja razlikovala od drugih ne samo po načinu kojim nas je upoznao s historijskim događajima i literarnim djelima nego i širinom gledanja, traženjem uzročnih veza u događajima, uspoređivanjem činjenica, mnoštvom interesantnih detalja koji su događaje i djela osvjetljavali s različitih strana. Tražio je da idemo u kazalište (upravo su se tada davali Krležini »Glembajevi«), da se upišemo u biblioteke, da čitamo časopise... Kao budućim učiteljima često nam je znao reći da pravi učitelj mora mnogo više znati nego mu nalaže školski program, jer će jednoga dana biti sam u novoj sredini koju će morati podizati na viši nivo.

DOŠLO PILE DA UČI KORU

Rano smo osjetili da je prof. Lasta napredno orijentiran — isticao se u mnogim prilikama svojim antiklerikalnim i antinacionalističkim stavovima. Kad su se tridesetih godina na zagrebačkoj Učiteljskoj školi počele pojavljivati prve skojevske grupe i osjećati njihov rad (buntovne školske zadaće, raspačavanje knjige »Srednjoškolski govore« i si.), prof. Lasta sa simpatijama prati sazrijevanje i aktivnost napredno orijentiranih učenika, a kad oni dolaze u sukob s reakcionarnim školskim režimom i vlastima, on ih brani, nastoji im pomoći. Iznenaduje nas i svojom smjelošću: recimo, na svoj sat povijesti donosi u razred tek izašlu knjige (1934) Maxa Beerà »Povijest socijalizma i socijalnih borbi« i daje učenicima da pročitavaju pojedine odlomke koji marksistički objašnjavaju događaje i historijske situacije o kojima je predavao.

Za nas đake — u učmaloj atmosferi tadašnje škole i policijskih progona svake napredne knjige i misli — bio je takav postupak jednog profesora prava senzacija i sasvim izuzetan primjer. Ipak, što je razumljivo za ono vrijeme, nije se pred učenicima direktno izjašnjavao i otkrivao. Ali skojevci su svakako htjeli stvar raščistiti.

— Na našem razrednom skojevskom sastanku razgovarali smo o prof. Lasti i odlučili da ga posjetimo kod kuće i s njim otvoreno porazgovaramo — priča Elvira Asić-Golub o toj njihovoj odluci. — Isprva nas je samo slušao i pomalo se na svoj način malo ironično smješкао, a na kraju nam rekao: »Evo, došlo pile da uči koku«. Uputio nas je neka samo dobro učimo, a svoje »izvanškolske aktivnosti«, kako je rekao, možemo razvijati, ali pametno, »niste više djeca«.

Postupno se, međutim, i prof. Lasta sve neposrednije povezivao s naprednim pokretom uopće i sa svojim đacima, sudionicima tog pokreta. Istodobno je dolazio u sve žešći i otvoreniji sukob s najreakcionarnijim dijelom profesora i đaka na samoj Učiteljskoj školi.

»SJEME BUNE U PROSVJETNOM HRAMU«

U svojim postupcima i općoj orijentaciji prof. Lasta bio je gotovo usamljen u tadašnjem nastavničkom vijeću škole. Od profesora jedini mu se svim srcem pridružio Ivan Guštak (1898—1959), koji se također, kao human i čestit čovjek, zdušno zalagao za slobodniji režim i naprednije odnose u školi koja priprema buduće narodne učitelje.

O jednom njihovom zajedničkom istupanju s tih pozicija postoji zanimljivo svjedočanstvo — zapisnici sjednica nastavnčkog vijeća zagrebačke Učiteljske škole od 20. XII 1940. i od 23. I 1941. Na tim sjednicama vođena je oštra polemika između profesora Laste i Guštaka, s jedne, i većine nastavnčkog vijeća, s druge strane. Iskorištavajući tadašnju popularizaciju »narodnjačkih ideja« braće Antuna i Stjepana Radića u novoosnovanoj Banovini Hrvatskoj, Lasta i Guštak pokušali su da s tih stajališta povedu borbu protiv sve izrazitijeg nastupanja klerofašista i ustaša u samoj Učiteljskoj školi.

Na prvoj sjednici oni su iznijeli da se po školi »raspačavaju leci kojima se vrijeđa hrvatski narod i narodno vodstvo, a uzdiže ustaški pokret«; da neki učenici »pjevaju ustašku himnu, nose značke ustaške organizacije i javno ističu da su pristaše« ustaškog pokreta; da su »neki učenici Učiteljske škole sudjelovali u nacionalističkim manifestacijama na grobu Ante Starčevića u Šestinama« i dr. S tim u vezi podsjetili su da »prema raspisu banske vlasti učenici ne smiju biti članovima nikakvih organizacija izvan škole«, pa se postavlja pitanje »Okupa«, organizacije čiji su članovi, na čelu s predsjednikom — učenikom Učiteljske škole — bili među najaktivnijima u spomenutoj nacionalističkoj manifestaciji. Lasta je upozorio da, očito, »duh u školi nije na liniji braće Radić« i da se »ne bi smjele zatvarati oči pred tako krupnim stvarima«.

Ova akcija profesora Laste i Guštaka naišla je na žestok otpor prije svega »vjeroučitelja« Stjepana Kramara, poznate mračne ličnosti zagrebačke Učiteljske škole tih godina. On je odmah izjavio da je »Okup« organizacija »Katoličke akcije hrvatskih katoličkih đaka« i da nastavnički zbor nema nikakva prava da se miješa u djelovanje »Katoličke akcije«. Kramara su u takvim stavovima »živo podržali« i drugi reakcionarni članovi nastavnčkog vijeća zahtijevajući da se, umjesto o »Okupu« govori o »drugoj opasnosti — o ljevičarstvu na školi« jer je, kako je zabrinuto konstatirao i tadašnji direktor škole, »ljevičarstvo sjeme bune, a to se naročito pokazuje kad učenici izađu iz ovog prosvjetnog hrama«.

Na slijedećoj sjednici (23. I 1941.) Lasta i Guštak ponovo pokreću pitanje negativnog djelovanja organizacije »Okup« i tzv. hrvatskih nacionalista i predlažu: da se učenicima Učiteljske škole zabrani održavanje bilo kakvih sastanaka izvan škole da se na neodređeno vrijeme obustavi rad organizacije »Okup« i da se odmah prebojadišu zidovi hodnika i zahoda ispisani raznim parolama.

Na to »podgrijavanje starog zelja«, kako se izvolio izraziti »velečasni«, a već siguran u podršku većine nastavničkog vijeća. Kramar izjavljuje da se »Okup« Guštaka i Laste ništa ne tiče, a »kao što je lijepo rekao jedan kolega na prošloj sjednici, ako što treba suzbijati na školi, to je — marksistička ideologija i komunizam!« Pošto je još direktor škole obavijestio članove vijeća da mu je u prosvjetnoj vlasti rečeno da »Okup« može djelovati, Guštak i Lasta su uzalud pokušavali da još štogod kažu: Kramar i direktor naprosto su im oduzeli riječ.

NEĆEMO PROPASTI, POBIJEDIT ĆEMO

Neće proći mnogo vremena i profesor Lasta naći će se u ustaškom zatvoru koji su mu »kolegijalno« pripremili svojim denuncijacijama »velečasni« Kramar i ostali čuvari ovog »hrama prosvjetnog« od »kužnog sjemena ljevičarskog«. Ali, zatvor ga neće nimalo pokolebati. Tu se našao u istoj ćeliji i s jednim učiteljem, svojim nekadašnjim đakom, pa i sa đakom tog bivšeg đaka. »E, nećemo propasti, pobijedit ćemo — kad smo ovdje već tri generacije!« — našalio se.

A kad je došao pred sud, optužen zbog širenja komunističke propagande, u sudnici se našlo mnogo njegovih učenika iz Učiteljske škole koji su ga voljeli i cijenili. Neki su nastupili i kao svjedoci u korist svog bivšeg profesora. Među njima bila je većina skojevaca, ali bilo je i đaka drugih političkih uvjerenja koji su branili prof. Lastu poštujući u njem odličnog pedagoga i čovjeka visokih moralnih kvaliteta.

»Predstavljao je ličnost cjelovitu i čvrsto izgrađenu koja je svoju biografiju gradila na suglasnosti idejnog opredjeljenja i čina; u životu se nije priklanjao kompromisnosti kako bi izbjegao nedaće što ih je vrijeme donosilo, već se smiono zalagao za shvaćanja koja je usvojio« — napisao je prof. Vice Zaninović u povodu smrti Petra Laste, 12. svibnja 1967. godine.

* * *

NAŠ VITAS

BIVŠI UČENICI III MUŠKE REALNE GIMNAZIJE SJEĆAJU SE SVOG RAZREDNIKA PROF. VLADIMIRA VITASOVICA

Vladimir Vitasović je rođen 8. travnja 1914. god. u Puli. Otac mu je bio radnik u arsenalu, a majka domaćica. U svibnju 1921. god. roditelji sa troje djece emigriraju u Jugoslaviju i nastanjuju se u Zagrebu. Ovdje Vladimir završava osnovnu školu i prvi razred gimnazije, dok je ostale razrede i maturu završio u Sremskoj Mitrovici kao jedan od najboljih učenika. Filozofski fakultet završio je u Zagrebu, gdje dobiva mjesto nastavnika na III muškoj realnoj gimnaziji. Na toj školi službuje do proljeća 1941. god., kada je uhapšen.

Još kao učenik bio je napredno orijentiran, a pogotovo se u tome isticao za vrijeme studija. Jedan je od osnivača naprednog udruženja studenata »Svjetlost«, urednik »Glasa omladine«. Neposredno prije rata jedan je od urednika naprednog i uglednog časopisa »Trideset dana«.

Kao što je već spomenuto, prof. Vitasović je zajedno s još mnogim istaknutim komunistima uhapšen u ožujku 1941. god. Kad je Maček mjesec dana kasnije predao vlast zloglasnom Paveliću i okupatorima, uhapšeni komunisti predani su ustašama. Tako je i Vitasović prebačen u logor Kerestinee nedaleko Zagreba. Tu je bio jedan od organizatora bijega zatvorenika i član grupe koja je imala zadatak da razoruža komandira straže. No, premda je bijeg iz samog logora uspio (noću 14. srpnja 1941. g.), ustaše su ga nakon nekoliko sati uhvatili s nekoliko drugova i nakon zvjerskog mučenja strijeljali 17. srpnja.

Zadnji zapis, što se kasnije pronašao na zidu zatvorske prostorije u ulici Račkoga u kojoj su se nalazila 44 bjegunca iz Kerestince, glasi: »U ovim prostorijama proživjeli su posljednje časove borci iz Kerestince, njih 44. Osudu o strijeljanju primili su svi uzdignute glave, jer su znali da umiru za pravednu stvar, za stvar radnog naroda!«

Bio je osrednje visok, širokih ramena, lagano pognutog držanja. Oči su mu bile svijetle, blage i činile kontrast oštrim borama oko usana koje kao da su otkrivalale nagomilanu energiju. Kovrčava, pomalo raščupana kosa davala mu je vedar, mladenački izgled. Znao je srdačno i neposredno pristupiti svojim učenicima tako da se ubrzo otklanjala barijera »profesor-učenik« i stvarao

odnos nenametljivog autoriteta starijeg druga od kojeg se može mnogo naučiti.

Znao je postavljati probleme, pokrenuti na razmišljanje o stvarima o kojima se prije nije razmišljalo i s istančanom uvjerljivošću dokazati materijalnu istinu. Često je znao zaključiti: »Evo, iz ovoga vam je jasno da se to pitanje ne može riješiti u okviru sadašnjeg društvenog sistema, već samo njegovim obaranjem«. Zbog takvih njegovih osobina već smo ga od prvog kontakta osjetili kao čovjeka koji ulijeva povjerenje i bili sretni što ga imamo za razrednika. Za kratko vrijeme on nam je doista postao pravi učitelj od kojeg je većina nas, učenika Vd razreda, primila prva konkretna saznanja o naprednim idejama. Uvijek je nalazio vremena za objašnjavanje, a mi smo mu se obraćali kao starijem drugu kojemu možemo izraziti naše osjećaje, misli i mladenačke probleme, sigurni da će nas razumjeti i, ako treba, pomoći.

Nije se strogo pridržavao propisanih okvira tadašnjeg programa školske nastave. Predavao nam je francuski, hrvatsko-srpski i latinski jezik tako da je svakog dana bio s nama u razredu.

Autori francuske enciklopedije i protagonisti francuske revolucije bili su zahvalan materijal na kojemu je mogao prikazati historijsko značenje društveno-ekonomskih odnosa i ulogu radničke klase u stvaranju socijalističkog društva. U okviru nastave hrvatsko-srpskog jezika, uz propisano građivo, održavah su se referati o onim ljudskim umovima koji su pod najtežim životnim uvjetima tumačili riječ svoga naroda. Satove iz latinskog znao je često pretvoriti u slobodne satove na kojima smo s njim potpuno slobodno i bez ustezanja diskutirali o sistemu učenja, o političkoj situaciji, vjeri, seksualnim problemima mladih itd. Takvi su satovi stvarah među nama posebno toplu atmosferu drugarstva.

Zajednički rad, pobuđena želja za čitanjem i pronalaženjem istine, što ju je u nama probudio prof. Vitasović, uništile su političku i društvenu heterogenost. Naime, većina nas nije se ranije ni poznavala a samo je nekoliko učenika iz prethodnih godina sjedilo u istim školskim klupama. Uz to je Vd bio jedan od takozvanih »mješovitih« razreda, sastavljen od đaka raznih vjera i nacionalne pripadnosti, što se uz prijašnji školski i kućni odgoj neminovno ogledalo u našem dotadašnjem formiranju, pogledima i životnim shvaćanjima. Međutim, sve je to prebrođeno i uskoro smo postali nerazdvojni drugovi ne samo u školi nego i u izvanškolskom životu.

Na inicijativu prof. Vitasovića osnovali smo razredne sekcije: književnu, kazališnu i tehničku, kao i kružok za učenje težih predmeta. Osim toga bio je formiran razredni odbor koji je imao zadatak da koordinira rad pojedinih sekcija i rješava neke negativne pojave, kao »markiranje«, prepisivanje domaćih zadataka za vrijeme sata ili školskog odmora itd. Kazališna sekcija pripremala je dvije predstave: »Svjetski rat« od Nušića i »Umišljenog bolesnika« od Molièrea. Ove izvedbe naišle su kod publike na veoma dobar prijem, a i novinske kritike bile su vrlo laskave. Time smo se kod školske uprave afirmirali kao ozbiljan razredni kolektiv, što nam je olakšalo djelovanje na školi, a našem razredniku, osumnjičenom zbog antidržavnog rada, služilo kao opravdanje za rad s đacima u izvanškolsko vrijeme.

Na kraju školske god. 1939/40 prof. Vitasović poveo je čitav razred na ekskurziju preko Banje Luke, Jajca, Sarajeva u Beograd i natrag. Jednotjedni

zajednički život još je više zblizio razredni kolektiv i ostvario veću povezanost s razrednikom, kojeg smo već u to vrijeme od milja prozvali »Vitas«.

Bio je brižan kao otac i stariji drug. Zajedno smo pravili planove i donosili odluke, rješavali naše sporove, koji se u mladenačkim danima normalno javljaju, priređivali vedre večeri itd. U beskrajnim diskusijama za vrijeme vožnje, prije spavanja i u šetnjama, on nam je objašnjavao mnoga nejasna pitanja i pomagao u našim traženjima. U tome je bio nenadmašan. Imao je sposobnost da kao anatom secira pojedine društvene pojave. Čovjek bi se naprosto »lupio po čelu«, osupnut kako takve stvari nije prije uvidio. Kakve smo sretne dane proveli s njim i kako je teško saznanje da se ti časovi nikada više ne mogu ponoviti, jer nema više našeg Vitasala!

Kad se potpuno učvrstilo međusobno povjerenje. Vitasović je izabrao u dvije izobrazne grupe šestoricu naših drugova. Ovi su zajedno s prof. Vitasovićem i njegovom drugaricom proučavali u njihovom stanu marksističku literaturu. Tom prilikom upoznali smo atmosferu njihova doma, njihovu ljudskost, Vitasovu nježnost prema svojoj drugarici koja je bila teški srčani bolesnik. U brizi za druge nije zanemario ni svoju naobrazbu. U radu je bio metodičan. Držao se pravila da je učenje u određene sate prvi uvjet uspjeha. Rezultat se ne može odmah pokazati, zato treba stalno raditi istim intenzitetom.

Nakon što su naši drugovi savladali osnovno gradivo, prešlo se kolektivno izučavanje osnova marksizma. Uskoro je gotovo čitav razred podijeljen u grupe koje su izučavale političku ekonomiju, nauku o postanku čovjeka i drugo. Novcem od kazališnih predstava, a i vlastitim dobrovoljnim priložima nabavili smo političku biblioteku s nekoliko stotina knjiga. Nakon okupacije knjige smo posakrivali kod nekih drugova, a izvjestan dio zakopali čak u zemlju. Marksistička literatura, koju smo tako sačuvali kroz čitavo vrijeme ustaškog terora, mnogo je nakon oslobođenja koristila skojevskoj organizaciji na ovoj gimnaziji, jer su to bili gotovo jedini marksistički udžbenici do kojih se u ono vrijeme moglo doći.

Rad prof. Vitasovića doveo je od 30-tak đaka Vid razreda njih dvadesetak u redove SKOJ-a, pa je tako naš razredni kolektiv po svojoj čvrstoj političkoj orijentaciji postao poznat u školi i izvan nje. S učenicima ostalih zagrebačkih gimnazija i radničkom omladinom sudjelovali smo u masovnim izletima na Sljeme, gdje je gotovo svake nedjelje u Đačkom domu bilo sijelo antifašističke omladine.

Samopouzdanje i hrabrost kojom je prof. Vitasović iznosio svoje mišljenje i ideje socijalizma, premda je znao da policijske i frankovačke uhode prate svaki njegov korak, uvijek su nas zadivljavali.

Ni hapšenje našeg razrednika nije moglo razbiti jedinstvo razrednog kolektiva. Dok je bio zatvoren u kaznionici u Savskoj cesti, neki su od nas posjećivali njegovu drugaricu, pa i njega u zatvoru. I kasnije, kad je prebačen u logor Kerestinec održavali smo vezu s njegovom drugaricom da saznamo kako je s njim. Nekoliko naših drugova imalo je sreću vidjeti ga i razgovarati s njim, kada je u pratnji stražara doveden iz Kerestince na kratko vrijeme u Zagreb. Pozdravio ih je stisnutom pesnicom. Raspitivao se o svakom pojedincu iz razreda i očigledno bio zadovoljan kad je čuo kako se drže i kako su aktivni njegovi učenici. Poslije ga više nismo vidjeli.

Međutim, i dalje smo ga nosili u svojim srcima, jer za nas nije mogao biti mrtav. Koliko god bila okrutna smrt nam ne može oteti onog koji je postao dio nas.

O tome kako se po njemu usađeno zrno istine u razredni kolektiv dalje razvijalo, bujalo i granalo, pokazuje politička aktivnost njegovih učenika u crnim danima okupacije. Okupacija nas nije zatekla nespemne, jer smo, zahvaljujući upravo njemu, bili orijentirani na ono što treba učiniti protiv fašizma. Neki su naši drugovi krenuli izvan Zagreba gdje su nastavili ilegalni rad, a kasnije borbu i NOB-u.

Toplo smo se s njima oprostili, kao da smo slutili da se nikada više nećemo svi zajedno sastati. Oni koji su ostali u Zagrebu svi su, gotovo svi, sudjelovali u ilegalnom radu ili kasnije krenuli u partizane. Mnogi su bili uhapšeni i mučeni u zatvorima i logorima, a petorica su, zajedno s prof. Vitaševićem, položila živote u narodnoj revoluciji: Gvozden Budak, Velja Dragović, Ivan Festini, Leo Gešelin i Josip Matijević.

ZAR DA SE STIDIM PRED VAMA?

SJECANJE NA PROF. ANTONA KAJFEŠA

Profesor dr Anton Kajfeš bio je između dva rata nastavnik francuskog i njemačkog jezika u više zagrebačkih gimnazija, pa tako i u I muškoj realnoj gimnaziji. Kao austrougarski oficir sudjelovao je u prvom svjetskom ratu, a zatim je završio studije i doktorirao u Beču i Parizu.

Odlikovao se širokim, slobodarskim pogledima, te vrlo ispoljenim antifašističkim stavom koji je, i kao profesor, hrabro i otvoreno iznosio. Bio je vrlo strog pedagog, ali istovremeno veoma omiljen među đacima. Posebno nas se doimalo i mnogo nam kazivalo, a i usmjeravalo nas, njegovo osuđivanje ustaškog režima. Te je osude izricao veoma duhovitim i nezaboravnim metaforama.

Prof. Kajfeš bio je neko vrijeme i predsjednik Hrvatskog profesorskog društva (tajnik je tada bio prof. Bogdan Ogrizović, član KPH). Svoj antifašistički stav Kajfeš je otvoreno iznosio i pred profesorima pa, dosljedno tome, tako i postupao. Kad su ustaše zahtijevale da kao predsjednik tog Društva pozdravi Pavelića, on je jasno i glasno izjavio da u Pavelića nema šta tražiti. Takav je odgovor zaprepastio njegove kolege jer se zbog takvih izjava mogla lako izgubiti glava.

S učenicima je prof. Kajfeš održavao vrlo neposredan odnos. Ipak, mada smo dobro znali za njegov antifašistički stav, nismo mu se odviše povjerali. Tako su zahtijevali razlozi konspiracije. To ga nije mnogo smetalo, razumijevao je naš oprez. Često nam se, tobože slučajno, obraćao: — Dečki, dobro otvorite oči. Pamet u glavu. Pametna glava glupe noge spašava.

Tako je bilo sve do našeg odlaska u partizane u prvoj polovici 1943. god. Doznao sam kasnije od mojih roditelja da se raspitivao i za mene i za druge svoje bivše učenike. No, prije nego što bi dobio odgovor, uz blagi smiješak bi dodao: »Znam ja gdje su dečki. Pozdravite ih — ako budete imali prilike«.

Početkom svibnja 1945. g. sreo sam prof. Kajfeša u oslobođenom Šibeniku. Bio je u partizanskoj uniformi, a na dužnosti načelnika u novoosnovanom ministarstvu prosvjete hrvatske vlade. Odmah nakon srdačnog zagrljaja, začeo me grditi: — A, tako, otišli vi, magarci, u partizane! A mene ostavili u Zagrebu. Zar ste mislili da ću tamo i ostati? I danas se stidjeti pred vama? E, prevarili ste se!

Bio sam pomalo zbunjen tim nenadanim susretom. Nisam vjerovao očima ni ušima. Naime, prof. Kajfeš bio je tada već prevalio pedesetu. U partizane je krenuo 1943. godine.

— Moje je mjesto, dečki, uz vas. Prije i sada. Ne znam da li ste to znali. Svejedno. Dobro je da je došlo vrijeme da zajedno podijelimo sreću i zadovoljstvo oslobođenja.

Svi mi, njegovi bivši učenici, bili smo ponosni kada je u oslobođenom Zagrebu 1945. godine profesor Kajfeš izabran za člana Izvršnog odbora N00 grada Zagreba i za prvog gradskog povjerenika za prosvjetu i kulturu.

Andela Šrajber-Hrvatín

AKTIVNOST NAPREDNIH STUDENTICA NA MEDICINI

Radi boljeg shvaćanja rada SKOJ-a poslije okupacije 1941. godine mislim da treba nešto reći o aktivnosti te organizacije prije početka rata.

Bila sam učenica VII razreda druge ženske gimnazije u Križanićevoj ulici školske godine 1938/39 otkad datira moj organizirani rad kao skojevke. Te godine drugarica Ljuba Jančić-Buba organizirala je skojevsku grupu na našoj školi. Bilo nas je desetak, a sjećam se ovih imena: Licika Hrska, Erika Tišler, Irena Stefanović, sestre Škrinjar, Vera i Nada, te ja, a sigurno još barem četiri, čijih se imena više ne sjećam. Imali smo organizirani marksistički kružok. Obično smo se sastajali u nečijem stanu i diskutirali o kojoj knjizi ili temi. Bile su to nekad knjige iz beletristike, kao na primjer Bebel: »Žena i socijalizam«, Ostrovski: »Kako se kalio čelik«, Gorki: »Mati«, ali smo proučavali i »Komunistički manifest« ili »Osnove lenjinizma«.

Radi lakšeg okupljanja sve smo bile učlanjene u Hrvatsku omladinsku čitaonicu ili HOC. Ona se nalazila u vatrogasnom domu u Fijanovoj ulici. Tamo se većinom sakupljala napredna omladina, a od imena sjećam se: Ivica Habunek, Ante Dobrića, Rikard Stefanović (student medicine, brat moje razredne drugarice). Drugi način okupljanja bilo je Društvo esperantista, koje je imalo prostorije u Kukovićevoj ulici. Tamo smo dolazili na predavanja, a mogli smo i nesmetano razgovarati. Na školi smo raspačavali list »Polet«. Naš rad se u to vrijeme sastojao i u podržavanju svih akcija i manifestacija URSS-ovih sindikata. Odlazili smo na predavanja u Radnički dom, na današnjem Lenjinovom trgu, zatim na izlete u prirodu, koje su također organizirale sindikalne organizacije (na Glavicu, Sljeme).

Bili su to izleti, ali su se tamo održavali zapravo pravi mitinzi na kojima su govorili sindikalni rukovodioci. Sjećam se našeg kolektivnog sudjelovanja na manifestacijama 1. maja 1940. na Trešnjevci. Tu manifestaciju organizirao je sindikat tramvajaca, a sudjelovali su svi sindikati, potpomognuti srednjoškolskom, studentskom i radničkom omladinom. Bilo je vrlo burno i došlo je do tučnjave s policijom na konjima.

Nakon što sam 1940. godine maturirala, upisala sam se u jesen na Medicinski fakultet. Mi skojevci brzo smo se povezali sa starijim godištim a i zdušno krenuli u organiziranje izbora za stručni klub. Znam da nam je geslo bilo »okupiti što više studenata oko sebe« i »tko je veći masovik bolji je skojevac«. Bogoslav Kadić bio je nosilac naše liste, a na Usti se nalazio i Branko Cvjetanović. Bilo je mnogo studenata u tome okupljanju, i navodim

neke kojih se sjećam: Biserka Bronzin, Zorka Klačnja, Marijan Đanešić, Šarac, Vukica Marković (sestra Jovice Marković iz Pakraca), Regina-Rifka Brodman (umrla u Auschwitzu), Antonija Anđel (radila u NOP-u u Međimurju), Sofija Jović, Krešo Štimac, Predrag Vranicki.

Te jeseni pobijedili smo na izborima i Klub medicinara je bio u našim rukama. Tako smo imali mogućnost sastajati se i upoznavati se s političkom situacijom, koja je već tada bila kritična. Naše djelovanje izvan fakulteta odvijalo se preko KUSP-a (kulturno udruženje studenata pacifista), u čijim smo se prostorijama okupljali, u Primorskoj ulici na drugom katu. Tamo su dolazili i studenti s drugih fakulteta.

Uoči 7. studenog 1940. društvo je organiziralo u Matici hrvatskih obrtnika u Ilici povijesno predavanje, a zapravo proslavu Oktobarske revolucije. Tamo se našlo sigurno više od 300 studenata. U toku predavanja »Mi znamo oni će doći« začuli su se pucnji, Mačekova zaštita blokirala je sva vrata. Tada su nas grupu po grupu odvozili u Petrinjsku ulicu. Svi smo bili privedeni na policiju, gdje su nam uzeli osobne podatke. Mnoge su od nas pustili drugi dan, a zadržali one koji su već bili evidentirani na policiji.

U prosincu sam se razboljela od upale porebrice i prekinula studij. Na oporavku u Sloveniji dočekala sam 27. mart, puč u Beogradu i u ostalim našim gradovima.

Nakon stvaranja NDH, u ljeti 1941, odnosno 15. srpnja, poslije ubistva ustaškog agenta Ljudevita Tiljka i bijega naših drugova iz Kerestince, uhapsili su nas za odmazdu po spisku iz 1940. godine, to jest sve one koji su se zatekli u Zagrebu. Zadržali su nas kao taoce. Mi uhapšene studentice kraće smo vrijeme boravile na policiji u Zagrebu, a zatim smo otpremljene u kaznionicu u Gospić, pa u Jastrebarsko, i konačno u koncentracioni logor Danica kraj Koprivnice. To su bile Zora Vučilovski, Jelka Pahl, Sofija Jović, Melita Pavletić, Štefica Košak i ja.

Od studenata iz zatvora u Zagrebu sjećam se samo nekih imena i to: Boris Mikuš, Niko Tomić, Josip Rakar i Vlado Mađarević.

Prilikom slanja u logor, već na zagrebačkom kolodvoru uklopili su nas u transport koji je vozio naše drugove i drugarice iz Lepoglave, i od tada mi smo ušle u njihovu zajednicu. Među tim drugaricama bile su naše poznate revolucionarke Anka Butorac, Maca Gržetić, Ljubica Šagi, zatim Hela Šilinger, Anđela Durman, Herta Bujanj. Ukupno nas je bilo oko 30. Od drugova sjećam se još imena Žnidaršić, Mirko Bukovac, Cetinić.

Društvo tih drugarica i drugova u mnogome nam je pomoglo da se prilagodimo teškim situacijama kroz koje smo prošli. O tome bi se moglo posebno pisati, ali jedno treba spomenuti, Crvena pomoć je vrlo dobro radila. Drugovi su se povezali s nekima od naših roditelja koji nisu bili kompromitirani. Oni su mogli dobiti propusnice, tako da je uvijek netko donosio pakete lične, ali i one koje je slala organizacija.

Puštena sam 9. studenog 1941. i tom prilikom ušivena mi je u postavu kaputa poruka za zagrebačku partijsku organizaciju. Mislim da se odnosila na bijeg koji se pripremao za drugaricu Anku Butorac i Macu Gržetić. Ja sam ponijela i zlatni lančić drugarice Šagi, a njena sestra došlo je kod mene po lančić i poruku.

Ponovno povezivanje sa skojevskom organizacijom na Medicinskom fakultetu datira u proljeće 1942. godine, kada sam se ponovno upisala. Bilo je

to putem moje drugarice Licike Hrska i druga Zajšeka. Na fakultetu se nalazila već skojevska organizacija na svim godinama, a ja sam najprije povezala s drugom Milom (Branko) Rukavinom. Na svakoj godini bila je formirana organizacija SMG (Savez mlade generacije). S tim studentima radilo se tako da smo im tumačili bit naše borbe, davali im letke i našu štampu, štampu.

Od drugova s kojim sam bila povezana sjećam se ovih drugova i drugarica: Vatroslav Mimica, Feda Lasta, Raul Hirtzler, Jakov Sirotković, Timea Ožegović-Drndić, Ljuba Mesarić, Ivica Molnar. Vrlo brzo Timea Ožegović otišla je raditi na prebacivanju drugova u partizane. Osim toga, drugarice Biserka Bronzin, Tanja Taler i Zorka Klačnja radile su na sektoru »Crvena pomoć«.

Moja viša veza je bila Fumica Fedel-Sedmak, jer sam ubrzo bila zadužena za cijeli Medicinski fakultet. Održavala sam vezu i s drugovima s Umjetničke akademije. Naš je rad bio vrlo različit. Uz to što smo radili sa simpatizerima na fakultetu, skupljali smo sanitetski materijal, pomoć u novcu, hrani, odjeći i obući. Osim toga skrivali smo ilegalce i drugove koji su čekali vezu za odlazak u partizane. Snalazili smo se pritom na sve moguće načine. Tako smo, na primjer, nekog druga u domobranskoj uniformi jednog dana smjestili u tapetarsku radnju (dućan) Pavla Janučića. Ta se radnja nalazila u ulici Račkoga, vrata do vrata s jednom njemačkom ustanovom. U toj je radnji bio drveni strop, iznad kojeg se nalazilo skladište gotove robe, tako da je drug spavao na kauču, a ispred vrata čuvao mu je stražu njemački vojnik. Drugo sklonište nalazilo se kod drugarice Ljudmile Švigir u Supilovoj ulici 26.

Pomagali su nam i drugovi iz Doma slijepih na Kanalu (drug Franjo Tonković). Preko naše veze otpremali smo u partizane i instrumentarij za kiruršku bolnicu. Dijeljenje letaka po gradu bilo je obično masovna akcija. U tim akcijama sudjelovali su gotovo svi skojevci. Sve je bilo tempirano u sekundu, točno podijeljeni rajoni, sve je trebalo obaviti u pola sata, zajedno s kontrolama. Nikada kod toga nije nitko uhvaćen. U tim je akcijama sudjelovala i srednjoškolska i radnička omladina. Prepisivali smo i »Historiju SKP(b)«.

Pošto sam bila zadužena za Medicinski fakultet, a kasnije i za Umjetničku akademiju, ušla sam u sveučilišno rukovodstvo SKOJ-a. Pored Fumice Fedel-Sedmak održavala sam vezu i s Mirkom Peršenom, koji je tada bio sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a. Početkom 1943. godine bila sam povezana i s Anđelkom (Vericom) Mitrečić — od nje sam preuzela srednje škole. Ali sam i dalje bila povezana s Fumicom, tako da nisam bila član Mjesnog komiteta.

Iz rada sa srednjim školama sjećam se odlaska u partizane čitavog razreda maturanata s gimnazije na Wilsonovom trgu. U to vrijeme, pošto sam ispunila jedan formular, Fumica mi je rekla da sam primljena za kandidata KPH. U to vrijeme odlazili su mnogi drugovi u partizane, neki samovoljno, a neki po direktivi. Otišao je Mile Rukavina s medicine, a s Umjetničke akademije otišle su Leonarda Čermak i Vjera Rogić.

Sve ove drugarice i drugovi od kojih sam neke spomenula, a mnogima se imena više ne sjećam, iako su mi njihova lica pred očima, bili su hrabri i odani našem pokretu. Mnoge sam kasnije srela u partizanima, ili sam poslije rata saznala da su otišli u partizane.

Mi smo svakodnevno održavali veze, i to na ulici, hodajući iz suprotnih pravaca točno u određeno vrijeme. U slučaju da netko nije došao točno ili

je bio spriječen, sastanak se prenosio na drugi dan u isto vrijeme i na istom mjestu. Za vrijeme moga rada ne sjećam se da je itko bio uhapšen.

Nakon što je moj šogor uhapšen, u sestrinom stanu policija je postavila zasjedu. Ja se nisam mogla tamo pojaviti, niti dopustiti da me prate. Preselila sam se zato kod mojih rođaka i zatražila od drugova da odem u partizane. Pošto sam, predala svoje veze, to sam i učinila 16. svibnja 1943. Dan prije toga prespavala sam kod Timee Ožegović i ostavila kod nje indeks, da mi pokupi potpise. Ona je, međutim, dva dana poslije moga odlaska bila uhapšena jer je pala veza za odlazak u partizane. U njenoj kući policija je pronašla moj indeks i oni su se odmah pojavili u stanu mog oca. Osam dana čekali su me da se pojavim. Odveli su mog oca na policiju, te ga ispitivali gdje sam, a on je odgovarao da sam otišla kod tete u Stupnik, kako sam mu ja rekla, mada je znao da sam otišla u partizane.

Otišla sam u partizane u Slavoniju. U Oblasnom komitetu za Slavoniju, gdje sam došla na raspored, srela sam Bubu Jančić i Fumicu Fedel-Sedmak. Po mojoj želji otišla sam raditi u sanitet. U štabu Treće operativne zone dodijeljena sam u bolnicu br. 5 na Papuku u požeškom području. Na prvom sastanku partijske organizacije primljena sam u članstvo KPH 28. svibnja 1943.

Tako se odvijao moj rad u revolucionarnom omladinskom pokretu Zagreba do odlaska u partizane.

Drago Grdenić

KEMIJOM PROTIV OKUPATORA

SJECANJE IZ STUDENTSKIH DANA 1941/42

U prvom katu zgrade u Masarykovoj ulici 23, nasuprot novinske kuće »Novosti« (danas »Školska knjiga«), uoči drugog svjetskog rata djelovala je »Privatna škola s pravom javnosti«. Bila je to škola za poduku »privatista«, učenika razne dobi, koji se nisu mogli redovito školovati u državnim školama. Poslije rada, uglavnom uveče, pripremali su se za ispite i tako, razred po razred, svršavali srednju školu, najčešće gimnaziju. U Školi su podučavali diplomirani nastavnici i apsolvanti. Mahom su to bili ljudi koji zbog svojih naprednih pogleda nisu imali izgleda za namješten je. Među njima bili su Ivo Frol, Mirko Kesler, Anica Magašić, Nataša Tkalec, Ivan Barbarić. Njihovi učenici, većinom namještenici, mali činovnici i radnici, također nisu bili imućni, pa je tako u školi vladao duh uzajamne pomoći među ljudima naprednih gledanja.

Poduku iz kemije davao je Mirko Kesler. Bio je student kemije i fizike poslije studija geologije na Filozofskom fakultetu. To znači, da mi je postao kolega na mojoj trećoj godini studija. Bilo je to 1939. godine. Premda s razlikom u dobi od čitavih deset godina, imali smo zajedničkih tema za razgovor i razloga za druženje. I ja sam se bavio podučavanjem, davao sam satove da bih mogao studirati.

Keslerova je želja bila da poboljša poduku kemije u Školi, tako da svojim učenicima pokazuje kemijske pokuse. Bio je veoma obradovan mojom pomoći u tom pogledu: poklonio sam Školi svoju zbirku kemikalija i pribora što sam je skupljao i dopunjavao od moje trinaeste godine. Njome i s knjigama uputio sam se u kemiju te s velikim predznanjem započeo studij na fakultetu. Kao studentu nije mi zbirka više bila potrebna, ali sam je veoma volio i bio sam sretan što sam je mogao predati u prave ruke i za opće dobro. Tako je Škola za privatiste u jesen 1940. godine došla do svog kemijskog kabineta. Ta je okolnost imala značenja za događaje koji su uslijedili i zbog kojih je škola postala mjestom izuzetne djelatnosti.

Školu sam rijetko posjećivao, uglavnom onda kad bi me Kesler pozvao da dođem, da se sa mnom posavjetuje o kemijskim pokusima. Moja društvena djelatnost bila je u Klubu studenata kemije »Mendeljejev«. Bio je to jedan od naših najstarijih studentskih klubova, s dobrom sveučilišnom tradicijom između dva rata.

Već na samom početku studija iznenadili su me veliki nedostaci nastave. Uvidio sam da studenti putem svoga Kluba mogu mnogo toga sami učiniti.

Rad u Klubu uveo me u aktivni politički život, koji se nastavio ilegalnim radom u okupiranom Zagrebu sve do odlaska u partizane. Aktivnost u Klubu nije mogla biti bez političke podloge, a brojniji odaziv studenata mogla je dobiti jedino otvorena antifašistička politika. Takvu politiku provodila je Sveučilišna organizacija Komunističke partije, a među nama studentima kemije naša kolegica Milka Lasić. Na zakašnjelim izborima za rukovodstvo Kluba »Mendeljejev« 1940. godine izabran sam za predsjednika velikom većinom glasova. Bili su to zadnji izbori u tom studentskom klubu i početak posljednje godine njegova djelovanja i postojanja.

Već prvih dana okupacije Škola za poduku privatista postala mi je prva veza s Narodnooslobodilačkim pokretom, Uskoro, nakon hilterovskog napada na Sovjetski Savez, doznao sam od Keslera za njegove pokuse s upaljivim smjesama. Nije trebalo da mi kaže da to nisu bili školski pokusi. Izvršenje zadatka nije bilo u znanju kemije, već u tome kako riješiti tempiranje uz primjenu pristupačnih kemikalija. Na ugrađivanje satnog mehanizma nismo mogli računati. To bi zahtijevalo posao što ga u našem malom laboratoriju ne bismo mogli obaviti.

Predložio sam staklenu posudicu s kapilarnim sifonom za polagano isticanje kiseline. Za sat dva mogla bi kiselina dosegnuti razinu na kojoj se nalazila smjesa i zapaliti je. Staklopuhačku vještinu već sam dobro svladao, po tome sam bio poznat među studentima, pa u tom pogledu ne bi bilo poteškoća. Ipak, odustali smo od te zamisli, jer se trajanje isticanja kiseline ne bi dalo pouzdano odrediti.

Drugog dana dočekao me Kesler s podatkom da treba da prođe oko dva sata da kiselina »izgrize« gumenu membranu i tako dođe u dodir sa smjesom. Jedino je još trebalo riješiti što onda, ako to vrijeme ne bude dovoljno za akciju, ili ako se akcija bude morala odložiti.

I za to smo našli rješenje. Kapsula od parafina napuni se kiselinom, zatvori i zalije parafinom. Postupak za pravljenje parafinskih kapsula pomoću epruvete bio mi je poznat od ranije. Kiselina bi u njoj mogla ostati neograničeno dugo. Istekla bi iz kapsule tek onda kad bi se kapsula zdrobila potezanjem žice kojom je bila ovita. Sve zajedno bilo je dobro zapakirano u maloj kartonskoj kutiji, koja se mogla sativiti u džep.

Nisam doznao gdje su upotrijebljene upravo te naše naprave. Diverzija je bilo mnogo, ne samo u Zagrebu, a ni mi nismo bili jedini aktivisti koji su se bavili upaljivim smjesama. Bilo mi je drago da sam se kao kemičar mogao priključiti otporu protiv okupatora, koji mi je bio neizrecivo mrzak.

U školu je dolazio i Ivan Barbalić-Ivić, student matematike i fizike, kojem dugujem daljnje uključivanje u Pokret, naročito u jesen, kad je Mirko Kesler napustio Zagreb. Po poruci Ivićevoj trebalo je da proučim grafičke tehnike umnažanja. Tada su se još upotrebljavali »šapirografi«, pomoću kojih su se dobivale one ljubičaste kopije s originala pisanog rukom ili tipkanog mašinom i zatim otisnutog na podlogu od posebne mase. Trebalo je dati recept za pripravu te mase.

U Sveučilišnoj biblioteci prolistao sam dosta knjiga iz tog područja, našao nekoliko recepata i zatim pravio pokuse da ih ispitam. Na žalost, nisam poslije ništa doznao o njihovoj primjeni, ali sam dosta naučio iz grafičke struke, šapirografa je bilo još u prodaji. Od Ivića sam dobio zadatak da u Kuglijevoj knjižari u Ilici kupim jedan. Bio je dosta velik, možda je bio i

posljednji. Još se sad sjećam treme što sam je pri tom imao. Tako sam se osjećao i jednom drugom prilikom, kad sam kupovao desetak metara crvenoga platna. Na sreću sve je dobro prošlo.

S Ivićem sam rado surađivao. Kratke susrete s njim nestrpljivo sam očekivao. On mi je jedini donosio vijesti o narodnooslobodilačkom pokretu, o akcijama partizana i o stanju na istočnom frontu. Bile su to skromne vijesti, ali su tješile, hrabrile i obećavale. Stekao sam njegovo povjerenje, znao sam gdje da ga potražim, da neopažen pitam za nj ili za njegovu poruku. Brinuo se da ostanem povezan, ako on izostane. Sjećam se kako mi je najavio novu vezu.

U ugovoreno vrijeme išli smo Frankopanskom ulicom, a u susret nam je dolazio nasmiješen Radovan Reicherzer-Picek. Nije trebalo da mi ga Ivić predstavi. Bio je to moj profesor fizike na III realnoj gimnaziji u Zagrebu. Ivić je bio iznenađen i pomalo nezadovoljan što previše znam o čovjeku koji je za mene trebao da ostane nepoznat.

S Bicekom sam dugo održavao stalnu vezu, skoro godinu dana. Mnogo je bilo rutinskih zadataka, pa ih se više i ne sjećam. No, osim pomoći u materijalu, uglavnom sanitetskom i kemikalijama, Picek je vodio sastanke u troje. Sastajali smo se s Josipom Brečevićem, gimnazijskim profesorom matematike, u njegovom stanu na Trešnjevki. Picek je donosio vijesti i proglose, ali i drugu političku literaturu. Uoči mog odlaska u partizane, kod Brečevića sam spremio kovčeg sa sanitetskim materijalom, što ga je pak, po drugoj, zasebnoj vezi, prikupila Neda Sokolović, studentica farmacije. Idućeg dana, s još dva kovčega odvezli smo se taksijem u Lukavec, kraj Velike Gorice, do Drageca, koji nas je preko svoje veze predao turopoljskim partizanima.

Poslije nedavne smrti Tomislava Pintera, profesora kemije na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, malo tko još zna da nisam samo prikupljao lijekove za partizane, nego sam ih čak i počeo praviti postupcima kemijske sinteze. Bilo je to u ožujku 1942. u Kemijskom zavodu Medicinskog fakulteta na Salati. Tada sam, naime, u tom Zavodu bio demonstrator — volonter. Pinteru dugujem zahvalnost za takvo rješenje mog statusa. Time sam dobio službeno opravdanje za boravak u Zavodu, a ujedno se uklonio iz sredine Kemijskog zavoda na Strossmayerovom trgu, koja me je dobro poznavala i zbog toga mi postala opasna.

Ni tada nisam napustio nauku. Na Pinterov prijedlog započeo sam istraživanje živinog acetamida. Istraživanja na području kemije žive nastavio sam i poslije rata u Moskvi i do danas sam naučno najviše dao na tom području.

U Medicinsko-kemijskom zavodu moj krug poznanstava proširio se ljudima koji su bili više ili manje vezani uz Pokret. Prije svega, bio je to sam Pinter. S njime sam se udružio, postali smo iskreni prijatelji, dijelili loše i dobre vijesti i jednako strepili od opasnosti hapšenja. Bila je tu i asistentica Nevenka Hodak, koju sam kao studenticu botanike, kolegicu starijeg godišta, poznavao od ranije, a s kojom sam sada imao prilike da ilegalno radim na iznenađnim zadacima. Takav jedan zadatak bio je i skrivanje omladinca Zvonimira Krmpotića, gimnazijalca i skojevca iz Vinkovaca, osuđenog na smrt i prebjeglog u Zagreb. Nije to bilo lako, a trajalo je gotovo cijelo ljeto, sve do mog odlaska u partizane.

Medicinsko-kemijski zavod pružio mi je mogućnost da opet kao kemičar učinim nešto za narodnooslobodilački pokret. Ovog puta bio je to lijek umje-

sto eksplozivna. Već prije rata tvornica lijekova »Kaštel« u Zagrebu (poslije rata »Pliva«) bila je poznata po svojem sulfonamidskom preparatu »streptazolu«, tada jednim od malobrojnih lijekova protiv upala i sepse. Doznao sam da u tvornici tada nije još bilo veze kojom bi se moglo doći do streptazola.

Misao o proizvodnji lijeka u laboratoriju potpuno me obuzela. Streptazol je bilo trgovačko ime za sulfanilamid, najjednostavniji kemoterapeutik te grupe. Mogao sam se, dakle, zanositi proizvodnjom čak i kilogramskih količina, uz pretpostavku da ću doći do sirovina, do klorosumporne kiseline i anilina. Kad ni to nije išlo, prihvatio sam se zaista zanesenjačkog pothvata da od sulfanilne kiseline, koje je bilo u Zavodu, putem pet uzastopnih reakcija dođem do konačnog produkta. I uspjelo mi je. Priredio sam sulfanilamid u prašku u količini što je odgovarala za oko trista tableta streptazola.

Bio sam sretan i ponosan, ali i žalostan, jer se nije moglo više. Bio sam, naime, prisiljen da fosfor-pentaklorid, potreban za kloriranje acetilsulfanilne kiseline, pravim sam iz fosfora i klora. To me je stajalo zdravlja. Znakove plućne bolesti nisam dovodio u vezu s klorom, ali dijagnoza dr Čemea o zasjenjenju desnog plućnog krila u veličini jabuke zahtijevala je hitno liječenje.

Anina Tompa, naša dobra i nezaboravna »mamica«, pomogla mi je tada veoma mnogo. Dr Černozubov smjestio me u lječilište na Brestovcu, gdje sam proveo cijeli maj 1942. Tamo sam i upoznao Zvonimira Krmpotića. Na pregledu poslije mjesec dana nije nađen ni trag zasjenjenja na plućima i morao sam smjesta napustiti lječilište kao simulant. Tek tada sam shvatio da je klor bio uzrok plućnom zasjenjenju, a ne tuberkuloza. Ipak, bio bih nastavio proizvodnjom streptazola da je bilo kemikalija. Ni sigurnosti više nije bilo.

Uskoro sam moj zahtjev da odem u partizane mogao potkrijepiti pozivom u domobrane. Tako sam 22. rujna 1942. nestao iz Zagreba i nakon nekoliko dana našao se preko Kupe na oslobođenom teritoriju. Nakon kratkog boravka u bataljonu »Kljuka« Pokupskog partizanskog odreda, upućen sam u Kotarski komitet KP za Kordun, smješten nedaleko razrušenog Vojnića.

Na moje veliku radost tamo sam sreo Anicu Magašić, koju sam već ranije na Fakultetu upoznao kao studenticu matematike i fizike. Bio je to moj prvi susret sa znancem u partizanima.

Kako u okupiranom Zagrebu, tako i u partizanima, rado sam se prihvaćao zadataka u vezi s mojom strukom. Ali, borba protiv okupacije i fašizma nije znala za izbor. Osim toga, uvjeti rada mijenjali su se često, pa bi jedva započeti posao morao napustiti. To se dogodilo i s mojim tehnološkim zadacima u partizanima. U Slunju, krajem 1942. i početkom 1943. godine, pripremao sam se za ekstrakciju tanina iz hrastova ili kestenova drva za štavljenje kože. U tamošnjoj apoteci već sam mogao titracijom odrediti koncentraciju taninskog ekstrakta. Zbog četvrte neprijateljske ofenzive sve sam morao prekinuti. Ali, jedan tehnološki zadatak, doduše neplanirani, ipak sam dospio završiti i vidjeti njegovu primjenu.

Za Pokrajinsku konferenciju SKOJ-a 2. siječnja 1943. i za dolazak Vladimira Nazora trebalo je školsku dvoranu ukrasiti velikim portretima druga Tita i drugih ličnosti. Slikar Marijan Detoni, koji je tih dana sa suprugom došao u partizane, s radošću se prihvatio tog posla, ali nije bilo krejona za crtanje. Idući dan predao sam mu dvadesetak komada ugljena veličine olovke, što sam ih sam načinio od likovih grančica retomim postupkom.

Bila je to moja originalna izvedba u peći za pokuse o ekstrakciji tanina u dvorištu jedne kuće u Slunju. Detoni je bio zadovoljan neočekivanom kvalitetom ugljena, naročito čvrstoćom, pa je njegov talent došao do punog izražaja. Portreti su bili veoma zapaženi, a ja ponosan na moj postupak. Od svih mojih tehnoloških zadataka ovaj mi je najmiliji, najrađe ga se sjećam.

U Martin Brodu na Uni, prilikom povlačenja, dopremljene kemikalije i pribor pretvorio sam u pokretni laboratorij od dva sanduka posebno skrojena za tu svrhu. Na Kamenskom i Bijelim Potocima pripremao sam, zajedno s inženjerom Svetom Orličem, destilaciju alkohola iz rakije, ali je nismo ostvarili. Smjestili smo ise u Šalamuniću i nastavili radom onda kad on više nije bio toliko neophodan, kad su se nazirale velike pobjede Narodnooslobodilačke vojske i pad Mussolinija.

Ipak, kad već govorim o stručnom radu, ne smijem izostaviti da sam po struci i nastavnik, a ne samo kemičar. Partizani, željni znanja, bili su neumorni učenici. Njihov očiti uspjeh u učenju bila je velika nagrada nama nastavnicima. Zato sam se često osjećao korisniji kao nastavnik nego kao kemičar.

* * *

SKOJ NA EKVŠ

Vera Gerovac-Blaiević: Izgnanstvo je prošlo i Ljubica se vraća u Zagreb, te upisuje 1938. na EKVŠ (Ekonomsko-komercijalnu visoku školu), današnji Ekonomski fakultet. No, da bi studirala treba da se i zaposli, ali nije to lako. Doživljava pritom i razna poniženja, pa se opet vraća ujaku i ujni. Uskoro dobije posao, ali putem partijske organizacije — u uredništvu lista »Seljačka misao«.

Partijski zadaci angažiraju Ljubicu i na Sveučilištu. I tu ubrzo postaje jedan od glavnih aktivista. Studenti komunisti biraju je za sekretara ćelije, a postaje i predsjednik jednog sveučilišnog odbora.

U školskoj godini 1939/40. u ćeliji KPJ Pravo-Ekonomija nalaze se ovi komunisti: Zvonko Ivanković, Dušan Čalić, Mirko Bedek, Slobodan Jovanović, Ivica Mažar, Ranko Šipka, Dimitrije Đurbabić, Slava Klavora, Ljubica Gerovac, Faust Ljuba, Srđan Brujić i braća Vlado i Slavko Kadunc.

Kao što je u Banjoj Luci upoznala mnoge drugove, između ostalih i Ognjena Priču, tako se krug drugova s kojima surađuje u Zagrebu stalno širi. No, istodobno i policija pojačava svoju mrežu.

Šef agenata u zagrebačkoj policiji Šoprek ima pune ruke posla, zatvori su sve kratiji komunistima, on sve češće uzima u ruke žučkasti kartončić br. V.T.A. f. br. 26939 u kojem je stajalo sve što je policija znala o Ljubici Gerovac. Pa ipak, skanjivao se da je uhapsi, nadajući se da će ga njen trag navesti na još značajniji.

No, Ljubica je spretno izmicala dvojici agenata koji su joj stalno bili za petama. Najčešće preoblačenjem. Kazak-šubaru od lisice, koju joj je darovao otac, zamijenila bi tamnozelenim šeširom svoje kolegice, mijenjala bi kapute i tako izmicala policajcima. A policajci su svi odreda imali trenčkote i šešire i lako ih je bilo zamijetiti, šoprek je često zove na saslušanja, a ona mu sve otvorenije i sve drskije odgovara: »Vaše je pravo da hapsite, ali dokle ćete tako? Zatvori su vam puni. Ako nastavite, bujica će vas progutati, što ćete učiniti ako komunisti pobijede?!

U ljetu 1939. prije dolaska na ferije u roditeljsku kuću, ona polazi u Gospić, susreće se s Jakovom Blaževićem, a zatim odlazi na omladinski seminar na Plitvice. Uči užurbano, polaže ispite redovno, ali najviše vremena posvećuje marksističkom obrazovanju.

Ljubica je tada već prekaljen komunist, upleten u sve šire aktivnosti ne samo partijske nego i preko »Prijetelja prirode« i dr. Izleti i zborovanja samo

su im izlika za pravi partijski rad. Budući da je znatan broj drugova uhapšen i čami u Mačekovim zatvorima, ona ih često posjećuje u Lepoglavi i drugdje.

Godine 1939. na 1940. često je i sama u zatvoru, ali na kraće vrijeme, najčešće zbog letaka koje štampaju i rasturaju. Ljubica tada odlazi među radnike u zagrebačke tvornice — Tvornicu olovaka Faber, Tvornicu dugmadi, Tvornicu češljeva, druži se i sa Slavoncima Martinom Franekićem, Suknaićem, Zmajićem, Siščaninom Brodarcem i drugima, polazi na zborove u Slavoniju, da bi u ljetu 1940. ponovo bila u Gospiću među tamošnjim partijskim rukovodiocima Like.

Usput posjećuje i sestru Ankicu u Domaćinskoj školi, a zatim se na Plitvicama susreće s Mirkom Bukovcem, Martinom Franekićem i ostalima iz Zagreba koji su prisustvovali Prvoj okružnoj konferenciji KPH za Liku. Bukovac i Franekić bili su na Konferenciji u ime CK KPH. Te jeseni polaže na fakultetu i prvi državni ispit.

Ono što je zima nagovještavala donijelo je proljeće. Rat! U Zagreb ulaze ustaše. Već u šest sati poslijepodne 10. travnja njena mlađa braća donose u kuću tu vijest.

Ljubica uskoro uviđa da je brzo informiranje o zbivanjima u svijetu veoma važno za uspješan politički rad. Nisu dovoljne novine. Bio je prijeko potreban radio-aparat, i to baterijski, jer u Jezeranima nije bilo struje. Ali nije smjela riskirati da sama pođe u Zagreb, i zato je poslala svoju mlađu sestru Ankicu. Premda nikad nije bila u Zagrebu, Ankica je (preko drugova u Laginjinoj ulici) i uz pomoć Ljubićine legitimacije uspješno obavila taj zadatak. To je bio prvi ilegalni radio-aparat u brinjskom kraju.

Usput, Ankica je donijela i prvi Proglas za ustanak, onaj koji je usvojen na aprilskom sastanku u Hercegovačkoj.

Usprkos opasnostima Ljubica odlazi u Zagreb. Taj izlazak ju je zamalo skupo stajao. U autobusu počeo je izazivati neki talijanski oficir, i da je domaći ljudi nisu zaštitili teško bi se oduprla vrijeđanju i političkim provokacijama. U Zagrebu je već na ulicama vidjela promjene, a kad je došla na fakultet polagati ispit, frankovci su je prepoznali i nisu joj dali govoriti, te počeli provocirati: — Zar je moguće da se i komunisti školuju u našoj državi?

Vidjela je da odmah mora natrag. Susrela se s nekim drugovima, uz to preuzela letak CK KP Hrvatske i Srbije koji je pozivao narod na zajedničku borbu Hrvata i Srba, i drugi materijal, te krenula natrag. Partijski materijal pažljivo je omotala oko sebe, na odjeću obukla kutu, a na glavu rubac okrenula tako kao da je čistačica u vlaku. Tako je stigla do Josipdola. Po silnoj kiši brat Josa pratio ju je pokrajnjim puteljcima do Jezerana. Ovaj puta uspjeh su ...

Braslav Rabar: Već potkraj lipnja 1941. prišlo se na fakultetima formiranju borbenih aktiva od članova SKOJ-a i iskušanih simpatizera, koji su ujedno time automatski bili primljeni u SKOJ. Doduše, članstvo SKOJ-a na Zagrebačkom sveučilištu, zbog hapšenja i prelaženja većeg broja kompromitiranih drugova u ilegalnost i kasnije u partizane, bilo je prilično razrijeđeno, ali, kako smo imali neprestani kontakt s većim krugom simpatizera, nije bilo teško izabrati najsvjesnije i najodlučnije za formiranje tih prvih borbenih aktiva.

Kao raniji član SKOJ-a dobio sam zadatak da formiram takav borbeni aktiv i na EKVŠ-u. U taj aktiv ušao je skojevac Ivan Petranović, zvan Ivić,

te smo još predložili simpatizere Antuna Klepca, zvanog Tina, i Zlatka Strižića, zvanog Aćo. Kandidaturu Strižića Mjesni je komitet SKOJ-a odmah prihvatio, dok smo za Klepca, zbog kompromitiranog držanja jednog od njegova dva brata, morali dati stanovite garancije.

Moram priznati da smo mi skojevci u ono vrijeme bili zadodeni priličnom dozom revolucionarnog optimizma. Nakon ulaska SSSR-a u rat, očekivali smo opću svjetsku revoluciju, ili je barem priželjkivali. Željeli smo da odmah stupimo u otvorenu borbu protiv neprijatelja, ali umjesto toga očekivao nas je dugotrajan i težak ilegalni rad u okupiranom Zagrebu. Iako nismo dobili oružje u ruke, ipak smo izvršavali veoma teške i odgovorne zadatke:

vršili smo sitne sabotaže i time uznemirivali neprijatelja, koji se morao osjećati kao na okupiranom području, trgali smo njemačke i ustaške plakate, bušili gume vojnih automobila, podmetali lake eksplozive i slično, podizali smo moral građana u okupiranom Zagrebu, ispisivali borbene parole, raspačavali propagandni materijal te širili informacije u pravom stanju na frontovima.

Borbeni aktivni imali su svoja područja djelovanja, a u akcije su odlazila po dvojica. Područje akcija našeg aktiva omeđivale su ulice: sa sjevera Ilica, sa zapada bivša Ljubljanska ulica, s juga željeznička pruga, te s istoka Savska i Frankopanska ulica. Za bušenje guma nabavili smo šila, ali smo znali i podmetati čavle. Lake eksplozive smo sami pripremali. Parole smo na zidovima kuća ispisivali najčešće kredom, ali kako se ona lako ispire, kasnije smo upotrebljavali uljane boje. Letke smo stavljali u poštanske pretince, ili smo ih proturivali kroz vrata.

U SVEUČILIŠNOM ODBORU ZA NARODNU POMOĆ

Izuzetnu je važnost u prvo vrijeme imalo sakupljanje Narodne pomoći, koja se nije sastojala samo u davanju novčanih priloga. Osim opskrbe prvih partizanskih jedinica, u okupiranom je Zagrebu valjalo rješavati još mnoge akutne probleme. Bilo je dosta drugova ilegalaca koji su bili na popisu ustaške policije te ih je ona tražila. Trebalo se pobrinuti za njihov smještaj i pojedince pripremati za odlazak na prvi oslobođeni teritorij.

Nadalje, u toku ljeta 1941. počeli su se vraćati u većem broju bivši španjolski borci, koji su bježali iz logora u Francuskoj i drugih. I njih se moralo prihvatiti i pripremiti za partizansku borbu. Da bismo što uspješnije rješavali te probleme, pri Zagrebačkom sveučilištu je formiran poseban odbor za Narodnu pomoć, u koji sam u ime EKVŠ i još nekih fakulteta ušao i ja. Pročelnik tog odbora bila je drugarica Zlata Flego. Zadaci odbora za Narodnu pomoć bili su:

skupljanje novčanih priloga od antifašistički nastrojenih građana, pri čemu se posebna važnost davala skupljanju sitnog kovanog novca i drugih u to vrijeme vrijednih metala;

skupljanje odjevnih predmeta i obuće za one koji su polazili u partizane; skupljanje sanitetskog materijala;

osiguranje smještaja (stana i hrane) za ilegalce i španjolske borce-povratnike;

ostale akcije materijalne pomoći partizanskom ratu i ilegalnim akcijama.

Sveučilišni odbor za Narodnu pomoć nije se, naravno, bavio samo skupljanjem već je samostalno provodio i određene akcije u koje su bili uključeni i drugi članovi borbenih aktiva SKOJ-a. Na primjer, usred dana otvorena je zapečaćena radnja jednog Jevreja koji je pobjegao i ostavio ključeve. Iz radnje je uzet veći broj poluvera, vjetrovki, gojzerica itd., a onda sve to preneseno u bunkere, to jest u stanove pojedinaca u kojima su se nalazila spremišta robe namijenjene partizanima.

Borbeni aktivni bili su povezani s tzv. višom političkom vezom, od koje su dobivali zadatke, eventualno potrebni materijal za akcije te u prvo vrijeme ilegalnu literaturu i umnožavane informacije NOP-a. Partizanska »štampa«, naravno, bila je mahom u tehničari šapirografa i drugih sličnih strojeva za umnožavanje. Obično je samo jedan član aktiva dolazio na sastanak s višom političkom vezom. Tu sam funkciju u prvo vrijeme vršio sam, a kasnije, budući da sam bio prilično opterećen funkcijom u odboru za Narodnu pomoć, na sastanak više političke veze odlazio je i drug Klepac.

U toku godine 1941. viša veza bio nam je u prvo vrijeme Zdravko Pečar, koji je bio ilegalac te je ubrzo otišao u partizane. Zatim smo imali vezu preko druga Tvrtka Seljana, također ilegalca (obojica su bila smještena u mojem stanu, sada Ulica socijalističke revolucije 18/IV). Međutim, Seljan je u akciji napada na ustašku sveučilišnu bojnu kod Botaničkog vrta bio uhapšen i ubrzo strijeljan. U takvim slučajevima, kada bismo neočekivano izgubili vezu, ponovo smo je dobivali preko odbora za Narodnu pomoć.

U kasnom ljetu i ranoj jeseni vezu smo održavali preko druga Gluhaka, koji je kasnije bio uhapšen i protiv njega i drugova vodio se javni proces u Okružnom sudu na Zrinjercu u zimi 1941—42. Poslije Gluhaka veza nam je bio jedan drug s nadimkom Dugi, ali on je prilikom neke akcije poginuo od ustaških metaka na zagrebačkim ulicama.

U jesen 1941, pri prvoj godini studija novi bruceši osnovali su i novi borbeni aktiv na čelu s drugom Blažićem ...

LECI U CAST 24-GODIŠNJICE OKTOBARSKE REVOLUCIJE

Vlado Blažić: Koncem 1941. postavljen sam za sekretara SKOJ-a na EKVŠ Zagreb. Do tada je sekretar bio Braslav Rabar. U skojevskom aktivu bili su: Vlado Blažić, Braslav Rabar, Milivoj Rakovac, Rudolf Kurelić, Antun-Tina Klepac, Stjepan Đurić, Jelena Jajčević. U novim uvjetima okupacije aktiv je vršio pripreme za organizirani ilegalni rad na EKVŠ. Istovremeno članovi SKOJ-a bili su raspoređeni u grupe za djelatnost protiv okupatora i njegovih slugu izvan EKVŠ-a.

Neposredno nakon početka nastave 1941. godine obavljene su pripreme za prvu akciju na EKVŠ-u. Na Dan oktobarske revolucije, 7. studenoga, na dva kata škole postavljeni su leci i naljepnice sa srpom i čekićem posvećeni Danu oktobra. Akciju su izvršili Rabar, Klepac i Blažić u točno određenom vremenskom terminu i najstrožoj konspiraciji.

Odmah poslije završetka nastave došlo je od uzbune na školi. Ustaška policija zaposjela je EKVŠ da provede rutinsku raciju kakvom su okupatori sve češće provodili. Ali mi smo na vrijeme ispraznili džepove s lecima i naljepnicama ...

Tada mi je bio veza za primanje ilegalnog materijala i direktiva drug Crni, komu tada nisam znao ime i prezime. Aktivnost skojevskog aktiva na EKVŠ-u sastojala se, pored razrade i proučavanja ideološko-informativnog materijala, u prikupljanju pomoći za partizane, sudjelovanju u borbenim grupama te vršenju priprema za odlazak u partizane.

Početakom 1942. godine u skojevski aktiv Sveučilišta ušao je student Marijan Satler. Kasnije, polovinom godine ili u jesen, kad je uhapšen od ustaške policije, provalio je dio skojevskog aktiva EKVŠ-a (one članove koje je poznao). Srećom, dio članstva SKOJ-a uspio se skloniti i izbjeći sve muke koje su pretpjeli pohapšeni članovi SKOJ-a.

U jesen 1942. godine po izlasku iz zatvora prebačen sam na teren rodnoga mjesta Krizevci sa zadatkom da osnivan organizacije SKOJ-a i povezujem ih s Okružnim komitetom SKOJ-a za Bjelovar.

USPRKOS GUBICIMA, ORGANIZACIJA SVE JAČA

Rudi Kurelić: Provala u sveučilišnoj organizaciji SKOJ-a, koju je uzrokovalo hapšenje studenata Tehničkog fakulteta akcijama Satlera u rujnu 1942, nanijela je znatne gubitke i aktivu SKOJ-a na EKVŠ-u. Vlado Blažić, Josip Rakovac i Braslav Rabar bili su uhapšeni dok je Antun Klepac pravovremeno otišao u partizane.

Po ovlaštenju Fumice Fedel, člana Mjesnog komiteta SKOJ-a tada sam zadužen za rukovođenje aktivom. Do tada sam vodio grupu skojevaca na I godištu EKVŠ.

Usprkos gubitku najiskusnijih drugova, naša se organizacija brzo oporavila i nastavila aktivnost. Pored ranijih skojevaca: Vlade Spjevaka, Ivana Harija, Stjepana Đurića-Đusa, Jelene Jajčević i Vere Barišić, u SKOJ smo primili nove članove: Sašu Manojlović, Marunku Čizek, Bojana Aničića i Vladu Singera. Da je aktiv SKOJ-a ostao tako brojan moramo zahvaliti odličnom držanju na policiji uhapšenih drugova koji su izdržali tešku ustašku torturu, a nisu nas izdali.

Nastavili smo rad u tri skojevske grupe i u više grupa simpatizera NOB — antifašista. Možemo smjelo tvrditi da smo na fakultetu bili odlučujući politički faktor i da smo potpuno suzbili ustaški utjecaj. U 1941. godini studenti ustaše još su pokazivali neku aktivnost, ali krajem 1942. i 1943. nisu na EKVŠ značili gotovo ništa. Tamo su se šepurila samo dva ustaška »dužnostnika« koje je velika većina studenata izbjegavala.

Skojevci su svakodnevno kontaktirali sa studentima, širili krug antifašista, prenosili vijesti radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, objašnjavali odluke I zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOH-a, tumačili značenje Narodne fronte, osnivanja narodnih odbora itd. Mjesni komitet SKOJ-a preko Fumice Fedel, Višnje Habunek i Mirka Peršena snabdijevao nas je propagandnim materijalom, a mi smo njima predavali sanitetski materijal, lijekove i novac koji smo skupljali od naših simpatizera i njihovih porodica.

Preko »Vojne veze« upućivali smo omladince u partizane. Od ljeta 1942. do ljeta 1943. uputili smo u partizane 18 omladinaca.

U ljeto 1943. u partizane smo otišli ja i Bojan Aničić, a Ivana Harija hapse ustaše i šalju u logor u Njemačku.

Ostali skojevci na čelu s Vladom Spjevakom nastavili su aktivnost.

Alfred Jaeger

STUDENTSKE DJELATNOSTI NA TEHNIČKOM FAKULTETU

BRUCOŠKI DANI

U jesen 1937. godine upisao sam kemijsko-inženjerski odsjek Tehničkog fakulteta u Zagrebu. Još dan prije upisa sam se kolebao da li da upišem strojarski ili kemijski odsjek. Na kraju sam se ipak odlučio za kemiju, koju sam zavoli još u srednjoj školi.

Bila je to godina kad su frankovci ubili studenta Krstu Ljubičića i sjena tog podlog i mučkog ubojstva teško je visjela nad našim glavama. Frankovci su tada držali uprave studentskih stručnih klubova na gotovo svim fakultetima. Brucoše su zasipali lecima otrovne šovinističke sadržine. Međutim, glavna im je, ipak, bila taktika individualnog terora prema naprednim studentima, dakle, prema svima koji nisu mislili kao oni. Iako su frankovci pravo smatrali svojom »tvrđavom« oni su i na Tehničkom fakultetu imali svoju grlatu i bučnu garnituru.

Na kemijskom odsjeku je na ljevici vladala na izgled čudna tišina. Bar se tako meni činilo. Drugovi Ante Lahodny i Rudi Plahte su se bili vratili s robije na koju su bili osuđeni zbog komunističke djelatnosti (oni su ranije bili funkcioneri stručnog kluba izabrani na ljevičarskim listama). Njihov primjer je na mnoge studente djelovao još uvijek zastrašujuće. No njihov progon je ujedno jasno pokazivao reakcionalni i brutalno ugnjetavački karakter kraljevskog režima i kod mnogih studenata izazvao otpor.

Naše godište bilo je veoma brojno kao posljedica »baby booma« nakon prvog svjetskog rata. Nas brucoša bilo je 57, a to je bilo gotovo više nego li svih ostalih godišta zajedno. Počelo je postupno »opipavanje političkog bila« među kolegama. Željeli smo znati kakve su »boje« oni oko nas, no većina je bila oprezna i nije se ni lako, ni brzo izjašnjavała. Pa ipak se postupno u godištu znalo tko je tko i tko kamo spada.

Karakterističan je za to razdoblje bio slučaj pokojnog Vladimira Đuranovića-Mikana. Znali smo da je Crnogorac, ali nismo znali kojoj grupi pripada: da li je autonomaš, »zeleni« ili pripada kojoj drugoj od mnogobrojnih crnogorskih partija ili frakcija. Jednog popodneva dođe Mikan nešto kasnije u laboratorij i protivno svom običaju raspriča se:

— Kolege, malo prije prođoh pored »Zdenca života«, a tamo se potukli frankovci i jačevci. Pa ne znaš tko koga više bije: jel' frankovci jačevce, jel' jačevci frankovce ...«

— A što ti, Mikane? — pitamo ga mi.

— A ja ne znam što mi je draže da 1' frankovci tuku jačevce ili jačevci frankovce...

Nakon toga nam je odmah bilo jasno da je Mikan komunist.

Za vrijeme prve godine studija najviše sam se družio s onim drugovima s kojima sam išao u gimnaziju (Prva muška realna gimnazija u Zagrebu). S njima sam počeo zalaziti u Kulturno udruženje studenata pacifista (KUSP). Još danas se živo sjećam serije predavanja Borisa Prikrila o sovjetskim petoljetkama. Tu sam naučio neke osnovne pojmove o privrednom planiranju koji su mi kasnije mnogo i često koristili. No što je važnije, posjeti KUSP-u su sve snažnije utjecali na moja politička uvjerenja i poglede. Osim toga tu sam upoznao mnoge nove drugove i drugarice.

Naše godište na kemiji bilo je veoma aktivno i društveno. Mislim da s pravom mogu reći da smo unijeli nov duh vedrine i drugarstva, koji se prenosio na ostale. Jedna od manifestacija tog novog duha bila je pojava šaljivih džepnih novina »OJ«. List nije imao stalnu »redakciju« nego ga je pisala spontano nastala grupa nestalnog sastava. Jezgro te grupe bili su Vladimir Gotlieb, Zvonko Korenčić, Pajo Čavić, Vojislav Hrkalo i ja, kao ilustrator-karikaturist. Na stranicama »Oj a« smo se rugali slabostima i negativnim pojavama među studentima, nastavnicima i ostalom osoblju kemijskog odsjeka. Ustajali smo protiv nepravednih laboratorijskih taksi, prevalljivanju troškova održavanja laboratorija na studente itd...

Putem »Oja« postali smo popularni među studentima, a tada još nismo ni slutili kakvo će nam »Oj« biti snažno oružje u kasnijim političkim borbama s frankovicima i ostalima. Tek mnogo kasnije, poslije Oslobođenja saznali smo da je prof. Franjo Hanaman skupljao sve izašle brojeve »Oja«, dao ih sve uvezati i držao ih sve u knjižnici Zavoda za anorgansku tehnologiju. Tako su ostali sačuvani, ali su nakon rata izgubljeni (navodno prilikom neke izložbe studentske štampe).

PRVA KANDIDATURA

Kad su se u jesen 1938. počeli približavati izbori za stručne klubove na Sveučilištu zatražio je Sergije Vuković da se sastanemo. Šetali smo dugo ulicama i Sergije mi je opširno govorio o situaciji u našoj zemlji, o rastućoj opasnosti od fašizma, o potrebi okupljanja svih naprednih snaga u borbi protiv fašizma, protiv rata, protiv društvenih nepravdi. Porazgovarali smo dugo o situaciji i raspoloženju među studentima Tehničkog fakulteta, posebno na kemijsko-inženjerskom odjelu.

Sergije i ja smo se znali još iz gimnazije i mogli smo govoriti sasvim otvoreno i prisno. Sergije je govorio s njemu svojstvenom lucidnošću, briljantnom arguentiranošću i s velikim revolucionarnim žarom. Njegov su zanos i polet bili upravo zarazni. Predložio mi je da se kandidiram na ljevičarskoj listi za upravu Sekcije kemičara Udruženja studenata Tehničkom fakulteta (USTF).

Pristao sam, budući da smo se u toku razgovora složili da klub ne smijemo ostaviti u rukama frankovaca. Sergije me je povezo s ostalim drugovima ljevičarima na kemiji i drugim odsjecima Tehničkog fakulteta. U predizbornoj

kampanji smo se ongažirali ne samo iz naše godine, nego smo imali dragocjenu pomoć drugova i drugarica iz starijih godišta.

Prema našim procjenama imali smo dobre izgleda na pobjedu, a po svemu izgleda da frankovci nisu bili sigurni da će pobijediti. Stoga su se poslužili trikom.

Izborne liste su morale biti ovjerene na Rektoratu, čime se trebalo potvrditi da su svi oni koji su na listi zaista upisani, pa prema tome imaju aktivno i pasivno pravo glasa. Frankovci su imali svog pouzdanog čovjeka u uredu Rektorata (govorilo se da je to neki Sviben), pa je na našoj listi bilo prekríženo ime Marijana Doljaka. Tobaže, kao da nije bio upisan.

Kad su na dan izbora obje liste bile podnijete i ustanovilo se da je na našoj listi ime Marijana Doljaka bilo prekríženo, naša je lista bila poništena. Ostala je samo frankovačka lista Franza Liszta (sličnost s imenom velikog mađarskog kompozitora samo je slučajna), i ona je usvojena »aklamacijom«. Takva su bila pravila.

Frankovci su likovali, ali nisu bili svjesni koliko im je politički štetilo pribjegavanje jeftinom triku. Izgubili su simpatije mnogih koji su do tada bili ostali »na sredini«, koji se još nisu mogli opredijeliti, koji su se bojali ili kolebali. Mi smo osjetili gorčinu poraza, ali smo i mnogo naučili. Sad smo već prilično dobro znali ne samo stanje među studentima, nego i način i sredstva političke borbe koje su frankovci primjenjivali na Sveučilištu. Osim toga, budno smo motrili kako frankovci koriste upravu stručnog kluba u svoje političke svrhe. Čvršće smo se povezali s drugovima s drugih odsjeka Tehničkog fakulteta. Još smo češće zalazili u KUSP i življe sudjelovali u njegovim aktivnostima.

IZBORNA POBJEDA NA TRI SEKCIJE TEHNIKE

Kad je u rujnu 1939. godine Hitler napao Poljsku, upisao sam treću godinu studija. Politička situacija na Sveučilištu uvelike se izmijenila. Polarizacija političkih opredjeljenja postala je oštrija. Neraspoloženje i otpor protiv fašizma među studentima vidno su porasli.

Mi, studenti Tehničkog fakulteta, spremali smo se na novu rundu obračuna s frankovcima. Ovaj put su pripreme za izbore počele rano, veoma rano. Našu ljevičarsku listu sastavili smo veoma brižljivo. Nastojali smo da što bolje odgovara našoj proklamiranoj političkoj platformi: ujedinjenom nastupu svih antifašističkih snaga u borbi za mir, pravdu i demokraciju.

Pored komunista i njihovih simpatizera bilo je studenata koji su bili jugoslavenski orijentirani kao i pristaša HSS, kao što je bio Joža Silipeter. Trudili smo se da svi budu dobri studenti i da budu popularni među studentima. Stoga smo se neki od nas, koji smo bili na listi, javili za demonstratore kod prof. Njegovana i prof. Ivana Plotnikova. Tako smo imali prilike da upoznapio bruce i da oni upoznaju nas. A to je bilo jako važno, jer je bilo očito da će način na koji će glasati bruce biti odlučujući za ishod izbora.

Naš »štab« je radio veoma intenzivno i sustavno, a u njemu smo bili Ivo Tahy, Vojislav Hrkalović, Smilja Štimac i ja. Brižljivo smo proučavali

birачke popise i nastojali procijenti tko će glasati za nas, tko protiv. Naročito dugo i živo smo diskustirali o onima koji se nisu izjašnjavali i za koje nismo znali kako će glasati. Pažljivo smo pratili s kim se druže i dogovarali smo se o tome tko će razgovarati s kojim od takvih studenata i o tome kako mu treba prići. Borili smo se za to da pridobijemo svakog pojedinca da nam se priključi i da glasa za nas.

Frankovci su također živo agitirali, a koristili su se metodom zastrašivanja onih plašljivijih, naročito studentica (a tih je na kemiji bilo relativno više nego na drugim odsjecima Tehničkog fakulteta). Uoči samih izbora frankovci su preplavili kemiju svojim plavim lecima, koji su pored psovačkih napada na komuniste, Srbe i Židove bili puni surovih prijetnji. Mi smo odgovorili letkom upućenim svim studentima tehnike pozivajući ih na borbu za mir i protiv rastuće fašističke opasnosti.

Međutim, sedmicu dana prije izbora iznenada smo izdali posebno izdanje džepnih novina »OJ«. U njemu smo izvrgli ruglu frankovačke kandidate, njihove izjave i stavove. Čini se, da je to teško pogodilo frankovce, te da je uvelike utjecalo na ishod izbora. (Kad su me u svibnju 1941. godine uhapsili ustaše-studenti mnogo su me ispitivali o tome gdje je Vladimir Gotlieb za kog su znali da je zajedno sa mnom bio glavni pokretač »OJ-a«).

Prilikom ovih izbora frankovci su ponovno pokušali primijeniti stari trik. Na glasačkom popisu, ovjerenom na Rektoratu, bilo je precrtano ime Zvonka Korenčića. Međutim, ovaj put se nismo dali iznenaditi i bili smo spremni na tu vrst podvale. Zatražili smo od svih drugova na listi da sa sobom ponesu indekse da možemo dokazati da smo upisani. Ivo Tahy, koji je bio član nadzorne komisije izbora, smjesta je donio Korenčićev indeks i pokazao profesor, koji je kao izaslanik rektora vodio izbore, da je on zaista upisan.

Ovaj put je izbore nadzirao prof. Vladimir Prelog, odlučan protivnik fankovaca i fašista svih boja. On je zauzeo stav da pred sobom ima dva dokumenta koje je potpisao Rektor i da se mora istjerati na čistac koji je ispravan. Zajedno s po jednim predstavnikom svake liste otišao je na Rektorat i ne našavši tamo Rektora, uporno ga je tražio telefonom, sve dok od njega nije dobio ovlaštenje da provede izbore, s tim da se izbori ponište, ako se naknadno ipak dokaže da Zvonko Korenčić nije upisan. Tako su pod nadzorom prof. Preioga izbori provedeni i naša ljevičarska lista je pobijedila s uvjerljivom razlikom broja glasova.

Međutim, naša pobjeda na kemiji nije bila jedina pobjeda na Tehničkom fakultetu. Ljevičarske liste pobijedile su na još dvije sekcije: na arhitekturi, gdje je nosilac bio Vjenceslav Richter-Riža i na geodeziji, gdje je nosilac liste bio Fritz Hofmann. Na strojarstvu i na građevinarstvu ponovno su pobijedili frankovci. Kako su to tada bili najbrojniji odsjeci, frankovci su uspjeli još jednu godinu zadržati u svojim rukama upravu Udruženja studenata tehničkog fakulteta.

Razdoblje između pobjede na sekcijama kemičara, arhitektura i geodeta i pobjede na cijeloj tehnici koristili smo za učvršćenje naše organizacije. To su bile, prije svega, mogućnosti koje nam je pružao legalni rad u okvirima

stručnog udruženja. Svim smo se silama trudili da pokažemo i dokažemo da možemo više učiniti za dobro studenata i da smo sposobni odlučnije i uspješnije braniti interese studenata nego što su to činili frankovci.

Pored unapređivanja stručnog rada i pomoći siromašnim studentima proširen je rad na sportskim i društveno-zabavnim djelatnostima studenata. Pored toga redovito se raspućavao i list »Novi student«, a prodavače je uvijek štítala grupa drugova naoružanih palicama kako bi ih obranili od fizičkih napada frankovačkih batinaša. Uporedo s učvršćivanjem naše organizacije na kemiji, jačale su naše veze s drugovima i drugaricama na ostalim odsjecima Tehničkog fakulteta.

Rukovodeći utjecaj Komunističke partije osjetio se između ostalog i jačanjem ideološko-obrazovnog rada. Na kemiji je osnovan ilegalni kružok koji se sastajao u stanu Koste Lukića. Tu smo proučavali Segalovu političku ekonomiju, neka Lenjinova djela i Kratki kurs historije SKP(b). Većina nas ljevičara gotovo je redovito odlazila u KUSP na predavanja i druge priredbe. Kad su Milan Prelog i Vladimir Pogačić osnovali dramsku sekciju i ja sam se bio priključio toj vrlo aktivnoj družini. Davali smo »Pokopajte mrtve« od Irwina Shawa i političke revije. Međutim, na tom glumačkom području nikad nisam dotjerao dalje od statiste. Tu mi je koristila moja visina, koja je režiserima dobro došla da bi bolje »ispunili« skućeni prostor naše veoma male pozornice. Pa ipak, to mi je iskustvo dobro došlo kasnije kad smo u agit-propu Moslavačkog partizanskog odreda priređivah skečeve i jednočinke za koje smo sami pisali tekstove.

LJEVICA POBJEĐUJE NA TEHNICI

Naša cjelokupna organizacija na Tehničkom fakultetu znatno je ojačala. Počeli su se osjećati rezultati upornog i sustavnog rada naših drugova i drugarica na svim odsjecima i na svim godištim. Postojalo je veoma snažno jezgro koje su činili Niko Tomić, Sergi je Vuković, Mile Špalj, Zvonko Rukavina, Miro Slunjski, Tvrtko i Dragan Seljan, Vladimir Božac, Vladimir Nemet-Braco, Vjenceslav Richter, Rade Bulat, Drago Ljubić i drugi.

Opet su se približavali izbori za upravu stručnih klubova. Međutim, sad je politička situacija među studentima bila drugačija. Polarizacija je bila oštrija nego ikada ranije i fronta sudjelovanja između frankovaca i ljevice bila je jasno zacrtana. Frankovci su istakli listu na čelu s Krešimirom Husom, a nosilac naše ljevičarske liste bio je Niko Tomić. Međutim, nakon sporazuma danti pristaše HSS sa svojom listom, kojoj je na čelu bio Ivan Restek, student kemije. Kako su pristaše HSS-a istupile sa samostalnom listom, ubrzo je bilo jasno da se po svom opredjeljenju i programu vrlo malo razlikuju od frankovaca.

Predizborna borba bila je žešća nego ikad ranije. Živo se sjećam govora koji je držao Niko Tomić. Bio je impozantan svojom pojavom, svojom mirnom i dostojanstvenom odlučnošću, jasnim i razložitim načinom izlaganja. Njegova je argumentacija bila solidna poput stijene, a duhovitim dosjetkama i paralelama ukazivao je na proturječja u frankovačkim stavovima. Znao je

Nilo Tomić dovesti frankovce do pravog bjesnila kad je njihove teze razbijao u komadiće i kad je jasno dokazao ono što jesu — banda batinaša i ubojica.

Međutim, Niko nije bio samo izvanredan govornik nego i odličan organizator. Zaista je umio koordinirati naše akcije na svim odsjecima Tehničkog fakulteta, u svim sekcijama USTF-a.¹ Rezultati nisu izostali i na izborima za upravu USTF-a ljevičarska lista je dobila najveći broj glasova. Kad su rezultati glasanja bili objavljeni s prozora Kemijskog instituta nastalo je spontano oduševljenje studenata koji su se okupili ispred zgrade.

Međutim, sasvim iznenada zbijena grupa frankovačkih batinaša počela je napadati svakog studenta-ljevičara koji se našao na njihovom putu. Tu je isprebijano više studenata, među njima i Rade Bulat koga su stjerali u kut do ulaznih vrata u veliku predavaonicu i nanijeli mu povrede po glavi. Tu smo teško platili naš neoprez, jer stanje je bilo takvo da se ovakav napad morao očekivati.

Novi odbor USTF-a bio je formiran po proporcionalnom sistemu, pa su u njemu pored nas ljevičara bili zastupljeni i frankovci i predstavnici HSS-a. Ovi posljednji su se odmah svrstali zajedno s frankovcima, protiv nas ljevičara. Treba istaći da je bilo studenata pristaša HSS, koji nisu slijedili direktive svog rukovodstva da surađuju s frankovcima. Već je spomenuto da je Josip šilipeter, student kemije bio biran na našoj ljevičarskoj listi. Student arhitekture Virag-Drašković bio je biran na ljevičarskoj listi u centralni odbor USTF-a. Frankovci i desni HSS-ovci su se svojski upirali da nas ometu u upravljanju klubom. U tome nisu imali mnogo uspjeha ne samo zato što su bili u manjini, nego zato što je i Niko Tomić kao novi predsjednik Upravnog odbora USTF-a izvrsno vodio i usklađivao sve naše akcije.

Frankovci i njihovi saveznici iz HSS-a su to dobro osjećali i vrlo brzo su bili prinuđeni na opću defanzivu na cijelom Tehničkom fakultetu. No kako su gubili tlo pod nogama, tako su sve više posezali za svojim zadnjim oružjem — individualnim terorom. Tako je grupa frankovačkih batinaša upala u prostorije USTF-a i tamo teško isprebijala Nika Tomića i Miru Slunjskog. Tim brutalnim napadom samo su jače zbili naše redove i izazvali duboko ogorčenje među mnogim studentima.

Što su frankovci više pribjegavali nasilju, to su brže gubili simpatije među studentima. Naša se organizacija učvršćuje na cijelom Sveučilištu, naročito nakon naših pobjeda na Medicinskom i Tehničkom fakultetu. Obnovljen je »Interklub«, kojem je na čelu bio Dušan Calić (pravo), medicinu je predstavljao Branko Cvjetanović, veterinu Slavko Komar, a ja sam bio predstavnik tehnike. Naš zadatak je bio da koordiniramo djelatnost svih stručnih klubova koji su bili u rukama ljevice.

Rezultati nisu izostali: umjesto pojedinačnih izoliranih akcija iz 1937. godine, sad je kao plima rastao val naprednog studentskog pokreta izražen u snažnim, jedinstvenim i sinhroniziranim djelatnostima. Te su djelatnosti davno prerasle okvire stručnih klubova i čarki s frankovačkim batinašima.

Napredne studente sve više zaokupljaju šira politička pitanja: borba za mir, otpor nacizmu i fašizmu, protesti protiv prvih rasističkih zakona o numerusu claususu za Srbe i Židove, protiv osnivanja prvih koncentracijskih logora itd. Sve češće i brojnije je učestvovanje studenata u radničkim demonstraci-

¹ USTF — Udruženje studenata Tehničkog fakulteta

jama. Živo su mi ostale u sjećanju naše demonstracije protiv Trojnog pakta u vremenu od 25. do 27. marta. Držali smo tzv. »leteće mitinge« u kojima je učestvovalo oko 150 studenata tehnike. Iznenada bismo se skupili na dogovorenom mjestu, neko od studenata održao bi kratak govor, podijelili bismo letke i nakon manje od pet minuta bismo se raspršili da bismo se opet našli na drugom mjestu. Jedan takav »leteći miting« održali smo u auli tada nove zgrade Tehničkog fakulteta u Kačivevoj ulici. Dok je Tvrtko Seljan govorio sakupljenim studentima, doletio je dekan Tehničkog fakulteta. Tražio je od Tvrтка da prestane govoriti, a od nas da se razidemo. Tvrtko je ignorirao taj poziv i nastavio govoriti. Dekan je zaprijetio da će pozvati policiju i situacija je postala veoma opasna. Tvrtko je završio govor i mi smo napustili fakultet. Sastali smo se na Trešnjevačkom trgu, ali nas je tamo razbila policija i Mačkova zaštita.

Ante Dumić

STUDENTSKI POKRET NA VETERINARSKOM FAKULTETU

Počeci organiziranog ljevičarskog studentskog pokreta na Veterinarskom fakultetu datiraju još od školske godine 1929/30. Pokret se, uz prekide i kolebanja, održao do 1937. godine.

U toj godini, kako je poznato, dolaskom druga Tita na čelo KPJ dolazi do konsolidacije komunističkog pokreta u Jugoslaviji, pa tako i do odluke da se ponovno formira raspuštena organizacija SKOJ-a. Otada, u nekoliko idućih godina, pokret je na Fakultetu mnogo dobio na zamahu i širini: u jesen 1937. oko male skojevske grupe okuplja se desetak aktivista, da bi u 1940. godini dosegao svoju kulminaciju, izrastavši u snažan i masovan pokret narodne studentske omladine, predvođene poletnom i brojnom organizacijom SKOJ-a. Računa se da je 1937. godine broj članova SKOJ-a ibio najprije 5—6 zatim oko 20, da bi koncem 1940. godine iznosio oko 50 članova.

Godine 1940. u rukovodstvu SKOJ-a na Fakultetu bili su Jaroslav Chvala (član SKOJ-a od 1937. i član KPJ od 1939.), Slavko Komar (član SKOJ-a od 1937. i član KPJ od 1940.) i još pet drugova (Milan Borošak, Ante Dumić, Ivica Marinić, Branko Špalj i Tvrtko Švob) koji su bili zaduženi za po jednu godinu studija. Ovi su drugovi samostalno rukovodili skojevskom grupom na svojoj godini. U te grupe primani su u SKOJ najbolji aktivisti studenti a te godine studija.

Međutim, na pojedinim godinama studija, osim skojevskih grupa, bile su još po dvije različite grupe: grupa aktivista, koji su primljeni u SKOJ, ali im to još nije službeno saopćeno, i grupa simpatizera SKOJ-a. Dakle, bila su tri stupnja organiziranosti. Ovim dvjema grupama rukovodili su najbolji skojevci s te godine.

Rukovodioci SKOJ-a na pojedinim godinama studija bili su svojim skojevcima na neki način pretpostavljeni u političkom, a i u »vojničkom« smislu, kad se išlo u neku akciju protiv frankovaca. Kolika im je bila »vlast« može se vidjeti iz jednog primjera: 1940. godine petorica skojevaca s II godine nisu se jednom prilikom dolično ponijela u ličnom životu, pa su odlukom rukovodstva SKOJ-a na Fakultetu bili kažnjeni stavljanjem u neku vrst karantene kroz period od mjesec dana. Kroz to vrijeme nitko od skojevaca na Fakultetu nije smio s njima kontaktirati, osim njihovog rukovodioca koji im je saopćio početak i završetak kazne.

Od rukovodioca SKOJ-a na Fakultetu jedan je bio referent za narodnu pomoć (Ante Dumić) i kao predstavnik Fakulteta bio je član centralnog

odbora Narodne pomoći na Sveučilištu, a drugi (Milan-Mičo Špalj) bio je referent za fiskulturu. Bile su kupljene lopte za rukomet, odbojku i nogomet i u određene dane naši aktivisti bavili su se tim sportovima na igralištu osnovne škole u Koturaškoj cesti.

Sastanci rukovodstva SKOJ-a najviše su održavani u stanu Branka Špalja u Radišinoj ulici (današnja Adžijina ulica).

Početakom 1941. na Fakultetu je djelovalo petero studenata članova KPJ: Luka Belamarić, Jaroslav Chvala, Slavko Komar, Branko Špalj i Isak Sekicki. Prva četvorica bili su u partijskoj ćeliji zajedno s članovima KP Filozofskog fakulteta, dok je Sekicki bio član partijskog aktiva u Vojvodanskoj menzi. Chvala je bio ujedno član sveučilišnog partijskog biroa.

U toku školske 1939/40 godine rad SKOJ-a na Fakultetu bio je vrlo raznolik i uspješan. Bilo je značajno i karakteristično da su najmlađe godine, prva i druga godina studija, postale poprište intenzivnog političkog rada s još neopredijeljenim studentima, u stalnoj borbi protiv utjecaja organizacije HSS-a, a pogotovo protiv frankovaca. U to vrijeme, poslije sporazuma Maček-Cvetković i formiranja Banovine Hrvatske, dolazi do postupnog slabljenja do tada snažnog utjecaja HSS-a i jačanja frankovaca.

U jesen 1939. godine ljevičari po prvi put istupaju samostalno na izborima za upravu Kluba studenata veterine. Nosilac liste bio je Mijo Balaš i ljevičari su dobili tri mjesta u upravi Kluba. U toku 1939/40. godine skojevci i članovi KPJ na Fakultetu otvoreno istupaju na raznim konferencijama i sastancima studenata, dijele letke i raspačavaju ljevičarsku štampu, boreći se za politička prava studenata i bolje ekonomske uvjete života i studiranja. Naročito se zalažu za poboljšanje uvjeta studiranja, a protiv postojeće uredbe o studiranju, koja je bila u biti asocijalna i reakcionarna. Istodobno pod parolom »primjerman skojevac — primjerman student« traži se od skojevaca da prednjače u učenju, te tako steknu doličan ugled među ostalim studentima. U to ime kritizirani su raniji dosta česti slučajevi »ljevičarenja vječitih studenata«.

Mnogi od aktivista s Fakulteta učestvuju i u političkom radu na Sveučilištu: u »Kulturnom udruženju studenata pacifista«, u Studentskom sportsko-turističkom društvu (predsjednik Društva bio je Slavko Komar), te pokrajinskim studentskim udruženjima. Bili su i članovi raznih delegacija, koje od sveučilišnih vlasti zahtijevaju poboljšanje ekonomskih i drugih uvjeta studiranja, protiv reakcionarnog numerusa claususa i drugo.

U 1939. i 1940. godini nekoliko studenata veterine učestvuje u političkom radu na ljetnom logorovanju na Plitvicama, gdje se na okupu našla napredna studentska i đačka omladina iz Zagreba i Beograda (u 1940. godini komandant logorovanja bio je Dušan Čalić, a komesar Slavko Komar).

U 1940. godini, u borbi protiv sve reakcionarni je banovinske vlasti u Hrvatskoj, dolazi do naglog jačanja naprednog radničkog pokreta. U mnogim političkim akcijama, koje vode radnici, učestvuju i studenti s Fakulteta. To je najčešće bilo dijeljenje letaka pred tvornicama i po gradu, aktivno učešće u radu radničkih kulturnih i sportskih društava, prisustvovanje raznim priredbama i mitinzima, učestvovanje u demonstracijama i slično. Jedna od takvih akcija bilo je učestvovanje u prvomajskim demonstracijama 1940. godine, kada je došlo do sukoba s policijom i Građanskom zaštitom. U toj akciji bilo je oko 20 studenata s Fakulteta.

Istovremeno su skojevci s Fakulteta sudjelovali u nizu akcija na Sveučilištu, koje su imale za cilj suzbijanje sve učestalijih i sve otvorenijih batinaš-

kih i pogromaških akcija frankovaca. Frankovci su u to vrijeme, podstaknuti ustaškom propagandom i novcem izvana, prelazili na otvoreni oružani teror nad svime što je bilo napredno na Sveučilištu.

U tom je cilju skojevska organizacija na Sveučilištu osnovala zbog samozaštite male »naoružane« odrede (glavno »oružje« bile su drvene palice, koje su se poput pendreka mogle nositi pod kaputom), u koje su ušli najborbeniji omladinci s pojedinih fakulteta. Tako je i Veterinarski fakultet imao odred od 10—15 drugova, koji su u svako vrijeme bili spremni da stupe u sukob s frankovcima na Fakultetu i Sveučilištu, da bi tako suzbili njihovu terorističku aktivnost. Zahvaljujući ovom odredu »naši« frankovci bili su relativno mirni na Fakultetu, a svoj pogromaški bijes iskaljivali su na nezaštićenim pojedincima u studentskim domovima i drugdje na Sveučilištu.

I tako je došla školska godina 1940/41. U toj godini, zbog sve veće agresivnosti frankovaca i sve otvorenije političke i nacionalne izdaje HSS-a, te istovremeno stalnog jačanja ljevičarskog pokreta, dolazi do konačne polarizacije snaga na Fakultetu: na napredni pokret narodne studentske omladine i na frankovce, dok je utjecaj HSS-a naglo opao. Tada je zbog sve oštrijeg i intenzivnijeg karaktera borbe protiv frankovaca postupno prestajao redovan, uobičajeni nastavni rad na Fakultetu, odnosno Sveučilištu. Nije bilo dana bez dijeljenja letaka, učestvovanja u demonstracijama i sukoba s frankovcima.

U veljači 1941. ljevičarska lista Narodne studentske omladine, na čelu s Jaroslavom Chvalom, prvi put od osnutka Fakulteta, pobjeđuje na izborima za stručni klub. Za izbore su bile predane dvije liste: lista Narodne studentske omladine i lista HSS-a. Frankovci su na mig izvana većinom bojkotirali izbore, očekujući skori napad sila Osovine na Jugoslaviju.

Za listu Narodne studentske omladine glasala su 103 studenta, a za listu HSS-la njih 55. Po poporcionalnom sistemu, što ga je uvela tadašnja Banska vlast, ušlo je u upravu Kluba 13 ljevičara (Mijo Balaš, Dragutin Cesar, Jaroslav Chvala, Ante Dumić, Vinko Hakštok, Slavko Komar, Slavko Krvavica, Dragan Kućinić, Damir Mainar, Ivica Marinić, Đuro Matošić, Vojislav Strineka i Tvrtko Švob) i 6 s liste HSS-a. Predsjednik kluba postao je Jaroslav Chvala.

Kako je u to vrijeme Narodna studentska omladina pobijedila na izborima za stručne klubove u nizu fakulteta (Medicina, Tehnika, Agronomija itd.), to je pojačao utjecaj ljevičara u nešto ranije osnovanom takozvanom Interklubu, koji je bio koordinacioni organ svih studentskih klubova. U Interklub su tako ušli i predstavnici klubova s fakulteta koji su bili u rukama ljevičara. Tako je naš klub imao u Interklubu dva predstavnika (Luka Belamarić i Ante Dumić). Naš Klub je istovremeno uspostavio vezu s Klubom studenata veterine na beogradskom Veterinarskom fakultetu.

Ova pobjeda na izborima za stručni klub pogodovala je u izvjesnoj mjeri političkom radu na Fakultetu, s obzirom na to da su prostorije i inventar Kluba mogli koristiti kao legalna baza za aktivnost SKOJ-a, ali je istovremeno stavila organizaciju SKOJ-a pred niz novih problema i zadataka, kao što su izdavanje skripata i borba za poboljšanje ekonomskih i drugih uvjeta života i rada studenata. Međutim, za sve to nije bilo mnogo vremena, jer je ubrzo došao 27. mart 1941, zatim rat i okupacija zemlje.

Posljednja akcija u kojoj su prije okupacije zemlje učestvovali skojevci s Fakulteta bila je nakon 27. marta 1941, kada su održavani »leteći« protestni zborovi pred kinima »Tuškanac« i »Olimp«, te u Frankopanskoj ulici, u Deže-

ličevom prilazu i na Trešnjevačkom trgu. Na tim punktovima, pod poznatim parolama »Bolje rat nego pakt«, »Bolje grob nego rob«, govornici su bili Jaroslav Chvala i Slavko Komar, a nepredna zaštita govornicima bili su među ostalim i brojni skojevci s Fakulteta.

Neposredno nakon okupacije zemlje skojevska organizacija na Fakultetu našla se u daleko složenijim uvjetima opstanka i rada. Pošto većina istaknutih skojevaca iz unutrašnjosti zemlje više nije ni došla u Zagreb na Fakultet, to je sva težina aktivnosti u takvoj situaciji pala uglavnom na skojevce iz Zagreba. U prvi je čas trebalo konsolidirati redove i ukloniti izvjesne pojave nesigurnosti i dezorijentacije kod dijela naprednih studenata, te ponovno uspostaviti rukovođenje Naprednom studentskom omladinom.

To je bilo tim teže što je u ustaškoj državi velik broj studenata frankovaca, koji su dobro poznavali studente ljevičare, zauzeo važne pozicije u svim granama državne uprave, u ustaškoj organizaciji i policiji. Zato su najistaknutiji predstavnici naprednog studentskog pokreta na Fakultetu, kao što su bili Chvala i Komar, ubrzo prešli u ilegalnost, dok je većina ostalih živjela polulegalno. U to vrijeme skojevci se uključuju i u niz akcija izvan Fakulteta: skupljaju narodnu pomoć, raspačavaju letke itd. Treba napomenuti da u tim prijelomnim danima nitko od skojevaca na Fakultetu nije napustio redove SKOJ-a.

Poznato je da poslije napada Nijemaca na SSSR dolazi u Zagrebu do formiranja udarnih grupa, koje su najprije vršile razne sabotažne akcije, a kasnije i oružane napade na okupatora i njegove sluge. Grupe su bile sastavljene od skojevaca radnika, studenata i đaka. U njima je sudjelovalo i 5 studenata veterine (Milan Borošak, Ante Dumić, Slavko Komar, Ljubo Mrakovčić i Branko Špalj). Jedan od rukovodilaca ovih grupa bio je Slavko Komar. Treba napomenuti da je u prvoj grupi, koja je iz Zagreba otišla u partizane u blizini Sesveta u srpnju 1941, bio i student veterine Branko Špalj.

Jedna od najpoznatijih oružanih akcija ovih grupa bio je uspješni oružani napad na sveučilišnu ustašku satniju kod Botaničkog vrta, 4. kolovoza 1941, kojom prilikom je ubijeno ili ranjeno 28 pripadnika ustaškog pokreta. Pored Slavka Komara, koji je rukovodio akcijom, u njoj su učestvovala još dvojica studenata veterine: Milan Borošak i Ljubo Mrakovčić. Ova akcija odjeknula je čitavom našom zemljom i dala snažan podstrek narodnooslobodilačkom pokretu u Zagrebu.

Poslije odlaska Komara u partizane, do kojeg je došlo ubrzo poslije akcije kod Botaničkog vrta, fakultetska organizacija SKOJ-a nastavlja svoj rad nakon kraćeg prekida. Najviše se radilo na sakupljanju municije, sanitetskog materijala, odjeće i obuće te novaca za partizane. Prema izvještaju PK SKOJ-a za Hrvatsku od 12. IV 1942. u to vrijeme na Veterinarskom fakultetu djelovalo je 8 skojevaca i četvero aktivista.

U lipnju 1942. dolazi do provale u skojevskoj organizaciji na Fakultetu kad je uhapšeno pet skojevaca (Josip Jurinić, Dragan Kućinić, Damir Mainar, Tvrtko Švob i Franjo Zorić). Četvorica od njih upućena su u logor Jasenovac. Gotovo u isto vrijeme došlo je i do velike provale u skojevskoj organizaciji u gradu. Zbog toga dolazi do prekida u radu SKOJ-a na Fakultetu negdje do jeseni 1942, kad je ponovno formirana skojevska organizacija (Ante Budak, Vladimir Gregorović, Ivica Juretić, Vladimir Puhalac, Mihajlo Štrlek i drugi), koja je bila povezana s organizacijom na Filozofskom i Tehničkom fakultetu.

Organizacija je radila kontinuirano do jeseni 1944. i to u prvom redu na skupljanju pomoći u novcu i odjeći, te pronalaženju smještaja za kompromitirane drugove koji su im upućivani po vezi. Istovremeno je duže vrijeme raspolagala s dva punkta odnosno kanala za upućivanje ljudi u partizane: jedan je započinjao kod porodice Vladimira Gregorovića, a drugi kod jednog postolara u Kustošiji.

U rujnu 1944. odlazi s Fakulteta u Partizane u X zagrebački korpus grupa od 14 studenata veterine (Ante Budak, Ivan Bogdanić, Aleksandar Cek, Ivica Juretić, Josip Jurinić, Slavko Krvavica, Dragan Kučinić, Damir Molnar, Božidar Petrinović, Dušan Sedlak, Tvrtko Švob, Ćiril Umek, Anton Vukelić i Franjo Zorić), pretežno skojevaca. Na Fakultetu ostaje samo manja grupa studenata aktivista koja je djelovala do oslobođenja Zagreba — 8. svibnja 1945.

Treba napomenuti da zbog teških uvjeta za ilegalan rad i povezivanje na Fakultetu, gdje se sve odvijalo pod budnim okom ustaškog tabora, neki od studenata suradnika NOP-a nisu ni uspjeli uspostaviti kontakt sa skojevskom organizacijom na Fakultetu. Oni su uspostavljali veze i suradnju s organizacijom NOP-a na drugim mjestima i na razne načine, koristeći pritom prijateljske, »zemljačke« i druge veze. Tako su u kontakt s aktivistima s Fakulteta došli tek kasnije, na slobodnoj teritoriji nakon oslobođenja zemlje.

Istovremeno je na Fakultetu prije rata i u toku okupacije djelovala i grupa nastavnika ljevičara koji su iznikli iz naprednog studentskog pokreta. Prije rata Fakultet je bio poznat po svom brojnom ljevičarski nastrojenom kadru. Četvorica nastavnika bili su članovi KPJ — povezani u ćeliji nastavnika Sveučilišta, a trećina klinika i zavoda na Fakultetu bila je pod snažnim utjecajem KPJ. U toku okupacije većina nastavnika na Fakultetu bili su aktivni suradnici NOP-a, petorica su prošla kroz ustaške logore, a sedmorica su u toku rata prešli u partizane.

Već smo naveli da se mnogi studenti — skojevci i simpatizeri koji nisu bili rodom iz Zagreba, nisu više ni vraćali u Zagreb. Nekima su ustaše poništili sve semestre i ispite pa već i zbog toga nisu imali što tražiti na Fakultetu. Međutim, predratni politički rad i utjecaj SKOJ-a na Fakultetu pokazao je svoje plodonosne rezultate u toku narodnooslobodilačke borbe. Rasuti diljem zemlje, u svojim rodnim mjestima ili ondje gdje su se privremeno sklonili od fašističkog terora, veći broj tih drugova učestvovao je od početka u oružanom ustanku i ilegalnoj borbi. Mnogi su se pridružili NOP-u nešto kasnije, ali nije nam poznat ni jedan slučaj da je ijedan od aktivista studentskog pokreta na Fakultetu prešao u otvorenu službu okupatoru i postao izdajicom svojeg naroda.

Bilo je drugova koji su u toku narodnooslobodilačkog rata vršili odgovorne političke, vojne, sanitetske i druge dužnosti. Međutim, većina je bila u veterinarskoj službi Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. S pravom se može reći da je od 1943. do 1945. godine veterinarska služba NOVJ na teritoriji Glavnog štaba Hrvatske pretežno počivala na studentima veterine.

Prema dosad prikupljenim podacima u narodnooslobodilačkoj borbi na teritoriju Jugoslavije sudjelovalo je 86 studenata Veterinarskog fakulteta u Zagrebu. Od tog broja dvadeset i četvero je poginulo u borbi ili bilo ubijeno u toku rata kao žrtve ustaško-rasističko-šovinističkog terora.

Znači, poginuo je i ubijen u toku rata trideset i jedan student. To su:

ALTARAC MORIC (rođen 20. III 1914. u Mostaru; ubijen od ustaša u Jasenovcu 1941. godine),

BALAŠ MIJO (rođen 7. XII 1911. u Karlovcu; poginuo početkom 1944. godine u Istočnoj Bosni kao poručnik NOVJ — na dužnosti obavještajnog oficira u VI istočnobosanskoj brigadi),

BOROŠAK MILAN (rođen 3. XII 1921. u Zagrebu; poginuo u Žumberku u jesen 1942. godine kao borac Žumberačko-pokupskog partizanskog odreda),

BUTORAC DRAGUTIN (rođen 26. III 1912. u Banskoj Bistrici, Cehoslovačka; poginuo kao borac NOVJ 3. V 1942. kod sela Začretja u Hrvatskom Zagorju),

CHVALA JAROSLAV (rođen 16. I 1916. u Sušaku; kao član KPJ ubijen od ustaša 5. VIII 1941. u Zagrebu nakon neuspjelog bijega iz logora Kerestinec),

ČUČEK FRANC (rođen 7. V 1915. u Ptuju; kao ilegalni partijski radnik poginuo u borbi sa slovenskim belogardistima u studenom 1943. u blizini sela Veliko Lašče, Slovenija),

DELIĆ RASIM (1941. godine prešao s beogradskog na zagrebački Fakultet; rođen 4. III 1920. u selu Gata kod Bihaća; poginuo kao politkomesar 3. brigade VIII kordunaške divizije pri oslobađanju Bihaća 25. III 1945. godine),

FILIPOVIĆ IFET (1941. godine prešao s beogradskog na zagrebački Fakultet; rođen 25. III 1917. u Ključu; poginuo kao referent saniteta 1. krajiške brigade u svibnju 1943. godine),

JEMBREK FRANJO (rođen 4. VII 1914. u Koprivnici; ubijen od ustaša za vrijeme rata, vjerojatno 1941. godine),

KALITERNA GRGO (rođen 1. I 1917. u Splitu; kao pripadnik NOVJ poginuo u ožujku 1943. kod Prozora u toku IV neprijateljske ofanzive),

KATUNARIĆ LUKA (rođen 10. VII 1914. u Splitu; kao pripadnik NOVJ poginuo 3. III 1943. kod Šćita u toku IV neprijateljske ofanzive),

KLEIN MIROSLAV (rođen 9. VII 1916. u Pitomači; ubijen od ustaša 1941. godine),

MAJCEN ALEKSANDAR (rođen 20. XI 1917. u Mokronogu, Slovenija; poginuo kao pripadnik NOP-a u srpnju 1941. u blizini Mokronoga),

MARIĆ BRANKO (rođen 16. VIII 1914. u Koprivnici; ubijen od ustaša 1941. godine),

MENCER NANDOR (rođen 19. IV 1915. u Čurugu, Vojvodina; ubijen od ustaša 1942. godine),

MEŽNARŠIĆ SILVO (rođen 5. XII 1913. u Metliki, Slovenija; kao član KPJ ubijen od ustaša 22. IV 1945. u logoru Stara Gradiška),

MRAKOVČIĆ LJUBO (rođen 10. VIII 1918. u Voloskom; kao sekretar kotarskog komiteta KPJ za Kras poginuo u borbi s Nijemcima 30. IV 1944. na obroncima Učke),

PERIĆ STEVAN (rođen 9. XII 1915. u selu Jamena, kraj Šida, Vojvodina; poginuo kao borac NOVJ krajem 1943. godine u borbi s ustašama u selu Podgrađe, Hrvatska),

PREĐRAGOVIĆ MILAN (rođen 10. VII 1920. u Križevcima; poginuo kao poručnik NOVJ i sanitetski referent 2. moslavačke brigade u srpnju 1944. u selu Cerini kraj Čazme),

RADOVANOVIĆ JOVAN (rođen 23. III 1904. u Kukunjevcu kraj Pakraca; poginuo 19. I 1944. u ustaškom zatvoru u Slavonskom Brodu prigodom bombardiranja Slavanskog Broda od strane savezničke avijacije),

REDŽIĆ SEAD (1941. godine prešao s beogradskog na zagrebački Fakultet; rođen 21. I 1921. u Bihaću; kao rukovodilac SKOJ-a 4. bataljona VIII krajiške brigade zarobljen i ubijen od četnika u ožujku 1943. na Šator planini),

ROSENZWEIG VIKTOR (rođen 2. VIII 1914. u Rumi; strijeljan kao komunist 5. VII 1941. od ustaša u Zagrebu, zajedno s Ognjenom Pričom, Otokarom Keršovanijem i Božidarom Adžijom),

SATTLER FEDOR (rođen 11. V 1922. u Križu kraj Ivanić-Grada; poginuo kao borac NOVJ u veljači 1944. u borbi s ustašama u selu Dubrovčaku kraj Ivanić-Grada),

SEKICKI ISAK (rođen 28. II 1917. u Vrbasu; poginuo kao sekretar kotarskog komiteta KPJ Kula 23. XI 1943. u borbi s okupatorskom žandarmrijom na Bajšanskom putu u Kulskom ataru),

STAVRIĆ RATKO (rođen 10. IX 1915. u Bosanskom Šamcu; poginuo od ustaša u Jadovnom 1941. godine),

STRINERÀ VOJISLAV (rođen 10. I 1920. u Javornju kraj Dvora na Uni; poginuo kao vojni rukovodilac NOVJ 25. XII 1941. u napadu na Gvozdansko kraj Dvora na Uni),

ŠORAK ČEDOMIL (rođen 20. VII 1920. u Zagrebu; poginuo kao pripadnik NOVJ 1944. godine),

ŠPALJ BRANKO (rođen 10. II 1921. u Podravskim Sesvetama; ubijen kao član KPJ od ustaša početkom 1942. u Bjelovaru),

VALENTINČIĆ LUDVIK (rođen 19. VIII 1917. u Podbrdu kod Tolmina, Slovenija; kao pripadnik NOP-a obješen od ustaša 30. XII 1944. u selu Kruševlju kraj Oroslavja, Hrvatska),

VUJIN MITAR (rođen 13. VI 1913. u Subotištu, Vojvodina; poginuo kao borac 5. vojvođanske brigade u proljeće 1944. u okolini Tuzle),

ŽLAJPAH FRANC (rođen 4. IV 1916. u Mokronogu, Slovenija; kao politički radnik NOP-a strijeljan od Talijana 28. IV 1942. kod Stične kraj Grosuplja, Slovenija).

STUDENTI VETERINE — UČESNICI NORODNOOSLOBODILAČKOG RATA (Učesnici koji su do kraja rata imali status studenta)

Balaš Mijo, poginuo; Balija Ivan; Basta Marko; Batis Janez; Belamarić Luka; Benko Velimir; Berek Nikola; Biketa Vladimir; Bobetko Antun; Bogdanić Ivan; Borošak Milan, poginuo; Borovečki Vladimir; Budak Ante; Budimir Hrvoje; Butorac Drago, poginuo; Celebrini Rudolf; Chvala Jaroslav, ubijen; Ceribašić Hasan; Crnković Milivoj; Čuček Franc, poginuo; Delić Rasim, poginuo; Dumić Ante; Dražin Marin; Fried Oto; Filipović Ifet, poginuo; Gregorović Vladimir; Hadžidedić Ishak; Hergešić Božidar; Hudopisk Anton; Ja-

gar Rudolf; Jerković Slavko; Juretić Ivica; Jurinić Josip; Kaliterna Grgo, poginuo; Katunarić Luka, poginuo; Knežević Đuro; Kocković Josip; Kolić Ivica; Komar Slavko; Kržanić Ljubo; Krušac Zvonimir; Krvavica Slavko; Kučinić Dragan; Kurir Mario; Lovšin Anton; Magoči Petar; Majcen Aleksandar, poginuo; Mainar Damir; Marin Srećko; Marinić Ivica; Mežnaršič Silvo, ubijen; Mikulka Jaroslav; Mrakovčić Ljubo, poginuo; Nikšić Nebojša; Osredkar Marko; Pelicarić Josip; Perić Stevan, poginuo; Petrinović Božidar; Petrović Davor; Podravčić Juraj; Polajner Hinko; Predragović Milan, poginuo; Puhalac Vladimir; Rajaković Danilo; Redžić Sead, poginuo; Rosenzweig Viktor, ubijen; Sajovic Miroslav; Sattler Fedor, poginuo; Sedlak Dušan; Sekicki Isak, poginuo; Starčević Ivo; Strineka Vojislav, poginuo; Stulić Vladislav; Šorak Čedomil, poginuo; Špalj Branko, ubijen; Štrlek Mihajlo; Švob Tvrtko; Tomaš Branko; Umek Ćiril; Valentinić Ludvik, ubijen; Vujić Mitar, poginuo; Vukelić Anton; Zec Antun; Zorić Franjo; Zvanić Krunoslav; Žlajpah Franc, poginuo.

Ante Dumić

MILAN BOROŠAK

Jedan od učesnika poznate akcije kod Botaničkog vrta (napad grupe skojevaca na sveučilišnu ustašku satniju 4. kolovoza 1941.) bio je i student veterine Milan Borošak. On se nakon izvršene akcije uspio sretno povući i skloniti. Ustaše nisu nikada doznale da je i on sudjelovao u toj akciji, pa i njegovi najbliži u obitelji za to su saznali tek nakon oslobođenja — kad Milana više nije bilo među živima.

Milan Borošak rodio se 1921. u Zagrebu u radničkoj porodici. S ocem Franjom, majkom Agatom i mlađom sestrom Anđelkom stanovao je u iznajmljenoj prizemnoj kućici u Krčeličkoj ulici br. 9, na Črnomercu, iza artiljerijske kasarne. Kućica je bila bez sanitarnih uređaja, na rubu prostranog neoploćenog dvorišta. Živjeli su oskudno, pa kada se Milan upisao u gimnaziju, sestra Anđelka nije mogla nastaviti školovanje.

Milan je pohađao Četvrtu mušku realnu gimnaziju u ulici Kršnjavoga u Zagrebu gdje je i maturirao 1940. godine. U nižim razredima gimnazije bio je povučen, skromnog držanja, slabo obučen i nježnog, mršavog rasta. U višim razredima postupno se oslobađa kompleksa siromaštva i otuđenosti. Pod utjecajem socijalne literature, u prvom redu Krleže, te naprednih drugova u razredu i profesora u gimnaziji, postupno se razvija u omladinca revolucionara. Naročito je bio aktivan u literarnoj grupi, a bio je i vrstan sportaš.

U školskoj 1939/40. godini njegov VIIIb razred izrastao je u homogen lijevo orijetiran kolektiv, u kojem su se uz Milana isticali omladinci Ivica Marinić, Veljko Miladinović i Drago Kraus. To je bila i zasluga naprednih profesora te gimnazije: Vice Zaninovića, Dragana Mutabdžije, Vladimira Babića, Vase Bogdanova i Ante Luja.

POLITIZIRANA GENERACIJA »BRUCOŠA«

U jesen 1940. upisuje se na Veterinarski fakultet u Zagrebu. Sada je to već izgrađen i svjestan omladinac, član SKOJ-a, koji se odmah uključuje u politički rad i postaje član fakultetskog rukovodstva SKOJ-a. Oko njega formira se na prvoj godini čvrsto skojevsko jezgro (Ivica Marinić, Vinko Hakštok, Đuro Matošić, Slavko Krvavica, Miljenko Kapetanić, Ivica Bogdanić i drugi) koje se uporno borilo za svakog novog čovjeka. To je i inače bila vrlo politizirana generacija »brucoša«, u kojoj je, uz militantne kleronacionaliste i

fluidnu grupicu mačekovaca, ljevičarska grupa bila najbrojnija. Zahvaljujući upravo glasovima mladih s te prve i druge godine studija, u veljači 1941. lista narodne studentske omladine pobjeđuje prvi put od osnutka ovog fakulteta na izborima za stručni klub.

U to vrijeme, od listopada 1940. do rata u travnju 1941, Milan kojeg su od milja zvali Miki, sudjeluje u svakoj političkoj akciji na fakultetu i Sveučilištu. Iz tih dana svima je ostao u sjećanju kao omladinac vedre naravi, uvijek nasmijan, stalno u pokretu i političkoj akciji. Iako je bio nježne tjelesne građe, nije se bojao sudjelovanja u demonstracijama i sukobima s frankovcima.

Neposredno nakon okupacije zemlje većina istaknutih skojevaca iz unutrašnjosti otišla je svojim kućama. I neki Zagrepčani su se privremeno ili stalno sklonili kod rođaka ili prijatelja u provinciji. Tako je sva težina nove situacije na fakultetu pala na desetak skojevaca koji su ostali u Zagrebu. Neki su odmah prešli u ilegalnost, a neki, poput Milana, živjeli polulegalno. Od brojne skojevske grupe na prvoj godini studija Milan je ostao gotovo sam. Na fakultet nije smio zbog opasnosti da bude uhapšen, pa je otada bio samo još formalno student veterine.

SIGURNO SKLONIŠTE I PRENOČIŠTE

Stjecajem slučajnih povoljnih okolnosti, Milana u tim danima nije mučio težak problem svakog ilegalca, da nađe koliko-toliko sigurno sklonište i prenočište. Njegova kućica u Krčelićevoj ulici bila je na kraju zaklonjenog dvorišta, a iz stana moglo se dobro vidjeti što se događa na cesti i u dvorištu. Iza kuće bio je velik voćnjak koji se strmo spuštao u potok Črnomerac. Kroz taj voćnjak moglo se neopaženo doći i otići iz kuće, a udolinom potoka stiglo bi se kroz šumu sve do prvih obronaka Zagrebačke gore. Zato su tih dana u njegovoj kući i mnogi drugi ilegalci našli privremenu okrepu i smještaj.

U vrijeme od okupacije naše zemlje do napada Nijemaca na SSSR Milan je bio uključen u mnoge akcije izvan fakulteta: skupljao je Narodnu pomoć, dijelio letke i održavao vezu s nekoliko grupa srednjoškolaca. Kada su neposredno nakon napada na SSSR u Zagrebu formirane prve omladinske udarne grupe, postao je rukovodilac jedne udarne trojke. U početku su te grupe vršile male sabotažne akcije — kao što su bušenje guma na automobilima, prekidanje telefonskih vodova i razbijanje porculanskih čašica na telegrafskim stupovima. U dobrom nam je sjećanju kako je negdje početkom srpnja 1941, navečer na Keglevićevom trgu, Milan s ponosom podnio izvještaj Slavku Komaru i Joci Đakoviću da je toga dana njegova grupa probušila gume na tri njemačka automobila (jednom u Ilici kraj Druckerove prodavaonice sportskih potrepština i dvaput na parkiralištu uz kupalište na Savi).

Sredinom srpnja 1941. Milan se uključuje u pripreme za napad bombama na ustašku »sveučilišnu satniju« kod Botaničkog vrta. Tih je dana njegova sestra zatekla u kući Milana i Slavka Komara kako se vježbaju u rukovanju pištoljem. Prema sjećanju Slavka Komara, Milan je odluku o učešću u toj gotovo samoubilačkoj akciji prihvatio bez oklijevanja. Kod samog napada, koji je izvršen 4. kolovoza 1941, svoj zadatak je u potpunosti izvršio. Tada je neposredno osiguravao one koji su bacili bombe na ustaše. Bio je u Botanič-

kom vrtu iza njih, a nakon izvršene akcije uspješno se povukao i sklonio, kako se čini, kod strica u Šestinama.

Kada se situacija poslije napada kod Botaničkog vrsta stišala, Milan je nastavio intenzivnim ilegalnim radom. Bio je usko povezan s članom Pokrajinskog komiteta SKOJ-a Vickom Rasporom (ponekad je kod njega i noćio u stanu na uglu Gundulićeve i Masarykove ulice), a najviše je radio sa srednjoškolskom omladinom.

TKO JE »MIKI«?

Uhapšen je 2. studenoga 1941, u Heizelovoj ulici zajedno s Vickom Rasporom, prilikom raspačavanja letaka kojima se poziva omladina da ne stupa u ustaške redove. S Rasporom je odveden u zatvor u Petrinjskoj ulici. Toga dana uvečer ustaška policija došla je prvi put u njegovu kuću. Izvršili su detaljan pretres, ali, srećom, nisu našli letke koji su bili sklonjeni iza viseće police u kuhinji. Odnijeli su samo neke knjige, foto-aparat i još neke sitnice.

U zatvoru je bio neko vrijeme u samici, pa na ispitivanju u »Sing-Singu« i u ćeliji zajedno s kriminalcima. Bio je strahovito tučen, tako da danima nije mogao hodati. Sestra mu je nosila hranu u zatvor, a on joj je u ručki posude za hranu slao poruke neka pokuša tražiti da ga zrebace u bolnicu kao čovjeka koji, tobože, boluje od tuberkuloze. Sestra je zбо toga doprla i do ustaškog isljednika Ivekovića, koji je jednom pred nju dao dovesti Milana iz ćelije. Donijela su ga na rukama dva stražara, a on je, onako izubijan, mršav, prljav i rasparana odijela, stalno kašljucao i zaista imao izgled teškog tuberkuloznog bolesnika kojemu su dani života odbrojani. Sestra je tada ponovno tražila od Ivekovića da ga pusti iz zatvora, da bar na miru umre kod kuće.

Možda je i to utjecalo da je Milan oko 20. prosinca 1941. bio pušten iz zatvora te se iznenada pojavio u rodnoj kući. Izgledao je kao živi kostur, bez kose na glavi i nokata na rukama i nogama, u dronjcima koji su preostali od novog odijela što ga je imao na dan hapšenja. Tada je rekao da je imao i dosta sreće, jer je grupa srednjoškolaca, koja je u to vrijeme bila u zatvoru, stalno spominjala kao svoju višu vezu nekog »Mikija«. Kako nije došlo do njihovog suočenja s Milanom, to Iveković, koji je uporno tragao za »Mikijem«, nije saznao da je Miki zapravo Milan Borošak.

BORAC ŽUMBERACKO-POKUPSKOG ODREDA

Milan je rekao roditeljima da više neće živ ustašama u ruke i da će odmah krenuti u partizane. Ali, do njegovog odlaska u partizane prošlo je i nekoliko mjeseci. Kući je rijetko dolazio. U početku se krio u susjednoj kući kod obitelji Miroslava Sutlića koji je bio upravitelj Vranešićevog sanatorija u Zelengaju. Kod njih se uz dobru hranu ubrzo oporavio.

O njegovu ilegalnom radu u to vrijeme malo je poznato. Išao je dva-tri puta na vezu za odlazak u partizane, ali od veze nije bilo ništa pa se razočaran, vraćao kući. Tek u rano proljeće 1942. godine, valjda u ožujku ili travnju, Milan je konačno uspostavio vezu za odlazak u partizane. Bilo je još dosta hladno, sa snijegom na ulicama, pa je Milan obukao zimsku odjeću i obuću

kao planinar. Oprostio se od ukućana i rekao da ide u Zumberak. Sestra ga je otpratila do Šestina gdje ga je čekala veza.

Otada pa sve do Oslobođenja, odnosno do ožujka 1947, njegova porodica nije imala nikakva glasa o njemu. Tada je Milanova majka Agata slučajno došla u kontakt sa Stjepanom Lončarićem iz Vrbanjske ulice br. 5 (Trnje) i, preko njega, s Juricom Draušnikom, tada ministrom trgovine i opskrbe u vladi SRH. Oni su pred Kotarskim sudom za V i VI rajon grada Zagreba posvjedočili da je Milan Borošak poginuo u Žumberku u jesen 1942. godine kao borac Zumberačko-pokupskog odreda.

Time su okončana dugogodišnja nadanja i traganja Milanove porodice. Milan je doživio sudbinu mnogih znanih i nezvanih junaka naše revolucije kojima se ne zna za grob. Njegov grob simbolično predstavlja Augustinčićev spomenik palim studentima veterine na fakultetu u Zagrebu.

Ante Dumić

JAROSLAV CHVALA

Jaroslav Chvala rodio se na Sušaku 16. siječnja 1916. godine u građanskoj porodici. Otac mu je bio tehnički nadsavjetnik u državnoj službi. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Zagrebu. Maturirao je na Drugoj realnoj gimnaziji u Zagrebu 1936. godine. Svojim drugovima iz gimnazije ostao je u uspomeni kao skroman i pošten mladić koji je siromašne čak materijalno pomagao. Bio je i svestrani sportaš — skijaš, planinar i veslač. Od svoje šesnaeste godine do okupacije zemlje bio je član tadašnjeg veslačkog društva »Gusar«. Kao veslač Chvala je sudjelovao na nekoliko regata, a zajedno sa Slavkom Komarom takmičio se 1936. godine na srednjoškolskom državnom prvenstvu u četvercu s kormilarom.

Već u višim razredima gimnazije opredjeljuje se za napredan radnički pokret.

Kada se, 1936. godine, upisao na Veterinarski fakultet, bio je već izgrađen i svjestan omladinac koji se odmah uključio u rad naprednog studentskog pokreta na fakultetu. U jesen 1937, kad je obnovljena skojevska organizacija na fakultetu, na njenom su čelu Chvala i Komar. Organizacija je ubrzo brojčano ojačala i proširila svoj utjecaj na velik broj studenata.

UVIJEK U PRVOJ BORBENOJ LINIJI

Chvala postaje postupno jedna od najmarkantnijih ličnosti ljevičarskog studentskog pokreta na Zagrebačkom sveučilištu. Za člana KPJ primljen je 1939. godine i ubrzo postaje i član Sveučilišnog partijskog biroa. Izvršavao je i mnoge partijske zadatke koje je dobivao od Mjesnog komiteta KPJ, u prvom redu na raspačavanju ilegalnog partijskog materijala.

Jaroslav je bio poznat po svojoj neustrašivosti i borbenosti. Bio je organizator i učesnik mnogih borbenih akcija na Sveučilištu koje su imale zadatak da suzbiju sve učestalije i sve otvorenije batinaške i pogromaške akcije frankovaca. Oni su, potaknuti ustaškom propagandom i novcem izvana, tih dana prelazili na otvoreni batinaški i oružani teror nad svime što je bilo napredno na Sveučilištu.

U toku 1940. do travnja 1941. godine Jaro, kako smo ga zvali, bio je stalno u pokretu, u političkoj akciji na fakultetu i na Sveučilištu. Uvijek u prvoj borbenoj liniji, u grozničavom političkom zanosu i zamahu, kao da je predodređeno da mu još malo ostaje od njegova mladenačkog života.

Bio je trn u oku frankovcima koji su samo tražili priliku kako da ga fizički likvidiraju. Ali, bio im je i protivnik vrijedan poštovanja na kojeg se nisu usudili nasrnuti jer su znali da bi skupo prodao svoj život. Istovremeno rasla je i njegova popularnost među naprednim studentima. Zbog svojeg poštenja, borbenosti, druželjivosti i smisla za humor bio je jedan od najomiljenijih među svojim drugovima.

POBJEDA NA IZBORIMA ZA STRUČNI KLUB

Zahvaljujući dobrim dijelom i Chvali, na Veterinarskom fakultetu je 1940. godine izrastao snažan i masovan pokret narodne studentske omladine predvođene brojnom i poletnom organizacijom SKOJ-a. U veljači 1941. godine lista narodne studentske omladine, s Jaroslavom Chvalom na čelu, prvi put od osnutka fakulteta pobjeđuje na izborima za stručni klub. Jaro postaje predsjednik kluba, što od njega zahtijeva dodatno angažiranje u borbi za poboljšanje ekonomskih, nastavnih i drugih uvjeta života i rada studenata. Ali, za sve to više nije bilo mnogo vremena — ubrzo je došlo do aprilskog rata i okupacije zemlje.

Na dan ulaska njemačkih trupa u Zagreb, 10. travnja 1941, bio je s grupom skojevaca na Veterinarskom fakultetu u Heinzelovoj ulici. Bilo je govora o tome da se ide u Bosnu i pridruži vojsci radi pružanja otpora. Sastanak je iznenada prekinut jer se od pravca Kvaternikovog trga čula jaka buka i povici. Otrčao je s drugovima na trg i imao što vidjeti: njemačka motorizacija već je ulazila u grad. Tu se našla i grupa studenata frankovaca koja se, sa zastavom popela na jedno njemačko blindirano vozilo. Jaro je sve to promatrao kao okamenjen, dok mu nisu došle suze na oči. Tako je dočekao prvi dan okupacije u Zagrebu.

Otada pa do svojeg hapšenja Jaro je živio ilegalno. Noću najčešće spava u podrumskom stanu pazikuće Rostohara u ulici Račkoga 2a, a danju obavlja različite partijske zadatke. S drugovima s Fakulteta i Sveučilišta, koji još nisu morali preći u ilegalnost, kontaktira preko veze, jer da se sâm pojavio na Fakultetu bio bi odmah uhapšen.

Jedne večeri, 24. svibnja 1941. zatekao se u restoranu »Ivo« na početku Jurišićeve ulice. Tu je, vjerojatno, bio radi uspostavljanja veze s nekim drugom. Ali, dok je čekao vezu, prepoznao da je student prava ustaša Prpić koji se tu nalazio s još nekim studentima ustašama. Odmah su navalili na njega, pretukli ga i odveli na ustaško redarstvo u Petrinjskoj ulici. Nakon nekoliko dana prebačen je u koncentracijski logor Kerestinec.

OPTIMIST I U LOGORU

Ubrzo sam s njim u logoru uspio uspostaviti direktnu vezu. Naime, zatočenike u logoru najprije su čuvah pripadnici bivše banovinske policije. Jedan od njih, rođen u Žrnovici kraj Splita, dopuštao mi je, kada je bio na straži, da uđem i u logor. Kako su u logoru u to vrijeme bili i studenti s drugih fakulteta (Niko Tomić, Marijan Đanešić, Josip Rendić i drugi) to sam i s njima uspostavio vezu pa sam im također donosio rublje, hranu i drugo.

Među logorašima bilo je govora da će ići na prisilan rad u Zenicu pa su tražili gozjerice, zimsku odjeću i sardine.

Za sve to vrijeme Jaro je zadržao svoju toliko poznatu i svojstvenu bodrost, optimizam i osjećaj za humor. Posljednji put razgovarao sam s njim

21. lipnja 1941, dan nakon napada Nijemaca na SSSR. Svi su toga dana u logoru bili optimistički raspoloženi, ali već je bilo govora i o tome da će u logoru banovinsku policiju zamijeniti ustaše.

Uskoro su, kako je poznato, stvari krenule tragičnim tokom. Ustaše su 9. srpnja 1941. izvukle iz logora i za odmazdu strijeljale desetoricu istaknutih komunista. Među njima bili su Ognjen Priča, Otokar Keršovani, Božidar Adžija i student veterine i agronomije Viktor Rosenzweig. Nekoliko dana nakon toga, u noći od 13. na 14. srpnja, došlo je do neuspjelog bijega ostalih zatvorenika iz logora. Većina je nakon bijega ubijena ili pohvatana.

U SMRT SA CRVENOM KRAVATOM

Među uhvaćenima bio je i Chvala. S drugovima se našao u ustaškom zatvoru u ulici Račkoga, u neposrednoj blizini stana svojih roditelja. Njegovi su roditelji bezuspješno pokušavali učiniti nešto za njega preko neke ustaške porodice koju je Jarin otac znao dok je službovao u Gospiću. Posljednja Jarina poruka, koju su primili i koju su ispunili, bila je da mu pošalju crno odijelo, bijelu košulju i crvenu kravatu. To se on dostojanstveno i hrabro pripremao za svoju skorbu smrt.

Strijeljan je s ostalim drugovima 5. kolovoza 1941. u Dotrščini kraj Maksimira. Tragična je koincidencija da je dan ranije njegov najbolji drug iz gimnazije i Fakulteta Slavko Komar predvodio grupu od 12 mladih članova Partije i SKOJ-a u poznatom napadu na sveučilišnu ustašku satniju kod Botaničkog vrta. Radi odmazde ustaše su tih dana strijeljale blizu dvjesto zatvorenika iz zatvora u Zagrebu, među njima i velikog borca Jaroslava.

Tako se, na pragu oružanog ustanka, na tragičan način u 25. godini ugasio život jednog od najmarkantnijih i najplemenitijih likova naprednog studentskog pokreta na Zagrebačkom sveučilištu.

Za uspomenu na Jaroslava Chvalu nakon oslobođenja naše zemlje Klub studenata veterine na Fakultetu dobio je njegovo ime, a u atriju Fakulteta podignuta mu je spomen-bista.

STUDENTI AGRONOMIJE U ZAGREBAČKOM RADNIČKOM POKRETU

Poljoprivredno-šumarski fakultet u Zagrebu prije drugog svjetskog rata godine 1939. brojio je 548 studenata agronoma i šumara zajedno. Od toga broja studenata agronoma bilo je školske godine 1940/41. upisano 479 (bez apsolvenata), dok je na cijelom Sveučilištu studiralo oko šest hiljada studenata. Taj broj upisanih studenata smanjivao se do 1945. godine; tako je npr. 1941/42. iznosio je 387, 1942/43. — 286, 1943/44. — 181, a 1944/45. — 157. U ratnim godinama smanjio se broj studenata za više od 300, što je i potpuno razumljivo: bio je rat.

Na fakultetu studenti agronomije imali su svoje stručno udruženje, a studenti šumarstva svoje. Svake godine provodili su se izbori za upravu u udruženju. Školske godine 1940/41 na izborima su pobijedili studenti ljevičari (komunisti), a nosilac liste koja je pobijedila bio je Vinko Milinković. Fakultetski odbor studenata ljevičara, koji je rukovodio izbornom kampanjom sastojao se od predstavnika svake godine. Te godine predsjednik mu je bio Marko Fortil.

U svom programu udruženje je nastojalo stvoriti što bolje uvjete života i studiranja najsiromašnijim studentima (stipendije, jeftina prehrana u menzi, jeftina skripta, itd). Borba za upravu u udruženju vodila se uglavnom s frankovcima i desnim HSS-ovcima, jer je na agronomiji postojala i grupa lijevih HSS-ovaca, koji su u pojedinim akcijama nastupali s ljevičarima (komunistima).

Nije to prvi puta kako su studenti ljevičari preuzeli upravu udruženja. Sjetimo se generacije marksista kojoj su pripadali Nikola Sorić, Ivan Marentić-Janez, Tone-Zon Filanović, Josip Rolih-Šoz, Josip Šegota, Nikola-Brujo Francetić, Vjekoslav-Bakula Bakulić, Mihajlo Klajn, Nikica Rapajić, Ljubo Božić, Ljubica Filipović, Guido Nonveiller, Mauricije Magašić, Ladislav Končar, Nedjeljka Marjan, Vera Šlezinger i dr. Ta generacija omogućila je da ljevičari na agronomiji, prvi na Zagrebačkom sveučilištu, organizirano dobiju većinu glasova na izborima (1933. godine) za stručno udruženje i u njemu vodeću ulogu.

I sljedeće godine ljevičarska lista s nosiocem Davorom žižićem dobila je najveći broj glasova. Uspjeh je bio tim veći, jer su frankovački teror i progoni policije bili sve agresivniji. Kad je iste godine KOSTUFRA (Komunistička studentska frakcija) organizirala srednjoškolsko rukovodstvo napredne srednjoškolske omladine u rukovodstvo ulaze i dva studenta agronomije, Ante Mihletić i Bruno Ivanović.

Prilikom osnivanja Studentske sekcije Ženskog pokreta na Sveučilištu među članovima odbora je studentica agronomije Jela Jančić-Starac. U »vojnim« formacijama studenata marksista a u cilju samoobrane protiv terora frankovaca i jačevaca (Jugoslavenska akademska čitaonica), nalaze se i studenti agronomije Vjekoslav Bakulić-Bakula, Nikola Francetić-Brujo, Mihajlo Klajn, Ante Petričić-Mustafa, Bruno Ivanović, Josip Polak-Pepi, Ivan Darović, Ernest Venerus, Željko Gumhalter, Drago Romanović i drugi.

Politička revolucionarna aktivnost studenata agronomije prelazi granice fakulteta i sveučilišta. U Savezu skauta kraljevine Jugoslavije politički djeluje student agronomije Mauricije Magašić. U povodu dana Oktobarske revolucije 7. studenoga 1934. godine oko 400 omladinaca na Trešnjevci demonstrira protiv Jevtićevog režima. Na čelu povorke idu studenti agronomije, a crveni barjak nosi student agronomije Željko Gumhalter.

U radničkim demonstracijama na Trešnjevci, 1. maja 1935. godine, pred više od stotine radnika i studenata crvenu zastavu nosi student agronomije Bruno Ivanović. Priliko velike provale u aprilu 1935. godine policija hapsi Nikolu Francetića-Bruju i Đuru Regana, a sud za zaštitu države ih sudi na jednu godinu robije. U novom rukovodstvu skojevske sveučilišne organizacije jedan od sedam članova je student agronomije Stevan Nikolić. Jelena Jančić i Stevan Nikolić predstavljaju agronome na konferenciji studentske skojevske organizacije, održanoj ljeti 1935. godine na Zagrebačkoj gori (Sljemenu).

Veliki je značaj političkog rada studenata agronomije-komunista u organizacijama izvan fakulteta. Oni djeluju u »Seljačkoj slozi«, »Seljačkom kolu«, Radničkom planinarskom društvu »Prijatelj prirode«, u klubovima »Mihajlo Polit-Desančić«, »Lovćen«, »Brazda«, »Vardar« i »Triglav«. Tu se uz ostale ističu Milorad Piper, Momo Savićević, Marko Sesartić-Šcanga i Pavel Zaucer.

Za vrijeme školskih ferija napredni studenti agronomije na selu rade na stvaranju širokog protufašističkog Narodnog fronta, što je urodilo bogatim plodom, kako se to pokazalo u narodno-oslobodilačkoj borbi i revoluciji.

U radničkim štrajkovima u »Siemensu«, »Herman Pollack i sinovi«, itd. studenti pomažu radničkoj straži protiv štrajkolomaca i policije, dijeljenju letaka, skupljanju dobrovoljnih priloga i hrane. Školske godine 1935/36. frankovci uz pomoć desnih HSS-ovaca pobjeđuju na izborima za upravu udruženja s razlikom od 24 glasa (125:101) ali usprkos tome ljevičari imaju značajan utjecaj na rad udruženja.

Kad je KPJ povela kampanju za slanje dobrovoljaca u pomoć ugroženoj Španjolskoj republici, među dobrovoljcima su i studenti agronomije Stevan Nikolić, Gossain Franjo i Andrija Muhek. U proljeće 1937. godine održano je savjetovanje najistaknutijih komunista u klubu »Svjetlost« gdje je osnovan Akcioni odbor studenata ljevičara; između ostalih u odboru je i student agronomije Josip Polak-Pepi. Vjerojatno je to bila potreba nakon raspuštanja SKOJ-a na zagrebačkom sveučilištu 1936. godine. Međutim, organizacija komunističke omladine na zagrebačkom sveučilištu vrlo se brzo obnavlja. Tih godina iz srednje škole dolaze na sveučilište poznati skojevski omladinci, a na Poljoprivredno-šumarski fakultet, poljoprivredni odjel, upisuju se Joža Horvat, Nada Novosel, Rade Vlkov, ščukanec Drago, Vojo Žegarac, Branko Hiršl, Dinko Tomičić, Zmaić Josip, Fortil Marko, Krešo Rubčić, Ivan Komadina, Ratko Gliha, Jefto šašić, Boro Pušić, Pavao Kiš, Slavica Debač, Vilma Bebler, Vjera Rubčić, Mila Perić, Rukavina Ante-Bura, Branko Gum-

halter i drugi. Oni spomenuti nastavljaju započeti politički rad svojih starijih prethodnika.

Rijetki su bili dani a da nije bilo akcija na današnjem Trgu Maršala Tita pred Rektoratom Sveučilišta, na »Zdencu života« ispred Velikog kazališta i kraj ograde dekanata Poljoprivredno-šumarskog fakulteta. Tu su počele borbe s frankovcima 14. travnja 1937. godine koje su završile ubojstvom Krste Ljubičica i ranjavanjem Bogdana Eviča. Krstu su frankovci Nevistić, Kaštelan, Trobentar Petar i drugi izboli noževima u studentskom domu u Runjaninovoj ulici, a Bogdana je ranio u veži na Mažuranićevom trgu br. 8 »zarobljeni frankovac« kojega je Bogdan čuvao. Frankovci su gotovo uvijek sprečavali prodavanje studentskog lista, pa se moralo štititi »kolportere«, posebno u zgradi rektorata ili sveučilišnoj biblioteci na Marulićevom trgu.

Komunistički omladinci bili su organizirani u udarne grupe naoružane »argumentima«- štapovima dugačkim oko 50 cm da bi se mogli obraniti od divljačkih nasrtaja frankovaca, jačevaca ili policije koji su napadali noževima, revolverima, dugim štapovima, sabljama i kundacima. Policija je znala nastupati i sa konjicom. Tim neprijateljima napretka, poslije sklapanja sporazuma Cvetković-Maček 1938. godine, pridružila se i Mačekova »zaštita«, u početku naoružana štapovima i uniformirana u maslinasto-smeđa odijela sa šeširima. Predsjednik Fakultetskog odbora u to vrijeme bio je Nikola-Mika Ljubišić, a poslije njega Marko Fortil sve do ljeta 1941. godine. Udarne grupe komunističke omladine održale su jedne večeri u jesen 1940. godine smotru na Cmroku, pred »štabom« u kojem su bili Dušan Čalić, Sergej Vuković i Jaroslav Chvala. U smotri su sudjelovali i komunisti studenti agronomije: Krešimir Rubčić, Oldrih Židek, Zdenko Vitasović, Ivan Komadina, Jefto šašić, Josip Zmaić, Vojo Žegarac, Branko Gumhalter, Marko Fortil i mnogo drugih studenata komunista sa Sveučilišta. Predstavljalo je to veliku snagu kao što se to pokazalo kasnije, u Narodno-oslobodilačkoj borbi i revoluciji. Dan Oktobarske revolucije studenti zagrebačkog Sveučilišta proslavljali su 1940. godine u zgradi Matice hrvatski obrtnika. Među troje studenata koji su istupili bila je studentica agronomije Mila Perić. Proslavi je prisustvovalo oko petsto studenata. Prema policijskom zapisniku uhapšena su tristopedesetdva studenta od kojih su neki bili kažnjeni zatvorom, a neki prognani iz Zagreba.

Potpisivanje ugovora o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu sila osovine u Beču 25. III 1941. godine od strane vlade Cvetković-Maček, zagrebački studenti su dočekali otporom koji se između ostalog izražavao održavanjem letećih mitinga po čekaonicama i ispred kina, po ulicama i slično. Vrhunac protesta protiv kapitulantske politike Jugoslavije bile su demonstracije od 29. i 30. ožujka 1941.

Demonstacije su počele na Trnju i Trešnjevci i proširile se u centar na današnji Trg Republike i pred Hrvatsko narodno kazalište.

Dok su se u cijeloj Jugoslaviji otvarali zatvori i puštali na slobodu komunisti, da se odupru fašističkim hordama, Maček i šubašić su u noći 31. ožujka 1941. godine uhapsili poznate komuniste u Zagrebu: Božidara Adžiju, Ognjena Priču, Otokara Keršovanija, Freda Bergmana, Sigmunda Krausa, Ivana Delgala, Milana Preloga, Voju Biljanovića (sekretar biroa KP na Sveučilištu) Dušana-Dulu Grkovića, Paju Gregorića, Divka Budaka, Peru Korasi-

ća, Simu Crnogorca, Andriju Žaju, Stjepana Vlaheka i druge, (oko pedeset), a među njima studente agronomije Marka Fortila i Branka Gumhaltera, a kasnije nakon nekoliko dana i Viktora Rosenzweiga. Marko Fortil je istoga dana pobjegao. Možda bi još tko pobjegao ali detektivi su otkrili put bijega. Nakon tjedan dana provedenih u zatvoru u Petrinjskoj ulici cijela grupa prebačena je u žensku kaznionu na Savskoj cesti.

U godini 1940/41 na Poljoprivredno-šumarskom u ljetnom semestru bilo je 7 studenata agronomije članova Komunističke partije: na drugoj godini studija Komar Ivanka i Grandja Josip, na trećoj Paula Fejer-Pavlek, i na četvrtoj godini Perić Mila, Marko Fortil, Jefto šašić i Josip Zmaić.

Skojevska organizacija brojila je 62 člana: na prvoj godini studija 32: Alujević Marin, Baković Davor, Begić Karlo, Bujak Ana, Ciglar Ivo, Despot Dobroslav, Đaković Branko, Flego Zlata, Hrska Alice, Jakovac Rudolf, Jerkić-Vincek Marija Cvijeta, Jovičić Slobodan, Klašnja Nevenka, Kufrin Milka, Lešić Franjo, Madirazza Ante, Miletić Ivan, Muhek Andrija, Marković Vjekoslava, Mavrić Milan, Pirjevec Dušan, Stojkov Vida, Štrk Nikola, Šumanovac Marija, Tišler Erika, Tomaško Milan, Tomljenović Milan, Turković Nikola, Vasić Miloš, Vrančić Zlatko, Vranešević Milka i Zelić Živko; na drugoj godini studija 13: Alaber Antun, Borojević Slavko, Diminić Čedomil, Dumičić Vinko, Kokić Ratomir, Pavlina Josip, Podboj Zdenko, Smuk Vladimir, Šaj Radenko, šoštarić Vi Ima, Šćukanec Dragutin, Vitasović Zdenko, Vlkov Rade, (organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Hrvatsku); na trećoj godini 3: Gostović Dušanka, Heiligstein Blanka i Židek Oldrih; na četvrtoj godini 15: Bohutinski Oto, Đanić Milan, Gumhalter Branko, Hiršl Branko, Hrska Juraj, Ilijanić Anka, Komadina Ivan-Bartol, Licul Ranko, Mrakovčić Ivanka, Novosel Nada, Radović Aleksandar-Leko, Rosenzweig Viktor, Rubčić Krešimir, Rukavina Ante-Bura, Tomičić Dinko i Žegarac Vojo, a od apsolutenata: Vinko Milinković (jedan od preživjelih iz Kerestince) i Josip Rakar.

Preuzimanjem vlasti u Zagrebu, pod okriljem fašističke njemačke vojne sile, ustaše počinju s terorom i protiv studenata ljevičara. Članovi SKOJ-a, da bi izvršavali svoje zadatke i odupirali se represalijama, organiziraju se po godinama studija u udarne grupe. Zadaci su im bili: okupljanje simpatizera Narodnooslobodilačkog pokreta u cilju pomaganja partizanskih odreda. U tu svrhu sakupljali su oružje, sanitetski materijal, hranu, odjeću, obuću i drugo, učestvovali u dijeljenju letaka protiv ustaša i okupatora, pronalazili stanove za ilegalce, ispisivali parole po kućama, a ako su bile napisane lijepili ih, izvodili različite akte sabotaze na neprijateljskim objektima, uređajima za vezu, bušili automobilske gume čavlima na daščici ili šilom itd.

Bilo je i neuspjelih akcija kao napr. pokušaj paljenja Zagrebačkog zbora na Savskoj cesti (danas Studentski centar). Akcija je bila u zadnji čas odgođena. Bila su mimoiđena pravila konspiracije. Ili na pr. pokušaj paljenja sijena iza zgrade Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Maksimiru ispred pčelinjaka. Kamare sijena bile su ograđene bodljikavom žicom i okružene stražarnicama s ustašama Ranko Licul, Oto Bohutinski i Gumhalter šuljali su se po jarcima okolo kamara ali im se nisu uspjeli približiti. Moralo se postaviti »bombice«, jer ih se nije moglo baciti tako daleko.

Broj studenata na agronomiji se u školskoj 19-41/42 godini smanjio na 387 upisanih studenata. Studenti četvrte godine postali su apsolutenti, te se nisu više upisivali već samo polagali, ako su im ustaše dozvoljavali. Prema direktivi

KP kompromitirani komunisti trebali su otići u svoj kraj. Članovi KP Ivanka Komar, Mila Perić, Josip Zmaić i Jefto šašić otišli su iz Zagreba, a Marka Fortila i Josipa Grandju ustaše su ponovo uhapsili i ubili. I Paula Fejer-Pavlek bila je uhapšena.

U školskoj godini 1941/42. skojevska organizacija je brojala 31 člana; na prvoj godini 11: Bognar Miroslava, Dorčić Ivan, Formanek Vlasta, Miletić Silvija, Slavnić Bosiljka, Golub Ljubo, Prša Marija, Röder Pavao, Tornine Marjan, Vincek Zdravko i Žemva Nada; na drugoj godini 5: Đaković Branko, Flego Zlata, Hrska Alice, Miletić Ivan i Mavrić Milan; na trećoj godini: Alaber Antun, Dumičić Vinko, Vitasović Zdenko i Đurkin Petar; na četvrtoj godini dvoje: Heiligstein Blanka i Židek Oldrih; a od apsolvencata 8: Bohutinski Oto, Gumhalter Branko, Hiršl Branko, Hrska Jurij, Ilijanić Anka, Licul Ranko, Komadina Ivan-Bartol, Rubčić Krešimir i Žegarac Vojo.

Skojevska organizacija smanjila se od 63 na 31 člana. Kompromitirani članovi SKOJ-a napustili su Zagreb i otišli u svoja sela, nisu se više upisivali ni pojavljivali na fakultetu. Akcije su se sve više prebacivale na područje cijeloga grada. Neki SKOJ-evci povezivali su se s teritorijalnim partijskim ili SKOJ-evskim organizacijama. Provale i hapšenja smanjivale su broj SKOJ-evaca na fakultetu.

Mara Prša se sjeća, da je na njezinoj godini postojao aktiv od desetak studenata, koji su se ilegalno sastajali, primali direktive i zadatke, a jedan od njih uvijek održavao vezu i budući da je sve bilo konspirativno nekima se znalo samo nadimke. U grupi su bili agronomi i šumari zajedno. Nitko im nije rekao da su SKOJ-evci, ali su se oni takvima stvarno osjećali. Na čelu njezine grupe 1942. godine bila je studentica šumarstva Meri Radović. Kod nje u stanu (Kukuljevićeva 7) održavani su sastanci, medicinski kursevi i dogovori o akcijama.

U jesen 1942. godine Meri Radović je bila uhapšena i odvedena u logor. Poslije nje kao vođa grupe bio je student šumarstva Vojko Pahernik. Sastanci su se održavali u njegovom stanu. On je 1943. godine bio uhapšen. Njega je naslijedio Pavle-Pajko Röder student agronomije, ali on uskoro odlazi u partizane. Nakon Pajkova odlaska u partizane 1943. godine rukovodstvo grupe preuzima Mara Prša. Vezu je održavala sa studenticom filozofije koju su zvali Bjanka.

Godine 1944., nakon provale i hapšenja, izgubila je vezu s Bjankom, ali je do kraja rata skupljala narodnu pomoć u novcu što odmah po oslobođenju predaje. Sve to se odnosi na njezinu godinu studija kada više nisu bili povezani sa studentima šumarstva.

U sjećanju Nade Žemve najupečatljivije je sjećanje na Meri Radović. Nada ju je upoznala još školske godine 1939/40 u gimnaziji u Krku, od kuda su obje došle iz Zagreba. Stanovale su u istarskom internatu. Već je tada Meri djelovala kao mladi komunist a u tom smislu dopisivala se s Ivicom Ožegovićem, koji je pohađao 8. razred gimnazije u Zagrebu.

Prije Krka, Meri je pohađala gimnaziju u Podgorici gdje joj je živio otac. U krčkoj gimnaziji Meri je bila vrlo aktivni skojevac. Ljeti 1941. godine vraća se kući u Zagreb a u jesen 1941. godine upisuje se na Poljoprivredno-šumarski fakultet, šumarski odjel. Na prvoj godini studija Meri je glavna veza, organiziraju se prve grupe USAOH-a, a početkom 1942. godine formirani su aktivni SKOJ-a. Sastanci su vrlo konspirativni, u grupama od tri do četiri člana.

Iz grupe se sjeća Pavla-Pajka Roderà i Nevenke Klačnje. U jesen 1942. godine dolazi do velikih hapšenja među studentima. Ubijen je Josip Kulušić-Dugi s kojim je Meri radila, zatim je uhapšen Satler koji je bio s Nadom u nekoliko akcija ispisivanja parola po ulicama.

Radi takve situacije Meri kao i ostali nisu spavali kod kuće. Jednog dana Meri je otišla kući i to je bilo kobno. U noći su je ustaše uhapsili. Premetačinu nisu izvršili, niti su ostavili zasjedu.

Njena majka je tada sve sklonila a to je upravo bio bunker kompromitirajućeg materijala. Sve one, koje je trebalo, obavijestila je da ne bi slučajno došli u stan. Premetačina je izvršena i zasjeda postavljena tek dan kasnije.

Krajem 1942. godine Meri je bila otpremljena u ustaški logor Staru Gradišku. Ljeti 1943. dopremljena je na zagrebačku policiju jer je oboljela od paratifusa; smjestili su je u zaraznu bolnicu u Rockefellerovoj ulici (Zvijezda). U bolnici ju je majka redovno posjećivala. Jednom prilikom posjetila ju je Nada Žemva. Lako se dolazilo k njoj sa stražnje strane bolnice. Meri joj je pričala što je sve proživjela i preparila. Jednog dana prišao joj je jedan bivši komunist u sobi za preslušavanje i nagovarao je da sve prizna, ali se Meri nije dala slomiti, već je s prezirom odbacila to nagovaranje. Prilika za bijeg iz bolnice nije bila iskorištena. Meri je ponovno vraćena u logor Stara Gradiška, a likvidacijom logora Stara Gradiška prebačena je u logor Lepoglavu. Zvjerski je ubijena 10. ožujka 1945. godine. Nakon oslobođenja njezino je tijelo nađeno u bunaru.

Sjećanje Gertrude Furač koja se 1943. godine u jesen upisala na Poljoprivredno-šumarski fakultet, poljoprivredni odjel, prikazuje tadašnju političku djelatnost i organiziranost manje na fakultetu a više na cijelom području Zagreba.

Na zagrebačko Sveučilište Gertruda dolazi u generaciji Zorke Fak, Nade i Vere Škrinjar, Petre Dorčić i Sofije Pavičić iz Prve ženske realne gimnazije.

Pošto se upisala na Poljoprivredno-šumarski fakultet Silvija Miletić je povezuje sa Slavnić Bosiljkom. U Bosiljkinom stanu u Preradovićevoj ulici održavali su se sastanci i dogovaralo se o akcijama izvan fakulteta manje na samom fakultetu. Sjeća se nadalje da su tim sastancima prisutvovala Marija Vukadinović s filozofskog fakulteta. Zita Tobik s kemije tehničkog fakulteta, Mara Prša, Silva Miletić i Petra Dorčić s poljoprivredno-šumarskog fakulteta.

Gotovo sav politički rad i akcije prenijele su se izvan fakulteta. Gertruda se namjestila i rijetko svračala na fakultet. Jednom je snabdjela Sinovića šapirografom a dva tri dana prije oslobođenja Zagreba predala je Ziti Tobik oko 500.000 kuna.

Udruženje studenata agronomije je postojalo ali su ga studenti izbjegavali a osobito komunisti.

Učešće i povezanost studenata agronomije u radničkom pokretu Zagreba vidi se i iz nekoliko sljedećih primjera. Već ljeti 1941. godine Vojo Žegarac sastaje se s Dragutinom Sailijem radi nekih lijekova, Ranko Licul i Branko Gumhalter povezani su s Antom Ciligom (mehaničarem) u Trnju, a poslije njegove pogibije (14. X 1941) kod tvornice »Gaon« na Zavrtnici, s Borom Petreševićem-Cvikerušom, članom Rajonskog komiteta KPH Maksimir.

Anka Ilijanić-Jana i Ivan Darović su članovi Mjesnog komiteta KPH za Zagreb, a Silvija Miletić je član Rajonskog komiteta KPH u Zagrebu. Prije

nego je otišao u partizane, u ljeti 1943. godine Zdravko Vincek je radio u tehnici van fakulteta, a Zdenka Vitasovića je Dragutin Saili »postavio« za tajnika Udruženja zagrebačkih taksista. Josip Grandja je bio u grupi komunisti koji su izvršili diverziju na radio-odašiljaču preko Save, istog dana kad bio organiziran bijeg komunista iz kerestinečkog logora (14. VII 1941. godine) itd.

Vrlo veliku aktivnost razvile su u 1941. i 1942. godini Zlata Flego i Alice-Licika Hrska u Narodnoj pomoći sve do odlaska u partizane.

Brojni studenti agronomije su bili učesnici Narodno-oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. U borbi mnogi su položili i svoje živote.

U Zagrebu je Darović Ivan obješen u svibnju 1944. godine u Brezovici kraj Zagreba, kao član MK KPH; Josip Grandja ubijen je 1941. godine u Zagrebu. Ilijanić Anka-Jana obješena je 4. X 1944. godine u Sv. Ivan Zelini kao član MK KPH Zagreb i sekretar II Rajonskog komiteta KPH; Rosenzweig Viktor strijeljan je 9. VII 1941. godine s Keršovanijem, Pričom, Adžijom i drugima, u Dotršćini kraj Maksimira; Đorđe Samardžić, ubijen 1941. godine a Šaj Radenko strijeljan je 19-41. godine.

Izvan Zagreba Antun Alaber poginuo je 1941. godine u partizanima u Dalmaciji; Babić Nikola-Mika, strijeljan je 1941. godine (za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951. godine); Miloš Biluš umro je u partizanima na otoku Hvaru u Jelsi 1943. godine; Vinko Dumičić poginuo je u partizanima, na putu od Mosora do Korenice, 1942. godine; Đanić Milan ubijen je 1941. godine u Novom Sadu od mađarskih fašista (njilaša); Đurkin Petar poginuo je u partizanima 1943. godine; Fortil Marko ubijen je 1941. godine u Jadovnu na Velebitu; Habuš Andrija poginuo u Srbiji u partizanima 1944. godine; Heiligstein Blanka umrla je u partizanima 1943. godine; Rudolf Jakovac ubijen je u logoru u Norveškoj; Rade Janjanin umro u partizanima u Lici; Karlović Vinko strijeljan je u Nijemcima (u Slavoniji) 1944. godine; Klašnja Nevenka se umrla u partizanima, u Slavoniji, 1944. godine; Ivan-Bartol Komadina ubijen je ili je umro od tifusa u logoru Jasenovac (još 18. III 1945. godine bio je živ i trebao je biti zamijenjen); Krunoslav Kušec ubijen je 1941. godine u Bosni; Lipper Herman nestao je u nekom logoru; Mačoro Jakov ubijen je u logoru Jasenovac godine 1942; Madirazza Ante poginuo je u partizanima u Dalmaciji; Perić Mila je strijeljana 20. VI 1944. godine u ataru općine Jabuka (Vojvodina); Peručić Zlatan, ubijen u logoru Jasenovac 1941. godine; Polak Josip-Pepi, poginuo je 24. III 1942. kao komandir Svilajskog odreda, između sela Potrâ vi ja i Malj kova na Svilaji, u borbi s ustašama i Talijanima (član KPJ od 1934. godine); Josip Prister ubijen je u nekom logoru; Josip Rakar, uhapšen u Zagrebu 14. srpnja 1941. godine, umoren u proljeće 1942. godine u »čeliji smrti«, u logoru Stara Gradiška, bio je odgovorni urednik partijskog časopisa »Izraz; Remic Antun, poginuo godine 1943. u partizanima u Sloveniji; Röder Pavao poginuo je 1943. u partizanima; Nikolu Sorića umorili su ustaše u Jasenovcu 1942. godine; Marjan Tornine poginuo je u partizanima u Sloveniji; Bogdan Turk je ubijen u logoru Jasenovac 1943. godine; Vujević Marko poginuo je u partizanima; Vukušić Mirko je poginuo 1944. godine u partizanima, kod Zvečeva u Slavoniji, i drugi.

Narodnim herojima proglašeni su slijedeći studenti agronomije: Milka Kufrin, Nikola Babić^Mika i Jefto šašić.

Na kraju ovog kratkog prikaza borbe komunističke omladine grada heroja Zagreba na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu, kao i na području ci-

jeloga grada, ne bismo smjeli zaboraviti one agronome koji su studirali prije rata na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu, djelovali i dali svoje živote za ljepšu budućnost svoga naroda.

To su, u prvom redu, Budislav ing. Borjan-Bude, strijeljan 8. srpnja 1941. godine, u Zagrebu, zatim dr ing. Babić Eduard, obješen u Zagrebu 1944. godine, ing. Vjekoslav-Bakula Bakulić, u kolovozu opkoljen i ubijen od ustaša u Veri kod Osijeka, ing. Mijo-Miško Barbić, poginuo 1945. godine u partizanima u Slavoniji, Baum ing. Karlo, hapšen u Vukovaru, nestao u ustaškom logoru, Beluhan ing. Vladimir, poginuo 1943. godine kao komandir čete banijskog partizanskog odreda, ing. Zorko Beker, umoren u logoru Jasenovac 1943. godine, ing. Vitomir Grubišić-ćabo, poginuo 1943. u Petoj ofanzivi u Crnoj Gori, kao komandir četer Prve dalmatinske brigade, ing. Jože Erpič, poginuo u partizanima u Sloveniji, ing. Tone Filanovič-Zon, zarobljen sredinom 1942. godine u Prijedoru i umoren 1945. godine u logoru Jasenovac, dr ing. Marko Hercigonja, poginuo u partizanima kod Oborova na Savi 1944. godine, ing. Bruno Ivanović (ubili ga četnici u Dalmaciji, 1943. godine), ing. Mihajlo Klajn (strijeljali ga ustaše kao sekretara Okružnog komiteta KPH u Osijeku 1941. godine), ing. Ivan Maretič-Janez, poginuo 1941. godine u Ljubljani kao član CK KP Slovenije, ing. Đurđica Moderčin, uhapšena na ilegalnom radu u Zagrebu, kao član komisije za obnovu sela Mjesnog NOO-a Zagreb, umorena 1944. godine u Jasenovcu, ing. Dinko Poljak, poginuo u partizanima kod Donje Kupčine u Pokupju 1945. godine i Šperac ing. Lovro, kojeg su u Šibeniku 1941. godine strijeljali Talijani.

U ovom kratkom pregledu htio sam podsjetiti i na one starije drugove koji su svojom borbenošću i političkom djelatnošću već u ranim tridesetim godinama utrli put mladima. I ne samo to — u godinama sudbonosnim za našu zemlju, u godinama Revolucije, obje su se generacije našle zajedno na borbenim zadacima, pa su mnogi od njih na tom zajedničkom putu položili i svoje živote.

IZVORI PODATAKA: Spomenica 40-godišnjice Poljoprivrednog fakulteta u Zagrebu, 1960; Vojo Rajčević: Studentski pokret na zagrebačkom Sveučilištu 1918—1941, Zagreb 1959; Organizacija Poljoprivrede u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945 u Hrvatskoj, Zagreb 1955.

NAPREDNI STUDENTI SA ŠUMARSKOG FAKULTETA

Povratkom druga Tita u Jugoslaviju i obnovom skojevskih organizacija, uskoro dolazi do intenziviranja rada naprednih studenata šumarstva. Na fakultet dolazi sve veći broj lijevo orijentiranih omladinaca od kojih spominjemo samo neke, najaktivnije studente. Među njima se nalaze Franjo Knebl, Tonka Špan, Silvio Gerzej, Radomir Radujkov, Stevo Kovačević, Veljko Jakić, Branko Matić i niz drugih. Oni se povezuju sa starijim studentima i nastavljajući njihov rad, usmjeravajući svoje djelovanje u prvom redu na neriješena socijalna pitanja i poboljšanje studija, budući da je među studentima šumarstva bilo mnogo studenata u izuzetno teškom položaju. Kasnijih godina upisuje se sve više novih studenata na tadašnji šumarski odsjek Poljoprivredno-šumarskog fakulteta od kojih mnogi već dolaze kao članovi SKOJ-a. Uporedo s aktivnošću na cijelom Sveučilištu razvija se i među studentima šumarstva živa politička djelatnost. Svi navedeni studenti radili su i djelovali na fakultetu gotovo do samog rata i okupacije zemlje.

Nakon diplomiranja Franjo Knebl odlazi na rad na područje Siska i djeluje kao član Kotarskog komiteta Sisak i jedan je od članova prvog partizanskog odreda u Jugoslaviji, koji je formiran u šumi Brezovica 22. 06. 1941.

Silvio Gerzej nakon okupacije djeluje u Zagrebu, odakle odlazi 1943. godine u partizane, a prilikom jedne akcije svoje jedinice pogine. Veljko Jakić član je KP od 19-39. godine i radi u partijskoj organizaciji u Pljevljima gdje je bio zaposlen. Slične životne puteve imali su i ostali spomenuti studenti.

Prije početka rata na fakultet dolaze nove generacije studenata od kojih su se mnogi već u srednjoškolskim klupama uključili u omladinski revolucionarni pokret. Od samog dolaska na fakultet naročito su se isticali Čedo Grbić, Pero Morača, Stipe Domankušić, Tvrtko Seljan (samo jednu godinu), Ante Radovčić, Rade Janjanin, Oto Žunko, Hinko Forstinger, Davorin Zeračević, Marija Radović i mnogi drugi. Svi su oni došli na fakultet kao organizirani skojevci i uključili se u rad. Naročito su bili aktivni drugovi izvan Zagreba, koji su bili smješteni u raznim studentskim domovima, a posebno su se isticali oni smješteni u domu Josipovac, gdje su stanovali i mnogi drugi studenti ljevičari.

Ubrzo nakon dolaska na fakultet te generacije studenata održavani su izbori za novo rukovodstvo »Kluba studenata šumarstva« koga su nekoliko prethodnih godina držali frankovci: »Napredna studentska omladina« (NSO)

ovog puta izlazi na izbore zajedno sa »Sveučilišnom organizacijom HSS-a« i ta zajednička lista odnosi pobjedu na izborima, zahvaljujući u prvom redu političkom djelovanju studenata ljevičara. Slično se događa i na ostalim fakultetima gdje frankovci gube pozicije redom.

Ubrzo poslije toga vlast u Hrvatskoj preuzima »Banovina Hrvatska« na čelu sa šubašićem. Započinju prve hajke na komuniste, stvaranje koncentracijskih logora i dolazi do raspuštanja organizacija koje su djelovale pod rukovodstvom Partije. Tako se raspuštaju i studentske organizacije, jer su upravu preuzeli ljevičari.

U 1940. godini teški uvjeti života i studiranja i otežani uvjeti upisa na fakultet doveli su do štrajka studenata agronomije, a priključili su im se i studenti šumarstva. U štrajkaškom odboru su bili i predstavnici studenata šumarstva, Čedo Grbić i Stipe Domankušić. Studenti frankovci, ne samo sa Poljoprivredno-šumarskog fakulteta već i s ostalih, pomoću organiziranih batinaških i razbijačkih grupa, pokušali su razbiti ovaj štrajk, u čemu su im pomagali i pripadnici HSS-a.

Unatoč toga, štrajk je uspio i gotovo svi zahtjevi koje su studenti postavljali bili su postignuti.

Godišnja skupština Kluba za školsku godinu 1940/41. bila je naročito burna. Pojavljuju se tri liste kandidata za preuzimanje uprave kluba. Jednu je listu predložila »Napredna studentska omladina«, drugu »Sveučilišna organizacija HSS«, a treću frankovci koji su pokušali ponovo zadobiti svoje izgubljene pozicije na fakultetu.

Nosilac liste NSO bio je Stipe Domankušić, student druge godine, a uz njega na listi su bili Čedo Grbić, Hinko Forstinger, Rade Janjanin, Oto Žuncko. Pero Morača i još nekolicina studenata. Pretežan je broj predloženih kandidata bio s druge godine studija. Lista NSO-a bila je dobila apsolutnu većinu glasova i preuzela je upravu kluba. Ova je skupština održana neposredno prije svršetka zimskog semestra, dakle u vrijeme kad se nad Jugoslavijom već počela nadvijati neposredna ratna opasnost.

Nakon ispitnih rokova u veljači 1941, veći je dio studenata otišao iz Zagreba, a samo se manji dio početkom ožujka vratio u Zagreb. Nakon potpisivanja Trojnog pakta i taj se dio, po direktivi KPJ, ponovo vraća u svoje krajeve.

Uskoro dolazi do napada na Jugoslaviju i njenog komadanja. Na vlast dolazi najcrnija reakcija — vlast preuzimaju ustaše i započinju svoj teror. Poznatim studentima ljevičarima već je nakon nekoliko dana bio zabranjen daljnji studij, te tako praktički prestaje radom i »Klub studenata šumarstva«.

Gotovo svi članovi odbora kluba odmah se uključuju u rad na organiziranju otpora okupatoru i pripremu oružane borbe. Domankušić, član SKOJ-a od 1939. godine i KPJ od 1941. jedan je od prvih boraca u slavonskim jedinicama, slično kao i Čedo Grbić, član SKOJ-a od 1937. i od 1941. član KPJ. Pero Morača, član je SKOJ-a od 1936. a član KPJ od 1940. i sudjeluje u organizaciji ustanka u Drvaru. Rade Janjanin, jedan od organizatora ustanka na Kordunu, član je SKOJ-a od 1940. a već 1941. postaje i član KPJ. Zunko nakon okupacije radi na području Trnja u Zagrebu do jeseni 1941, kada po nalogu odlazi po zadatku u Slavoniju, a u ljeto 1942. stupa u NOV. Član je SKOJ-a od 1939. i član KPJ od 1943. godine.

Ante Radović je član SKOJ-a od prije dolaska na fakultet, a primljen je u KPJ 1941. Kao član Gradskog komiteta u Splitu jedan je od organizatora ilegalnog rada pod talijanskom okupacijom. Davorin Žeravica je član Partije od 1942. i za vrijeme okupacije djeluje u Splitu sve do svog hapšenja i deportacije u logor. Tvrtko Seljan proveo je samo jednu godinu na Šumarskom fakultetu, a onda je prešao na Tehnički fakultet. Ipak ga ovdje pamtimo jer je kao član SKOJ-a sudjelovao u napadu na ustašku vojnici kod Botaničkog vrta i prilikom akcije pao u ruke neprijatelja i strijeljan zajedno s još nekoliko drugova.

Djelovanje članova Partije i SKOJ-a među studentima šumarstva ostavilo je dubokog traga i u toku rata.

Iako na Šumarskom fakultetu za vrijeme rata nije djelovala skojevska organizacija, treba istaći ilegalnu aktivnost studenata šumarstva Marije Radović-Meri i Tonke Špan.

Marija Radović se upisala na fakultet 1940. godine; u toku 1941. upoznala se sa starijom kolegicom Tonkom Špan. Obadvije aktivno surađuju u ilegalnom studentskom pokretu u Zagrebu na odgovornim rukovodećim funkcijama.

Marija Radović je u drugoj polovici 1942. godine član Povjereništva PK SKOJ-a u Zagrebu i aktivno sudjeluje u radu Mjesnog komiteta SKOJ-a u vrijeme dok se sekretari komiteta Emil Ivane i Fadila Bilal-Seka, od srpnja do studenog 1942. godine. Po prelasku na rad u PK SKOJ-a Josip Kulušić-Dugi predaje svoju dužnost u Mjesnom komitetu Mariji Radović, da bi uskoro oboje — Josip Kulušić u rujnu, a Marija Radović u studenom 1942. bili otkriveni od policije i Kulušić ubijen ispred svoga stana, a Meri ubijena u Lepoglavi početkom 1945. godine.

Tonka Špan je među studentima šumarstva bila poznata aktivistkinja. Za vrijeme okupacije bila je od kraja 1942. godine do veljače 1943. sekretar Sveučilišnog komiteta SKOJ-a, kojeg su članovi pored ostalih bili Fumica Fedel i Mile Rukavina. Sve do poznatih provala i hapšenja među studentima u studenom 1942. godine.

Sveučilišni komitet SKOJ-a održava vezu s Mjesnim komitetom SKOJ-a, a preko svojih članova zaduženih za pojedine fakultete i s cijelim ilegalnim studentskim pokretom. Početkom 1943. godine daljnji je opstanak Tonke Špan u Zagrebu, radi učestalih provala i hapšenja među studentima, postao nemoguć, tako da je u veljači 1943. godine, uz pomoć Mjesnog komiteta SKOJ-a, prebačena na oslobođeni teritorij u Moslavinu.

To su samo neka imena iz generacije studenata šumarstva koja je djelovala prije i za vrijeme rata, a koji su se aktivno uključili u narodnooslobodilačku borbu naših naroda.

Mnogi od njih dali su svoje živote po zatvorima i na frontovima diljem naše zemlje ne dočekavši slobodu koju su toliko voljeli.

Milan Prelog

STUDENTI FILOZOFSKOG FAKULTETA U REVOLUCIONARNOM OMLADINSKOM POKRETU

Milan Prelog: Početkom školske godine 1938/39. na čitvom Sveučilištu postojala je jedinstvena partijska organizacija. Legalni forumi preko kojih se izražavao rad Partije bila su udruženja »Svjetlost« i »Kulturno udruženje pacifista«, klubovi nacionalnosti studenata u Zagrebu (Slovenci, Crnogorci, Makedonci) kao i regionalni klubovi, kao što su to bili klub Vojvođana s poznatom studentskom menzom. Osim toga postojao je polulegalni »Akcioni odbor«, koji je koordinirao političke akcije kao što je to bilo sudjelovanje u demonstracijama, na izborima za udruženja na pojedinim fakultetima, izdavanje »Novog studenta« itd. U tu raširenu djelatnost partije ulazilo je postupno sve više ljudi, tako da se prije ili kasnije moralo postaviti pitanje raščlanjivanja jedinstvene organizacije, kako zbog boljeg pokrivanja pojedinih sektora rada, tako i zbog same konspiracije. Konačno, uz sveučilišnu partijsku organizaciju bili su vezani članovi koji su djelovali u organizacijama srednjoškolaca.

Kao prvi korak komunisti su na Sveučilištu podijeljeni u dvije velike grupacije: »kulturnu« i »političku«, prva od njih stajala je iza »Svjetlosti«, a druga iza Akcionog odbora. Posebnu formaciju zadržali su i komunisti koji su rukovodili partijskim radom na srednjim školama. Cjelokupnim radom rukovodio je partijski biro Sveučilišta, u kojem su, uz sekretare kulturne i političke jedinice, djelovali i komunisti koji su rukovodili radom u studentskim klubovima i u srednjoj školi.

Premda je taj način sređivanja organizacionih pitanja doveo do poboljšanja rada već dosta jake partijske organizacije, početkom 1939. moralo se prići daljnjoj reorganizaciji. Nju je nametao prije svega jedan od osnovnih zatadataka političke borbe na Sveučilištu; osvajanje studentskih klubova na pojedinim fakultetima. Tu se radilo zaista o velikim akcijama, o oštrim sukobima s drugim političkim grupacijama na Sveučilištu, prvenstveno s frankovcima, koji su tada već počeli otvoreno ispovijedati svoje rasističke i separatističke teze.

Tako je, na primjer, na medicinu trebalo braniti slobodan pristup svim biračima, jer su frankovci odriicali pravo glasanja Židovima i drugim nacijama. To je bilo provedeno velikom mobilizacijom članova partije i simpatizera koji su naoružani kratkim štapovima razbijali nasilničke grupacije frankovaca.

Upravo u vezi s tim nastojanjima osvajanja klubova na fakultetima provedena je i reorganizacija partije na fakultetske ćelije. Uspjeh te reorgani-

zacije pokazuje se ubrzo u rezultatima izbora koji su donijeli pobjedu na svim fakultetima osim na Pravnom (tradicionalnom uporištu frankovaca), a i u pogledu konspiracije. Partijske organizacije po fakultetima su rasle, primale nove članove, ali to više nije bilo poznato drugima članovima partije. Naravno, postojalo je poznanstvo ljudi s različitim fakulteta, sudjelovanje u zajedničkim akcijama, ali partijska organizacija pojedinog fakulteta, njena struktura, njeni sekretari bili su poznati samo članovima biroa.

Upravo zbog te reorganizacije prilično mi je teško rekonstruirati organizaciju na Filozofskom fakultetu, napose jer sam samo povremeno sudjelovao u njenu radu, ostajući vezan za rad u »Svjetlosti«, odnosno »KUSP«-u.

Filozofski fakultet je uvijek bio zapravo skup grupa, vrlo labavo povezanih, raznih struka, što je naročito dolazilo do izražaja prije nego što su se iz njega izdvojili Prirodoslovno-matematički fakultet i Farmaceutski fakultet. Pa i same uže »filozofske grupe« imale su međusobno slabe dodire, nastava se odvijala na raznim mjestima, pa i izvan glavne sveučilišne zgrade.

Usprkos svemu tome izbori za udruženje, odnosno klub studenata filozofije donijeli su jasne uspjehe listama »hrvatskih studenata ljevičara«.

Tokom 1939. godine naziv »hrvatski studentski ljevičari« bio je potpuno legaliziran. Pod tim nazivom nastupale su liste na pojedinim fakultetima. Predstavnici studenata ljevičara odilazili su ne samo rektoru na pregovore, nego i do dra Vladimira Mačeka, predsjednika HSS-a.

Koliko ja znam, prvi sekretar partijske organizacije na Filozofskom fakultetu bila je Ljubica-Buba Jančić, a popis njenih članova može se rekonstruirati sa spomen ploče palim studentima Filozofskog fakulteta. Koliko znam sva imena na toj ploči imena su članova partije.

Jelka (Helena) Pacht-Mandić: U razdoblju koje je prethodilo okupaciji zemlje 1941. i na Filozofskom fakultetu postojala je snažna skojevska organizacija — pogotovo nakon obnove i konsolidacije SKOJ-a 1937/38 godine; uz to, postojala je i fakultetska partijska ćelija, otkako se jedinstvena partijska organizacija Sveučilišta podijelila na fakultetske ćelije.

Partijski biro i Akcioni odbor studenata ljevičara, preko skojevskih grupa, odnosno fakultetskih odbora ljevičara, rukovodi svim organiziranim akcijama — dijeljenjem letaka i napredne studentske i ostale štampe, okupljanjem simpatizera i radom s njima, osvajanjem stručnih klubova, održavanjem raznih predavanja, sakupljanjem crvene pomoći, sudjelovanjem u demonstracijama i protestnim mitinzima, antifašističkim akcijama itd. Posebno se njeguje rad na ideološkom uzdizanju uz obradu obavezne marksističke literature.

S druge strane, istaknutiji i iskusniji članovi Partije bili su po svom marksističkom obrazovanju i stručnom usmjerenju zaduženi za održavanje raznih predavanja i kraćih kurseva na fakultetu i u raznim udruženjima izvan fakulteta. U to vrijeme vrlo se ističu u radu i vršenju raznih funkcija: Moša Albahari, Milan Prelog, Vlado Mađarić, Joško Rendić, Miro Višić, Joža Horvat, Rudi Supek, Buba Jančić, Nada Salamon, Ivan Matačić, Anica Rakar-Magašić, Ivica Schwarz, Anka Matić, Mira Jurić, Vlado Vitasović, Marijana Lozar, Drago Franković i drugi.

Vrlo jake skojevske i ljevičarske grupe bile su na Romanistici, Pedagogiji, Filozofiji i Psihologiji, Matematici i Biologiji. Članovi Skoja bili su zaduženi i za rad u raznim organizacijama i društvima izvan fakulteta — Općem studentskom kulturnom udruženju »Svjetlost«, u Kulturnom Udruženju Stu-

denata Pacifista (KUSP), u upravi studentskih domova, zavičajnih klubova, »Trezvenoj mladeži«, HOČ-u i njihovim sekcijama itd, te su tako okupljali veliki broj simpatizera. U to vrijeme, pred okupaciju, bila je zaista postignuta masovnost i jedinstvenost koja će se očitovati u izmjeni naziva »Studenti ljevičari« u naziv »Narodna studentska Omladina« — NOS.

Suviše duga bila bi lista najaktivnijih skojevaca i lijevo orijentiranih studenata, a pogotovo simpatizera na Filozofskom fakultetu iz tog razdoblja. Ipak spomenut ćemo, po sjećanju, neke najaktivnije: Branko Bubalo, Rajka Baković, Ivana Car, Emica Cekurić, Mladen Čaldarović, Cica Čokljat-Violoni, Janko-Jandrija Čorković, Ante Fabijanić, Fumica Fedel-Sedmak, Veljko Ilić, Jure Kaštelan, Jovo Kević, Safet Radošević, Viktor Sedmak, Vilma Svečnjak, Lidija Šoljan, Ivan Štrk, Josip Šuljić, Davor Trinajstić i drugi.

U to vrijeme redovito se održavaju i međuuniverzitetske jugoslavenske veze, pogotovo kad se radilo o antifašističkim i pacifističkim akcijama kao što je bio npr. mirovni pokret. Tako je na Studentski kongres za mir 1940. u Beogradu, Filozofski fakultet poslao tri delegata: Ozrena Mileusnića i Nadu Vranković kao delegate fakulteta i Nadu Salamon u ime »KUSP-a«.

Osim toga zgrada Filozofskog fakulteta u kojoj se nalazio i Rektorat i Pravni fakultet, bila je stjecište mnogih važnih zajedničkih akcija svih studenata ljevičara, a nedaleki »Zdenac života« bio je redovito mjesto okupljanja aktivista i s ostalih fakulteta. Pomagali smo jedni drugima kad je, u zaoštroj situaciji, sve češće dolazilo do fizičkog obračunavanja s frankovcima.

Dolaskom okupatora, većina studenata ljevičara izgubila je pravo studiranja i polaganja ispita. Poznat je slučaj Joška Rendića, studenta Romanistike i istaknutog komunista, koji je došao na fakultet radi polaganja završnog ispita i tom prilikom bio uhapšen i otpremljen u logor Kerestinec gdje je prilikom bijega uhvaćen i likvidiran.

Naime, treba spomenuti da je polarizacija snaga bila jasna na Filozofskom kao i na drugim fakultetima, znalo se tko kamo spada. Ne samo dolazak na fakultet, nego i kretanje gradom bilo je opasno za istaknute ljevičare, jer bilo je dovoljno da ih neki ustaša prepozna pa da budu uhapšeni.

Uostalom, ustaški Sveučilišni stožer raspolagao je popisima i podacima o nosiocima ljevičarskih lista u stručnim klubovima i njihovim istomišljenicima, jer smo 1940. istupili s ljevičarskim listama na svim grupama — čak i na Slavistici — a za podnošenje liste bio je potreban određeni broj potpisnika.

Postojao je uz to i policijski popis oko 400 studenata, uhapšenih na proslavi Oktobarske revolucije 1940. Taj popis poslužit će, nakon neuspjelog bijega iz Kerestince sredinom srpnja 1941., za jedno veće hapšenje članova SKOJ-a, ljevičara i simpatizera koji su toj proslavi prisustvovali. Ustaška nadzorna služba pokupit će sve one studente s te liste koji su ostali u Zagrebu a na vrijeme se nisu uspjeli skloniti.

U to vrijeme u Zagrebu je ostao manji broj studenata, uglavnom Zagrepčana i onih koji su već počeli strogo konspirativni rad u novim uvjetima, ali izvan fakulteta. Partija je dala direktivu da drugovi odlaze u vojsku (što naravno nije bilo moguće uvijek realizirati, jer ih nisu primali) ili na teren radi pripremanja oružanog ustanka, a njihove funkcije preuzimale su druge. U takvoj situaciji za neko vrijeme jenjava skojevski rad na Filozofskom fakultetu, ali se preostali članovi SKOJ-a i studenti ljevičari uklapaju u ilegalni rad i grupe koje se formiraju — sanitetski tečajevi, sabotaže, udarne

grupe, sakupljanje lijekova, hrane, odjeće, dijeljenje letaka itd. Tek dolaskom nove generacije nekompromitiranih skojevaca i studenata ljevičara na fakultet, u jesen 1941, nastavlja se organizirani skojevski rad na Filozofskom fakultetu.

Ali, o tome koliki je, u borbi protiv okupatora, bio doprinos generacije partijaca, skojevaca i studenata ljevičara s Filozofskog fakulteta iz predratnog razdoblja, svjedoči i podatak da je od preko 40, na razne načine nastradalih i likvidiranih drugarica i drugova s Filozofskog fakulteta, većina njih pripadala generaciji koja je djelovala na Filozofskom fakultetu u predratnom razdoblju.

Sjetimo se bar nekih od njih: Moša Albahari, Rajka Baković, Branko Bubalo, Emica Cekurić, Jandrija Čorković, Ante Fabijanić, Ivo Habuněk, Veljko Ilić, Jovo Kević, Marica-Neša Knežević, Josip Kulušić, Marijana Lozar, Ivan Matačić, Boris Mikuš, Joško Rendić, Branko Svecenski, Lidija Šoljan, Ivan Strk, Josip Šuljić, Ivica Schwarz, Davor Trinajstić, Miro Višić i drugi.

Maca Simić, Emil Piršl, Ivan Filipović, Marija Vukadinović: Dolaskom ustaša na vlast na Sveučilištu uopće, pa tako i na Filozofskom fakultetu, među članovima KPH i SKOJ-a, dolazi do promjena u kadrovskom potencijalu. Budući da je politički rad u staroj Jugoslaviji na fakultetu bio relativno otvoren i polulegalan, mnogi su drugovi okupaciju dočekah kompromitirani, pa se nisu mogli ni upisati na fakultet. Neki su morah prijeći na politički organizirani polulegalni rad na drugim sektorima u gradu ili u potpunu ilegalnost, a drugi otići u partizane.

Početak školske godine 1941/42 reorganizira se skojevska organizacija na Filozofskom fakultetu s pridošlim skojevcima iz srednjih škola ili primanjem novih članova u teškim uvjetima ustaškog i okupatorskog terora. Povezivanje pridošlih skojevaca išlo je preko Josipa Kulušića-Dugog.

Koliko je danas poznato na Filozofskom fakultetu su do kasne jeseni 1942. godine postojale tri grupe članova SKOJ-a od 3—6 članova: grupa na matematsko-filozofskom smjeru i pedagogiji, grupa na jezicima (slavenski, romanistika, germanistika), te grupa s povijesti i povijesti umjetnosti, kao i četvrta koja je bila kombinirana s članovima SKOJ-a na farmaciji. Ilegalne grupe nisu znale jedna za drugu, a ukoliko su se kao pojedinci u akcijama sastajali, znali su se samo po pseudonimima. Članovi tih grupa bili su po sjećanju preživjelih:

Branka Belančić, Vilim Bužek, Amfisa Cinoti, Fumica Fedel-Sedmak, Ivan Filipović, Nada-Ria Ljubišić, Hašek, Vera Mihalić, Dušanka Mileusnić, Emil Piršl, Maca Simić, Stanko Šarić, Anđelka Šrajber-Hrvatina, Frane Tonković, Vojmir Vinja, Marija-Vuka Vukadinović i drugi.

Članovi tih skojevskih grupa imah su široki djelokrug rada, pa je kroz njihovu aktivnost bio obuhvaćen veliki broj studenata koji nisu bili direktno vezani uz organizaciju. Rad SKOJ-a na fakultetu uklapao se u forme djelovanja komunista za cijeli Zagreb, ali ćemo ipak ovdje navesti neke od njih:

- Političko djelovanje među studentima i građanstvom koji uglavnom nisu bili obaviješteni o ustaškim i okupatorskim zločinima, ni o aktivnosti Komunističke partije Jugoslavije. Kao primjer takvog političkog djelovanja treba navesti slučaj studenta filozofiji Ante Čavlova, koji je 1941. godine dolazio na fakultet u ustaškoj uniformi, ali je pod utjecajem SKOJ-a pomagao u radu članovima organizacije, pa je poslije otišao i u partizane, te poginuo u

borbi. (Ime mu je, uz ostale, urezano u auli Filozofskog fakulteta na spomen-ploči),

- skupljanje Crvene, odnosno Narodne pomoći u novcu. Taj rad obuhvaćao je vrlo veliki broj studenata, kao i građana, pa su bili obuhvaćeni i neki od sveučilišnih profesora. Svoje novčane priloge davali su tako i prof. dr Vladimir Filipović i dr Stjepan Pataki,

- sakupljanje oružja, sanitetskog materijala, hrane, odjeće i ostalih potreština,

- pisanje parola po gradu,

- pronalaženje ilegalnih stanova za korištenje ilegalcima s kojima se povezivalo po »višoj« vezi,

- umnažanje ilegalne partijske štampe i brošura (kao na primjer ilegalnog lista »Vjesnik hrvatske jedinstvene nacionalno-oslobodilačke fronte«), dijeljenje letaka, lijepljenje amblema itd),

- teorijski rad i marksistička naobrazba preko dostupne literature. Proučavalo se: A. Thalheimer: Uvod u dijalektički materijalizam, Max Beer: Opća historija socijalizma i socijalnih borbi, Segai: Uvod u političku ekonomiju, F. Engels: Anti Dühring, te historija SKP(b), brošura »Kako se držati pred klasnim neprijateljem« i drugo,

- skupljanje važnih radio-vijesti, te njihovo usmeno širenje.

Da bi se okupio što širi krug studenata koristile su se sve moguće forme masovnog okupljanja i povezivanja antifašistički raspoloženih studenata. Među ostalim bio je organiziran i krojački tečaj za studentice koji je javno održavan, koliko se zna, negdje u Masarykovej ulici.

Koncem 1941. godine formiran je Sveučilišni biro SKOJ-a, sekretar kojeg je bio Josip Kulušić-Dugi, član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, koji je preko Biroa objedinjavao rad na Sveučilištu po direktivama PK SKOJ-a.

Članovi Biroa 1941. na 1942. godinu bili su: Meri Radović, student šumarstva, Vlatko Blažić, student ekonomije i Dušanka Mileusnić, student filozofije. Svaki član Biroa na vezi je držao po nekoliko fakulteta, prenosio zadatke, kontrolirao njihovo izvršavanje i pomagao u radu.

Početkom godine 1942. Vlatko Blažić poslan je na rad na teren, pa ga je u Birou zamijenio Braslav Rabar s ekonomije. Početkom te godine kooptirana je u Biro Maca Simić s Filozofskog fakulteta koja je u Birou bila zadužena za filozofski i pravni fakultet. Osim toga bila je zadužena za organizaciju udarnih trojki na Sveučilištu.

Udarne trojke bile su nešto kao poluvojne formacije. Na sveučilištu se znalo za taj sektor rada, ali o njegovoj organizaciji, broju, vrsti djelovanja i akcijama se na Birou nije raspravljalo. Radom udarnih grupa direktno je rukovodio PK SKOJ-a za Hrvatsku preko druga Josipa Manolića-Crnog, koji je u to vrijeme bio član i organizacioni sekretar PK SKOJ-a za Hrvatsku i rukovodio je udarnim grupama u Zagrebu.

Članovi grupa koristili su se oružjem koje je osiguravala Maca Simić i prema potrebi za određenu akciju davala oružje i ponovno ga pohranjivala. U takve akcije se išlo u parovima, a u udarne u trojkama, članovi parova ili trojki nisu se nikad međusobno poznavali i nisu bili iz iste organizacije. U akcije se uvijek išlo kombinirano s radničkom i srednjoškolskom omladinom.

I pored velikih hapšenja i provala u to vrijeme (kao na primjer ona iz listopada 1942.) organizacija i rad grupa nije bila otkrivena od ustaške policije.

U listopadu 1942. došlo je do provale na Sveučilištu prilikom koje je uhapšeno osamdesetak studenata, članova SKOJ-a i simpatizera, od kojih su neki, nakon policijskih tortura i bez suđenja, otpremljeni u logore Jasenovac i Stara Gradiška, a manji broj pušten iz zatvora. Oni koji su uspjeli izbjeći hapšenje povukli su se u ilegalnost ili otišli u partizane.

POLITIČKI ŽIVOT STUDENATA FARMACIJE PRIJE RATA

Društveni i politički život studenata farmacije bio je uvijek odraz političkog i društvenog zbivanja na Sveučilištu, a ona su opet bila stalno pod utjecajem političkog zbivanja u našoj zemlji. To naročito vrijedi za vrijeme između dva rata, kad su klasne i nacionalne suprotnosti dovodile do političkih borbi, koje su se ogledale i na Sveučilištu.

Razvoj fašizma u Italiji i Njemačkoj prijetio je stalno oružanim sukobima. Već od godine 1935. bilo je očito da će imperijalističke težnje kapitalističkih razvijenih zemalja dovesti u bližoj budućnosti do novog svjetskog rata. Politički svjesnijim ljudima bilo je već tada jasno, da će se novim ratom pokušati riješiti ne samo ekonomska katastrofa nekih zemalja već, s druge strane, da će rat biti prilika koju će moći iskoristiti radni ljudi da se riješe mnoga socijalna i nacionalna pitanja. Vladajuća klasa u predratnoj Jugoslaviji povodila se u mnogočemu za fašističkim metodama vladanja, poštavajući nacionalne i socijalne suprotnosti u zemlji.

Ovakva situacija u međunarodnim odnosima i u zemlji odrazila se nužno i u oživljavanju političkih borbi na Sveučilištu. Ona je, što više, dala toj borbi i nove sadržaje.

Na tadašnjem Farmaceutskom odsjeku Filozofskog fakulteta djelovao je »Klub studenata farmacije« (KSF) kao jedina studentska organizacija. U tom klubu bila je učlanjena velika većina slušača, dok je tek nekolicina bila u režimlijskom klubu »Jugoslavenska akademska čitaonica« (JAČ), u kojoj su mogli biti učlanjeni studenti svih fakulteta. JAČ nije predstavljao nikakav značajniji faktor na Farmaciji, iako su njegovi članovi dobivali vrlo lako stipendije zbog svoje političke pripadnosti.

Uprava Kluba bila je dugi niz godina u rukama desnog krila Hrvatske seljačke stranke (HSS), to jest u rukama bilo frankovaca ili pak klerofašista. Uglavnom je osoba predsjednika kluba odlučivala o političkim smjernicama klupskog rada, koji je redovno karakterizirala opća nacionalna i politička netrpeljivost.

Dok je na većini drugih fakulteta Sveučilišta bilo između dva rata znatnih političkih borbi među studentima, na Farmaciji je sve do neposredno prije rata vladalo prilično mrtvilo. Razlog tome treba prvenstveno tražiti u socijalnom sastavu studenata farmacije, koji su se, s malim iznimkama, regrutirali iz bogatijih slojeva građanske klase.

Zbog toga se u Klubu rijetko kada povelala riječ o teškoćama života siromašnijih studenata, o visokim školarinama i laboratorijskim taksama, koje su upravo na Farmaciji bile jedne od najviših na Sveučilištu. Tek u svrhu pridobivanja i siromašnijih studenata na svoje izborne liste, moglo se ponekad u proglasima Kluba naći i ponešto od zahtjeva za snizi vanje školarine i taksa. No neke materijalne pomoći nije Klub nikome pružao. Oštrije se napadalo na previsoke takse uglavnom sa ciljem, da se pogodi nastavnik takvih vježbi, ako je taj bio režimski ili jugoslavenski orijentiran. Društveni život Kluba oživljavao je, dakle, samo kad su političke borbe došle do izražaja i na terenu Kluba. Inače, Klub nije pokazivao nikakve kulturne i društvene živosti. Jedan od razloga mrtvila u Klubu bile su i vlažne i tmurne prostorije Kluba u zgradi na Strossmayerovom trgu 14.

Školske godine 1934/35. izabran je za predsjednika Kluba studenata farmacije Božidar Kavran, čovjek koji se je za vrijeme rata istaknuo kao teški ustaški zločinac. Kavran je ostao na mjestu predsjednika Kluba sve do proljeća 1937. godine.

U međuvremenu, od 1935. do 1937. godine, porasle su snage naprednih studenata na Farmaciji, koji su pripadali dijelom komunistički i socijaldemokratski orijentiranim studentima, te lijevom krilu HSS-a. Na izbornoj skupštini u proljeće 1937. godine smatrala se grupacija ljevičarskih studenata na Farmaciji dovoljno jakom, da po prvi put u historiji života studenata farmacije postavi svoju vlastitu listu, kao protulistu desničarskoj listi HSS-ovski, frankovački i klerikalni orijentiranih studenata.

Nosilac ljevičarske liste bio je Borivoj Maltarić, tada student VIII semestra, a za članove upravnog odbora bili su predloženi Grga Raos, Levin Kon, Ladislav Antauer i drugi. Nosilac desničarske liste bio je Rikard Pažur, kasnije zločinac i Kavranov suradnik.

Intervencijom predstavnika fakultetskog Vijeća prof. dra Vrgoča, poništena je silom ljevičarska lista i iz nekih formalnih razloga proglašena nevažećom. Tako je »izabrana« jedino važeća desničarska lista s predsjednikom Rikardom Pažuricom, iako je ta lista dobila svega dva glasa, jer za nju nije glasao ni cijeli predloženi Upravni odbor. Uz pomoć fakultetskih vlasti tako izabrani Upravni odbor Kluba održao se sve do školske godine 1940/41.

Ohrabreni političkom situacijom u Evropi, stalnim napredovanjem fašizma i popuštanjem i kompromisima s druge strane, klerofašistički elementi su se do konca 1940. godine toliko osilili da im više nije bilo potrebno maskiranje pod plaštem HSS-a. Otpočeli su nastupati samostalno, ne tajeći svoje simpatije prema hitlerizmu.

U atmosferi pred burom i konflamacijom, koje su nadolazile nesuzdržanom snagom, ljudi su se podijelili na one koji su odobravali fašističke metode i one koji su bili spremni da se odupru toj najstrašnjoj društvenoj reakciji.

Godine 1940, posljednje godine prije rata, izborne su borbe na Sveučilištu zadobile naročito oštar vid. Slijeva i desna zbili su se redovi studenata. Na Farmaceutskom odsjeku uprava Kluba studenata farmacije bila je čvrsto u rukama klerofašističke mizerije.

Na studente, koji su i onako u svojoj većini potjecali iz zaostalih i reakcionarnih slojeva građanstva, vršila je uprava Kluba snažan pritisak. Politički rad klupskih rukovodstava imao je jak oslonac u prof. Vrgoču, koji se

nije žacao da se često sasvim otvoreno deklarira kao pristaša i pobornik trećokolonaške i izdajničke politike.

Grupa studenata-antifašista pokušala je po posljednji put sabrati sve napredne snage na Farmaceutskom odsjeku i oduprijeti se teroru desnice. Agitacija se morala usmjeriti posebno na svakog pojedinog studenta i studenticu, obrazlažući im u kakvu katastrofu guraju našu zemlju i naše narode svi oni koji povlađuju hitlerizmu i fašizmu, ili ostaju po strani sukoba, što neminovno dolazi.

Aktivnost ljevičarskih studenata imala je ovaj puta veliki uspjeh. Na izborima za Upravni odbor Kluba odazvala se pozivu antifašista velika većina studenata, te je izabrana lista, čiji je nosilac i kandidat za predsjednika bio Antun Gertner. U predloženom odboru nalazili su se Ljubica Ivanović, Mike Stojanov i drugi. Tako je po prvi puta uspjelo iz rukovodstva Kluba izbaciti klerofašističku grupu, koja je dugi niz godina blatila ugled Kluba studenata farmacije.

Na žalost, ta prva pobjeda antifašista u Klubu studenata farmacije, i to baš u vrijeme kad je to bilo od odsudnog značenja za aktiviranje studentskih redova, nije bila dugog vijeka niti djelovanja. Već nekoliko mjeseci kasnije, survanjem ogromne hitlerovske ratne mašine na našu zemlju, prekinut je u našoj domovini svaki javni društveni i politički život, pa tako i onaj na Sveučilištu.

Napredni studenti Farmacije sudjelovali su aktivno u narodnooslobodilačkoj borbi a neki su dali i svoje živote u borbi i kao žrtve fašističkog terora.

Navodimo, na kraju, dosad evidentirane studente Farmacije koji su ubijeni kao žrtve terora ili su poginuli:

Mordehaj Altarac, Morie Atias, Mirjam Ferera, Vera Gspan, Josip Horvatić, Franjo Krajanski, Milan Levi, Regina Memes, Vladimir Posavec, Miloš Rems, Ivo Vajs, Ljubomir Vukotić.

Uspomena na njih ostat će trajno u srcima njihovih kolega i prijatelja.

Emil Cossetto

RAD STUDENTSKOG AKTIVA NA MUZIČKOJ AKADEMIJI (1941-1945)

Moglo bi se navesti više razloga koji su pridonijeli relativno blijedoj slici i neinformiranosti o otporu što ga je okupatoru pružio napredni omladinski pokret među studentima Muzičke akademije. Ovdje bi trebalo kao naročito značajnu istaći činjenicu da je Muzička akademija, u odnosu na ostale fakultete, ne samo malena, već i ustanova s izrazito individualnom nastavom, što je limitirajući faktor u razvijanju zajedništva i studentske komunikacije. Tu su studenti u stvari usmjereni na samostalan rad, a prema tome i na čvrst kontakt samo s nastavnikom glavnog predmeta, dok je odnos prema ustanovi, kao cjelini, dosta periferan, što po prirodi svoje logike pridonosi zatvorenosti i individualizmu.

Stoga kao da je sama po sebi razumljiva mogućnost da se brojni lični interesi i simpatije, a što se u ovom slučaju odnosi na političko opredjeljenje, lakše mogu ostvarivati kroz lične kanale i »privatne« veze, nego posredstvom studentskog zajedništva. U ovoj bi se pretpostavci mogli naslutiti, a i naći realni odgovori na često ponavljano pitanje, odakle na tako malom fakultetu toliko mnogo žrtava fašizma i aktivnih učesnika NOB-e?

Uočiti i dopustiti širinu tih »privatnih« veza i punktova, gdje se na razne načine mogao ispoljiti otpor prema fašizmu, u ovom je slučaju, po mome mišljenju, nezaobilazan faktor, pa vjerujem da će i rad grupe o kojoj će ovdje biti riječ, to potvrditi. I ta je grupa, premda formalno korektno oslonjena na studentski pokret, niz akcija ostvarivala preko veza na ličnoj osnovi.

Iako su me intimne želje oduvijek vukle prema muzici, ipak je do tog zakreta došlo gotovo iznenadno i prisilno, kao direktna posljedica i teškoća što ih je donijela okupacija.

Poznati frankovački siledžija, tada još student prava, a uskoro i sudac prijekog suda, Vikario, javno je zaprijetio da će me strpati u Jasenovac pojavim li se još jednom na fakultetu. A hapšenje početkom listopada 1941. još me je više kompromitiralo. Izvukao sam se uz garanciju nekog ustaše kome sam davao satove iz pjevanja, a koji me je posebno upozorio da se čuvam.

Tako sam, moglo bi se reći protiv svoje volje, prije posljednjeg ispita napustio Filozofski fakultet i »prešao« na Muzičku akademiju. Ovdje je politička klima bila u svakom pogledu mnogo mirnija. Nije tu bilo prodornih i neumornih aktivista sličnih Rajki Baković ili Josipu Kulušiću, s kojima sam surađivao na »romanistici«. (Usputno se prisjećam da je naš prvi sko-

jevski sastanak bio negdje tokom 1940. godine u stanu Vere Bek, na početku Dvorničičeve ulice, i da smo obrađivali »Komunistički manifest«.)

Ovdje su, dakle, na Muzičkoj akademiji, za razliku od Filozofskog fakulteta, studirala djeca relativno imućnijih roditelja, za koju bi se površno, na prvi pogled moglo čak reći da su bila depolitizirana. Pa ipak, usprkos ponekom petokolonašu, frankovcu, simpatizeru HSS-a, ili opreznom anglofilu usprkos, mogao sam uskoro uočiti da je apsolutna većina studenata muzike bila instinktivno, a to znači veoma duboko, indignirana prema svemu što je okupator radio. Tako sam, upoznavajući pomalo tu novu sredinu, sklopio niz dragocjenih poznanstava s političkim istomišljenicima, te smo početkom

1942. godine održali prvi sastanak našeg studentskog aktiva simpatizera u tadašnjem stanu Martina Barića, na početku današnje Nazorove ulice. Koliko je meni poznato, to bi mogao biti prvi napor da se među studentima Muzičke akademije oformi centar za otpor. Osim nas dvojice bili su tada još prisutni Maja Moklović, Krešimir Gavez, te vjerojatno još i Dubravka Čaldarović i Nada Ljubišić.

U vrijeme tog našeg prvog okupljanja i svojevrsnog međusobnog hrabrenja, čitali smo ili međusobno izmjenjivali pojedine aktualne letke, trudili se da širimo istinske informacije o stanju na frontama, dogovarali sitne diverzije (iskrivljavanje parole ŽAP u ŽAB i slično), te skupljali »crvenu pomoć«.

S vremenom se naš krug širio, pa su nam uskoro pristupili Vlado Benić, Radovan Rasuhin i njegova sestra Nena, Leopoldina Tepeš, Sandra Oblak, Fred Došek, Jelena Rogić (na žalost uskoro uhapšena i strijeljana), Ante Nevestić, te drugi. Bilo je još vidljivih simpatizera, ali ih nismo uspijevali uključiti. Posebno se prisjećam Horacija Kraljića, uhapšenog 1942. kao člana trojke u akciji, deportiranog u Jasenovac. Izašavši iz logora 1943. ili 1944, izbjegavao je svaki suvišni kontakt. Ipak, a to sam saznao odmah poslije oslobođenja, radio je i dalje, ali ne s našom grupom.

Od polaznika iz srednje škole posebno pamtim Vrbanićeve đake Vikentija Neckova, Rusina iz Željezničke posejnice, te Ivicu Regula, avijatičarskog poručnika, iznenada nestalog — navodno nakon neke provale na aerodromu — te vjerojatno uhapšenog i likvidiranog.

Ovdje bi svakako trebalo dodati da je stvarnih, aktivnih suradnika NOB-e zacijelo bilo više, to jest da su surađivali na nekim drugim vezama, jer se, naročito tokom 1943—1944 godine moglo često uočiti kako nekih pojedinaца više nema. I tek se kasnije otkrilo da su neki bili uhapšeni ili su se uspjeli prebaciti na oslobođeni teritorij, kao na primjer Anita Drobnić, Stipe Šajfar, Stipe Blažević, Stevo Brkljačić, Marcel Fuchs i drugi. Za nastavni bi se kadar također moglo ustvrditi da je bio antifašistički nastrojen. Neki među njima, posebno Natko Devčić, logoraš, koji je ubrzo nakon puštanja iz Jasenovca otišao na oslobođeni teritorij, pa za njim Slavko Zlatić, također aktivni učesnik NOB-e, bili su svakako na najljepijem kraju nastavničke ekipe.

Ali se, bez posebnog opreza moglo pristupati i mnogim drugima, kao što su, na primjer bili Lav Vrbanić, Božidar Kune, Krsto Odak, Antonio Janigro, Nikola Reiser, Franjo Lučić, da nabrojam samo one s kojima sam ja dolazio u kontakt, a kakvih je zacijelo bilo i na drugim odjelima.

Aktiv o kome je ovdje riječ postepeno je nadrastao skromne, moglo bi se reći amaterske okvire svojih akcija, te počeo s vremenom prikupljati

raznovrsne, borcima potrebne materijale, napose lijekove. A prebacio je i nekoliko ugroženih drugova kolega u partizane. Tako su, na primjer sredinom 1943. godine, preko veze što sam je imao s aktivistima Željezničke direkcije u Mihanovićevoj ulici, prebačeni na oslobođeni teritorij Radovan i Nena Rasuhin, te nešto kasnije i Zdravka Hügl. Iz tog perioda posebno pamtim značajne količine lijekova (injekcija, anestetika, kutija s tabletama) i zavojnog materijala, prokrijumčarenih iz tadašnje Sveučilišne poliklinike u Martićevoj ulici, gdje je doslovno cjelokupno osoblje surađivalo s NOB-om.

Kod prikupljanja tih materijala znale su iskrsnuti neočekivane teškoće. Koliko god smo jednom prilikom na lak način došli do približno 30 kg papira za pisacu mašinu, koji smo dobili od Antona Korena, privatnog Vrbanićevog đaka, toliko smo se s druge strane oznojili i namučili da ga uredno i do kraja »otpremimo«. Nasuprot tome, s avijatičarskim kartama i dalekozorima, što ih je Ivica Regul donio s aerodroma, bilo je mnogo lakše. Većinu sam tih materijala prosljeđivao dalje preko već citirane veze iz Željezničke direkcije.

Analogno bi se moglo pretpostaviti da je aktivnost i drugih studenata muzike mogla funkcionirati po sličnoj logici, ovisno o slučajnim vezama što su ih pojedinci mogli imati. Ipak, u svakom slučaju, za cijelo to vrijeme bila je prisutna i jedna direktna veza s omladinskom organizacijom, koju je za nas predstavljala Nada Ljubišić, meni još otprije poznata s Filozofskog fakulteta, odnosno sa »slavistike«. Ona je bila »zadužena« za studentski sektor umjetničkih škola, te je u tom smislu organizirala nekoliko mojih susreta s Edom Murtićem, Stevom Biničkim, te još jednim studentom s Likovne akademije, koji je uskoro otišao u partizane i tamo poginuo. U svim sam tim slučajevima preuzimao neke materijale, što sam vjerojatno koristio za potrebe našeg aktiva ili prosljeđivao dalje.

Iz tih dana, to jest 1943—44. godinu, napose su me se dojmila tri slučaja.

Prvi, kad sam preko Leopoldine Tepeš došao do šapirografirane stranice s Nazorovom pjesmom »Mitraljeza«. Ona je do nje došla posredstvom pokojnog Borisa Mikuša, a kome bi, kao članu tadanjeg radio izbora, mogao nešto više reći Noni Zunec, također član našeg aktiva. O njemu je, to jest o Borisu Mikušu, uskoro zatim brujao cijeli Zagreb, zbog njegovog spektakularnog pokušaja bijega dok je preko trnjanske skele vođen na likvidaciju.

Drugi me slučaj dosta uznemirio na više dana, da ne kažem tjedana. Simpatizeru, koga doduše nisam poznavao, ali za kojeg se zauzeo meni dugo i dobro poznati drug, trebao sam organizirati prebacivanje na oslobođeni teritorij. Tri dana nakon izvršene akcije dojadi k meni Franc Capari (Grof), koji je tu akciju dalje vodio, s upozorenjem da je isti naknadno pobjegao, te da ne treba isključiti mogućnost da se radi o policijskom agentu za vrbovanom za otkrivanje tog kanala. U toj alarmantnoj situaciji stigme moj znanac umirujući me da ne treba paničari ti, da se isti prepao moguće likvidacije od jedinice koja ga je preuzela, pa je zato pobjegao. To je naravno bilo donekle uvjerljivo, ali strah da se dotični bilo gdje neoprezno ne izlane ostao je, i ja sam dosta dugo bio na oprezu.

Treći je slučaj za mene bio na izvjestan način najteži. Milan Suša, aktivist i divan čovjek, s kojim sam surađivao u nekoliko navrata, iznenada je promijenio uobičajeno mjesto našeg sastanka, što nisam s dovoljno pažnje uočio. Ne našavši ga u određeno vrijeme na poznatom punktu, začudio sam se, možda i zabrinuo, i otišao. Kad me nakon nekoliko dana ponovo i slučaj-

no sreo, održao mi je lekciju o principima ilegalnog rada, o tome, kako u takvim uvjetima treba paziti i na najsitnije detalje.

Bio je inače težak bolesnik: od posljedica pneumotoraksa bilo mu je blokirano cijelo plućno krilo. Uz to bio je i Srbin, pa je lako pretpostaviti kako se osjećao šetkajući Gundulićevom ulicom s punim džepovima antitifusnih ampula. Ostali smo dobri prijatelji do kraja rata, pa i poslije, ali se više nije htio sa mnom upuštati ni u kakve nove akcije. Ovaj me slučaj pogodio. Shvatio sam koliko je meni teško držati ravnotežu između ilegalnog rada i muzike, te kako naivan idealizam nije dostatan u tako opasnim situacijama.

Likvidacijom i odlaskom pojedinih drugova bio je, na žalost prirodno smanjen i rad našeg aktiva. To se posebno počelo osjećati koncem 1944. godine, kada pada i hapšenje majke Radovana i Nene Rasuhin, koja je nekako saznala za moje učešće u njihovu prebacivanju u partizane. U takvim je prilikama bilo bitno izbjeći noćnom hapšenju, odnosno navrijeme saznati da li se ono eventualno sprema. Tada su mi pomogli brojni prijatelji, osiguravajući mi noćenja, a neki su među njima bili upravo studentski kolege, kao Emil Holoubek i Duško Stranić. Na sreću se majka Rasuhin dosta spretno izvlačila u toku istrage, pa se sve sretno sleglo.

Nadam se da je ovih nekoliko redaka, uza svu jednostranost, unijelo dodatno svjetlo o kontinuiranom i relativno organiziranom otporu studenata Muzičke akademije. Moglo bi se na kraju dodati, da su se baš njeni studenti među prvima aktivirali u zadacima što ih je donijelo oslobođenje. Taj je aktiv ujedno održao jedan od prvih koncerata u radnoj hali današnje »Plive«, te u brojnim prostorijama novoosnovanih uličnih odbora, i to s pretežno novim sadržajima. I konsolidacija stanja na Muzičkoj akademiji provedena je brzo i uspješno, pa se njen rad mogao nastaviti u novim uvjetima, uz zanemarljive teškoće, u čemu studentski doprinos nije bio beznačajan.

Ivo Vuljević

MUZIČKA AKADEMIJA U ZAGREBU UOČI I ZA VRIJEME FAŠISTIČKE OKUPACIJE

PRILOG SAKUPLJANJU GRAĐE

U povijesti Muzičke akademije u Zagrebu — jedne od najstarijih i značajnih pedagoških glazbenih ustanova u nas — trebalo bi ostati zabilježeno i ono teško razdoblje u godinama fašističke okupacije kao i sjećanje na dane pune strepnje i neizvjesnosti koji su joj prethodili.

Pouzdanost se zna da je nemali broj učenika, studenata i nastavnika iz tog vremena ove jedine visoke glazbene škole u rangu fakulteta u Hrvatskoj bio antifašistički i ljevičarski orijentiran. Njihovo prisustvo, utjecaj i djelovanje osjećali su se u to vrijeme ne samo na Akademiji, nego i u drugim glazbenim sredinama, umjetničkim i kulturnim institucijama i društvenim organizacijama; na primjer u ondašnjoj privatnoj Muzičkoj školi s pravom javnosti »Vatroslav Lisinski« i u operi Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, orkestru Zagrebačke filharmonije, muzičkim ansamblima i u muzičkoj redakciji Radio Zagreba, u studentskim i omladinskim krugovima i u nekim radničkim i sindikalnim kulturno-umjetničkim i pjevačkim društvima u Zagrebu. Tome su sigurno pridonijela ostvarenja i djelovanja nekih zagrebačkih muzičara okupljenih oko dra Pavla Markovca, koji je svojom snažnom ličnošću, velikim znanjem i talentom, dosljednom marksističkom usmjerenošću i samoprijegornim osobnim primjerom, zračio nepokolebivim uvjerenjem u potrebu i nužnost borbe za konačno ostvarenje ciljeva radničke klase, za potpuno oslobođenje čovjeka, za slobodu naroda i umjetničkog stvaralaštva.

Strijeljane dra Pavla Markovca i drugih zagrebačkih intelektualaca iz logora u Kerestincu, već u prvim danima fašističke okupacije, duboko je potreslo ne samo sve one koji su ih kao njihovi sumišljenici za života duboko poštovali i slijedili, nego je isto tako duboko potreslo i mnoge od onih politički neopredijeljenih koji još nisu mogli niti htjeli shvatiti i povjerovati da je to uopće moguće u jednoj civiliziranoj i kulturnoj sredini. Premda u to vrijeme na Akademiji, koliko je dosad poznato, nije postojala organizacija KPJ ili NOP-a, sasvim pouzdano se zna da su postojali različiti oblici organizacionog antifašističkog djelovanja pojedinaca i grupa povezanih s organizacijama NOP-a, koje su bile pod direktnim rukovodstvom KPJ, iz drugih sredina.

Pedagoški rezultati Muzičke škole »Vatroslav Lisinski« čija je 150-ta obljetnica obilježena 1979. godine, i rezultati Muzičke akademije u Zagrebu koja se razvijala i izrastala na njenoj stoljeće i pol staroj tradiciji, zaslužuju da se i u pisanoj povijesti ovih naših značajnih pedagoških institucija zabilježi

doprinos koji su oslobodilačkoj borbi jugoslavenskih naroda i narodnosti dali njeni učenici, studenti, nastavnici i profesori.

Vjerujemo da će to uskoro najbolje učiniti oni sami. Dužni su to generacijama mladih koje nastavljaju njihovo djelo i onima koji su pali kao žrtve fašizma ili kao borci NOP-a.

Imena palih nalaze se na mramornoj spomen-ploči koju su 2. svibnja 1961. pred dekanatom postavili studenti i nastavnici Muzičke akademije u Zagrebu povodom 20-te godišnjice ustanka naroda Jugoslavije. To su: Marijan Althaller, Sonja Bučan-Domančić, Sidonija Geiger, Robert Herzl, Žiga Hiršler, Zdenko Kaiser, Pavao dr Markovac, Olga Milčinić, Anica Mirski, Alfred Pordes i Albin Sever.

Bit će korisno da se u povodu 40. godišnjice ustanka prisjetimo i onih živih koji su činili dio povijesnih zbivanja, u i oko Akademije u tim teškim danima fašističke okupacije. Jer, uskoro bi neka sjećanja mogla toliko izbljedjeti da ih više neće biti moguće zabilježiti kao autentična svjedočanstva sudionika događaja iz tog vremena.

Imajući to na umu nastojali smo se prisjetiti nekih ljudi i manje poznatih događaja tih sudbonosnih dana u kojima su svoj skromni udio imali i mladi glazbenici iz Akademije.

Već u prvim danima surove fašističke okupacije u Zagrebu započeli su ne samo divljački progoni, hapšenja i ubojstva poznatih antifašista i komunističkih članova, nego gotovo istodubno nastavljeno je i okupljanje svih onih koji su bili pripravnici da se na poziv KPJ suprotstave fašističkom nasilju, mučenjima i uništavanju naših naroda.

Nekoliko grupa uvjerenih antifašista i lijevo orijentiranih intelektualaca, rukovođenih članovima KPJ u Zagrebu, nastavilo je svojim organiziranim političkim djelovanjem među zagrebačkim muzičarima, kazališnim umjetnicima, namještenicima i suradnicima, tehničarima i novinarima radija. Od istaknutih umjetnika i građana skupljala se Narodna pomoć. Među njima bilo je i muzičara (Antonio Janigro, Dobrila Franulić, Petar Toškov, Miroslav Špiler, Stanka Vrinjanin, Milan Prosenik, Branimir Ivakić, Ferdo Pomykalo i mnogi drugi).

Skupljao se razni materijal (lijekovi, papir, matrice za umnožavanje itd.), pronalazili prikladni stanovi za smještaj i sastanke ilegalaca, proučavali i raznosili razni ilegalni materijali, rasturali leci, i drugo od važnosti za širenje NOP.

Grupe su postupno proširivale krug simpatizera NOP-a među muzičarima, u Akademiji i u drugim kulturnim sredinama.

Kao što je poznato, u travnju 1942. godine u partizane je otišla skupina zagrebačkih glumaca na čelu s Jožom Rutićem. S njima je, iz muzičkih krugova, otišao i klarinetist Zvonimir Cvija.

Odlazak te grupe kazališnih umjetnika iz HNK u partizane izazvao je ogroman odjek u Zagrebu, a posebno među muzičarima. Oni su se još čvršće povezali sa svojim bliskim drugovima i kolegama s Akademije i na radio-stanici, te s radio-tehničarima i ostalim osobljem u smislu dobivenih uputa i direktiva. Gotovo svakodnevno održavali su se sastanci, stvarale se manje grupe, uglavnom trojke, učvršćivala se organizacija i disciplina, podijelila zaduženja i sektori rada. Stalne veze održavale su se letećim uličnim sastancima; prikupljali su se važni obavještajni zadaci itd.

Zbog formiranja većeg broja ilegalnih NOO-a na radio-stanici i oko nje, u čijem sastavu je bilo dosta mladih muzičara i nastavnika Akademije, bilo je potrebno organizirati i Matični NOO koji je koordinirao i rukovodio aktivnostima svih NOO.

Članovi tog Matičnog NOO bili su mladi muzičari: Ferdo Pomykalo i Ivo Vuljević, učenici Srednje muzičke škole, i Mladen Markov, polaznik Visoke škole Akademije.

Ustaška vojna policija uhapsila je, u noći 29. srpnja 193., zajedno s većim brojem drugih zagrebačkih ilegalaca, Mladena Markova i Ivu Vuljevića, dok je Ferdo Pomykalo u posljednji čas izbjegao hapšenje. Pravovremeno upozoren napustio je Zagreb i prešao na oslobođenu teritoriju u partizane.

Iako je time bilo za kraće vrijeme prekinuto postojanje Matičnog NOO-a, svi ilegalni NOO-i sastavljeni dijelom od zagrebačkih glazbenika, učenika, studenata i nastavnika Akademije, poslije neophodnih mjera sigurnosti, dobili su uskoro suglasnost ilegalnih viših veza da normalno nastave svoju razgranatu političku aktivnost.

Koordinaciju i rukovođenje njihovim radom preuzeo je Josip Pomykalo, također student muzike. Mladen Markov i Ivo Vuljević oslobođeni su iz ustaškog zatvora tek u aprilu 1944. godine, te nastavljaju svojim organiziranim ilegalnim djelovanjem u Zagrebu sve do oslobođenja.

Osim već ranije navedenih muzičara, treba spomenuti pozitivno političko djelovanje Ive Maretića, Miroslava Eichnera, Emila Kačine, Martina Barića, Ivana Pinkave, Ladislava Miranova, Rudolfa Fumića i Slave Bratanić, administratora u glazbenom programu radija.

Iz kruga učenika, studenata i nastavnika Akademije, koji su u okvirima svojih mogućnosti na ovaj ili na neki drugi način pojedinačno pridonijeli borbi protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajica, trebalo bi se prisjetiti još mnogih drugih antifašistički orijentiranih omladinaca i njihovih nastavnika. Među njima su bili zapaženi: Baksa Ivan, Cvija Vlado, Klima Josip, Šagud Stjepan, Završki Josip, Pofuk Ivan, Spaić Košta, Horvat Milan, Sakač Branimir, Aranjoš Stjepan i nastavnici: Maček Ivo, Janigro Antonio, Vrbanić Lav, a vjerojatno i neki drugi za čije antifašističko djelovanje u to vrijeme u Akademiji na žalost nema pisanih podataka. Ovaj popis trebalo bi dopuniti imenima Natka Devčića, Slavka Zlatića, Stanke Vrinjanin, Danice Ogrizović, Nikole Hercigonje, Miroslava Špilera, i niza drugih koji su dali svoj veliki osobni doprinos našoj revoluciji.

Na kraju spomenimo još i to da su oružanu obranu radio-stanice u danima oslobođenja grada Zagreba, s ostalim svojim drugovima, a po zadatku Partije, pripremali i u njoj aktivno sudjelovali i mladi zagrebački glazbenici: Eichner Miroslav, Korenić Jurica, Pomykalo Josip, Šagud Stjepan i Vuljević Ivo. Oni su s pripadnicima Posavskog partizanskog odreda koji je prvi ušao u Zagreb, pridonijeli zauzimanju radio-stanice u Vlaškoj ulici.

IZ GLUMAČKE ŠKOLE U PARTIZANE

Političko raspoloženje i opredjeljenje velike većine članova Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, a posebno drame, bilo je napredno i revolucionarno, ali je konspirativnost bila tolika da se nije znalo tko rukovodi, tko je član KPJ, odnosno SKOJ-a. Takva politička atmosfera i političko opredjeljenje datira u HNK već od 1931. godine kada je ponovno organiziran Dramski studio u koji su bili uključeni tadašnji mladi glumci, a jedan od organizatora je bio član KPJ glumac Branko Tepavac.

U tom studiju nastupalo je mnogo glumaca: Jozo Laurenčić, Vjeko Afrić, Predrag Milanov, Ljubiša Jovanović, Janko Rakuša, Emil Karasek, Ervina Dragman, Anđelko Štimac i mnogi drugi. Vjerojatno neki nisu ni znali da je inicijator tog studija napredna komunistička omladina. Godine 1935. taj je studio, zbog jednog revolucionarnog recitala, od tadašnjih vlasti zabranjen. Glumci su se, dakle, između dva rata vidljivo i dostojno uključili u lijevu frontu hrvatskih intelektualaca.

Normalan nastavak rada napredne omladinske organizacije snažno se osjetio dolaskom novih imena u novoosnovanu Glumačku školu. Slomom stare Jugoslavije i stvaranjem zloglasne NDH, iz redova te Glumačke škole mučenički stradaju od ustaško-fašističkog terora drugovi: Veljko Ilić, Ivan Štrk, Vojko Kavić i Rade Slatić. To je još više upozorilo na potrebu najstrože konspiracije i zbivanja redova omladinske organizacije u Glumačkoj školi u kojoj su jezgro sačinjavali Mladen Šerment, Šime Šimatović, Josip Marotti i Srđan Flego.

Početak 1942. godine, na najveće zaprepaštenje ustaša, odlazi iz HNK u partizane prva profesionalna umjetnička grupa. Bili su to: Vjeko Afrić, Joža Rutić, Ivka Rutić, Salko Repak i Milan Vujnović.

Druga grupa formira se 1943. godine u proljeće pri XIII proleterskoj brigadi gdje Šime Šimatović, zajedno s Jožom Gregorinom, formira grupu i tečaj za mlade glumce iz kojeg izlaze glumci Irena Kolesar, Etta Bortolazzi, Silva Fulgosi i Dragan Knapić.

Treća grupa, koja djeluje neprekidno u Glumačkoj školi u sastavu: Mladen Šerment, Josip Marotti, Mira Župan i Srđan Flego, već je od 1942. godine potpuno organizirana sa spremljenim programom i prikupljenim velikim materijalom za rad normalne kazališne partizanske družine. Odlazak te grupe na slobodni teritorij bio je zadržan jer je, prema direktivi, trebalo najprije

da svi diplomiramo Glumačku školu i da krenemo u partizane kao profesionalni glumci.

Tada su po nas iz XIII proleterske brigade ilegalno došli u Zagreb Mladen Šerment i Franjo Majetić, ali smo, zbog ofenzive i prekinutih veza, umjesto u Žumberak krenuli prema Kalniku, u X zagrebački korpus. U treću grupu iz Glumačke škole već je u ilegalnom radu bio uključen i Radojko Ježić, a pri odlasku u partizane priključili su nam se još i Zlata Ježić, Ankica Cić i Miro Marotti.

Odlazak je bio dobro organiziran. Novoformirana kazališna partizanska družina najprije je u Zagrebu natovarila dvojica seljačka kola: tu su bile pišalice mašine, svi mogući kazališni rekviziti, perike, šminka, literatura, velika količina kancelarijskog materijala. Daleko iza kola pješice smo krenuli kao na izlet, preko mitnice u Dubravi put Granešine do prve baze, tj. daljnje veze koja će nas preuzeti za put na oslobođeni teritorij.

Predvođeni nekim nepoznatim drugom, dobro smo se oznojili pa i pozelelili od straha kad smo dovedeni u neki župni dvor. Dočekao nas je župnik (na žalost, ne znam mu ime) koji se rukovao s našim vodičem i, vidjevši našu zbunjenost, blagim nam tonom rekao da se smirimo jer da smo došli na pravo mjesto. I zbilja, počašćeni rakijom za ohrabrenje, nije prošlo ni deset minuta i evo novog kurira koji nas je preuzeo. Odatle krenusmo u šumu prema Kalniku shvativši da se polako približavamo mjestu gdje ćemo i mi postati pravi partizani.

Na tom putu do prve partizanske baze pokazalo se da još nemamo prave predodžbe o tom što znači biti partizan, kakav nas moral i drugarstvo čeka. Naime, našoj grupi se na tom putu priključila neka mlada, zdrava seljanka, s rupcem na glavi i pletenom košarom u ruci, a mi, mladi, shvativši sve skupa kao neki veseli izlet, povedemo s tom seljankom vedar, prpošni razgovor, s malo »hofiranja«, kako si to već mladići iz grada znaju dopustiti. Seljanka je međutim, bila suzdržana, ozbiljno je odgovarala na naša dobacivanja...

No, evo nas, napokon, na cilju, u partizanskoj bazi. Naša je seljanka ušla u jednu seljačku kuću do koje smo došli, a nama je rečeno da malo pričekamo. Nije prošlo ni deset minuta, a iz kuće izlazi jedan partizan i odmah na »poklopi«: »A po što ste sada došli, 1943. godine, pet minuta prije kraja rata?!« Ostali smo malo zatečeni, ali nam taj partizan, smiješeći se, napomene da taj njegov »napad« možemo shvatiti kao neko partizansko krštenje. Bio je to glavom komesar Kalničkog partizanskog odreda, danas poznati književnik, Joža Horvat. No, začas se iza njega pojavi i jedna partizanka, u lijepoj partizanskoj uniformi, s pištoljem za opasačem i kragujevkom bombom. Novo iznenađenje: u toj smo partizanki prepoznali našu »seljanku«. Kako smo uskoro saznali, bila je to drugarica Štefa Špiljak koja se vraćala s jednog zadatka u okupiranom Zagrebu... I ona nas je podučila: »Drugovi, sada ste u partizanima i morate paziti kako ubuduće razgovarate s narodom i — sa seljankama!«

Naša grupa djelovala je na tom teritoriju do 1944. godine u proljeće, kad su svi profesionalni glumci pozvani u Topusko gdje se formirala kazališna družina pri ZAVNOH-u; bili smo, naravno, pozvani i mi, mladi partizani, glumci iz Zagrebačke glumačke škole.

Ljeti 1944. godine održan je u Topuskom Kongres kulturnih radnika, jedinstvena kulturna manifestacija u drugom svjetskom ratu u tada još po-

robljenoj Evropi. Kongres je trajao tri dana s veličanstvenom izložbom slika naših umjetnika partizana i nastupom u sve tri večeri naše Centralne kazališne družine pri ZAVNOH-u.

Tako je pod ilegalnim rukovodstvom KPJ i SKOJ-a od one napredne jezgre omladinske organizacije mladih umjetnika tridesetih godina do mladih snaga Zagrebačke glumačke škole omogućeno da se u toku NOB-e stvaraju umjetnički programi za naše borce i da se organizira čak i Kongres kulturnih radnika kao vrhunska manifestacija kulturnog i umjetničkog stvaralaštva u narodnooslobodilačkoj borbi.

Napisano prema podacima Mladen Šermenta, Šime Šimatovića i Srdana Flege.

Alfred Jaeger

MOJ PRVI ILEGALNI SASTANAK

SKICA ZA ZAPIS IZ STUDENTSKIH DANA

U ranu jesen 1939. godine dobili smo Braco Nemet i ja zadatak da napišemo letak protiv frankovaca i pritom smo bili upozoreni da se sastajemo tajno. Braco i ja smo se dogovorili da se nađemo iduću srijedu u tri sata poslije podne pred Kazališnom kavanom. Bio je to moj prvi ilegalni sastanak, pa sam bio veoma napet i nervozan. Od straha da ne zakasnim učinio sam ono što su mi rekli da ne radim: došao sam pet minuta ranije.

Bilo je krasno, sunčano jesenje poslijepodne i ja sam stao na rub pločnika nasuprot Kazališnoj kavani, nedaleko od javne ure. U te rane poslijepodnevne sate bilo je vrlo malo prolaznika. Stoga sam već izdaleka opazio postarijeg seljaka kako vodi konja niz Masarykovu ulicu. Konj je bio star i iscrpljen i bilo mi je jasno da ga seljak nije uspio prodati na sajmu (srijeda je bila sajmeni dan u Zagrebu prije rata). Dok sam razmišljao o našem sastanku, seljak s konjem stiže do mene, stane, pa mi se obrati:

- Prosim vas, gospon, bute mi pridržali kojna.
- A zašto? — upitam ja s najvećim iznenađenjem.
- Znate, sila mi je, pa moram tam prek vu šekret.

U takvoj situaciji bilo je nemoguće odbiti starca i ja šutke prihvatim ular i konja. Mora da sam se zacrvenio do ušiju, jer sam bio svjestan svog izgleda tipičnog gradskog mladića kojemu je sve pristajalo prije negoli konj. I to konj na ovom mjestu i u ovo vrijeme.

I dok sam se ja tako pekao na vlastitoj žeravici, ugledah Bracu koji je upravo stigao iz Masarykove ulice i stao kao ukopan ispred Kazališne kaveane. Buljio je neko vrijeme u mene kako držim konja, kao da ne vjeruje svojim očima. Zatim se počeo oprezno ogledavati, vjerojatno da provjeri nema li blizu agenata ili frankovačkih batinaša. Onda, vidjevši da je »zrak čist«, pride mi u velikom luku, stade kraj mene i reče:

- Fredi, ja znam da je sastanak tajan, ali, zaboga, što će ti konj?

Vjeko Gnjatović

BRZO REAGIRANJE

AKCIJA NAŠEG SIMPATIZERA U POLICIJI

I nakon okupacije zemlje napredna omladina Zagreba zadržala je sve svoje odlike aktivne, akcione, slobodarske, smione, prkosne i požrtvovne generacije. Ona je bila spremna da bez oklijevanja, sa zdravim zanosom, prihvati svaku akciju koja bi služila njenim idejama i opredjeljenjima, bez obzira na opasnosti i potrebe žrtve. Bila je to omladina koju je okupljao i iz koje se regrutirao zagrebački SKOJ.

Evo dva događaja koja pričaju o brzini reagiranja i o smionim, prkosnim odlukama zagrebačkih skojevaca na samom početku okupacije:

Prvi slučaj: Među ljevičarskom omladinom, koju sam okupljao na EKVŠ-u, bio je i jedan naš provjereni drug, koji je radio u zagrebačkoj policiji. To je bio drug Oskar Maree (sada živi u Zagrebu). — Drug Zdravko Pecar (mislim da je to bio on) predložio mi je, da ga pokušam nagovoriti da se dokopa policijske kartoteke drugova iz naše skojevske grupe na EKVŠ-u.

Odmah sam s tom idejom došao drugu Marecu. Znao sam za Mareca da je dobar drug, ali sam ipak s nekom napetošću očekivao njegovu reakciju. On je bez ikakva oklijevanja i sustezanja odmah prihvatio sugestiju. Bio je nekako radostan, kao da je očekivao od nas tu ponudu. Činilo mi se da bi mu bilo krivo da nismo došli s tim prijedlogom. (Zanimljivo je da se toga sjećam u detalje, dok su mi se iz pamćenja izbrisali mnogi drugi i važniji događaji.)

Drug Maree je već sutradan donio kartice drugova koje sam mu bio označio i uništio ih predamnom. To je bilo odmah prvih dana po okupaciji. Za neke drugove nije bilo kartica, jer nisu bili evidentirani na policiji. Danas se sjećam još samo nekih imena: Ignacije Rubinić, Iskrić..., Rudolf Kurelić (on nije ni znao da je već bio evidentiran na policiji), Zdravko Pečar...

Među svim karticama nije bilo moje.

— Daj, ne šali se — rekoh uz osmijeh — gdje je moja kartica?

— Tvoju nisam mogao donijeti.

— ?

— Prvog dana Nijemci su te evidentirali i izdvojili tvoju karticu.

Da, to se slagalo s onim što sam doživio odmah drugi dan po dolasku Nijemaca.

Da bih nešto zaradio, tada sam se honorarno zaposlio na zagrebačkoj željeznici, u računovodstvu na Glavnom kolodvoru. Drugog dana okupacije

na policiji je napravljena, po nalogu Nijemaca, kontrola našeg osoblja. Bio sam odmah izbačen s posla. Tako sam bio posebno registriran i Maree nije mogao uništiti moj karton iz policijske evidencije.

Mareca smo zbog tog njegovog čina primili u SKOJ.

Morao sam se skloniti iz Zagreba. Drug Ivica Gretić dao mi je vezu za neke drugove, članove Partije u Sarajevu, kamo sam otputovao u drugoj polovini 1941. godine.

To uništavanje naše kartoteke bilo je uistinu brzo reagiranje na okupaciju, što meni, istina, nije neposredno koristilo, ali je drugim drugovima ipak omogućilo bar za neko vrijeme manje ometan rad.

Drugi slučaj: U početku, odmah nakon okupacije, grupa skojevaca, uglavnom studenata s EKVŠ-a, održala je sastanak u Maksimiru kod tzv. trećeg jezera. Bilo nas je desetak. Kako je kiša malo sipila, stali smo ispod velikog hrasta malo iznad jezera. Maksimir je bio pust. Kiša rosi. Ispod hrasta, kraj jezera, grupa omladinaca. Vrlo opasno. Okupacija je. Upozorio sam da se ispod ovog hrasta upravo nudimo kakvoj zalutaloj ustaškoj patroli. Ako se dobro sjećam, među ostalim tu su bili drugovi: Simo Karapandža (imao neki vrlo kompromitirajući materijal kod sebe), Zdravko Pečar, Igor Dekleva s Medicinskog fakulteta, Braslav Rabar, Ivo Petrinović i još neki.

Kišica je prestala. Napustili smo hrast i spustili se do jezera. Tu je bilo ipak manje upadljivo. Nije prošlo ni nekoliko minuta, kad vidimo da dolaze dvojica ustaša na konjima. Brzo smo stvorili izgled vesele omladine, koja se zabavlja uz obalu jezera. Simo Karapandža je stao uz sam rub jezera i pripremio ilegalni materijal da ga gurne u jezero. Mi smo ga zaklanjali koliko smo mogli. Kad su ustaše na konjima došli bliže, počeli smo veselo glumiti bezbrižnost, jer smo bili mokri od kiše. Pogledali su nas, kako se nama činilo, malo čudno, ali ipak su otišli dalje, vjerojatno smatrajući nas mladićima koji se bezbrižno provode.

Tada mi je pala na pamet ideja: da se sastajemo navečer, nasred Zrinjevca, gdje se u to vrijeme svako večer održavao korzo omladine. Tu ćemo biti najmanje zapaženi i moći ćemo iznijeti brze poruke i obavijesti.

I zaista smo se neko vrijeme redovito sastajali nasred Zrinjevca. Kasnije smo te sastanke za ljetnih mjeseci prebacili na kupalište na Savi.

Uistinu smiono i prkosno.

Rudolf Kurelić

PRIMJERI SNALAŽLJIVOSTI I LEGALACA

U ljeto 1943. godine Partija je vodila akciju da na oslobođeni teritorij prebaci ugledne i napredne članove rukovodstva HSS-a. U tome su mnogo pomagali članovi SKOJ-a.

Organizaciju prebacivanja imao je Ivan Krajačić-Stevo. Dogovoreno je da se iz Zagreba izvuku dr Zlatan i Nada Sremec (s djecom) i Frane Frol.

Na dan kada je trebalo krenuti Frane Frol iz porodičnih razloga nije mogao ići. Da se akcija ne upropasti krenula je porodica Sremec automobilom do Pisarovine, a mene je Zlatan Sremec zadužio da Franu Frola povezem s njegovom vezom drugom Šucom iz Vlaške ulice i Ivanom Žnidaršićem i dao mi lozinku za razgovor s Frolom.

Kada sam se telefonom javio Frolu osjetio sam da se koleba, ali mi je ipak rekao da ga posjetim u njegovom stanu na Britanskom trgu. Kad sam došao k njemu vidio sam da se boji nije li po srijedi neka ustaška provokacija. No kad je vidio da sam dobar znanac porodice Sremec i skojevac, dogovorili smo sve detalje i on je iduće nedjelje krenuo na slobodni teritorij. Kako je poznato Frane Frol je kasnije postao član AVNOJ-a i naš savezni ministar.

Stanovao sam 1942. godine u Zagrebu u Kačićevoj ulici br. 4. zajedno s porodicom Ivana Legina, starijeg vodnika u domobranstvu. Ivan Legin je bio član Komunističke partije i radio je za nas u »Glavnom stanu Hrvatskog domobranstva«. Kako su se dogodile neke provale on je izgubio vezu, a imao je važne materijale, koje je trebalo dostaviti na slobodnu teritoriju. Radilo se o promjenama u rasporedu domobranskih jedinica. On je znao da sam ja aktivist SKOJ-a i zamolio me da ga povežem s Gradskim komitetom Partije. Budući da sam jednom tjedno imao vezu s Fumicom Fedel, a ona s Gradskim komitetom partije, to sam joj na prvom sastanku iznio problem. Ona mi je vjerovala i Legina odmah povezala.

U 1944. godini Ivan Legin je otkriven od ustaša, zvjerski mučen i ubijen. Bio je jedan od mnogih divnih članova naše partije koji je zadatke izvršavao prkoseći smrti — usprkos tome što je imao ženu i dvoje male djece.

Mauricije Magašić

ODLAZAK U PARTIZANE

Kako izaći iz okupiranog Zagreba na oslobođeni teritorij, kako doći do partizanskih odreda negdje u Žumberku, Baniji, Kordunu, ili nešto dalje u Lici, Gorskom kotaru ili Slavoniji? To je najčešće bio opasan podvig.

Zimi, početkom 1942. godine, oko tisuću ilegalaca čekalo je da se prebace iz grada preko razgranatih ilegalnih veza. Bio sam jedan od njih i nikada ne mogu zaboraviti ilegalan boravak u gradu prepunom neprijateljskih vojnika i s veoma razgranatom mrežom specijalnih policijskih i obavještajnih službi.

Nije bilo lako antifašističkim organizacijama u Zagrebu. Svima je tim borcima, ili barem najvećem dijelu njih, trebalo osigurati stan, hranu, isprave i održavati s njima svakodnevnu vezu.

To samo po sebi govori kako je bila organizirana i koliku je snagu imala Komunistička partija u gradu. Ta joj je snaga i omogućila da uspješno uključi u narodnooslobodilački pokret ostale antifašističke borce i organizacije, Narodnu pomoć, antifašističku omladinu, SKOJ, organizaciju žena i druge, koje su raznim svojim aktivnostima obuhvaćale velik dio građanstva i omladine.

Oslanjajući se na tako široko stvorenu frontu antifašističkih boraca, i ovaj se vid ilegalne aktivnosti, izlazak iz grada u odrede, mogao uspješno odvijati.

Ipak, dolazilo je i do povremenih prekida veza za odlazak u partizane, najčešće uslijed neprijateljskih ofenziva, otkrivanja kanala za prebacivanje na oslobođenoj teritoriji, a ponekad i zbog nesporazuma. No to ne bi duže trajalo, jer su se uz stare veze uspostavljale nove, zahvaljujući sve čvršćem i širem povezivanju ilegalnog narodnooslobodilačkog pokreta u Zagrebu s oslobođenim teritorijem.

Odlazak u partizane ostao mi je u dubokom sjećanju i sada nakon toliko godina. Bio je to zaista duhovit i originalan, jer sam u partizane krenuo preobučen u željezničara, a još k tome i kao strojovođa, iako nikakve veze nisam imao ni sa željeznicom ni s radom na njoj. Sve se to odvijalo uz pomoć ilegalne partijske organizacije željezničara u Zagrebu, koja je bila jedna od od najjačih ne samo u Hrvatskoj nego i u Jugoslaviji. Željezničari partijci, zajedno s Mjesnim komitetom za grad Zagreb, veoma su uspješno organizirali ilegalno prebacivanje na oslobođeni teritorij, a 1941. i 1942. go-

dine, zbog jake blokade grada, to je bio jedan od najsigurnijih načina ilegalnog napuštanja Zagreba.

Jedan od najpoznatijih punktova za prebacivanje boraca iz Zagreba bio je »Dubravski punkt«, južno od Karlovca, preko kojeg je u partizane otišao priličan broj zagrebačkih ilegalaca.

Tada je u maloj željezničkoj stanici Donje Dubrave službovao mladi prometnik Zvonko Hršak iz Hreljina. Zvonko je svakodnevno bio u telegrafskoj vezi s jedni od prometnika u Zagrebu na Glavnom kolodvoru. Njih dvojica su dnevno izmjenjivali šifrirane poruke, koje su zapravo značile kada i kojim vlakom i koliko ilegalaca treba dočekati i prebaciti u partizane.

Bio sam tada član Mjesnog komiteta SKOJ-a Zagreba, zadužen za zapadni dio grada, koji je obuhvaćao Trešnjevku, Črnomerec i Kustošiju.

Nakon nekoliko provala, posebno nakon otkrivanja jedne grupe skojevaca iz Kustošije, moj je ilegalni boravak u Zagrebu postao neodrživ. Svi članovi tadašnjeg Mjesnog komiteta složili su se s mojim prijedlogom da napustim Zagreb. Dva prva pokušaja da ilegalno napustim Zagreb nisu uspjela.

Najprije, veza preko autobusa za Žumberak u posljednji je čas zatajila, a o tome sam bio obaviješten tek pred samim autobusom.

Ni drugi pokušaj nije uspio, a umalo da nije i loše završio. Tada je sa mnom bilo još desetak ilegalaca. Svi smo bili odjeveni kao izletnici. Čitava grupa trebala je krenuti prema Zagorju. Oko deset sati ujutro sakupili smo se svi na Magazinskoj cesti s desne strane željezničkog podvožnjaka, s namjerom da se ukrcamo u teretni vlak, čiji su vagoni bili otvoreni i stajali na pruzi. Međutim, kako su podvožnjak i nasip bili čuvani, uskoro smo postali sumnjivi. U posljednji čas i sav zadihan prišao nam je, čini mi se, di'ug Jura Puklek i dao nam znak da se smjesta razidemo. Poslije smo saznali da su ilegalne veze sa Zagorjem bile prekinute i svi smo lako mogli upasti u klopku, pa je pravo čudo da tada nitko nije stradao.

Tek je treći pokušaj uspio.

Bilo je to 4. travnja 1942. U sedam sati ujutro, kako nam je bilo rečeno, morali smo se naći pred Tvornicom duhana, u Klaićevoj ulici, nas trojica ilegalaca: Dinko Tomičić, Vjekoslav Prpić i ja. Međutim, prva se dvojica nisu pojavila, pa je trebalo brzo popuniti njihova mjesta, kako bi se iskoristile pripremljene isprave i već organiziran način odlaska. Za to se pobrinuo drug koji je s nama držao vezu. Pojavio se s ilegalcem koji je sigurno nestrpljivo kao i ja čekao da krenemo iz Zagreba. Nikada kasnije toga druga nisam sreo, a saznao sam da je bio španjolski borac i po zanimanju stolar.

Nas trojica krenuli smo Primorskom ulicom i u njenom gornjem dijelu, preko puta orkve Sv. Blaža, ušli smo u kuću, spustili se u suteran, u prostoru krojačke radionice. Tu se našlo još nekoliko ilegalaca, koji su čekali na vezu za odlazak na oslobođeni teritorij.

Dan ranije zamijenio sam svoj novi kaput za iznošeni zimski polukaput s radnikom koji me je primio na spavanje u svoj stan u suteranu u Deželićevu prilazu (sada Prilaz JNA). Učinio sam to kako bi po svom vanjskom izgledu bio što više nalik na željezničara. U krojačkoj smo radionici, moj suputnik i ja, dobili željezničarsku bluzu i kapu, te nove isprave. Isprave svijetlocrvenkaste boje. U stvari, to je bio nalog izdan od Direkcije željeznica Zagreb, s potpuno izmišljenim imenom i prezimenom, iz kojeg se vidjelo

da smo upućeni na preuzimanje lokomotive u Srpske Moravice, tada samo Moravice.

Dobili smo i sva ostala potrebna uputstva, kako bismo se u novoj ulozi što lakše snašli. Posebno smo upozoreni da na kolodvor uđemo kroz službene prostorije, koje imaju pravo koristiti samo željezničari, jer tu nije bilo ustaške kontrole. Rečeno nam je da se u vlaku, po mogućnosti, smjestimo što bliže vratima vagona, kako bismo, u slučaju opasnosti, lakše iskočili. Upućeni smo kako da se ponašamo i što da odgovorimo na pitanja konduktera, kako bi po svom držanju bili što prirodniji i uvjerljiviji. Ništa nije zaboravljeno i u vezi s našim izlaskom iz vlaka na maloj stanici Donje Dubrave. Nakon izlaska iz vlaka trebali smo se javiti mladom prometniku koji dočekuje vlak, i to s javkom: »Ima li jaja na prodaju?«, a on nam je trebao potvrdno odgovoriti.

Tako smo se nas dvojica novopečenih »strojovođa« u službenim uniformama uputili na vlak, koji je iz Zagreba kretao u pravcu Sušaka u 12,30 sati, a stizao u Donje Dubrave oko 15 sati. Uspješno smo prošli kroz službene prostorije i našli se pred vlakom nešto prije odlaska.

Na moje veliko iznenađenje, kod zadnjih vagona prepoznao sam službene pratioce vlaka. Bili su to meni, kao i ja njima, veoma dobro poznati policijski agenti Jurčić i Kaftanić.

Obojicu su iz stare jugoslavenske policije preuzeli ustaše, kod kojih su i dalje radili. Iako je opasnost bila velika, nije se imalo kud, a odluku više nismo mogli mijenjati. Trebalo se pouzdati u naš novi izgled i u sreću. Svaka nervoza i nesmotrenost u takvim prilikama može se skupo platiti. Stoga sam pažljivo motrio u koji će vagon ući agenti. Kad sam pred sam odlazak vlaka zamijetio da ulaze u posljednji vagon kompozicije, nas smo dvojica ušli u prvi do lokomotive i zadržali se na samom ulazu.

Već smo prije bili upozoreni da se pregled vlaka i legitimiranje obično završava do Jastrebarskog. Sretna je okolnost bila da je vlak bio prepun i da je tako pregled isprava i prtljaga putnika bio usporen.

Međutim, naš susret s kondukterom nije bio baš ugodan. Pogledao nas je, izmjerio od glave do pete i zapitao kamo idemo. Odgovorio sam da idemo po lokomotivu u Moravice i predao mu putne isprave. Bio sam čvrsto uvjeren da sumnja u nas i u naše odgovore, ali nisam bio načistu da li se ne želi upuštati u rizik ili je možda povezan s partijskom organizacijom na željeznici. Za svaki slučaj obojica smo držali jednu ruku u džepu, kao da ga imamo na nišanu revolvera, i on se udaljio bez ikakve primjedbe, vrativši nam isprave.

Na putu do Donjih Dubrava bilo je i smiješnih situacija koje neću nikada zaboraviti. Naša prezimena nisu bila obična, ono što bi se reklo svakidašnja, i moj suputnik nikako nije mogao zapamtiti svoje nove ime i prezime, pa sam ga morao neprekidno na to podsjećati. No, vrhunac neprilika nastao je kada su nas putnici pozvali da popravimo neki manji kvar na ulazu vagona. Neko sam se vrijeme kolebao i mislio šta da radim, kad se u takve stvari baš ništa ne razumijem. Ipak, odlučio sam da nekako popravim kvar, kako ne bih izazvao sumnju. Pogledao sam to mjesto i nasumce povukao ni sam ne znam što i, na svoju veliku sreću, kvar je bio uklonjen. Ova je slučajnost potvrdila naše željezničarsko znanje i tada su počela pljuštati uobičajena pitanja o zakašnjenju i slično.

Vrijeme je prolazilo i polako smo se približavali maloj stanici Donje Dubrave. Naše gotovo prazne kovčege, s veoma malo osobnih stvari, izgurali smo naprijed do samih izlaznih vrata. Čim je vlak stao, iskočili smo iz njega i ne okrećući se, krenuli sasvim mirno prema izlazu. Mladi otpravnik vlakova stajao je pred stanicom. Prišao sam mu i usput izgovorio riječi javke: »Ima li jaja na prodaju?« Neprimjetno je potvrdio i tiho odgovorio da se ne zadržavamo i da odmah produžimo prema mjestu. Uputili smo se dalje i nismo se okretali sve dok nismo čuli da je vlak krenuo.

Bio je to za mene istodobno uzbudljiv i radostan događaj: ne samo što sam se oslobodio neposredne opasnosti, nego sam shvatio da nisam sâm i bepmoćan, već da sam dio organiziranog naroda koji vodi računa o svakom svom borcu.

Krenuh smo prema zaseoku, kako nas je uputio mladi željeznički prometnik. Na putu nam se pridružio nepoznati mladić, naša daljnja veza. Po njegovim uputstvima došli smo do jedne kuće, u kojoj smo se kraće vrijeme zadržali i preobukli. Naše željezničarske uniforme vratili smo u kovčege, kako bi se ponovno službenim kolima vratile u Zagreb i poslužile drugim ilegalcima, a mi smo krenuli put rijeke Mrežnice. Naš se pratilac sporazumio s čovjekom iz mlina na drugoj obali da nas preveze čamcem. Napokon, ukrkali smo se u mali čamac i za kratko vrijeme bili smo na sigurnom teritoriju, na oslobođenom području Korduna.

Prema dobivenim uputama, krenuh smo prema Perjasici i već navečer stigli do prve partizanske jedinice. Kad se završila lokalna neprijateljska ofenziva, prebačen sam u selo Ljupču, gdje se nalazio štab bataljona, čiji je komandant bio Slavko Klobučar-čort. Čekao sam na raspored i nekoliko dana poslije toga bio sam u partizanskoj jedinici koja je operirala u plaščanskoj kotlini.

Na željezničkoj stanici Donje Dubrave postavljena je spomen-ploča, na kojoj je uklesano da je to bio jedan od značajnih punktova preko kojeg se ilegalno kretalo na oslobođeno područje Hrvatske.

Danas, nakon toliko godina, svaki put kada se približim toj maloj željezničkoj stanici, nastojim iz jurećeg vlaka pročitati sadržaj spomen-ploče i tako izraziti zahvalnost drugu Zvonku Hršaku koji je, nešto kasnije, bio uhvaćen i strijeljan, pa je tako žrtvovao sebe da bi nas mnoge doveo do slobode.

Ivan Dorčić

PONOVRNO U PARTIZANE

Sjećam se dobro da je 29. veljače 1944. bilo svježije i nakon snježne zime prvi put se osjetilo približavanje proljeća. Poslije petnaest dana, koje sam do tada proveo u njemačkom zarobljeništvu, živnuo sam, usprkos hladnoći i gladi, još umoran od svakodnevnog pješaćenja i trčanja u zarobljeničkoj koloni, jer se približavamo Zagrebu. U mislima mi lete sjećanja iz vremena kad sam prije odlaska u partizane ilegalno radio u skojevskim grupama, rasturao i čitao vijesti i drugi propagandni materijal iz zagrebačke ilegalne tehnike, prikupljao novčane priloge za Crvenu pomoć, skupljao i otpremao sanitetski materijal, i kao rukovodilac udarne trojke održavao precizno točne sastanke sa članovima trojke i s »višom vezom«.

Promicale su mi pred očima slike iz ustaškog zatvora na Trgu N«, gdje me mlatilo dvadesetak agenata koji su me, zbog nedostatka dokaza da pripadam udarnim skojevskim grupama, konačno pustili kući. Pred oči su mi dolazili i likovi Pavia Roderà, Zdravka Vinčeka, Nevenke Klačnje, Nade Zemve, Ivana Ožega i drugih s kojima sam bio povezan u grupi SKOJ-a Poljoprivredno-šumarskog fakulteta prije odlaska u partizane. Naročito sam živnuo jer su tu i moji roditelji i sestre, koji u tom času i ne slute da se približavam Zagrebu kao zarobljeni partizan.

Među zarobljenim drugovima najuže sam drugovao s Domijanom-Belim iz crikveničkog Kotarskog komiteta SKOJ-a i Milčetićem, predsjednikom USAOH-a za Hrvatsko primorje. S Domijanom sam se neposredno pred Zagrebom još jednom dogovorio, kako bismo trebali bježati iz kolone u Zagrebu. Domijan je imao u Zagrebu tetku, a ja roditelje.

Kolona od 56 partizana zarobljenika izašla je iz vlaka na kolodvoru u Zagrebu oko 17,30 sati. Jedan oficir i desetak vojnika žandarmerije požuruju nas da izađemo iz vagona i svrstavaju nas u stroj.

Naša kolona izglednija, prozebla, u poderanim uniformama ili u civilnim odijelima, vukla se polako preko Tomislavovog trga, te Mihanovićevom i Gajevom ulicom. Na pola puta, između Mihanovićeve ulice i tadašnjeg Jelačićevog trga, nalazila se njemačka komandantura. Naša je kolona stala na desnoj strani Gajeve ulice, gledano od Mihanovićeve ulice do ugla Gajeve i Katančićeve ulice.

U glavi mi bubnja i misli mi strelovito lete. Teško mi je donijeti odluku da li da bježim, da se izložim riziku da me Nijemci i ustaše uhvate, isprebija-

ju i vješaju. Da li bih time i svoje roditelje i sestre izložio velikom zlu, zatvorima i logorima? Donekle me umiruje činjenica da Nijemci ne znaju moj pravi identitet, za njih nisam Ivan Dorčić, već Ivan Stašić, takav dokument sa slikom oni imaju od časa mojeg zarobljavanja. Za moje pravo prezime znaju samo moji drugovi iz kolone Domijan i Milčetić. A što ako Nijemci na saslušanju otkriju moje pravo ime? Pa i moju sliku na dokumentu i novo prezime mogli bi Nijemci provjeriti preko imena Stašića, kojih je nekoliko živjelo tada u Zagrebu. Sve se to rojilo u mojoj glavi čitav jedan sat.

Njemački oficir izašao je oko 18,30 sati iz njemačke komande, gdje je morao pedantno predati papire i spisak »bandita«. Naređenje da se čelo kolone, koje je u Gajevoj okrenuto u pravcu tadašnjeg Jelačićevog trga, okrene prema kolodvoru. Svaki zarobljenik prolazi pored ugla Gajeve i Katančićeve ulice, te polazi za čelom kolone. Njemački stražari ovog puta nisu suviše pedantni, ne prave isti luk kao i kolona, već sačekuju da se cijela kolona usmjeri prema kolodvoru.

Dolazi uskoro i na mene red da pođem do ugla Katančićeve ulice. U tom trenutku šapnem svom parnjaku Domijanu da je sad najpogodniji trenutak za bježanje. Međutim, Domijan oklijeva i ostaje. Neopazice, brzo mu predajem deku, te iskočim u zaokretu u Kaitančićevu ulicu. Tada je baš padao sumrak. Bilo je ipak vidljivo toliko da me je mogao zamijetiti stražar pred komandom, ili prolazeći ustaše. Ali, nitko na mene nije obraćao pažnju.

Poslije rata saznao sam od Milčetića da su prvo prozivanje i prebrojavanje nakon toga Nijemci obavili u logoru na Kanalu. Čim su vidjeli da me nema, saslušavali su Domijana i Milčetića. Jedan od njih je rekao da imam u Zagrebu roditelje, ali nisu dali moj pravi identitet. Zbog toga kolona nije dva dana krenula dalje. Nijemci i ustaše nastojali su mi ući u trag, ali nisu uspjeli. Kolona kreće dalje bez mene u logor na beogradsko Sajmište i zatim u Buchenwald, krajnje odredište za zarobljenike do kraja rata.

S obzirom na to da sam ranije živio u Zagrebu, nije mi bilo teško kretati se. Ali bio sam bez i najbeznačajnijeg papira o svom identitetu. U to doba ustaše su stalno legitimirale i hapsile pojedinačno, ili u racijama. Uzdao sam se u sreću i u mračne ulice kroz koje sam prolazio. Iz Katančićeve ulice presjekao sam Zrinjevac, prošao Matičinom, Boškovićevom i Palmotićevom ulicom, te Ribnjakom i Gregorijančevom ulicom. Stalno uz mračniji dio ulica i parkova.

PRED KUĆOM NA SVIBOVCU

Došao sam tako do Šalate, do Svibovca. To je kratka ulica, s dosta živim prometom stanovnika, koji sa Šalate silaze stubama do današnje ulice Moše Pijade. Sakrio sam se iza grmlja, odakle se vidi prolaz za stube i ulaz u zgradu na Svibovcu broj 7 gdje stanuju moji roditelji.

Bilo je već prošlo 19 sati, ulica je bila u mraku, s tek po kojom svjetiljkom, a nitko od mojih nije prošao. Približavao se i policijski sat. Odlučio sam se popeti do stana mojih roditelja, na mansardi dvokatne kuće. Brzim, ali tihim koracima popeo sam se do stana i preneražen zastao, čuo sam razgovor mog oca sa susjedom iz drugog kata, koji je radio u policiji: Nisam imao kuđ, jer je postojala opasnost, ako siđem, da se sretnem s policajčevom ženom iz drugog kata i ustaškim satnikom iz suterenskog stana.

Znao sam točan raspored stana; vrata kuhinje su zimi najčešće zatvorena, a hodnik je dijeli od ostalog dijela stana. Razgovor se vodio u kuhinji, uz zatvorena vrata. Zazvonio sam, izašla je mlađa sestra Lina. Dao sam joj znak da šuti i da pozove majku te da ponovno zatvori vrata kuhinje. Došla je i mati, iznenađena što me vidi, i upita me: Jesu li te pustili? Ona je već znala da su me Nijemci zarobili. I njoj sam dao znak da šuti. Prošao sam hodnikom u susjednu sobu. Policajac je i dalje pričao s mojim ocem. Na očev upit tko je bio na vratima, majka je rekla da je to bila Linina prijateljica.

U stanu sam bio sakriven gotovo dva mjeseca. Cijelo vrijeme imao sam nešto povišenu temperaturu, ali to nije bilo opasno. Sestru Petru sam zadužio da uhvati vezu sa skojevskom organizacijom na Poljoprivrednom fakultetu.

SKOJ na Sveučilištu u to je vrijeme doživio niz provala, veći dio studenata otišao je u partizane, pa mi je poručeno da se do daljnega strpim. S obzirom na stalnu opasnost od policijskih racija i pretresa po stanovima, naročito u travnju 1944, požurivao sam da se nađe veza. Ali sve je zapelo, nikako da se izvučem iz Zagreba.

Znajući da je Josip Grahalić, prijatelj mojih roditelja, aktivist NOP-a, poslao sam svoje roditelje k njemu da mu objasne moj položaj zarobljenika u bijegu, te da ne mogu uhvatiti studentsku vezu. On je tada bio član Mjesnog komiteta KPH za grad Zagreb. Jako se iznenadio i shvatio težinu mojeg položaja. Istog popodneva roditelji su se vratili radosni, s karakteristikom za moj i sestrin odlazak u partizane. Sestra i ja smo odmah isto veče obavili sve pripreme za odlazak.

Da ne bih kloparao cipelama prilikom silaska stubama obložio sam donove gumenim flekicama i uz diskretno promatranje stubišta od strane mojih sestara, brzo sam se spustio stubištem do ulice. Nitko me nije zapazio, čak ni malodobna kćerka policajca, koja je tog časa bila na ulici.

U društvu s ocem i mojom sestrom Petrom sišao sam Vončininom ulicom do Vlaške, gdje nas je čekao Grahalić. Tramvajem smo se vozili do Dubrave. Na tramvajskoj stanici agenti su legitimirali putnike. Ja sam se spretno pomiješao s putnicima koji su već bili legitimirani. Ne znam da li bi mi tada pomogao studentski indeks, jedini dokument koji sam imao. Iz tramvaja su izašli moj otac, sestra i Grahalić, koji nas je nakon nekoliko stotina metara predao prvom kuriru, a on se vratio u Zagreb.

Iz Dubrave smo krenuli s kantama za mlijeko i košarama u rukama, što bi nam u opasnosti moglo poslužiti kao izlika da idemo u nabavu mlijeka i ostalih namirnica.

Sunce je već zalazilo. Sesvete su nam ostale s lijeve strane. Tu se moj otac odvojio od nas. Kretali smo se dalje u pravcu Ivanje Reke. Ja i sestra nismo bili sami, u koloni, s velikim rastojanjem, bilo nas je oko 15 budućih partizana. Sve u grupicama po dvojica trojica, netko u civilnoj odjeći, a netko u avijatičarskoj ili željezničarskoj uniformi.

Nije to kretanje išlo potpuno glatko. Pred nekim manjim selom ugledali smo ustaške oružnike; skrenuli smo u selo i pred kućom pitali seljake imaju li za prodaju mlijeko i jaja.

Izvukli smo se iz sela i produžili. Pred Ivanjom Rekom, kamo smo stigli u sumrak, zamijetili smo neke ljude kako oprezno izviruju. To su bili prvi

naoružani partizani i terenski radnici na koje smo naišli i oni su prihvatili cijelu našu grupu. Tada smo noću prebačeni preko Save i vodič nas je predao drugom vodiču. Svaki vodič je žurio da što prije prijeđe zadanu rutu.

Bilo je to teško pješaćenje po močvarnom terenu i šumama. Meni je posebno teško palo to pješaćenje, iako sam i ranije kao politički radnik pješaćio i po pedeset kilometara. Ali, ipak pošto sam stalno imao malo povišenu temperaturu i bio dugo vremena u zatvorenom prostoru, izgubio sam kondiciju. Od Zagreba do Čazme je bilo oko 70 kilometara; poslednje kilometre sam jedva izdržao i tako se dovukao do rasporeda u Drugu moslavačku brigadu.

Čim sam stupio u jedinicu, brigada je upravo držala konferenciju po četama o proteklim borbama.

Napadali smo mnoga ustaška, domobranska i njemačka uporišta. Ponekad smo se borili i protiv Čerkeza (to je bio naziv za ruske vojnike koji su iz njemačkog zarobljeništva prešli u armiju Vlasova, koja se borila protiv partizana). Zato smo pored redovnog uvježbavanja za partizansko ratovanje uvježbavali, a i primjenjivali, plotunsku obranu protiv čerkeske konjice. Ustaše su uglavnom pripadala Crnoj bojni, pod komandom Bobana ili lokalnoj ustaškoj miliciji.

U pokretu smo bili svakodnevno. Prosječno smo dnevno prelazili oko 35 kilometara do mjesta borbe i još toliko natrag. S obzirom na veliku blizinu Zagreba, Bjelovara, Križevaca, Koprivnice i dviju pruga, uvijek smo bili u borbenom kontaktu s neprijateljem. Ponekad smo rušili prugu Zagreb—Beograd, Zagreb—Koprivnica, kao i mostove.

Naša brigada bila je naizmjenično ili u napadu ili u zasjedi. Borbe smo vodili za uporišta Nartu, Gradec, Koprivnicu, Križevce, Veliku Pisanicu, Veliki Grđevac, Kloštar Ivanić i za manja sela. Kretali smo se u borbenom poretku uglavnom na sjever do Koprivnice i Đurđevca, na zapad do bjelovarske pruge, na istok do Daruvara, a na jugu nas je ograničavala pruga Zagreb—Beograd i rijeka Sava.

Posebno su mi ostale u sjećanju borbe kod Mikleuša u blizini Čazme, Štefanja, Zrinjskog Topolovca i Kloštar Ivanića. Kod ovog posljednjeg mjesta bio sam 22. srpnja 1944. u rano jutro, prilikom povlačenja, teško ranjen u nogu. Ustaško uporište, koje smo napadali, branilo je tri do četiri stotine ustaša. S obzirom na jako utvrđene točke u centru naselja, oko mlina i crkve, nismo u toku noći mogli zauzeti uporište, te smo zbog blizine Zagreba i mogućnosti da neprijatelj nastupi s tenkovima, motorizacijom i avijacijom, morali napustiti položaj.

BOLNICA U SUMI

Liječnička pomoć pružena mi je u divizijskom sanitetu. Rana je bila teška, prouzročena mitraljeskim mecima. Počela se brzo širiti gangrena. Nakon prve injekcije i previjanja, prebačen sam seljačkim kolima u pravcu Čazme, a poslije i dalje, do partizanske bolnice »Nova konspiracija«, duboko u šumama Podgarića. Od mjesta ranjavanja pratila me je moja sestra Petra, koja je tada bila u sanitetskom osoblju brigade, ali do same bolnice nije ni ona, iako partizanka, smjela naprijed. Tada su me preuzeli i nosili do bolnice

posebni borci zaduženi za dopremu do same bolnice, i od tog mjesta nitko osim njih nije smio kročiti u šumu.

Bolnica je bila drvena jednokatnica, zaklonjena gustim drvećem i za tadašnje uvjete dobro opremljena. Imala je čak i električno osvjetljenje, rentgen i druge najnužnije aparate. S obzirom na dugotrajni transport, koji je trajao preko 23 sata, liječnici su mi predočili stanje rane. I da mi nisu u posljednji čas, zadnjih desetak minuta, amputirah natkoljenicu, postojala je smrtna opasnost. U toj bolnici ostao sam svega dva dana, jer se očekivala nova neprijateljska ofenziva.

Svi teški ranjenici, kao i ja, morah su se evakuirati u sigurnije bolnice u Slavoniji. Rana je bila velika, bolovi neizdržljivi, te sam povremeno dobio efikasne injekcije za ublažavanje bolova. Pratio nas je i štitio jedan partizanski odred. Prebacivali smo se seljačkim kolima samo noću i tako došli, preko današnjeg Miokovićevo i Voćina, u područje Papuka. Tu su me preuzeli iz seljačkih kola i nosilima me prenijeli preko besputnog terena do bolnice, koju je vodio dr Koporc sa svojim osobljem. Tada sam sreo i kolegicu s fakulteta Vilmu šošarić, koja je bila komesar te bolnice.

Nakon više od mjesec dana od ranjavanja, pripremah su me za evakuaciju u Italiju. Na jednoj livadi, udaljenoj desetak kilometara od Voćina, bio je uređen privremeni aerodrom. Kasno popodne nosili su nas do tog mjesta i do kasno u noć iščekivali smo avione. Saveznički transportni avioni, neaoružani i bez lovačke pratnje, stigli su nakon jednomjesečne pauze, istovarili oružje, opremu, odjeću, obuću i hranu, a utovarili nas, teške ranjenike. To mi je bio prvi let avionom u životu.

Avionom smo preko bosanskih planina i Jadranskog mora, nakon dva sata leta, stigli u Bari. Bilo je to 1. rujna 1944. u jutro. Preuzelo nas je naše sanitetsko osoblje i prebačen sam u jednu od brojnih bolnica u mjestu Gravina u južnoj Italiji. Od tada sam bio u sigurnim rukama naših i engleskih liječnika. Moja sestra Petra, koja je ostala i dalje u brigadi, prilikom oslobođenja Pitomače u jesen 1944. javila je mojim roditeljima u Zagreb da sam ranjen i da sam oputovao u kraj gdje cvatu limuni i naranče.

U travnju 1945. godine u bolnici, u kojoj sam se oporavljao, vršeći dužnost komesara radne čete bolnice, pojavili su se Jurica Knez i Pipo, drugovi iz okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje. Iznenadili su se vidjevši me, jer su me nakon zarobljavanja tražili od Nijemaca u zamjenu, ali me Nijemci nisu mogli naći, te su pretpostavljah da sam poginuo. Tada sam bio u bijegu a poslije ponovno u partizanima, gdje sam i ranjen. Nakon toga sam određen za sekretara Kotarskog komiteta KPH za otok Krk. Iz Barija sam oputovao 1. svibnja 1945. u domovinu, gdje sam nastavio svoj partijski rad u Hrvatskom primorju koji sam prekinuo kao član Okružnog komiteta SKOJ-a za Hrvatsko primorje.

U PARTIZANE

Sve je govorilo da ću morati uskoro napustiti Zagreb. Ne znam tko mi je to prvi saopćio, da li »Dugi«¹ ili »Crni«?² Najprije je odlučeno da predam sve veze u Zagrebu, i da se smjestim u stan obitelji Gortan.

Predavanje veza trajalo je nekoliko dana, pa sam gotovo svakodnevno, bez obzira na opasnost, izlazio u grad.

Bilo je svakakvih nepredviđenih susreta. Tako sam jedno jutro imao dogovoren sastanak s »Crnim« na uglu Maksimirske i Bukovačke ceste. Tamo smo naletjeli na policijsku zasjedu. Čim su nas ugledali, ustaški policajci su pripucali. Na sreću bili su neprecizni. »Crni« kroz neke kukuruze, a ja preko dvorišta i plotova, uspjeli smo pobjeći.

čekao sam na propusnicu i legitimaciju. Nakon nekoliko dana u stanu Gortanovih našli smo se »Tarzan«,³ »Vego«,⁴ Zorka⁵ i ja. Povremeno su nas posjećivali naši drugovi »Seka«⁶ i Zvonko.⁷ Tu smo, čekajući dokumente, saznali za hapšenje drugarice Anke⁸ i pročitali jedno njezino pismo iz zatvora.

Konačno smo dobili dokumente. Moja legitimacija i propusnica glasile su na ime Milan Stakić, — tako se zvao jedan moj prijatelj koji je umro nekoliko godina ranije. U grupi, bilo nas je devetoro, krenuli smo vlakom do željezničke stanice Virovitica-grad. Sa sobom smo nosili karakteristike i jedno pismo za druga »B«.

Putovanje je prošlo bez ikakvih teškoća iako su nam ustaše tri put pregledavali dokumente. Iskricali smo se u rano jutro na željezničkoj stanici Virovitica-grad.

U magleno jutro krenuli smo put sela Lončarice gdje je, prema dogovoru, trebalo da nas sačeka jedan drug zadužen za održavanje veza.

Nedaleko od željezničke stanice, u dvorištu neke poveće zgrade, opazili smo različitu vojničku opremu. Ispred zgrade u jarku sjedio je stražar domobran, držeći pušku među nogama, i drijemao. Ta domobranska »budnost«

¹ »Dugi« — Josip Kulušić

² »Crni« — Joža Manolić

³ »Tarzan« — Milan Čntölic

⁴ »Vego« — Zvonko Vedrina

⁵ Zorika Đermanović-Prođanović

⁶ Fadila Bilal

⁷ Zvonko Kirac

⁸ Arika Ljubić

kao da nam je ulila nešto više povjerenja. Tiho, dvoje po dvoje, prošli smo pored stražara, natovareni paketima. Izgledali smo kao nakupci. Tako smo se i dogovorili da kažemo, ako bi nas presrela ustaška ili domobranska patrola.

Ponavljao sam u sebi lozinku za vezu koja će, kako nam rekoše još u Zagrebu, stići »odozgo«.

Nakon nepunog sata hoda, na rubu nekog šumarka spazili smo grupu domobrana na konjima. Prvi ih je ugledao Milan. Nakon kratkog savjetovanja, u hodu, dogovorili smo se da krenemo prema njima. Napokon, nismo ni imali kud, jer nas je put vodio pravo na njih, preko jedne livade.

Nakon kraćeg zastoja, domobranska patrola krenula nam je u susret. Prvi su prošli pored nas, gotovo i ne obraćajući nam nikakvu pažnju. Ali, jedan od posljednjih zaustavio je konja i obratio se dvjema drugaricama, kojih je bilo četiri u našoj grupi...

— Kamo ćete, cure?

— Idemo u Lončaricu, mijenjati robu za hranu, — odgovorila im je hladnokrvno Zorka.

— Zar vas nije strah?

— Čega da se bojimo? — upitali smo gotovo jednoglasno.

— Odakle ste vi kad ništa ne znate? — začude se domobrani koji su se u međuvremenu skupili oko nas. Neki su se vratili, činilo mi se, privučeni započetim dijalogom s drugaricama iz naše grupe. Netko im reče da smo iz Zagreba.

— Vidi se, vidi, da vi ništa ne znate. Partizani su noćas bili u Lončarici,

— stručno nam je objašnjavao jedan domobranski podoficir, vođa patrola.

— Tamo su održali miting — dodao je.

Kod spominjanja partizana svi smo bili radosno uzbuđeni glumeći i dalje naivne Zagrepčane koji su došli mijenjati robu za hranu.

— Pa nije moguće, partizani! — čudili smo se. — Da idemo dalje ili ne?

— tobože smo se skanjivali pred njima.

Jedni su bili »za«, a drugi »protiv« našeg odlaska. Ipak, na kraju smo se »složili« da idemo, pa »šta bilo da bilo, jer — treba jesti...«

Krenuli smo. Domobrani su nas neko vrijeme pratili pogledom. Za svaki slučaj, drugarice su im mahnule rukom. Zašli smo u šumarak iz kojega su malo prije oni izašli. Put je šumarkom vodio prema Lončarici. Sada smo se već mogli šaliti na račun domobranske »dovitljivosti«. Bili smo sigurni da svakog časa možemo očekivati susret s drugom koji nas čeka negdje na putu. I zaista, kad smo se popeli na neku malu uzvisinu, na gomili drva pored puta sjedio je čovjek. Nama se odmah učinilo da nije ovdašnji seljak. Kao da nekog očekuje.

Kad smo se približili, ustao je, s rukama u džepovima, i upitao nas: »Da li je otišao vlak za Zagreb?« Ja sam mu odgovorio: »Jeste, već odavno, vi ste zakasnili«.

Poletjeli smo k njemu i stali ga grliti. No, on se nešto otimao. Još nije bio siguran jesmo li oni »pravi«, kako je kasnije pričao. Bilo nam je malo krivo zbog njegove nepovjerljivosti. Promatrali smo ga oduševljeno, onakvog visokog, preplanulog od sunca i vjetrova, neobrijanog i mokrog do koljena od jutarnje rose. A on je nas još pomalo nepovjerljivo mjerio jednoga za drugim.

Započeo je prilično nategnut dijalog o općim temama: kada smo krenuli, kako smo putovali, na kojoj smo stanici sišli (kao da smo mogli sići na nekoj drugoj osim virovitičke), itd. Tek kad sam mu pokazao pismo i pitao za druga Brzog — Paju Gregorića — razbilo se nepovjerenje i ubrzo razvio srdačan razgovor kao između starih dobrih znanaca. Bio je jedan od ovdašnjih đaka ili studenata. Bolestan na plućima, pa nije bio u odredu. Ispričao nam je, gotovo se ispričavajući, da radi »po liniji narodnooslobodilačkih odbora«. Malo ga je uzбудila naša priča o susretu s domobranskom patrolom i posadom na izlasku iz željezničke stanice. U nekoliko navrata nešto je bilježio, skretao s puta prema nekim stablima i nešto baratao oko njih. Mi smo sve to promatrali s interesom, ne pitajući ništa, nagađajući da je sve to neka partizanska signalizacija.

Skrenuli smo s puta u Lončaricu prema selu Dapčevici. Usput smo pričali o životu u Zagrebu. Drug koji je radio »po liniji narodnooslobodilačkih odbora« pričao nam je partizanske dogodovštine.

— Došli su drugovi iz Zagreba! — brzo se pronio glas kroz selo Dapčevicu. Smjestili su nas u dvije seoske kuće. Mene je zapala ona u kojoj je živio sa svojom obitelji predsjednik mjesnog narodnooslobodilačkog odbora.

— Jedite, djeco i odmorite se, znam da vam Pavelić nije dao mira — nudila nas je domaćica.

A kad je u kuću ušao domaćin, odmah nas je neposredno i srdačno pozdravio:

— Zdravo drugovi, stigli ste? Ode Pavelić do đavola kad ste vi, Zagrepčani, počeli dolaziti kod nas — govorio nam je kroz smijeh.

Sutradan izjutra probudilo nas je puškaranje i komešanje stanovništva.

— Ustajte, ide banda, — probudio nas je domaćin. — Pale Lončaricu! Dat ću vam vodiča da krenete svojim putem! Vi krenite što brže a ja ću sa svojim narodom u šumu.

Oprostili smo se od druga koji je radio »po liniji narodnooslobodilačkih odbora« i krenuli s novim vodičem. Taj naš je prebacio u štab II operativne zone, koji se u to vrijeme nalazio na području između Zajla i Zvečeva.

Krešimir Gr edelj

U SKOJEVSKOJ GRUPI

SKUPLJANJE CRVENE I NARODNE POMOĆI

Godine 1934. počeo sam pohađati četverogodišnju zanatsku školu, a završio sam je 1938. godine. Izučio sam kovinotokarski zanat i kao mladi radnik radio sam u Željezničkoj radionici u II odjelu (alatnica). Moj brat Janko, koji je u to vrijeme već bio izgrađeni komunist, utjecao je na mene da se razvijem u progresivnom duhu; upućivao me je što treba čitati radi podizanja svog ideološko-političkog nivoa.

Po svom socijalnom položaju (bilo nas je osmero djece — četiri brata i četiri sestre, a otac je umro 1925), svi smo se u obitelji opredijelili za revolucionarni radnički pokret. Starija sestra Danica (kasnije supruga Josipa Cazija) također mi je proširivala horizonte. Govorila mi je o borbi radničke klase i svih radnih ljudi pod vodstvom Partije za ostvarenje svijetle perspektive, tj. oružanom borbom srušiti buržoasku vlast i uspostaviti nove, pravedne društveno uređenje — socijalizam. U to vrijeme ona je bila u sindikatu URSS-a.

Za vrijeme španjolskog građanskog rata davao sam i prikupljao novčane priloge za Crvenu pomoć za obitelji drugova koji su bili dobrovoljci u tom ratu, kao i za ostale progonjene borbe radničkog pokreta u zemlji. Naime, u Željezničkoj radionici u II odjelu za sakupljanje Crvene pomoći zadužio me je Slavko Kolar. Kad su radnici primali mjesečne plaće obilazio sam drugove u tokariji za koje sam znao da su simpatizeri Partije i revolucionarnog radničkog pokreta. Svaki od njih je davao prema svojim mogućnostima. Sakupljeni novac predavao sam Kolaru. Ovaj zadatak sam obavljao do kraja 1941. godine. Nakon okupacije Crvena pomoć preimenovana je u Narodnu pomoć. Sjećam se da je nakon okupacije aktivnost ilegalnog rada u Željezničkoj radionici bila vrlo intenzivna.

IVICA MELEŠ FORMIRA SKOJEVSKU GRUPU

Kao omladinac bavio sam se i nekim sportskim granama (planinarenje, skijanje). Kao takav pristupio sam sportskom klubu »Grafičar«. To je, u stvari, bilo radničko sportsko društvo, a njegovi članovi najviše su dolazili iz društva »Prijatelj prirode«. Budući da sam bio željezničar, u »Grafičaru« nisam bio ukopčan u intenzivniji politički rad. Osjećao sam veću političku aktivnosti u društvu »Prijatelj prirode«. Naime, na izlet'ima u grupama od pe-

desetak drugova (Sljeme, Ponikve, Samoborsko gorje) istupali su stariji drugovi koji su nam govorili o radničkom pokretu, o situaciji u zemlji i svijetu. Sjećam se da nam je govorio Slavko Razdraz i drugi čija sam imena, na žalost, zaboravio. Izlaganja drugova otvarala su nam nove horizonte, pa smo, politički se izgrađujući, mogli intenzivnije politički djelovati.

Iz »Gračara« sam pristupio u »Ski klub slalom« (Primorska br. 2). Dolaskom druga Ivica Meleša u taj klub otpočela je živa politička aktivnost među omladincima. Organizirane su i zidne novine. Meleš nam je sugerirao o čemu treba pisati, a prekucavali smo i pojedine važnije članke iz partijskih listova, zatim obavijesti o borbi radnika u pojedinim poduzećima za bolje uvjete rada i drugo. U toj aktivnosti bio sam u direktnoj vezi s Melešom i Dragom Mihaljevićem.

Jednom je Meleš rekao, poslije propasti stare Jugoslavije, i kad je zemlja već bila okupirana, da nas trojica sačinjavamo skojevsku grupu. Bilo je to u ljeto 1941. godine. Tu obavijest sam shvatio tako da sam primljen u članstvo SKOJ-a.

Stvaranjem tzv. NDH klubu je pridodat ustaški povjerenik Govekar. Odmah je zabranio izlaženje zidnih novina. Stoga je naša aktivnost poprimila drugu formu. Meleš nam je davao partijske propagandne materijale, pa smo ih dijelili smpatizerima NOP-a u klubu, jer smo kao skojevska grupa svojom djelatnosti politički uticali na njih.

REZANJE TELEFONSKOG KABELA

Na jednom sastanku skojevske grupe Meleš je kazao da je grupa dobila zadatak da prereže telefonski kabel blizu rampe na Selskoj cesti. Na jednoj livadi nalazio se telefonski šaht, forme željeznog okvira promjera od 1 m. Sva trojica smo došli u sumrak na to mjesto, digli željezni poklopac. Zatim smo, Meleš i ja, ušli u rupu i pilom za željezo prepilili debeli telefonski kabel koji je vodio telefonske linije za Ljubljanu. Mihaljević je, dok smo mi to obavljali čuvao stražu. Imao je i pištolj koji je donio Meleš i za tu svrhu mu ga dao. Nakon prekida kabela smo se razišli.

Sjećam se da je to bilo u rujnu 1941. godine. Meleš je stanovao nedaleko od tog šahta, pa je sutradan vidio da se na tom području kreću ustaše i policija. Pronašli su mjesto gdje je kabel prerezan. Dok tu liniju nisu popravili izvjesno vrijeme nije funkcionirala telefonska veza s Ljubljanom.

DOGOVOR ZA SABOTAŽU

U rujnu 1941. godine moj brat Janko, tada je već bio u ilegalnosti, sazvao je sastanak u jednoj maloj uličici pokraj Miramarske ulice u stanu jednog aktivista. Na tom sastanku bilo je 5 do 6 drugova, a među njima moj brat Janko, Ahmet Kapetanović, ja i ostali drugovi čijih se imena, na žalost, više ne sjećam. Svrha sastanka je bila da se organizirano pristupi sabotazama u proizvodnji, tj. da svaki drug na svom radnom mjestu sabotira. Zatim nam je skrenuo pažnju na pojedince koji su neprijateljski raspoloženi prema NOP-u. Naglasio je da ih se čuvamo da nas ne zamijete kad budemo vršili sabotaze li kad skupljamo novčane priloge za Narodnu pomoć. Zatražio je da mi, pri-

sutni na sastanku, utječemo na drugove simpatizere Partije i NOP-a da i oni vješto sabotiraju na svojim radnim mjestima. Sastanak je urodio plodom. Drugovi su sabotirali. Na primjer, bacali su vrijedne materijale, koji su bili neophodni za rad, u kanale. Stoga je proizvodnja kasnila.

JANKOVA SMRT

Janko je bio uhapšen u lipnju 1941. godine. Međutim, na saslušanjima ništa nije priznao. Budući da ga ustaška policija nije imala čime teretiti pušten je na slobodu. Nakon izvjesnog vremena obavijestili su ga drugovi da će biti ponovo uhapšen. Stoga je po direktivi Partije prešao u ilegalnost i otada je prenosio partijsku štampu i drugi propagandni materijal. Kasnije je radio u tehnici CK KP Hrvatske sve do 23. prosinca 1941. godine. Tada ga je u Klaićevoj ulici br. 17, zajedno s dvojicom drugova izenadila ustaška policija. U borbi je Janko bio teško ranjen. Prevezen je u bolnicu na Vinogradskoj cesti gdje ga je jedan ustaša mučio, pa je umro u najvećim mukama. Za narodnog heroja proglašen je 5. srpnja 1951. godine.

Ivica Meleš je početkom 1942. godine otišao u partizane. Kasnije je to isto uradio i Drago Mihaljević. Međutim, ja sam i dalje bio zaposlen u Željezničkoj radionici.

Zbog hapšenja mnogih aktivista na željeznici, a mnogi su pošli u partizane, ostao sam nepovezan. Moji drugovi Slavko Kolar i Mamula bili su strijeljani, a Matković je partijskim vezama napustio Zagreb i došao na slobodni teritorij. Kraj rata dočekao sam u Zagrebu na istom radnom mjestu. Tada sam izabran za radničkog povjerenika u II odjelu (alatnica). Kao povjerenik brinuo sam o radnicima i njihovim potrebama, a bio sam i u odboru sindikalne podružnice. Primljen sam u KP 20. listopada 1945. Tako se tek u slobodnoj zemlji ostvarila moja davna želja da budem član Partije. To mi je dalo poticaj za radikalni rad na funkcijama koje sam obavljao.

Vera Klancir-Čosić

ILEGALNI RAD NA TREŠNJEVCI

Godine 1936. sam se zaposlila u tekstilnoj tvornici »Hermann Pollack«. Bilo mi je 15 godina. Iste godine učlanila sam se u URSS-ove sindikate — sekciju tekstilaca. U spomenutoj tvornici bila sam povezana sa slijedećim drugovima: Rafael Kranjčec (poginuo u NOB-u) i sestra Mara Šener (živi u Zagrebu), Valter Šener (živi u Zagrebu), Ivica Gudlin, Slavo Dolencić i još jedan Ivica zvan Međimurac poginuli od ustaša. Ne znam gdje živi drug Krčmar i mnogo drugova i drugarica čijih se imena ne sjećam.

Sa spomenutim drugovima sam u tvornici bila u sekciji tekstilaca u URSS-ovim sindikatima. Pohađala sam redovito politička predavanja, a predavači su bili drugovi Đuro Špoljarić, Ruža Turković, Miroslav Pintar i Maca Kovačić-Gržetić, te jedna drugarica Mara koja je lijepo i opširno predavala marksističku literaturu a i političku situaciju u svijetu. Predavali su i Rade Končar, Stipe Ugarković i neki drugi predavači ali se ne sjećam njihovih imena.

Bila sam član sekcije omladinske organizacije; imali smo politička predavanja tj. kružoke, predavač je bio drug Joža Vlahović. Predavanja su se redovito održavala u sekcijama u URSS-u i na legalnim i ilegalnim izletima Prijatelja prirode, kao npr. na Šupljim pećinama, Glavici, Ponikvama, na Malom Sljemeni. Organizatori tih predavanja mislim da su bili Stipe Ugarković, Josip Cazi i drugi.

Bila sam i član sekcije pjevačkog kora pod rukovodstvom Ivana Curia i Pavla Markovca. Bila sam sudionik svih akcija što su ih pripremali URSS-ovi sindikati: štrajkovima i demonstracijama i raznim protestnim mitinzima. Sve te akcije vršile su se do zabrane i zatvaranja URSS-ovih sindikata.

U tvornici »Hermann Pollack« 1937. godine smo sakupljali crvenu pomoć za španjolske borce. Od sekcije omladinske organizacije dobila sam zadatak da okupljam omladinu na izlete, na čajanke i koncerte naših revolucionarnih pjesama kao i demonstracije.

Godine 1938. sam u spomenutoj tvornici bila blagajnik sekcije tekstilaca, a potkraj 1939. godine radnički povjerenik mog odjela »špuleraja« gdje sam radila. Izvještaje sam s drugom Valterom Šenerom predavala drugu Miroslavu Pintaru. Taj rad je trajao do zabrane URSS-ovih sindikata tj. pred kraj 1940. godine.

Godine 1938. učlanila sam se u omladinsku sekciju Komunalno-prosvjetnog društva »Ciglenica«. U toj organizaciji sam bila povezana sa drugovima:

Rafaelom Kranjčecom, poginuo u NOB-u, Aleksom Braun, živi u Zagrebu. U omladinskoj sekciji bil su drugovi Rudi Posarić, poginuo od ustaša i Viktor, poginuo poslije rata u saobraćajnoj nesreći, Vlado Cerin, poginuo od ustaša, Ivane Emil, živi u Zagrebu, Slavko Pavlinić živi u Zagrebu, Ivo Meleš, umro poslije rata, Vojko Hochstädter, poginuo u NOB-u, Katica Humski, živi u Zagrebu, Marica Pikunić, Ankica Antolić, Milka Počuća, živi u Zagrebu, Ivo Malik, poginuo od ustaša, Danica, prezimena se ne sjećam, jer se kasnije organizacija omladine povećala. 1939. godine saopćili su mi drugovi Rafael Kranjčec, Rudi Posarić i drugarica Danica da sam primljena u SKOJ.

Omladinska sekcija je imala sekciju političkih kružoka za proučavanje političke literature.

Sekcija za kulturno-prosvjetni rad okupljala je omladinu i pripremala sve za zabave s programom, a novac od dobrovoljnih priloga smo skupih i dali za drugove koji su bili u zatvorima i pojedincima; bila je tu i Crvena pomoć.

Godine 1940. po direktivi KP i SKOJ-a organizirali smo se i okupljali po kvartovima. Pripremali se za razne demonstracije pred tvornicama i kino-dvoranama protiv režima Maček—Cvetković. U to vrijeme vršio se teror, hapšenja, zatvori su bili puni drugova i drugarica, a i slani su u koncentracione logore. Te godine smo u tvornici »Hermann Pollack«, sa spomenutim drugovima aktivistima, s kojima sam radila i bila povezana, bili šikanirani od strane HSS-ovaca, jer je u upravi tvornice bila grupa i nekolicina radnika i radnica koje su uspjeli pridobiti.

Izabrali su svoje povjerenike HRS-a i vršili su pritisak na učlanjenje. Neki su drugovi bili izbačeni s posla, neki hapšeni, a nekoliko ih je moralo napustiti spomenutu tvornicu i otići raditi u druge kvartove da ne budu hapšeni.

Meni su često prijetili i tako sam se na Ciglenici još više povezala sa spomenutim drugovima. Sastajali smo se i pripremali za akcije: bacanje letaka za sve važnije datume, kao npr: Dan Oktobarske revolucije, Dan Crvene armije, 1. maja, 8. marta, skupove protiv vlade Maček—Cvetković, u vezi sa španjolskim borbama i svim događajima. Pisali smo parole i dijelili letke i partijsku i skojevsku štampu. Pisali parole protiv rata i fašizma.

Sjećam se da je 1940. godine na Ponikvama održan veliki miting; organizirao ga je drug Stipe Ugarković s grupom drugova. Na tom velikom skupu radnika i radnica i omladine održao je govor drug Rade Končar. Iznio je političku situaciju u svijetu i govorio o teroru nad našim drugovima komunistima u zatvorima i koncentracionim logorima Mačekove policije.

Iste godine, povodom 1. maja, omladina svih kvartova Zagreba i Ciglenice sudjelovala je na Trešnjevki s drugovima iz Zagrebačkog električnog tramvaja, te smo demonstrirali i lijegali duž tramvajske pruge od Tratinjske ulice do Remize (danas ulica Rade Končara), te nismo dali da na 1. maj voze tramvaji. Uzvikivah smo parole protiv Mačekovog režima i pjevah revolucionarne pjesme i imali smo sukobe s Mačekovom policijom.

Potkraj 1940. godine masa radnika i radnica i omladine Zagreba okupila se pred Radničkom komorom. Zabranili su URSS-ove sindikate i zgrada je bila blokirana policijom. Govor nam je održao drug Marko Belinić. Pokazao je prstom na policiju rekavši: »Drugovi i drugarice, ovi jadnici su sluge Mačekovog režima, ali mi ćemo se nadalje boriti protiv tog terora«.

Masovno smo demonstrirali kroz cijeli grad, išli smo prema Gornjem gradu, pred zgradu Banovine i izvikivali parole protiv nasilja. Tražili smo političke slobode zbora, dogovora, a onda je došla na konjima Mačekova policija među nas, te su nas tukli sabljama i kundacima, ali mi smo i dalje protestirali.

Sjećam se i velikog protestnog mitinga po cijelom Zagrebu kad je vlada Maček—Cvetković potpisala Trojni pakt. Protestirali smo protiv rata i fašizma i protiv izdajnika naše zemlje.

U jesen 1939. godine povezala sam se s drugom Alijom Ćosićem, koji je bio aktivist radničkog pokreta URSS i SBOTIČ-a, s drugom Josipom Stankovićem, koji je imao tiskaru u Medulićevoj ulici 30. Od druga Stankovića često smo dobivali letke koji su se po direktivi KPJ štampali u njegovoj tiskari. Te letke smo ja i drug Alija Ćosić 1940. godine raspačavali po Trešnjevki.

Potkraj 1940. godine odselila sam se na Pongračevo, u Pazinsku ulicu broj 6 na Trešnjevki. U toj kući stanovao je drug Josip Stanković. Te iste godine, i u toku 1941. godine zalazila sam u Varaždinsku 12 u stan obitelji Delgalo. Ivan Delgalo je poginuo u Jasenovcu, njihov brat Dragee poginuo je u NOB-u) sestre Zlata i Gizela i Ivanova drugarica Katica kao i njihova majka, svi su radili za NOP. Majka i sestra Zlata su također bile u NOB-u. S njima sam bila vezana od 1936. godine preko URSS-ovih sindikata. Svi su ranije bili aktivisti u radničkom pokretu. Često sam k njima odlazila. Kod njih sam upoznala drugove koji su radili s Ivanom Delgalom, bili su to kožarski radnici: Joža Sednickd (živi u Sisku), Tomaž Benak (ubijen 1941. godine od ustaša na Trešnjevki; junački se borio s petoricom ustaških policajaca, jednog je ubio, a jednog ranio, međutim zatajio mu je pištolj, te su ga ostala trojica ubila; to sam doznala od Delgalovih) Ivan Denac, Ernest i još neki drugovi metalci s drugom Stjepanom Puklekom-Jurom. Sve sam ih poznavala iz URSS-ovih sindikata.

Nakon okupacije neki su otišli u NOB, a neki su aktivno učestvovali u borbama u udarnim grupama, naoružani se borili protiv okupatora i ustaša na Trešnjevki i drugim kvartovima Zagreba.

Potkraj 1940. godine kad sam došla na Trešnjevku posjetila sam Delgalo. Ivan Delgalo nam je često iznosio političku situaciju u svijetu i učio nas kako se moramo čuvati da ne padnemo neprijatelju u ruke. Čitao nam je knjižicu »Konspiracija«. Rekla sam mu da sam skojevka i da bih se mogla povezati s teritorijalnom skojevskom organizacijom na Trešnjevki. Ivan Delgalo mi je rekao da ću uskoro imati prilike. I tako su sredinom 1941. godine došli u sobu gdje sam stanovala, u Pazinskoj broj 6, drugovi Mato Marukić, Milan Šinkić, koje sam poznavala iz URSS-ove sekcije omladinske organizacije, Katica Delgalo, drugarica Ivana Delgala i Joža »Crni«, njega nisam poznavala. Formirana je ilegalna grupa od sedam članova koju su sačinjavali Milan Šinkić, zvan Brzi, rukovodilac grupe, Mato Marukić, Crni Joža, Katica Delgalo, Josip Stanković, Alija Ćosić i Vera Klancir-Ćosić.

Zadatak grupe je bio prikupljanje Crvene pomoći, sanitetskog materijala, lijekova, oružja, municije, hrane, a naročito štamparskog materijala, a i raspačavanje letaka, pisanje parola. Grupa je održavala sastanke na raznim punktovima u Kružičevoj ulici broj 4, u voćarni, u Vlaškoj ulici 26, kod trgovca južnim voćem i povrćem na veliko. (Vlasnik trgovine je bio Antun

Longin) i na Sesvetskoj cesti, preko puta ustaškog zatvora, ne sjećam se čiji je to bio stan.

Sastanke smo održavali na različitim mjestima iz razloga konspiracije. Mjesto održavanja sastanaka su organizirali drugovi Mato Marukić i Alija Čosić. Rukovodilac grupe Milan Šinkić je izričito zahtijevao punu konspiraciju, da mjesto sastanka, prostorija, obavezno ima izlaz na dvije strane, što nam je uvijek i uspijevalo organizirati.

U kući gdje smo stanovali, u Pazinskoj 6, imali smo ulazi iz ulice i tri izlaza iza kuće. Antun Longin (umro poslije rata) bio je odličan suradnik. Budući da je imao trgovinu na veliko, obilno je pomagao NOP. Istovremeno, nije bio kompromitiran kod ustaške policije. Sjećam se da je nekoliko puta dobio zadatak od rukovodioca grupe Milana Sinkića-Brzog, da iz zatvora izvuče neke naše drugove i drugu Longinu je to i uspijevalo, jer je za spašavanje naših drugova davao ustašama veliku sumu novaca. Imena spašenih drugova ne sjećam se, a rukovodilac grupe Milan Šinkić je sigurno znao.

Sakupljenu crvenu pomoć, hranu, lijekove, sanitetski materijal predavali smo drugu Mati Marukiću i Šinkiću. Josip Stanković je neposredno prije rata zatvorio svoju tiskaru i nakon toga, koliko se sjećam, zaposlio se kao tipografski radnik u Martičevoj ulici 4. u tiskari »Jugov« kod Horvata koji je bio ustaški povjerenik. Budući da sam morala napustiti tekstilnu tvornicu, jer sam bila i obilježena i kompromitirana neko sam vrijeme bila bez posla.

Letke smo uglavnom dobivali od Josipa Stankovića i Mate Marukića, te smo ih raspacavali po Trešnjevki u različito doba dana. Moj drug Alija Čosić vrlo često na glavnom kolodvoru u Zagrebu.

Dok sam bila zaposlena u tekstilnoj tvornici letke sam dijelila i radnicima, bacala ih kroz prozor tavana tvornice, a taj prozor je gledao u krug topničke kasarne gdje je bila vojska. Leci su bili uglavnom proglašeni namijenjen vojsci. Po direktivi grupe i uz pomoć Josipa Stankovića zaposlila sam se u Narodnoj tiskari, prije Nadbiskupskog tiskari, na Kaptolu 27. Budući da je naša grupa bila zadužena za štampariju materijal, drug Stanković i ja smo prikupljali različiti štamparski materijal.

Materijal smo pažljivo pakirali, a sastojao se od nekih strojeva, matrica, pisaaćih mašina, štamparskog papira i olovaka. Taj materijal je odnosio Mišljenko Lipovščak, domobranski oficir. Materijal je uvijek stizao automobilom.

Sjećam se da su krajem 1941. godine i početkom 1942. godine u mojoj sobi u Pazinskoj ulici 6. održavani sastanci Rajonskog komiteta kojima je redovito prisustvovao drug Grga Starčević. Mislim da je bio sekretar. Godine 1942. bili su uhapšeni drugovi Milan Šinkić i Grga Starčević i otpremljeni u logor Jasenovac. Slali smo im pakete s hranom i lijekovima.

Potkraj 1943. godine upala je ustaška policija s pismenim nalogom za premetačinu stana Čosić Vere. Na nalogu je pisalo da postoji sumnja na posjedovanje legalnog materijala. Ustaška policija je zaista izvršila premetačinu u mojoj sobi i detaljno sve pretražila. Na našu sreću nisu ništa našli, jer smo sve materijale sakrili u šupu iza drva.

Mene su često pratili ustaški detektivi to sam i osjećala, ali se nisam na ulici htjela za državati, da ne navučem bilo kakvu sumnju na sebe.

Nakon te premetačine ustaške policije upozorila sam drugove da ne dolaze u moj stan, jer sam osumnjičena. Sjećam se da je potkraj 1942. godine drug Mato Marukić bio uhapšen i odveden u logor gdje su ga ustaše ubile.

Godine 1943. drug Milan Šinkić je izišao iz Jasenovca i nakon kratkog vremena sa svojom drugaricom Marijom, koja je također bila veoma aktivna u ilegalnom radu u svojoj grupi, otišao je u partizane. Drug Milan Šinkić je 1944. godine poginuo u NOB, a Marija Šinkić živi u Zagrebu.

U našoj grupi potkraj 1943. godine ostali smo Josip Stanković, Katica Delgalo, Alija Ćosić i Vera, a povremeno je dolazio i drug Joža »Crni«. Godine 1943. krajem 12. mjeseca druga Stankovića je uhapsila ustaška policija i zatvorila. Izdao ga je ustaški satnik iz tiskare »Jugov«. Druga Stankovića su mučili, ali se herojski držao i nikog nije izdao. To mi je saopćila njegova drugarica Marija Stanković.

Nakon njegovog hapšenja sastali smo se ja i moj drug Alija Ćosić na Jelačićevom trgu s Jožom »Crnim«. Vidio je na nama da smo zabrinuti i pitao nas da li se bojimo da nas Josip Stanković pod mukama ne izda, i dodao da nije nikog izdao. Dana 5. siječnja 1944. godine bio je s grupom drugova obješen u Mračlinu. Saznali smo po zjavama seljaka — očevidaca da je s drugovima izvikivao parole »Živjela KP, Živio NOP. Živio drug TITO«!

S obzirom na djelovanje grupe život je bio pun napetosti i neizvjesnosti. Ja i moj drug Alija nekoliko smo puta zahtijevali od drugova da odemo u partizansku jedinicu, međutim, uvijek smo dobili odgovor da još moramo ostati ovdje, jer smo potrebni.

Nakon hapšenja druga Josipa Stankovića i njegovog pogubljenja, povezali smo se s drugovima Matom Postrašijom i Franjom Lukovečkim koji su radili na aerodromu Borongaj.

Viša veza bila im je drug Vlado Hus. Drug Postrašija je bio pročelnik grupe NOP, a drug Franjo Lukovečki je bio zadužen za prebacivanje u partizane. Drug Mato Postrašija je bio kompromitiran te je i on sa nama preko veze Franje Lukovečkog bio prebačen u partizane, u V korpus. Nakon nas se i drug Franjo Lukovečki sa svojom drugaricom prebacio na oslobođeni teritorij, gdje smo se i sreli. Drugarica Lukovečkog poginula je u NOB-u, a za Lukovečkog mi nije poznato gdje se nalazi. Drug Mato Postrašija živi u Zagrebu.

Katica Delgalo je i nadalje radila u ilegalnoj grupi i ne znam s kim na Trešnjevki. Bila je veoma aktivna. Poznato mi je jer je na oslobođenu teritoriju u Štefance donosila oružje i municiju i sanitetski materijal i lijekove, a predavala je drugu Joži Sedmaku koji je u Štefancima bio rukovodilac radionice.

Sedmaka sam poznavala iz URSS-ovih sindikata a i nakon okupacije bio je vezan s Ivanom Delgalom i često sam ga vidjela u stanu Delgalovih. Kad smo se sreli, Joža Sedmak mi je rekao da je Katica Delgalo bila i donijela oružje i municiju, sanitetski materijal i lijekove. Bili smo zabrinuti kako će se vratiti u Zagreb, jer je imala malo djeteta.

Kad sam došla na oslobođeni teritorij odmah sam se povezala sa skojevskom organizacijom preko Komiteta SKOJ-a u Pisarovini, gdje sam bila sekretar i poslije sam išla u operativnu jedinicu 34. divizije u »Seljinu brigadu«, sa svojim drugom Alijom Ćosić i Matom Postrašijom.

Moj brat Zvonko Klancir poginuo je u NOB-u, kao borac 13. proleterske brigade »Rade Končar« na Sremskom frontu 1945. godine.

Najteže mi je bilo kad su mi uhapsili majku i zatvorili na Trgu žrtava fašizma. Tri mjeseca su je mučili da prizna gdje se nalazim i teretili su je

da ima veze s komunistima i da im je davala tekstilnu robu što je kupovala u tvornici. Imala sam dvije maloljetne sestre i brata koji je bio šegrt. Majka je radila u tvornici »Hermann-Pollack«, i bila je član URSS-ovih sindikata a i učesnik štrajka 1935. godine. Bila je majka samohraniteljica nas četvero djece, a bila je slaba zdravlja, što mi je još teže palo na srce. Bila sam joj od pomoći kad sam se 1936. godine zaposlila.

Dok je bila zatvorena, ja i moj drug Alija tražili smo neko rješenje, jer se nismo smjeli pojaviti, i tako smo kriomice svaki dan djecu dopremali pred ustaški zatvor, te su djeca molila ustaše na straži, da im je majka u zatvoru, a da kod kuće nemaju nikoga i da su gladni.

Slučajno je jedan ustaški glavešina išao prema ulazu gdje su djeca plakala i molila da puste majku kući; obećao im je da će je pustiti i zaista nakon dva dana majka je došla kući. Bila je izmučena i sva isprebijana. Morala se nekoliko dana oporavljati da bi mogla i dalje raditi u tvornici da zaradi za goli život.

Nakon 14 dana došla je policija. Majku su ponovo uhapsili i zatvorili u zatvor u Đorđićevoj ulici pod optužbom da je prekršila zakon, da je dizala kruh na karte i iz Vojne kasarne a to ju je izdao u kući pazikuća, te je opet 14 dana bila u zatvoru radi kruha što su djeca jela kao jedinu hranu. (Karte za kruh im je dao otac, rastavljen od majke, koji je radio u kasarni, u Kustošiji).

Eto takav je bio život žene-majke i radnice pod okupacijom i ustaškim terorom.

Vjekoslav Pavlinić

SKOJEVCI SA CIGLENICE U BORBI ZA SLOBODU

POLITIČKO SAZRIJEVANJE

Kao omladinac učio sam zanat 1934. godine u tvornici »Okov« i stupio u kontakt s izvjesnim brojem radnika koji su bili napredno orijentirani. Kasnije, kad sam izučio zanat, uočio sam da se pretežni broj radnika opredijelio za HRS, a ja sam se učlanio u URSS i sudjelovao u svim aktivnostima koje su se provodile u sindikalnom savezu. Svi sastanci URSS-a bili su masovni. Često sam s drugovima išao i slušao predavanja u Radničkom domu. Tamo su istupali Josip Cazi, dr Božidar Adžija, Otokar Keršovani i drugi. Pored ostalog informirali su nas o privrednim dostignućima prve zemlje socijalizma. Isticali su uspješno izvršavanje planova u elektrifikaciji zemlje, industriji i poljoprivredi.

Jedan od glavnih zadataka sindikata bio je borba za poboljšanje životnih uvjeta. Vlasnik tvornice »Okov«, Rudolf Surma, poverio je, pod pritiskom sindikata, plaće radnicima.

Budući da je saznao da sam član URSS-a, nisam bio zahvaćen tom nje-govom odlukom. To me nije pokolebalo, već mi je dalo poticaj da se još energičnije borim za svoja prava. O svemu sam informirao Josipa Cazića, tajnika strukovnog sindikata metalaca. Kao borac za radnička prava, zainteresirao se za moj slučaj, napisao žalbu i predao ju je Sudu časti, koji je djelovao pri Obrtničkoj komori. Sud je donio odluku da i mene vlasnik isplati kao i sve druge radnike. Budući da sam to službeno postavio, radnici su pretpostavljali da će me vlasnik tvornice otpustiti s posla, ali on to nije uradio.

Kao URSS-ovac odlazio sam nedjeljom s članovima društva »Priatelj prirode« na izlete, koji su, u stvari služili za okupljanje radnika i za podizanje njihovog općeobrazovnog i ideološko-političkog nivoa. Naime, na izletima su istupali eminentni sindikalisti i partijski rukovodioci govoreći o vojno-političkoj situaciji u svijetu, o stanju u međunarodnom oslobodilačkom pokretu, o nastupajućoj opasnosti od strane fašističkih zemalja, kada se pred narode nezavisnih evropskih država postavljalo pitanje njihove sudbine, a jedino je KPJ pozivala na uzbunu i na pripreme za obranu zemlje. Izlaganja su na sve prisutne ostavljala snažan dojam. Kad je, na primjer, bio na Poni kvarna veliki radnički zbor govorili su Rade Končar i Stipe Ugarković.

U vrijeme mog političkog sazrijevanja veliki uticaj imao je također i moj bratić Franjo Humski. Bio je član KP i već izgrađeni komunist. Na nas mlade pozitivno je utjecao i proširivao nam horizonte. Postali smo nepokoleb-

ljivi klasno svjesni radnici i odlučni borci za realizaciju Programa i ciljeva partije. Nažalost, policija ga je često hapsila, a 1941. godine ubijen je u Kerestincu.

OSNIVANJE OKMUNALNOG DRUŠTVA »CIGLENICA«; RJEŠAVANJE NEKIH KOMUNALNIH I SOCIJALNIH PROBLEMA

Dio Trešnjevke nazvan je Ciglenica po jednoj ciglani koja se nekad nalazila u Zagorskoj ulici. Pretežno je bila naseljena radničkim življem. Na području Ciglenice bilo je samo jedno industrijsko poduzeće, mala tvornica sapuna u Zagorskoj ulici. Mnogi žitelji Ciglenice bili su zaposleni u tvornicama »Hermann Pollack« i »Siemens«.

Nakon Titova dolaska na čelo Komunističke partije Jugoslavije i osnivanja Komunističke partije Hrvatske 1937. godine, tražili su se novi oblici djelatnosti preko kojih bi se razbijao обруč ilegalnosti Komunističke partije. Budući da je organizaciono učvrstila svoje redove, Partija je nastojala proširiti i ojačati svoj politički utjecaj na radne ljude. Njenom inicijativom formirana su mnoga društva i udruženja građana (sportska, planinarska, kulturno-prosvjetna, komunalna i druga). Partija je osnovala i Stranku radnog naroda, kao instrument legalne političke borbe radničke klase.

Svoju djelatnost Partija je preko Stranke radnog naroda razvijala stvaranjem pokrajinskih, kotarskih i mjesnih odbora, koji su izdavali brošure, proglašali i pokretali svoje listove. Odbori su organizirali skupove i konferencije na kojima se iznosila politička platforma KPJ. Svojim djelovanjem i svojim programom političkih, ekonomskih i socijalnih zahtjeva Stranka radnog naroda okupila je mnoge pristalice i doprinosila populariziranju ideje narodnog fronta.

Inicijativni odbori formirani su i na Ciglenici. Bio sam član jednog odbora koji je djelovao u kvartu Ciglenice. Ubrzo su izvršene pripreme za osnivanje Komunalnog i kulturno-prosvjetnog društva »Ciglenica«. U tome su se najviše angažirali partijci i skojevci: Franjo Humski, Josip Kastelic, Luka Buhin, Leo Kazić, Vjekoslav Bergant, Rudolf Posarić i drugi.

Prilikom formiranja prvog upravnog odbora vodilo se, prije svega, računa da na ključnim položajima budu politički nekompromitirani građani, da bi se pred vlastima sakrili pravi ciljevi društva »Ciglenica«.

U prvom upravnom odboru, među ostalima, su bili: predsjednik Petek (ne sjećam se njegovog imena), Jakus (zaboravio sam mu ime), Slavko Božić, Vojko Hochstädter, Franjo Humski, Draginja Humski-Lendvaj i Vjekoslav Bergant.

Budući da se je upravni odbor bavio rješavanjem komunalnih problema, jer taj dio grada nije bio uređen (ceste blatnjave, bez vodovoda i kanalizacije), predstavnici društva sastajali su se s Gradskim poglavarstvom. Stoga su se neki problemi i riješili, kao na primjer: uređena je Zagorska ulica, uspostavljena autobusna veza s gradom, otvorena građanska škola i drugo. Rješavanjem spomenutih pitanja društvo »Ciglenica« se afirmiralo među građanima, a vlasti su ga smatrale korisnom organizacijom čija intencija nije bila politička djelatnost pod vodstvom komunista.

Upravni odbor rješavao je i socijalna pitanja. Pomagao je socijalno najugroženijim obiteljima davanjem pomoći, prvenstveno u hrani i ogrjevu.

Financijska sredstva za svoj rad društvo je osiguralo članarinom i organiziranjem zabava i čajanki.

Najintenzivniji i najobimniji rad odvijao se u Omladinskoj i Ženskoj sekciji društva, u kojima je članstvo bilo najbrojnije.

AKTIVNOST OMLADINSKE SEKCIJE

Odbor Omladinske sekcije, nakon osnivanja, sačinjavali su: Vjekoslav Bergant, predsjednik, zatim, Rudolf Posarić, Emil Ivane, Vjekoslav Pavlinić i Ivica Meleš. Kasnije su u odbor uključeni: Ivica Makek, Stjepan Lerinc, Drago Puhek, Milka Bergant, Katica Humski i drugi.

U okviru Omladinske sekcije oformljene su podsekcije: literarna, za korske recitacije, šahovska, političko-obrazovna i druge. Omladinska sekcija uspjela je okupiti omladinu Ciglenice.

U društvu »Ciglenicu« kao predavači su dolazili: Lepa Perović, Dušan Čalić, Danica Cazi, Mila Hercog, Leo Mates i mnogi drugi. Program rada obuhvaćao je raznovrsne teme. Populariziralo se napore i uspjehe SSSR-a u izgradnji socijalizma. Sjećam se da je bilo jedno predavanje o Dnjeprostroju s idijapozitivima. Drugo je tretiralo situaciju na selu i potrebu temeljite agrarne reforme u Jugoslaviji. Bilo je dosta predavanja o vojno-političkoj situaciji u Evropi i svijetu uopće, zatim o rastućoj fašističkoj opasnosti za države u Evropi itd. Predavanjima smo stjecali opću naobrazbu i širili horizonte. Dobili smo pravilan pogled na svijet i marksističku podlogu za pravilno razumijevanje problema u svijetu.

Povremeno smo sudjelovali u svim političkim akcijama koje je organizirala Partija u borbi za bolje uvjete života, protiv skupoće, protiv fašizacije zemlje i pripremao se za obranu od eventualnog napada fašističkih zemalja na našu zemlju. Stoga smo učili rukovati s oružjem i kako ga upotrebljavati u borbi. Naravno, instruktori su nam bili drugovi koji su služili vojni rok u bivšoj jugoslavenskoj vojsci.

Na čitalačkim grupama proučavali smo i ilegalnu partijsku štampu — »Srp i čekić«, »Omladinski borac« i druge listove. Najveću pažnju obraćali smo direktivnim člancima. Takve forme rada podizale su politički nivo omladinaca i omladinki, razvijao se je kod njih smisao za kolektivni život, učvršćivalo se drugarstvo i na taj način ih se pripremalo za članove SKOJ-a.

Na realizaciji kulturno-umjetničkog programa najviše su bili angažirani omladinci Aleksandar Braun i Ivica Makek.

Sportska aktivnost u okviru Omladinske sekcije također je bila veoma zamašna. Osjećao se omladinski polet u slijedećim sportskim granama: ping-pongu, skijanju, planinarstvu (bila najbrojnija) i nogometu. Postojala su i dva mala nogometna kluba »Zvijezda«, na području tzv. »Vukove jame«, i »Gusar«, na prostoru gradskih baraka u Mersičevoj ulici. Održavali smo natjecanja u okviru društva i s drugim društvima, kao na primjer s Trešnjevačkom kazališnom omladinom (TKO), komunalnim društvom »Kustošija« i još nekima.

Društvo »Ciglenica« je od svog formiranja, pa do zabrane rada imalo preko 150 omladinaca ne samo sa Ciglenice, nego i s područja Drvinja, Pongračeva, Sv. Duha, Šestinskog dola i drugih gradskih područja. Nakon otvaranja

Građanske škole (u zgradi današnje osmoljetke »Vlado Cerin«) uslijedilo je pristupanje omladinaca u društvo »Ciglenica« iz drugih područja. Naime, centar kvarta Ciglenice bio je ugao Selske ceste i Zagorske ulice. Stoga su se omladinci, članovi društva »Ciglenica«, kada se nisu nalazili u društvenim prostorijama, koje su bile u neposrednoj blizini škole (najprije u Zagorskoj 28, pa u Andraševačkoj 3) zadržavali na uglu (pred školom) i na taj način dolazili u kontakt sa đacima i vršili snažan utjecaj na njih.

DJELATNOST ŽENSKE SEKCIJE

Ženska sekcija također je postigla značajne rezultate u svojoj aktivnosti. Prva predsjednica Ženske sekcije bila je Mila Hercog, a zatim Draginja Humski-Lendvaj. Najaktivnije članice te sekcije bile su Mica Dolenčić, Eia Caharija, Milka Bergant, Elza Strahija i druge. Sekcija je okupila žene Ciglenice i organizirala mnoge akcije u cilju prosvjećivanja i poboljšanja uvjeta života žena. Bili su organizirani razni tečajevi i seminari. Organizirane su i proslave Dana žena (svakog 8. marta).

Sekcija je razvila vrlo intenzivnu djelatnost u sakupljanju pomoći obite ljiima štrajkaša iz tvornica »Siemens« i »Hermann Pollack«. Za vrijeme štrajka radnika »Siemensa« žene su im kuhale hranu u kazanima pred tvornicom.

ZABRANA RADA DRUŠTVA

- Sporazum Cvetković—Maček predstavljao je ujedinjenje srpske i hrvatske buržoazije koja je svojom privrednom politikom prebacivala terete privrednih teškoća na radne ljude i poduzimala mjere protiv antifašističkog i demokratskog pokreta. U Zagrebu je tada došlo do niza demonstracija kojima se tražilo rješavanje gorućih ekonomsko-socijalnih problema i odlučno protestiralo protiv imperijalističkog rata.

Reakcionarne mjere u Banovini Hrvatskoj pooštrene su odgađanjem općinskih izbora, ukidanjem prava glasa omladini do 24 godine; dopuštala se samovolja prema revolucionarnom pokretu tzv. građanskoj i seljačkoj zaštiti, u kojima su aktivno djelovali frankovački elementi. Režim je, padajući pod utjecaj fašističkih sila, donio fašistički zakon o logorima, pripremao raspuštanje URSS-ovih sindikata itd.

U tim burnim danima građani Ciglenice učestvovali su u velikim demonstracijama 3. prosinca 1939, zatim i 1. maja 1940. godine. Kad su se tog 1. maja okupili na uglu Selske ceste i Zagorske ulice krenuli su sa zastavama i parolama na zbornom mjesto u Tratinsku ulicu (današnja ulica Rade Končara), gdje je uslijedio prvi veoma oštar sukob s policajcima na konjima. U borbi su se pojedine grupe demonsternata probile sve do Kazališta.

Poslije uspostavljanja Banovine Hrvatske odmah su mačekovci digli vik na »Ciglenicu«, da je to klub marksista i da se omladina truje komunizmom. Omladinci su, međutim, i dalje učestvovali na mitinzima Partije i štrajkovima.

Intenzivna djelatnost društva »Ciglenica« bila je permanentna. Pojačani teror u Jugoslaviji, a naročito u Banovini Hrvatskoj nije poštedio ni društvo

»Ciglenicu«, pa je policija potkraj 1940. godine zabranila njegov rad. Tom prilikom policija je uhapsila grupu omladinaca, a među njima sam bio i ja. Bez argumenata u rukama morala nas je pustiti nakon nekoliko dana.

Kasnije se pokazalo da je sva omladina koja se politički izgrađivala u društvu pod vodstvom komunista bila svjesni borac revolucije.

Nakon zabrane rada društva »Ciglenica«, po direktivi Partije stupili smo u razna sportska društva, na primjer u nogometni klub »Meteor« i u planinarska društva »Ozalj« i »Vitorog« i u njima vršili uticaj na članstvo. Tu smo, mi omladinci, opet organizirali predavanja i ostalu djelatnost koja se ranije odvijala u društvu »Ciglenica«. Naš rad kontinuirano je tekao sve do okupacije naše zemlje.

KAPITULACIJA — SKUPLJANJE ORUŽJA — USTAŠKI TEROR

Partija je za vrijeme rasula bivše jugoslavenske vojske dala direktivu da se sakupi i pohrani što više oružja koje će poslužiti u NOB-i. Komunisti Ciglenice djelovali su u tom duhu.

Nakon kapitulacije Jugoslavije u travnju 1941. godine susreo sam na Selskoj cesti vojnika bivše jugoslavenske vojske. Vjerojatno se vraćao kući, a u ruci je nosio pušku. Imao sam dojam kao da ne zna što će s njom, pa sam zatražio da mi je preda. Zastao je, odmjerio me i bez riječi mi je dao. Potrčao sam kući i sakrio je u krevet. Moja majka Barica je to vidjela, prestrašila se, postavljala mi pitanja i upozoravala na opasnost. Nisam joj ništa odgovorio. Odjednom se od uzbuđenja onesvijestila. Ona ništa nije znala o mom učešću u revolucionarnom pokretu, kao ni to da sam u kući imao spremište oružja, partijskoga propagandnog materijala i ilegalnih novina.

Revolvere i ručne bombe čuvao sam u dimnjaku, a kasnije sam u štali iskopao jamu i ondje ih pohranio. U kući sam imao i zakamufliran sanitetski materijal, odjeću i obuću, što sam predavao odboru Narodne pomoći.

Jednom kad sam nosio pakete »Omladinskog borca« susreo sam ustaškog policajca. Poznavao sam ga, jer smo stanovali u istoj ulici. Znao je za moju političku opredijeljenost. Spustio sam pakete na zemlju. Ispod kaputa imao sam revolver i dvije bombe. Čekao sam da li će što poduzeti, spreman da ga preduhitrim. Cinički je rekao: »Zdravo družo!« i produžio. Pretpostavljao je da nosim ilegalni materijal i da sam naoružan. Nije imao hrabrosti da intervenira. Pošao sam prema rijeci Savi. Veza me je čekala na skeli kod današnjeg Mosta Slobode. Izmijenili smo lozinku, pa sam mu predao pakete.

U početku okupacije zaposlio sam se u Željezničkoj radionici (V odjel). Ubrzo sam upoznao izvjestan broj skojevaca, ali se po direktivi nisam povezo s njima, već sam nastavio svojom djelatnošću na Ciglenici. Svakog jutra kad bih išao na posao s drugovima sam uništavao propagandnu ploču tzv. NDH na uglu Selske ceste i Zagorske ulice; bacali bismo je u potok. Ustaše i Nijemci su, međutim, uporno postavljali nove.

Poslije preuzimanja vlasti ustaše su u Zagrebu, prema svim građanima koji su bili antifašistički orijentirani, a naročito prema komunistima, provodili neviđen teror. Ustašama je bilo dozvoljeno da hapse, pljačkaju i ubijaju Židove, Srbe, komuniste i antifašiste.

Na Ciglenici su članovi Partije intenzivno djelovali sve do svog hapšenja ili odlaska u partizanske jedinice. Pale su i prve žrtve. Bili su to: Franjo

a ubijeni su pri pokušaju proboja iz logora Kerestinec u srpnju 1941. godine.

SKOJEVCI I SIMPATIZERI U AKCIJI

Kad je Njemačka napala Sovjetski Savez, skupina skojevaca s Ciglenice održala je sastanak na Savd. Na njemu je zaključeno da se moramo bolje organizirati, okupiti što više omladine, raditi ilegalno i boriti se, da moramo pripremati mlade za Narodnooslobodilački pokret. Otada smo radili po smjernicama Partije, a potkraj 1941. godine formirali smo udarne grupe koje su fizički uništavale neprijatelja.

Noću su omladinci Ciglenice izlazili na ulice i pisali parole: »Dolje fašizam«, »Dolje Pavelić« i druge. Imali su i naljepnice na kojima je bio srp i čekić ili petokraka zvijezda. Njih su lijepili i danju. Na primjer, skojevac i skojevka išli su ulicama zagrljeni kao da su ljubavnici, naslanjali se na zidove i plotove i uzgred neprimjetno ostavljali naljepnice. U dvorišta su bacali letke, kroz prozore kuća i ostavljali ih u trgovinama. U plesnoj školi »Novačić« skojevci Ciglenice ostavili su na svakoj stolici letak, a vlasnik ustaša Novačić urlao je od bijesa.

Proglas CK KPJ o dizanju ustanka podijeljen je na spektakularan način među pitomcima oficirske škole u Ilici. To je bila tzv. »časnička domobranska škola«.

Vlado Valjevac i Zlatko Hotujac, pitomci te škole, ranije članovi društva »Ciglenice« i simpatizeri Partije, ali su 1941. godine pozvani u spomenutu domobransku školu. Dobili su zadatak da podijele proglas pitomcima. U toku nastave njih dvojica izašli „su na hodnik kasarne i u kaput svakog pitonica stavili proglas CK KPJ.

FORMIRANJE SKOJEVSKE GRUPE, KVARTOVSKOG RUKOVODSTVA I SEDAM SKOJEVSKIH GRUPA

Nakon okupacije uvjeti za rad bili su vrlo teški zbog velikog terora kvilinga i okupatora. Bez obzira na tu činjenicu ipak smo uspjeli okupiti veliki broj omladinaca. Budući da smo od ranije poznavali sve omladince, nije nam bilo teško da im se direktno obratimo i gotovo svi koji su bili antifašisti aktivno su se uključili u djelatnost NOP-a.

Za kvart Ciglenicu, u kojem sam stanovao, glavna veza za rad SKOJ-a bio je Rudi Posarić, grafički radnik. On je bio član Rajonskog komiteta SKOJ-a Trešnjevka. Uz moju pomoć organizirao je od naprednih omladinaca skojevsku grupu koju su sačinjavali: Vjekoslav Pavlinić, Pišta Lerinc, Ivan Makek, Zlatko Vilešić i drugi. Bio sam rukovodilac te skojevske grupe koja je ubrzo postala kvartovsko rukovodstvo SKOJ-a. Kao rukovodilac skojevske grupe preuzeo sam i dužnost sekretara kvartovskog rukovodstva. Naime, mi smo, kao kvartovsko rukovodstvo, okupili sve napredne omladince kvarta Ciglenice i od njih formirali sedam skojevskih grupa od 3 do 7 članova. Pomagao sam Rudiju Posariću da organizira te grupe u lipnju 1941. godine. One su

izvršavale zadatke koje je određivao Mjesni komitet SKOJ-a. Svakoj grupi određen je teren na kome su djelovale.

Prva grupa obuhvaćala je Zlatarsku ulicu i Selsku cestu. Sačinjavali su je Nada Peternac, Katica Humski, Zlata Bošnjak, Štef Borošak, Ankica Lerinc i Stanka Peternac.

Drugoj grupi bila je određena Zagorska ulica. U tom aktivu su bili Marijan Sertić, sekretar; uhapšen je 1942. godine. Ubrzo je pušten iz zatvora i kao provokator ubijen. Zatim je Zlatko Vilešić bio sekretar. U grupu su bili uključeni Drago Draženović, Andrija Borošak, Milka Ruškovac i još neki omladinci čijih se imena, na žalost, ne sjećam.

Treća grupa djelovala je u Bistranskoj i još nekim sporednim ulicama. U nju su bili uključeni Pišta Lerinc, sekretar, zatim Milan Petanjek, Janko Šteger, Milka Steger, Ivan Hrnjak i još neki drugovi (zaboravio sam njihova imena).

Četvrtoj grupi bio je određen za djelatnost gornji dio Selske ceste i Ilice. Sačinjavali su je Ivan Makek (strijeljan 1941. godine) i nekoliko omladinaca koji su izučavali postolarski zanat. Na žalost, ne sjećam se njihovih imena.

Peta je grupa djelovala na Klanječkoj i Stubičkoj ulici. Njeni članovi su bili Viktor Posarić, Franjo Levak, Ivan Voljevac, Drago Tkalec i Ivan Pernar. Od te grupe kasnije su formirane dvije s kojima je održavao vezu Viktor Posarić. To je urađeno zbog lakšeg i konspirativnijeg rada.

Šestoj grupi dodijeljen je za rad Šestinski dol. Njezin sekretar bio je Branko Tušak, a članovi Stanislav Magdalenić i ostali čija sam imena zaboravio.

Sedma grupa je bila u Drvinju. Njom je rukovodila Marija (prezime joj se ne sjećam). Imena članova grupe, na žalost, ne znam.

Pod kvartovskim rukovodstvom nalazila se i grupa omladinaca u tvornici »Franck«. S njom smo održavali vezu preko Branka Kirca. On je prilikom akcije na ustaškog povjerenika Smiljanca bio uhapšen i strijeljan 1942. godine.

Sastav navedenih skojevskih grupa se mijenjao. Stoga su u njih uključivani novi omladinci. Pretežni dio njihove aktivnosti svodio se na okupljanje omladine za Narodnooslobodilački pokret. Formirani su aktivni USAOH u koje su ulazili simpatizeri SKOJ-a i Partije. U njih smo okupili skoro sve bivše članove društva »Ciglenice«, zatim i veći broj omladinaca koji ranije nisu bili članovi spomenutog društva.

Kvartovsko rukovodstvo održavalo je sastanke u stanovima Zlatka Vilešića (Stubička ulica), Pište Lerinca (Bistranjska ulica), pa i u mojem stanu u Zagorskoj ulici 54 i kod simpatizera. Na sastancima smo se dogovarali o svim akcijama koje moramo poduzimati. Osim toga proučavali smo direktivne članke iz »Omladinskog borca« i donosili odluke o sprovođenju direktiva koje smo dobivali od višeg rukovodstva, u početku preko Rudija Posanića, zatim preko drugarice Slavice Privrat a početkom 1942. godine i od Jože Manolića.

Sve što se zaključilo na sastancima kvartovskog rukovodstva prenašao sam na rukovodioce skojevskih grupa, a oni na svoje grupe. Na taj način se kontinuirano odvijao rad skojevskih grupa.

Održavanje veza s rukovodstvom skojevskih grupa bilo je svakodnevno. U određenim ulicama u hodu sastajao sam se s njima, prenosio im direktive

i od njih dobivao informacije o radu grupa, pojedinih skojevaca i o stanju na terenu.

Skojevci iz grupa imali su zadatak da djeluju među omladinom i da svaki od njih oformi svoju grupu »Mlade generacije» koja će raditi na realizaciji zadataka koje je postavljao SKOJ.

Među zadacima SKOJ-a bilo je i prikupljanje Narodne pomoći (novac, odjeća, obuća, lijekovi, oružje i municija). Narodnu pomoć su sakupljali svi omladinci antifašisti i skojevci. Sve što bi se sakupilo predavalo se odboru Narodne pomoći koji je bio formiran za kvart Ciglenicu. Razumljivo je da svi skojevci za njega nisu znali, izuzev kvartovskog rukovodstva SKOJ-a. Omladinci su skupljenu pomoć predavali u mom stanu, u Zagorskoj ulici 54, a spremišta smo imali u Zagorskoj ulici 52 i Zlatarskoj 23. Novac i sve sakupljene predmete predavao sam s drugovima iz kvartovskog rukovodstva SKOJ-a odboru Narodne pomoći.

Oružje sam dobivao od naših simpatizera koji su bili mobilizirani u domobrane, kao na primjer, od Milana Savnika, Bože Štarkla i drugih čija sam imena zaboravio.

Sanitetski materijal smo također skupljali preko veza. U nekadašnjoj tvornici kozmetike i lijekova »Rave« (Danas »Neva«), skojevci s Ciglenice vješto su iznosili materijale koji su dostavljani partizanskim jedinicama. U toj tvornici učio je zanat skojevac Zlatko Vilešić. On je bio glavni akter u tim akcijama. Naime, omladinci s Ciglenice došli bi i uplatili destiliranu vodu, a Vilešić bi njihove »demižone« punio alkoholom, jodom, davao im zavoje, ljekovite masti i drugo.

Od sakupljene Narodne pomoći izdvajali smo po direktivi višeg rukovodstva određene sume novca i davali ih obiteljima uhapšenih drugova. Tako smo supruzi uhapšenog Rudija Posarića davali stalno pomoć, kao i suprugama L/ukića i Bohuna. Oni su bili članovi KP i već 1941. godine uhapšeni i strijeljani. Pomoć smo davali i drugim obiteljima čiji su članovi bili uhapšeni.

SMRT RUDIJA POSARICA

Kod kina na Trešnjevci Rudi Posarić se, u studenom 1941. godine, sukobio s nekoliko ustaških agenata. Kad su ga htjeli uhapsiti izvadio je revolver, pa je nastala pucnjava. Ranio je dvojicu agenata, ali su i oni njega u nogu. Pucajući na agente osigurao je sebi odstupnicu i sklonio se u svoj stan u Primorskoj ulici. Posarića je, međutim, netko te noći prokazao i ustaška policija odvela ga je u zatvor na trg »N«. Strašno su ga mučili, čupali nokte i palili tabane. Budući da je bio nepokolebljivi komunist, izdržao je strahovito mučenje i nikoga nije izdao. Svakodnevna mučenja potpuno su ga iscrpila. Stoga se, da bi skratio muke, jednog dana bacio s trećeg kata zatvora. Slomio je kičmu i ostao živ.

Agenti su ga odveli u bolnicu u Zajčevoj (danas bolnica »Dr Josip Kajfeš«), da ga zaliječe, zatim, da ga ponovo ispituju i muče nadajući se da će progovoriti. Skojevci Ciglenice stupili su s njim u vezu preko njegove supruge. Odlučili su da početkom siječnja 1942. godine napadnu bolnicu i oslobode Posarića. Isplanirali su u detalje cijelu akciju i nabavili automobil.

Tada mi je Joža Manolić, sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a, prenio odluku komiteta da se ne vrši akcija dok Posarić ne ozdravi. Na žalost, taj prekaljeni komunist nije dočekao da ga oslobode njegovi drugovi. Znao je da bi ga, kad prizdravi, ustaški agenti podvrgli novim torturama. Zbog toga je štrajkao glađu i umro. Uspomena na njega ne blijedi u mislima njegovih drugova.

FORMIRANJE I DJELATNOST SKOJEVSKIH UDARNIH GRUPA

U jesen 1941. godine, budući da sam bio kompromitiran, zatražio sam od svoje više veze Rudija Posarića da odem u partizane sa Vojkom Hochstädterom, Julčekom i Jovicom (prezimana sam im zaboravio). Tada mi je Posarić kazao da ne mogu ići i naglasio da sam potrebniji u Zagrebu.

Potkraj iste godine najbolji skojevci povučeni su iz skojevskih aktiva, pa je od njih na Ciglenici formirano deset udarnih grupa. Svaka je imala dva do tri člana. Određen sam za rukovodioca tih grupa. Popularno su zvane »dvojke«, »trojke«. U njima su, između ostalih, bili: Viktor Posarić, Andrija Borošak, Drago Draženović, Branko Kirac, student. On je rukovodio sa tri udarne grupe. Bili su povezani s Grgom Starčevićem, članom Vojnog komiteta KP Trešnjevke. Svi su imali bicikle. Stoga su se brzo kretali gradom. Bili su naoružani revolverima i ručnim bombama.

Zadatak udarnih grupa je bio da likvidiraju neprijateljske agente i konfidente, da vrše sabotaze i diverzije, da štite drugove kad ispisuju parole ili uništavaju neprijateljske parole itd.

U prosincu 1941. godine skojevci su raspačavali letke po Selskoj cesti. Ustaški agent je to zamijetio i htio uhapsiti omladince. Članovi udarne grupe, s kojima sam i ja bio, odmah su zapucali. Agent je ispalio nekoliko metaka, pa je procijenivši da može stradati, pobjegao.

Šestog siječnja 1942. godine uhapšena je cijela moja obitelj. Očividno je bilo da me je netko pokazao. Ustaški agenti su me saslušavali u zatvoru na trgu »N«. Zbog nedostatka dokaza svi članovi obitelji pušteni su na slobodu. Po direktivi sam prešao u ilegalnost i nastavio sam rukovoditi skojevskim udarnim grupama. Kwartovsko skojevsko rukovodstvo preuzeo je P.išta Lerinc. Nisam više dolazio kući. Boravio sam kod simpatizera KP, a najviše kod prijatelja Milana Savnika.

Horvat je bio ustaški povjerenik u tvornici »Hermann Pollack«. Znao je mnoge skojevce, partijce i simpatizere KP. Prokazivao ih je, pa je policija u toj tvornici uhapsila preko 200 radnika. Zbog toga je Rajonski komitet KP Trešnjevke zaključio da Horvata treba što prije likvidirati. Bio sam zadužen za izvršenje tog zadatka s jednom udarnom grupom.

Budući da do tada nisam nikad vidio Horvata dobio sam njegovu sliku i informacije kuda se kreće. Doznali smo da svaku večer ide piti »gemište« u neki buffet u Cankarovoj ulici (danas je tamo trgovina). Pošto je u blizini bila kasarna odlučeno je da u akciji sudjeluju dvije udarne grupe, da bi se eventualno mogla neutralizirati intervencija vojske ako to bude potrebno. Horvat je nekoliko dana praćen, a zatim je napravljen plan akcije: kad bude pio »gemišt« udarna grupa će u buffet hitro baciti dvije defenzivne bombe.

Navečer su skojevci došli pred buffet i vidjeli da neće moći izvršiti zamišljeni plan, jer je u prostoriji bilo mnogo ljudi. Odlučili su da ga sačekaju

i likvidiraju na ulici. To je predstavljao poteškoću, jer su u blizini stajala dva domobranska stražara pred kasarnom. Ali, druge mogućnosti nije bilo. Čekali su ga u »haustoru« Cankareve 14, jer je tuda trebao proći.

Kad dođe do pucnjave, da ne bi bili iznenađeni intervencijom domobranskih stražara, Štef i Andrija Borošak su se dogovorili tko će na koga pucati. Nakon likvidiranja Horvata riješili su da se povuku prema Kustošiji, a odstupnicu su trebali držati Viktor Posarić i Drago Draženović.

Ustaškog povjerenika trebao je likvidirati jedan omladinac, kojem sam zaboravio ime. Horvat je najzad prošao kod »haustora« i spomenuti mladić je iskočio za njim, ali mu je revolver zatajio. Budući da je shvatio o čemu se radi Horvat je potrčao u Prešernovu ulicu br. 1.

Sustigao sam ga na ulazu u zgradu i ispalio u njega nekoliko metaka. Horvat je vikao, a članovi udarnih grupa povukli su se preko livade prema Kustošiji. Taj napad Horvat je preživio. Ali ga je u ljeto 1942. godine pred tvornicom sačekao Slavko Blažina-Beli i likvidirao.

U Željezničkoj radionici ustaše su odredili za svog povjerenika Franju Smiljanca. On je također policiji pokazao veliki broj komunista i skojevaca, koji su završili u zatvorima, a mnogi od njih su strijeljani. Saznao je i za moje političko opredjeljenje, pa mi je početkom 1942. godine kazao: »Ti mali, jedeš hrvatski kruh. Pazi što radiš!«

Ubrzo je donesena odluka da se likvidira i tog ustaškog povjerenika. Zadatak sam prenio Branku Kircu, studentu i Mirku Repiću. Pokazao sam im Smiljanca. Odlučeno je da se tog opasnog ustaškog doušnika likvidira na Zapadnom kolodvoru kad bude izlazio iz vlaka. Smatralo se da je to najpovoljnije mjesto, jer je stanovao blizu kolodvora.

Spomenuti skojevci su ga jednog popodneva tu sačekali. Na kolodvoru je bilo mnogo svijeta, pogotovo zato jer su se radnici vraćali s posla. Kirac je dobio zadatak da puca. Kad ga je ugledao približio mu se i zapucao. Smiljanac se bacio na zemlju. S tri ispaljena metka Kirac ga je ranio, a zatim potrčao prema današnjem Trgu francuske revolucije. Hitro je ušao, na nesreću, u zgradu neke domobranske jedinice, pa je odmah bio uhapšen. Mirko Repić se bez teškoća provukao sa Zapadnog kolodvora. Hrabri skojevac Kirac ubrzo je strijeljan.

Skojevske udarne grupe s Ciglenice likvidirale su u toku rata nekoliko istaknutih ustaša i izvršile više sabotaža pod rukovodstvom Branka Kirca. Udarne grupe oružjem su izvršavale svoje zadatke, a skojevski aktivni su okupljali antifašističku omladinu u odbore Saveza mlade generacije.

Skojevac Marijan Sertić pokleknuo je na svom borbenom putu. Njega sam primio u SKOJ 1941. godine. Djelovao je kao skojevski aktivist u Zagorskoj i Zabočkoj ulici i rukovodio je jednom skojevskom grupom. Potkraj 1941. je uhapšen, a u ljeto 1942. godine pušten. Pričao je svojim drugovima da su ga roditelji izvukli iz logora Jasenovac potplaćivanjem ustaša. Skojevcima nije bila uvjerljiva njegova priča. Pratili su ga i konstatirali da se sastaje s nepoznatim osobama.

Skojevci su se jednog dana okupili na sastanak u nekoj kući blizu Primorske ulice. Sertić je također trebao doći. Zakasnio je. Bilo je očito da je to namjerno uradio. Ali, vani je bila skojevska straža. Vidjela je da dolazi Sertić, a iza njega je bilo mnogo ustaških agenata. Straža je to javila i oni

su se na vrijeme povukli pred policijom, kojoj nije uspjelo iznenaditi i pohvatati skojevce.

Bilo je razumljivo kako je Sertić izašao iz logora. Kao izdajnika trebalo ga je likvidirati. To je izvršila udarna »dvojka« Viktor Posarić i Drago Draženo vić.

SMRT MAJKE

Spomenuo sam da je cijela moja obitelj bila uhapšena u siječnju 1942. godine i zbog nedostatka dokaza puštena. Kasnije je policija ponovo uhapsila moju majku Baricu i tetu. Odvedene su u Jasenovac i tamo ubijene. Sestra kao simpatizer KP bila je u ustaškim zatvorima.

Aktivnost omladinskog društva »Ciglenice« u predratnom razdoblju dala je rezultate. Mnogi omladinci koji su politički i ideološki izrastali u tom društvu, za vrijeme okupacije bili su svjesni borci revolucije.

Dio ih je strijeljan 1941. godine. To su: Slavo Dolencić, Stanislav i Leo Kazić, Ivan Gudlin, Lojzek Bergant i Ivan Makek.

U logore su otpremljeni:

Milka Bergant, Branko Tušak, Miro Gotlih, Zlatko Vilešić, Milan Petanjek, Janko Šteger, Milka Šteger i Jurica Jugović (troje posljednjih nisu preživjeli strahote logora).

U partizane su otišli:

Ivan Meleš, Emil Ivane, Viktor Posarić, Drago Draženić, Andrija Borošak (poginuo), Stjepan Borošak (poginuo), Zvonko Humski (poginuo), Katica Humski, Nada Peternac, Ivan Beršić, Zvonko Debeljak, Žiga Petanjek, Božo Starkl, Rade Spajić, Ivica Voljevac, Pišta Lerinc (umro u NOV), Josip Fistrić (poginuo), Vukelić (ne sjećam se njegovog imena). Drago Mihaljević, Zlatko Vilešić, Miro Gotlih, Slavka Pavlinić, Branka Pavlinić, Milica Bišćan, Franjo Levak, Božo Cerin, Milica Ivane, Ivo Božić, Dalibor Krajić, Slavo Talan, Drago Tkalčec, Drago Cerin i Ivica Pernar. Zbog ugroženosti i ja sam napustio Zagreb postojećom partijskom vezom u srpnju 1942. godine i uključio se u partizansku jedinicu na Bilogori.

Napisao sam ovo svoje sjećanje, koristeći neke zabilješke, nakon četrdeset godina. Nije, međutim, lako dočarati onaj polet, žar i entuzijazam koji je davao izuzetnu snagu nama mladima u teškoj borbi za stvaranje novog društva u kojem će naši narod i narodnosti postići svestran razvoj.

Emil Ivane

OD ČULINCA DO ČRNOMERCA

U Zagrebu među jače organizacije spadale su one u željezničkim radionicama i ložionicama. Te organizacije, kako Partije tako i SKOJ-a, obuhvaćale su kako velik broj radnika i službenika tako i omladine koja je bila koncentrirana po broju i aktivnosti na dva najveća i najvažnija punkta. Jedan je bio na Glavnom kolodvoru, s najjačom bazom u državnoj željezničkoj radionici (danas »Janko Gredelj«) — tu je bila i škola za buduće radnike na željeznici u kojoj je bila veoma jaka s'kojevaska organizacija, koja je imala svoj uspješan rad još iz stare Jugoslavije.

Drugi centar oko kojeg su se okupljali mladi komunisti, ali i ne samo oni, bio je na Zapadnom kolodvoru. Tu, u ložionici i nizu manjih radionica za održavanje lokomotiva, skupljala se omladina oko SKOJ-a. Odavde ona širi svoj utjecaj naročito u pravcu zapada tj. Črnomerca pa i dalje.

Po uzoru na željezničko partijsko rukovodstvo (komitet) formirano je na željeznici i rukovodstvo SKOJ-a, koje je bilo vezano uz željeznički partijski komitet i MK SKOJ-a. Ovo rukovodstvo bilo je veoma aktivno od samog početka okupacije. Ističu se: Đorđe Stojanović, Zvonko Vrabec, Milovan Mužević, Stipe Majerović, Ivan Palčec, Zvonimir Šneler, Marko Komar, Ivan Lasić, Alojz Bergant i drugi.

Alojz Bergant-Lojzek bio je član Komiteta KP željeznice u kojem je bio zadužen za rad s omladinom. Njegov djelokrug rada obuhvaćao je područje od Čulinca do Črnomerca. Njegovi suborci rekli su za njega da se često nalazio u istom danu u Čulincu, na Glavnom kolodvoru, u Črnomercu pa čak i u Podsusedu. Obično bi se prebacivao nekim od teretnih vlakova čiji je raspored znao unaprijed. Tih i miran, promišljen i nikada brzoplet stizao je svakodnevno na nekoliko sastanaka ili veza. Takav je bio i prije okupacije. Takvoga smo ga i poznavali.

Vjekoslav Bergant-Lojzek rođen je 1.3. 1919. godine u Trstu. Nakon propasti Austrougarske monarhije i završetka I svjetskog rata Trst je pripao Italiji i njegov otac strojovođa trebao je birati između premještaja za južnu Italiju i kooptiranja za Jugoslaviju.

Godine 1922. obitelj dolazi u Zagreb. Alojz pohađa osnovnu školu na Svetom duhu a građansku školu na Kaptolu. Nakon završetka građanske škole nastavlja obiteljsku tradiciju (treća generacija željezničara) i upisuje se u Zanatsku školu jugoslavenskih državnih željeznica koju je završio 1938. godine. Nakon toga se odmah zaposlio u željezničkoj radionici.

Mnogo je čitao, naročito marksističku literaturu do koje se teško dolazilo. Imao je za ono vrijeme relativno dobro opće obrazovanje, jer je Za-

natska škola (u trajanju od 4 godine) imala rang srednje škole. »Sjećam se — zapisala je njegova sestra Milka — da je proučavao i »Kapital« posuđen iz Radničke biblioteke, čiji je bio redoviti član«.

Bio je inače veoma miran, dosta povučen, ne previše razgovorljiv. Kao da je o svakoj rečenici dobro razmislio prije nego je izrekao. A one su uvijek na nas ostavljale pozitivan dojam. Nikada nije govorio o pojedinostima svojega rada, iako je bio beskompromisan kad je trebalo objašnjavati i braniti liniju Partije.

Od samog početka rada društva »Ciglenica« na Trešnjevki bio je predsjednik omladinske sekcije. Ne možemo zaboraviti njegovu upornost i prisutnost u Društvu. Da li je ikada imao slobodnog vremena ili je svoju aktivnost poistovjetio s tim pojmom? U svemu je bilo tako.

U Ciglenicu je dolazilo sve više novih mladića i djevojaka od 12 do 15 godina. Bile su to djevojke i dečki iz radničkih porodica. U tim godinama većina je bila apolitična.

Osnovno je bilo da se omladina u društvu zabavlja, da nađe smisao i sadržaj u rasonodi, a cilj je bio da se kroz te i takve forme i sadržaje omladina postupno dovodi na kurs Komunističke partije i onih njenih zadataka, koje su na dnevni red postavljali događaji i situacija.

U 1940. godini Lojzek sve manje dolazi u Društvo. Teško nam je padalo kad ga nije bilo u društvu. Mnogi od nas smo znali i razumjeli da je Bergant otišao na neki drugi sektor rada, ali nismo znali gdje niti smo pitali. To je bilo tada i »prirodno«.

Otišao je kao i Kazić, Posarić i još neki kako bi svojim fizičkim odsustvom omogućili legalno djelovanje društva. Bilo je dovoljno mladića i djevojaka koji su fizički mogli i jesu zamijenili Lojzeka, ali nam nije bilo više ugodno i lijepo kao kad je bio on kod nas. Barem sam ja tako osjećao.

Njegova sestra Milka zapisala je:

»Sjećam se jedne njegove akcije. Bilo je to 1. maja 1940. godine. Tog jutra je ustao vrlo rano (prije četiri sata) i rekao da ide u Remizu, jer da ima zadatak (naravno s ostalim drugovima) spriječiti da tramvaji izađu iz Remize.

Bio je vrlo dobar sin i vrlo dobar brat. Kad bi došao s posla kući, svaki dan, prije nego što bi otišao da se nađe s drugovima, pitao bi majku treba li još nešto obaviti. Tako je npr. cijepanje i nošenje drva uzeo kao svoju obavezu. Pošto se od braće prvi zaposlio, kad je kupio sebi kaput, kupio je i mladšem bratu. Kad sam 1939. godine maturirala na Trgovačkoj akademiji u Zagrebu, rekao mi je da pođem s njim u grad i kupio mi je od odjeće sve što sam željela.

Kad je dobio poziv za odsluženje vojnog roka, otac ga je ispratio na određite li Ljubljanu. Očevi prijatelji su se tome čudili, a on je odgovorio: »Takav sin zaslužuje da ga se isprati«. Okupacija zemlje ga je zatekla na odsluženju vojnog roka. Kad se nakon rasula jugoslavenske vojske vratio kući, nastavio je s radom u Radionici JDŽ. Radio je kao komunist s omladinom od Čulinca do Čraomerca.

Uhapšen je u listopadu 1941. godine naišavši na zasjedu u stanu Vlade Mutaka, kad je išao reći njegovoj drugarici da je Mutak sretno izbjegao hapšenje u Radionici. Osuđen je bio na tri godine logora, a to je bilo jednako smrtnoj presudi. Odveden je u Jasenovac, gdje je bio ubijen«.

Dopunjujući riječi njegovog oca dodao bih: ovakav borac, komunist služio je da ga se nikad ne zaboravi.

Mijo Krošelj

NA PEŠČENICI 1940-1943

Godine 1940. organizirana je partijska ćelija za Pešćenicu, a njen sekretar je bio drug Valter Andrijani, zvan Štrosmajer. Za kandidate Komunističke partije bili su tada primljeni drugovi koji su bili najaktivniji u odбору Stranke radnog naroda i to: Albert Fuks, Mijo Krošelj, Franjo Valenščak, Mato Cifrek i Franjo Roksa.

Iste godine organizirana je i skojevska grupa: Nada Kocijan, Bobi Kutjak, Slavko Mojić i Ljubica Valenščak. Svi drugovi i drugarice, i iz partijske ćelije i iz skojevske grupe, kao i napredno orijentirani ljudi, bili su vrlo aktivni i sudjelovali su u svim akcijama što su bile organizirane pod vodstvom Partije u gradu Zagrebu.

Sastanke smo redovito održavali, i to svaki put na drugom mjestu. Tim sastancima često su prisustvovali Mladen Iveković, Joža Gržetić, ing. Konjević, Maca Gržetić i mnogi drugi.

Kroz cijelu 1940. godinu pripremali smo se na sastancima partijske ćelije Pešćenica za borbu protiv fašizma, budući da su nacisti okupirali već nekoliko evropskih zemalja.

Na sastanku održanom 19. ožujka 1941. godine na Livadarskom odvojkju br. 3 bili su prisutni drugovi Gržetić i Silvo, koji je bio član III rajonskog komiteta Maksimir, a govorilo se o unutrašnjoj i međunarodnoj situaciji i u vezi s tim određivali zadaci za djelatnost naš komunista. Naglašeno je bilo da će borba protiv fašizma biti teška i da se izjasnimo da li ćemo izdržati u bespoštednoj borbi koja nam predstoji. Kolebljivaca nije bilo.

Jedan od zaključaka je bio da se organizira više malih grupa od po tri simpatizera koji su stanovali na našem terenu, te da se prikupi što više sanitetskog materijala, oružja, municije i novčane pomoći.

Članovi partijske organizacije, kao i kandidati, dobili su strogo povjerljive zadatke. Mijo-Vilko Krošelj i Franjo-ćaća Valenščak dobili su zadatak da organiziraju skladišta za municiju, oružje i drugi ilegalni materijal. Jedno takvo skladište na Naselku br. 11, bilo je dobro organizirano. Drugo je bilo na Livadarskom odvojkju br. 3. Isto tako, osigurali smo stanove za naš ilegalni rad (sastanke i kružoke). Po zaduženju partijske organizacije, 10. travnja 1941. godine primio sam dužnost rukovodioca za agitaciju i propagandu za istočni dio grada Zagreba.

Partijska organizacija Pešćenica, odmah nakon okupacije naše zemlje, u svibnju 1941. godine, okupila je liječničku grupu — dr Novosel, dr Lonča-

rie, dr Cvetić Anton i Vlasta — za potrebe NOP-a. Ta je liječnička grupa vrlo aktivno radila u ilegalnoj ambulanti na Livadarskom odvojkju br. 3.

Akcija za prikupljanje oružja i municije dala je dobre rezultate. Naime, izvršen je prepad na vojnu rampu u Donjim Sveticama, gdje se nalazio vojni vagon, što ga je ostavila bivša jugoslavenska vojska. Iz tog vagona odneseno je mnogo municije, pušaka i bombi i sve pohranjeno u tajno skladište u Naselku br. 11. U toj su akciji sudjelovali: Valter Andrijani, Mijo Krošelj, Franjo Valenščak, Albert Fuks i Franjo Roksa. Osim toga, ja sam donio trideset pištolja i municiju za njih, koje sam dobio od narednika Stankovića dva dana prije ulaska okupatora u grad Zagreb.

Užurbano smo se pripremali za borbu protiv okupatora. Bili su izrađeni i klišeji kojima smo se koristili za pisanje parola po ulicama okupiranog grada.

U svibnju 1941. godine održan je sastanak partijske ćelije Peščenica na kojem je donesen zaključak da se 18. birališni odbor preimenuje u Narodno-oslobodilački odbor. On je postojao za cijelo vrijeme okupacije, a njime je rukovodio drug Franjo Valenščak. Na sektoru stara Peščenica bio je aktivan i odbor AFŽ-a.

U to vrijeme došlo je i do napada nacista na Sovjetski Savez, što nas je duboko potreslo. Bili smo svjesni činjenice da nam predstoji duga i teška borba. U vezi s tim velikim događajem naša partijska ćelija održala je sastanak 23. lipnja 1941. godine, na kojem je razmatrana politička situacija.

Sastanku su prisustvovali: Silvo, član III rajonskog komiteta, Valter Andrijani, sekretar naše partijske ćelije, Franjo Valenščak, Mijo Krošelj, Albert Fuks, Mato Cifrek i Franjo Roksa. Ja sam, već sam to spomenuo, bio zadužen za agitaciju i propagandu, te sam drugi dan poslije sastanka trebao primiti proglas CK KPJ za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Te ilegalne materijale primio sam u Heinzlovoj ul. br. 21. u stanu Slavka Mojića, a predao mi ih je drug Đigarac.

Prije raspačavanja propagandnog materijala, održan je sastanak u Hirčevoj ul. br. 4 kod druga Kolara. U akciji raspačavanja propagandnog materijala sudjelovali su Stevo Ptiček, Mato Grozdanić, Nada Kocijan i Mijo Krošelj. Akcija je potpuno uspjela.

Dana 26. lipnja 1941. godine uhapsila me ustaška policija. Otpremili su me u zatvor u Ulicu Račkoga br. 9. Tu su me zvjerski mučili. Usprkos mučenju, nisam nikoga odao, niti su od mene bilo što doznali. Zajedno samnom bili su zatvoreni drugovi Joža Gržetić i Drago Crnković. Gržetić je bio naša viša veza, jer je dolazio na naše sastanke. Iz zatvora smo Crnković i ja bili prebačeni u Vinogradsku bolnicu, a nakon deset dana mene su prebacili u bolnicu na Sv. Duh u kojoj se nalazila posebna prostorija za zatvorenike.

U zatvorskoj bolnici sam bio godinu dana. Za vrijeme liječenja u zatvorskoj bolnici organizirao sam NOO u kojem su bili: Ana, bolničarka, brijač koji nas je dolazio šišati i stražar koji nas je čuvao, Marko Jovan. U istoj sobi sa mnom bili su drugovi: Pasarić, dng. Konjević, Mesarić, Gmajnić i braća Borić.

Vežu sa partijskom organizacijom uspostavio sam uz pomoć bolničarke Ane, koja je bila vrlo aktivna. Preko nje sam uspostavio vezu i sa svojom suprugom Fanikom. Ona je s vremena na vrijeme dolazila u bolnicu na vezu, i to uglavnom onda kada je na straži bio Marko Jovan.

Dvanaestog lipnja 1942. godine izašao sam iz bolničkog zatvora. Odmah nakon izlaska, tj. 15. lipnja 1942. godine, povezo sam se s našom partijskom ćelijom Stara Peščenica, kao i s drugom Franjom Valenščakom. U srpnju iste godine pohađao sam partijski tečaj s drugovima Ivom Spetićem, Matom Cifrekom i Ćedom. Predavač nam je bio drug Brko. Kurs je trajao oko mjesec dana.

U kolovozu 1942. godine Franjo Valenščak me je povezo s Borisom Petreševićem-Cvikerašem, koji je u to vrijeme bio sekretar III rajonskog komiteta za Maksimir. Od njega sam dobio zadatke; da osiguram stan za naše drugove ilegalce, da organiziram vezu za prebacivanje ljudi u partizane, da prikupljam oružje, municiju i sanitetski materijal.

S našom grupom koja je pohađala kurs drug Boris Petrešević održavao je redovito sastanke na kojima smo se upoznavali s političkom situacijom i primali nove zadatke. Međutim, kada je Petrešević bio uhapšen u studenom 1942. godine, stanovito vrijeme nismo imali vezu s III rajonskim komitetom. Kada smo je uspostavili održali smo sastanak u stanu Ivana Spetića u Harambašićevoj br. 6. Na tom sastanku, kojemu su prisustvovali Mato Cifrek, Ćedo, Ivo Spetić, Beli i ja, primio sam dužnost sekretara III rajonskog komiteta, a za njegove članove bili su određeni prisutni drugovi. To je bilo u studenom 1942. godine. Tada je naša viša veza bio drug Beli.

Novi partijski komitet III rajona Maksimir bio je vrlo aktivan.

Na dnevnim redovima sastanaka RK, koji su bili redoviti tretirala su se pitanja: politička situacija u gradu i u vezi s tim aktualna pitanja ilegalnog rada, organizaciona pitanja, akcije na našem rajonu (sabotaže i diverzije), agitaciono-propagandno djelovanje među stanovništvom za odlazak u partizane, proučavanje ilegalnih materijala (štampa, leci, brošure), kako provesti direktive Mjesnog komiteta KPH Zagreb, djelatnost u antifašističkim organizacijama itd.

Formirali smo nekoliko novih partijskih ćelija, osnovali NOO, obnovili organizaciju AF2-a i SKOJ-a. Osim toga, organizirali smo kanale za prebacivanje naših drugova u partizane. Uspostavili smo i organizirali obavještajnu službu. Imali smo i stalnu vezu s domobramskom komandom, od koje smo dobivali mnoge važne obavijesti o kretanju domobranske, ustaške i njemačke vojske.

Naša organizacija i veze za prebacivanje ljudi i materijala u partizane bile su dobro organizirane, tako da nam neprijatelj nije mogao ući u trag za cijelo vrijeme dok smo radili u Zagrebu.

U travnju 1943. godine naš je komitet organizirao jednu vrlo značajnu akciju. Tada sam imao stalnu vezu s našim obavještajcem Redijem, koji je bio domobranski satnik u MINORS-u (Ministarstvo oružanih snaga NDH). On mi je donosio važne podatke. Jednog dana mi je donio podatke sa sastanka u MINORS-u o kretanju i namjerama njemačke i domobranske ekspedicije kod sela Prečec. Podatke smo po kuriru odmah dostavili na teren na određeni punkt.

Udarna grupa kojom je rukovodio Ivo Kosak postavila je na osnovu dobivenih podataka zasjedu tim neprijateljskim snagama u šumi kod sela Prečec (Dugo Selo). Napad je potpuno uspio. Tom prilikom zarobljeno je više oficira, a među njima i dva pukovnika — jedan domobranski, a drugi nje-

mački. Zarobljeno je: jedan mitraljez, dva šmajsera, više pištolja i 25,000.000 kuna.

Rajonski komitet Maksimir organizirao je prebacivanje veće količine lijekova iz Higijenskog zavoda u Zagrebu. Taj zadatak izvršio je Ivo Spetić.

Sve zadatke dobivene od nadležnog partijskog foruma naš je komitet izvršavao pravovremeno: na primjer vršenje sabotaža na željeznici i u tvornicama. Članovi komiteta imali su svaki dan po nekoliko veza sa NOO i aktivima. Partijske ćelije bile su vrlo aktivne i dobro organizirane, pa im neprijatelj nije mogao ući u trag. Ljudi su u akcijama gubili živote, bili su hapšeni i najteže mučeni, ali izdaje nije bilo.

U svibnju 1943. godine na sastanku u Petrovoj ulici (zgrada poštanskih službenika) drug Beli nas je obavijestio da prijete opasnost otkrivanja našeg komiteta. Saopćio nam je da ima podatke o slabom držanju uhapšenog Borisa Petreševića-Cvikeraša. Da ne bi došlo do provale RK, buduću da nas je on sve dobro poznao, dobio sam zadatak da u roku od 8 dana nađem zamjenu za sebe i ostale članove RK.

Poslije nekoliko dana RK je imao sastanak na Laščini kod druga Mlinarića na kojem su dotadašnji članovi komiteta, Ivan Spetić, Mato Cifrek i Mijo Krošelj, predali dužnosti i veze s organizacijama na terenu. Svi smo otišli u partizane.

Kada smo stigli na slobodni teritorij bili smo raspoređeni od nadležnih drugova na razne dužnosti: Ivan Spetić, za politički rad na terenu Žumberka; Čedo na rad u Agitprop Okružnog komiteta KPH Zagreb; Mijo Krošelj za političkog sekretara Kotarskog komiteta KPH Donja Stubica, Mato Cifrek za političkog sekretara Kotarskog komiteta KPH Zelina.

Veza s Trećim rajonskim komitetom i nakon mog odlaska iz Zagreba nije bila prekinuta.

Pošto smo upoznali teren na koji smo bili raspoređeni, uspostavili smo vezu sa Zagrebom. Vezu je održavao na Sljemenu i Stubici lugar Miško Špoljarić s Matom Grozdanićem, Fanikom Krošelj i Marijom Hunjak. Preko Maksimira, Vidovca i Čučerja vezu sa Zagrebom održavali su Franjo Valenščak i ostali drugovi.

POSLJEDNJA POČAST DRUGOVIMA

Danas, mnogo godina nakon rata, kad se sjetim svoga ilegalnog rada u Zagrebu, čini mi se da sam se savjesno pridržavala pravila konspiracije pred neprijateljem, koja su nam omogućivala da pod nosom radimo svoj posao rodoljuba, da radimo o njegovoj propasti. Istina je, da smo mi stradavali i usprkos konspiraciji, ali smo uvijek znali sačuvati bar dio naše žive snage, sjeme koje je dalje klijalo i bujalo opet tu pod nosom okupatora, a protiv njega.

No jednog dana krajem 1943. godine ja sam potpuno zaboravila na konspiraciju. Toga dana dnevne su novine donijele vijest i popis drugova obješenih u Dubravi. Bio je to 21. XII 1943. godine.

Pročitala sam obavijest i skamenila se. U Dubravi su dakle obješeni svi drugovi iz IVa i IVb kotarskog NOO-a koji su pali tog proljeća i ljeta. Ja sam bila pročelnik tog IVb kotarskog NOO-a. Razumljivo je, da policija nije pohvatala sve članove provaljenog kotarskog NOO-a: neki su se drugovi uspješno prebacili u partizane¹ — ali nas je sve tražila, za nama tragala.

Mjesecima sam živjela u ilegali, nisam se naspavala, najela do sita, odmorila u svom stanu. Spavala sam po pronađenim stanovima, u konspiraciji s onima koji su nam pružali gostoprimstvo i satima se zadržavala na sastancima po ulicama grada. Sastanci su bili redovni sa svakodnevnim zadacima: prenošenje obavijesti, izvještaja o borbi, dobivanje ili predavanje novih zadataka i direktiva, kao i raznog materijala pisanog ili nekog drugog. Osim redovnih bilo je mnogo i kontrolnih sastanaka (kad netko nije došao na redovni sastanak obavezno se dolazilo na kontrolni) koji su mogli biti vrlo opasni u slučaju provale.

Tog 21. XII 1943. u mojoj mašti izišli su svi pali drugovi pred mene, ne samo oni iz IV kotarskog NOO-a, nego i drugi iz ranijih ilegalnih veza, a u svijesti se usredotočila misao da su sad svi mrtvi.

Danas, nakon gotovo 40 godina gledam kako je u meni izrasla vječna Antigona sa svojom etikom i hrabrošću bez obzira na posljedice. Ja sam mrtve drugove morala vidjeti, reći im riječi ljubavi i utjehe, s njima se oprostiti i odati im posljednju počast.

Ne mogu se sjetiti gdje sam se ukrcala u tramvaj, niti da li je tramvaj išao do Dubrave — a ako nije kako sam stigla do nje, ali znam vrlo dobro da

¹ To su bili: Ivo Vuljević, Ferdo Tomljenović, Ferdo Pomykalo, Ruža Gretić, koja je bila viša partijska veza

sam se našla na mitnici sa stražom, da sam prošla mimo straže i s velikim brojem drugih ozbiljnih i šutljivih ljudi, 'kao na svakom sprovodu, uputila se u prostor, gdje je uz cestu bio voćnjak. Sve drveće i telegrafski stupovi ceste bili su jezivo ukrašeni: na svakom je visio po jedan čovjek, jedan borac za slobodu.

Polako sam se kretala od jednog do drugog obješenog borca, opraštala se s njima, tješila ih mrtve zbog tako grozne smrti, obećavala osvetu nad neprijateljem i počast njihovim žrtvama kad dođe sloboda.

Kako su u to doba godine dani sve kraći, brzo je padao mrak. Nisam ih nikako više mogla sve običi — previše ih je bilo. Stala sam i nastojala ih sve obuhvatiti pogledom i srcem. Nastojala sam sve zapamtiti za cijeli život. Vidjela sam da su neki bili vrlo visoko na stupu ili drvetu, a drugi zbog težine spuzli i gotovo stajali na zemlji. Nikog od onih s kojima sam ilegalno radila nisam mogla prepoznati — bili su izmijenjeni proživljenim strahotama zatvora i smrti. No možda ih nisam prepoznala zbog sumraka ili zbog užasa, koji je zamutio moje tada mlade i zdrave oči.

Ne znam koliko sam dugo stajala. Emotivno sam bila razapeta, a svijest mi je bila ošamućena velikim razmjerima zločina. Bez glasa sam plakala i jecala, jaukala od strahote i klela rat i okupaciju.

A onda se u meni dogodio preokret i polako i sigurno javljao se oprezni ilegalac, koji vlada sobom, jer zna da se i život i borba dalje nastavljaju po svojim zakonima — život biološkim a borba historijskim do konačnog oslobođenja. Pribrala sam se i izišla sa zadnjim rođacima i poštovaocima mrtvih iz voćnjaka, te krenula prema mitnici i kući.

Sutradan sam svojoj višoj vezi, još uvijek u šoku, ispričavala što sam vidjela. Drug je smatrao da nisam postupila konspirativno, ali u njegovu prigovoru nije bilo oštrih riječi. Za kratko vrijeme i on je obješen. Bio je to drug Ivo Darović, član Rajonskog komiteta.

Kasnije sam saznala, da je jedan od drugova uspio pobjeći doslovce ispod vješala, kad je njegovo uže puklo, a krvnici se bili odmakli misleći da je mrtav. Nakon neizmjernih i jezivih muka i peripetija stigao je na oslobođeni teritorij.

Teško je i zamisliti što je podnio taj napol mrtav čovjek tražeći spas u bijegu — usprkos golemoj hajci i potjeri koja je odmah organizirana da ga vrati opet na vješala. Bio je to ing. Milovan Kovačević.³

Danas tamo stoji spomenik »Prosinačkim žrtvama«. Dugo vremena iza rata teško sam se odlučivala da idem u Dubravu iako tamo više ništa ne podsjeća na predratnu mitnicu, cestu i voćnjak. Izgrađeno je sve novo, a spomenik se uklapa u novu Dubravu i novi život kao naša neposredna, teška prošlost i dokaz da smo svoj obraz i čast nacije znali uvijek očuvati makar kakovi vihuri ovim našim prostorima harali.

¹ Tom prilikom, osim ing. Kovačevića, spasio se i Pio Juričić, zapravo prije vješanja, jer su bili zajedno vezani, pa su zajedno i pobjegli. (Nap. red.)

Ernest Mezga

O RAJONSKOM KOMITETU SKOJ-a MAKSIMIR

O radu ovog rajonskog komiteta vrlo malo znam. Naime, sjećam se da smo taj komitet zvali: Rajonski komitet SKOJ-a za Istočni dio grada — Maksimir. Početkom 1942. godine jedan od drugova Ivica Kranželić ili Ivan-Nikola Kožić, saopćio mi je da sam član tog komiteta i da odgovaram za prikupljanje »Crvene pomoći«. Kakvi su još sektori postojali ne znam, ali znam da je bilo raznih konkretnih zaduženja (za propagandu ili politički rad, za tehniku, odnosno raspačavanje materijala, zatim organizaciona pitanja i slično).

Inače, princip konspiracije bio je toliko striktno poštovan, da se svi članovi komiteta nikada nisu međusobno upoznali, niti smo znali koliko članova komitet broji. Čak nisam siguran ni u to tko je bio sekretar komiteta. Naime, mene je na vezi držao Mladen Bival-Plavi, a povremeno i jedna drugarica, ali njeno ime ne znam. Znam samo toliko da je imala oko 18 do 20 godina, tekstilna radnica, plave kose. U to vrijeme bio sam u vezi s mladim postolarskim radnikom po imenu Julije Presečki, sa Peščenice, koji je, mislim, također bio član rajonskog komiteta.'

Neku objektivniju rekonstrukciju djelovanja tog rajonskog komiteta najviše otežava činjenica da se komitet gotovo i nije sastajao kao cjelina. Prema mojim sjećanjima, prakticirali smo vrlo kratke susrete (sastanke) na ulicama, na određenim punktovima, s najviše trojicom prisutnih. Mladen Bival bi ponekad pored mene, zakazao sastanak s još nekim omladincem ili omladinkom (Julijem Presečkim ili spomenutom tekstilnom radnicom) i tražio vrlo sažete informacije ili postavljao zadatke, ovisno o planiranoj akciji.

Da izbjegne nepotrebna i opasna okupljanja u većem broju, zakazivao je sastanke s pojedinim članovima RK SKOJ-a u različito vrijeme, istog dana, u intervalima između dviju filmskih predstava. Mjesto, vrijeme i dan održavanja međusobnih veza bili su unaprijed utvrđeni, u pravilu jednom tjedno. Imali smo također unaprijed dogovorene takozvane kontrolne sastanke, utvrđenog dana, u isto vrijeme kao i inače, ali na drugom, rezervnom mjestu.

To je bilo potrebno iz više razloga. Naime, svi smo bili upozoreni, a kasnije stekli i vlastito iskustvo, da je moguće da netko od nas, iz bilo kojeg razloga (racije, hapšenja, bolesti i dr), ne stigne na ugovorenu vezu. Zatim,

' Julije Presečki bio je poslije rata oficir Jug. ratne mornarice i živio je u Splitu. Već više od 20 godina ne znam ništa o njemu.

bivalo je situacija kad su na punktovima (ulicama) naših veza bile pojačane policijske patrole, ili su se pojavljivali ustaški agenti (za koje smo sumnjali i procjenjivali da to mogu biti), pa tada nismo uopće prilazili jedni drugima. Dešavalo se i to da netko od nas slučajno sretne nekog poznanika kojeg se nije mogao »otresti«, što je također isključivalo uspostavljanje veze. U svim takvim situacijama važilo je pravilo da svaki krene dalje, bez zadržavanja i javljanja, i da se javi na slijedeću kontrolnu vezu. Sve te veze i način njihovog održavanja bili su ugovoreni kao cjelovit sistem i rijetko se što mijenjalo, osim, eventualno, mjesta sastanka.

Dakle, to su bili osnovna metoda i oblik rada rajonskog komiteta. Ne sjećam se da je ijednom održan sastanak komiteta, svih njegovih članova, u nekom stanu ili kakvoj zatvorenoj prostoriji. Jedino smo sastanke našeg skojevskog aktiva održavali u stanovima, u prisustvu svih članova, jer smo se dugo poznavali i bili susjedi koji su se sastajali i prije stupanja u SKOJ, što se moglo objasniti kao praksa, navika. Te smo sastanke, međutim, uvijek kamuflirali nekim »veseljem«. Na stolu bi se našla boca vina, povremeno bi netko svirao na gitaru, čula se poneka pjesma.

Budući da sam u komitetu u prvo vrijeme bio zadužen za prikupljanje »Crvene pomoći«, ja sam, uz učešće u svim drugim akcijama, radio na tome. Prikupljenu pomoć predavao sam Bivalu, odnosno spomenutoj drugarici. Mislim da je neko vrijeme ta pomoć predavana jednom radniku, članu Partije koga s[^]mo zvali »Crni«, ali je on pao u ruke policije i strijeljan. (Nikad mu nisam saznao pravo ime).

Polovicom 1942. godine dobio sam zaduženje da politički radim s omladinom. Ne sjećam se da li se taj sektor već tada nazivao propagandom ili agitacijom (i propagandom). To je, međutim, obavezivalo na nešto šire povezivanje s omladinom i ostvarivanje većeg utjecaja na nju. Kako su i naša znanja bila skromna, mi smo, uglavnom, govorili o NOB-i i njenim ciljevima, o uspjesima u borbi i raskrinkavali okupatore i ustaše. Takav rad nam nije bio težak u našoj neposrednoj blizini, gdje smo poznavali omladinu, ali je bilo teže vršiti širi utjecaj, na relativno velikom području rajona.

Budući da je moja uloga bila više organizatorska, to sam u ovu aktivnost uključivao i druge članove SKOJ-a, s cijelog teritorija Maksimira. Da bismo u tome ostvarili što veće rezultate, došli smo i na jednu originalnu ideju. Saznali smo, naime, da crkva u bivšoj Zvonimirovoj ulici (sada Ulica Socijalističke revolucije), odnosno njeni svećenici, okuplja znatan dio siromašne radničke omladine služeći se pri tom raznim »mamcima«. U aneksu crkve bili su lijepo uređeni prostori — prostorije za sport i objedovanje. U njima je bilo raznih sportskih rekvizita: za stolni tenis, šah i dr. Osim što su omladini pružali mogućnost razonode, služili su ih i sendvičima, čajem, a ponekad i slatkišima. Dakako, najvažnije im je bilo ostvariti utjecaj na omladinu, pa čak je vrbovati u ustašku mladež.

Odlučili smo da među tu omladinu ubacimo određen broj članova SKOJ-a. Počeli smo toj omladini objašnjavati pravi smisao njenog okupljanja u crkvenim prostorijama. Osim što smo na taj način ostvarili velik odgojni utjecaj na taj dio omladine (mnogi su prestali dolaziti), skrenuli smo i pažnju policije sa sebe jer smo se u »okrilju crkve« i mi bavili sportom. Osim neposrednog kontakta i razgovora s omladincima, često smo im »podmetali« letke, a kasnije ih pojedincima i otvoreno davali da ih pročitaju i daju drugima. U nedostatku »propagandnog« materijala i u intervalima »pokidanih«

veza snalazili srao se sami. Uz ostalo, pisali smo i neke naivne ali rodoljubive pjesme, umnožavali ih i dijelili. Bilo je sročeno mnogo strofa s antifašističkim porukama. Važno je bilo da se riječi rimuju i da govore protiv fašizma, ustaša, o NOB-i, saveznicima. Crvenoj armiji. Ne znam zbog čega, ali od mnoštva stihova sjećam se samo jednog, koji je, otprilike, glasio:

»Saveznička artiljerija i zrakoplovstvo prisilili »Graf von Spee-a« na samoubojstvo».²

Teško je sada, nakon toliko godina, dati neku cjelovitiju ocjenu našeg ukupnog utjecaja na omladinu i spomenutog prodora među klerikalno orijentirane omladince i omladinke. Prema sjećanju, mogu pouzdano tvrditi da su veze te omladine s crkvom bile labave i da smo najveći dio pravilno politički usmjerili. Ukupne rezultate našeg utjecaja na omladinu moguće je, možda, sagledati posredno, po masovnom učešću u ilegalnom radu i u NOB-i. (Poznato mi je npr. da je nakon kapitulacije Italije, samo u toku jednog dana iz Zagreba došlo na područje Kalnika oko 80 omladinaca i omladinki).

Koliko je teško prisjetiti se mnogih, možda i značajnih pojedinosti iz vremena našeg organiziranog ilegalnog rada (srpanj 1941. — siječanj 1943.), još je teže nešto pouzdano govoriti o radu nakon našeg odlaska na Žumberak. Meni nije poznato tko je poslije rukovodio rajonskim komitetom SKOJ-a, kao ni to da li smo, prije odlaska, oformili novu grupu SKOJ-a na Donjim Sveticama. Znam, međutim, da je stasala nova generacija mladića i djevojkica, koja je bila s nama u vezi, a pojedinci su i sudjelovali u akcijama koje smo mi organizirali. Spomenuo bio samo neke: Mladen Kožić (brat Ivana), Vlado Rajčević (brat Milana i Branka), Vjenceslav Gržetić, s dvije sestre, zatim braća Kirac i njihova sestra, pa neki naši vršnjaci koji su iz raznih razloga ostali u Zagrebu, ali su bili simpatizeri, a kasnije i aktivisti našeg pokreta, kao što su: Stjepan Šalković, Jura Barić, Ivan Šubić i još neki čijih se imena ne sjećam.

² »Graf von Spee« bio je, ikao što je poznato, u to vrijeme jedan od najvećih i najsuvremenijih bojnih brodova u svijetu, a nosio je ime čuvenog njemačkog admirala iz prvog svjetskog rata.

Ernest Mezga

SKOJ-evske GRUPE DONJE SVETICE (1941-SIJEČANJ 1943)

Od ljeta 1941. na Donjim Sveticama djelovao je aktiv SKOJ-a, u kojem su, od početka njegovog osnivanja (srpanj—kolovoz 1941) radili Kožić Ivan, Rajčević Milan, Bukovac Nedeljko, Boj Franjo, Orešnik Tomislav i Mezga Ernest.

Prvi sekretar aktiva bio je Kožić, a nakon njegovog zaduženja u rajonskom komitetu KSOJa, za Istočni dio Zagreba (Maksimir), a krajem godine, dužnost sam preuzeo ja. Kao sekretar aktiva, a zatim od siječnja 1942, i kao član rajonskog komiteta SKOJ-a, također za Istočni dio grada, radeći i dalje u aktivu, učestvovao sam u ilegalnom radu i akcijama, koje su u to vrijeme organizirane.

Ovdje je riječ o karakteristikama i značaju te aktivnosti.

Prije svega, iako smo poštovali principe konspiracije, osjećali smo se sve sigurnijim i istupali smo sve otvorenije pred ljudima i pred omladinom. Koliko su ljudi bili masovno na strani NOP-a najbolje se vidi po tome što za godinu i pol naše djelatnosti nitko nije provaljen, izdan ili uhapšen (osim jednog slučajnog hapšenja).

Mislim da smo takvom raspoloženju naroda i omladine pridonijeli i mi šireći istinu o NOP-u i uspjesima NOV i POJ, kao i svojom aktivnošću koja se osjećala svuda oko nas. Zatim, sve omladince koje smo organizirali, uspješno smo uklopili, odlučno, brzo, s visokim stupnjem discipline, u aktivnosti, čak i one koji nisu bili članovi SKOJ-a. Sve starije komuniste koji su s nama radili, ili one za čije smo osiguranje bili povremeno zaduženi (prebacivanje iz jednog kraja grada u drugi, pronalaženje ilegalnih stanova, osiguranje sastanaka i si.), sačuvali smo do njihovog odlaska iz grada, tako da nijedan nije pao u ruke policije.

Dalje, u intervalima kad nismo imali vezu s rajonskim ili mjesnim komitetom SKOJ-a, djelovali smo samoinicijativno. Često smo se služili i »ratnim lukavstvima« kako bismo sačuvali organizaciju i produžili rad aktiva i što uspješnije i sigurnije izveli neku akciju.

Naš rad s omladinom i prebacivanje u partizane onih koji su za to izrazili želju, bio je neprekidan i uspješan. Zapravo taj rad je dao nešto veće rezultate nešto kasnije, u drugoj polovini 1942. A u toku 1943, naročito nakon našeg odlaska iz grada, odlazak mladih u jedinice NOV i POJ, postao je masovan.

Akcije u gradu bile su nešto drugo. Kao što je poznato svaka akcija je bila skopčana s mogućnošću hapšenja, gotovo bez nade da se izvuče živa glava. Nisam siguran da smo tada toga bili podjednako svjesni, ali znam da o tome nismo mnogo razmišljali.

U toku 1942. izvedeno je više krupnijih akcija u cijelom gradu u kojima smo i mi sudjelovali, a neke smo i sami organizirali. Naša je grupa npr., u sklopu tih akcija, ili samostalno, u proljeće te godine, sudjelovala u kidanju i uništavanju ustaških zidnih novina, oglasa na oglasnim tablama i stupovima, raspačavanju letaka (u kino-dvoranama, baštama, ulicama i si.), pisanju parola). U nekim akcijama naš je aktiv angažirao po više desetina omladinaca i omladinki. Crvena pomoć je, također, neprekidno prikupljana, uz masovno učešće građana.

RASPAČAVANJE PROGLASA

Dvije krupnije akcije zaslužuju da budu i šire opisane. Negdje u kasnu jesen 1942. Vrhovni štab NOV i POJ obratio se svim domobranima (moguće je da je to bio proglas CK KPH, odnosno Glavnog štaba NOV Hrvatske), proglasom u kojem ih poziva da napuste svoje jedinice i priključe se NOB-i. Za Zagreb, kao centar ustaške strahovlade i veliki garnizon, raspačavanje tog proglasa bilo je od velikog značaja. Odlučeno je da se na tom zadatku angažira što više omladine.¹ Nakon dostave materijala svim grupama, pripremljenih sastanaka, dogovora, utvrđeni su i svi detalji i mjere opreza.

Proglase smo dijelili svi, bez izuzetka. Mi koji smo i rukovodili jednom od grupa imali smo zadatak da, nakon akcije, provjerimo da li su svi uspješno izvršili raspačavanje i da nije netko pao u ruke policije. Bilo je unaprijed dogovoreno kojom ulicom svaki od učesnika akcije mora proći, a da rukovodioci grupa utvrde da li su svi »na broju«. To je bila mogućnost i potreba da se utvrdi da li je sve u redu. U prolazu, nitko se nije smio obratiti rukovodiocu grupe. Nešto dalje od tog točno ugovorenog mjesta, trebalo je da, u određenim vremenskim intervalima, podnesemo izvještaj nekom od članova rajonskog ili mjesnog komiteta SKOJ-a.

Na taj način MK SKOJ-a je iste večeri znao kako je protekla akcija i da li je bilo hapšenja. Svako eventualno hapšenje zahtijevalo je nove mjere osiguranja, naročito onih drugova koje bi uhapšeni poznavao.

Međutim, dogodilo se nešto sasvim neočekivano. Kad je posljednji omladinac iz moje grupe prolazio kraj mene, na suprotnoj strani ulice, krenuo sam u susret drugarici kojoj sam morao podnijeti izvještaj i saopćio joj da je sve u redu. Istog trenutka u neposrednoj blizini onog posljednjeg omladinca, pojavio se policajac, s pištoljem u ruci. Kretao se za njim a on to nije zamijetio. Policija je bila na nogama jer je cijeli grad bio preplavljen lećima. Nedovoljno iskusan, uključen je u akciju zadnji čas, spomenuti omladinac je krenuo preko ulice, meni ususret, smatrajući normalnim da zajedno pođemo kući, na Donje Svetice.

Ali, za njim je krenuo i policajac. Kad smo zamijetili policajca i shvatili situaciju, već je bilo kasno. Valjalo se suočiti s nastalim okolnostima. Ali

¹ Prema nekim kasnijim saznanjima u toj akciji je sudjelovalo oko 1000 mladića i djevojalka, među kojima nekoliko stotina članova SKOJ-a.

kako? Znao sam da drugarica, član MK SKOJ-a ima pištolj u torbi i osjetio da se koleba što da uradi. Obuzeo me silan strah. Kroz glavu su se rojile zbrkane msile. Ali dvije su odmah postale jasne: kako pomoći drugarici i kako izbjeći hapšenje.

Vjerovao sam da, odvedu li me u policiju, ako utvrde moj identitet i činjenicu da su već strijeljali mog rođenog brata², onda dolazi kraj. Vjerovatno zbog toga što se u neposrednoj blizini nalazio kino »Union«, a i zbog toga što smo mnoge akcije izvodili tako da završe neposredno uoči početka filmskih predstava (da bi se omladinci sklonili u kino dvorane), odjednom sam se pomenutoj drugarici obratio riječima: »Dobro, ako nećeš sa mnom u kino idi do vraga«, i odgurnuo je od sebe. Okrenula se i otišla...

To sam rekao glasno da bi me čuo i policajac. Samo što tse okrenuo prišao mi je omladinac Mišak Vlado, a odmah zatim i policajac. Grubo nam se obratio zatraživši lične isprave i postavljao pitanje šta radimo na ulici. Ne sjećam se da bismo mi tada imali lične legitimacije, jer smo bili maloljetni ili pred punoljetstvom, tako da mu nismo mogli udovoljiti.

Koliko se sjećam, ja sam imao neki bolesnički list, o bolovanju (»CC« — kako se to tada zvalo) i to sam mu pokazao. Vlado nije imao ništa. Policajac nije mario za naša objašnjenja, da smo maloljetni i da nemamo isprave. Uzeo je moj bolesnički list i naredio da pođemo s njim, govoreći pri tom: — Vidjet ćemo kakve ste vi ptičice, kad dođemo u policijsku stanicu!

Približavajući se Zvonimirovoj ulici (danas ulica Socijalističke revolucije), valjda iz straha, obratio sam se policajcu slijedećim riječima: — Gospodine, molim vas da mi vratite tu listu bolovanja, djevojka nije htjela sa mnom u kino a sad će i meni propasti karta. Film počinje za pet minuta.

Bilo je to pravo hvatanje utopljenika za slamku. Ali, dogodilo se čudo. Vratio je moje »isprave«, a Mišaka poveo u policijsku stanicu.

Umjesto u kino, uskočio sam u prvi tramvaj i potražio Kožića. Bilo je potrebno odmah obavijestiti sve druge koje je Mišak poznao, da nekoliko noći ne spavaju kod kuće i da se obavijesti MK SKOJ-a. Za roditelje smo izmišljali razne priče o rođendanima, o završetku nečijeg šegrtovanja i si. kako bismo opravdali odsustvovanje iz kuće. Spavali smo po šumama i organizirali druge mjere osiguranja (raspitivanje, preko naših veza, o držanju Mišaka, promatranje kretanja poznatih agenata i sumnjivih, po našem kraju).

Srećom, sva naša strahovanja bila su neopravdana. Mali Vlado držao se u policiji hrabro, nikog nije izdao, bio je pravi patriot i mladi junak. Teško je reći koliko mu je pomoglo proučavanje brošure o konspiraciji, koju smo zajednički čitali dva dana uoči ove akcije. Zahvaljujući nekim intervencijama izvukao je živu glavu i, prema nekim kazivanjima nakon rata, bio je neko vrijeme i u partizanima. Njegovu daljnju sudbinu, međutim, ne znam.

PISANJE PAROLA UZ »ZAŠTITU«

U prosincu 1942. ili siječnju 1943, kad je bila u toku bitka za Staljingrad i kad je njemačko-ustaška propaganda najavljivala njegov skori pad, organizirali smo pisanje parola o herojskoj borbi crvenoarmejaca, u više ulica Peščenice.

² Mezga Ladislav, član KPJ, strijeljan u oktobru 1941.

Zanimljiv je jedan detalj iz ove akcije. Sa mnom u istoj zgradi, kao prvi susjed, stanovao je radnik komunist, Tonković. Ne sjećam se gdje je radio, ali jednog se dana pojavio u policijskoj uniformi. Zbunjen i preplašen izbjegavao sam susret s njim dok mi nije objašnjeno da je određeni broj nekompromitiranih komunista, po zadatku Partije, ubačen na službu u policiju. Iako mi s njime nismo imali neposrednu vezu, on nam je govorio o svojim iskustvima iz revolucionarnog rada, a sada smo, od njega saznavali i o mnogim akcijama policije.

U cilju da bismo pisanje parola obavili u što većem broju ulica, da ih napišemo što više i da sve to uradimo što sigurnije, predložili smo Tonkoviću, da s jednim svojim drugom iz policije, osigurava našu akciju (po jedan na kraju svake ulice). Prihvatio je, javio nam vrijeme kada je u službi i akciju smo izveli uz osiguranje »ustaške policije«. Oni su stalno patrolirali na biciklima i upozoravali nas na svaku opasnost.

Sutradan, mnoge su ulice, kojima smo se i mi kretali na posao ili s posla, osvanule krupno ispisanim parolama: »Staljingrad nije pao i nikada neće pasti!«, »Staljingrad će biti grobnica fašističkih zavojevača!«, »Živjeli herojski borci Crvene armije!«, »Dolje fašizam«, »Smrt ustašama!«, i dr. Bilo je i neizbježnih parola »Živio drug Staljin!«

U toku godine i pol dana, koliko je naš skojevski aktiv djelovao (u navedenom sastavu), osim opisanih aktivnosti, bilo je, u više navrata, i trenutaka kad nismo imali vezu s rajonskim ili mjesnim komitetom SKOJ-a. U tim intervalima obično bismo poduzimali samoinicijativno neke akcije, za koje smo ocijenili da ih možemo uspješno izvesti, bez posljedica. Naime, poduzimanje bilo kakve krupnije akcije bez znanja i suglasnosti nekog starijeg rukovodstva, nije bilo dopušteno. Mi smo i u tom pogledu imali jedno korisno iskustvo.

U jednom trenutku, u prvoj polovici 1942. planirali smo, na svoju ruku, jednu od najambicioznijih i najkrupnijih akcija, do koje, međutim, nikada nije došlo. Naumili smo likvidirati poznatog njemačkog komandanta u »NDH«, generala SA Obergruppenführera, Siegfrida »viteza« von Kaschea. Utvrdili smo gdje stanuje, gdje radi, maršrutu kretanja, vrijeme prolaska ulicama Zagreba, pripremili oružje i formirali udarne grupe.

Kad je sve bilo spremno, odlučili smo o tome obavijestiti nekog člana MK SKOJ-a. Naše razočaranje je bilo veliko kad nam je rečeno da od te akcije moramo odustati. Odluka je obrazložena time da bi stradalo previše nevinih ljudi, a sigurno i znatan broj članova Partije i SKOJ-a, koji su se nalazili u ustaškim zatvorima. Dok su bili živi uvijek je postojala nada da jedan broj bude izbačen, što se i događalo.

U nizu manjih, samoinicijativno izvedenih akcija, primljeno je jedno rješenje koje smo našli i koje nam je, zatim, pružalo mogućnost da se uvijek »oglasimo«. Od gume smo razradili veliku petokraku zvijezdu, sa srpom i čekićem, nabavili jastučić od pečata i crveni tuš, dosta papira i tako uvijek imali pripremljen materijal s tim simbolima borbe radničke klase i komunista. Na hiljade smo ih raspačali po gradu, a usput bismo napisali i poneku parolu ili pokidali ustaške zidne novine, oglase o potjernicama za komunistima i si.

Na početku našeg rada, u toku 1941. godine, međutim, svaki prekid veze ostavljao nas je bez pravih informacija i potrebnog materijala. A omladinci

i građani su uvijek ponešto komentirali ali i pitali, zabrinuti zbog toka vojnih operacija na Istočnom frontu. Ni nama nije bilo lako a ni jasno što se zapravo događa. Brz prodor njemačkih armija u dubinu SSSR-a i njihovo približavanje Moskvi i Lenjingradu izazvali su nespolcojstvo i nametali pitanja: Šta je to s Crvenom armijom? I u toj situaciji organizirali smo slušanje radio Moskve i Londona i na osnovu toga širili optimizam i vjeru u nepobjedivost SSSR-a. Vjeru koju nam je usadila KPJ i SKOJ u našu borbu, njenu pravednost i uspješan ishod, ništa nije moglo pokolebati.

U toj teškoj situaciji, u jesen 1941, pune neizvjesnosti, s mnogo pitanja na koja nismo znali odgovore, za mene je izuzetan značaj imao susret sa starim, prekaljenim ruvolucionarom, drugom Karlom Mrazovićem-Gašparom. Mi smo, naime, iz istog sela (Murskog Središća) pa je on dobro poznao moje roditelje. Nije nam bilo jasno zašto nas je došao posjetiti, ali je za to sigurno imao razloga. Iako sam ga poslije rata više puta vidio nikad ga o tome nisam pitao.

Koliko se sjećam, dosta se raspitivao o Međimurju, održavamo li kakve veze sa selom, rodbinom i si.

Čitajući, prvih mjeseci 1983, priloge iz skice za njegovu biografiju, koje je objavljivao list »Međimurje«, vidio sam da su mu bile potrebne informacije jo stanju u Međimurju i veze s ljudima na koje bi se mogao osloniti. Tada se, u stvari pripremao, po zadatku Partije, da obnovi partijsku organizaciju u Međimurju, nakon provala (sada se zna da je u Međimurju proveo više od mjesec dana, studeni—prosinac 1941.) Moguće je da je znao da je moj stariji brat Ladislav komunist pa je htio i njega angažirati ili je pak nastojao da se preko njega poveže s mojim zetom, Rob Franjom, koji je tada radio u Međimurskom rudniku, a bio je komunist (s njim je kasnije uspostavio vezu i Rob je cijelo vrijeme rata ilegalno radio u Međimurju). Franjo inače nije ništa u rodu Antunu Robu, mada su se poznavali, jer je i on iz Murskog Središća.

No, bez obzira na sve te mogućnosti i pretpostavke, za mene je značajno, što sam tih dana upoznao i slušao jednog istaknutog revolucionara, prekaljenog borca i učesnika mađarske i španjolske revolucije. Iz njega je zračila snaga, samopouzdanje, neustrašivost, bezgranična vjera u našu pobjedu.

Pošto je čuo da je moj stariji brat strijeljan, odustao je da prenoći kod nas, pa smo ga sklonili kod bliskih rođaka (bila je kasna noć i nije smio krenuti dalje u grad). Ostao je dva dana a zatim napustio Zagreb. Na polasku, valjda radi svake eventualnosti rekao nam je da ide u Slavoniju (kamo je nakon Međimurja, i otišao).

Sve ovo navodim radi toga da bih zaključio da je taj susret s drugom Mrazovićem na mene ostavio neizbrisiv dojam, učvrstio moja uvjerenja, ohrabrio me, otvorio perspektivu. Čuvao sam to kao svoju tajnu i nikom od drugova nisam ništa pričao.

Vinko Lovrić

HORVATI-SIGURAN PUT ZA ODLAZAK U PARTIZANE

Selo Horvati, udaljeno samo 15 kilometara od Zagreba, bilo je siguran i značajan punkt za odlazak u partizane iz Zagreba i okolice, od početka stvaranja partizanskih odreda i jedinice pa do završetka rata.

Taj punkt mogao je postati tako siguran i značajan zahvaljujući činjenici da se u Horvatima već od 1937. godine razvijao i širio napredni revolucionarni komunistički pokret među omladinom i stanovništvom.

Te 1937. godine Benceković Stjepan, rođen u Horvatima, a učenik Srednje tehničke škole u Zagrebu, uz pomoć nekih svojih drugova iz te škole, naročito Ožegović Ivica i Volfa Lacija, organizira, u okviru Hrvatske seljačke sloge, omladinu u razna društva i sekcije, kao na pr. pjevačko društvo, tamburaško društvo, glumačku sekciju. Organizira općeobrazovni tečaj sa školskim programom iz niže gimnazije, na kojemu predaju drugovi iz Srednje tehničke škole.

To je bila legalna forma buduće skojevske organizacije.

U svim tim društvima i sekcijama okupljalo se 20—30 omladinaca i omladinki iz četiri zaselka Horvata: Babića, Bencekovića, Pipića i Gorjanaca. U svim tim društvima čitala se napredna ilegalna štampa i brošure i širile revolucionarne, komunističke ideje. Omladina se upoznala s revolucionarnim pokretom SKOJ-a.

U prvoj polovici 1938. formira se prva skojevska grupa od 7 članova, koju su sačinjavali: Stjepan Benceković (sekretar), ja, Tomo Pipić, Karlo Babić, Ignac Pipić, Ivan Pipić, Anđela Babić-Poljaik, a već u drugoj polovici iste godine grupa se proširuje sa još 4 člana. Bili su to: Alojz Babić, Zorica Babić, Ljuba Babić i Vinko Pipić.

Radi konspiracije, u prvoj polovici 1939. godine skojevska se grupa reorganizirala: stvorena su dva aktiva i to jedan u zaseoku Babići, a drugi u zaseoku Pipići-Bencekovići.

Radi objedinjavanja rada ova dva aktiva formiran je biro od 5 članova. Sekretar biroa bio je Stjepan Benceković, a članovi: ja, Tomo Pipić Anđela Babić-Poljaik i Ivan Pipić.

Skojevska organizacija tražila je i koristila najpovoljnije i najprikladnije forme da uza se veže što više omladine, a za to je najprikladnija bila Hrvatska seljačka sloga. Poštenje i čestitost skojevaca cijenili su svi stanovnici Horvata.

Naša skojevska organizacija djelovala je samostalno; njome je rukovodio drug Benceković a on je bio naša veza s višim forumom i Tehničkom školom.

Tek u drugoj polovici 1939. godine dolazi na sastanke naših skojevskih organizacija drug Milutin Baltić i od tada smo organizaciono bili vezani uz MK SKOJ-a Zagreb.

Na sasatnke su kasnije dolazili drugovi Joco Đaković, Martin Mojmir kao i neki drugi članovi MK SKOJ-a.

Povezivanjem s Mjesnim komitetom SKOJ-a naš rad se, dakako, još više razvio i dobio na intenzitetu i kvaliteti, posebno na proširenju skojevske organizacije.

Početkom 1940. godine drug Joco Đaković formirao je grupu kandidata za članove Partije. Grupu su sačinjavali: Benceković Stjepan, Tomo Pipić i ja.

Tada su se i događaji u našoj organizaciji brzo odvijali. Početkom 1940. drug Joža Vlahović pozvao je druga Bencekovića i mene u Zagreb i saopćio nam da drug Benceković prelazi na rad u Zagreb, a da ću ja biti sekretar biroa u Horvatima. Nadalje, saopćio nam je da u našem kraju ima jedna dobra omladinka, koja bi dobro mogla raditi s omladinom na selu, a studira u Zagrebu.

Bila je to drugarica Milka Kufrin. Iako iz Okića, koji je malo udaljen od našeg kraja, povezala se s našom organizacijom.

Ljeti 1940. formirana je skojevska grupa u Okiću. Još početkom 1940. drugovi Benceković i Mirko Bedek dogovorili su formiranje skojevske organizacije u Stupniku-Hrv. Leskovac. Tako su bile formirane dvije nove skojevske organizacije, u Stupniku i Okiću, koje su se vezale uz organizaciju Horvati.

Radi toga izvršena je i reorganizacija Biroa SKOJ-a i formira se (Mjesni) Kotarski komitet SKOJ-a — Samobor.

U taj komitet su ušli Vinko Lovrić kao sekretar, Ivan Pipić i Anđela Babić-Poljajk — za aktiv Horvati, Milka Kufrin iz grupe u Okiću i Kos Stjepan iz grupe u Stupniku, a naknadno je kooptiran Ignac Pipić.

No, već tada počinju i nevolje. Hrvatska seljačka stranka i njena »zaštita« počinje vršiti progone netkih naših članova. Ti »zaštitar« su nasreću bili iz drugih sela u općini, pa nisu mogli utjecati na organizaciju HSS u Horvatima. Ali, u međuvremenu su se i žandari počeli zanimati za događaje u Horvatima, jer im je Mačekova zaštita svratila pozornost na njih.

No, to nije omelo skojevske organizacije u njihovom radu. One nisu prekinule svoju aktivnost, već su se, naprotiv, pripremale da spremne dočekaju okupaciju Jugoslavije.

Krajem travnja 1941. pozvan sam u Zagreb, na sastanak Mjesnog komiteta SKOJ-a, gdje mi je saopćeno da sam kooptiran za člana MK SKOJ-a.

Tada su bila kooptirana još tri druga, i to: Kos Marijan iz Seseva i dva druga iz Zagorja koje je na sastanak doveo drug Joža Tucman-Crni.

Tom sastanku je prisustvovao i drug Joža Vlahović, sekretar PK SKOJ-a i Vicko Raspor, član PK SKOJ-a te članovi MK SKOJ-a Đaković, Mojmir, Benceković, Opalo Milica, Tibor Zelinka.

U tom komitetu bio sam zadužen za općine južno od Save: Velika Gorica, Samobor i Jastrebarsko.

Drug Vlahović je postavio kao poseban zadatak da se skojevske organizacije mobiliziraju u punoj mjeri na diverzije i uništavanje neprijatelja na svakom mjestu.

Nama, skojevcima u selima, dat je poseban zadatak: da organiziramo prihvat drugova koji moraju bježati iz Zagreba i njihovo prebacivanje u krajeve u kojima će organizirati borbu protiv okupatora.

Član tog komiteta ostao sam do svog hapšenja, koncem srpnja 1941. godine.

Prvi svibnja 1941. od naše kandidatske grupe bila je formirana partijska ćelija, u kojoj je za sekretara izabran Tomo Pipić, a članovi su bili Stjepan Benceković i ja. Ubrzo se ćelija proširila s još nekoliko članova iz skojevske organizacije.

Događaj u Kerestincu i napad Njemačke na SSSR imali su posljedice i na našem području djelovanja. I u Horvatima je počeo lov na komuniste koji su organizirali ustaše.

U tim akcijama u zatvoru su završili Ivan Pipić, Ignac Pipić, Tomo Pipić, Benceković Stjepan i ja.

Međutim, nakon dvadeset dana ustaše su nas pustili kući. Ni pod najtežim mučenjem Tomo Pipić i ja nismo ništa priznali, tako da su nas pustili iz zatvora.

Naravno, nastavili smo s radom, sve do mog ponovnog hapšenja (u rujnu 1941) i do odlaska u partizane drugova koji su se morali sklanjati pred ustašama.

Ali, rad nije zastao ni trenutak: nastavili su ga mlađi drugovi, tako da je ovaj punkt u Horvatima, zajedno s punktom u Stupniku-Leskovcu, te u Okiću, od početka do kraja rata bio siguran punkt za prihvat svih onih koji su tim putovima krenuli u partizane.

Prvi partizan, koji je morao bježati iz Zagreba, Leo Rukavina, bio je prihvaćen ovdje, u Horvatima, odakle je prebačen u Žumberak, ali tamo je bio otkriven i poginuo je herojski u borbi s ustašama.

Skojevska organizacija se i dalje, neprestano, obnavljala novim drugovima: Među ostalim to su bili: drug Franjo Pipić-Grga (sekretar), Pipić Franjo-Luka, Pipić Mijo, Benceković Joža, Babić Stevo, drug Poljak i mnogi drugi omladinci. Svi su oni nastavili politički rad među omladinom, starijima, pa i među pionirima, tako da su sva sela u Horvatima bila prava partijska tvrđava i baza kroz koju su prošli svi oni partizani koji su se prebacivali na Žumberak i uopće južno od Zagreba.

Evo, tako se razvijala i djelovala skojevska organizacija u selu Horvati.

Predrag Vranicki

MALA ODISEJA JEDNOG SKOJEVCA

ZAGREPČANI NA ŽUMBERKU KRAJEM 1943.

Moj put do partizanskog Žumberka išao je zbilja okolišnim stazama.¹ Član SKOJ-a postao sam u jesen 1939. godine, kada sam se upisao na Medicinski fakultet u Zagrebu. Samo ukratko mogu reći da je skojevska organizacija, iako mala, bila ne samo veoma aktivna nego je pridobila i nekoliko stotina studenata kao simpatizere.

Na izborima 1940. godine za studentski klub Medicine lista studenata ljevičara dobila je, koliko se sjećam, preko 300 glasova i time imala više glasova nego lista haesesovaca i frankovaca zajedno. Dvije-tri godine kasnije mnogi su od ovih skojevaca postali borci za oslobođenje zemlje od okupatora, mnogi su dali za te ideale i svoje živote, dok su frankovci (budući ustaše), koji su se dičili svojim nacionalizmom i borbom za interese hrvatskog naroda, postali obične sluge okupatora, prodali jedan dio najljepše hrvatske zemlje i još uz sve to prihvatili talijanskog aristokratu za svog vrhovnog poglavara — za kralja. U takvim uvjetima, oslobođenje, ne samo nacionalno, nego i socijalno, moglo je poteći samo iz redova i borbe socijalista i komunisti, s pravilnim uvidom u rješavanje ovih pitanja.

BIJEG POD OKUPACIJOM U RODNI KRAJ I U PARTIZANE

Početkom okupacije mnogi od nas su se pred progonom ustaških vlasti raspršili. Glavnina studenata otišla je u svoj rodni kraj, gdje su uglavnom radili ilegalno ili su se odmah uključili u narodnooslobodilačku borbu. Pod prijetnjom hapšenja, ja sam se s bratom Srđanom najprije sklonio u Zlarin, gdje smo radili na organizaciji SKOJ-a, a zatim na Lastovo, gdje sam organizirao i prvi ilegalni NOO. Odatle su me Talijani protjerali u Zagreb, krajem 1942. godine. U Zagrebu još neko vrijeme radim ilegalno, a zatim, nakon nekoliko neuspjelih pokušaja, prebacujem se na Pokuplje i Žumberak, rujna 1943.

Veza u Zagrebu, kako sam kasnije doznao, koja je mene i brata provela do punkta na Savi, bio je Feliks Lukman, kojeg sam kasnije sreo u brigadi KNOJ-a u Slavoniji.

¹ Ovidje dajem prikaz sauno one jedinice u kojoj sam sudjelovao. Zagrepčana je naravno bilo i u drugim jedinicama na ovom području.

U ovom razdoblju na Žumberku je bila slavna XIII proleterska brigada »Rade Končar«, koja je držala položaje nadomak Zagrebu: Krašić, Pribić, Slavetić itd. i vodila borbe na tom području.

Sa mnom je stigla na oslobođeno područje povećana grupa mladih Zagrepčana. Štab brigade nije nas odmah rasporedio u jedinice, jer nitko od nas nije poznavao ni osnovne elemente vojne vještine. Brigada je imala svoj prihvatni centar za obuku, vojnu i političku, u središnjem dijelu Žumberka, u selu Mahovlićima. Tu su svi novopridošli prolazili obuku od mjesec dana i s komandirima Dragom Bulatom i komesarom Mladenom Butkovićem dobivali prva vojna znanja i upoznavali se s političkim problemima, u prvom redu u vezi s ciljevima i karakterom NOB-e. Partizansko ratovanje, koje uvijek ima za svoj prvi cilj oslobađanje zemlje od okupatora ili krajnje reakcionarnih režima, mora imati osnovu u visokoj svijesti i moralu svojih boraca. To je moralo dolaziti do izražaja i u shvaćanjima ciljeva, kao i u ponašanju i odnošenju boraca među sobom i prema svom narodu. Tek takvim pozitivnim odnosima može jedna vojska postati stvarno narodna i imati u svojim narodima onu neiscrpnu i bezgraničnu potporu, kao što je to bio slučaj i s našom narodnooslobodilačkom vojskom.

U toj prihvatnoj, omladinskoj jedinici, bilo je još drugova iz Zagreba, s kojima sam dijelio sudbinu ovih mjeseci, a s nekima i mnogo dulje.

A na prva iskušenja partizanskog rata nije trebalo dugo čekati. Već smo krajem listopada 1943. (točno 22. X) bili obaviješteni da je započela ofanziva na Žumberak i da su Pribić i Krašić već zauzeli neprijatelji. Od toga dana započinje »mala odiseja« ove omladinske čete, kako sam to već u jednom članku prozvao. Ta odiseja bila je zapravo pokušaj — na kraju vidjet ćemo uzaludan — da stignemo i spojimo se s matičnom brigadom. Naime, odmah na početku ofanzive dobili smo naređenje da zauzmemo kote kod Sošica i Sopota. Ali, još se nismo ni smjestili, a Nijemci su već tenkovima ulazili u Sošice. Osim pušaka imali smo samo jedan nepravilan talijanski puškomi-traljez, na kojem smo se prije vježbali, tako da je obrana Sošica u takvim okolnostima bila iluzorna.

Od tog dana, od 23. listopada do 6. studenog 1943, naša omladinska kolona krstarila je Žumberkom, često uz same neprijateljske položaje, da bi stigla do brigade. To nam je zapravo bio glavni cilj, koji nakon svih peripe-tija ipak nismo postigli. U koloni su bili i moj brat Srđan i drugovi Joža Vrhovec, Rudi Kurelić, Miro Habunek, njegova sestra Višnja i još neki dru-govi, kojima sam radi konspiracije u svom dnevniku zapisao samo imena.

S OMLADINSKOM JEDINICOM PO OKOLICI ZAGREBA

Od Sošica smo žurno kretali prema Vivodini, jer smo bili obaviješteni da je brigada išla tim pravcem. Međutim, uzalud. Još smo se i razdvojili. Rudi Kurelić, moj brat Srđan i manji dio naše čete otišli su drugim pravcem, i sva naša dozivanja bila su bezuspješna. Ova se grupa, kako smo kasnije doznali, sklonila u Radatoviće i tamo držala položaj. Grupa u kojoj sam se nalazio, s Jožom, Mirom, Višnjom, krstarila je preko Kupčine i Pečnog, gdje susrećemo Juricu Draušnika, koji nam je bio velika pomoć u tom času. Kao komandant ovog područja znao je situaciju bolje od nas, a imao je naravno i veoma dobre veze na terenu. S njim se vraćamo u Radatoviće, gdje nalazi-

mo naše drugove koji su se bili odvojili. Ponovni susret bio je više nego radostan, a zbio se 30. listopada 1943. Na tom terenu Badovinaca, Magovaca, Radatovića, Malinaca, Dančulovića ostajemo, s namjerom da branimo ovaj kraj, do 4. studenog 1943. kada je došao kurir iz Okića s pismom da krenemo za brigadom preko Kupčine, Pećna, Slavetića, Betera za Pokuplje.

Treba reći samo nekoliko riječi i o narodu ovog radatovičkog kraja. Sela su bila paljena, bombardirana, pljačkana. Narod je bio desetkovan, siromašan. I mi partizani često nismo imali ništa drugo za hranu osim neposoljenog kuhanog krumpira. Ali, moral je bio čudesan. Ljubav prema svojim borcima neizmjerana. Djeca su stalno pjevala partizanske pjesme, pozdravljala nas šakom, kao pravi borci. I kasnije, kao borac Omladinske brigade »Jože Vlahovića«, često sam doživljavao takve potresne trenutke, razmišljajući o čovjekovoj vitalnosti, kad je svjestan da je sloboda залог njegove borbe, stradanja i neki put neopisivih muka i tegoba.

Mnogo takvih trenutaka doživio sam i kasnije na terenima Banije, Korduna i Slavonije i pribilježio u svom dnevniku. Sve su ovo inače za mene i moje drugove bili prvi dojmovi i prvi snažni doživljaji, koji su odagnali pojavu bilo kakvih slabosti, što su se mogle javiti u takvim doista teškim trenucima. Jer napori onih dana lutanja bili su veliki. Gotovo gladni, probijali smo se neprestano između neprijateljskih njemačkih i ustaških kolona i položaja. Često smo u neko selo dolazili jedan sat kasnije od neprijatelja, ili se probijali gledajući njegove straže i izvidnice. Ali navedene spoznaje, to jedinstvo naroda i boraca, jasnoća i plemenitost cilja — borba protiv okupatora i barbarskog fašizma — omogućavala je nama, kao i ostalim našim borcima, i u mnogo težim okolnostima (sjetimo se samo Četvrte i Pete ofanzive!) da izađemo pobjednici.

Ovaj naš zajednički boravak u Radatovićima trajao je, kako rekoh, do 4. studenog 1943. kad smo se uputili za Pokuplje. Šestog studenog stigli smo u Pokupsko, gdje nailazimo na Omladinsku brigadu »Jože Vlahovića« (XVI brigada), koja je došla na ovaj teren iz Slavonije da zamijeni brigadu »Rade Končar«. Naša omladinska četa dobila je novi raspored. Borci su uglavnom bili pripojeni u jedinice nove brigade. Neko vrijeme bili smo zajedno, a onda smo se malo pomalo razdvajali.

Drugovi su odlazili na nove dužnosti. Joža Vrhovec otišao je na politički rad na tom području, moj brat Srđan ostao je u brigadi i poginuo je krajem ožujka 1944, kao sekretar SKOJ-a bataljona, Višnja i Miro Habunek otišli su kasnije također na nove dužnosti, a ja sam ostao u brigadi do kraja ljeta 1944, kao njen referent saniteta. Došavši u Pokupskom u brigadu već sam drugog ili trećeg dana u štabu brigade naišao na dobrog druga s Medicinice Mladena Zvonarečiva-Zira, koji je dotad vršio dužnost referenta saniteta. Kako se već bio zasitio ove dužnosti, odmah mi je predložio da se pomalo pripremam da ga zamijenim, što je krajem godine bilo i učinjeno. Zir je preuzeo dužnost sekretara SKOJ-a brigade, i kasnije komesara bataljona, a ja sam ostao na ovoj dužnosti sve do povratka brigade u Slavoniju, kada sam krajem ljeta 1944. dobio prekomandu za referenta saniteta Druge slavonske KNOJ brigade.

Jakov Sirotković

PARTIZANSKIM STAZAMA DO POVRATKA U ZAGREB

U BORBI I U SANITETSKIM JEDINICAMA

»Zgaslo sunce na smiraju. Svu krajinu obavila svečana noć. Dječaci se razišli da svaki, nesvjesno, prema zgodama i prigodama ostvari svoju sudbinu, da sablažnjava svoje bližnje i srlja prema slavi ili prema sramoti.«

(Charles Baudelaire »Nagruća«)

Nedavno smo se prisjetili ovih stihova, s našim razrednikom i profesorom, književnim kritičarem Ferdom Nikolićem, kada se naš VIIIc razred Treće muške realne gimnazije iz Kušlanove ulice u Zagrebu sastao u povodu 40. godišnjice završetka gimnazijskog školovanja. Rastali smo se tada s tugom i brigama. Ulazak Nijemaca i ustaša u Zagreb naglo je prekinuo naše djetinjstvo; vidljivo nas politički i rasno obilježio (imali smo u razredu jednog ustašu koji je odmah obukao uniformu, dok je Židov morao nositi oznaku na rukavu), neposredno smo bili suočeni sa stravom fašističkog terora i počeli ozbiljno razmišljati o tome šta da se radi.

U to je vrijeme Savez komunističke omladine Jugoslavije bio u Zagrebu dobro organiziran u srednjim školama, razvijao je široku političku aktivnost i privlačio široke redove omladine. Okupacija je zahtijevala nove metode rada. Osim toga svi skojevci koji su bili poznati policiji morali su se povući u duboku ilegalnost, ukoliko već prije toga nisu bili uhapšeni i ubijeni. Tako je bilo i na Sveučilištu u još većim razmjerima. Zato se rad SKOJ-a i u srednjim školama i na Sveučilištu mogao nastaviti prije svega angažiranjem u radu nekompromitiranih članova ili simpatizera, kojima je popunjavana organizacija. Među takve sam spadao i ja.

RAD U SKOJ-U I HAPŠENJE

Moj intenzivniji rad u SKOJ-u, kao aktiviste i organizatora, otpočeo je upisom na Medicinski fakultet 1941. godine. Posredstvom gimnazijske organizacije bio sam povezan s nekolicinom drugova iz ostalih gimnazija, koji su se upisali na isti fakultet. Školske godine 1941/42. naša se aktivnost veoma uspješno razvijala, proširili smo članstvo, imali velik broj simpatizera, sura-

¹ Charles Baudelaire: »Spleen Pariza«, Mladost, Zagreb, 1952. (preveo V. Kušan)

đivali s drugim fakultetima u brojni maktivnostima i akcijama zagrebačkih skojevaca.

Kako mi ovdje nije zadatak da govorim o tom radu (premda se o njemu nedovoljno zna), spomenut ću samo nekoliko općih informacija, što je samo prijelaz na osnovnu temu.

Naša je aktivnost bila raznovrsna i polazila je od političkog i idejnog rada do prikupljanja materijalne pomoći, dijeljenja letaka i pisanja parola, štampanja letaka i brošura, prikupljanja i otpreme u partizane lijekova i oružja, organiziranja odlaska u partizane, skrivanja ilegalnih radnika Partije i SKOJ-a, organiziranja i obuke borbenih grupa, te učešća u diverzijama i oružanim akcijama.

Svaka od tih aktivnosti bila je povezana s velikim teškoćama i opasnošću, zahtijevala je izuzetnu budnost i konspirativnost, dobru pripremljenost i organizaciju. Sve su te akcije bile skopčane s opasnošću po život i velik broj drugova je bio hapšen i zvjerski mučen u zloglasnim zagrebačkim mučionicama Ustaške nadzorne službe, ili su slani u logore gdje je većina završila herojskom smrću. Najveći je udarac SKOJ na Zagrebačkom Sveučilištu doživio krajem rujna i početkom listopada 1942, kad je u samo nekoliko noći bilo s različitih fakulteta uhapšeno oko 140 aktivista. To je bilo povezana sa širom provalom i pokušajem razbijanja organizacije u cijelom gradu, tj. i u srednjim školama i među radničkom omladinom.

Tada sam se prvi put neposredno suočio sa smrću, jer sam i sam bio u toj grupi, s više mojih bliskih drugova. Bio sam u ćelijama i isljedničkim prostorima ustaških zatvora Trg N, sadašnjeg Trga žrtava fašizma (zgrada Studentskog doma) u ćeliji broj 10 a zatim u zatvoru na Savskoj cesti, gdje sam bio pripremljen za logor. Stjecajem okolnosti bio sam uvjetno pušten na moj dvadeseti rođendan. Kako je toga dana bila i 25. godišnjica Oktobarske revolucije (7. novembra), ujutro smo se u ćeliji šalili (bilo je nekoliko zarobljenih i mučenih partizana) kako bismo možda bili i pomilovani da smo se toga dana našli u nekom zatvoru u Sovjetskom Savezu.

S malim zavežljajem dočekao sam na obližnjoj stanici tramvaj i ispričao se kondukeru što nemam novaca. Zbog mog fizičkog izgleda (bio sam ošišan do gole kože) nije mu bilo teško zaključiti o čemu se radi i samo je jednom ljubaznom primjedbom odobrio da se besplatno vozim. Još sam jedan gest doživio kao izuzetnu pažnju i razumijevanje. Nekoliko dana kasnije javio sam se na Fakultetu profesoru Dragi Peroviću s namjerom da mi odobri nastavak studija. Prekinuo me u prvoj rečenici i samo kazao »Dobro, dobro, sinko« i odveo me na moje staro mjesto da nastavim anatomsku sekciju. Mnogo kasnije, kada sam izabran za rektora Zagrebačkog sveučilišta 1966. godine, primio sam njegovo toplo i dirljivo pismo. Doživio sam Perovića, kao ranije Nikolića i kasnije Miju Mirkovića, kao izuzetne ličnosti i pedagoge, koji su ostavili duboke tragove u generacijama svojih đaka i studenata.

Izlaskom iz zatvora počinju i moje pripreme za odlazak u partizane. Nije bilo više nikakvih mogućnosti da nastavim radom u Zagrebu. Bilo je tada teško i složeno uspostaviti neophodne veze. Do toga je došlo u rano proljeće 1943. godine, što je i početak moga puta partizanskim stazama. Bio sam u grupi s desetak drugova, uglavnom studenata, među kojima je bio i profesor Petar Lasta sa svoja dva sina. Petar Lasta je bio jedan od posljednjih ljevičara protiv kojih se vodio javni sudski proces. Branio ga je dr Ivo

Politeo (ranije Alijagićev i Titov, a kasnije Stepinčev advokat) na izuzetan način i stjecajem okolnosti (boravak komisije Crvenog križa iz Zeneve u Zagrebu) znatno pridonio njegovu oslobađanju.

DVA POKUŠAJA ODLASKA U PARTIZANE

Naš prvi pokušaj odlaska u partizane nije bio uspješan. Pošli smo dogovorenim načinom »posavskom vezom« prema Moslavini. U velikim razmacima slijedili smo kurira, koji se vozio biciklom, od Bukovačke ceste, preko Hercegovačke, prema Borongaju (stari zagrebački aerodrom). Kada smo bili u blizini Borongaja naše je čelo izgubilo vezu s kurirom i ostali smo sami. Skupili smo se u jednom šumarku, dočekali noć i vratili se u Zagreb. Nismo smjeli svojim kućama, pa je svatko pronašao neko sklonište. Nije nam bilo lako. Bili smo (nepotrebno) opterećeni odjećom i ruksacima, dosta uočljivi, pa se može kazati da smo imali mnogo sreće, jer smo morali na tom početnom dijelu puta (napred i natrag) prijeći preko nekoliko glavnih željezničkih i drugih saobraćajnica, koje su bile dobro čuvane. Trebalo nam je više dana da ponovno uspostavimo vezu i da, ovoga puta, uspješno stignemo do odredišta.

Mi tada, razumljivo, nismo znali ni koja je to veza ni koje odredište. Došli smo do rijeke (mogli smo pretposaviti da je to Sava), tu smo sreli prvi put partizana u uniformi, naoružanog; čamcima smo prešli rijeku, već je bio duboki mrak, dalje smo brzo hodali, ponovno došli do rijeke, ponovno čamcima prešli rijeku (tada uopće više nismo imali pojma koja je to rijeka), dalje brzo hodali do nasipa, pa do nekog sela pod nasipom. Tu su nas smjestili po kućama, već se približavalo jutro, ponudili toplim žgancima i mlijekom i smjestili na spavanje po danu.

Cijeli dan ostali smo u tim kućama, promatrajući kroz prozor saobraćaj po nasipu (ljudi i zaprega), među kojima su se kretali i naoružani ljudi. Domaćini nam nisu dali ni naslutiti gdje se nalazimo, ali su nam rekli da možemo preko njih poslati poruke u Zagreb. Moja je, kako sam kasnije saznao, veoma brzo stigla mojim roditeljima.

Predvečer smo krenuli dalje, uz nasip, došli do šume, dugo hodali šumom, prešli željezničku prugu i cestu, pa dalje dugo hodali preko brda, dugo se uspinjali, malo predahnuli, pa opet dugo hodali, da bi kasno poslije podne došli usred šume u jedno malo selo gotovo potpuno izgorjelo i napušteno. Kiša je padala i mi smo, onako umorni, gladni, pokisli i prozebli, legli pod nastrešnice bilo gdje. Osim našeg vodiča nije bilo nikoga. Bili smo veoma disciplinirani, nismo mnogo pitali, ali nam nije bilo lako.

Tek smo sutradan saznali nešto više o našem putu i perspektivama. Ona rijeka koju smo po drugi put prešli bila je ponovno Sava (prvo smo prešli sa lijeve na desnu obalu Save, pa se opet vratili na lijevu obalu), selo u kojem smo predanih bilo je »jedno posavsko selo« (mnogo kasnije, kada sam već bio u Zagrebačkom odredu, »identificirao« sam to selo kao Oborovske Novake), šuma je bila Žutica, pruga je bila Zagreb—Beograd, uspon je bio na Moslavačku goru, a zapaljeno selo, koje je bilo i bombardirano, bio je Mali Prokop, kojeg su zvali i »mala Moskva«.

Došli smo u jeku neprijateljske ofanzive na Moslavačku goru, pa se Moslavački partizanski odred, s pozadinskim jedinicama, povukao (zapravo provukao) kroz obruč u gornju Posavinu.

Već slijedećih dana stanje se normaliziralo, oživjela je Moslavačka gora, Odred se vratio, pozadinske jedinice, komiteti i oslobodilački odbori nastavili su svojim radom. Nas pridošlice su provjerili, registrirali i uputili na dužnost. Većina je upućena u omladinsku četu Moslavačkog odreda, gdje smo počeli usvajati prva vojna znanja i spoznaje o našem novom životu. Postali smo partizani i vrlo smo se brzo uključili u vojnu i političku aktivnost kako u Odredu tako i na oslobođenoj teritoriji.

Ubrzo je uslijedila još jedna neprijateljska ofanziva, koja je, kao i prethodna, imala za cilj opkoliti naše jedinice. Slijedila je prokušana taktika Odreda, koji se probio ponovno u Posavinu i ubrzo se vratio. Za nas, koji smo tek bili došli, marševi su bili izuzetno naporni, pretežno noću, ali smo se navikavali, kao što smo doživjeli i prva borbena krštenja. Kako je u to vrijeme bilo vrlo malo medicinskog osoblja na moslavačkom području, nakon kraćeg staža u borbenim jedinicama, nas studente medicine uključili su u sanitet. Pohađali smo kurseve, praktično radili u ambulanti na zbrinjavanju ranjenika i bolesnika, previjali i pratili ranjenike, davali injekcije, brinuli se za higijenske mjere i epidemiološku zaštitu, a pomalo smo počeli i pregledavati bolesnike, kao i novopridošle partizane prije njihova uključivanja u jedinice.

RAD U SANITETU

Jedan događaj iz toga razdoblja mi je osobito teško pao. U to vrijeme u Moslavini nije bilo bolnice koja bi mogla zbrinjavati teške ranjenike, pa su slani pretežno u Slavoniju. Mene je tako zapalo da pratim jednog ranjenika do partizanske bolnice na Papuku. Bio je teško ranjen u glavu i vrat i u vrlo teškom stanju. U kolima s volovskom zapregom uputili smo se ranjenik i ja, sa seljakom koji je tjerao volove, prema Slavoniji. Pred jutro, nakon što smo prešli rijeku Ilovu, stigli smo u neki zaselak, gdje smo imali vezu. Ranjenik i ja smjestili smo se u štagalj i ondje proveli cijeli dan, jer je to područje (na prijelazu iz Moslavine u Slavoniju) bilo pod neprijateljskom kontrolom.

Drugu večer smo drugom zapregom nastavili put, noću prešli saobraćajnice koje je kontrolirao neprijatelj (između Pakraca i Daruvara) i pred jutro stigli u ponožje Papuka, penjali se velik dio dana do bolnice. Bio sam presretan što se sve dobro svršilo, a radost je bila još veća što se u toj bolnici nalazio Mile Rukavina, moj prijatelj i drug iz komiteta SKOJ-a s Medicinskog fakulteta. Na žalost, ranjenik nije izdržao operaciju, bio je isuviše teško ranjen i iscrpljen. Bio je meni dobro poznati zagrebački srednjoškolac i skojevac, sestra mu je bila također u Moslavačkom odredu. Povratak u Odred, istom vezom (samo sada sasvim sam), nisam ni osjetio, jer sam cijelim putem razmišljao kako saopćiti sestri bratovljevu smrt. Bilo mi je stravično teško, a Kokina bol neizmjerana.

Sredinom 1943. godine ustanak je u sjevernoj Hrvatskoj dobio veoma snažne zamahe, dolazi do priprema za formiranje novih brigada (pored brigade »Braće Radića«, koja je već postojala) i do formiranja novih odreda

(pored Kalničkog i Moslavačkog). Štab Druge operativne zone tada je već imao sjedište u Moslavini i usmjeravao tu cjelokupnu aktivnost na vojnom planu. Tako je donijeta i odluka o formiranju Zagrebačkog partizanskog odreda. Saopćeno mi je da sam imenovan za referenta saniteta tog odreda. Za komandanta je određen Stevo Došen, borac slavne banijske proleterske čete, istaknuti komandant bataljona XXI slavonske udarne brigade. Tako smo nas dvojica krenuli natrag prema Posavini, istim putem kojim smo i došli.

Stevi Došenu na tom terenu nije bi potreban vodič. Orijentirao se pomoću karte (specijalke) i busole. Vrlo brzo smo stigli u Dubrovščak Lijevi, nadomak šume Žutice, gdje je održan sastanak s političkim radnicima zagrebačkog okruga, pa smo krenuli savskim nasipom biciklima u pravcu Zagreba. Ubrzo je došlo do formiranja Odreda, u posavskim selima Preseki i Hrušćici 18. i 19. rujna 1943. Pri osnivanju Odred je brojio oko 350 boraca, iz već prekaljenih četa: zagorskih, prigorske i posavske, brzo se popunjavao novim borcima, tako da je već polovinom listopada 1943. imao oko 750 boraca.

Postupno sam organizirao i sređivao sanitet u Odredu, tako da u mom prvom izvještaju sanitetskom referentu Druge operativne zone od 21. rujna 1943. (original je sačuvan i nalazi se u Vojnohistorijskom muzeju u Beogradu) stoji da sanitet broji 24 člana i da raspolaže skromnom opremom, a već u desetodnevnom izvještaju od 21. studenog 1943. (original je također sačuvan) stoji da sanitet Odreda broji 44 člana, da je dobro organiziran u Prvom i Drugom bataljonu, a da će tako uskoro biti i u trećem bataljonu, da se stručno znanje znatno popravilo, da završavamo cijepjenje protiv tifusa, da održavamo redovite stručne satove, da smo dobro opskrbljeni sanitetskim materijalom i instrumentima, da imamo kotao za parenje (šurenje), da su higijenske prilike u Odredu dosta povoljne, da se borci redovito peru i presvlače i da »jedinice našeg Odreda u krajevima kojima prolaze ostavljaju vrlo dobar utisak.« U izvještaju također stoji da imamo prihvatnu ambulantu u Posavini (u Oborovu), koja služi i Posavsko-turopoljskom odredu za prebacivanje ranjenika i liječenje lakših slučajeva, koja »dosta dobro funkcionira«, te da se naša pokretna ambulanta nalazi uz štab Odreda. Također smo slali desetodnevne izvještaje i o poginulim drugovima s neophodnim podacima i navodima o mjestu gdje su pokopani.

Veliku pomoć u radu pružio mi je svojim iskustvom s Kalnika i Slavonije moj komandant Stevo Došen, kao i šef veterinarske stanice iz Oborova, a u sanitetu je bio jedan kvalificirani bolničar i još nekolicina s izvjesnim iskustvom iz partizanskog saniteta.

Veze sa Zagrebom bile su dobre, tako da nisam imao problema s lijekovima i drugim sanitetskim materijalom. Nekih većih teškoća nisam imao, izuzimajući nekoliko situacija u većim borbama kad je bilo i teških ranjenika ili u ofenzivama kada nismo mogli više zadržati stacionarnu ambulantu, pa smo ranjenike morali prenositi s jedinicama, skrivati i uz velike teškoće upućivati u konspirativne bolnice u Moslavinu i na Kalnik.

U kasnu jesen 1943. pratio sam dva ranjenika, prostrijeljena kroz grudni koš i pluća, iz Oborova u Moslavinu (bolnica u području Podgarića). Među njima je bio Josip Benc-Moser, informativni oficir odreda. Put je bio izuzetno složen: savskim nasipom smo se vozili automobilom, praćeni vodom vojnika, koji su bili u kamionu, na čistini nas je napao ustaški avion i mitra-

ljirao, zatim smo išli kroz šumu Žuticu, koja je uslijed kiša bila sva pretvorena u pravu kaljužu, seljačkim kolima, pa preko pruge i dalje prema Moslavini nosilima. Moser se vratio u jedinicu nakon nepuna dva mjeseca od ranjavanja i u prosincu organizirao i praktički izveo, uz asistenciju boraca jedinice Marijana Badela, poznatu diverziju dizanja u zrak njemačkih skladišta avionskih bombi u Sopnici, blizu Dugog Sela.

BILO JE I VESELIH ZGODA

Sredinom svibnja 1944. uslijedila je jaka ofenziva neprijateljskih jedinica na jedinice 32. divizije. Imali smo velik broj ranjenih, koje je bilo opasno prebacivati zbog okruženja u kojem smo se nalazili. Tada smo oko 30 ranjenika smjestili u napuštene rovove Konjšćinskih rudnika, u područje sela Peščeno, i u zemunice koje su bile uglavnom na brzinu pripremljene. Proveo sam dugih osam dana s ranjenicima, pretežno u jednom rovu, i saobraćao s političkim radnicima na terenu, koji su brinuli za prehranu i održavanje veza s jedinicama. Zanimljivo je da ustaše i ostali nisu nikoga od tih ranjenika pronašli iako su više dana krstarili, koristeći i pse tragače. S medicinskog stajališta je opet zanimljivo da su ranjenici, pretežno teški i nepokretni, bili u relativno dobrom stanju i da se rane nisu inficirale iako nisu bili dobro opremljeni i zbrinuti.

Bilo je i veselih zgoda. U jednom napadu na ustaško uporište Orešje donje, zapadno od Zeline, morali smo se kada je već svanulo brzo povući prema sjeveroistočnim obroncima Zagrebačke gore. Začelje je, međutim, zaostajalo, jer je štitilo izvlačenje jednog borca, koji je kazao da je ranjen, pa smo ga morali nositi. Kada smo malo odmakli spustili smo nosila s namjerom da borcu previjem ranu. Umjesto rane bila je mala ogrebotina, vjerojatno od nekog trna. Kada se uvjerio da nije ranjen borac je hitro potrčao uzbrdo. Kasnije se ispostavilo da je borac stvarno bio na položaju kod jednog grma s trnjem i da se vjerojatno ubo u momentu kada je u njegovoj blizini eksplodirao svjetleći ili dum-dum metak. Radilo se o šoku mladog, tek pristiglog borca. Smijeh u poslije toga nije bilo kraja. Kasnije smo to uporište likvidirali i to temeljito.

Tužno nam je bilo kada nas je sredinom prosinca 1943. s dva bataljona napustio naš komandant Stevo Došen. Postavljen je za zamjenika komandanta brigade »Matija Gubec«, koja je u to vrijeme formirana. Bio je veoma omiljen kod boraca i naroda. Meni je ostao duboko u sjećanju kao jedan od najplemenitijih likova koje sam sreo u toku rata. Kasnije je postao komandant brigade i poginuo je prosinca 1944. u Kloštru Podravskom. Proglašen je narodnim herojem.

U oborovskoj bitci, u kojoj je teško stradala Prva moslavačka brigada, koja je predugo čekala oružje s Banije, poginuo je i zamjenik komesara našeg Odreda Mirko Herak-Gorski. Nakon Došenova odlaska s njim sam bio osobito vezan, pomagao sam mu u partijskom radu i posebno u kulturno-prosvjetnim aktivnostima. Bio je, također, jedan od ljudi izuzetnih moralnih kvaliteta.

Zagrebački odred bio je veoma mlada i pokretna jedinica. U prosjeku je Odred dnevno prelazio preko 20 kilometara, osobito Posavinom, Prigorjem

i Zagorjem, između Save i Ivančice, Zagrebačke gore, Kalnika i Moslavačke gore- Kuda god smo prolazili orila se pjesma. Imali smo i našu omiljenu himnu, koju i danas pjevaju preživjeli borci Odreda kada se sastanu. Zajedno smo je napisali Rudi Gerbec i ja. Gerbec je bio zagrebački srednjoškolac, imao je harmoniku. Poginuo je posljednjih dana rata, neposredno prije oslobođenja Zagreba, na Kalniku.

U ZAGREBAČKOM ODREDU DO OSLOBOĐENJA GRADA

Ljeti 1944, nakon gotovo pune godine dana provedene u Zagrebačkom odredu, bio sam upućen na sanitetski oficirski kurs Glavnog štaba Hrvatske u Šamaricu (sada memorijalni kompleks) na Baniji. Tu sam se poslije dugog vremena sreo s nekoliko mojih drugova sa studija, i upoznao nove, nešto starije drugove, koji su morali prekinuti studij kada sam ja započinjao. Doktor Šime Novosel nam je bio, među ostalima, nastavnik, a mi smo mu asistirali u bolnici i u najtežim kirurškim zahvatima. Tako sam i ja asistirao, pored ostaloga, jednoj teškoj amputaciji noge, u gornjem dijelu potkoljenice, nekoj mladoj partizanki, srednjoškolci iz Zagreba. Kasnije sam je sretao u Zagrebu. Po završetku kursa upućen sam na dužnost u novoformiranu Treću brigadu 33. divizije za referenta saniteta brigade, ponovno u Moslavinu.

Treća brigada 33. divizije u vrijeme kada je formirana, u Trnovitičkom Popovcu blizu Garešnice, krajem rujna 1944, imala je 870 boraca. Njen borbeni put trajao je nešto više od sedam mjeseci, tj. do ulaska u Zagreb 9. svibnja 1945. U tom relativno kratkom razdoblju vodila je preko 70 većih borbi (otprilike svakog trećeg dana), prošla više od 3.000 kilometara (prosječno 15 km dnevno), prošla kroz više od 120 sela i gradova. Poginulo je 118 boraca, a ranjeno 485 (podaci prema knjizi V. Karanovića «Borbeni put III. Moslavačke brigade»).

Pojedine borbe bile su izuzetno teške i u njima je bilo vrlo mnogo gubitaka i ranjenika. Među njima velik broj drugova iz komandnoga kadra. Svi članovi najužeg početnog sastava štaba Brigade poginuli su ili ranjeni u borbama. Poginuli su Milivoje Mičić, pomoćnik politkomesara, i Pavle Marković, načelnik štaba Brigade, obojica zagrebački studenti; vrlo teško ranjen napustio je Brigadu politički komesar Brigade Aleksandar Jovanović; komandant Brigade Vljeko Gavrilović također je bio ranjen, ali nije napuštao Brigadu.

Treća brigada bila je regularna vojna formacija Narodnooslobodilačke vojske, tako da je, za razliku od partizanskih odreda, gdje je stanje i organizacija ovisila o uvjetima — premda i tu u okviru propisanih upustava — i sanitet imao veoma određenu formaciju. Osim toga, iskustva i spoznaje o značenju i ulozi saniteta nije trebalo tek stjecati, pa je i sastav sanitetskih jedinica u prosjeku bio dobar. Tako je npr. sanitetska četa, koja je bila uz brigadno previjalište, bila sastavljena pretežno od iskusnih boraca, a svi su rukovodioci, od desetara do komandira, bili borci iz 1942. i prve polovine 1943. godine (ovi i drugi podaci o sanitetu Treće brigade su iz mog sačuvanog notesa s bilješkama od kraja rujna 1944. do 21. ožujka 1945.). Osim toga bili smo u sastavu divizije, u čije smo previjalište, u pravilu odmah nakon izvlačenja i hitne intervencije, prebacivali teške i nepokretne ranjenike.

Imali smo permanentne kurseve za sanitetsko osoblje s programom od deset dana, bez obzira na uvjete, s temama: sanitetska ratna služba, higijena,

kirurgija i osnovi anatomije, zavoji i previjanje, najčešće partizanske bolesti. Imali smo također i permanentni kulturno-prosvjetni rad, izdavali smo zidne novine, a brigada je imala i svoj šapirografirani list. Imao sam nedavno prilike vidjeti nekoliko brojeva i moja dva priloga: jedan o stradanju djece i poginulom bliskom drugu, drugi o zarobljenim Nijemcima.

Pitanja kojima sam se morao baviti u vezi sa sanitetom vide se iz ovog mog podsjetnika za rad iz početka studenog 1944: nosioce ranjenika bolje naoružati i ne tretirati kao strijelce, podaci za bolničare i nosioce, kandidati za sanitetski kurs iz bataljona, položaj bataljonskih referenata saniteta u akciji, pregled Trećeg bataljona i cijepljenje, cijepljenje Prvog bataljona, izvještaji o ranjenim borcima i osmrtnice, pranje veša (Treći bataljon prao), šurenje Drugog i Trećeg bataljona, odijela i cipele iz Drugog bataljona, higijensko profilaktički rad, sanitetski materijal uključiti u komoru, pripomoć sanitetu u ljudstvu, oružje ranjenika zadržati u jedinicama, pregled jela.

Imali smo precizan dnevni red: ustajanje 15 minuta prije 6 odnosno prije 7 sati, ovisno o godišnjem dobu, fiskultura i rad u ambulanti u trajanju od 4 do 5 sati. Dne 27. studenog 1944. imali smo savjetovanje saniteta Brigade, 3. siječnja 1945. također, 20. veljače 1945. savjetovanje divizijskog saniteta s dnevnim redom: izvještaj o radu saniteta u četama, bataljonima i brigadama (s neposrednim izvještavanjem četnih bolničara, bataljonskih i brigdaskih referenata saniteta), evakuacija ranjenika, higijensko-profilaktički rad, odnos prema borcima i štabovima.

Za ilustraciju navodim i jedan moj poslijepodnevni raspored obaveza (vjerojatno je prijedodne bila akcija ili smo bili u pokretu) od 7. prosinca 1944: u 2 sata čas sa četom, u 3 s Prvim bataljonom, u 4 s nosiocima, 4.30 sastanak ćelije (partijske), u 6 sati ambulanta.

Zadatak saniteta je bio utoliko složeniji, što smo vodili veoma teške borbe i što nam je neprijatelj bio izuzetno krvoločan. Na našem su sektoru bile elitne zvijeri ustaških i njemačkih jedinica, koje su masakrirale čak i poginule drugove i za koje kategorija ratnih zarobljenika nije postojala (a kada bismo mi njih zarobili uvijek su se pozivali na Ženevsku konvenciju). Ranjenici su bili pretežno teški, a velik broj izuzetno teški, jer smo bili veoma izloženi bombardiranju, topovskim i minobacačkim šrapnelima i dobro uvježbanim snajperistima s eksplozivnim mecima. U takvoj smo situaciji bili gotovo do ulaska u Zagreb, jer i poslije proboja sremskog fronta vodili smo teške borbe po bilogorskim, moslavačkim i prigorskim brdima.

Na cestu smo se spustili između Zeline i Sesveta dan prije oslobođenja Zagreba, a ušli u Zagreb dan poslije oslobođenja u sastavu Desetog korpusa »Zagrebačkog«, svečano dočekani.

Posljednji dani i sam ulazak u Zagreb učinili su nam se kao san, kao što i sve ono ranije doživljeno danas može izgledati kao priča. A bila je to krvava stvarnost u pravom smislu i dobro je da se o tome piše i da se o tome zna i danas i sutra.

TREĆE HAPŠENJE NIJE IM USPJELO

Četrnaestog rujna, rano ujutro. Spavam lakim snom, punim teških snova. I kroz san znam da sam u stalnoj opasnosti od policije čudovišne NDH čije sam »rodoljubive« šape već bio dovoljno osjetio na svojoj koži. Nije stoga čudo što mi se, dok se budim, opet pričinja da zvoni na vratima stana i da su me agenti opet došli hapsiti.

No to mi se nije samo učinilo! Moja je majka najednom u mojoj blizini i, blijeda, šapće: »Došli su po tebe!«

Agenti su ovdje. Pokazuju mi nalog za hapšenje potpisan od krvnika Kirina. Vrše pretres stana. Ja se oblačim. Jasno mi je kakva me sudbina čeka kad me ustaše po treći put hapse, nakon što sam se dosada već jedva spasio, i nakon što mi je i jedan brat dopao njihovih šaka iz kojih se više nije vratio.

S dozvolom agenata odlazim u zahod. Primjećujem da me u stopu ne prate. Odluka pada! Pokušati! ili — ili! Brzo izlazim iz klozeta, susrećem oca s kojim izmjenjujem nekoliko brzih i kratkih riječi, i preko predsoblja, neopazice, na prstima, ne lupkajući nigdje vratima, tiho šmugnem na stubište. Sada brzo po stubištu dolje! Ali, jao, na ulici, pred kućnim vratima, ugledam policijski auto, i još nekoliko agenata koji čekaju hapšenika — mene. Samo mirno! — govorim u sebi. Lakim korakom, bezbrižna lica, ne gledajući ih, krećem u pravcu ulice, prolazim kraj njih. Osjećam njihov ispitivački pogled na sebi. Grlo mi se steglo, ali se vladam posve mirno. Svaki pokret koji pravim čini mi se cijela vječnost. Još jedan korak, još jedan... Oni se ne miču. Čini mi se da ih svojim mirnim držanjem uspijevam zavarati da ja nisam onaj koga treba odvesti. Oh, da se samo mogu dočepati ugla iza kojega mogu neopaženo brzo odmaći! Čujem auto iza sebe. Da to nisu potjerali za mnom? Ne okreći se da se ne izdaš! — govorim sebi. Još nekoliko koraka i — spasonosni ugao je ovdje.

S BUKETOM RUŽA U PARTIZANE

Devetnaestog rujna. S jednim mojim starim drugom, nakon što sam od 14-og bio sklonjen kod nekih prijatelja, prelazim oko 16 sati mitnicu Dubrave, slijedeći, po naputku, vodiča. Na svim zagrebačkim mitnicama pojačana je ustaška paska jer ima čestih prelaženja na oslobođeni teritorij, a zadnjih

dana osobito domobrana, povodom posljednjeg Titovog poziva. Čuo sam kako je neke uhvaćene na Savskom mostu prije dva-tri dana Pavelićeva vlast strijeljala na licu mjesta.

Idemo polako cestom prema Sesvetama. U ruci nosim stručak ruža kao da idem u posjet nekoj djevojci. Pokraj nas prolaze njemački kamioni. Opažam da nas ide više istim pravcem u dugini razmacima. Neki kao da hoće kupiti krumpir kod seljaka. Svi se ovi, kao i ja, žele domoći oslobođenog područja.

Prije Sesveta skrećemo desno, preko željezničke pruge. Na jednom mjestu čeka nas neki čvrsti seljak. Preko ramena ima zabačen dugi kaput. Kod njega se skupljamo svi koji se danas ovom vezom prebacujemo u partizane. Sve nas provjerava. Jednome, koji mu se učinio sumnjiv, odmah se legitimira, pomaknuvši kaput iz kojega se pomalja puščana cijev: »Ovdje narodna vojska!« Pošto pronalazi da je sve u redu, krećemo dalje. Seljaci nas promatraju. »Evo, idu novaci!« otvoreno kažu i veselo nam kimaju. Vidi se da su oni, živeći kraj samoga Zagreba i njemačko-ustaške strahovlade, posve povezani s oslobođenim teritorijem i da mu daju punu podršku.

Više mi nisu potrebne ruže pa ih poklanjam jednoj seljačkoj djevojci, koja mi se smješka, želi mi sve dobro i, odlazeći, maše rukom.

Krećemo dalje prašnjavim putem. Najednom ugledamo kako jedan biciklist dolazi prema nama. Vidimo: vojnik s puškom. Okrećemo glavu prema našem vodiču da čujemo što nam je raditi. On se samo smješka. S velikim uzbuđenjem ugledamo kod biciklista crvenu petokraku zvijezdu na kapi. To je pravi partizan! »Zdravo, drugovi«, pozdravlja nas stisnutom pesnicom i prolazi mimo nas. U meni nabuja neko čudno čuvstvo, i ja se posramim osjetivši u očima suze.

Počelo se smrkavati: našosmo neki štagalj za spavanje ...

I tako, preko Ivanje Reke i Ježeva, susrećući sve više i više partizana, zaustavljajući se u ponekom selu radi sigurnosti dan-dva, stigismo u centar moslavačkih partizana, u Čazmu.

KAD VETERINAR LJJEČI LJUDE

Dvadeseti listopada, Mikleuš kraj Čazme. Upravo je objavljena radosna vijest da su jedinice NOV i bratske Crvene armije oslobodile Beograd. Ovdje se nastalo neopisivo veselje. Borci dopunskog bataljona X korpusa Zagrebačkog, radnici raznih partizanskih radionica, tečajke učiteljskog kursa, sve što se nalazilo u ovom selu, sve je to uzbuđeno i užurbano. Pjeva se, viče, plešu kola i zažarena obraza daju se prognoze o daljnjem toku rata i brzom konačnom slomu njemačke vojske i njenih prirepaka. U slavu velikog događaja, jedan me je seljak ponudio šalicom prave crne kave. Sjedim u njegovoj kući mirno, jer su moje boračke dužnosti u bataljonu za danas završene. Slušam kako vani drugovi i drugarice od veselja pucaju iz pušaka u zrak, kako bacaju ručne bombe da sve praska kao u kakvoj teškoj bici. Zabranjeno je pucati u prilikama u kojima se nalazimo, ali je znakove veselja teško obuzdati. Kroz prozorčić gledam krijesove na obližnjim brežuljcima koje naši pale u znak pobjede.

Najednom začujem jaki jauk koji je dolazio ispred kuće. Izletim van, kad ugledam jednu drugaricu kojoj je bomba odnijela dobar dio stegna.

Smjesta sam se mašio za svoju priručnu apoteku, i čvrsto povezao ranu. Baveći se oko ranjenice, nisam ni opazio da je ovamo stigao i moj komandant. Kad sam završio posao, on mi priđe, zagleda mi u oči, i zapita: »Ti si student veterine?« — »Da«. — »Dobro. Od danas preuzimaš dužnost referenta saniteta našeg bataljona«.

Tako sam se više od mjesec dana, idući s dopunskim bataljonom iz mjesta u mjesto, u pomanjkanju liječnika, bavio liječenjem i pregledom ljudi, većinom vršeći poslove regrutne liječničke komisije, dok nisam dodijeljen svojoj pravoj struci, veterini.

Zdenko Podboj

PREKO ODRE I KUPE NA KORDUN

Zagrebačka je partijska organizacija u toku NOB-e organizirala i izvršila prebacivanje tisuća i tisuća građana Zagreba u partizane. To je uspijevala ne samo zbog svoje visoke organiziranosti, idejne čvrstine i discipliniranosti svoga članstva, nego i zbog toga što većina Zagrepčana nije kao svoje prihvatila fašizam, ustaše i njihovu NDH. Naprotiv, ogroman se broj građana Zagreba sa simpatijama odnosio prema NOP-u, prihvatio ga, pomagao i aktivno, pa i po cijenu života, u njemu učestvovao.

I ja sam bio jedan od onih koji je preko partijske organizacije otišao iz Zagreba u partizane i želim u ovom kratkom napisu opisati kako sam to doživio.

Godine 1942. živio sam u Zagrebu i radio kao namještenik u Gradskom poreznom uredu. Aktivno sam tada surađivao u NOP-u kao član jednog odbora Narodne pomoći na prikupljanju novca i različitog materijala (sjećam se da su u tom odboru bili i Fanika Aleksić i Andrija Dragić). Stanovao sam tada kao podstanar kod jedne obitelji u Ljubljanskoj ulici (danas Ulica braće Oreški). Moja je soba služila i kao punkt za raspačavanje ilegalne štampe, a povremeno i za prolazno spremanje oružja, municije i eksploziva. Moja je viša veza u tim poslovima bio ing. Drago Romanović.

PRIPREME ZA ODLAZAK

Koncem mjeseca kolovoza dobio sam poziv na odsluženje vojnog roka u domobranstvu s tim da se imam u kasarni prijaviti 29. rujna u 7 sati. Drugu Romanoviću sam pokazao poziv i zatražio da se odluči što treba da učinim.

Nakon nekog vremena saopćio mi je da ću ići u partizane i uputio me kako ću se dalje ponašati i što ću uraditi. Svome sam stanodavcu rekao da moram u vojsku i otkazao stan. U svome uredu, međutim, nisam o pozivu ništa rekao tako da nitko od mojih kolega ili pretpostavljenih nije o tome ništa znao. Pripremio sam jedan kovčeg i u nj stavio visoke cipele i najnužnije stvari. Kupio sam, radi kamuflaže, nove naočale s debljim okvirom.

29. rujna ujutro uzeo sam kovčeg i pošao se oprostiti od svojih stanodavaca. Dugo sam kod njih stanovao i dobro smo se odnosili. Gazda je znao da radim za NOP i sam mi je davao novčani prilog, često smo zajedno slušali na radiju London i Moskvu pa me je sada pitao da li zaista idem u do-

mobrane. Odgovorio sam mu da ne idem, na što mi je on poželio mnogo sreće. Otišao sam i tako prešao u ilegalnost i pod brižnom pažnjom Partije i njenih suradnika živio ilegalno u Zagrebu deset dana sve do odlaska u partizane.

Prema uputama javio sam se u fotografsku radnju druga Srečka Delhunije. Ta je radnja u Ilici bila tada važan partijski punkt. (Srečko DeJhunija radio je ilegalno sve dok nije 1944. bio prokazan, uhapšen, mučen i ubijen). Tu sam ostavio svoj kovčeg i češće boravio preko dana jer se nisam smio mnogo kretati ulicama.

Brigu o meni su preuzeli drugovi Romanović, Branko Gumhalter i drugi poznati i nepoznati ljudi. Oni su me hranili i pronalazili mjesta gdje ćju noćiti. (Moram istaći ovdje da je pomaganje ilegalcu, primiti ga na noćenje bilo opasno po život i dosta je građana bilo za to strijeljano).

Spavao sam tih dana u raznim predjelima grada, svaku noć na drugom mjestu. Jednu sam tako noć proveo u nekoj tapetarskoj radnji u Račkoga ulici u kući do kuće u kojoj je bilo sjedište talijanskih fašista crnokošuljaša. Njihova je straža stajala blizu ulaza u tapetariju i »čuvala« me cijelu noć. Drugom sam prilikom proveo noć kod jedne brojne obitelji u Masarykovoj ulici. Sutradan ujutro ostala je kod kuće samo domaćica i ja sam je zamolio da ostane'm u stanu do 10 sati jer sam tek u 10.30 sati imao sastanak »sa svojom vezom. Tako sam ostao sam u sobi i* nešto čitao, .a domaćica je radila u kuhinji.

Nakon nekog vremena začuo sam iz kuhinje neki muški glas i gazdaricu kako nešto uzrujamo govori. Tada uđe u sobu neki muškarac srednje dobi, reče mi da je od policije i upita šta ja ovdje radim i zašto sam tu prenoćio. U prvi sam se čas prepao jer je situacija postala vraški opasna. Bio sam u klopci. Soba je bila u visokom prvom katu, dolje na dvorištu beton, a pred vratima sobe policajac — izlaza nije bilo: ili skočiti kroz prozor ili pokušati napasti agenta, oboriti ga i pobjeći iz stana. Ipak sam se nekako snašao i počeo objašnjavati zašto sam tu. Ispričao sam agentu jednu pomalo nevjerojatnu priču, zapravo istinit događaj u kojem sam učestvovao ali koji se dogodio prije više mjeseci.

Šutke me je saslušao, zatražio moju legitimaciju i vidjevši iz nje da sam gradski službenik, upitao zašto nisam na poslu. Odgovorio sam mu da sam na godišnjem dopustu. Agent me je kratko vrijeme šuteći gledao, zatim mi vratio legitimaciju i rekao: »Nemojte to više činiti«, izišao u kuhinju, nešto rekao gazdarici i otišao. U stvari agent nije došao radi mene, nego zato što je u katu iznad nas bila te noći neka gužva. Netko je to prijavio policiji i agent je došao ispitati šta je bilo. Valjda je radi podataka navratio i u ovaj stan, a gazdarica se zbunila i rekla mu za mene. Imali smo, evo, veliku sreću jer smo se našli u teškoj situaciji i moglo se to za sve nas tragično svršiti. Cesti su u to vrijeme bili oglasi o strijeljanju ilegalaca i onih koji bi ih pomagali i primali. Sumnjam da je agent povjerovao mojoj priči i mislim da nije bio pristalica ustaša. Bilo je i u zagrebačkoj policiji tada antifašista, simpatizera i suradnika NOP-a pa i članova KP.

U radu za NOP, a naročito ilegalnom, osobito su značenje imali veze i sastanci. Mnogi su se od tih sastanaka održavali na ulicama u točno određeno vrijeme i na točno određenom mjestu. Često kratki, u prolazu, tek da se nešto saopći ili dogovori, nešto preda ili primi. Zakasniti ili uopće ne doći

na sastanak često je značilo prekinuti ili izgubiti vezu, što je, naročito za ilegalca, mogao biti težak problem.

I ja sam radi mog odlaska u partizane bio povezan s jednom mlađom drugaricom (poslije oslobođenja sam doznao da se zvala Štefica). Ona bi mi zakazala sastanak, na sastanku saopćila što ima nova u vezi s mojim odlaskom i zakazala sastanak za drugi dan. Tako je to bivalo svaki dan sve do mog odlaska. U međuvremenu bio sam povezan sa četiri druga i na kraju s jednom drugaricom koji su također trebali ići u partizane, pa sam se i ja morao s njima svakodnevno sastajati. Sastajao sam se sa svakim posebno jer oni nisu, niti su smjeli znati jedan za drugoga. Sastanke sam im zakazivao u kratkim vremenskim razmacima i na bližim mjestima, pa bih poslije sastanka s drugaricom Šteficom hitao na sastanke s njima. Naravno, niti sam ja, niti su oni znali tko smo ili kako se zovemo.

NAPOKON — ODLAZAK!

Desetog dana na sastanku blizu Kvaternikovog trga drugarica Štefica mi je napokon saopćila da ja i uz mene vezani drugovi idemo još istoga dana. Dala mi je propusnice za sve nas, novac za putne karte i potanko mi objasnila što treba uraditi. Tu smo se uz dobre želje i oprostiti. Ukratko: trebali smo se ukrcati u vlak koji u 13 sati ide prema Odri, na stanici Odra sići s vlaka, poći u selo i javiti se u tamošnjoj trgovini s lozinkom »Dajte mi 11 komada cigareta Ibar«; na što trebamo dobiti odgovor »Nemamo Ibar, imamo samo cigarete Zeta«. Tako ćemo uspostaviti vezu i prijeći u »nadležnost« tamošnje organizacije.

U blizini sam imao sastanke s drugovima koji su trebali ići sa mnom. Svakom sam dao njegovu propusnicu i novac za kartu i objasnio koju kartu da kupi, u koji vlak i u koliko sati se ima ukrcati te na kojoj se stanici iskrcati, s time da se drže blizu mene i da me nenapadno slijede. To im je moralo biti dovoljno da krenu, a moja je bila briga da sve dalje ide kako sam upućen.

Kada sam završio s drugovima, bilo je već oko podne, a kako sam na kolodvoru pred vlakom morao biti prvi da dočekam drugove, nisam više imao vremena otići po svoje stvari. Tako sam se u partizane uputio u ljetnom odijelu i cipelama (vrijeme je, srećom, tih dana bilo lijepo) bez ičega osim nekoliko stotina »kuna« u džepu.

Požurio sam na Glavni kolodvor, kupio kartu i izišao na peron pred vlak da dočekam drugove. Dolazili su jedan za drugim, svaki sa svojim kovčegom ili naprtnjačom, i skupljali se oko mene. Kada sam vidio da su se svi prikupili, ušao sam u vagon a oni za mnom. Napokon je vlak krenuo i nakon ne duge vožnje stigli smo na stanicu Odra te s ostalim putnicima sišli u blizini satnične zgrade. Bilo je dosta ljudi, naročito žena i djevojaka iz obližnjih sela koje ujutro sa svojom robom dolaze na zagrebačke tržnice i ovim se vlakom vraćaju kući.

Vlak je ubrzo otišao a ljudi se počeli udaljavati svojim putem. Prostor se uz prugu ispraznio i nas petorica (četiri druga i ja) našli smo se sami. Međutim, drugarice nije bilo. Bio sam zatečen što je nema, ne znajući što se s njom moglo dogoditi. No nije bilo mnogo vremena da se oklijeva i čeka —

putnici su otišli, nedaleko ispred stanice žandarska patrola, a nas petorica stojimo tu ispred tračnica sami i vrlo uočljivi. Drugovi su okrenuli glave prema meni i upitno me gledaju ne znajući što tu stojimo.

Tamo preko polja niz cestu, otprilike kilometar dalje od stanice, vidi se selo. Nisam nikad prije bio u tom kraju, i ne znam da li je to tamo Odra, ali trebalo je poći dalje. Spustio sam se na cestu i požurio za posljednjim seljankama, a moji drugovi jedan za drugim za mnom. Priključio sam se nekim djevojkama i pitao ih za put u Odru. Rekoše mi da i one tamo idu, pa smo pošli za njima. Putem smo pričali o svemu i svačemu i tako stigli u selo. One tu krenuše svaka na svoju stranu, a ja i moji drugovi cestom kroz selo. Ubrzo sam ugledao trgovinu s gostionicom i uđem, a moji drugovi nagnu za mnom. Za pultom je bio jedan mlađi čovjek i zapitao što želimo. Rekao sam mu ugovorenu lozinku, a on je odgovorio odaziv i poveo nas u pokrajnu sobu gostionice. Tu nas je posjeo za stol, rekao nam »Zdravo drugovi« i upitao da li smo gladni. Rekli smo da jesmo, pa nam je njegova žena donijela kruha, sira i bocu vina. Tako smo, eto, stigli gdje je trebalo i time je prestala moja odgovornost za grupu, a počela briga i odgovornost drugih drugova o nama.

Tu smo sjedili sva petorica, jeli, pijuckali i razgovarali o našem putovanju. Pitao sam ih kako su se osjećali. Rekoše mi da im je bilo teško ali su osjećali i olakšanje što su napokon krenuli iz Zagreba.

Negdje oko 3 sata javio nam se jedan drug i uputio nas kuda ćemo dalje. Oprostili smo se i pošli cestom van sela prema obližnjoj šumi. Putem smo sretali seljake koji su svojim poslom kraj nas prolazili, a poneki od njih bi nam kao na pozdrav mahnulo rukom. Bilo nam je jasno da točno znaju tko smo i kamo idemo jer se ovim putem već duže vrijeme odlazilo iz Zagreba u partizane.

Idući tako cestom, sada već kroz šumu, naišli smo na određeni kilometarski stup (ne sjećam se više koji je kilometar označavao) i tu stazom krenuli u samu šumu. Ubrzo nas je preuzeo drug — naša veza — i poveo nas šumom do njezina ruba. Dalje su bile livade, polja i selo. Tu smo stali i drug nam je rekao da ostanemo ovdje u grmlju i čekamo, a on da će poslije doći po nas. Čekali smo do sumraka kada je drug došao i poveo do jedne kuće na rubu sela. Domaćin nas je uveo u kuću, nahranio nas i zatim smjestio u sjenik iznad štale gdje smo proveli noć. Bilo mi je to prvi put u životu da spavam u sijenu ali bio sam sretan i zadovoljan da sam tu.

Sutradan smo cijeli dan ostali skriveni na sjeniku, a domaćini su nam donosili hranu (za nuždu su nam dali jednu veliku izdubenu buču). Na večer su nas pozvali da siđemo i tu smo se u dvorištu susreli s još jednom grupom drugova koji su stigli iz Zagreba. Tako nas se ovdje skupilo desetak.

Ubrzo se pojavio neki mlađi drug u vojničkoj uniformi s puškom, bombom i pištoljem i trorogom kapom sa zvijezdom — prvi pravi partizan. Pozdravio nas je sa »zdravo drugovi« i rekao da je on naš vodič, da ćemo sada krenuti dalje, da ga slijedimo u koloni jedan za drugim, da budemo tihi i mirni. Oprostili smo se od domaćina i pošli. Noć je bila tiha i vedra, obas-

¹ Susreo sam se s tom drugaricom nakon nekoliko mjeseci na Kordunu d ona mi je ispričala da je s vlaka sišla sa suprotne strane, itako da se nismo mogli vidjeti. Ne našavši nas, vratila se u Zagreb.

jana mjesečinom. Išli smo lako u koloni po jedan, predvođeni našim partizanom, a na začelju je bio još jedan naoružani drug u civilu koji nas je osiguravao otraga. Prolazili smo preko livada između sela, uz živice i rubove šumaraka i voćnjaka. Ponekad bi nas naši vodiči zaustavili, nešto po strani razgovarali, a jedan bi od njih bi od njih pošao naprijed u izviđanje. Mi bismo malo odahnuli, pa bismo opet pošli dalje. Nakon nekog vremena teren se promijenio, postao je brdovitiji i šumovitiji i bilo nam je teže hodati.

Već se počelo daniti kad smo zašli dublje u jednu veću šumu. Tu su nas vodiči zaustavili na mjestu gdje je šuma bila rjeđa i rekli nam da ćemo ovdje predaniti.

Umorni i većinom nenavikli na noćno marširanje kroz polja i šume smjestili smo se po zemlji. Vrijeme je dosta brzo prolazilo, a naši su se vodiči pobrinuli da ne budemo gladni. Oko podneva su nam djevojke iz okoline donijele kruha, sira i slanine. Voda je bila na nedalekom potočiću.

U prvi smurak krenuli smo dalje. Bilo je dosta teško ići po šumskom tlu i paziti da ne padneš preko kakvog korijena ili jarka, da se ne gubi veza i prekida kolona. Išli smo tako dosta dugo dok nismo izašli iz šume i opet se spustili u livade i polja. Negdje kod sela Ljevi Štefanki stigli smo do Kupe. Prešli smo nasip i spustili se u grmlje do obale. Naši su se vodiči opet nešto dogovarali i zatim se jedan udaljio. Tu smo na obali, već pri kraju našeg puta, čekali oko sat vremena, a onda se vratio naš drug i doskora se uz obalu pojavio čamac s jednim veslačem — »maleni čamac na Kupi«, kako je to kasnije opjevao Vladimir Nazor. (Čamac bi preko dana obično bio potopljen na kakvom skrovitom mjestu jer su ustaše oduzimali čamce kako bi spriječili partizanske veze preko Kupe).

Naš vodič u civilu oprostio se od nas i vratio se istim putem. Tada je počelo prebacivanje preko rijeke. Vozar bi ukrcao po dvojicu — čamac je bio zaista malen — prevezao na drugu obalu, vratio se po drugu dvojicu i tako redom. Trajalo je to tako dosta dugo, dok se nismo svi našli na drugoj obali. Tu nas je naš partizan opet skupio i poveo prema selu Boviću na Kor-dunu.

Evo, tako smo napokon iz Zagreba stigli na naš cilj — na slobodnu partizansku teritoriju.

Ivu Vuljević

BORBA ZA RADIO-STANICU

KAKO JE RADIO ZAGREB SAČUVAN OD USTAŠKOG RAZARANJA

U revolucionarnoj prošlosti jugoslavenskog radija ostala su zabilježena i dva značajna događaja u okupiranom Zagrebu. Prvi, početkom fašističke okupacije, a drugi iz posljednjih dana okupacije, kad su se još vodile žestoke završne borbe za oslobođenje grada i cijele naše zemlje.

Iz okupiranog Zagreba oglasila se 23. lipnja 1941. godine radio-stanica CK KPH. Po prvi put su iz Zagreba odjeknule eterom riječi Partije: »Smrt fašizmu — sloboda narodu!« Iz stana braće Engel, u Tuškanovoj ulici broj 15, gdje je bila smještena radio-stanica CK KPH, drug Stipe Ugarković čitao je proglas CK KPJ.

Bio je to poziv na ustanak.

Organizatori te izvanredno važne političke akcije bili su Pavle Pap-Šiljo, član CK KPJ i Rade Končar-Brko, sekretar CK KPH.

Drugi događaj ostao je također dugo u sjećanju grada. Dok je grad još bio pun ustaša, Nijemaca i četnika, koji su se u žurbi grozničavo povlačili pred naletom jedinica Jugoslavenske armije, mladi zagrebački ilegalci, komunisti i pripadnici NOP-a, muzičari i tehničari Radio-Zagreba, izvršili su iznutra udar i zauzeli radio-stanicu, cijeli objekat i uređaje i tako ih spasili od razaranja.

Dvadesetak hrabrih mladića ilegalaca, pripadnika i simpatizera narodno-oslobodilačkog pokreta s radio-stanice Zagreb dobilo je od Gradskog komiteta KPH zadatak da sačuvaju od uništenja uređaje i postrojenja u zgradi studija Radio Zagreba u Vlaškoj 116, zatim kablovske veze studija s odašiljačem i sam odašiljač u selu Otoku na južnoj obali Save.

Za slučaj da u tome ne uspiju, valjalo je pripremiti rezervni studio i rezervni radio-odašiljač manje snage. Isto tako, primljena su posebna uputstva za sastavljanje programa.

Moralo se osigurati neprekidno odašiljanje radio-programa i postupno ga prilagođavati situaciji na sve bližim frontovima, da bi ga, na kraju, usmjerili na uvjete skorog oslobođenja grada.

Raznim zbnjujućim vijestima trebalo je kod neprijatelja izazivati zabunu i metež, a na građane djelovati, koliko je to moguće, smirujuće i upućivati ih kako će na najbolji način očuvati svoju i općedruštvenu imovinu, živote članova svojih obitelji i svojih sugrađana do završetka ratnog vihora koji je bio pri kraju.

U najtežim uvjetima okupacije, najstrože konspiracije, ilegalnosti i pod budnim okom pojačanih ustaških straža, nije bilo lako izvršiti tako složene zadatke.

To ne bi bilo ni moguće izvesti da komunisti i aktivisti NOP-a u Radio-Zagrebu nisu na vrijeme uspjeli proširiti krug svojih istomišljenika, dobro ih organizirati i osposobiti za borbu.

Ilegalni narodnoslobodilački odbori djelovali su vrlo uspješno i njihovi aktivisti bili su raspoređeni na svim najvitalnijim dijelovima radio-stanice. Uspjeli su u zgradu ustaške radio-stanice unijeti dosta oružja i municije i pohraniti ga na sigurno mjesto.

A iz iste zgrade tehničari-ilegalci uspjeli su pred nosom ustaških stražara iznijeti kompletnu opremu za improvizirani rezervni pomoćni radio-odašiljač i studio, koji su zatim sklonjeni u jednu vilu na Bijeničkoj cesti blizu Mirogoja (na prostoru gdje se danas nalazi institut »Ruđer Bošković«), za slučaj da neprijatelj ipak uspije uništiti glavne studije i odašiljač.

Vrijedno je ovdje spomenuti da su ilegalci Radio Zagreba uspješno snabdijevali partizanske jedinice potrebnim rezervnim dijelovima za njihove radio-stanice. Osim toga, pronalazili su i osiguravali u gradu nekompromitirane stanove za smještaj ugroženih ilegalaca, kompromitirane drugove prebacivali u partizanske jedinice, itd. Nažalost, ponekad se nisu mogla izbjeći hapšenja, logori i vješanja.

Organizacija je ipak jačala, mladići su se kalili u ilegalnom radu i još odlučnije obavljali zadatke koje im je povjeravala Partija.

Partija je predvidjela razvoj događaja i mnogo ranije tražila da sve pripreme budu izvršene na vrijeme. Najvažnije je bilo spriječiti razaranje objekata Radio Zagreba i osigurati neprekidno emitiranje programa.

Pripremljen je i materijal za programe radio-emisija u prvim danima oslobođenja.

Bio je to zaista složen i veoma delikatan zadatak. Znalo se da u svome povlačenju ustaške vojne jedinice namjeravaju uništiti sve objekte i uređaje Radio Zagreba.

Toj podmukloj namjeri moglo se suprotstaviti samo lukavstvom, iznenađenjem i s oružjem u ruci.

Valja, međutim, istaći i slijedeće: mladi zagrebački muzičari i tehničari Radio Zagreba nisu imali gotovo nikakvih znanja ni iskustva u rukovanju oružjem. Bili su to neiskusni ratnici, ali zato dobri stručnjaci u svom poslu, odani NOP-u i vješti ilegalci, uvijek spremni da dokraja izvrše zadatke koji im se povjere.

Dakako, bili su svjesni da malo tko od njih ima stvarnih izgleda da preživi malo ozbiljniji oružani sukob s bolje naoružanim i dobro uvježbanim formacijama fašističke soldateske.

Uza sve to, dobrovoljno su preuzeli zadatak da iznutra zauzmu ustašku radio-stanicu u još uvijek okupiranom gradu, da je sačuvaju od uništenja i da izdrže u borbi s nadmoćnijim neprijateljem sve do dolaska jedinica Jugoslavenske armije i oslobođenja grada.

Po direktivi partijske organizacije okupili su se rano ujutro 7. svibnja 1945. u zgradi radio-stanice. Razoružali su stražu i postavili svoje čuvare.

Ispred zgrade uklonili su drvenu stražarnicu i skinuli sve ploče kojima bi se moglo zaključiti da je u toj zgradi radio-stanica. Bilo je to veoma mudro jer se neprekidna kolona neprijateljske vojske danima kretala kroz Vlašku prema centru grada i onda dalje, prema granici.

Sve se to odvijalo naizgled rutinski i mirno. Ipak, svi su bili krajnje napeti. Nekj drugovi su se kao izvidnice rasporedili po krovovima okolnih zgrada, držeći nadohvat ruke bombe i oružja.

Neposredno prije oružanog sukoba, gradska partijska organizacija poslala je u radio-stanicu grupu dobro naoružanih boraca i sanitet, koji su donijeli teški mitraljez, jedan puškomitraljez i dosta drugog oružja.

Pakao je počeo 8. svibnja 1945.

Partizanska jedinica opkolila je zgradu. Pucalo se na sve strane. Neprijatelj je bio poražen već u prvom naletu, ostavio je dosta mrtvih.

Nekako u isto vrijeme dok se vodila borba za studijsku zgradu u Vlaškoj ulici, naši aktivisti s odašiljača preko Save javili su nam da je kapetan Jure Devčić, preko Radio Zagreba, objavio radosnu vijest da jedinice Jugoslavenske armije stupaju na tlo grada Zagreba.

U 14.25 dato je još jedno saopćenje Radio Zagreba: »Poslije četverogodišnjeg teškog ropstva pod terorom ustaških zlikovaca i njemačkih fašista, glavni grad Hrvatske ponovno je slobodan ...«

Bili su to za nas sve nezaboravni trenuci.

Borbe za Radio-Zagreb i oko njega vodile su se još dugo u noć.

Slijedećeg dana Radio Zagreb je bio sposoban da emitira svoj novi program u slobodnom gradu.

I na kraju, moramo spomenuti one koji su sudjelovali u toj hrabroj akciji borbi: Nikola Bartoš, tehničar (dan ranije ustaše su ga ubile u dvorištu zgrade radio-stanice), Stjepan Čović, Miroslav Eichner, Tihomir Jelaković, Vilim Kopsa, Jurica Korenić, Josip Pomykalo, Stjepan Šagud, Julije Šćuric, Milan Šarić, Milan Šuster, Marijan Tomazetić, Vojko Trs, Ivo Vuljević i mnogi drugi znani i neznani drugovi.

Ivo dr Padovan

PAO JE U BORBI ZA RADIO-STANICU

SJECANJE NA FRANKA PADOVANA

Prva klasična gimnazija u Zagrebu već je 1940. godine bila poznata po naprednoj omladini, koju je podržavalo nekoliko vrlo uvaženih profesora. U nekima od nas preživjelih vrlo su živa sjećanja na profesora Ivu Frola, koji je u listopadu 1940. s velikom grupom đaka organizirao izlet na Sljeme.

Naizgled bezbrižni izletnici, tu smo bili podijeljeni u kružoke, a profesor Frol i nekoliko đaka iz sedmog i osmog razreda izlagali su o političkoj situaciji i potrebi pružanja organiziranog otpora fašističkim i hitlerovskim akcijama, koje su se već tada u Zagrebu jasno manifestirale.

Nakon teških gubitaka, koje je ta gimnazija pretrpjela uspostavljanjem ustaške vlasti u Zagrebu, omladinske napredne grupe bile su raspršene, a napredni omladinci i profesori nestali su ili su bili likvidirani.

Snažna ilegalna aktivnost na toj se gimnaziji počela ponovno osjećati potkraj 1942. godine. Najistaknutiji omladinac na Prvoj klasičnoj gimnaziji bio je Ante Kalogjera, koji je od 1943. do odlaska u partizane početkom 1944. godine bio sekretar skojevske grupe. Suradivao je i s bivšim đacima te gimnazije i organizirao brojne akcije. Putem njega prikupljala se Crvena pomoć, sanitetski materijal, oružje i municija. Svjedok sam i sudionik u odnošenju veće količine sanitetskog materijala i lijekova iz Domobranske vojne bolnice u Vlaškoj ulici u siječnju 1943, što je skojevska organizacija Prve klasične gimnazije prebacila u partizanske odrede, u Zagrebački i Zagorski odred.

OSLOBOĐENJE FRANKA IZ PRIVREMENOG LOGORA

Potkraj 1943. godine Ante Kalogjera, nekoliko skojevaca i nas studenata, među kojima je vrlo aktivna bila Lidija Buble-Anastasijević, student medicine, organizirali su bijeg moga brata Franka Padovana iz privremenog logora u Selskoj cesti, kamo su ga Nijemci dopremili iz Blata na Korčuli. Baš ti omladinci iz Prve klasične gimnazije prihvatili su ga i omogućili mu upis u sedmi razred njihove gimnazije. Početkom 1944. Franko je primljen u skojevsku organizaciju.

Franko dobiva zadatak da se kao pomoćni radnik zaposli u petrolejskoj kompaniji Standard Vacuum, što je bilo neobično važno radi prenošenja benzina i nafte na oslobođeni teritorij, u Moslavinu. Lidija Buble-Anastasijević imala je u tom veliku ulogu. Njezin oćuh Radićević bio je stručnjak u petro-

lejskoj kompaniji, koju su Nijemci i ustaše nacionalizirali već 1941. godine. Zahvaljujući predratnom direktoru kompanije Aleksandru Maletiću, Radičević je uposlio Franka Padovana u skladištu goriva na Koturaškoj cesti u Zagrebu.

Tu je Franko bio povezan s nekoliko drugova radnika. Bio je on snažan momak, pa je zajedno sa svojim smionim drugovima radnicima noću prenosio benzin, naftu i petrolej do punkta na Savi, odakle je organizirana grupa to pogonsko gorivo slala u partizanske jedinice. U skladištu je bilo provokatora, koji su posumnjali na Franka i njegovu grupu, pa su svoje sumnje često dojavljivali u upravu kompanije. Međutim, Aleksandar Maletić je svaki put zataškao prijavu, makar je i sam bio pod prismotrom ustaške policije i Gestapa. U niz navrata Maletića su preslušavali ustaška policija i Nijemci, ali on nikada nije odao tajnu o nestanku goriva iz skladišta, iako ju je dobro znao. Valja naglasiti da je Franko bio prijatelj i dobar drug s Maletićevom kćerkom Verom, s kojom je bio u istom razredu Prve klasične gimnazije, a katkada je posjećivao i njihov dom.

Ante Kalogjera je s Frankom Padovanom i nekolicinom skojevaca iz Prve klasične gimnazije — Josipom Radetićem i Edom Ivekovićem — sudjelovao u omladinskim akcijama u Zagrebačkoj Dubravi i pritom su često bili u životnoj opasnosti. Surađivali su i sa skojevcima koji su bili u Civilnoj zaštiti, a u Frankovim bilježnicama našla su se imena Ive Vuljevića i Tomislava Sinovčića, s kojima su bili povezani omladinci iz Prve klasične gimnazije.

Ante Kalogjera i Franko Padovan bili su također zaduženi za osiguranje »kanala« kojim se odlazilo u partizanske jedinice.

PREBACIVANJE DRUGOVA U PARTIZANE

Poslije odlaska Ante Kalogjere u jedinicu u Moslavinu, gdje je 15. ožujka 1944. i poginuo kod Cerine ili Dubrave, Franko je, uz ostalo, dobio i zadatak da organizira i osigurava odlazak drugova koji su iz domobranstva bježali u partizanske odrede. Svake subote i nedjelje Franko je pratio te drugove u čučerje. Zborno mjesto bio je Maksimir; tu su jedan ili dva druga u domobranskim uniformama sjela na prva sjedišta autobusa, a Franko bi, praveći se da ih ne poznaje, sjeo na zadnje sjedište. Pri dolasku u čučerje drugovi bi izašli iz autobusa s naprtnjačama punim sanitetskog i drugog materijala, a Franko bi, ne gledajući ih također izašao i krenuo prema crkvi. Prije toga on bi ih uputio da pođu u učiteljevu kuću, i to kroz stražnja vrata. Taj hrabri učitelj dočekivao ih je kao goste i prepoznavao po ličnom opisu i lozinki. Zadržavao ih je nekoliko sati u jednoj sobi svoga stana, a zatim bi došao terenac, koji ih je vodio noću preko Vidovca i skrovitih putova Zagrebačkog gorja u Zagrebački ili Zagorski odred.

Svoje zadatke Franko Padovan ispunjavao je besprijekorno — žandari i ustaška policija nikad nisu saznali za njih. Svi drugovi koje je pratio do prihvatne stanice neotkriveni su stizali u partizanske jedinice. Drugarica Slavica Potrč, rođena Stojković, i ja svjedoci smo da je Franko po vrlo dobro organiziranoj vezi slao lijekove, koje smo mi naručivali iz Zagreba za sanitetsku službu Zagorskog odreda.

Sa strepnjom u srcu čekao sam oslobođenje Zagreba, misleći na svoga brata. Kada sam stigao iz Bjelovara u Zagreb, saznao sam za njegovu smrt. U akciji prilikom zauzimanja Zagrebačke radio-stanice u Vlaškoj ulici Franko je izgubio život. Od druga Ive Vuljevića i od druga Ive Mardešića, člana OZNE za Hrvatsku, doznao sam da je bio na zadatku u dvorištu radio-stanice i da je u strašnom metežu hrabro poginuo u noći 7. svibnja 1945.

Moj jedini brat nije dočekao naš susret u Zagrebu, niti oslobođenjena-šega grada. Jedna mala fotografija s njegovim likom, koju sam stalno nosio, nekoliko školskih knjiga i bilježnica i njegovo časno ime među poginulim đacima i profesorima, uklesano na mramornoj ploči u gimnaziji u Križanićevoj ulici — jedine su drage uspomene koje još žive.

A u našoj majci i ocu do kraja njihova života trajala je samoduga i velika bol.

Dražen Kalogjera

AKCIJE SKOJEVACA PRILIKOM OSLOBOĐENJA ZAGREBA

Zadnji dani ustaške strahovlade i tzv. NDH bili su ispunjeni opasnošću uništavanja vitalnih objekata u Zagrebu, među kojima se moglo očekivati i dizanje u zrak radio-stanice u Vlaškoj ulici.

U atmosferi toliko očekivanog oslobođenja, u skojevskoj grupi Prve klasične gimnazije, koju su sačinjavali Josip Radišić, kao sekretar i Boris Ferencak, Eduard Iveković, Franko Padovan, Mirko Stupin i Dražen Kalogjera, razgovarali smo već u travnju 1945. o nužnosti da se objekti od životnog značenja za Zagreb sačuvaju od uništavanja i da budemo spremni sudjelovati u tim akcijama.

Tri ili četiri dana prije oslobođenja grada sekretar grupe Josip Radišić saopćio nam je da smo dobili zadatak da osiguramo radio-stanicu u Vlaškoj ulici i da će u času kada će to biti potrebno doći po svakoga od nas i zatim ćemo zajednički krenuti na zadatak.

U skladu s tim dogovorom, 7. ili 8. svibnja 1945. godine, dakle dan ili dva prije oslobođenja Zagreba, došli su po Franka Padovana i mene (zajedno smo stanovali kod mojih roditelja na Zrinjercu br. 9) Josip Radišić i Eduard Iveković. Pozvonili su na ulaznim vratima (zvono na kućnoj veži u prizemlju) i kako je Franko Padovan došao na prozor i vidio o čemu se radi, rekao mi je da krenemo i odmah je potrčao iz stana, ne javljajući se mojim roditeljima. Ja sam pak rekao roditeljima da idem na zadatak. U tom času moji roditelji su zaključali ulazna vrata i fizički ih blokirali govoreći da samo preko njihovih mrtvih tijela mogu sada izaći na ulicu.

Tako sam ostao kod kuće.

Dan ili dva kasnije, odmah poslije ulaska partizana u Zagreb, počeli smo tražiti naše drugove Josipa Radišića, Eduarda Ivekovića i Franka Padovana, najprije kod kuće, a onda na svim mjestima gdje je postojala mogućnost da bi se mogli nalaziti. U tom traženju saznali smo da su posljednju noć ustaše po Zagrebu vršile razna ubojstva, da su određeni broj omladinaca, posebno iz Civilne zaštite, povelili sa sobom, i da su nekoliko omladinaca ubili, polili ih benzinom i zapalili kod vojnih garaža u Solovljevoj ulici.

Međutim, sva ta traženja, kojima su se pridružili i roditelji Eduarda Ivekovića i njegov brat Andrija, te brat od Franka Padovana, Ivo Padovan (danas doktor i profesor, šef Klinike za uho, nos i grlo u Vinogradskoj bolnici), koji je s prvim partizanskim jedinicama došao kao partizanski poručnik u Zagreb, nisu dala nikakve rezultate.

Intenzivno smo tražili i među živima i među mrtvima, ali nikada nikakav trag do danas nije nađen.

Najvjerojatnije je da su u akciji oko čuvanja radio-stanice ili na putu do nje, sva trojica naletjela na ustaške jedinice u povlačenju, koje su ih ili ubile i masakrirale ili povele sa sobom a kasnije ubile. Ta im je grupa mogla biti sumnjiva, a osim toga bila je naoružana pištoljima i ručnim bombama.

Iako nismo nikada saznali što se s njima dogodilo, ipak možemo mirne savjesti reći da je to bio herojski, pomalo samoubilački čin, kakvih je uostalom među skojevcima bilo veoma mnogo.

*Ivan-Sokol Ožbolt, Blaž Rusek, Stjepan Papa,
Zora Pavlović, Ivo Šafran*

PREŠLI SMO SAVU

PRVE PJESME SLOBODE

Posavski partizanski odred Istočne grupe POH u završnim operacijama vodio je teške borbe s ustaško-njemačkim snagama i onemogućio izgradnju njihove obrambene linije na rijeci Kupi i tu se spojio s 39. krajiškom divizijom II jugoslavenske armije čije su jedinice prešle Kupu.

Odred je, kao samostalna jedinica, krenuo prema Zagrebu, gdje je sudjelovao u borbama za Kravarsko, Veliku Goricu i oko 11 sati ušao u Zagreb.

NA SAVSKOM MOSTU

Dne 8. svibnja u 4 sata ujutro već smo bili na željezničkoj stanici Velika Gorica i naš je smjer kretanja bio: Željeznička stanica Velika Gorica — Savski most. Jedan je bataljon kretao tim smjerom a drugi je imao zadatak da sela, lijevo uzduž pruge, očisti od skrivenih neprijatelja.

Desno od nas, iz pravca Velike Gorice, prema Zagrebu je nastupala 20. krajiška brigada.

Nešto prije 11 sati stigli smo do savskih mostova: željezničkog i pješačkog. Smjesta smo poduzeli sve mjere da spriječimo rušenje tih važnih komunikacija.

Pješačkim mostom brzo je napredovala jedna naša desetina prema lijevoj obali, odakle su se približavala dva ustaše. Uхватili smo ih i likvidirali na samom početku mosta, pa ga tako nisu uspjeli srušiti.

I tako su prvi borci narodnooslobodilačke vojske koji su ušli i stupili na tlo Zagreba bili borci našeg Posavskog partizanskog odreda. Borci, koji su za vrijeme cijelog rata kucali na vrata Zagreba, napokon su ih uspjeli otvoriti.

PRVI SMO UŠLI

Još nije ni 11 sati a preko mosta prelaze naši posljednji borci. Svaki se žuri, svatko nastoji što prije zakoračiti na tlo Zagreba.

Rastajemo se od Krajišnika koji su tek počeli stizati do željezničkog mosta.

Krećemo Savskom cestom prema centru. Do tada pusta, Savska je cesta odjednom puna građana koji prilaze koloni, raspituju se za svoje: majke za djecu, žene za muževe, sestre za braću, djeca za oca. U jednom trenutku u stroj se zaletjela postarija žena i grli sina. Malo dalje, otac grli davno oplakanu kćerku.

NA JELAČIĆEVU TRGU — NIKOGA

Žurimo do zatvora u Savskoj. Zloglasno mučilište je prazno.

Produžili smo prema središtu grada.

Kod Vatrogasnog doma štab i jedna četa skrenuli su desno prema željezničkoj stanici i zauzeli Glavni kolodvor.

Na samom kazališnom trgu, prije ulaska u Frankopansku ulicu, prilazi nam skupina Nijemaca, njih oko 15, s bijelom zastavom i predaju se. Među njima je i nekoliko oficira. Određujemo pratnju i šaljemo ih u sabirni logor.

Prvi bataljon produžuje dalje Frankopanskom i Ilicom prema trgu. Ulice su prazne. Ponegdje se otvara poneki prozor.

Prolazimo, u koloni po jedan, Ilicom do trga. Na Jelačićevu trgu — nikoga. I tek kad je dio kolone već krenuo kroz Jurišićevu, na Jelačićev trg su počeli, u trku, dolaziti prvi građani.

PRETHODNICA U VLAŠKOJ

Kad je naša prethodnici već stigla u Vlašku ulicu i kad smo čuli prve pucnjeve iz blizine Radio-stanice, negdje iz Ilice naišla su prva kola, automobil pun omladinaca sa zastavama, uz pjesmu i uzvike radosti. Htjeli su dalje, prema Jurišićevoj. Borci su ih zaustavili i upozorili na opasnost pa su se vratili.

Od ostalih naših jedinica na Jelačićevu trgu nema još nikoga.

BORBA ZA RADIO-STANICU

Počela je borba za Radio-stanicu.

Naši bataljoni su zauzeli položaje u Vlaškoj, Petrovoj i Derenčinovoj i dijelom na Kvaternikovom trgu, potpuno okruživši radio-stanicu.

Bilo je to 8. svibnja nešto prije 14 sati.

Pucnjava je postajala sve jača, učestalija. Neki su borci s dvorišne strane već prodrli do radio-stanice i onda su se, nakon kratkog okršaja s ustašama, povukli. Bili su to borci iz Zagreba i okolice koji su dobro poznavali taj dio grada.

PRVE ŽRTVE

Već ima žrtava. Pomoćnik komesara 1. čete 1. bataljona Mato Češko, rodom iz Oborova, pretražujući ulicu pao je pogođen mitraljeskim rafalom.

Ranjen je i mitraljezac Stjepan Ćvorišćec te borci Ivan Ćvorig, Bolto Haleuš iz Ježeva, Ivan Boretić iz Rugvice; ranjen je i komandant 1. bataljona Stjepan Kokot.

Iz Petrove ulice 2. bataljon izvještava: pao je vodnik Stjepan Štach, mlađi skojevac rodom iz Bačića kraj Gline. Kiša metaka briše Vlaškom ulicom ispred radio-stanice.

Tu je pao i borac skojevac Joso Žarinčić iz Sunje.

Puca se s radio-stanice, s balkona i prozora zgrade ispred sadašnjeg kina »Partizan«, kao i iz ostalih zgrada u Petrovoj i Vlačkoj ulici i na Kvatemi-kovom trgu.

Naše ranjenike previja osoblje bolnice u Petrovoj ulici. U pomoć je došlo i osoblje bolnice u Draškovićevoj ulici i odvodi ranjene.

PREGRUPIRANJE U SUTON

Borba za radiostanicu vodila se sve do navečer i tek tada kao da je malo jenjala.

Prvi mrak iskoristili smo za pregrupiranje. Pucalo se cijelu noć. Pucnjava se čula odasvud: sa Zagrebačke gore, iz Sesveta, iz Podsuseda.

ZAUZIMANJE STUDIJA

Jedanaest je sati u noći od 8. na 9. svibnja: ustaše se pod okriljem noći pokušavaju izvući iz područja Radio-stanice Zagreb. Međutim, sve prolaze iz potpunog okruženja pokrivaju naši borbeni odjeli i pokušaj ustaša da se probiju je propao. U tom pokušaju da se iz dvorišta radio-stanice probiju prema Martičevoj ulici, ubijeno je 7 ustaša.

Iza ponoći, oko 1 sata 9. svibnja, u prostorije studija Radio-Zagreba ušli su naši borci i time je definitivno završeno čišćenje preostalih dijelova neprijatelja.

Na prilazima zgradi naišli smo na leš jednog tehničara, službenika Radio-stanice, kojeg su ustaše ranije ubili. Kasnije smo saznali da se zvao Nikola Bartoš. U konačnom obračunu zarobljeno je deset ustaša.

Oko 4 sata ujutro, 9. svibnja, Radio-stanica je bila potpuno oslobođena.

Ujutro, oko 9 sati, iz podruma jedne susjedne zgrade izvučeno je 6 ustaša s poručnikom, koji su iz podruma pružali ogorčeni otpor.

Svi likvidirani i zarobljeni ustaše bili su pripadnici zloglasne Luburićeve bojne iz logora Jasenovac.

PRVE PJESME SLOBODE

Istoga dana, 9. svibnja, oko 14 sati, pošto su, uz pomoć osoblja, osposobljeni uređaji odašiljača, naš tamburaški zbor odsvirao je i otpjevao na Radio-Zagrebu tri partizanske pjesme.

Zbor i pjesme najavio je jedan od namještenika Radio Zagreba, kojeg smo zatekli u zgradi, riječima:

»Sada će vam pjevački zbor Posavskog partizanskog odreda otpjevati nekoliko borbenih pjesama«.

Zborom je rukovodio pomoćnik komesara Odreda Stjepan Papa.

Eto, tako su u oslobođenom Zagrebu 9. svibnja, preko radija odjeknule prve pjesme slobode.

Ulomak

Ico Simčić

OMLADINA U SLOBODNOM GRADU

SJECANJA NA 1945. GODINU

Posljednjih mjeseci okupacije u Zagrebu nije postojao Mjesni komitet SKOJ-a. Istraživanja Mauricija Magašića, jednog od članova Mjesnog komiteta SKOJ-a u okupiranom gradu, dokazuju da se od 1941. do kraja 1944. godine, izmijenilo deset sastava Mjesnog komiteta. To svjedoči o žestini kojom se neprijatelj okomio na skojevsku organizaciju, i ujedno o dosljednoj borbenosti i hrabrosti mladih zagrebačkih komunista u surovoj školi rata u samoj neprijateljskoj tvrđavi, licem u lice s okupatorima, njihovim slugama i krvnicima, centrom Gestapa, ustaške policije i cudovišnim aparatom svirepog terora.

Nikad neće biti poznat potpun broj ni imena svih skojevaca i samoprijegornih antifašističkih omladinaca i omladinki, koji su se u nepokorenom gradu borili za slobodu i revoluciju, i pali pod mecima, batinama i noževima fašističkih ubojica, na ulicama, u zatvorskim ćelijama i podrumima, na brojnim mučilištima i stratištima u gradu i okolici. Nećemo saznati o njihovom herojskom podnošenju svirepih mučenja, o danu i mjestu njihove pogibije, ni mjestu gdje su pokopani. Sjećanje na njih živi u slobodnom Zagrebu, gradu heroju.

SPREČAVANJE PUSTOŠENJA OKUPATORA

Preživjeli skojevci i borbeni omladinci, bili su 1945. godine povezani s pojedinim članovima Partije i ilegalnim organizatorima NOB u gradu, pripremajući se za odlučnu bitku za istjerivanje okupatora i njihovih ustaških slugu i oslobođenje Zagreba. Njihova pažnja bila je usmjerena na sprečavanje pripremane pljačke i razaranja javnih objekata i postrojenja, te onemogućavanje planiranih likvidacija uhapšenih suradnika NOP i svih proskribiranih građana i njihovih obitelji, što su okupatori i ustaše pripremali prilikom svojeg povlačenja iz Zagreba.

Zahvaljujući smišljenim konspirativnim naporima i oružanim akcijama mladih komunista i simpatizera, spašeni su mnogi životi, i sačuvani od uništenja mnogi važni objekti i uređaji, kao npr. radio-stanica, električna i telefonska centrala, plinara, Savski most, niz tvorničkih postrojenja, skladišta oružja i municije, hrane, razne opreme itd.

Posljednji preživjeli skojevci i mladi antifašisti, zajedno sa starijim drugovima, nisu skrštenih ruku sjedili u skloništima, čekajući oslobodilačku partizansku vojsku, nego su dokraja vodili svoju borbu u gradu, i dali značajan doprinos njegovu oslobađanju i očuvanju od uništavanja, pri čemu su neki od njih ranjeni i ubijeni.

Antifašističko raspoloženje i privrženost ogromne većine zagrebačke omladine NOB-i, izbilo je tih dana silinom vulkanske erupcije, i u nezapamćenom oduševljenom dočeku svoje partizanske oslobodilačke vojske. I odmah, od početka, od prvog dana, u oduševljenom mladalačkom zanosu i s bezgraničnom spremnošću, da se radi i zalaže na svakom poslu potrebnom za obnovu i organizaciju života oslobođenog grada.

Nevjerojatnom brzinom stvarale su se organizacije USAOH-a, (Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske) i odmah se prihvaćale svakog zadatka. Samostalno su razvijale inicijativu i aktivnost na najširem planu, a isto tako pokazale odlučnost i snalažljivost u otkrivanju i likvidaciji neprijateljskih ostataka i ubačenih špijuna, diverzanata, ubojica i njihovih skrovišta.

Omladinci i omladinke su se masovno javljali u redove NOV, posebno u slavnu 13. proletersku brigadu, formirali svoje radne brigade, koje su radile na uspostavljanju saobraćaja, čišćenju grada, organizaciji prehrane i snabdijevanja i osposobljavanju javnih objekata i službi. U tim svakodnevnim akcijama, često i noću, omladina je dala stotine hiljada dobrovoljnih radnih dana. Kroz te akcije svatko se provjeravao i dokazivao, i tim putem su se formirale organizacije i birala rukovodstva USAOH-a po ulicama, poduzećima, školama, učeničkim domovima i po rajonima.

Mjesni i rajonski komiteti SKOJ-a, sastavljeni već prije oslobođenja i pripremljeni za svoje funkcije u oslobođenom gradu, bili su u svakodnevnom kontaktu s hiljadama omladinaca i stvarni organizatori njihove svestrane aktivnosti, usmjeravajući ih na najvažnije i primarne zadatke i savladavanje velikih problema i teškoća u normalizaciji života u gradu, pokretanju proizvodnje, rada škola i drugog.

Tako je brzo izrastala omladinska organizacija u cijelom gradu, te je potpuno formirana u nepuna dva mjeseca i brojala 40.000 članova, aktivnih omladinaca i omladinki.

ZANOS I AKTIVNOST OMLADINE POSLIJE OSLOBODENJA

Kao predsjednik prvog Gradskog odbora USAOH-a, bio sam svakodnevni svjedok i učesnik te dinamične i oduševljene aktivnosti, i pamtim dobro s kakvim je žarom i požrtvovanošću omladina prihvaćala svaki zadatak, svaki posao, iako je u većini bila slabo ishranjena, obučena i odjevena, morala daleko pješačiti i teško raditi danima i noćima.

Golim rukama, s malo alata, bez ikakvih tehničkih i zaštitnih sredstava, bez osigurane prehrane, omladina je u vrlo kratkom roku očistila mnoge razrušene objekte i zagađene prostore. Raščistila je ogromne količine smeća, napuštene i odbačene opreme u brojnim javnim zgradama, školskim, kulturnim i sportskim dvoranama, koje su neprijateljske vojske zaposjele prije sloma i bijega iz grada.

Trebalo je vidjeti u kakvom stanju su bile dvorane i podrumi kompleksa gimnazija na Rooseveltovom trgu i drugdje, ili npr. hale i prostori starog Zagrebačkog velesajma. Sve je to omladina u rekordnom vremenu očistila, uredila, i na kraju čak i likovno ukrasila i opremila, tako da se već u lipnju u halama Zagrebačkog velesajma održao Kongres USAOH-a. Delegati Kongresa su srdačno dočekani, razmješteni u kućama po cijelom gradu, a njihov smještaj organizirala je gradska omladinska organizacija, zajedno s Narodnim frontom, osigurala vodiče i sve potrebno, tako da je i u tadašnjim uvjetima sve funkcioniralo u najboljem redu. Kada se jednog dana među delegatima, na Kongresu pojavio drug Tito, izbile su nezapamćene ovacije i oduševljenje koje nije prestajalo.

Tih je dana omladina grada zajedno s radnicima, osposobljavala i pokretala strojeve po tvornicama, saobraćajna vozila i uređaje u gradskom i željezničkom prometu. Omladina željezničke radionice je dobrovoljnim prekovremenim radom iz nekoliko oštećenih i odbačenih lokomotiva, osposobila jednu za saobraćaj. Lijepo uređenu dovukla ju je na omladinski miting, na tadašnji Jelačićev trg, uz sveopće oduševljenje i odobravanje prisutnih stotinu hiljada omladinaca i građana. A Zagreb je tada imao svega 270.000 stanovnika.

Zahvaljujući takvom oduševljenom i udarničkom radu omladine, u Zagrebu je s pravom zavládalo uvjerenje da se omladini može povjeriti svaki zadatak, i biti siguran da će ga ona dobro i brzo izvršiti. U gradskom partijskom rukovodstvu, ako su iskrsnule teškoće i nešto je zapelo — govorilo se: dajmo to skojevcima, oni će to uraditi!

Te 1945. godine, organizacija USAOH-a, predvođena SKOJ-em, bila je pokretač i organizator pionirske organizacije i njihove svakodnevne svestrane aktivnosti; kao i obnove rada sportskih i kulturnih organizacija, klubova Narodne tehnike, te veliki oslonac i pomoć narodnoj vlasti u obnavljanju djelovanja škola, fakulteta i javnih službi.

USAOH je već u svibnju bio organizator prve Titove štafete, masovnih fiskulturnih sletova i kros-kontrija, na kojima su uz mlade učestvovali i brojni stariji građani i građanke. Omladinske radne brigade odlazile su u udaljene Jkrajve Slavonije i Gorskog kotara na sječu drva za ogrjev, kojega u gradu nije bilo, a poslije i u pomoć u žetvenim radovima, branju kukuruza, popravku puteva, mostova.

Zajedno s Narodnim frontom, organizirani su tečajevi opismenjavanja nepismenih građana i omladine, pomoći selima u okolini i u ustaničkim krajevima, u obnovi i izgradnji razrušenih domova, škola i gospodarstava.

Omladina je također dala velik doprinos u političkim pripremama i održavanju prvih izbora za organe Narodne vlasti i za Ustavotvornu skupštinu, te slavlju proglašenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije.

Takav široki, konstruktivni i rodoljubivi rad, na načelima bratstva i jedinstva i socijalističke izgradnje, okupio je u redove USAOH-a najšire redove omladine, te je ubrzo privukao dobrovoljnom aktivnom sudjelovanju i onaj dio omladine, koji je ranije bio pod negativnim utjecajem kolaboracionističkih i klerikalnih organizacija, kao i one omladinke i omladince, čiji su se roditelji u NOB nalazili s druge strane barikada, za što oni nisu mogli biti odgovorni.

Na takvoj širokoj i aktivnoj političkoj platformi USAOH-a, tekao je brzi proces diferencijacije među omladinom, i odlučno je spriječeno i onemogu-

čeno djelovanje onih grupa i pojedinaca, koji su bili i ostali neprijateljski opredijeljeni prema NOB i zatrovani antikomunizmom i nacionalističkim šovinizmom. Omladina ih je sama otkrivala i energično odstranjivala iz svoje sredine, a vodila i političku borbu protiv ostataka buržoazije i svih onih koji su se obogatili ratnim spekulacijama, i nastavili sa spekulacijama i profiterstvom, sebično koristeći tadašnje teškoće i nestašicu, ilegalno švercali hranom i deficitarnom robom i materijalima.

Skojevci u gradu bili su udarni odredi koji su se energično obračunavali sa svim neprijateljima radnih ljudi i socijalističke izgradnje, zaštićujući tekovine NOB, društvenu imovinu i ugroženu omladinu i građane.

PREREVNO UKLANJANJE OMRZnutIH NATPISA

Ispričat ću još jedan događaj iz prvih dana nakon oslobođenja, koji govori o omladinskoj aktivnosti u borbi protiv neprijateljskih ostataka i političkom životu u gradu.

Jedne noći odjeknule su snažne eksplozije na periferiji grada, u Kustošiji. Ubačeni neprijateljski diverzanti izazvali su eksploziju municije u željezničkim vagonima na ranžirnim kolosjecima.

Snažne eksplozije nanijele su znatna razaranja i oštećenja na željezničkoj pruzi prema Ljubljani i u okolici. Oštećene su i brojne stambene, većinom male obiteljske kućice radničkih obitelji u blizini pruge i u okolici.

Na spašavanju postradalih, otklanjanju štete i posljedica razaranja, popravku uređaja i osposobljavanju saobraćaja, odmah su mobilizirane vojne jedinice, željezničari i radnici, kao i velik broj omladinaca, na dobrovoljnoj osnovi, preko uličnih i rajonskih organizacija USAOH-a, odnosno SKOJ-a. Nekoliko hiljada omladinaca, pretežno iz zapadnih i središnjih dijelova grada, radilo je intenzivno nekoliko dana na pomoći postradalima, raščišćavanju ruševina i oštećenja, te prikupljanju upotrebljivih građevinskih materijala, kojima se oskudijevalo.

Svako dana, na kraju, održao se kratki miting, na kojemu se konstatovalo što je urađeno, što treba još uraditi, a ujedno su istaknuti i drugi neposredni zadaci koji su u gradu zahtijevali svakodnevno angažiranje omladine.

Jednoga dana, dežurni članovi MK SKOJ-a na akciji bili smo ja i Vera Cvetković. Dogovorili smo se da omladini istaknemo još jedan zadatak, o čemu je dan ranije bilo riječi na sastanku MK. Bilo je, kritike, što su u gradu još ostali istaknuti natpisi i firme koje izražavaju tragove okupacije i nose natpise izvještačenim jezikom, doslovnim prevodenjem njemačkog, kao npr. krugoval, brzoglas, munjovoz i slično. Zaključeno je, da tu pojavu treba osuditi i pobrinuti se, da se sve to brzo i energično ukloni.

Mi smo to iznijeli pred omladinu na mitingu i dali direktivu da se pri povratku u grad demonstrira protiv takve pojave, i da se zahtijeva skidanje takvih natpisa, i da poneki i mi sami likvidiramo, za primjer i podstrek drugima.

Omladina je zagrijano prihvatila ovaj zadatak, i naša kolona, s pijucima i lopatama u rukama, krenula je llicom vrebajući na ukazane pojave. Ubrzo je početak kolone naišao na staklenu ploču s natpisom »brzoglas«, koja je u tren oka razbijena u komadiće. To je zapalilo omladinska srca, i svatko je

htio dati oduška općem protestu i rušenju omrznutih ostataka okupacije. Ubrzo se ta zagrijanost pretvorila u suvišnu revnost, i putem do centra grada, porazbijani su mnogi natpisi i izlozi, razbijeno mnogo stakla i koječega u čemu se oskudijevalo. Naša nastojanja da se obuzda ova rušilačka energija nisu bili uspješni, i jedva nekako je to uspjelo, uz intervenciju i pomoć starijih drugova, koji su se našli na ulici na tadašnjem Jelačićevom trgu.

Razumije se da smo ja i Vera pozvani na odgovornost za ovo razbijanje i oštro kritizirani. Nikakva objašnjenja i opravdanja o našim »dobrim namjerama« nisu nam pomogla.

Međutim, efekat je naše akcije bio strelovit i impresivan. Odmah poslije nje, svi vlasnici takvih natpisa, odnosno građani na čijim kućama su se nalazili, uspeli su na ljestve, stolice ili sanduke, i bez odlaganja ih skidali, ostrugali ili prebojali. Do navečer, u cijelom gradu nije više bilo ni jednog takvog natpisa.

To je malko ublažilo oštrinu kritičara ove omladinske akcije, o kojoj se dugo vremena poslije pričalo i zadirkivalo nas u Mjesnom komitetu. Za nju je doznao i drug Tito, i prilikom svojih čestih posjeta Zagrebu, znao se nasmijati na naš račun pitanjem: — Da li još razbijate izloge po Zagrebu?

U tom zahuktalom vremenu obračuna s ostacima mrske prošlosti i tuđih utjecaja, na koje je omladina temperamentno reagirala, znalo se dogoditi i drugih zgoda i nezgoda, koje su bile posljedice pretjeranog zanosa i neobuzdanog oduševljenja. No to su bili samo pojedinačni ekscesi, koji su brzo zaustavljani i sprečavani, jer je omladina disciplinirano i organizirano prihvaćala direktive i zadatke zdušno provodila, puna optimizma u sukobu s nedaćama i teškoćama, radila je s veseljem i pjesmom, na djelu prihvaćajući devizu •— Nema odmora — dok traje obnova!

ŠIROKO OKUPLJANJE OMLADINE POSILIJE OSLOBOĐENJA ZAGREBA

Kao što je poznato, oslobodilačke jedinice Prve i Druge armije, u kojima se borio cvijet srpskog, hrvatskog, crnogorskog, makedonskog naroda i albanske narodnosti, u Zagrebu su oduševljeno dočekane. Dolaskom tih jedinica, a osobito X zagrebačkog korpusa u sastavu kojeg se nalazila 13. proleterska brigada, u tu se brigadu već prvih dana prijavilo oko 600 omladinaca. Inače, omladina Zagreba dala je u toku narodnooslobodilačkog rata oko 15.000 mladića i djevojaka.

Ulaskom jedinica Jugoslavenske armije u grad je ušao i Gradski komitet SKOJ-a, te neka druga rukovodeća tijela — republička i gradska. U Zagrebu je tada bilo oko 65 članova Partije, a koliko je bilo skojevaca i organiziranih simpatizera — tih podataka nema u dokumentima.

Poslije četverogodišnje njemačke okupacije i ustaške strahovlade, iako su građani Zagreba dali brojne žrtve i borce za NOB, s velikom željom iščekivali smo kakvo ćemo stanje naći među narodom, naročito među omladinom. Prvi susreti s omladinom pokazali su da je ona dočekala oslobođenje i partizane s velikim simpatijama, znatiželjom i da je veći dio omladine bio opredijeljen za našu partizansku stvar.

Omladina se masovno odazivala na razne skupove i sastanke, u školama i tvornicama. Prve naše istupe i informacije koje smo davali govoreći o ciljevima naše revolucije, većina omladine je prihvaćala i masovno se odazivala na prve radne akcije i sakupljanje pomoći za našu vojsku, koju su organizirali SKOJ i USAOH.

Vodila se bitka za objašnjavanje i tumačenje naših ciljeva kako bi ih omladina što više prihvatila. Bilo je grupa koje su nastupale s tuđim shvaćanjima, naročito s klerofašističkih pozicija. Nadalje, bilo je omladinaca koji su iščekivali, očekivali što će se dogoditi i da vide tko smo i što smo. Na tim skupovima bilo je i političkih obračuna, a dolazilo je i do fizičkih obračuna. Sve je vrvjelo od političkih zbivanja i događaja. I mi i omladina Zagreba prilagođavali smo se novonastalim situacijama. Za nas, koji smo došli iz partizana, bilo je neobično što smo se morali snalaziti u novoj sredini. Željeli smo omladinu upoznati s našom borbom i ciljevima za koje se zalažemo, posebno ističući interese hrvatskog naroda i hrvatske omladine kao i drugih naroda u novoj Jugoslaviji. Trebalo je objašnjavati i raskrinkavati izdajničku ulogu HSS i Mačeka i razgoliti užasnu strahovladu okupatora i ustaša, i kroz to se boriti za svakog čovjeka i omladinca i oslobađati ga mnogih zabluda i ideologija koje su ga zapljuskivale za vrijeme okupacije.

Nakon oslobođenja Zagreba postavili smo kao prvi zadatak: stvoriti organizacije SKOJ-a i omladinskog pokreta, odnosno USAOH-a, to jest okupiti najšire mase omladine i onda stvoriti organizacije. Osim Gradskog komiteta, stvoreni su rajonski komiteti, Sveučilišni komitet, organizacije USAOH-a, a onda i omladinski pokret.

Već 12. V 1945, na velikom zboru u Radničkoj komori, u dvorani u kojoj se nalazilo oko 5.000 mladića i djevojaka (za mnoge omladince u dvorani nije bilo mjesta), govorili su u ime hrvatske omladine Milka Kufrin, u ime srpske Sofija Jović, u ime X korpusa Dragutin Birač, u ime muslimanske omladine Sulejman Mehmedbašić, te najmlađi borac X korpusa 15-godišnji Marijan Španja i, na kraju, Slavko Komar. Poslije mitinga u gradu su održane manifestacije.

Pripremajući se za Prvi kongres USAOH-a omladina Zagreba već je 26. V održala Skupštinu, te poduzimala različite akcije. Tako su, na primjer, toga dana omladinci skupili za borce, ranjenike i druge 257 komada odjeće, 860 komada posuđa, 314 komada posteljine, cigareta, šibica, 176 knjiga, šećera, kave, masti, kolača itd.

Deveti lipnja održana je Prva konferencija srednjoškolske omladine, na kojoj je referat podnijela drugarica Vera Cvetković.

Svim tim akcijama željeli smo stvoriti široku platformu omladinskog pokreta, okupiti sve omladince, sve što je bilo antifašističko, iz svih društvenih struktura, pa i srednjoškolsku omladinu. Osobito je bio značajan naš odnos prema katoličkoj omladini, jednom dijelu HSS-ovačke omladine i bivšeg Sokola.

Na spomenutom skupu srednjoškolske omladine govorila je i Ćirila Antonović, predsjednica Marijine kongregacije. Rekla je da je u katoličkoj omladini bilo diferencijacija: križari su uglavnom bili više povezani s ustaštvom, a neke druge katoličke organizacije nisu bile toliko kompromitirane. Nakon oslobođenja Zagreba imali smo zadatak da okupimo i tu katoličku omladinu. Drugarica Antonović je rekla da su načela koja propovijeda Marijina kongregacija: Bog, socijalna pravda i hrvatski narod. Budući da se USAOH nikada nije protivio tim načelima ona smatra da je to temelj naše suradnje i aktiviranja svih naših omladinskih snaga u obnovi i izgradnji.

To je bila jedna od značajki naše političke aktivnosti, uz djelatnost omladine u radnim akcijama, pojedinim političkim akcijama, u idejno-političkom radu itd.

Nakon toga, u istom je mjesecu održana i Prva konferencija radničke omladine, na kojoj su omladinci, naučnici i kućne pomoćnice prvi put slobodno govorili o svom radničkom životu. Za vrijeme konferencije stigla je delegacija radničke omladine Beograda. Zavladao je ogromno oduševljenje i Konferencija se pretvorila u manifestaciju bratstva i jedinstva Zagreba i Beograda, a posebno bratstva hrvatskog i srpskog naroda.

To su, otprilike, i bile političke parole te manifestacije, ali su one u sebi sadržale i neke socijalne elemente našega pokreta. To se moglo zapaziti u mnogim raspravama.

Iznijet ću dva karakteristična primjera: Neka je kućna pomoćnica zbušnjeno tražila određeno radno vrijeme za kućne pomoćnice. Nju je to najviše tištalo. Neki se naučnik usprotivio ugovorima na četiri godine i tražio osam-

satno radno vrijeme. Dodao je da će se onda, nakon rada, baviti fiskulturoni i učenjem.

Tada su i problemi i teškoće radničke omladine ušle u program rada SKOJ-a i USAOH-a. Dakako, bilo je mnogo teškoća, ali ću iznijeti samo neke, da bih pokazao idejno-političku orijentaciju SKOJ-a i omladinskog pokreta u tom razdoblju.

Izneseni su i neki konkretni primjeri iz rada i života radničke omladine. Tako je npr. u omladinskom tisku kritiziran neki gospodin Crnković iz Maksimirske ceste, koji je svoju naučnicu zapošljavao 11 i više sati. Slobodno vrijeme imala je samo od 12 do 13 sati, a kako je morala ići na objed iz Maksimira na Kanal, nikako nije mogla za jedan sat otići kući, objedovati i vratiti se na posao. Osim toga, utvrđeno je da ta omladinka nije adekvatno plaćena za svoj rad.

Osim ovog, naveli su i druge primjere.

Uz ostalo, SKOJ i USAOH borili su se za novi položaj i srednjoškolske i radničke omladine.

Mi smo, znači, već tada osnivali organizacije za srednjoškolsku i radničku omladinu. Nadalje, poduzete su akcije za stvaranje studentske organizacije. Kao kruna svih uspjeha u toku prvih mjeseci rada rukovodstva i organizacija SKOJ-a i USAOH-a na okupljanju i organiziranju omladine, ističe se veličanstveni miting, održan 17. VI na Jelačićevom trgu (današnji Trg Republike), koje je prisustvovalo oko 100.000 omladinaca i građana. Miting je održan u povodu održavanja Prvog kongresa USAOH-a, kojem je prisustvovalo oko 5.000 delegata iz cijele Hrvatske. Osnovni politički motivi i politička platforma toga skupa bili su stvaranje napredne Hrvatske i učvršćenje bratstva i jedinstva. Skup je završio parolama: »Živio Tito!«, »Živjela Federativna Demokratska Jugoslavija!« i »Živjela Federalna Hrvatska!«.

Na Prvoj konferenciji omladine Zagreba, 28. lipnja 1945. godine, utvrđeno je da u organizaciji USAOH-a u Zagrebu ima oko 40.000 omladinaca i omladinki. Na toj je konferenciji kritizirana uskogrudnost i nepovjerenje prema jednom dijelu omladine. U vezi s tim, u razgovoru s jednom omladinskom delegacijom, drug Tito je ukazao na sektaški odnos prema onom dijelu omladine čiji su roditelji bili »s onu stranu barikade«. Drug Tito je tom prilikom upozoravao omladinsko rukovodstvo da tu omladinu treba prihvatiti u svoje redove, da ti mladići i djevojke nisu krivi što su njihovi roditelji bili na drugoj strani.

Mislim da je ta širina pokreta tada bila prisutna i u gradu Zagrebu.

S druge strane, kritizirano je omladinsko rukovodstvo i pokret, da se nedovoljno borbeno odnosi prema ostacima ustaštva. Osobito je istaknut problem vjerskih organizacija i vjerski nastrojene omladine. Na toj je konferenciji posebno naglašeno da treba razvijati i jačati bratstvo i jedinstvo te ljubav prema Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji i maršalu Titu, kao oličenju tih tekovina.

Tako je završilo stvaranje i organiziranje omladinskog pokreta u USAOH. Tom akcijom je rukovodio SKOJ, koji je sačinjavao osnovno jezgro u Gradskom odboru USAOH-a, u kojem je bilo i drugih omladinaca, različitih vjerskih, nacionalnih i drugih pripadnosti.

Tadašnji omladinski pokret u Zagrebu karakterizira i nekoliko političkih trenutaka, značajnih za budući razvoj pokreta. Inzistiralo se na razvoju orga-

nizacije i radničke omladine, na radnim akcijama (dano je oko 400.000 radnih dana), na idejno-političkom radu, a osobito idejno-političkoj borbi u školama i na fakultetima te borbi protiv tuđih shvaćanja, posebno u redovima srednjoškolske i studentske omladine. Tu su se odigrale značajne idejno-političke bitke.

Velika se pažnja posvećivala i kulturnom radu: stvaranju kulturnih društava i si, a i fiskulturi.

Na temelju svega toga možemo reći da je omladinski pokret, njegovo rukovodstvo, sa SKOJ-em na čelu, nastavljalo borbu koja se u toku revolucije vodila za nacionalno oslobođenje, nacionalnu afirmaciju, bratstvo i jedinstvo, za nove socijalne odnose, rušenje starih klasnih odnosa i budući razvoj tekovina revolucije. Partija i SKOJ nastojali su stvoriti masovni pokret mladih ljudi, angažirati ih u izgradnji društva.

Iako je SKOJ i njegovo rukovodstvo prihvatilo program Partije kao svoj program, omladinski pokret nikada nije bio obična »transmisija« Partije, njezino »slijepo oruđe«, kako to neki kritičari danas žele reći, tvrdeći i to da nismo bili slobodni u našim pogledima, kretanjima itd.

Treća je značajka, mislim, da se SKOJ, razvijajući širinu pokreta, tada oslanjao na najsiromašniji dio omladine, a bila je prisutna i socijalna i nacionalna komponenta revolucije.

Ovo svoje izlaganje završio bih riječima druga Bakarića na Trećem kongresu USAOJ-a, koji je održan u Zagrebu. On je tada rekao: »Obraćam se hrvatskoj omladini. Ovo su najsvjetliji dani hrvatske omladine. Neće se u historiji govoriti samo o Matiji Gupcu, o Petru Svačiću, o Nikoli Zrinskom, o Zrinskom i Frankopanima, o Eugenu Kvaterniku, nego će se pričati i o našoj generaciji koja je zaorala duboke brazde u polje historije našeg naroda. U historiji Zagreba nije nikada bilo ovakvog skupa. Zašto se održava baš u Zagrebu? Zato što smo dali žrtve i svoj dug za oslobođenje«.

Jerko Baković

NAŠA RAJKA

Rajka Baković je rođena u Oruru (Bolivija) 12. rujna 1920. godine, gdje su boravili njeni roditelji kao iseljenici iz Nerežišća s otoka Brača. Porođica Baković vraća se u Jugoslaviju ljeti 1921. i stalno se nastanjuje u Zagrebu u Gundulićevoj ulici 51. Tu se Rajka školuje, maturira na Prvoj ženskoj realnoj gimnaziji 25. lipnja 1940, a nakon toga se upisuje na Filozofski fakultet. Njezin studij završava se hapšenjem i herojskom smrću krajem prosinca 1941.

Dok Rajka polazi srednju školu, njezina starija braća i sestra (Ivo, Jerko i Zdenka) uključuju se u studentski i radnički pokret. Ivo na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi aktivno djeluje u studentskom pokretu (u organizacijama KUSP i »Svjetlost«), Jerko je aktivist podružnice sindikata činovnika i namještenika (SBOTIČJ) i postaje član Komunističke partije u jesen 1939', dok je Zdenka uključena u sindikalni pokret URSS-a. Tako se u kući okuplja lijevo orijentirana omladina i prijatelji starije braće i sestre Zdenke, vode se razgovori o političkoj i kulturnoj situaciji u zemlji i svijetu, proučava se ljevičarska i marksistička štampa i literatura, čitaju se napredni romani domaćih i stranih pisaca. Sve to utječe na Rajkinu orijentaciju i uključivanje u napredni omladinski pokret.

UTJECAJ NAPREDNE PROFESORICE

Prema izjavi Milke Kufrin iz Zagreba, koja je u istom razredu s Rajkom, njihova razrednica Jovanka Popović, nastavnica hrvatskog jezika, odgaja ih u duhu materijalističkog pogleda na svijet. Kulturna i politička zbivanja iz domaće i svjetske literature objašnjavala je i povezivala s razvojem proizvodnih snaga odnosnog društva. Tako ih je upućivala na samostalno obrađivanje napredne literature onog vremena.

U njihovom se razredu svojom aktivnošću ističe Manda Vargaš, koja 1938. organizira prvu čitalačku grupu, a poslije toga i skojevsku grupu u razredu. U toj grupi, uz Milku Kufrin, Zoru Vučilovski, Maju Nikšić, bila je i Rajka Baković. Rajka ih obavještava o različitim zadacima i upućuje na rad u Esperantsko društvo, u organizaciju Saveza omladine grada i sela, a informira ih i o raznovrsnim akcijama u gradu, o većim manifestacijama i demonstracijama koje organizira Partija. Djevojke su tako prisustvovala i velikom mitingu i demonstracijama pred Hrvatskim narodnim kazalištem.

zbog čega su zamalo bile istjerane iz škole. Grupi nije bilo poznato od koga je Rajka dobivala direktive i s kim je bila dalje povezana, ali Milka Kufrin se sjeća da ju je Rajka uključila u rad SKOJ-a. Rajka je uvijek djelovala mirno i staloženo što je grupi davalo sigurnost u radu.

Pavica Defilipis iz Rijeke sjeća se da je Rajka po zadatku SKOJ-a dolazila u Školu sestara pomoćnica, koju je Pavica polazila, i zna da je bila povezana sa Zdenkom Štambukom i Ivom Padovanom. Ona je znala i za njenu aktivnost na Braču, gdje su zajedno provodile ljetne praznike. Njena kolegica Ljubica Jančić-Buba sjeća se i zna da je Rajka bila povezana sa 10 do 12 srednjih škola u Zagrebu.

SVESTRANA ANGAŽIRANOST

Dolaskom na Filozofski fakultet, odmah se povezuje sa studentskom skojevskom organizacijom. S obzirom na stečeno iskustvo u radu sa srednjoškolskom omladinom, ona nastavlja rad na tom području i dobiva konkretne zadatke od rukovodstva SKOJ-a. Njen se rad proširuje i izvan Zagreba: povremeno odlazi u mjesta svojih prijateljica i djeluje na širenju utjecaja SKOJ-a kod seoske omladine.

Po kazivanju Slavke Papić iz Zagreba, koja je živjela kod obitelji Baković u to vrijeme, Rajka joj je povjerila nešto o svom radu. Tako se sjeća da je Rajka odlazila u Liku i na Brač i tamo se povezala s naprednim omladinskim pokretom i pomagala im u radu. Kasnije dobiva i posebne zadatke, naročito 1941. nakon ulaska Nijemaca u Zagreb i osnivanja tzv. NDH. S vremena na vrijeme obavlja i kurirsku službu odlazeći u Beograd i još neka mjesta i nosi povjerljiv materijal partijskim i skojevskim rukovodstvima. Sve se to odvija uz njen studij i život u porodici.

Zbog sve većeg terora i provala nekih partijskih i skojevskih organizacija u Zagrebu, ljeti 1941. Rajka je upozorena da napusti Zagreb jer je u studentskim redovima kompromitirana kao komunist pa joj prijete hapšenje. Zato odlazi s mlađim bratom Davorom svojim rođacima na Brač. Tamo boravi neko vrijeme u Nerežišću, a kasnije u Murvici kraj Bola, ali ni tamo ne miruje. Odmah se povezuje s organizacijama SKOJ-a u tim mjestima. Posebno surađuje s Joškom Rendićem iz Supetra na Braču, njenim kolegom sa fakulteta, također članom SKOJ-a i Partije. Sudjeluje i u većim akcijama, na primjer u štampanju i raspačavanju letaka za talijanski garnizon na Braču. Radi na okupljanju omladine i održava ilegalne sastanke s njima, a surađuje i s tek formiranim NOO-ima. Povezuje se s poznatim aktivistima Brača: Benkom Matulićem, Jozom Bodlovićem, Dinkom Cvitanićem, Fansitom Cvitanićem, Baldom Fertilijom i drugima.

U TRAFICI SA SESTROM ZDENKOM

U jesen 1941. Rajka se vraća u Zagreb. Kako je bila na fakultetu kompromitirana, svoj rad i aktivnost vezuje uz rad trafike koju vodi njena starija sestra Zdenka. Trafika u Nikolićevoj 7 (danas Teslina) u to je vrijeme jedna od najvažnijih partijskih veza i javki za prebacivanje partijskog ma-

terijala u druge krajeve Hrvatske. Taj punkt je osnovao Rade Končar, a jedine veze su bile Hana Pavelić i Zdenka Baković. Rajka je pomagala Zdenki u trafici, a ujedno održavala vezu sa skojevskom organizacijom od koje je dobivala povremene zadatke.

Međutim, dolazi do provale trafike. U noći 20/21 prosinca 1941. agenti ustaške policije ulaze u stan, vrše temeljitu premetačinu i hapse Zdenku, Rajku i Mladena, koji je u to vrijeme također pomagao sestri u trafici. Njihova majka Irma i brat Jerko, koji kao član Partije radi ilegalno u tehnicu MK Zagreb, ali nije poznat policiji, ostaju u kućnom zatvoru. Traže najstarijeg brata, Ivu, ali je on izvan Zagreba, u Daruvaru, a najmlađi brat Davor ostao je na Braču.

Odmah tog jutra, 21. prosinca, dovode naizmjenično Zdenku pa Rajku u trafikku, tamo formiraju zasjedu i od njih traže da prokažu svoje suradnike i simpatizere komuniste. Noću nastavljaju ispitivanja i mučenje. To traje do 24. prosinca kad je Rajki u trafici pozlilo od dobivenih rana mučenjem pa je prebacuju u bolnicu na Sv. Duhu (sada bolnica »Dra Josipa Kajfeša«), Sutradan, 25. prosinca, Zdenka ostaje sama u ćeliji i, znajući što je čeka, koristi pogodan momenat i baca se kroz prozor zgrade UNS-a (Ustaške nadzorne službe, na uglu sadašnje Ulice socijalističke revolucije i Trga žrtava fašizma), te ostaje na mjestu mrtva.

Obdukcija u Institutu za sudsku medicinu i kriminalistiku u Zagrebu (Sekcioni protokol br. 2286/444—1941) pokazala je da su osim mnogobrojnih preloma lubanje »ustanovljeni opsežni podlivi krvi na obim stegnima i debelom mesu zadobiveni udaranjem tupim predmetom«.

RAJKA — NARODNI HEROJ

Rajka u bolnici, pod ustaškom stražom, umire u teškim mukama 27. prosinca 1941. I ovdje se iz zapisnika obdukcije (Sp. 2292/450-41) ustanovljuje uzrok smrti: »Gnojenje lijeve potkoljenice. Podlivi krvi u obim donjim ekstremitetima uslijed udaranja ... degeneracija jetre. Podliv krvi u predjelu čela...«

Zdenka i Rajka herojski su podnijele sva mučenja i ni jedna ni druga nisu odale nijedno ime niti prokazale ikoga od naših drugova koji su u ta tri dana ulazili u trafikku. Dok je Rajka bila u bolnici, pripremalo se njezino oslobađanje, ali je smrt bila brža.

Poslije detaljnog pretresa trafike, Slavka Papić je uspjela naći i spaliti dobro sakriven materijal, koji se sastojao od nekoliko studentskih indeksa, nekoliko primjeraka Biltena JNOF-a s popisom imena drugova sa Brača, nešto sanitetskog materijala i još nekih Rajkinih bilježaka. Uspjela je od ustaških vlasti dobiti dozvolu da se Rajka i Zdenka pokopaju na zagrebačkom groblju Mirogoj.

Pokopu je, osim Slavke i njenog rođaka, prisustvovalo nekoliko agenata ustaške policije u nadi da će tom prilikom naići na nekog našeg druga, ali ni tu nije nitko pao u njihove krvave ruke. Nakon izvršenog pokopa 30. prosinca obustavljen je kućni pritvor, a brat Mladen je pušten iz zatvora, jer policija nije imala nikakvih dokaza o njegovu radu na vezi u trafici i partijskoj organizaciji.

Rajka je proglašena narodnim herojem 29. srpnja 1943. godine.

Vlado Mađarević

SVIJETLI LIK MIRKA BEDEKA

RAD U PARTIJSKOJ ČELJI NA PRAVNOM FAKULTETU

Ima mnogo zaboravljenih i zapostavljenih mladih boraca antifašističkog pokreta i naše revolucije koje treba povremeno javno spomenuti i osvježiti sjećanja na njih, ukazujući novim pokoljenjima na njihov svijetli lik i samoprijegorno zalaganje u borbi za narodnu slobodu i socijalnu pravdu. Takvi zaslužni borci i važniji aktivisti SKOJ-a i Komunističke partije svakako su i braća Drago i Mirko Bedek, koji su prerano izgubili život u revolucionarnoj borbi.

Prije nekoliko godina u njihovom rodnom selu Demerju kraj Hrvatskog Leskovca podignuta je spomen-ploča, a kasnije su postavljena i njihova poprsja u Hrvatskom Leskovcu prilikom otvaranja novog dječjeg vrtića »Braća Bedek«. Potrebno je i zato da se konačno i konkretno ukaže na veliko značenje njihova revolucionarnog rada u našoj prijeratnoj antifašističkoj borbi, jer bez takvih ličnih zalaganja i kontinuiranih revolucionarnih aktivnosti ne bi bio moguć toliko širok i organizirani zamah, te konačan uspjeh naše narodnooslobodilačke borbe za vrijeme rata i okupacije.

Dragu Bedeka (1. XII 1903 — 1. X 1935) spominjem ovdje samo kratko, jer njegov život i rad ne ulazi vremenski ni prostorno u okvir ovog zbornika, pa ga treba drugom prilikom šire obraditi. Ali kako je vršio stalan i presudan utjecaj na svoga mlađeg brata Mirka, potrebno je i ovdje sažeto istaći značajnu revolucionarnu ulogu Drage Bedeka. Ovaj seljak iz neposredne okoline Zagreba bio je za vrijeme svoga kratkog života od svega 32 godine jedan od značajnijih funkcionera ilegalne KPJ u zemlji, što je gotovo zaboravljeno ili zanemareno. Djelovao je intenzivno osobito u revolucionarnom seljačkom pokretu, proširujući utjecaj Partije na tadašnje krilo HSS-a (Hrvatske seljačke stranke).

Već zarana je taj agilni seljački omladinac postao izgrađeni marksist i član KPJ od 1933. godine. U vrlo kratkom roku, već od 19-34. godine, zbog svojih izvanrednih sposobnosti masovika i kao »rođeni konspirator«, kako su za njega govorili, postaje članom najviših partijskih rukovodstava u zemlji — Pokrajinskog komiteta KPJ za Hrvatsku i kasnije »Zembilja« (Zemaljskog biroa KPJ), zadužen posebno za seljačko pitanje.

Do marksizma i konkretnog partijskog rada Dragu Bedeka doveo je August Cesarec, kojemu je u jesen 1929. godine došao taj odlučni i poletni seljački mladić, zanesen književnom riječi i Cesarčevim pisanjem. Prema sjećanju Bedekove sestre Kate Bedek-Svedrović i Marka Zovka, Drago je

imao smisla za književnost, a prema riječima Cesarea »pokušavao je i ponešto da piše«. Tako je godine 1931—32 objavio i neke kraće članke u lijevom časopisu »Književnik«. Cesarcu je došao sa željom za čitanjem, jer mu se potužio da na selu teško dolazi do knjiga. Tako je počelo poznanstvo i prijateljstvo Drage Bedeka s Augustom Cesarcem, koji ga je ubrzo povezoao s Partijom i uklopio u revolucionarni rad na selu. Drago Bedek napadnut je u Demerju 8. rujna 1935. i izboden nožem od jednog reakcionarnog seljaka, tada člana Mačekove »Seljačke zaštite«. Umro je u bolnici u Zagrebu 11. listopada 1935. od posljedica ranjavanja i sepse. Tako je Drago Bedek postao jedna od prvih žrtava fašizma na selu.

Za Dragu Bedeka znao sam tek po čuvenju i cijenio sam njegovu veliku revolucionarnu i partijsku reputaciju. Ali sam s njegovim mlađim bratom Mirkom Bedekom (20. II 1914 — ? VII 1941), studentom prava, bio u najužim partijskim vezama, pa mogu iznijeti i neke vrlo konkretne podatke o njegovom partijskom radu. Bio je to smiren, skroman i povučen mladić, ali odlučan i nepokolebljiv borac. Poznao sam ga dobro iz zajedničke revolucionarne aktivnosti u studentskom pokretu i u udruženjima naprednih studenata »Svjetlost« i »KUSP« još od 1935/36 godine. Ne znam točno kada smo se upoznali, vjerojatno kod pripremanja raznih omladinskih akcija i studentskih demonstracija, a dolazio mi je i u redakciju glavnog legalnog organa SKOJ-a »Glasa omladine«, koji sam izdavao i uređivao od 1935. do 1937. godine.

Sjećam se da su Mirka Bedeka, kao poznatog komunista, nekoliko puta fizički napali i policijski agenti i frankovački studenti. Tako su 1. i 2. listopada 1936. na Pravnom fakultetu frankovci napali toljagama studente ljevičare, među njima i Mirka Bedeka, prilikom prodaje lista »Novi student«. Tada su neki studenti bili ranjeni, pa su ljevičari reagirali javnim protestom, a bilo je o tome i napisa u štampi. Mirko Bedek bio je i u grupi studenata ljevičara 9. travnja 1937. pred katedralom, kada su organizirane velike proturežimske demonstracije i kada su frankovci noževima napali i ranili predsjednika »Svjetlosti« Dragutina Kolmana. Bedek je bio zajedno i s Krstom Ljubičićem 14. travnja 1937, kada su se ponovno sukobili studenti ljevičari i desničari, te kada je kasnije, u Domu studenata, Krsto Ljubičić napadnut od frankovaca noževima i ubijen.

Redovito sam partijski bio povezan s Mirkom Bedekom od rujna 1939. do pred okupaciju (odnosno do mog izгона iz Zagreba u siječnju 1941). Poslije povratka sa studija iz Pariza 2. rujna 1939. bio sam odmah kooptiran u partijsku jedinicu na Zagrebačkom sveučilištu. Tada je, uz Sveučilišni biro, kojemu je sekretar bio Moša Albahari, postojala samo jedna partijska ćelija za sve fakultete, pretežno za rad na sveučilištu i u masovnim organizacijama. Uz to su postojale i posebne studentske partijske jedinice za rad sa srednjoškolicima i s udruženjima pokrajinskih studenata.

Već na prvom ilegalnom sastanku ove opće studentske ćelije u rujnu 1939. vidio sam Bedeka i zaključio da je od ranije član Komunističke partije, a prije toga i SKOJ-a. Tada je sekretar te zajedničke partijske ćelije bio neko vrijeme student filozofije Milan Prelog, a obuhvaćala je oko 10—12 članova. Sjećam se, uz Mirka Bedeka, Ozrena i Nade Novosel, Dušana Čalića, Fausta Ljube, Vladimira Pogačića, Bube Jančić, Paule Fejer, Tonke Špan i još nekih.

Krajem 1939. rasformirana je ta zajednička partijska jedinica i osnovane su partijske ćelije na svim fakultetima. Za Pravni i Ekonomski fakultet osnovana je zajednička ćelija, čiji je sekretar bio Dušan Čalić, u sastavu: Mirko Bedek, Ranko Šipka, Zvonko Ivanković, Ivica Mažar, braća Vlado i Slavko Kadunc, Dimitrije Đurbabić i ja. Ta je ćelija djelovala do uoči okupacije, kada je, polovicom 1940, izvršena nova reorganizacija partijskog aktiva na Sveučilištu i provedena je neka, takozvana »čistka«. Tada je ćelija nešto izmijenjena i donekle proširena, pa su još uključeni, kao novi partijci, Slava Klavora, Ljubica Gerovac, Slobodan Jovanović, Faust Ljuba i Srđan Brujić. Mirko Bedek bio je i dalje jedan od najaktivnijih članova Partije na sveučilištu, pa je zbog toga bio nekoliko puta hapšen. Jedan od najborbenijih aktivista na Pravnom fakultetu bio je i Želimir Pomper-Bimbi, koji je u travnju 1942. umro užasnom smrću u logoru Stara Gradiška, živ zazidan u sobi s grupom drugova.

Kada sam 1939. odmah poslije povratka iz Pariza, preuzeo redakciju »Novog studenta«, kao ilegalni glavni urednik, Mirko Bedek je već bio neko vrijeme odgovorni urednik toga lista. Kasnije ga je na toj funkciji, zbog Bedekove kompromitacije pred policijom, zamijenio Marko Fortil. Uz ostale svoje aktivnosti, Mirko Bedek je pripremio i potpisao, kao odgovorni urednik, štampanje prijevoda brošure »Škole u Sovjetskom Savezu« (ili »Kako se odgaja školska omladina u SSSR-u«. — točan naslov nisam još mogao provjeriti), koju je partijska organizacija na Sveučilištu izdala 1938/39. godine. Također se požrtvovno javio samoinicijativno tadašnjem partijskom sekretaru na Sveučilištu Milanu Prelogu, kada se tražio odgovorni urednik brošure »Istina o Finskoj«, koju je Partija bila pripremila 1939. godine. Zbog svega toga je Mirko Bedek uhapšen i policijski osuđen na zatvor.

Uskoro smo Bedek i ja bili ponovno uhapšeni i početkom 1940. internirani u prvom koncentracionom logoru u Hrvatskoj — u Lepoglavi. Bedek je uhapšen krajem prosinca 1939. i kad sam krajem siječnja 1940. doveden iz zatvora u logor Lepoglava, našao sam Mirka već tamo. Bili smo oko sedam mjeseci zajedno, u istoj sobi. Bedek me je odmah uključio u sobnu partijsku jedinicu (u sobi je spavalo oko 20 interniranih drugova), kojoj je sekretar bio Josip Kraš i imala je, zbog stroge konspiracije, samo još dva člana — Bedeka i mene. U toj partijskoj ćeliji održavali smo redovito ilegalne »leteće« direktivne sastanke, čitali i prorađivali prokrijumčareni partijski materijal — »Proleter« i druge ilegalne publikacije. Mirko Bedek je i u logoru redovito sudjelovao, uz ostale organizirane komuniste, u živoj ideološko-političkoj aktivnosti i izgradnji revolucionarne svijesti drugih stotinjak interniranih komunista i simpatizera.

U toku ljeta 1940. podnijeli smo Mirko Bedek, Marijan Barišić i ja, kao tadašnji studenti prava, u sporazumu s partijskim rukovodstvom u logoru, nekoliko puta zajedničke pismene molbe banu Savske banovine da nas se pusti na polaganje ispita u jesenjem roku.

I tako smo, poslije nekih vanjskih intervencija, postupno sva trojica pušteni iz logora u toku srpnja i kolovoza 1940, i nešto prije nego većina drugih logoraša. Kao i ranije, Mirko Bedek je i poslije izlaska iz logora u Lepoglavi izvršavao savjesno i predano sve partijske zadatke. Te godine postaje i član obnovljenog Mjesnog komiteta SKOJ-a. Sudjelovao je u svim studentskim akcijama, u dijeljenju letaka, demonstracijama itd, dok ga ustaše nisu uhap-

sile 8. srpnja 1941. i uskoro ubile. Još se nije moglo točno utvrditi kada je i gdje je ubijen.

Kao i za drugim poznatim komunistima, ustaše su bile provele veliku potragu za revolucionarom Mirkom Bedekom. Tako je ostala sačuvana potjernica ustaškog Ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH, od 1. srpnja 1941, za sedam poznatih komunističkih aktivista, među njima i za Mirka Bedeka. Tako se navodi (izostavljamo detaljnije lične podatke): »Raspisuje se potraga za slijedećim komunistima u bijegu: 1. Dr Pavao Wertheim, bivši asistent Zoološkog instituta u Zagrebu, 2. Zdenko Štambuk, profesor, 3. Petar Gruber, kovački pomoćnik, 4. Andrija Hebrang, trgovac, 5. Rade Končar, bravarski pomoćnik, 6. Mirko Bedek, student prava, 7. Dr Pavle Gregorić, liječnik. U slučaju pronalaska imaju se navedeni pod sigurnom stražom uputiti Redarstvenom ravnateljstvu u Zagrebu pozivom na broj 7396/41«.

Kao rezultat te intenzivne ustaške hajke na komuniste pronađen je i uhapšen uskoro i Mirko Bedek, te je kao i mnogi drugi mučenici narodne borbe za slobodu i socijalnu pravdu strijeljan po kratkom postupku.

Takav borbeni životni put i velika angažiranost Mirka Bedeka na organizacionim i odgovornim aktivnostima našeg naprednog studentskog pokreta, njegova predanost, samopožrtvovnost i odlučnost u izvršavanju svih partijskih zadataka, uvrštavaju ga među istaknutije članove Partije na Sveučilištu i među najzaslužnije aktiviste našeg međunarodnog naprednog omladinskog pokreta.

Herman Buršić i Dušan Tumpić

OD KERESTINCA DO BOSNE

VLADIMIR BOŽAC

»Vladimir Božac, Istranin, jedan od preživjelih zatočenika koji je pobjegao iz Kerestince, borio se u poznatoj 13. proleterskoj brigadi »Rade Končar« i kasnije bio oficir OZNE-a u Štabu te brigade. U toku VII neprijateljske ofenzive brigada je vršila teške i komplikovane pokrete u borbi s elitnim nemačkim jedinicama u planinama oko Travnika, Bugojna i Gornjeg Vakufa. Dana 22. jula 1944. bio je predviđen prelaz brigade preko ceste i reke Vrbasa, negde između Bugojna i Gornjeg Vakufa. Cestu su čuvali nemački tenkovi i Božac je pošao na nekoliko patrola da na samom mestu oceni sve mogućnosti. Kraj ceste ga je pokosio rafal neprijateljske zasede...«

(Iz knjige »Pali nepobedeni«, Beograd 1965.)

Vladimir Božac rođen je u selu Škatari, kraj Pule, 19. veljače 1918. godine. Roditelji mu potječu iz Žminjštine. Odrastao je u brojnoj obitelji od trinaest članova. Najstariji brat Tomo bio je deset godina stariji od Vlade. Osnovnu školu, pet razreda talijanske škole, završio je u Puli i na poziv brata Tome, koji je već prije emigrirao u Jugoslaviju, 12-godišnji Vlado odlazi k njemu, u Zagreb. Tu je primljen u Istarski internat i upisao se u četvrtu mušku realnu gimnaziju.

SKOJ U INTERNATU

Život djece u internatu, bez roditelja u dalekom kraju, bio je mukotrpan. Ujutro, prije odlaska u školu, obavezno su morali prisustvovati misi u crkvi sv. Marka, hrana je bila slaba, a odnos starijih prema mladima loš. Za najmanji prekršaj kažnjavalo se fizičkim zlostavljanjem. Dječaci nisu smjeli sa svojim vršnjakinjama u internatu ni razgovarati, a kamoli družiti se. Odgajani su u klerikalnom duhu.

Na sreću, u Zagrebu je bilo naprednih radnika i srednjoškolaca Istrana koji su pozitivno djelovali na grupu omladinaca iz Istarskog internata. A kada je 1933. godine u Internat sa Krka došao Staniša Radošević, tada Vlado Božac, Ante Dobrila i Staniša Radošević, uz pomoć i suradnju starijih .osnivaju prvu skojevsku grupu u kojoj će kasnije biti i poznati skojevci Fumica

Fedel, Zlata Flego, Davorin Trinajstić, Dušan Mavar, Neven Kirac, Ernesto Arbanas, Dušan Jardas i drugi.

Vlado Božac i drugovi djelovali su i izvan Istarskog internata — u školi i u Omladinskoj sekciji društva »Istra« u kojoj su se okupljali mnogi napredni istarski omladinci — radnici, srednjoškolci i studenti, među njima Ivo Blažina, Božo Kalčić, August Černjul, Antenore Jelčić, Ivan Červar, Stanko Dodić, Miho Milanović, Branko Laginja, Ljubo Mrakovčić, Dušan Tumpić, Joško Udovič, a s njima i stari komunistički borci Franjo Debeuc, Klemente Fabris i Vlado Vitasović. Tako je i Vladimir Božac vrlo rano prigrio komunističku ideologiju i borio se za njezine ideale.

ČLAN SVEUČILIŠNOG KOMITETA

Završivši srednju školu, Vlado se upisao na Tehnički fakultet. Tu je nastavio političku djelatnost s grupom skojevaca i članova Partije — Sergijem Vukcivićem, Nikom Tomićem, Dušanom Čalićem, Radom Bulatom i mnogim drugim studentima komunistima. Bio je član Sveučilišnog komiteta SKOJ-a, a 1940. postao je član Partije, te aktivno sudjeluje u mnogim partijskim zadacima. Kad su u proljeće 1940. osnovani mobilizacioni štabovi za obranu zemlje od rastućeg i prijetjećeg fašizma, Vlado je veoma aktivan u uključivanju istarske omladine.

U ožujku 1941, kad je potpisan pakt stare Jugoslavije s fašističkom Njemačkom, Vlado je na čelu demonstranata u Zagrebu. Okupaciju dočekuje intenzivnim djelovanjem, pa ga zagrebačka policija hapsi 18. svibnja 1941. — u vrijeme kada su uhapšeni mnogi drugi zagrebački komunisti i simpatizeri. Zatvori su krcati komunistima. Već 22. svibnja 1941. Vlado je prebačen u logor Kerestinec. Počela su strijeljanja. Nakon odvođenja iz tog logora i strijeljanja prve grupe zatočenika, među kojima su bili Otokar Keršovani, Božidar Adžija, August Cesaree, Ognjen Priča i drugi, priprema se bijeg svih zatvorenika iz Kerestince. Partijsko rukovodstvo u samom logoru formiralo je za proboj pet udarnih grupa u kojima su bili najpouzdaniji komunisti. Vlado Božac bio je u grupi koja je imala zadatak razoružati stražare. On je s grupom uspješno izvršio taj zadatak i probio se iz logora. Sudjelovao je u borbi kod Stupničke šume i jedan je od rijetkih kerestinečkih logoraša koji su tom prilikom sačuvali život.

Krajem srpnja 1941, partijskom vezom, Vlado se vraća u Zagreb. Neko vrijeme ilegalno živi i radi u Zagrebu, ali ga je Rade Končar uputio u partizane u Žumberak u sastav novoosnovanog odreda »Matija Gubec«. U to vrijeme u tom se odredu nalazio i Slavko Komar. Kad je, sredinom rujna 1941, odred bio razbijen, Vlado Božac i Slavko Komar prebacuju se preko Novog Mesta, Kočevja i Gorskog kotara u Sušak. »Znali smo da nismo sami, da je svugdje dat znak za početak borbi, da negdje moramo naići na ljude koji su naši — na članove ili simpatizere Partije, SKOJ-a ili NOP-a...« pisao je kasnije Slavko Komar.

Vlado i Slavko putovali su terenom koji je bio pod kontrolom Talijana. Na putu su se izdavali za radnike. Putem za Sušak navratili su kod obitelji Čop s kojom je u Zagrebu stanovala obitelj Slavka Komara i zatražili pomoć u odjeći i obući. Naime, bili su gotovo u prnjama, puni svraba, iznemogli, neispavani od napornog puta.

na oslobođenom teritoriju

Nakon nekoliko dana odmora, Vlado i Slavko prebacili su se u Sušak, odakle Vlado ubrzo odlazi na oslobođeni teritorij. U lipnju 1942. već je politički komesar čete V bataljona II primorsko-goranskog odreda na Snježniku, a zatim odlazi u sastav Prvog proleterskog bataljona koji je bio sastavljen od najboljih boraca iz svih krajeva Hrvatske, a bio je neposredno pod komandom Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske.

Formiranjem 13. proleterske brigade, 7. studenog 1942. — u čast oktobarske revolucije — Vladimir Božac imenovan je za političkog komesara čete. Od tada do svoje pogibije neprekidno je vojno-politički rukovodilac proletera — član agitpropa brigade, urednik brigadnog lista, šef odjela za propagandu, politički komesar bataljona, obavještajni oficir brigade. Sudjelovao je u svim borbama koje je vodila brigada u Zumberku, Pokuplju, oko Zagreba, Karlovca, u Beloj krajini i, na kraju, u Bosni, gdje je 22. srpnja 1944. poginuo.

Pao je drug Vladimir Božac, dobar, čvrst, uporan i nepokolebljiv komunist koji je cijeli život posvetio Partiji, Titu, narodu. Pao je proleter, koji se borio među proleterima za stvar proletarijata.

DJEVOJKA S CRVENIM SALOM

U Zumberku se Vlado zaljubio u ranjenu djevojku, političku radnicu s crvenim šalom. Borci su je nosili na nosilima. — Da li je grijeh voljeti; gdje je granica između čovjeka i vojnika? Smije li se u nečovječnom vremenu voljeti i da li je časno predavati se tom osjećaju u trenucima kada jedini smisao života treba da bude oslobođenje svijeta od zla? — pitali su se 18-godišnja Marija i 24-godišnji Vlado. Vlado se osjećao beskrajno bogat i sretan što je volio Mariju, to krhko i nježno biće koje neće nikad uspjeti zagrliti, stisnuti k srcu... Uzalud je djevojka s crvenim šalom u oslobođenom Zagrebu preko radija pozivala Vladu da se javi Komandi grada. Proleteru su znali da joj se ne može vratiti, pa im se još više stezalo srce za izgubljenim drugom.

— Vladu sam veoma dobro poznao — sjeća se Dušan Tumpić. — Bili smo drugovi na zajedničkim omladinskim zadacima u Zagrebu te smo gotovo svakoga dana bili zajedno. Za školskih odmora dolazio bi u Učiteljsku školu sa Stanišom Radoševićem. I izvan škole često smo bili zajedno. Razgovarali smo i dogovarali se o našim zadacima u naprednom srednjoškolskom pokretu koji je tada bujao u zagrebačkim srednjim školama pod rukovodstvom SKOJ-a.

No, najviše je bilo govora o istarskoj omladini. Vlado je bio u Istarskom internatu, gdje je s Antunom Dobrilom i Stanišom Radoševićem radio na osnivanju SKOJ-a. Istarski internat u Zagrebu je sve do okupacije naše zemlje, u travnju 1941, bio jedan od bastiona zagrebačke skojevske organizacije. Tu su Davorin Trinajstić, Dušan Mavar, Fumica Fedel, Zlata Flego, Ernesto Ar-

banas, Dušan Jardas i mnogi drugi nastavili djelo Vladimira Bošca i njegovih drugova.

Kada je prešao na studij na Tehničkom fakultetu Vlado je i dalje vodio brigu o svojim mlađim drugovima u Internatu.

Kao student, Vlado je djelovao i u studentskom udruženju »Svjetlost« u kojem su se — na predavanjima i različitim priredbama, a osobito u tzv. usmenim novinama — okupljali napredni studenti sa svih fakulteta.

POLIT-KOMESAR BATALJONA

U jesen 1943. na putu za Istru iz Slavonije, našao sam se s Vladom u Žumberku. Prvi me opazio, snažno mi stisnuo ruku i zagrlio me. U prvi čas nisam ga gotovo ni prepoznao. Bio je visok, snažan, crnomanjast, s bujnom crnom kosom i obrvama, a u dobroj vojničkoj uniformi, s pištoljem, bombama, šmajserom i vojničkom torbicom kakve su nosili komandanti i politički komesari izgledao je još jači i snažniji. Imao je čin polit-komesara bataljona u 13. proleterskoj brigadi »Rade Končar«, a bio je na dužnosti člana polit-odjela brigade.

U to vrijeme u Žumberku je bila neprijateljska ofenziva. Franjo Debeuc, Nikola Pavletić i ja bili smo dodijeljeni u sastav partijske škole pri Okružnom komitetu KPH sa zadatkom da nosimo ranjenike iz Žumberka do Pisarovine. S hranom je bilo teško, ali nam je drug Miško (Lutvo Ahmetović), sekretar komiteta, svakom tko je nosio ranjenike dao malo šećera zamotanog u komadić papira. Probijali smo se šest dana i noći do Pisarovine. Sve to vrijeme bio sam s Vladom. Uvijek smo našli da o nečemu razgovaramo, a najčešće o Istri. Vlado mi je pripovijedao kako se uspio spasiti iz Kerestince; kako je u odred »Matija Gubec« u Žumberku zatekao još jednog srednjoškolca Istranina — Antu Jelčića. To je bio Antenore Jelčić, zvan Ante, jedan od rukovodilaca SKOJ-a zagrebačke srednjoškolske omladine.

Odred je bio razbijen u jednoj ustaškoj akciji, bez hrane i oružja. Ante je s jednom grupom bio uhvaćen i odveden u jaskanski zatvor, a zatim u Zagreb gdje je početkom prosinca 1941. strijeljan u jednoj šumi iza Maksimira. Ja sam se uspio spasiti — pripovijedao mi je Vlado Božac.

O samom Vladi njegovi su drugovi govorili sve najbolje. Bio je veoma hrabar, neustrašiv i odličan drug. Bio je veoma voljen u čitavoj brigadi. Stoga je razumljivo da je bio komesar bataljona.

Krajem listopada ili početkom studenoga 1943. zauvijek sam se u Pisarovini oprostio od dragog druga i prijatelja. S drugovima Franjom Debeucom i Nikolom Pavletićem otišao sam u Istru. Vjerovao sam da ću se poslije oslobođenja ponovno sastati s Vladom. Na žalost, to nisam dočekaao. Poginuo je časno, na zadatku, ne dočekavši slobodu za koju se borio.

Stjepan Cerjan

GVOZDEN BUDAK

Gvozdena sam upoznao na jednom od prijeratnih omladinskih i skojevskih sastajališta u Jarunu. Brzo smo se sprijateljili. Živahan, uvijek spreman na šalu, lako je osvajao sredinu u kojoj se kretao. Volio je pjesmu i sport. Zahvaljujući majčinom i očevom utjecaju, postao je član radničkog planinarskog društva »Prijatelj prirode« s kojim je, u omladinskoj sekciji, prošao sve faze do raspuštanja društva 1941. godine.

U školi (polazio je Treću mušku realnu gimnaziju u Zagrebu) bio je među boljim đacima.

Kao da ga u ovim trenucima vidim: crne kovrčave kose, nasmiješen, trenutno opet preozbiljan za svoje godine, kako se kreće među omladincima i skojevcima koji su se u rukavcima Save kupali ili, po grupama, čitali neku ilegalnu literaturu i diskutirali. Neposredno pred okupaciju naše zemlje, u jarunskim su vrbicama stjecali i svoja prva vojna znanja, učeći se rukovanju pištoljem, bombom i drugim priručnim sredstvima.

Prvi dani okupacije zatekli su Gvozdena, 17-godišnjaka, kao člana srednjoškolskog rukovodstva SKOJ-a u Zagrebu.

Bili su to za njega, kao i za sve nas, najherojskiji dani. Dani kojfc su svima nama koji smo uspjeli preživjeti teške dane okupacije i revolucije, ostali u dubokom sjećanju.

Nije slučajno što je Gvozden od samog početka oružane borbe bio u njenim prvim redovima. Osim odgoja u kući (otac Divko i majka Franjica bili su dugogodišnji predratni komunisti), njegov temperament i hrabrost bile su važne komponente njegovog opredjeljenja.

Prisjećam se niza situacija i okolnosti iz njegovoga revolucionarnog rada. Sudjeluje u akcijama paljenja stadiona u Zagrebu, u ostvarivanju kontakta i održavanju veze sa zatvorenicima u ustaškom logoru Kerestinac, u kojem je bio interniran i njegov otac, kao i u mnogim drugim akcijama koje smo mi tada nazivali »sitnima«, što one zapravo nikada nisu bile.

o paljenju zagrebačkog sokolskog stadiona i o napadu na ustašku sveučilišnu vojnicu iz Botaničkog vrta napisano je do sada mnogo redaka, pa zbog toga ne bih sada govorio o Gvozdenovoj ulozi u te dvije akcije. Ispričat ću radije nekoliko »sitnijih« primjera njegove aktivnosti prema nekim svojim bilješkama i sjećanjima.

S PUŠKOM KROZ CIJELI GRAD

Zagrebačka skojevaska organizacija pripremala se za otpor okupatoru, uz ostalo, i prikupljanjem oružja neposredno nakon raspada bivše jugoslavenske vojske. I jedan od prvih zadataka udarnih grupa, koje su formirane neposredno nakon napada Hitlerove Njemačke na Sovjetski Savez, bio je snabdijevanje oružjem.

Netko od omladinaca donio je informaciju da se u prostorijama tzv. logora ustaške mladeži u Deželićevoj ulici (danas Prilaz JNA br. 6) nalazi nešto oružja o kome ustaše baš i ne vode mnogo brige. Odmah je Gvozden donio odluku da sa svojom grupom pođe po to oružje.

Bili su to prvi dani okupacije Zagreba, pa je ono nekoliko ustaških omladinaca, kao znak raspoznavanja, na lijevom rukavu nosilo hrvatsku trobojnicu s upisanim ustaškim amblemom. Gvozden je sa svojim omladincima, obučanim u plave kombinezone »Civilne zaštite«, jedno prije podne ušao u prostorije tog ustaškog logora opremljen »trobojnicom s ustaškim amblemom« i, bez naročite muke, iz njega iznio nekoliko bombi, jedan ili dva pištolja i jednu pušku. Najveći problem bio je kako prenijeti pušku, jer su se bombe i pištolji mogli lako sakriti u džepove i torbice. Gvozden se brzo odlučio. Pušku je jednostavno stavio preko leđa, sjeo na bicikl koji je ostavio ispred ustaškog logora, i kroz čitav Zagreb, s puškom preko ramena, odnio je do svog stana u Harambašićevoj ulici. Ta je puška nekoliko dana kasnije prenesena partizanskoj grupi koja se upravo formirala kod Sesveta. Neko vrijeme je preko Gvozdena išlo i snabdijevanje te partizanske grupe hranom.

ODIJELO ZA DRUGA MARTINIJA

Gvozdenov otac Divko bio je zatvoren s grupom istaknutih komunista u Kerestinec. Sa sestrama, mlađim bratom i majkom Gvozden je nekoliko puta posjetio oca. Majka je prilikom tih posjeta prenosila i partijske direktive i poruke. Nekada je te poruke prenosio i sam Gvozden, ali ne samo to!

Jednog je dana svratio do mene i predložio mi da ja i Ivan Jurak-Lotar pođemo s njime na biciklima do Kerestince kamo on nosi neki paket. Na upravljaču svog bicikla Gvozden je nosio veći omot u kojem je bilo muško odijelo. Neposredno pred Kerestincem odvojio se od nas i otišao na unaprijed dogovoreno mjesto. Nakon kratkog vremena vratio se zadovoljan, jer je obavio sve kako mu je bilo rečeno.

Tek po završetku rata čuo sam, a što Gvozden vjerojatno nije nikada saznao, da je to odijelo bilo namijenjeno talijanskom komunistu, drugu Rigolettu Martiniju čije je oslobođanje iz kerestinečkog logora organizirala naša Partija u čemu je osobno sudjelovao i drug Rade Končar.

TU NE POMAŽU NIKAKVE BATINE

Slučaj je htio da smo Gvozden i ja istoga dana bili uhapšeni i našli se u zatvoru Ustaške nadzorne službe u Račkoga broj 9. On zbog provale do koje je došlo u vezi s partizanskom grupom u Sesvetama, a ja u vezi s jednim

neuspjelim pokušajem paljenja stadiona. Isto tako slučaj je htio da nas je obojicu provalio jedan te isti čovjek koji je o našoj aktivnosti znao ponešto.

Zagrebačka skojevska organizacija dala je cijeli niz svojih članova koji su se izvanredno držali na ustaškoj ptoliciji i pod najtežim mukama. Takvi su bili npr. Braco Belić, Štef Mlinarić, Krešo Rakić i mnogi drugi. Jedan od takvih bio je i Gvozden Budak. Iako su ga nekoliko puta uzastopce prebijali, palili mu tabane, vješali ga o zid i slično, on, koji je o zagrebačkoj skojevskoj organizaciji znao veoma mnogo, nije rekao ni riječi. o njegovom držanju dali su svojevrsnu ocjenu i sami ustaški krvnici, kada su, godinu dana kasnije, u toku 1942. godine, uhapsili njegovu majku. Tražeći od nje neka priznanja, ustaše su je također tukli. Kako i ona nije ništa priznavala, jedan od ustaša rekao je tada: »Nema smisla da se više s njom mučimo. Znadete da je ona majka Gvozdena i žena Divka Budaka. Badava je od nje bilo što tražiti«.

ŠEĆER U REZERVOARE!

Ni u zatvoru Gvozden nije mirovao. Stariji drugovi naučili su nas da se automobili mogu onesposobiti ako se u rezervoar s benzinom ubaci šećer. Koliko je to točno nisam nikada provjeravao, ali su i Gvozden i mnogi zagrebački skojevci prosuli dosta šećera u rezervoare ustaških i njemačkih automobila. To smo uspjeli načiniti i u ustaškom zatvoru na Savskoj cesti. Naime, našu grupu zagrebačkih skojevaca i omladinaca ustaše su povremeno slali na neke radove u dvorište tog zatvora. A u dvorištu je uvijek bilo i po nekoliko ustaških automobila. Nije nam trebalo mnogo za dogovor kako da ih pokušamo onesposobiti. U paketima s hranom koju su nam povremeno slali od kuće, bilo je i šećera. Iz svojih zaliha uzeli smo svaki po nekoliko kocki šećera u džep i prilikom jednog od tih izlazaka na dvorište naizmjenično smo našli izliku da se nađemo blizu automobila. Tog dana u zatvorskom dvorištu bila su tri automobila. Jednom po jednom otvorili smo poklopac rezervoara za benzin i u intervalima ubacivali u njih kocke šećera. Te automobile više nikada nismo vidjeli u zatvorskom dvorištu. Po tom smo zaključili da je naša akcija uspješno izvršena, i dakako, bili smo zadovoljni. A najradosniji bio je Gvozden.

S BORCIMA DO KRAJA

Mogao bih tako redati još mnogo detalja i akcija iz aktivnosti zagrebačkog omladinca Gvozdena Budaka. Prilikom jednog od posljednjih posjeta Gvozdenove majke Kerestincu, njegov je otac rekao da je doživio sretan dan u životu, jer mu je saopćeno da je Gvozden primljen u KPJ. Bio je sretan i ponosan na to priznanje svom sinu.

Svoj mladi život završio je Gvozden posljednjeg dana 1943. godine n^^o Dulibama ispod Oglavinovca na Velebitu. Kako se to dogodilo? Poslije prijevoga suda, Gvozden je otišao u Karlobag, pa u partizane. Godine 1943. postaje komesar bataljona. U velikoj zimi, koja je Velebitom bjesnila te godine, na jednom je maršu nekoliko boraca njegova bataljona iznemoglo i zaostalo iza kolone. Nije ih htio ostaviti same. Nadajući se da će ih spasiti sklanjanjem u jednu pećinu podno Oglavinovca, brinući se za njih, iznemogao je i sam te se smrznuo.

MOJ GVOZDEN

PISMA GVOZDENOVE MAJKE — FRANJICE BUDAK

Gvozden je rođen u Karlobagu 1924. godine. Osnovnu školu i nekoliko razreda gimnazije završio je u Zagrebu u Klaićevoj ulici, a kada je otvorena novosagrađena gimnazija u Kušlanovoj ulici, prebačen je tamo, gdje je završio 1941. godine VI razred.

U gimnaziji u Kušlanovoj ulici tada je radio i prof. Vladimir Vitasović, koji je mnogo utjecao na svoje đake i u njima razvijao napredne ideje. Mi, Gvozdenovi roditelji, dobro smo znali da ta škola ima nekoliko aktivnih profesora i bilo nam je milo da Gvozden polazi baš tu gimnaziju. (...)

Znam da je mnogo radio, pogotovo onih dana uoči okupacije naše zemlje, sve do hapšenja 1941. godine. Bio je u grupi ikoja je spalila stadion. To su dvije velike akcije izvedene u Zagrebu, manjih se i ne sjećam. Znam da je mnogo radio, a ja sam kod kuće svaki dan strepila u očekivanju hoće li mi se živ kući vratiti. (...)

Radi paleža stadiona bio je uhapšen na ulici, jer su ga prokazali neki uhapšeni srednjoškolci, koji su rekli za Gvozdena da je glavni organizator. On i njegov drug Branko Juričić predani su prijekom sudu. Nakon šest mjeseci bilo mu je suđenje i budući da smo našli dobre advokate, sudac ga je riješio kazne. Ali presudu Pavelić nije htio potpisati i tražio je ponovno suđenje i smrtnu osudu za Gvozdena, jer da je on, kao i njegov otac, komunista. Ja sam prisustvovala raspravi. Sami suci su bili protiv takve osude, a jedan od njih me nakon rasprave upozorio da Gvozdena kane likvidirati.

Tako sam ga u januaru 1942. godine otpratila djedu u Karlobag. (...) Čim se malo oporavio, otišao je iz Karlobaga u partizane.

Bio je u VI ličkoj diviziji, zatim komesar bataljona »Plavi Jadran« i na toj dužnosti je izgubio svoj mladi život. Prilikom prebacivanja s jednom grupom drugova iz Like u Dalmaciju stradao je na Velebitu, gdje ih je uhvatila snježna vijavica s burom, pa su iznemogli i promrzli ostali zauvijek u snijegu.

Jedan iz njihove grupe je pokušao doći do sela i javiti da je Gvozden u opasnosti i, tek što je sve rekao, srušio se mrtav.

Kad je vrijeme donekle popustilo, otišli su ih seljaci tražiti i našli su njihova mrtva tijela. Pokopali su ih svakog u svoj grob i naznačili imena.

Iza Oslobođenja Gvozdena smo prenijeli u Karlobag, gdje mu je narod podigao spomenik, a njegovu ocu kao narodnom heroju spomen-ploču na rodnoj kući.

Ante Dobrić

JANDRIJA ČORKOVIĆ

Jandrija Čorković rođen je 1921. godine, u Žirovcu, bivši kotar Dvor na Uni, na Baniji, od oca Vasilija i majke Đurdije, rođene Drljača. Jandrijin otac bio je zemljoradnik, a majka domaćica. Roditelji su mu pomrli — otac u ratu, a majka još 1928. godine, od raka. Od bližnje rodbine imao je šestero braće i dvije sestre. Sada su mu živa tri brata i jedna sestra, od kojih dva brata i sestre žive u Beogradu, a jedan brat nalazi se u mjestu rođenja Žirovcu.

Jandrija (Janko), pohađao je osnovnu školu u Gornjem i Donjem Žirovcu, školske godine 1927 — 1930/31. U gimnaziju se upisuje u Glini, gdje završava malu maturu školske godine 1934/35.

Za vrijeme pohađanja gimnazije u Glini Jandrija je bio pitomac Doma za maloljetnike. U Zavod je bio primljen po presudi suda u Dvoru na Uni, kao zapušteno i nepoćudno dijete. On, u stvari, to nije bio, već je tako prikazan, da bi mogao biti primljen u dom za maloljetnike i da bi na taj način mogao, kao dobar đak, pohađati dalje školu — gimnaziju. Majka mu je umrla u sedmoj godini života, a otac, siromašni zemljoradnik s devetero djece, bio je prinuđen Jandriju proglasiti nepoćudnim djetetom, kako bi ga na taj način mogao dalje školovati. Zajedno s njime na isti su način, primljeni u dom maloljetnika i pohađali gimnaziju u Glini još dvojica: Uroš Galijaš, sin Simin, i Dušan Ostojin, sin Đure i Ane — Markanovi — koji su u ratu također poginuli. Uroš u Novom Sadu, a Dušan u Bihaću.

Po završetku male mature u Glini, Jandrija se upisuje u učiteljsku školu u Banja Luci, školske godine 1935/36. Iz škole je istjeran u trećem razredu, 1937. godine, zbog toga što se kao skojevac bavio komunističkom propagandom. Iste godine upisao se i nastavio pohađati učiteljsku školu u Zagrebu, 1937/1938, koju završava 1939/1940 godine. Na filozofski fakultet u Zagrebu upisuje se 1940/1941 godine. Za vrijeme dok je bio student, ujedno se zaposlio, kao odgojitelj u domu za odgoj slijepe i gluhonijeme djece u Zagrebu.

Jandrija Čorković, kao đak učiteljske škole i poslije kao student filozofije, bio je neumoran i nepokolebljiv borac i propagator komunizma i komunističke ideje i kao takav 1937. godine bio je pošao u španjolski građanski rat, ali je uhapšen u Parizu i nakon tri mjeseca vraćen u Jugoslaviju.

Skojevцем je Andrija postao 1936. godine. Kao mladi komunist širi i prenosi komunističku ideju među đake na učiteljskoj školi, a zatim i među studentima, gdje se uključuje u tada široki front antifašističke omladine. Te

ideje širi na svakom mjestu, pa tako u svom rodnom kraju. Učestvuje u akcijama srednjoškolske, studentske i radničke omladine, zbog čega je bio zatvaran i pretučen na policiji, pa je uslijed toga bio i obolio na pluća.

U svom rodnom kraju bio je preteča i začetnik komunizma (Greb i Gojko Ostojić), jer tada još nitko u općini Žirovac, a vjerojatno ni u čitavom srezu (bivšem), Dvor na Uni, nije bio član KPJ-u.

Po dolasku u Zagreb, Jandrija je prošao teške trenutke. U prvim danima nije imao gdje da prenoći, akamoli koji dinar da se može prehraniti. Istarski đaci su mu, u to vrijeme, kao i drugim beskućnicima, pomagali u ishrani. Đaci Istarskog internata u Zagrebu su u to vrijeme davali večeru, kao i dosta kruha, kroz rešetke u maloj učionici, onim đacima koji su bili istjerani iz škole, i mladim komunistima koji su bili proganjani, a nisu imali skrovište i mogućnosti da se barem jedamput na dan najedu.

Istarski su se đaci odricali dijela večere, a zatim je nosili i iza rešetaka davali došljacima, koji su bili na »spisku« za ilegalnu ishranu. Među njima bio je i Jandrija, a mnogo puta i ja s njime. Ponekad je broj onih koji su pod arkadom Internata, večernjem sumraku, čekali hranu, dosezao i do desetak.

U Zagrebu se Jandrija povezuje sa zagrebačkim komunistima i skojevcima, pa nastavlja borbu, rame uz rame s ostalom antifašističkom omladinom, protiv nenarodnih režima. Bio je jedan od istaknutih omladinskih rukovodilaca.

Uza sve životne teškoće, završava redovito sa školovanjem i započetim studijem. U najtežim časovima, po dolasku fašizma i okupacije naše domovine, Jandrija stoji u prvim borbenim redovima za slobodu svog naroda. Odlukom Mjesnog komiteta SKOJ-a za grad Zagreb primio je zadatak da prebacuje ilegalce komuniste i skojevce u Prvi zagrebački partizanski odred kome je i sam pripao.

Bili su to momenti kada su se u Zagrebu ustaše dočepali vlasti pomoću njemačko-talijanskih fašističkih bajoneta i kad je bila formirana takozvana Nezavisna Država Hrvatska. U to vrijeme, kao i kasnije, vladao je nezapamćeni teror. Na zagrebačkim ulicama nije se smjelo sastajati više od dvoje ljudi. Ako je razgovoru pristupio i treći, ustaše su sve redom hapsili kao sumnjive osobe. U takvim okolnostima Jandrija je 1. VII. 1941, i mene prebacio kao ilegalca iz Zagreba, na formiranje Prvog partizanskog odreda — zagrebačkog, — u Dubravu kod Zagreba.

Jandrija se kao aktivist omladinskog revolucionarnog pokreta u Zagrebu najviše družio s istarskim đacima iz Internata, a ponajviše s Davorinom Trinajstićem, sa mnom, pa s Jožom Horvatom, Mladenom Čaldarovićem, Radom Vlkovom i drugima.

Prvi zagrebački partizanski odred sukobio se 19. 8. 1941. s ustaškom žandarmerijom iznad Sesveta kraj Zagreba u šumi Divljača. Poslije tog sukoba, u kome je učestvovao i Jandrija, on je prilikom povlačenja krenuo drugim pravcem i bio je uhapšen kod čunjačke Dubrave, u kukuružištima kraj Zagreba. Bio je teško povrijeđen; ustaše su ga prebacile u zatvor na Savsku cestu. Ondje su ga strahovito mučili, ali on nije podlegao ni batinama, ni prijetnjama. Pred klasnim neprijateljem imao je dobro držanje. Odveden je u logor Jasenovac, gdje su ga ustaše ubili.

Ime Jandrije Čorkovića upisano je na ploči poginulih u NOB-i, koja je istaknuta na osnovnoj školi u Gornjem Žirovcu i na filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Mladen Čaldarović, koji ga poznaje prije rata iz Zagreba, piše o njemu u pismu upućenom njegovom bratu slijedeće:

»Jandrija je bio krasan čovjek, dobar drug i borac, sav predan stvari naše Partije, požrtvovan i borben. On pripada onoj grupi omladinaca koji su revolucionarnim radom prije rata mnogo pridonijeli da naša omladina tako svjesno stupi u redove prvih ustanika u Zagrebu i u unutrašnjosti. On je u najteže vrijeme, zajedno sa svojim drugom, Istraninom Davorom Trinajstićem, bio spreman dati svoj život za pobjedu naroda i za slobodu svoje zemlje. Njegova žrtva, kao i žrtve stotina najboljih među nama, bile su zalag uspješne borbe naše Partije i historijske pobjede koju smo izvojevali. Vi kao njegov brat, Vaša porodica, kraj iz koga ste, sva naša omladina i čitav narod možemo biti ponosni što smo u teškim časovima naše historije imali takvog krasnog omladinca, takvu nepomirljivu omladinu, takvu plemenitu omladinu u čijim prvim redovima bio je naš Jandrija.«

Ranka Stoj savi jević

NADA DRAGOSAVLJEVIĆ (1922-1942)

O mojoj saučenici i prijateljici iz školskih klupa Nadi Dragosavljević piše u školskom imeniku, koji se čuva u Historijskom arhivu u Zagrebu, da je »vrlo darovita, marljiva, uredna, točna, ambiciozna«, da joj je vladanje »vrlo lijepo« i da je razred završila s odličnim uspjehom. Takav je bio zapis u Glavnom imeniku kada je završila Va razred Druge ženske gimnazije u Zagrebu, a tako je bilo i u ostalim razredima.

Nada je bila lijepa, smeđokosa djevojka, brižljivo i skladno obučena. Ali, bila je ne samo vrijedna i odlična učenica, koju su profesori voljeli, nego i vrlo osjetljiva prema socijalnim nepravdama, premda je sama pripadala uglednoj posjedničkoj obitelji iz Okučana. Najdraže društvo bile su joj one pomalo buntovne, a pomalo boemske djevojke iz zadnjih klupa.

Bunt protiv socijalnih nepravdi prenosila je u svoj đачki život, koliko se to već moglo. Sjećam se kako jena razrednom seminarskom satu držala referat u Turgenjevlevu romanu »Novi rod« i pritom posebno isticala aspekte borbenih socijalnih ideja u tom romanu. Jednom zgodom, kada nam je bila zadana slobodna tema, napisala je školsku zadaću o radniku i tegobama njegova života. S takvim sklonostima Nada je bila predodređena da se priključi naprednom srednjoškolskom, a poslije i izravno skojevskom pokretu. Do toga je i došlo.

Nas nekoliko u razredu povezalo se, po preporuci organiziranih drugova, u tzv. čitalačku grupu. Poslije smo Nada i ja bile u izravnom kontaktu s drugaricom Bubom Jančić, koja nam je davala upute za rad u školi. Ne bi se moglo reći da je to u našem slučaju bila neka izrazito razvijena i velika skojevska aktivnost, ali su opredjeljenja i uvjerenja o tome kamo pripadamo postojala među nama sve jasnija i određenija. I ti predratni posljednji školski dan oblikovali su Nadu tako da se od prvih dana rata našla među borcima protiv fašizma.

Svoje školovanje, svoj osmi a razred gimnazije, završile smo onih dana kad je stara Jugoslavija propala, kad smo se suočile s okupacijom i fašizmom. Posljednji Nadin susret sa školom bio je prilikom podjele tzv. ustaške »spomen-svjedodžbe«. Ja je nakon toga više nikad nisam vidjela. No čula sam o Nadi mnogo.

Vratila se u sve Okučane. O njezinom radu, borbi, životu i smrti iscrpno i lijepo piše Dušan Čalić u knjizi »Svjedočenja o pokoljenju revolucionara« (Školske novine, Zagreb 1982). U danima ustanka u Slavoniji Nada i Dušan

/

Calie borili su se zajedno. Evo nekoliko odlomaka iz Čalićeva opisa tih najznačajnijih i posljednjih dana Nadina života:

»Tko ne bi želio kratko porazgovarati s lijepom, pametnom djevojkom? I kada nosi ilegalni materijal, na isti se način kreće i saobraća sa ljudima. Ona ne zna za strah. Nikada se ne zbunjuje. Ponekad, kad je u istoj akciji angažirano više omladinaca, Nada ih poziva kući. Njena je kuća stjecište mnogih dogovora. Tu se dogovara o aktivima omladine, formira se Omladinsko kotarsko rukovodstvo, Kotarski komitet partije, dolaze kuriri sa svih strana. Majka Blaženka zna svoju ulogu. Ona je vječni stražar. Pretvara se u oko i uho. To želi sama, ali i zbog kćeri.«

»Doktor Fischer, ‚kulturbundaš‘, bio je ponosan što je prvi osumnjičio Nadu kao vodeću ličnost omladinskog bunta. Žandarski narednik Vukelić žuri s grupom žandara da uhapsi Nadu. Tiha i povučena, ali odlučna, Nadina majka Blaženka spremna je na svaku žrtvu. Dočekuje narednika i započinje razgovor, osiguravajući kćeri dragocjene sekunde za bijeg. Nada skače kroz prozor, bježi kroz vrtove i uz rijeku Sloboštinu u Benkovac Okučanski.«

»Partizani su ugledali mladu, lijepu djevojku, prvu ženu u svojim redovima. Hoće li ona moći izdržati? — pitali su se u sebi. Vidjelo se da je gradsko dijete. Borci su pričali o napadu na općinu Bučje, što su došljaci pažljivo slušali. Drugog dana su partizani održali miting u selu Skenderovcima. Izlagan je smisao partizanske borbe. Nada je, uz pomoć boraca, okupila žene i objašnjavala im kako žene trebaju pomagati u borbi. To je bio njen prvi javni istup kao partizanke. Žene su netremice gledale u mladu partizanku.«

»Spanci su postavili novu organizaciju odreda. Komandant je postao Španac Ćiro Dropulić, a komesar Mirko Kljajić. Počela je zima. (...) Petnaestog studenoga ustaše napadaju partizane na Psunju, na Dugoj poljani.« (...) »U toj borbi sudjeluje i Nada. Bila je borac u stroju zasjede. Njena prva borba. (...) Već tjedan dana kasnije ona je ‚prekaljeni‘ partizan. Ima iza sebe borbu i napad na žandarmerijsku stanicu u Kamenskoj, u kojem je također sudjelovala. Žandarmerijska stanica je spaljena, a bilo je to važno uporište ustaša na raskršću putova Pakrac — Požega — Voćin.«

»Ponajčešće silazi u selo s komesarom Mirkom Kljajićem.« (...) »Između Nade i njega raslo je poštovanje, razumijevanje, a zatim i simpatije koje su se ubrzo pretvorile u ljubav. Izvrsno su se razumijevali. Poticali su jedno drugo i kao borci. Odred je neprestano rastao i za oboje je bilo sve više posla.« (...)

»Iznad sela Bobara na Psunju, petnaestak kilometara daleko od Okučana, peta četa se zaustavlja na mjestu zvanom Gradina, koje je samo nekoliko kilometara udaljeno od sela Bobara i Širinaca, a to znači vrlo blizu glavnoj pruži. Gradina je mali plato, dužine tridesetak metara i širine upola manje. Njeni bedemi su nasipani, a kraj njih su iskopani šančevi za obranu.«

»Drugog ožujka osvanu zlokoban dan. Oblaci su se natmurili, sastavili sa zemljom i pomiješali s meljavom maglom. (...) Prokleta hladna susnježica kapa kroz sivu maglu.« (...) »Najednom, u podnevne sate, planinsku tišinu i susnježicu presiječe oštar zvuk karabinskog metka i snažan uzvik stražara: — Ustaše!«

»Ustaše su iz pravca iz kojega su došli — a to je bio najpristupačniji prilaz Gradini — posljednjim naporima htjeli prodrijeti na plato Gradine. Njihovo jurišanje odbijaju borci na čelu s komesarom bataljona Mirkom

Kljajićem. Mirko je kratkovidan i nosi debele naočale. Susnježica mu zamagljuje stakla. Prikrada se ustaša iza hrasta, nišani i puca na Mirka. Pade komesar. Nedaleko od njega hrabro se bori Nada. Ugleda kako Mirko pada. Potrči da mu pomogne vjerujući da je ranjen. Sagiba se k njemu misleći samo o sudbini voljene osobe. Ustaša iskorištava priliku i hicem u glavu ruši Nadu. Nada pada kraj Mirka. Smrt ih je u borbi povezala«.

Narod je o Nadi D rago savi jević spjevao pjesmu:

»Žao nam je drugarice Nade
jer od Nade postaje brigade«.

Čula sam da se o Nadi pričalo kako je za njom bila raspisana potjernica, a ona bi baš u te dane, u seljačkoj odjeći, zabrađena maramom, dolazila u sela oko Nove Gradiške pa i u samu Novu Gradišku i ondje obavljala zadatke. A nakon njezina odlaska na više mjesta u gradu bile su ostavljene ceduljice s tekstom: Ovdje je bila Nada.

Osnovna škola u Okučanima danas nosi ime Nade Dragosavljević*

i u listu »Žena u borbi«, broj 9, od kolovoza 1944, u popisu žena koje su 'se među prvima digle u borbu protiv okupatora, navodi se na str. 12 i Nada Dragosavljević kao studentica iz Slavonije. Nadi, međutim, prilike nisu dozvolile da u jesen 1941. postane student.

I o datumu Nadine smrti našla sam dva različita podatka: u navedenoj knjizi »Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi« stoji: »Poginula 25. IV 1942. g. u borbi s ustašama na Pšunju, kod Gradine.« A u knjizi Dušana Čalića piše: »Drugog ožujka osvanu zlokoban dan...« — to je dan bitke na Gradini kada Nada gubi život.

* Napomena: U knjizi: »Žene Hrvatske o Narodnooslobodilačkoj borbi«, Zagreb 1955, knj. II, str. 315, stoji da je 'Nada rođena 1919. g. što nije točno. Ona je rođena 10. rujna 1922. godine u Okučanima, od oca Jovana, posjednika, i majke Blaženike, rođene Hajek.

MOJA DRUGARICA SONJA

OBITELJ FABIJANIĆI

Sestra Vjera, član KP od 1938. godine, apsolvent prava i službenica u banci, obješena je 30/31. prosinca, na Staru godinu 1944. u Jakovlju, kraj Oroslavlja, s još 50 drugarica i drugova. Prije toga bila je sedam mjeseci u zatvoru kao talac, a uhapšena je na sastanku ilegalnog Narodnooslobodilačkog odbora Zagreba čiji je bila član.

U zatvoru na Savskoj cesti susrela se sa svojom najmlađom sestrom Šonjom, prije nego što je Sonja odvedena u Jasenovac.

Vjerino se ime nalazi na spomen-ploči poginulih bankovnih činovnika u predvorju Narodne banke Hrvatske u Zagrebu. Dječji vrtić na Pagu nosi ime sestara Vjere i Šonje Fabijanić.

Brat Ante — još 1939. godine bio je na Visokoj ekonomskoj školi u Zagrebu nosilac ljevičarske liste, pa je već tada evidentiran u policiji kao komunist. Kasnije je studirao i na Filozofskom fakultetu gdje je, zatim, bio i asistent. Govorio je šest jezika, a s francuskog je prevodio marksističku literaturu. Godine 1941. Ante je uhapšen i strijeljan kao talac zbog akcije na zagrebačkoj pošti. Ne zna se točno da li je strijeljan u Dotrščini ili u Rakovom potoku. Njegovo ime zabilježeno je na spomen pločama Filozofskog i Ekonomskog fakulteta u Zagrebu.

Brat Vinko (Aleksa) — kao učenik VII razreda Druge klasične gimnazije u Zagrebu i član srednjoškolskog rukovodstva, sudjelovao je u paljenju stadiona. Kasnije je radio i živio ilegalno u Zagrebu, jer su ga ustaški agenti tražili. Preko Domagovića krenuo je zatim pješice u Karlovac, pa ga onda veza dalje vodi do Paga. Na Pagu je bio član komiteta KP zadužen za agitaciju i propagandu. Živio je sakrivajući se po škrapama i pastirskim stanovima oko Novalje, hraneći se često travama (ovo je zabilježio Ante Zemljar, njegov drug). Postoje podaci da je 1942. godine bio negdje oko Senja, a da ga je kod Paklenice ujela zmija. Drugovi su ga pet sati nosili do liječnika. Vinko je dugo trpio bolove, što se vidi po držanju na njegovoj posljednjoj fotografiji.

U partizanima je imao drugo ime, pa je teško slijediti njegov put. Neko je vrijeme bio sekretar Kotarskog komiteta KP Rab, ali je kasnije upućen na Lošinj, jer je dobro govorio talijanski. S još nekoliko drugova krenuo je s Raba prema Lošinju i tu mu se gubi svaki trag. Na Lošinj, kako izgleda, nije nikada stigao. Pretpostavlja se da su brodić presreli Nijemci. Ili su i njega strijeljali s drugima u uvali Čikat na Lošinju, ili je opet s jednom drugom grupom otpremljen u Mauthausen?

Vinkovo ime nalazi se na popisu poginulih učenika u Klasičnoj gimnaziji u Zagrebu. Jedna ulica i Centar za odgoj i usmjereno obrazovanje u Pagu nose ime Vinka Fabijanića-Alekse.

Bratić Ivan Festini — živio je u kući svojih rođaka Fabijanića i polazio VII razred Treće muške gimnazije. On je 1941. godine otišao na Pag. Poginuo je kao komesar nedaleko Crikvenice opkoljen od Nijemaca kada je njegova jedinica pokušala prijeći u Istru.

Otac Ivan — radio je kao inkasator u Upravi za lijekove i tako je nabavljao lijekove za partizane.

Marija, najstarija sestra, radila je u Crvenom križu i to zaposlenje koristila za pomoć partizanima i ilegalcima.

Otac i Marija uvijek su bili na udaru agenata. Jednom je prilikom otac zadržavao u razgovoru agente, dok je Marija s prozora prizemnog stana upozoravala drugove, koji su joj se uvijek obraćali kada bi izgubili vezu.

NAJMLAĐA SONJA

Sonja Fabijanić bila je moja prijateljica. Sjedile smo u istoj klupi. Mala, vesela i nemirna — profesori su je zbog toga često opominjali. Ipak, bila je odličan đak.

Nakon okupacije, u jesen 1941. godine, našle smo se u školi na početku petog razreda gimnazije i u petnaestoj godini života. Od proljeća postale smo odraslije. Cijelog ljeta skojevska organizacija naše škole, Druge ženske gimnazije u Zagrebu, pripremala se i okupljala djevojke. Sada, na početku nastave, trebalo je i u našem V »a« razredu osnovati skojevsku grupu. Međusobno smo se otprilike poznavale, jer smo u razredu vodile žive rasprave, ali sada smo promatrale djevojke: da li se što izmijenilo, nije li suočavanje s ratnom stvarnošću uplašilo one koje smo smatrali »našima«, naprednima, antifašistkinjama? Razmišljajući nakon toliko vremena sjećam se i naše velike neopreznosti. Više nas je osjećaj nego razum upućivao jedne drugima i pritom nismo bile svjesne opasnosti.

»DA I JA POMOGNEM«

Razgovarale smo za vrijeme školskih odmora po hodnicima i razredima. Brzo smo saznale na koga možemo računati. Sonja je osjetila da se u razredu nešto sprema. Jednog dana sama mi je pristupila:

— Da i ja pomognem? — upitala je.

Počela je raditi u skojevskoj organizaciji radosno i požrtvovno. Svake večeri odlazila s drugovima iz svoje udarne grupe u akciju — bili su to većinom skojevci iz Treće muške gimnazije s kojima smo bili povezani — pisala je parole i dijelila letke. U školi je okupljala učenice, radila s njima.

Upoznala sam i njen život kod kuće. Njena majka Eufemija, rođena Valentić, umrla je 1933. godine, kad je Šonji bilo sedam godina. Otac se s djetom doselio u Zagreb 1935. godine. Kada sam prvi puta došla na sastanak u njenu kuću, jedan Sonjin brat bio je već u partizanima, a drugi — kako se mislilo — u logoru Jasenovac. Od tri sestre Sonja je bila najmlađa. Radila

je sve poslove u kući, zapravo vodila domaćinstvo. Kada bi zbog zadatka skojevske organizacije duže izostala, pitala se što će biti kod kuće bez nje — otac [je bio sam i star, a sestre su također radile. To je bila njena stalna briga.

Uvečer bismo ponekad šetale i pričale. Sonja je govorila kako bi željela učiti i biti dječja odgajateljica. Zamišljala je da će ja studirati agronomiju i da ćemo zajedno raditi negdje na selu. Voljela je također razmišljati kako ćemo ići s omladinom na logorovanje, na Plitvička jezera, gdje nikada prije nije bila ...

Rastale smo se česak poslije policijskog sata i tada sam Šonju posljednji put vidjela. Sutradan su me ustaški agenti uhapsili na ulici, a zatim sam zamijenjena za zarobljene Nijemce.

Prošlo je nekoliko mjeseci. Ljeti 1942. godine, poslije devet sati hoda kroz Kapelu, ugledala sam Plitvička jezera. Bila je to tada »ničija zemlja«. Sjetila sam se Šonje.

Tek poslije Oslobođenja saznala sam što je s njom bilo. O njoj mi je pričala Jasna Krstić, koja je također bila suđena u istoj grupi i otpremljena u Slavonsku Požegu. Sonja je postala član borbene omladinske grupe — »Grupa K«. Zadatak joj je bio da u samom Zagrebu sudjeluje u napadima na pojedine ustaše. Učila je rukovati oružjem. Drugovi su pričali da je sjajno gađala. Njezina grupa dobila je zadatak da ubije ustaškog agenta Ivicu Kralja. U toj akciji, 2. rujna 1942, pala je u ruke policije. Odveli su je u Ustaško redarstvo na Trgu N (danas Trg žrtava fašizma). Dolje, u podrumu, u samici, ostalo joj je još malo vremena da u sebi učvrsti već davno stvorenu odluku: ništa ne priznati! (Sjećam se kako smo upravo u njenom satnu čitali brošuru o konspiraciji i držanju pred neprijateljem.)

Šonju su nemilosrdno tukli i gazili. Ustaški agenti su vikali da će je baciti s petog kata, strijeljati. Ona nije progovorila. Dragocjenije od svega, od života, bilo je šutjeti i ne odati drugove. Trajalo je to danima i noćima. Nosili su je na ponovna preslušavanja. Ona je i dalje šutjela.

Agenti su konačno uvidjeli da od Šonje i njezinih drugova ništa neće saznati. Svi su bili prebačeni na suđenje u Pokretni prijeviki sud.

Došao je dan suđenja. Mladićima i djevojkama sudio je zloglasni sudac Vignjević. U sudnici punoj ljudi Sonja je umjesto odgovora na pitanje otkrila svoje modre, izudarane udove.

U dvorani je nastao žamor. Suci su se zbunili. Obrana je protestirala. Neki advokat naivno je uzviknuo: »Zar se to može dogoditi u našoj državi!«

NA ROBIJI KOD OPATICA

Sonja je osudu saslušala mirno. Ona je to i očekivala. Bila je osuđena na smrt strijeljanjem, s time da se osuda ima izvršiti u roku od tri sata... Pukim slučajem osuda nije bila izvršena toga dana. Sonja je čekala. Poslije tri dana, u ponedjeljak poslije podne, kada su običavali odvoditi na strijeljanje, počela se spremati. Obukla se i mirno čekala. Ali — opet nije došla »na red«. Neočekivano — vjerojatno je proradila neka jaka veza — došlo je pomilovanje. Zatvorski ključar dobio je u ćeliju:

— Partizanka, imaš sreću!

Sonja je odvedena na robiju u Slavonsku Požegu — to je bila kaznionica za žene koju su »vodile« opatice. Našla se u nadsvođenim prostorijama, sobama, hodnicima. Njenom niskom stasu teško su pristajale duge i široke sive uzničke haljine. Nespretno se kretala u velikim drvenim cokulama. U kaznici nikada nije bilo tako malene uhapšeniце.

Kaznionica je bila okružena visokim, starim čempresima, drvoredom jablanova i lipama. Nedaleko je tekla rječica Orlava. Sonja je voljela prirodu. Teško joj je bilo satima i satima sjedjeti nad ručnim radom. Podbočila bi noge sandukom i vezla. Nije mogla biti mirna. Kao nekad u školi i tu se neprekidno okretala i nešto pričala drugaricama. Tako je jednom velika zavjesa na kojoj je radila zapela i poderala se. Od tada su joj opatice davale da veze križice na domaćem platnu.

Opatica Virginija često se ljutila kada bi Sonja zapela i nešto srušila dižući buku upravo za vrijeme njihove večernje molitve ...

Sestra Marija pokrenula je u Zagrebu jednu zaista neobičnu vezu preko Vatikana. Tako su jednog dana Šonju iznenada pustili »na slobodu«.

Čim je stigla u Zagreb, ponovno je počela raditi u skojevskoj organizaciji. Kući nije odlazila, živjela je u ilegalnosti. Saznala je da su joj oba brata poginula, a jednog dana uhapsili su i sestru Vjeru. Tražili su i Šonju. Kada je nisu našli, povelili su sa sobom najstariju sestru Mariju. Otac je ostao sam.

Sonja nije htjela poslušati drugove. Zabrinula se tko će sestrama donijeti rublje i hranu u zatvor, tko će se brinuti o ocu. Ujutro je pošla kući. Tek što je oprala rublje, čula je kako se na stubištu agenti raspituju za nju. Istrčala je na ulicu, ali su je uhvatili.

KRAJ U JASENOVCU

Prema sjećanju drugarice Nade Salomon, Sonja je prebačena u Jasenovac u najgore vrijeme. Upravo je bila otkrivena organizacija koja je pripremala proboj iz logora: dvadesetdevetoro je obješeno, a jedan drug je strijeljan.

Bližio se kraj rata. Likvidacije su bile svakodnevne — stotinu do stopeneset. Sonja je nekako saznala da je Nada Salomon u logorskoj organizaciji i isti joj je dan prišla. »Bila je tu — priča Nada Salomon — puna elana, vesela, htjela se uklopiti u rad; pričala je o Zagrebu i kako je htjela otići u partizane, ali je predugo čekala vezu.«

One su slijedeće dvije večeri pričale dugo u noć. Ali, kako izgleda, u logorsko »zapovjedništvo« stigao je Sonjin dosje. Sonja je tako u logoru provela samo dva dana.

Uveče su u baraku ušli ustaše i prozvali, ovog puta, samo dva imena: Šonju Fabijanić i Maricu Knežević, profesoricu biologije. Bilo je uobičajeno da prozване žene skidaju odjeću i dijele je, znajući da idu na likvidaciju. Sonja i Marica nisu to učinile, vjerujući možda da ih zovu samo na neko preslušanje.

Ujutro su drugarice pitale logornicu Pinu Vlah što je sa Šonjom, a ona je odgovorila: »Mala je imala teški dosje, došlo je posebno naređenje da se njih dvije likvidiraju«.

U jasenovačkom muzeju postoji jedan spisak logoraša predloženih za zamjenu. Među ostalima tu je i Sonjino ime. Možda ju je netko »izvana« — kako su govorili logoraši — predložio, ne znajući da je ona već mrtva.

Toliko godina poslije tih događaja ovdje leži jedna obavijest »redarstvenog upravitelja, nadstojnika pododsjeka« Maka koji 30. listopada 1944. piše ocu Ivanu: Povodom Vaše molbe koju ste podnijeli, da se Vaša kći pusti na slobodu, za sada se ne može udovoljiti, jer je upućena odlukom Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost u sabirni logor, radi toga što je bila djelatna članica SKOJ-a«.

SONJINA PISMA

Tu su i Sonjina pisma pisana iz kaznionice u Slavonskoj Požegi u toku 1943. godine. Započinjala ih je uvijek s »Mili moji«, ili »Dragi pape i sestrice«. Tako ona piše ocu i sestri Mariji-Ići:

— Kako pape? Često mislim na njega i poželim da mi nešto napiše... Da li Toni (brat Ante u Jasenovcu, kako je sestra ubjeđivala Šonju tajeći joj istinu op. p) možete slati pakete? Što se tiče novaca — ja ga ne trebam... A Vinko? (drugi brat op. p) On ostaje mali! Pametni Vinko! Tko sada spava u tinelu? Kako izlazite na kraj s pospremanjem? ...

— Danas je nedjelja, svi pišu pa je tišina u radionici. Svi su zamišljeni. Vani je oblačno i vjetrovito... Mislim na vas i pred očima mi se reda slika za slikom iz našeg zajedničkog života. Mislim na vaš život pun jurnjave, bola i brige i osjetim ponos pri pomisli da ste uz sve to ostali čvrsti i vedri...

— Ići, bila sam ti silno zahvalna onog dana na Sudu što si šuteći gutala svoju bol...

— Pišete da vam javim što da mi pošaljete. Ja mislim da je i ono što mi šaljete mnogo i ne pada mi na pamet da ista tražim ...

— Jasmin je u cvatu. Pogled na dolinu Požege je divan... Nemate pojma koliko čovjeka može okrijepiti boravak u prirodi poslije rada... A stiže ljeto... Često se sjetim da sam u kući bila domaćica, a Ići se uvijek brinula da mi se ruke ne pokvare ... Bojim se da Tone nije otišao za Njemačku? ... Molim pošaljite mi soli, sapun i pastu za zube.

— Molili smo pozdravljenje gospodnje, a vani kroz prozor vidim poljanu, grmlje i borove sve zaprašeno snijegom. Taj prvi snijeg me sjetio svega što sam proživjela i sanjala u vezi sa snijegom. Trgao me glas časne sestre, ali od tog sanjarenja ostao je divan osjećaj vedrine i pouzdanja u budućnost.

— Jučer sam primila paket i cipele su savršene. Zamislite, jednom sam se usudila zaželjeti da cipele budu crne ili plave! Vidim te, sekice, gdje trijumfiraš što si mi ispunila želju ...

Onda je crnim tušem prekrizhen tekst, a neka je »časna sestra« krasopisom napisala »Pisati prijateljima nije slobodno kao ni njihova pisma primati«. Prekrižena je s dvije linije i još jedna rečenica, ali se razabire samo ime brata Vinka. I dalje:

— Ja mislim da će vas sve najbolje umiriti ako znate da sam uvijek mirna i zadovoljna ... Je li kako su lijepi ovi stihovi:

Ne, ja neću da mi krvavi suton muti
moje saznanje
Ja hoću snage ...

— Da li se Vinko javlja? Ako znaš što o Tonu, piši! ...

— Svakako da bi me veselilo da dođete, ali znam da je to skopčano s opasnostima, a osim toga mislim da bi se za taj novac mogao Toni poslati još jedan paket...

— Znaš, ponekad ti ne ide u glavu da se svijet jednako okreće, ljudi žive i zabavljaju se, a s druge strane postoje ljudi koji su tako daleko od pravog života. Sigurno ćeš misliti da sam tužna, ali daleko od toga. Ja uvijek nakon svih razmišljanja postajem još otpornija i vedrija ...

Voli vas Sonja ... Mnogo vas voli Sonja.«

Branko Gumhalter

IZ ZAGREBA U JADOVNO

MARKO FORTIL (1918—1941)

Rodio se je u siromašnoj porodici u Zagrebu 18. studenog 1918. godine. Drugu klasičnu (gornjogradsku) gimnaziju polazio je u Zagrebu, gdje je 1937. godine i maturirao. Maturirao je u generaciji sa Radom Vlkovom, Vickom Rasporom, Duškom Puhalom i Tvrtkom Švobom, već tada organiziranim komunistima.

Iste godine u jesen upisao se na poljoprivredno-šumarski fakultet, poljoprivredni odjel. Na fakultetu se vrlo brzo uključuje u tadašnji napredni politički i studentski život, koji je te godine bio vrlo buran. Stalno su se vodile borbe sa jačevcima (JAC — Jugoslavenska akademska čitaonica) i frankovcima na sveučilištu.

Frankovci su bili vrlo agresivni i nisu prezali ni pred čim. Te godine u proljeće ubili su u studentskom domu Krstu Ljubičića, na Mažuranićevom trgu istog su dana izboli nožem Bogdana Evića, a na zadušnicama Stipi Javoru kod katedrale ranili Dragutina Kolmana, predsjednika studentskog udruženja »Svjetlost«.

Unatoč teroru frankovaca, njihovim napadima na napredne pojedince, jačala je organizirana aktivnost studenata komunista. U to vrijeme je formiran Akcioni odbor hrvatskih studenata ljevičara za sveučilište i fakultetski odbori za fakultete. Kao student prve godine, uz Miku Babića, Miku Ljubičića, Tonku Špan, Milu Perić, Blanku Heiligstein i druge, Marko ubrzo postaje ne samo učesnik nego i organizator brojnih političkih i stručnih akcija na svojoj godini studija pa i na cijelom fakultetu.

Na sastancima stručnog udruženja studenata agronoma javljao se je u raspravama, boreći se za bolje uvjete studiranja i života. Marko je bio vrlo jednostavan i nijedan zadatak nije smatrao sitnim i nevažnim. Kada su formirane udarne grupe, isključivo za obranu, Marko se sam brine sa Lekom Radevićem oko »naroužanja« tih grupa štapovima zvanim »argument«.

Vidnu ulogu igrao je u organizaciji smotre udarnih grupa studenata komunista zagrebačkog sveučilišta u jesen 1940. godine navečer na Cmroku. Smotru je izvršio »Štab« u kojem su bili Dušan Čalić, Sergije Vuković i Jaroslav Chvala. Susrećemo ga i u prodaji studentskog lista (koji je neko vrijeme i potpisivao) gdje brani »kolportere« od napada frankovaca. Njegova aktivnost pridonijela je da su u školskoj godini 1940/41, nakon punih šest godina, komunisti opet preuzeli upravu stručnog udruženja na poljoprivredno-šumarskom fakultetu.

U to vrijeme Marko je bio predsjednik fakultetskog odbora studenata ljevičara. Organizira uz ostalo sudjelovanje studenata na velikim prvomajskim demonstracijama 1940. godine. Demonstracije su počele u ranu zoru, spriječile izlazak tramvaja i raširile se Tratinskom cestom, današnjom Končarevom do Velikog kazališta u neprestanoj borbi sa policijom i Mačekom zaštitom. Trajalo je to gotovo cijeli dan, u manjim grupama.

U četvrtoj godini studija, poslije pristupanja Jugoslavije trojnom paktu i obaranja vlade Maček—Cvetković, Marko je jedan od organizatora letećih mitinga protiv fašističke opasnosti za obranu zemlje. Ti mitinzi prerasli su 29. ožujka 1941. u velike antifašističke demonstracije, koje su krenule s Trešnjevke i Trnja—Kanala. Poslije tih demonstracija, u noći od 30. na 31. ožujka, Maček—šubašić hapse poznate komuniste u Zagrebu. Među uhapšenim — uz Božidara Adžiju, Ognjena Priču, Otokara Keršovanija, dr Ivo Ramljaka, Paju Gregorića, Mladena Ivekovića, Josipa Gržetića, šimu Balena, Voju Biljanovića, Milana Preloga i druge — nalazio se i Marko.

Istoga dana uspio je pobjeći iz detektivske sobe na policiji u Petrinjskoj ulici. Nakon toga ponovno je bio uhapšen.

O tome priča Krešimir Rubčić, koji je s njim bio u zatvoru:

»... 28. jula 1941. g. jedna grupa studenata otpremljena je iz zatvora na zagrebačkoj policiji u sabirni logor u Gospiću. U toj grupi bio je i Marko Fortil. Jedne noći valjda oko 10. augusta 1941. godine ustaše su iznenada nahrupili i počeli tući Srbe seljake, koji su ležali po hodnicima. Nakon toga otvorili su i našu ćeliju i pitali: »Jeste li vi pravoslavci?« Nekoliko Srba koji su bili u ćeliji, izašli su van. U onom užasu nisam ni vidio da je s njima izašao Marko. Tek drugi dan, kada sam vidio da ga nema, pitao sam drugove, gdje je Marko. Odgovorili su mi da je otišao skupa sa Srbima. Ne znam što ga je nagnalo na taj korak. Vjerojatno nije mislio na taj način pobjeći. Međutim, on je sigurno zaglavio u logoru Jadovno na Velebitu, u nepunoj dvadesttrećoj godini.

JOSIP GRANDA

Revolucionarna aktivnost SKOJ-a i Partije u gradu Zagrebu u predratno i ratno razdoblje nužno se prenosila i na njegovu bližu i dalju okolinu. Kako u svom prikazu »Razvoj revolucionarnog i narodnooslobodilačkog pokreta u Prigorju« (objavljenom u zborniku »Zagrebački partizanski odred«) piše Marijan Kos-Rucak:

»Toj aktivnosti pogodovala je u ono vrijeme i najšira povezanost stanovnika naših prigorskih, i posebno prigradskih sela s radnicima, đacima, studentima i naprednom inteligencijom grada Zagreba. Ta se povezanost ostvarivala stalnim i sve brojnijim zapošljavanjem i školovanjem pojedinaca u gradu. Potekavši i sami iz socijalno ugrožene i buntovno raspoložene, ali revolucionarno tada još neorganizirane sredine, oni su lako prihvaćali revolucionarne ideje proletarijata i prenosili ih u svoja sela ...«

U JOŽINOM ŠAŠINOVCU PRVE SKOJEVSKE I PARTIJSKE ORGANIZACIJE

Iz jedne takve sredine poniknuo je i na nju prenosio svoja revolucionarna iskustva stečena u gradu i student Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Zagrebu Josip Granda iz sela šašinovca, u blizini Sesveta kod Zagreba.

Joža, sin napredno orijentiranog radićevca Ivana Grande-Kozjaka (koji se opoziciono odnosio prema Mačekovom vodstvu Hrvatske seljačke stranke) već polovinom 1938. godine daje inicijativu da se u šašinovcu osnuje organizacija SKOJ-a, prva u ovom dijelu sesvetsko-zelinskog Prigorja. Tu će se, njegovom zaslugom, potkraj 1940. osnovati i prva partijska ćelija na tom području.

Što su te ilegalne organizacije, njihovi prvi članovi i simpatizeri značili i kakav je bio njihov konkretni politički utjecaj u selima ovog dijela Prigorja vidljivo je i iz nekoliko većih akcija provedenih u samom šašinovcu koje, kao primjere, navodi Marijan Kos-Rucak u svom članku:

»Tako, npr, treba spomenuti... organiziranje javnog suđenja mjesnim funkcionerima »Mačekove zaštite« pred sudom dobrih i poštenih ljudi u šašinovcu polovicom 1940, kojemu je, kao neposredan povod, poslužilo haranžiranje »zaštitara« protiv komunista i simpatizera Partije i SKOJ-a; organizirano raskrinkavanje reakcionarne »mačekovske politike« HSS i njenih

nosilaca u ovom dijelu sesvetsko-zelinskog Prigorja potkraj 1940; održavanje masovnog javnog i protestnog antifašističkog skupa u šašinovcu 2. travnja 1941. sa kojega je pučističkoj vladi generala Simovića u Beogradu upućena rezolucija devedeset osmorice potpisnika sa zahtjevom da se pruži otpor i organizira obrana zemlje od fašizma, uspostave diplomatski odnosi i zaključiti vojnih savez i savez o uzajamnoj pomoći sa SSSR-om ...»

U svemu tome je, sa svojim drugovima iz mjesnih organizacija SKOJ-a i Partije, imao značajnu ulogu student Josip Grandža. Pod njegovim rukovodstvom, zajedno s Marijanom Kosom-Rucakom i Josipom Kolarom-Matekom, »formirane su i prve omladinske udarne grupe u šašinovcu i Sesvetama koje su sudjelovale u manjim ilegalnim akcijama prekidajući telefonske linije na glavnim saobraćajnicama, vršeći sabotaže na vojnim vozilima, prikupljajući i oduzimajući oružje domobranima i ustašama i rasturajući propagandni materijal, dok su partijska i skojevska organizacija u šašinovcu u to vrijeme izdavale i vlastiti ilegalni list »Glasnik slobode«. List je štampan u ilegalnoj tehnici, formiranoj još polovicom 1940. u šašinovcu. U drugom, i posljednjem, broju »Glasnika slobode« štampan je i proglas Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije s pozivom narodima Jugoslavije na oružani ustanak ...»

USKORO PRVE AKCIJE S GRANDŽOM U ZAGREBU

Istodobno dok Josip Grandža u svom rodnom kraju razvija takve aktivnosti, on je i jedan od rukovodilaca i angažiranih aktera revolucionarnog pokreta na svom fakultetu i u gradu. Njegov kolega sa studija i član SKOJ-a Oldrich Židek sjeća se, npr., školske godine 1940/41:

»U to sam vrijeme član SKOJ-a. Osim legalnih oblika rada, tu su i ilegalni. Idejno-politički rad, osiguranje, borbene smotre, borbe za studentske klubove na fakultetima, fizički obračuni sa studentima frankovcima, sudari s policijom (npr. prilikom prvomajskih demonstracija 1940).

Organizacija je konspirativna, ali ja dobro poznam drugove od kojih dobivam zadatke i upute za rad. To su, u to vrijeme, na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu moji kolege, najprije Blanka Heiligstein, a nešto kasnije Marko Fortil i Josip Grandža. Vidamo se svakodnevno, zajedno smo na svim legalnim oblicima političkog rada, oni me pozivaju i na ilegalne zadatke. Između nas je postojalo i osobno prijateljstvo. Oni me zadivljuju svojom revolucionarnošću i hrabrošću. Potpuno su se posvetili političkom radu, a umjeli su da njeguju i divan, prisan drugarski odnos ...»

Židek se sjeća i dviju uzbudljivih akcija s Josipom Grandžom. Prva je bila kad ga je Grandža, bilo je to u kasnu jesen 1940, pozvao u svoju podstansku studentsku sobicu na prvom katu dvorišne zgrade negdje na početku Maksimirske ulice. Tu su njih dvojica cijelu noć, do tri sata ujutro »izvlačili« na šapirografu oko 2000 letaka na kojima je bio potpisan Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske. Radili su pri zastrtim prozorima uz svjetlo petrolejke. Bio je to, kako mu je i sam Grandža poslije rekao, opasan, ali važan zadatak.

Druga akcija, koja je tada mladog skojevca impresionirala, zbila se potkraj zime 1940. Tada je on zajedno s Josipom Grandžom i Markom Fortilom

sudjelovao u raspačanju partijskih letaka, i to ne nekom potajnom razbacivanju letaka po ulicama ili njihovom lijepljenju na skrovita mjesta. Ne, sada je trebalo partijsku pismenu poruku predati radnicima direktno u ruke.

»Prema dogovorenom planu, sjeća se Židek, točno u dva sata popodne našli smo se na izlaznim vratima tvornice »Kontakt« na Radničkoj cesti. To je bilo vrijeme završetka rada jedne smjene radnika. Kako su radnici u redu po jedan izlazili, tako smo svakom dali letak u ruke dok nismo sve podijelili. Radnici su sa zanimanjem gledali i čitali tekst, a mi smo se za to vrijeme udaljili po savskom nasipu (tada još dosta pustom) u pravcu grada, razišli se svaki na svoju stranu i bez ikakvog indicenta vratili se svojim kućama.«

I to je bio jedan od mnogih, u tadašnjim prilikama, opasnih, ali uspješno provedenih zadataka.

GRANĐINA PLJUSKA USTAŠAMA

Po dolasku okupatora politički rad na fakultetima je reorganiziran. Mnogi studenti otputovali su iz Zagreba da nastave rad u svojem užem zavičaju, a neki, već dobro poznati policiji, bili su uhapšeni prije negoli su se uspjeli skloniti u ilegalnost. Među takvima bio je i Marko Fortil. A što je bilo s Josipom Grandom? O tom u svojim sjećanjima piše tadašnji član CK KP Hrvatske Stipe Ugarković:

»Josip Grand, student i revolucionar, mnogo je učinio, a još više obećavao. Bio je veoma aktivan u svojoj udarnoj grupi i političkom djelovanju. Ali, nije mu bilo suđeno da dočeka slobodu, da dočeka ostvarenje svojih uvjerenja i ideja. Poginuo je na samom početku, još u kolovozu 1941. Evo kako se to dogodilo.

Početkom kolovoza, jedne nedjelje, ustaška vlast hoće organizirati veliku proslavu u Prigorju. Upeli su sve snage da im ta proslava u tadašnjem općinskom središtu Belovar-Moravču što bolje uspije, da pokažu svojim gazdama kako oni uspješno djeluju na svome području. I tako podigoše dan prije velik slavoluk i narediše da se drugi dan u određeno vrijeme skupe sva školska djeca, te na taj način odglume i masovnost. Dakako, svaka je kuća dobila najstroži nalog da se lijepo uredi i da se objese zastave.

Ljudi uopće nisu bili oduševljeni proslavama u vrijeme kad u cijelom svijetu već bjesni rat, a pogotovo ne tamošnji ljudi koji su već odavna prozreli ustaše i njihovu propagandu, te bili duboko uvjereni da se takva lopovska vlast ne može održati.

Proslava je, međutim, bila pokvarena. Našao se »netko« tko je po selu ispisao parole protiv ustaša, nazvavši ih njihovim pravim imenom — zločinci, krvoloci, izdajice. (Parole je ispisao noću, u osvit planirane proslave, član Grandine udarne grupe iz šašinovca Marijan Kos-Rucak).

Svakako da je na tim parolama i plakatićima bio nabrojen priličan broj ustaških nedjela. Ustaše su pobjesnili, pogotovo kad su vidjeli da su se natpisi protiv njih našli i na samom velikom slavoluku kod kojega su spremali dočekati svoje »ugledne« goste iz Zagreba i susjednih općina. Najgore im je bilo što do dolaska tih svojih gostiju nisu mogli uništiti sve tragove toga »zlodjela«, dok im se narod potajice smijao.

Nije čudo što je njihova policija poduzela tada sve što je mogla da otkrije i uništi te opasne neprijatelje. Znali su već otprilike gdje bi mogli potražiti glavne krivce. U šašinovcu!

Tako su krenuli da uhapsu najprije Josipa Grandu. Do kuće u kojoj je stanovao došli su rano, tek je počelo svitati. Prije nego što su zatražili da im se otvori, opkolili su cijelu kuću. U samu kuću ušla su dvojica ili trojica.

Josip Granda još je spavao. Probudio se od lupanja i galame i otvorio vrata. Ustaše su ga grubo gurnuli i banuli u kuću. Neki su počeli pretraživati sve prostorije, dok su drugi naredili Grandi da se obuče jer mora poći s njima.

Nije mu preostalo drugo nego da se počne oblačiti. Pri tom je stalno razmišljao kako da umakne ustašama. U kući je bio jedan ulaz u podrum koji se na prvi mah nije vidio. Osjećajući da je došlo do ozbiljnoga, Josip Granda iskorištava trenutak ustaškog neopreza te skače u podrum, a odande izlijeće na ulicu. Nije znao da je cijela kuća opkoljena. Kad se nije zaustavio na ustaške povike »Stoj!«, oni počеше pucati i Josip Granda pada teško ranjen. Kako je kasnije izjavio krvavi ustaški policajac Draženović, koji je vodio sve akcije za razbijanje ustanka na tom području, Granda je bio sav izrešetan od metaka.

Ubrzo su uhapšeni i ostali članovi Grandine udarne grupe — Marijan Kos-Rucak i Slavko Mitak, a zatim još čitav niz partizanskih simpatizera i ustaških protivnika. U toku preslušavanja ustaški su policajci pokušavali demoralizirati uhapšene tvrdeći da ih je izdao Josip Granda te da su uhapšeni na temelju njegovih izjava. Ali, kad su okrivljeni zahtijevali suočenje s njim, ustaše nisu doveli Grandu. Svima je bilo jasno da se radi o smišljenoj podvali. Osim toga, već se i po samim ustaškim tvrdnjama da je Granda rekao to i to moglo zaključiti kako on to nije rekao, jer tako nije ni bilo, a niti bi imalo smisla da tako govori i kad bi htio izvući sebe ili bilo koga drugoga.

Kako je, gdje i kada izdahnuo Josip Granda nikada nismo uspjeli točno saznati. Neki tvrde da je strijeljan u Maksimiru, odmah koji dan nakon hapšenja. Ne vjerujem da bi to tako bilo. Najvjerojatnije je da je izdahnuo još na putu u Zagreb. Najlogičnije je da su ga ustaše, onako teško ranjenoga, prevozili u Zagreb da ga smjeste uneku bolnicu. Njima je bilo u interesu da Josip ostane živ pa da poslije, kada ga izlijeće, nastoje iz njega izvući sve što bude moguće. Ali, usprkos mnogim ispitivanjima, ni u jednoj bolnici nije bilo poznato da bi ustaše tih dana dopremili bilo kojeg teško ranjenog čovjeka. Da su ga dopremili, mi bismo to sigurno saznali jer je takve stvari gotovo nemoguće sakriti. Prema tome, Granda mora da je, onako teško izrešetan, izdahnuo odmah na putu u Zagreb.

Ni od ostalih uhapšenih nisu ustaše uspjeli saznati ništa pouzdano, iako su bili pod najtežim pritiskom.«

Zbilo se to početkom kolovoza 1941. godine.

Jela Jančić-Starac

LJUBICA FILIPOVIĆ-UZELAC (1913-1978)

Ljubica Filipović-Uzelac rođena je u Dubravama, općina Brčko, kao jedno od osmoro djece učitelja. Gimnaziju je pohađala u Bjeljini, te proživjela događaje koje su potresli cijelu zemlju. Godine 1931. policija je otkrila bjeljinsku partijsku organizaciju, a veliki broj mladih komunista suđeno je na dugoročne kazne robije. Među njima je bio Ivica Marušić, Ljubičin brat Mirko i drugi.

Kad su otpremljeni u Sremsku Mitrovicu, Ljubica dobiva zadatak da pohađa brata, da odnosi pakete i nosi poruke. Tako je s 18 godina postala partijska veza s kaznionicom.

Nakon mature upisala se na Poljoprivredno-šumarski fakultet u Zagrebu 1932.god. Uvjeti njenog školovanja bili su više nego teški.

Kao studentica aktivno je radila u skojevskoj organizaciji na fakultetu, u »Omladinskoj podružnici Ženskog pokreta«, u »Svjetlosti«, KUSP-u (Kulturno udruženje studenata pacifista) i u drugim organizacijama.

No najznačajniji njezin rad bio je od 1937. godine u »Seljačkom kolu« — prosvjetnoj organizaciji Samostalne demokratske stanke. Posvetila se terenskom radu i obilazila s ostalim grupama sela Like, Korduna, Banije i Bosanske Krajine.

Koncem 1939. god. morala se zaposliti — nije uspjela diplomirati na fakultetu. Radila je u Geodetskom uredu u Dugom Selu, te se uključila u rad SBOTIĆ-a. Kroz cijelo vrijeme radila je na zbrinjavanju ilegalaca, a od sredine 1940. do februara 1941. godine radi i u partijskoj tehničar Mjesnog komiteta Zagreba. Sa svojim sestrama drži u kući pribor za štampanje. Tu su se štampali, u velikim količinama, partijski materijali, listovi, a među njima i list »Vjesnik«, koji izlazi i danas kao glasilo SSRN Hrvatske.

Početak ustanka 1941. g. Ljubica u Zagrebu predstavlja vezu za drugove koji odlaze na zadatke organiziranja ustanka i vraćaju se povremeno u Zagreb (dr Pavle Gregorić, Stipe Ugarković, Rade Končar, Srđan Brujić i drugi).

Ljeti iste godine kod sestara Filipović našla je smještaj ilegalca Ankica Sertić, zvana Cincipinka. U siječnju 1942. Cincipinka je uhapšena i policiji izdala oko stotinu ljudi, a među prvima sestre Filipović.

Ljubica je mučena i maltretirana kao i ostale sestre, ali su izdržale. Otpremljene su u ustaški logor u Staroj Gradiški, a kasnije u Jasenovac. Sve

sestre zamijenjene su u jesen 1944. godine. Na oslobođenom teritoriju Ljubica radi u Glini kod Okružnog NOO-a Banije, zatim u ZAVNOH-u, a onda prelazi u Beograd u Ministarstvo poljoprivrede. Zatim niz godina — do penzije radi u Savezu poljoprivrednih zadruga SFRJ.

Umrla je 1978. godine u Beogradu od neizlječivih posljedica logora.

|

là

Branko Škrinjar

VLADO GRGAŠEVIĆ

Polovinom studenoga 1941. jedan zagrebački list objavio je dosta upadljivo neobičnu vijest. Prolazeći ispred kuće broj 2 u tadašnjoj Zvonimirovoj ulici, dvadeset jednogodišnji student prava Vlado Grgašević stradao je — pisao je list — od komada cjepanice koja mu je pala na glavu. Sav obliven krvlju i u vrlo teškom stanju on je prevezen u bolnicu. List je na kraju upozorio svoje čitaoce da se čuvaju kad prolaze ulicom, jer »navedeni slučaj pokazuje kako neoprezni prolaznik može da nenadano strada«.

No, događaj opisan u toj vijesti odigrao se drugačije. Opisao da je drug Ivica Gretić, koji je te iste noći bio uhapšen i odveden na ustašku policiju u Zvonimirovoj ulici broj 2, gdje je odmah podvrgnut ispitivanju i batinanju. Prolazeći nakon preslušavanja vezanih ruku u pratnji agenata hodnikom, vidio je na četvrtom katu nekog mladića koji je, vezan, ležao na podu. U taj čas prišao mu je ustaški agent Lugarić i upitao uhapšenika kako se zove. »Vlado Grgašević. Lugarić se naglo razbjjesnio i udario ga nogom: »A, ti si to! Zbog tebe sam se smrzavao tolike noći. Evo ti za početak!«

Ostalo se odigralo za nekoliko sekundi. Ponosni omladinac, koji je prije samo nekoliko mjeseci bio pušten iz patvora s izričitom napomenom da neće izmaknuti tanetu ako bude opet uhvaćen u »komunističkoj djelatnosti«, znao je što to znači. Policija je saznala da je on član Mjesnog komiteta SKOJ-a i jedan od najaktivnijih organizatora omladine u Zagrebu. Njegovo hapšenje policija je dugo pripremala.

Onako vezan, Vlado je naglo ustao i u jednom skoku probio prozor i bacio se u dubinu. Pao je na drva koja su bila naslagana u dvorištu i ostao onesviješćen, izlomljen, u krvi, ali još živ.

Odvezen je u bolnicu na Sv. Duhu. Vezu s pokretom mogao je od tada održavati samo preko rijetkih posjeta nekih drugova koji su uspjeli probiti ustaške straže u bolnici. Mjesec dana kasnije odveden je iznenada s još nekoliko drugova. Četrnaestog prosinca 1941, kada su ustaše — poslije jedne uspješne akcije omladinaca na Trešnjevki — proveli jednu od svojih »odmazda«, nestao je i on.

Još u gimnazijskim danima Vlado Grgašević je pripadao naprednom omladinskom pokretu. Kada je kao sedmoškolac u jesen 1937. godine promijenio dotadašnju školu i nastavio učenje na tada tek osnovanoj Četvrtoj muškoj realnoj gimnaziji, u profesorskom zboru se znalo da je novi đak već bio osumnjičen zbog »simpatija za radikalna ljevičarska strujanja«. Oni đaci

koji su bili okupljeni u klerikalnoj organizaciji »Katolička akcija« bili su upozoreni na njega, a napredni omladinci su ubrzo u diskusijama u literarnoj družini i u međusobnim razgovorima zapazili istupanja inteligentnog i načinstanog Vlade. Bio je uskoro izabran u rukovodstvo družine, a kako se isticao ne samo svojim literarnim talentom nego i kao izuzetno duhovit kritičar, postao je jedan od glavnih govornika đačke »ljevica« u diskusijama.

OMILJEN MEĐU RADNIČKOM OMLADINOM

Kada se 1939. godine upisao na Pravni fakultet, odmah se učlanio i u KUSP (Kulturno udruženje studenata pacifista), organizaciju naprednih studenata u Zagrebu, gdje je nastavio aktivnim kulturno-političkim radom. No, pravo polje njegove djelatnosti bili su radnički kvartovi u južnom dijelu grada — Martinovka, Trnje i Trešnjevka. Ovdje je bio već otprije omiljen među radničkom omladinom ne samo kao napredan omladinac i dobar drug nego i kao vrlo dobar sportaš.

Tu je djelovao kao među svojim. Bio je organizator omladine u pjevačkom društvu »Martinovka«, u kome su inače glavnu riječ vodili neki članovi uprave koji su po svaku cijenu htjeli održati dobre odnose s vlastima. Vlado je, međutim, ne samo organizirao omladinsku sekciju i doveo u društvo tridesetak omladinaca, nego je uveo i običaj da se na sastancima čita napredna štampa i diskutira o političkim problemima. Tada je uprava, kojoj se to nije sviđjelo, zaprijetila da će demonstrativno podnijeti ostavku ako se nastavi kulturno-prosvjetni rad na način kako su ga provodili omladinci. Pod takvom prijetnjom omladinci su odlučili da kolektivno prijeđu u drugo društvo gdje će imati bolje uvjete za politički rad.

Takvo društvo bila je »Mladost« na Trnju. U blizini Željezničke radionice i u radničkoj sredini to društvo je imalo naprednu upravu u kojoj su djelovali drugovi Vinko Jeđut, Dina Zlatić, njezin brat i Hanzi Hadžić. Oni su već znali za uspješan rad Vlade Grgaševića u »Martinovki« i pozvali ga da prijeđe u »Mladost«. To je društvo upravo tada zapalo u izvjesne teškoće jer je većina aktivnih drugova bila kompromitirana pred policijom, uslijed čega je legalni politički rad bio veoma otežan. Dolaskom Vlade Grgaševića i grupe omladinaca s njim djelatnost je odmah oživljena.

Pjevačka sekcija je zapravo bila samo legalna forma za okupljanje omladine na predavanja, diskusione večeri, zajedničko polaženje na izlete koje je organizirala Partija i za druge oblike političke aktivnosti. Ovdje je odmah osnovana skojevaska ćelija. Organizirane su čitalačke grupe koje su, osim rada na političkom uzdizanju članova, sudjelovale i u akcijama Partije, kao što je bilo pisanje parola, dijeljenje letaka, sakupljanje priloga za političke zatvorenike i slično. Vlado Grgašević je, uz Stjepana Škrnjuga, Tibora Zelinku i neke druge omladince aktiviste, bio glavni organizator tog rada.

»MLADOST« — ŽARIŠTE NAPREDNOG OMLADINSKOG POKRETA

Ilegalni partijski materijal dolazio je sada u »Mladost« preko Vlade. Učenje, političke diskusije, razgovori o položaju zemlje, radničke klase i om-

ladine postali su glavni oblija djelatnosti društva. Prostorije »Mladosti«, koje su se nalazile u jednoj maloj ulici na Trnju, postale su pravo žarište naprednog omladinskog pokreta u tim danima neposredno prije izbijanja rata u Jugoslaviji. Ne samo omladina nego i radnici iz južnog dijela grada znali su za rad toga društva i dolazili na diskusije na kojima su mogli govoriti prilično otvoreno, od srca.

Stariji komunisti koji su posredno rukovodili svim tim radom, ukazivali su omladincima — radnicima i đacima — na Vladu Grgaševića kao na primjer ne samo vrlo sposobnog i odanog nego i upornog, aktivnog i omiljenog političkog radnika omladinca.

Odmah poslije dolaska Nijemaca u Zagreb, Grgašević je primljen u Partiju.

Okupacija je donijela sa sobom i zadatak masovnog okupljanja omladine i njezine pripreme za oružanu borbu. Vlado Grgašević je preko »Mladosti« zajedno sa starijim komunistima vrlo uspješno djelovao u tom pravcu. Tu je velik broj omladinaca primao zadatke za dijeljenje letaka Partije, sakupljanje oružja i materijala i politički rad u širim razmjerima.

Jedna od akcija sa svrhom okupljanja omladine bila je i omladinsko prvenstvo u nogometu, u čemu se, kao dobar sportaš i organizator, najviše angažirao Vlado Grgašević. Utakmice su se odigravale na obali Save kod Trnja i tom su prilikom omladincima davani na čitanje partijski leci i ilegalna štampa kako bi ih se što bolje pripremila i mobiliziralo za politički rad.

HAPŠENJE NA CVJETNOJ CESTI

Taj rad nije, dakako, ostao nezapažen i Vlado je ljeti 1941. uhapšen prvi put. Bilo je to vrijeme kada su ustaše još hapsili bez nekog određenog sistema, pa je među zatvorenicima bilo mnogo takvih koji su dospjeli u zatvor samo na osnovi denuncijacija iz ličnih osveta. Policiji je, doduše, bilo poznato da je Vlado u gimnaziji i na fakultetu bio smatran za komunistu i da je radio u omladinskim društvima koja su bila poznata kao napredna, ali nije imala nekih konkretnih dokaza. Zato je tada bio pušten, s napomenom da se »neće izvući« ako vlast sazna nešto više o njegovoj djelatnosti. »To će biti dovoljno da ti ode glava«, rekao mu je isljednik koji ga je otpuštao iz zatvora u ulici Račkog broj 9, gdje je bio zatvoren zajedno s Augustom Cersarcem.

Rad u »Mladosti« je sasvim prestao poslije strijeljanja grupe od četiri omladinca koji su bili uhvaćeni prilikom dijeljenja letaka s pozivom na ustanak. (U toj grupi bio je i Stjepan Škrnjug).

Vlado je tada prebačen na rad u Savez mlade generacije i uskoro — to je bilo na prijelazu između ljeta i jeseni — postao član Mjesnog komiteta SKOJ-a. Tada surađuje u pripremama akcija koje je SKOJ vršio u cijelom gradu i sudjeluje na proširenoj sjednici Mjesnog komiteta kojoj je u ime Centralnog komiteta KHP prisustvovao i drug Vlado Bakarić. Tada postaje profesionalni revolucionar.

Uskoro je, međutim, došlo i do velike provale u toku koje je policija saznala i za imena članova Mjesnog komiteta SKOJ-a. Upozoren od naših drugova da se i on možda nalazi na popisu omladinaca čija su imena pro-

valjena, Vlado je prešao u ilegalnost. Krio se desetak dana. Trinaestog studenoga je prisustvovao posljednjem sastanku Mjesnog komiteta SKOJ-a održanom u jednom stanu u Medvedgradskoj ulici. Poslije sastanka je rekao nekim svojim drugovima da je obaviješten od jedne činovnice na policiji da se njegovo ime ne nalazi na popisu onih koje traže ustaše. Zbog toga je odlučio da tu noć provede kod kuće.

Te noći, oko četiri sata ujutro, ustaški agenti su opkolili kuću na Cvjetnoj cesti 29, gdje je živio Vlado sa svojom majkom. Tada je uhapšen i — kako je opisano na početku ovog napisa — nakon mjesec dana ubijen.

ŽIVOT I SMRT MOG BRATA IVICE

POSljednji DAN UBIJENOG SEKRETARA MK SKOJ-a
IVICE HABUNEKA

Prolazi vrijeme i sjećanja na davne dane djetinstva, mladosti i rata pomalo blijede. No kad govorimo o Ivici Habuneku, moja sestra Đurđa i ja osjećamo ga kao živog i kao da je opet s nama. Mi, sestre i braća pamtimo ga kao divnog brata i dobrog sina. Nama mlađima bio je uzor, a stariji su ga cijenili.

Kod njega se u privatnom životu, u porodici, nije osjećao raskorak između riječi i djela. Smatrao je da komunist mora u svemu prednjačiti i biti primjer ljudima oko sebe. Jednom se, nekako usred zime, vratio kući bez zimskog kaputa. Dao ga je drugu kojemu je bio nužan, a sam je cijele te zime hodao u laganom ogrtaču. S majkom, koja je bila religiozna, vodio je vječne rasprave o bogu i crkvi, pa iako ga je ljutilo što odlazi u crkvu umjesto da se odmara, jer je bila teški srčani bolesnik, redovito ju je sačekivao na dnu stepeništa, da bi je na rukama donio na peti kat. Kod toga bi je nježno zadirkivao, bez ljutnje i spočitavanja.

Imao je neobičnu sposobnost zblizavanja s ljudima. Voljeli su ga i vjerovali mu. Znao se našaliti na svoj, pa i na tuđi račun, ali nikada tako da bi čovjek ostao povrijeđen. Prejako se osjećala njegova dobrodušnost i razumijevanje.

Takav odnos s ljudima bio je naročito dobrodošao za vrijeme rata. Nije se jednom dogodilo da bi koji znanac ili prijatelj, od koga se to nije očekivalo, na Ivičin zahtjev prihvaćao ozbiljno učešće u pomaganju pokreta, pa i u samoj borbi. Neki naš daljnji rođak, bivši vatreni Mačekovac, a do polovine rata pobornik »Nezavisne Hrvatske«, Ivicu je, unatoč tome što je znao da je komunist, veoma volio i u nekoliko navrata pružio sigurno sklonište njemu i njegovim drugovima.

Dobrim dijelom zahvaljujući Ivičinom utjecaju većina članova naše porodice uključila se na samom početku rata u Narodnooslobodilački pokret (Dana, Đurđa, Miro, Višnja).

Pohađao je Srednju tehniku, gdje je odmah na početku školovanja primljen u SKOJ (1932/33). U školi četiri godine aktivno radi i organizira s ostalim skojevcima literarne družine, marksističke kružoke, zidne novine, raspacava zabranjenu štampu (»Srp i čekić« i »Proleter«). Mnogo radi na svom vlastitom marksističkom uzdizanju i prenosi to znanje na starije i mlađe. Još kao đak srednje tehničke škole prevodi sa Slav kom Grbešićem »Udžbenik političke ekonomije« od Segala, koji je štampan 1936. godine. Iste godine,

pred sam kraj završnog ispita u četvrtom razredu, izbačen je iz škole zbog svog političkog djelovanja.

Kako mu je radio-tehnika bila zanimanje u slobodnim časovima, uspijeva da se povremeno zaposli kao radio-tehničar. Ali i opet zbog svoje političke angažiranosti ostaje često bez posla. Aktivan je član »Svjetlosti«, općeg studentskog kulturnog društva do njegove zabrane. Suraduje u »Glasu omladine«. Od ožujka do rujna 1943. godine je sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a.

Ivica je bolovao od šećerne bolesti još od prije rata. Održavanje golog života nije bilo lako s obzirom na naše siromaštvo ni prije, a pogotovo tokom rata. Često je osjećao veliku iscrpljenost, ali ga to nijednom nije spriječilo da izvrši postavljene zadatke. Godine 1943. u ljeto, morao je ipak na kliniku u Zajčevoj ulici radi liječenja. Tamo i dalje održava aktivnu vezu s organizacijom (u to vrijeme je sekretar MK SKOJ-a). Sastajao se s drugovima u vrtu klinike, gdje je to bilo dobro kamuflirano ostalim bolesnicima i posjetiocima, tako da se znao našaliti kako nikad do tada nije radio u takvoj sigurnosti.

Njegov život nije dugo trajao, ali je bio bogat i koristan. Ustaše su ga ubili na ulici 19. rujna 1943. na sam 27. rođendan.

Živo se sjećam tog nedjeljnog dana. Našli smo se popodne kod naše pokojne sestre Dane (Danica Habunek-Klen, konspirativno Smilja). Kao i uvijek u to vrijeme, glavna tema razgovora bila je rat i naša revolucija.

Ivica se tom prilikom našalio sa svojim godinama: »Djevojke moje, velika je stvar što sam dočekao dvadesetsedmu, a da me banda dosad nije likvidirala«.

Na večer vrijeme se pokvarilo, padala je kiša s jakom grmljavinom. Ivica se osjećao veoma umoran, ali na »vezu« trebalo je izaći. Dana se usudila reći: »Možda bi bilo bolje da večeras ne izlaziš.« Samo se nasmijao, dodavši: »E, baš si mi doktor«.

Izašli smo iz stana zajedno, jer sam i ja išla na svoj ilegalni sastanak. Do Trga Žrtava fašizma (kod tadašnje džamije) išli smo zajedno. Tu je on uskočio u tramvaj već u pokretu. Ja sam imala vezu u Branimirovoj ulici s Katarinom — Verom Solar (Treba je razlikovati od druge »Katarine« — Božene Hršak.) Krenule smo iz Branimirove ulice Draškovićevom prema Jurišićevoj ulici. Najednom smo primijetile s leđa Ivicu i još jednu drugaricu (kasnije sam doznala da je to bila Anđela Mitrečić).

Katarina mi je tada kazala: »Još se moram sastati s Plavim«, ne znajući da mi je to brat, ali je znala da ga poznam kao višu vezu. Vidjele smo kako su Ivica i ta drugarica skrenuli preko Draškovićeve ulice u Boškovićevu ulicu. S Katarinom sam se tu oprostila. Ona je potrčala za njim, a ja krenula prema Zrinjevcu. Drugo jutro doznali smo od prijateljice naše familije, dr Beate Brausil, koja je radila na klinici u Draškovićevoj ulici, da su na Ivicu pucali ustaški agenti u Boškovićevoj ulici i da je već mrtav donesen na kliniku.

Viktor Habuš, Boiidarka-Kika Damjanović

„**POSLJEDNJU BOMBU OSTAVIO ZA SEBE**”

ŽIVOT I SMRT ANDRIJE HABUŠA

Jedan od rukovodilaca SKOJ-a i Partije na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu bio je Andrija Habuš, student agronomije. On je zaslužan za okupljanje i odgajanje u komunističkom duhu većeg broja studenata Sveučilišta u Zagrebu prije rata.

Andrija Habuš rođen je u selu Marija na Muri 1913. godine, u siromašnoj seljačkoj porodici, tako da je sam osjetio gorčinu bijede i potlačenosti. Već u sedmom razredu gimnazije (Varaždin, Križevci, Bjelovar) postaje član SKOJ-a. Revolucionarnim radom isticao se među studentima u Zagrebu i postao član sveučilišnog komiteta SKOJ-a, a nešto kasnije (1934) i sekretar Partijske organizacije na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu. Zbog svoje svestrane aktivnosti stalno je pod paskom policije. Radi progona policije prelazi u ilegalnost, no policija mu ulazi u trag, hapsi ga i progoni iz Zagreba u njegov rodni kraj, osudivši ga na pet godina izгона.

No Andrija i tamo, u svom kraju, ne miruje. Okuplja naprednu omladinu i širi ideje marksizma-lenjinizma. Njegova rodna kuća postaje u to vrijeme stjecište naprednih ljudi toga kraja, a kasnije, za vrijeme rata, i partizanska baza, u koju su svraćali komunisti iz Donjeg Međimurja.

Nakon kraćeg boravka u rodnom mjestu, u nemogućnosti da nastavi školovanje i u potrazi za poslom, isposluje, uz pomoć simpatizera Partije, radnu knjižicu u kojoj je pisalo da ima samo četiri razreda osnovne škole i da je manuelni radnik. Po direktivi Partije odlazi u Zagreb, pa zatim u Sarajevo, gdje se zapošljava u tvornici »Ključ« kao nekvalificirani radnik. Ubrzo je otpušten i 1936. godine dolazi u Beograd te radi u tvornici sukna Vlade Ilića. Tu je sreo Vukicu Mitrović (narodni heroj, strijeljana 1941. godine) s kojom se oženio.

U to vrijeme došle su do izražaja Andrijina upornost, strpljivost i borbenost. U demonstracijama 1937. godine, kada je hiljade Beograđana izašlo na ulice da izrazi simpatije vladi Narodnog fronta u Francuskoj, Andrija biva proboden policijskom bajonetom u predjelu želuca. Ostao je živ zahvaljujući svojoj otpornosti i praznom želuca.

Nakon oporavka i kao provjereni sindikalni aktivist obavlja između 1939. i 1941. godine razne partijske funkcije, sve do sloma stare Jugoslavije. U to vrijeme radio je i na povezivanju partijskih organizacija iz Međimurja s partijskim organizacijama u okviru Društva Međimuraca Beograda i Društva Međimuraca u Zagrebu. Zbog svoje partijske aktivnosti hapsi ga beogradska

policija, te je zajedno sa svojom drugaricom Vukicom Mitrović gotovo cijelu 1940. godinu odležao u poznatom zatvoru na Adi Ciganliji.

Nakon sloma stare Juoslavije Andrija Habuš kao član Mjesnog komiteta Beograd aktivno učestvuje u organiziranju otpora u Beogradu i slanju rodoljuba u partizanske odrede. Kao instruktor Pokrajinskog komiteta u jesen 1941. godine odlazi na teren Kosmajskog sreza, a krajem te godine postaje sekretar Sreskog komiteta KPJ za Kosmaj. Njegovi suborci kažu da je u svim situacijama ispoljavao hrabrost i snalažljivost, da je svuda bio voljen i poštovan. I oni posebno ističu da je znao na najpristupačniji način seljcima tumačiti ciljeve narodnooslobodilačke borbe i zato je među njima bio veoma omljubljen i cijenjen. U Mladenovcu se i danas priča o njegovom sukobu sa četnicima u Dučini 1942. godine, kada se, iako opkoljen, probio kroz obruč. Ili o borbi u Granicama, na domak Mladenovca. U seljačkoj školi bili su opkoljeni Božidarka Damjanović-Kika, Draža Marković, Andrija Habuš i jedan član partijskog povjerenstva. Mada ranjen, Andrija je zahtijevao od drugova da se uz pomoć bombi probiju iz obruča. Uspjeli su, a narod se divio i stvarao legende o hrabrim partizanima.

Nešto kasnije Andrija Habuš djeluje na teritoriji Požarevca, Valjeva, Rađevine i istočne Bosne. Poslije jednog uspješno obavljenog zadatka u Bosni, Andrija i ostali drugovi iz Rađevine vraćaju se ponovno na svoj teren 18. lipnja 1944. Andrija se ranjen i iscrpljen dovukao do jedne seljačke kuće u selu Brezovice. Domaćica, seljanka, lijepo ga je primila, previla i smjestila na tavan štale. Kada je domaćin došao kući i saznao za ranjenog partizana, obavijestio je četnike.

Četnici su opkolili štalu, pripucali, pozivajući ga na predaju. Borio se herojski do posljednjeg metka, zatim je spalio povjerljivi ilegalni materijal i dokumente koje je nosio sa sobom. Aktivirao je posljednju bombu i stavio pod glavu. Snažna eksplozija označila je smrt hrabrog partizanskog borca i revolucionara. O njegovoj herojskoj borbi i pružanju otpora daleko nadmoćnijem neprijatelju, o junačkoj smrti druga Andrije u selu Brezovici dugo se pričalo u tom kraju Srbije.

Podvizi i zasluge Andrije Habuša nisu zaboravljeni. U Mladenovcu jedna ulica i radnički univerzitet nose njegovo ime, a u njegovom rodnom kraju u Međimurju postavljena je spomen-bista.

Andrija je kao srednjoškolac, skojevac, student agronomije, sindikalist, radnik, komunist, bio veoma skroman, a tako je i živio. Vječiti ilegalac, bez svog ličnog života. Živio je za svoje ideale, koji su bili ideali Partije. Tako je i poginuo 1944. godine, takoreći pred kraj rata u selu Brezovica od izdajničke ruke četnika.

* * *

IVO ILAK

Jedan od istaknutih omladinskih boraca, član Mjesnog komiteta SKOJ-a u Zagrebu u prvoj godini okupacije, bio je i kožarski radnik Ivo Ilak. Aktivan je u omladinskim organizacijama URSS-a od 1937. do okupacije zemlje, kad su ga — u rujnu 1941. godine — ustaše uhapsile i strijeljale.

U svome se radu isticao na svim zadacima koji su se uoči rata provodili u okviru sindikalne i omladinske aktivnosti.

Kao istaknuti omladinski i sindikalni aktivist postao je 1938. godine član rukovodstva omladinske sekcije Sindikata kožaraca, a slijedeće godine postaje član Mjesnog međustrukovnog odbora radničke omladine URSS-ovih sindikata za grad Zagreb. Kao što je poznato, taj je odbor oko sebe okupio širi krug radničke omladine, a njegovo je jezgro u kolovozu 1940. godine ušlo u sastav MK SKOJ-a Zagreb.

Ivo Ilak postaje član SKOJ-a 1939, a član Komunističke partije 1940. godine. Sudjeluje u nizu akcija koje su vodili i organizirali SKOJ i Komunistička partija: u štrajkovima, demonstracijama i propagandnom radu među radnicima. Posebno je zapažen njegov rad s omladinom, i to ne samo među kožarskim i tekstilnim radnicima u poduzeću »Drucker«, gdje je bio zaposlen (sada RO »Predrag Heruc«), nego uopće među radničkom omladinom. U svome radu koristio se svim metodama legalnog, poluilegalnog i ilegalnog rada, od raspačavanja štampe i letaka, aktivnog sudjelovanja na predavanjima i sastancima, učlanjivanja novih radnika u sindikat do učestvovanja na ilegalnim sastancima, raspačavanja ilegalne štampe, skupljanju »Narodne pomoći« i drugo.

ISTICAO SE SVOJOM SPOSOBNOŠĆU I SMJELOŠĆU

Evo što o Ivi Ilaku izjavljuju drugovi Antun Biber-Tehek i Milutin Baltić: »Kada su koncem 1940. godine bili zabranjeni URSS-ovi sindikati, Ivo Ilak nastavlja ilegalni rad u sindikalnim komisijama koje se tada formiraju. Nakon okupacije zemlje rad SKOJ-a i Komunističke partije se proširuje i pojačava, vrše se pripreme za ustanak, formiraju se udarne grupe i organizira otpor okupatoru i njihovim slugama. Drug Ivo Ilak je u svim tim akcijama, kao član SKOJ-a i Komunističke partije, učesnik i organizator. Ističe se svojom sposobnošću, smjelošću, hrabrošću i odanošću Partiji i radničkom pokretu. Nije bilo ilegalnog zadatka kojega se Ivo Ilak nije prihvatio kao izvršilac i organizator u borbi protiv okupatora i njegovih pomagača«.

U lipnju i srpnju 1941. godine Ivo Ilak je član MK SKOJa, neko vrijeme rukovodi omladinskim udarnim grupama, a 4. kolovoza 1941. godine sudjeluje u akciji kod Botaničkog vrta.

Evo što o tome kaže Slavko Komar, rukovodilac te akcije: »Kada su se vršile pripreme za akciju na ustašku četu kod Botaničkog vrta, Ilak je u dva navrata stavio na raspolaganje svoj stan u tadašnjoj Novoj cesti, kako bismo se mi, učesnici te akcije upoznali i vježbali u upotrebi revolvera i ručnih bombi.

Pošto je jedan student medicinskog fakulteta, koji je bio određen da sudjeluje u toj akciji, u zadnji čas otkazao svoje učešće (jer je pošteno priznao da je doživio nervni slom i nije mogao zbog opasnosti učestvovati u toj akciji), to su Mjesni komitet Partije i MK SKOJ-a za Zagreb odredili Ilaka kao novog, dvanaestog člana te grupe. Ilak je oružjem u ruci učestvovao kao dio grupe koja je osiguravala leđa grupi bombaša i omogućila izvršenje zadatka.«

Prema izjavi Antuna Bibera-Teheka i Milutina Baltića, nakon akcije kod Botaničkog vrta, Ilak je bio zadužen za partijsku tehniku Rajonskog komiteta Partije — Centar. Na tome zadatku je i pao. Uhapšen je zajedno s Vojom Kovačevićem, kojega je na ulici prepoznao ustaški agent. Bilo je to početkom rujna 1941. godine. U zatvoru je bio zvjerski mučen i nakon toga strijeljan.

Među 11 poginulih članova MK SKOJ-a za Zagreb od okupacije do listopada 1941. godine nalazi se i svijetli lik Ive Ilaka.

ANTENORE ANTE-JELČIĆ

»Onako visok, mršav, smiren i odmjeren, pažljiv i nasmijan, Antenore Jelčić osvajao je simpatije i bio vrlo omiljen. Iako nenametljiv, isticao se. Bio je pravi »masovik«. Ne samo svojom aktivnošću i djelima, nego i svojim ljudskim osobinama. U potpunosti predan revolucionarnom radu još od svoje šesnaeste godine, Ante, kako smo ga zvali, svojim je ponašanjem djelovao na sve koji su ga poznavali...« — kaže među ostalim Nikola Kožul, a takvog Antenora sjećamo se i svi mi koji smo se s njim susretali u skojevskoj organizaciji i među naprednom omladinom u Zagrebu.

Bio je prisutan i okupljao istomišljenike svuda među omladinom: na izletima, u sportskim i kulturnim društvima, đačkoj menzi, među esperantistima, a pogotovu u Civilnoj zaštiti, u koju su se zagrebački skojevci po nalogu Partije tako infiltrirali da su u njoj gotovo prevagnuli.

Kad je Ante počeo sudjelovati u antifašističkoj borbi, teško je reći, jer odrasta u porodici u kojoj su policijski posjeti i premetačine stalna normalna pojava, a borbe za socijalističke ideje — svakidašnjica.

Još Antin djed Ivan Jelčić osnovao je socijalističku organizaciju u Labinu, bio jedan od osnivača i prvih članova odbora pokrajinske organizacije, kandidat za pokrajinski zbor 1908. godine, organizator prvog štrajka u Puli i istaknuti govornik. I Antin se otac zbog istog političkog opredjeljenja rano našao na policijskim spiskovima.

U vrijeme Antinog rođenja 1922. godine, kada se u Puli razmahao fašizam, na udaru su ne samo antifašisti nego i svi Hrvati koji se ne daju potalijančiti, pa obitelji Jelčić, koja je uz to još i »crvena«, nema više opstanka u rodnom kraju. Zato su, kad su Anti bile dvije godine, izbjegli u Zagreb, u tadašnju Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Ali, kako su i ovdje »crveni« nepoželjni, Antin otac godinama ne dobiva državljanstvo, pa samim tim ni stalan posao, što pogoršava ionako teške uvjete života porodice.

Ante odrasta, uz dva brata i sestru, odgajan u proleterskoj solidarnosti. Kako raste, sve češće nosi nekome hranu u zatvor, a uvijek, i u najtežoj oskudici, njegovi odvajaju nešto za Crvenu pomoć. Uz saznanja koja stječe u kući. Ante upija i riječi prekaljenih starijih komunista. U kuću dolaze aktivisti iz Crvene pomoći, SBOTIĆ-a, URSS-a, Društva Istrana, KUSP-a, a tu su i njihova djeca koja od najmlađih dana idu borbenim primjerom roditelja i starije braće. Stan Jelčićevih u Kačićevoj 6, mjesto je gdje se slo-

bodno i otvoreno razgovara, ostavljaju ilegalne poruke, materijali i leci koje treba dalje prenijeti ili umnožiti.

Gvozden Budak, Krešo Rakić, Zvonko Čuklić, Srđan Vranicki, Martin Mojmir, Mira Paut, Vera Tumpić, Davorin Trinajstić, Slavica Kopčić, Zlata Flego, Duško Lončar, Stjepan Mlinarić i još mnogi skojevci i skojevke tu se osjećaju kod kuće. Mnogi od njih će među prvima položiti živote za ostvarenje svojih ideala.

Sam Ante vrlo rano poseže za naprednom literaturom i učvršćuje svoje uvjerenje čitajući sva dostupna marksistička djela. Zahvaljujući majci, koja je to omogućila šijajući po cijele noći, Ante i braća nastavljaju školovanje poslije osnovne škole. I oni privređuju koliko mogu, raznoseći drva i namirnice, dajući instrukcije. Ante, kod kojeg se očituje prava žeđ za znanjem, odvaja od svoga tako zarađenog novca za knjige kojima dopunjava ionako bogatu kućnu biblioteku. Kada je bio u šesnaestoj godini, agenti koji su došli uhapsiti tetku, istaknutu sindikalistkinju, zamjećuju pri premetačini neke njegove knjige i prijete mu da će uskoro doći i po njega. One najvažnije knjige (klasici marksizma, Lenjinova djela izdana u SSSR na našem jeziku i druge) bile su dobro skrivene; da su ih našli ne bi ostali samo na prijetnji.

Skojevsku aktivnost Antenore Jelčić počinje u Zagrebačkoj Prvoj muškoj realnoj gimnaziji sudjelujući u stvaranju jedne od najvećih i najborbenijih organizacija mladih komunista. U toj školi je SKOJ dočekao okupaciju zemlje s organizacijom u svim višim razredima, a u nekim razredima sa čak tri aktiva.

Iz Prve muške realne Antenore je prešao u Petu mušku gimnaziju, poslije toga u Četvrtu, ali tada njegova aktivnost nije više ograničena samo na školu koju pohađa: 1940. član je Srednjoškolskog rukovodstva SKOJ-a za Zagreb i rukovodilac troškolskog skupa. Jednostavan i pristupačan, otvoren i nasmijan, brzo sklapa nova poznanstva i okuplja naprednu omladinu na svim omladinskim skupovima koje je organizirao SKOJ ili gdje su skojevci imali pretežan utjecaj. Među esperantistima, planinarima, u sportskim i kulturnim društvima — svuda se osjećaju rezultati njegove aktivnosti. Tako obogaćuje i prenosi drugima svoja iskustva u legalnim formama djelovanja na školama (Kolo Saveza trezvene mladeži, Podmladak Jadranske straže i Crvenog križa i dr.) S posebnim oduševljenjem organizira 1940. podršku štrajku učenika Obrtne škole koji je organizirao Zvonko Čuklić.

Tajno spremište u stanu (koje, iako dovoljno veliko da se u njemu može privremeno sakriti i čovjek, policija nije pronašla usprkos brojnim premetačinama) često je dupkom puno materijala za podjelu i umnožavanje. Potkraj 1940. Antenore nabavlja i nekamo odnosi čitav niz pisanih strojeva, šapirografa kućne i tvorničke izrade, ciklostil... a prsti su mu stalno uprljani kemijskom tintom, indigom i bojom. Osim te aktivnosti u ilegalnim »tehnikama«, sudjeluje u radu Hrvatske književne naklade, koja je pod utjecajem komunista, kao i u izdavanju lista »Put u život«.

Aktivnost mu nije ograničena samo na Zagreb. U vrijeme ljetnih školskih praznika odlazi po skojevskim zadacima u Liku i Moslavinu. S Davorinom Trinajstićem i Dušanom Tumpićem organizira političku aktivnost u tadašnjim dačkim kolonijama.

U to su vrijeme zabranjeni URSS i druge napredne organizacije. Staro-jugoslavenska policija dolazi, posljednji put, u stan Jelčićevih u Kačićevu 6

da uhapsi njegovu tetku, istaknutu sindikalnu aktivistkinju i starijeg brata Nevenka, studenta, aktivnog u KUSP-u.

Po okupaciji zemlje Antenore se sav predaje ilegalnom radu. Uvjeti su sve teži. Ustaše ili ukidaju ili preuzimaju društva i klubove, pa je sve manje legalnih formi za okupljanje napredne omladine. Osim izleta na Sljeme, u Samobor, na Glavicu, na Savu, Ante razvija najšire djelovanje u Narodnoj zaštiti. Povezujući skojevske organizacije prema novim uvjetima, on i dalje organizira prikupljanje pomoći, pisanje parola, množavanje i dijeljenje letaka. Uz to u okupaciji, izvršava i nove, sve borbenije skojevske zadatke, kao što je prikupljanje oružja, organiziranje udarnih grupa (ili kako su ih neki nazivali borbenih trojki), sabotaža.

S Martinom Moj mirom organizira omladinske udarne grupe i prikupljanje oružja, s Davorinom Trinajstićem sabotaže, a sa Zvonkom Čukličem i Krešom Rakićem nabavlja kemikalije i eksploziv za akcije protiv ustaša.

Kao član Srednjoškolskog rukovodstva SKOJ-a za Zagreb, Ante Jelčić je neposredni organizator masovnog protivljenja omladine koja je 26. 5. 1941. okupljena na stadionu, a ustaše su htjeli da je razdvoje po vjeri i nacionalnosti. Poslije te, jedinstveno organizirane skojevske akcije, ustaše nisu nikad više pokušali sa sličnim zborovima omladine.

U nedjelju 22. lipnja 1941. godine omladinci skojevci, antifašisti i simpatizeri opet su se u velikom broju okupili na Jarunu na obali Save, mnogi od njih posljednji put. Uzbuđenje izazvano vijesću da je Njemačka napala SSSR. Skojevci odmah održe prigodni program s govorom. Dogovaraju se o akcijama u toj novoj situaciji.

Uskoro ustaše počinju sistematski hapsiti komuniste i Ante se sve više povlači u ilegalnost. Kući dolazi samo ponekad, kad signalizacija na prozoru pokazuje da je »zrak čist«. Ne odvaja se od oružja, a njegova je aktivnost sve više vezana uz udarne grupe. Ustaška policija ga traži i, kako je poznat širokom krugu ljudi, dolazi u pitanje njegov opstanak u Zagrebu.

Početak kolovoza 1941. Antenore se, po odluci Rade Končara, prebacuje u Žumberak, gdje je 15. 8. 1941. godine osnovan Partizanski odred »Matija Gubec«. Odred uskoro polaže partizansku zakletvu i dobiva zastavu na kojoj su omladinke izvezle »Za slobodu i pravdu«.

Komandant odreda bio je Većeslav Cvjetko, zvan Flores, uz njega su u odredu još tri španjolska borca, a većina ostalih su prekaljeni ilegalci, komunisti i skojevci većinom iz Zagreba.

Pripreme za dolazak partizanskog odreda nisu bile dovoljne. Procjena tadašnjeg političkog raspoloženja naroda na Žumberku bila je pogrešna, jer narod nije bio informiran o ciljevima partizanske borbe. Oružje namijenjeno borcima dopalo je, zbog izdaje, u ruke ustaša. Većina boraca je bez oružja. Hladnoća, glad i neispavanost oslabljuju odred. Uhvaćen je Flores. Sve jačim snagama ustaše progone odred i razbijaju ga. Veze kojima su pojedine grupe trebale biti prebačene na druge terene također su otkrivene.

Tako je nakon razbijanja odreda izdajom uhvaćena i grupa u kojoj je Antenore Jelčić. Unatoč mučenju nije na policiji htio otkriti ni svoje ime, pa u to vrijeme kad je već u zatvoru njega kod kuće čeka policijska zasjeda! Tek kad ga je prepoznao jedan od likvidatora, policija saznaje kako se zove.

Pod vodstvom Marka Belinića, člana Mjesnog komiteta Partije, pripremala se akcija za oslobođenje iz zatvora u Jastrebarskom, kamo su pohvatani borci partizanskog odreda »Matija Gubec« smješteni, ali je osujećena zato što su Antu i drugove prije toga prevezli u Zagreb.

Presudom broj 502/41 Pokretni prijeki sud osuđuje u prosincu 1941. godine Antu Jelčića, Milana Dvorščaka, Zvonka Čuklića i druge pripadnike odreda »Matija Gubec« na smrt strijeljanjem. U knjigu umrlih Župe sv. Marije upisano je da su osuđeni odbili primiti svećenika.

U pismu iz zatvora Velja Dragović ističe dostojanstveno držanje Ante Jelčića, Zvonka Čuklića i ostalih na smrt osuđenih drugova. Na oproštaju Ante poručuje: »Pozdravite drugove i recite im da smo se hrabro držali.« Te su riječi značile sigurnost za sve veze, drugove i ilegalna skloništa koja nisu ni pod mukama odali. Izviralo je iz njih uvjerenje da će drugovi nastaviti borbu i pobijediti.

Osuđene odvode u Dotrščinu. Prema izjavi očevica, pri iskrcavanju iz kamiona pružaju otpor i uzvikuju slobodarske parole. Ustaše ih zato ne odvođe u jarak gdje strijeljaju, već odmah po iskrcavanju, kraj ceste u Granešinskim Novakima, pucaju u njih.

Tako je 6. prosinca 1941. strijeljan i Antenore Jelčić. A bilo mu je tek devetnaest godina.

Branko Hiršl

UZOR REVOLUCIONARNOG BORCA

SJECANJE NA IVANA KOMADINU - BARTOLA

Najzbudljivije vrijeme moje mladosti neraskidivo je vezano uz mog nezaboravnog i dragog prijatelja i druga Ivana Komadinu-Bartola. Naši putevi su se sastali 1932. godine, kada smo zajedno polazili 4. razred Druge klasične gimnazije u Zagrebu, a bili smo nerazdvojivi sve do mog hapšenja u lipnju 1943. Na žalost, sada, iz vremenske distance od 40—50 godina, vrlo je teško obnoviti sve uspomene na tog divnog mladog čovjeka i barem približno opisati njegov ljudski i komunistički lik.

Ivan Komadina poticao je iz skromne obitelji, otac mu je bio službenik na Poljoprivrednom odjelu »Hrvatske banovine«, gdje je neko vrijeme bio »predstojnik« književnik Slavko Kolar. U obitelji su osim oca i Bartola bile i majka i dvije sestre. Stanovali su u veoma skromnom dvosobnom stanu, prvo na Novoj cesti, a kasnije u Kamaufovoj ulici u Zagrebu.

U školi je Bartol bio vrlo dobar đak, po prirodi smiren i pomalo povučen. Njegovo opredjeljenje za napredni radnički pokret počelo je, kao i kod mnogih mladih ljudi onog vremena, kontaktom s ljevičarskom literaturom (Krlježa, Cesaree, Gorki, itd.). Na takvo opredjeljenje uticao je sigurno i naš profesor iz hrvatskog jezika Vaso Bogdanov, koji je bio ljevičarski orijentiran, a htijući ili ne htijući i naši profesori iz njemačkog jezika i povijesti — Živković i Orlović, koji su, iako daleko od radničkog pokreta, bili slobodoumni intelektualci.

Naše neposredno uključivanje u organizirani radnički pokret počelo je 1933. godine aktivnim sudjelovanjem u štrajku u srednjoškolskoj menzi, koja se tada nalazila u Medulićevoj ulici, preko puta Preparandije. Tom prilikom bili smo zapaženi od već organiziranih skojevaca, posebno Rade Vlkova i Vicka Raspora. Godine 1934. bili smo primljeni u SKOJ.

Kao skojevac Komadina je bio vrlo aktivan. Proučavao je marksističku literaturu, propagandno djelovao u svojoj okolini, sudjelovao u čestim radničkim demonstracijama i akcijama dijeljenja ilegalnih letaka, u skupljanju pomoći itd.

Nakon položene mature 1936. godine zajedno smo se upisali na Poljoprivredni fakultet u Zagrebu. U ljevičarskom studentskom pokretu Komadina je razvio svestranu i vrlo razvijenu aktivnost. Sudjelovao je u borbi za ljevičarsku prevlast u upravnim odborima studentskih udruženja na Agronomiji i drugim fakultetima, koja se vrlo često završavala i fizičkim obračuna-

vanjima s frankovcima. Također je hrabro učestvovao u demonstracijama, dijeljenju letaka i sličnim akcijama. Bio je vrlo aktivan i u radu studentskog udruženja »Svjetlost« i kasnije KUSP-a («Kulturno udruženja studenata pacifista»).

Bio je veoma aktivan i u radničkom planiarskom društvu »Prijatelj prirode«. Tu je ostvarivao uski kontakt s radničkom omladinom i redovito prisustvovao planinarskim izletima, koje je to društvo organiziralo svake nedjelje.

U to se vrijeme upoznao i sa svojom djevojkom, studenticom Filozofije, Emom Cekurić (kasnije, mislim 1943. godine, članom Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu), s kojom je poginuo u logoru Jasenovac.

Neko vrijeme Komadina je bio i odgovorni urednik lista »Novi Student«, glasila ljevičarske studentske omladine, pa je aktivno radio i u njegovoj redakciji.

Poslije okupacije Komadina nije mogao nastaviti studij, jer je bio kompromitiran, ali je bio uključen u skojevski aktiv na Poljoprivrednom fakultetu. U to je vrijeme čitav život posvetio oslobodilačkoj borbi naših naroda.

Nakon mog povratka s liječenja na Brestovcu u lipnju 1941. uključen je u skojevsku grupu, u kojoj su uz mene bili i drugovi Mika Ljubišić, član KPH i Vojo Žegarac, predratni skojevac, naše kolege studenti Agronomije.

Naša grupa predstavljala je skojevsko rukovodstvo na Poljoprivrednom fakultetu, a razvila je i znatnu aktivnost i na područjima izvan Fakulteta. Osim organizacionog rada na Fakultetu, prikupljali smo oružje, municiju, lijekove i hranu za prve partizanske odrede, sudjelovali u manjim diverzantskim akcijama, u pisanju parola po gradu, rasturanju letaka i ilegalne štampe, u pronalaženju stanova za ilegalce i slanju pojedinih drugova u partizane, itd. U ispunjavanju tih skojevskih zadataka Bartol se odlikovao posebnom inicijativnošću, hrabrošću i hladnokrvnošću. Naša »viša veza« (prema Mjesnom komitetu SKOJ-a u Zagrebu) bio je Vicko Raspor, a kasnije Josip Kulušić-Dugi, koji je, kao što je poznato, kasnije ubijen u sukobu s ustaškom policijom.

U ožujku 1942. dobila je naša grupa zadatak da od druga Ivana Zajška preuzme šapirograf i da organizira »tehniku«. (Kasnije smo saznali da je to bila tehnika Mjesnog komiteta SKOJ-a.) Na tom šapirografu štampali smo u mom ilegalnom stanu u Mandrovićevoj ulici pojedine brojeve »Mladog komunista«, »Vjesnika«, te drugih materijala i letaka. Koliko se sjećam »tiraž« tih pojedinih materijala iznosio je više tisuća primjeraka. Osim toga izrađivali smo fotografskim putem žigove raznih ustaških nadležstava, tako da smo, uz prikupljanje raznih objava i legitimacija, izrađivali i ilegalne dokumente za naše drugove.

U tom relativno kompliciranom poslu, jer je trebalo donositi velike količine papira i boje te odnositi i predavati određenim vezama umnožene materijale, što je iziskivalo mnogo sastanaka i kretanja po gradu s kompromitirajućim materijalom, Komadina je bio izvanredno umješšan i hrabar.

Početkom 1943. godine primljeni smo Komadina, Žegarac i ja za kandidate za članove Komunističke Partije, a u veljači iste godine primljeni smo u Partiju.

Kao mladi član Partije Komadina je znatno proširio polje svoje aktivnosti. Ona je sada bila usmjerena na omasovljenje i organizaciono učvršćiva-

nje Oslobođilačkog pokreta u Zagrebu. Određen je za člana Trećeg rajonskog narodnooslobodilačkog Odbora (Maksimir) i ovdje je dalje razvijao svoju svestranu revolucionarnu aktivnost. Radilo se o širokom okupljanju simpatizera NOP-a, njihovom aktiviranju u Narodnooslobodilačke odbore i preko toga o širokom pomaganju NOB-e. Skupljalo se oružje, municija, obavještajni podaci, lijekovi, hrana, novčani prilozi i sve se to kurirskim vezama slalo na oslobođeni i poluoslobođeni teritorij. Uz to se razvijao i veoma široki političko-propagandni rad.

Detalja o radu Ivana Komadine iz tog razdoblja, imena njegovih veza i suradnika, kao i konkretnih opisa njegovih akcija u to vrijeme, više se ne sjećam, ili mi, zbog konspirativnih uvjeta rada, u ono vrijeme nisu bili ni poznati.

Poslije mog hapšenja u lipnju 1943. uspio sam iz vojnog zatvora u Novoj Vesi još izvjesno vrijeme održavati s Bartolom vezu putem ubacivanja ceduljica u hranu.

Okolnosti njegova hapšenja nisu mi poznate. Isto tako, na žalost, ne znam kako je poginuo u Jasenovcu. Iz pričanja sam samo čuo da je trebao biti zamijenjen za zarobljene neprijateljske oficire ili vojnike, ali da je neposredno prije toga teško obolio, što je spriječilo njegovu zamjenu.

Završavajući ova kratka i nepotpuna sjećanja na mog dragog Bartola, moram istaći da je on predstavljao idealnog mladog komunistu, revolucionara i borca, i da bi njegov lik trebalo sačuvati u trajnoj uspomeni, kako bi predstavljao jedan od uzora mladim pokoljenjima.

Zdenko Cvrle

MARKO KOMAR

U ulici Kate Dumbović (prije rata Samoborska ulica) podignut je u parku spomenik palim borcima s tog područja. Na crnom granitu uklesano je 49 imena boraca koji su dali živote u borbi protiv fašističkog okupatora i kvilinga. Među njima je i ime neustrašivog skojevca Marka Komara.

Marko Komar rođen je u prosincu 1922. godine u Gospiću. Otac mu je bio Riječanin, a majka Ličanka. Kao četvorogodišnjak doselio je s roditeljima u Zagreb. Završio je osnovnu školu u Krajiškoj, a građansku (četvorogodišnju) u Koturaškoj ulici. Zatim se upisao u Željezničku obrtnu školu koja je imala specifičan nastavni program za željeznicu. Ta škola dala je kako mnogobrojne radničke kadrove, tako i kadrove za srednja i niža rukovodno-tehnička mjesta u proizvodnji. Njezin stručni i opći rang bio je cijenjen. Iz te škole potekao je velik broj progresivnih i aktivnih učesnika revolucionarnog radničkog pokreta, boraca i rukovodilaca NOB.

MLADENAČKA ERUPTIVNA ENERGIJA

Kad je stupio u školu, Marko se među svojim vršnjacima isticao vanjštinom. Bio je naočit mladić, snažne fizičke konstitucije. Pokazivao je izuzetnu hrabrost. Mladenačka eruptivna energija i izrazit smisao za pravičnost često su ga dovodili u sukob s ostalim kolegama. Površan promatrač njegova ponašanja mogao je dobiti dojam da je on nekakav razbijač. Čak je i njegove roditelje to zabrinjavalo. Međutim, njegovi drugovi su znali da je Marko samo izuzetno emotivan, ali veoma pošten i pravdoljubiv.

Marko je rastao u zdravoj sredini. U Željezničkoj školi i Željezničkoj radionici djelovali su komunisti koji su u progresivnom duhu odgajali mlade. U onom dijelu Zagreba gdje je stanovao i najviše boravio živjelo je uglavnom radničko stanovništvo privreženo revolucionarnom radničkom pokretu i zadojeno demokratskim načelima. To su bili antifašisti, nepokolebljivi borci za radnička prava. Tu se čitala radnička štampa. Pripadnici Stranke radnog naroda na tom su terenu slobodno održavali sastanke (Samoborska, Daničićeva i Tratinska ulica).

Komarovi su bili poznata komunistička obitelj. Otac je u Gospiću već 1919. godine bio član KP do Obznane. Markov brat Slavko (rođen 1918. g.) i sestra Ivanka-Maja Jankes rano su se opredijelili za revolucionarni pokret.

Ivanka je bila član SKOJ-a od 1935, a KP od 1939, a Slavko skojevac od 1937. a član KP od 1940. godine. Završivši gimnaziju Slavko je postao student veterine, a Ivanka student agronomije.

Kuća Komarovih (Samoborska ulica 1) bila je stjecište ljevičara, komunista i proletera. U stanu je bilo dosta knjiga općeg, političkog i marksističkog sadržaja. Diskutiralo se o mnogim političkim temama. Sve je to proširivalo Markov politički horizont, iako u početku nije pokazivao volju za čitanjem.

MLAD SKOJEVAC ČUVA SVOG BRATA

Zatim se, u sedamnaestoj godini, naglo promijenio. Postao je discipliniran, ozbiljan, nametao je razgovor o političkim temama, družio se s ozbiljnim omladincima. Osjetilo se da ga je zahvatila skojevska organizacija. Poznata mu je svrha letaka, demonstracija i ostalih oblika djelovanja Partije. Njegov brat Slavko i sestra Ivanka, pridržavajući se principa ilegalnoga rada, ne ispituju ga što i gdje radi, ali im je jasno da je uključen u redove SKOJ-a i da se mogu pouzdati u njega. Ispoljavao je vrijednost mladog revolucionara punog entuzijazma. O tom svjedoči i ovaj primjer: u toku 1940. i 1941. godine češće se događalo da su klerofašisti fizički napadali ljevičare ako bi se netko od njih sâm kretao ulicama. Budući da je Markov brat Slavko kao komunist intenzivno djelovao, to bi ga Marko više puta neopazice slijedio da bi ga obranio ako ga napadnu frankovci. Slavko je tek nakon nekoliko mjeseci slučajno otkrio da ga Marko čuva.

Marko je 1941. godine djelovao u skojevskoj organizaciji na željeznici.

Nakon oružanog napada (4. kolovoza 1941) dvanaestorice omladinaca na odred sveučilišne ustaške vojnice pred studentskim domom u Runjaninovoj ulici (napadačku grupu sačinjavali su omladinci studenti i radnici, a vođa grupe bio je Slavko Komar) bila je uhapšena cijela obitelj Komar. Policija je Marka držala u zatvoru mjesec dana.

NIKOGA NIJE ODAO

Nakon izlaska iz zatvora Marko je bio prebačen iz željezničke organizacije na rad u gradu skojevsku organizaciju, u kvartovsko rukovodstvo u centru grada, a bio je i u jednoj udarnoj grupi. Svaka akcija je za njega značila izvršenje zadataka bez pogovora. Zbog toga je služio za primjer.

Ali, 9. prosinca 1941. godine Marko je s još nekoliko drugova bio uhapšen. Policajci su ga strahovito mučili, ali bez uspjeha. Nikoga od svojih drugova nije prokazao.

UNS-ovci su uspjeli saznati da Marko u stanu ima sakriveno oružje i gdje je ono pohranjeno. Batinama su ga prisiljavali da to prizna, ali je on ostao nijem. Tada su ga razbješnjeli agenti odveli u stan i u podrumu ispod drvenog poda izvadili dva pištolja i tri ručne bombe. Psovali su ga i prijetili mu. U njegovim smjelim očima plamtio je žar borca uprkos teškom fizič-

kom stanju. Mučili su ga ponovno ali on ništa nije kazao, nikoga odao. Njegovu moralnu snagu nisu mogli slomiti.

Strijeljan je u Dotrščini 27. prosinca 1941. godine s više drugova članova SKOJ-a i KPJ. Njegovo nepokolebljivo, hrabro i prkosno držanje na stratištu ulijevalo je nespokojstvo i strah njegovim egzekutorima. S njim su strijeljani Milan Hitrec, Ivan Kerep, Marijan Kumpar, Franjo Bocek, Zvonimir Nad, Stjepan Savić i drugi.

Ana Kulušić

UBILI SU MI BRATA

LIK ČLANA MK I PK SKOJ-a JOSIPA KULUSICA¹

Bit će da su sva proljeća i ljeta jednaka, a to samo ja osjećam neka od njih jače i pamtim ih dulje.

Kad si Ti pao, bilo je vruće, zrelo ljeto, početak septembra. Ipak, u proljeće, ili čim počne ljeto, meni se čini, da si negdje oko mene, da ćeš svakog časa doći. Vidiš, kolike su godine prošle, a ja ne mogu da se do kraja svijesti, do kraja srca uvjerim u to da se ne mažeš vratiti, da si odavno mrtav. Osjećaj, koji se ne može uništiti...

Ovogodišnje je ljeto slično onome u kojem smo se svi u kući, ne samo mama — posve ludo nadali da ćeš odnekud doći... Bilo je proljeće, počeo je maj i grad je duboko odahnuo: prozori su se rastvorili i niz njih sjurile se trobojnice. Bili smo po čitav dan na ulicama, gledali kolone vojnika kako ulaze u grad. Mnogi su se vraćali kućama, a ja sam svakom mladom plavom čovjeku opaljenih obraza zagledala u lice. Tako sam htjela da jedan od njih budeš Ti. Znala sam: na groblju je Tvoj grob, u njemu je sahranjeno Tvoje tijelo. Ipak ja sam to samo razumjela, ali u meni se nešto bunilo i nije htjelo da uistinu bude tako. Prošle su tri ratne i još pet godina, ali ni danas mi ta strašna misao nije nimalo bliža, ni danas nije više moja...

Mama nije dugo vremena znala čitavu istinu o Tebi. Rekli su joj da je Tvoj (ustvari izmišljeni) drug ranjen, a ti da si pobjegao. Vjerovala je, jer je htjela da bude tako — tako su joj rekli, da imaju mira, dok ne završe svoj »posao« u našoj kući.

Teško je o tome misliti, toga se sjećati. Odjeknula su tri brza revolveraska hica, a meni su se činili jačim od topovskih. Kažu da je čitavom kućom odjeknulo kad si pao pred vratima. Ja to nisam čula, u ušima mi je šumjelo i vikala sam još uvijek: »Bježi, bježi! To je bilo posljednje što si mogao čuti. Lijevi mi je obraz gorio od šamara, ali zar je moglo boljeti nešto, dok su Tebe ubijali! Krv mi je jurnula u obraze. Zatvorili su odškrinuta vrata. Nas su potjerali u naše dvije sobe. Tako su Te ubili, iz našeg stana, pred našim vratima. J'Jekoliko koraka dalje bila sam ja i svi mi, a nitko nije mogao ništa za Tebe učiniti.

¹ Josip Kulušić bio je student Filozofskog fakulteta Zagrebačkog sveučilišta. Roden je u Selcima na otoku Braču 23. IX 1921. Poginuo je pred svojim stanom u Zagrebu 3. IX 1942. Bio je član Mjesnog komiteta i Pokrajinskog komiteta SKOJ-a Hrvatske.

Što misliš, koliko udaraca može imati obično ljudsko srce u minuti, kako glasni i jaki mogu biti? Što se može reći o srcu, koje kucanjem zaglušuje govor i guši dah? Još nisam znala da su Te zaista ubili. Toga čitavog dana, od časa kad su Te došli tražiti, vjerovala sam da ćeš im umaći, da ćeš vidjeti moj znak na prozoru. Kad nisi došao kao obično na ručak, likovala sam u sebi, mislila sam, pobjegao si. Zato sam bila najprije sabrana, najvažnije je bilo da si Ti pobjegao, nas mogu odvesti i u logor, uvijek sam vjerovala da ćemo se izvući.

Sjedili smo u sobi. Malu su Ljubicu privezali »liscama« za stolicu i dokazivali da je uzalud obojila kosu, da je svejedno poznaju. Bila je sitna, mala, ali nije plakala, iako je došla k nama s torbom punom letaka, zbog kojih se išlo u logor. Jedan od njih donio je Tvoju lisnicu, sat, naliv pero i jedan revolver, za koji su kazali da je Tvoj.

Tata je gledao čudnim, tuđim, raširenim očima u te predmete. Gledao je pažljivo i u tom pogledu jasno se vidjelo kako se ruši ono što je čitava dva decenija bio njegov san: trebalo je da doskora svršiš fakultet, i on je vjerovao da ćeš ipak lakše živjeti nego on. Uvijek mi se činilo da Te ne razumije, ali u tom času osjetio je svu tragičnu veličinu nestajanja života, koji mu je bio miliji od vlastitog.

Ušao je čovjek od sudske medicine i zapitao običnim glasom:

— Kako se zvao pokojni?

Netko je odgovorio, možda mala Ljubica iz pletenog naslonjača u uglu. Meni se samo na časak navukao mrak na oči. Sjela sam i ponovo ustala. Što ja znam o suzama: tata je plakao, prvi put u životu sam vidjela da plače. Ja sam mu samo promucala: ostali smo još mi. I mala Ljubica je plakala. Meni su samo drhtale ruke i neka zavjesa mi se ponovno navukla na oči, a mama je u susjednoj sobi bila uvjerenjena da si pobjegao. Još ne znam: tko će joj reći?

Na prvom katu u našoj kući stanovao je jedan »idealni« ustaša. Govorilo se da se te večeri raspitivao o Tvom »slučaju« (jer si Ti za njih bio »slučaj«) u UNS-u — kao da još nije znao za običaj svoje braće da ubijaju ljude prije negoli se uvjere, da su to oni koje traže. Bojali su se — pravi policajci, čitava grupa njih — bojala se velikih dječaka, koji su rušili njihovu državu. Ubili su i krivo, po sličnosti, a i ovako užasno točno, kao što su ubili Tebe.

Naši su »starci« živjeli tada već dvadeset i pet godina zajedno, s isto toliko starim navikama i običajima. Sjećaš li se, kako je mama kroz sve te godine uvijek iznosila vruću juhu, a tata se šetao po kući, dok se ne ohladi juha? Mama se zbog toga ljutila, ali je uvijek bilo tako. Sutradan, iza te strašne večeri, nitko kod nas nije kuhao ni juhe niti što drugo. A paprike, punjene mesom i rižom, mama neće prirediti nikada više, dok je živa, jer ih je pripremala da ih Ti jedeš onoga dana...

Ponekad mi se činilo da gubim vlast nad sobom, nad rasuđivanjem i da mi se javljaju priviđenja. Idem ulicom, a u dnu ulice kao da vidim Tvoj lik, ramena, što se probijaju među prolaznicima, da što prije stignu do mene, da ću gledati tvoj osmijeh i začuti glas: »Evo me, što tuguješ!«

Ili, idem (tko bi me mogao zadržati na jednom mjestu!), a Ti hodaš uz moje rame i započinjemo dugačak razgovor o nama, o svijetu, o svemu. Smijao bi se, kad bi me mogao vidjeti!

Jedna stara žena u susjednoj ulici, koju možda nisi ni znao, umrla je od srčane kapi, kad su joj ispričali o Tebi. Ona Te je poznavala iz parka, kad si mami donosio ključeve. Imala je odrasle sinove, daleko, u Dalmaciji, i sigurno je tada pomislila na njih.

I ljudi u našoj ulici — Ti znaš da ih je bilo koji su se na početku veselili. Govorili su: imat ćemo svoje ime i svoju državu. Ali su se iz dana u dan sve više odricali takvog dana i takve države. To sam jasno vidjela na licima, kad sam izašla na ulicu preko stepenica, na kojima je još bio krvavi trag ogromne cipele. Ustaško stopalo od Tvoje krvi ...

Tvoja Jasna je bila još gotovo djevojčica. Prošla je čitava godina, dok se vratila iz kaznionice. Tada je došla da me traži, da sazna, što je s Tobom. Nada, da si živ, bila je ogromna. Znala je samo moje ime i prošla je sve kuće u ulici, dok je našla naš stan. Kod kuće je bila samo mama i, naravno, našla sam ih kako zajedno plaču. Sada je ona već velika djevojka i, kad se sret-nemo, prepričavamo nekadašnje dane, tako daleke i tako bliske u isti čas.

Vaše su Mirogojske breze izlistale i debla im se bijele jače, izrazitije nego onima u parkovima i pored rijeka. I vrbe su zasadili, ali to je umjetno. One pramovima zelenih grana pokušavaju dotaći zemlju, a ne uspijeva im. Drveće čini da ovaj dio groblja djeluje kao zeleni vrt.

Pokušavam to razumjeti: oni koji su umrli poredani su u vrtu i ovdje je sačuvana uspomena na njih. Rijetko dolazim ovamo gore, i to obično u sumrak, kad više nikoga nema. Popodneva su bučna i žene vječno plaču, pogotovo nedjeljom. Donesen Ti cvijeća i šuteći postojim kod Tebe. Nekada zamislljam, kako bi bilo da si živ. Poželim da se spustiš sa mnom u grad, pa da pođemo zajedno nekud, rukom za ruku, kao nekad, kad smo bili maleni. Ja bih Ti pokazala sve — ljude i ulice, stare i nove. I vidio bi, kako ljudi vole život, i oni koji se nisu za njega tukli.

Moja, naša zemlja je i Tvoja. Naučila sam da više ne plaćem za Tobom, nego da Te »vodim« sobom, kud god idem, da otvaram oči za Tebe i za sebe po gradovima, planinama, niz rijeke, svuda.

Smrt ne razumijem. Ponekad neću da je razumijem. Zamjenjujem je daljinom. Smrt je strašna i teška. Smrt se ne zaboravlja, čovjek se ne zaboravlja, Brat se ne može zaboraviti.

A ni oni koji su ga ubili.

Prvi put objavljeno u »Ilustriranom vjesniku« br. 257—8, od 29. VII 1950.

RAJKA

Brigada je bila na odmoru u Gornjim Borcima. Mutno, travanjsko nebo visjelo je nad selom i prijetilo skorim mlazovima kiše. Blato je mljaskalo pod nogama volova koji su, upregnuti u kola, teško vukli hranu za vojsku.

Još ujutro smo čuli da dolazi oveća grupa drugova iz Zagreba. U brigadi nas je bilo dosta Zagrepčana te smo nestrpljivo čekali kada će stići. Svaki smo čas izlazili iz kuća i trčali na blatan seoski put. Dugo smo ih čekali, ili se tek nama činilo dugo, dok ih napokon nismo ugledali kako se pojavljuju na zavijutku ceste.

Medu njima bila je i Rajka. Preko ljetnog kaputa nehajno je prebacila torbicu od nepremočiva platna, u kojoj je donijela nešto najpotrebnije robe.

Poznavala sam Rajku iz Zagreba.

Rajka Lončar bila je mlada djevojka, kćerka sveučilišnog profesora Lončara. Rodila se u Zagrebu 17. I 1927. g. Znači, tek je navršila 16 godina kada je mjeseca travnja 1943. pošla u partizane. Rajka je svijetao lik omladinke koja se bori za slobodu svoga naroda. Kao najbolja i najaktivnija učenica Treće ženske gimnazije, postaje rukovodilac omladine svoje škole. Svoju dužnost obavljala je s mnogo ljubavi, odgovornosti i znanja. Ali, došao je i travanj 1943. g. Neki od ustaški nastrojenih profesora zamijetili su Rajkino antifašističko držanje. Ostati u školi — značilo je završiti u nekom logoru. Rajka odlazi u partizane ...

Sjećam se kao danas. Bio je 1. maj 1943. g. Pala je noć nakon vedro provedenog dana, nakon prekrasne proslave Prvog maja na livadi iznad Gornjih Borka. Veliki krijesovi, koje zapališe borci, plamtjeli su nekako pobjednički u toj prvomajskoj noći. U takvom raspoloženju prišla mi je Rajka. Bila je nekako tužna. Uskoro sam doznala uzrok njenom nezadovoljstvu.

— Ja bih u četuu. Hoću da se borim s puškom u ruci, zato sam i došla. Ne mogu sjediti u Agitpropu i gledati kako drugovi ginu! — provalilo je najjednom iz nje.

— Ne možeš u četuu, Rajka. Gdje da se nađe netko tko može tebe zamijeniti u tom raduu? — pitala sam je znajući kako Rajka ozbiljno shvaća svoj posao.

— Znam ja to. Znam da sam potrebna ovdje, ali mene sve nešto vuče među drugove u četuu, bila bih i tamo potrebna. Kako bih ja njima znala pričati o našoj borbi, o njenim ciljevima, o našim uspjesima... — tiho je

govorila dok joj je svjetlo koje je do nas dopiralo sa krijesova lagano milovao lice.

Rajka je ostala u Agitpropu, ali nikada nije u pokretu, na odmoru, ili bilo gdje, propustila priliku da se ne pomiješa s borcima, da im ne priča što je toga dana bilo nova na Istočnom frontu, kakvo je napredovanje naše vojske. I borci su je iskreno voljeli. Rajka je bila zadovoljna, ali u njoj je ostala sakrivena duboka želja da ode u četu.

I ta joj se želja konačno ispunila. U sastav 17. brigade ušao je i novoformirani njemački bataljon, sastavljen od Nijemaca antifašista. Rajka je dobro poznavala njemački jezik, a usto je bila veoma povjerljiva i odana našoj borbi. U njemačkom bataljonu postala je politički delegat. Bila je to velika radost za nju. Sada će moći ispuniti svoju najveću želju — boriti se s puškom u ruci protiv uljeza i izdajica domovine!

Pripremala se velika borba. Jedna od najvećih borbi za ono doba u Slavoniji. Velika, historijska borba za Čaglin.* Zima je štipala za obraze, promrzle ruke lijepile su se za ledeno gvožđe na pušci, ali borci nisu odstupili od borbe. Rajka je, spremna na juriš, ležala između svojih boraca, na livadi pokrivenoj snijegom. Oko njih su stale padati granate. Rasprskavale su se dižući velike hrpe zemlje. Svojom velikom hrabrošću i mirom ulijevala je smirenje u svačije srce. A onda? Doletjela je i opet jedna granata, i ta se rasprsnula u neposrednoj Rajkinoj blizini. Nekoliko je drugova poginulo, a nekoliko ih je bilo teško ranjeno. Među njima bila je i Rajka. Velik komad rasprsnute granate udario ju je u leđa.

S mukom su se uspinjala kola uz strme putove Pšunja koji je na sve strane raširio gole grane svoga drveća. U jednim kolima ležala je Rajka. Nesnosna bol razdirala joj je mlado tijelo. Široko otvorenih očiju gledala je gola stabla, ali u očima nije bilo žalbe za životom. Lijepo se umire na vršenju dužnosti prema napačenoj domovini. Kraj kola koračali su bolničari. Jedan je uhvatio Rajkin pogled i prišao joj:

— Trebaš li što, Rajka? — upitao ju i popravio šarenicu kojom je bila pokrivena.

— Ja ne trebam ništa, samo mi reci kako je mojim borcima? Hoće li ozdraviti? Da nije koji poginuo? — trgnula se i nastojala se pridici. Lice joj je bilo blijedo, ali oči su još bile grozničavo žive. U tom času bila je nalik na dijete.

Bolničar je, duboko potresen, otišao od njenih kola. što tom djetetu daje snagu, u časovima kad joj se približava smrt, misli na druge, na one s kojima je oslobađala svoju zemlju, a ne na sebe samu? Kakva je to snaga u tom, teškom ranom potpuno oslabljenom tijelu?

Kola su napokon stala pred bolnicom. Rajku su smjestili u sobu za najteže ranjenike. Nije joj više bilo spasa. Preostalo je još nekoliko dana, nekoliko sati ili trenutaka, pa da Rajka zauvijek zaklopi svoje oči, koje su tako radosno gledale svijet...

I taj čas je došao. Bez žaljenja, bez jauka i protesta utonula je naša Rajka u vječni san, nekoliko dana nakon navršenih 17 godina.

* 17. brigada napala je Čaglin 22. siječnja 1944. i u teškoj borbi nakratko ga oslobodila. U toj borbi brigada je imala 85 mrtvih i 143 ranjena.

Snivaj mirno, draga Rajka, okružena mirisnim proljetnim cvijećem, na starom Psunju, koji je bio i naše okrilje. Snivaj mirno, iskupila si svoj dug prema domovini i, znaj, ona te nikada neće zaboraviti!

(Iz lista »Srednjoškolac« br. 4).

MARIJANA

PLEMENITI LIK REVOLUCIONARKE MARIJANE LOZAR-NOVOSEL

Marijana Lozar...! Kad god i gdje god sretnem to ime, u meni se javi neki ponos, neko tiho zadovoljstvo i sretan sam što sam u mislima opet s njome. Studirali smo zajedno. Bili smo prijatelji, bili smo dobri prijatelji. Njezin lik javlja mi se najčešće u jednoj te istoj slici: pješačimo na Sljeme, zaostao sam na uzbrdici, a ona ispred mene, vitka, stasita, kreće se kao gazela, na leđima joj naprtnjača, gazi, gazi... Odjednom se okrene, zabaci kosu, uzdigne crne obrve, nasmiješi se, zacakle joj se zubi i glasom pomalo upitnim, pomalo prijekornim, toplim, sestrijskim, izusti: — Hong...?! — To je bio moj nadimak prije rata. Požurio sam da je stignem, da budem pored nje.

Ma gdje bila: u krugu prijatelja na »Zdencu života«, u biblioteci, na sastanku, u ilegalnoj akciji, u demonstracijama, na faiksu... iz nje je zračila »edrina i neka izuzetna plemenitost, njoj svojstvena. Na neki čudan način u ijoj se sjedinila ljepota, dražest i privlačnost mlade žene, neiscrpiva radna energija, dostojanstvo, razboritost, poštenje ... sve!

Kako lijepa, kako izuzetna žena bijaše Marijana Lozar!

Bila je suviše humana, previše je sanjerala o ljudskom shvaćanju socijalizma da bi se tako lako pomirila sa Staljinovim čitkama, s monstroznom procesima, sa strijeljanjima i ubojstvima tisuća i tisuća poštenih komunista.

Bila je suviše emotivna, suviše je jasno lučila dobro od zla da bi tako olako shvatila i opravdala sporazum Staljina i Hitlera. Sve je to, u ono vrijeme, moralo Marijani Lozar donijeti mnoge teškoće i nesporazume s Partijom ... i ne samo njom. Bila je sve zabrinutija, sve se manje smiješila, ali je, usprkos isključenju iz Partije, neprestano bila uz Partiju, spremna na sve. Ni brak, ni dijete koje je rodila, ni u čemu nisu izmijenili njezin stav.

Pogine li netko od slučajnog metka kao konjovodac u pratećoj četi ili u jurišu na neprijateljsko utvrđenje, isto je. Za pobjedu Revolucije svatko je od njih položio život, dao je najviše i najvrednije što je imao. Pa ipak...

Dugo poslije rata tragao sam za Marijanom. Prvo sam doznao da se nije vratila, ali gdje je nestala, kada, kako...? Konačno doznah: Sutjeska! Vodila je brigu o ranjenicima i s njima ostala zauvijek.

Ako je sudbina prema Marijani Lozar bila nemilosrdna ne dopustivši joj da dočeka Slobodu i ostvarenje svojih snova, ta ista sudbina bila je pre-

ma njoj pravedna i plemenita. Utkala je njezin život u najljepše stranice naše Revolucije — u legendu Sutjeske!

KRATKA BIOGRAFIJA

Marijana Lozar-Novosel rođena je 10. I 1912. u Zagrebu. Ovdje je završila i učiteljsku školu. Ne može dobiti odmah mjesto pa upisuje studij pedagogije i filozofije na Zagrebačkom sveučilištu, koji će završiti 1940. godine. Za sve vrijeme studija djeluje kao istaknuta aktivistkinja u političkoj borbi koju SKOJ i Partija vode među zagrebačkom omladinom. Godine 1933. postaje član SKOJ-a, a 1936. član KPJ. Aktivno i organizirano djeluje u udruženju mladih nezaposlenih učitelja (»Četvrti odsjek« zagrebačkog učiteljskog društva), u učiteljskoj zadruzi »Ivan Filipović« i »Omladinskoj slozi«, u radničkom kulturnom društvu »Prijatelj prirode«, u studentskim naprednim društvima »Svjetlost« i »KUSP« i drugim stručnim i kulturnim studentskim organizacijama. Izuzetno borbena i disciplinirana, hrabra u sukobima s policijom i fašistički nastrojenim studentima, lično poštena i odgovorna prema zadacima, izabrana je 1937. godine za predsjednika studentskog društva »Svjetlost«. Istodobno surađuje u lijevoj omladinskoj štampi i član je redakcija »Novog studenta« i »Poleta«.

Godine 1939. udaje se za Ozrena Novosela i 1941. godine rađa kćerku Ozrenku. Nakon okupacije zemlje živi s mužem i djetetom ilegalno u okolici Zagreba. Ozren biva hapšen u jesen 1941. i odveden u ustaški logor Jasenovac gdje je ubijen potkraj 1942. I Marijana je uhapšena, ljeti 1942, ali je u jesen iste godine zamijenjena za zarobljene Nijemce na zahtjev Vrhovnog štaba. Do Četvrte neprijateljske ofenzive radi kao politički radnik na Kordunu, a zatim se pridružuje Centralnoj bolnici kao ekonom i intendant, prelazi s bolnicom Unu, Neretvu i Sutješku da bi, konačno, zajedno s najtežim ranjenicima, nestala negdje u kanjonu Pive 1943. godine.

Mojmir Martin

VINKO MEGLA I NJEGOV PRVI USTAŠA

Uska traka visi niz prozor. Nju stavlja sestra. Znak da je »zrak čist«. Znači, još me nisu tražili. Sestra me dočeka:

— Bio je ovdje Viktor — obavještava me. — Rekla sam mu da ćeš, vjerovatno, uskoro doći na ručak. Čekao te neko vrijeme, a onda odjurio. Rekao je da će se vratiti.

— Pa, jasno. Gdje bi Vinko ovdje sjedio i mirno me čekao — kažem. — To njemu ne sličići.

Viktor Megla bio je žustar, čvrst, plavokos mladić oko osamnaest godina. Bio je ljepuškast, gotovo dječjeg lica, ali kad bi se naljutio, obrve bi mu se spojile u oštru odlučnu crtu na širokom čelu i onda s njime nije bilo šale. Prihvaćao me, u neku ruku, kao starijeg brata.

Naše poznanstvo datira od vremena kad sam u MK SKOJ-a bio zadužen za sektor šegrtskih škola. Megla se tada isticao među omladincima šegrtske škole na Kaptolu. Bio je rodom iz Ormoža kod Ptuja, u Sloveniji. Stanovao je u šegrtskom domu na Kaptolu i učio krojački zanat u Zagrebu.

Pod utjecajem našeg rada i akcija koje smo vodili (za održavanje školske nastave u okviru radnog vremena, protiv nedjeljnih vježbi i dr.), Megla se udomaćio u sindikatima, vrlo mnogo čitao i ubrzo postao jedan od vrlo zapazanih omladinaca. Ušao je u Mjesni međustrukovni omladinski odbor URSS-a i, na moj prijedlog, preuzeo od mene sektor šegrtskih škola kad sam ja bio prebačen na rad s organizacijom srednjih škola.

Taj bistri i energični momak svojim se predanim i uspješnim radom već za dvije godine našao u MK SKOJ-a i u Partiji. Sjećam se dobro jednog dana kada je nakon političkog »letećeg« mitinga pred školom na Kaptolu (a takve smo mitinge u to vrijeme češće održavali) intervenirala policija, pa je došlo do gužve. Megla se nakon toga pojavio u sindikatu s dobro vidljivim otiskom masne sablje na leđima svog balonera (srećom, dobio je udarac ploštice). Vinkovu popularnost možda najbolje ilustrira činjenica da je kompletna kaptolska škola danima štrajkala sve dok đaci nisu postigli da uprava škole poništi odluku o isključenju Megle iz škole zbog njegove političke djelatnosti. Eto, takav je, u kratkim crtama, bio Vinko Megla.

U tom razmišljanju prekine me mama koja je nešto još poslovala oko štednjaka.

— Hoćeš li jesti?

— Pričekat ću još malo Vinka, vjerojatno nije ni on ručao.

Uskoro se pojavio. Pošto je pozdravio, ponuđen, sjeo je bez prenemaganja za stol i prihvatio se jela. Mama se vrzmala po kuhinji i zabrinuto nas pogledavala. Znala je čime se bavimo, ali tu se ništa nije moglo promijeniti. Jedino bi nam tu i tamo dobacila: »Čuvajte se, momci, pa vidite šta sve ove zvjeri rade.« Odgovarali smo da se čuvamo, šta bismo i drugo mogli reći. Slaba joj je to bila utjeha.

Krenuli smo u sobu da možemo slobodno razgovarati.

— Hajde, pričaj! Šta te muči? — upitao sam ga. Znao sam da mora biti nešto posebno kad me traži. I Megla počne svoju priču:

— Sa mnom je prije par godina u šegrtskom domu na Kaptolu bio i neki Petrović. Jučer ti ja njega sretnem na Krešimirovom trgu u — ustaškoj uniformi! Nisam ga mogao izbjeći jer ga nisam odmah prepoznao. A on meni: »O bog, Megla!« Ja se iznenadim i već mislim odnio vrag šalu, taj vjerojatno nešto zna o meni. Ali, on se samo smješka i stišće mi ruku. Vidim, nisam mu »sumnjiv«, a one naše gužve u domu zbog hrane — valjda ih je smatrao našim manguparijama u kojima je čak i sam sudjelovao. Kaže mi: »Hajde da malo sjednemo.« Sjednemo ti mi na klupu na Krešimirovom, i znaš čime se taj gad hvali!? Kaže da je bio u Bosni s nekom ustaškom bojnom i da su tamo klali i pljačkali Srbe. Zamisli, taj ubojica to priča s oduševljenjem i zove me da im se i ja pridružim! Došlo mi je da ga ubijem na licu mjesta...

— Taman posla — upadnem Vinku u riječ — nasred trga!

— Suspregao sam se — nastavi Megla — pa mu velim da bih morao malo razmisliti. »Hajde, razmisli, ja ću biti još nekoliko dana u Zagrebu«, reče mi. Dao mi je i adresu. Stanuje na Kanalu. Mogu ga tamo naći svakog jutra ako ne dođem prekasno.

— I? — upitam.

— Eto, došao sam da ti to ispričam jer — moram ga udesiti.

— Pa, udesi ga, — složim se — samo kako? Ne možeš usred dana tamo pucati. Bilo bi strke. Moraš naći nešto pametnije.

— Ma, jasno — složim se Vinko. — Smislio sam već nešto. Nabavio sam željeznu šipku, stane u rukav. Doći ću ranije i zateći ga u krevetu. Zviznut ću ga šipkom, pokupiti uniformu i pištolj i otići. Šta misliš o tome?

Vidim, momak je to već odlučio. Poznam ga dobro. On će to i učiniti. Trebalo bi da uspije. On bi to učinio da se ja i ne složim s time, ali bi ipak rado čuo da se i ja slažem.

— Što da ne, — kažem — čovječanstvo neće zaplakati za tim gadom.

Megla me pogleda očito zadovoljan što ga podržavam u njegovu naumu.

Treba imati na umu da se naš razgovor vodio početkom lipnja 1941. Već od početka okupacije skupljali smo oružje, ali još nije bila donijeta odluka da se prijeđe na takve akcije, iako je svakom od nas bilo jasno da nema razloga da s tim ne počnemo. Teror, deportacije, pokolji i drugi zločini Nijemaca i ustaša zaprepastili su i »obične« građane. Došao je čas otrežnjavanja i za one malobrojne koji su u početku nasjeli propagandi o stvaranju nekakve »nezavisne države« i »spasu« Hrvata od hegemonije velikosrpske buržoazije i monarhije.

Složio sam se s Meglom jer je bilo vrijeme da počnemo vraćati udarce. Pa neka početak bude i tako skroman. Pogotovo, koliko je meni poznato, jer

je to bio prvi ustaša koji je u Zagrebu trebao da izgubi svoju zločinačku glavu.

Ako se na to gleda s te strane, onda i podvig na koji se spremao Megla nije bio mala stvar. Bio je to velik odgovor donedavna malog, izrabljivanog šegrta Vinka Megle brutalnoj sili pred kojom su se tresle gaće mnogim »velikim« ljudima širom Evrope. Ja bar tako gledam stvari.

Popričali smo još malo o svemu.

— Čekat ću te sutra ujutro ovdje da čujem kako je protekla stvar, — kažem i Megli — dođi mi svakako ispričati.

Pozdravili smo se s mojima i zajedno krenuli u Ilicu na tramvaj. Vozi-mo se tako tramvajem, a Zagreb pun Nijemaca. Pošto su pokorili gotovo cijelu Evropu, mogli su sebi dopustiti luksuz da se šepure po gradovima. Sve im je do tada išlo glatko. Pjesma »Wir marschiren gegen England« čula se u prolazu. Ovo »gegen England« ponavljalo se u refrenu nekoliko puta.

Njemačkom »Übermenschu« činilo se tada da treba samo još da pre-skoči kanalčić La Manche pa da zagospodari svijetom — čas posla. Kakvog li apsurdna: vozeći se ovako u tramvaju i gledajući svu tu soldatesku ulaštenih čizama kako, opijena pobjedama, maršira našim gradom, nas dvojica ni jed-nog trenutka nismo posumnjali u našu pobjedu. Pa sad neka to shvati tko može.

Vinko je izišao na Malom placu (danas Britanski trg), a ja sam produ-žio do Frankopanske. Kad sam se spremao sići sa zadnje platforme, nisam odolio da u jednom potezu ne skinem plakate priliječljene na stražnjim sta-klima tramvaja. Na plakatima je bio plavom bojom ispisan velik »V«. Spre-majući se da iskočim, bacim još jedan pogled u tramvajska kola i držeći u ruci zgužvane plakate ugledam svoju nastavnicu matematike, profesoriu Skre-blin, kako me promatra zaprepaštenim, razrogačenim očima.

Iskočio sam iz tramvaja dok se još kretao, a otrgnute plakate odbacio sam uz kola. Preda mnom se neočekivano pojavi neki endehaovski mornar. Čovjek me gleda i — smije se. Odmah mi je laknulo. Ugurao sam se u mno-štvo i nestao. Taj slučaj mi se urezao u pamćenje baš zbog tog mornara i moje bivše profesorice. Mornar mi je bio jasan, ali šta je tom prilikom mi-slila profesorica? Što je mislila o svom bivšem đaku, ako me je uopće i pre-poznala. Bila je to inače, dobra žena.

Iako sam to izbjegavao kad god sam mogao, te sam noći prespavao kod kuće. Po običaju, vezao sam navečer konopac na kuhinjskom balkonu kako bih se, dođu li me noću hapsiti, mogao spustiti u dvorište. Bila je to jedina šansa da se bježi s prvog kata na kojem smo stanovali. Sestra je znala za to moje uže spasa, ali smo pazili da ga ne vide naši roditelji kako se ne bi uzne-miravali i više nego treba. Naročito sam pazio da ne otkriju moj pištolj, koji sam noću držao pod jastukom. Mislim da bi to za moju majku bio pravi šok, iako je znala da se bavim ilegalnim radom.

Idućeg sam jutra nestrpljivo čekao Meglu. Vrijeme je prolazilo. Nisam se mogao skrasiti ni na jednom mjestu, ta već je odavna trebao biti ovdje. Napokon, zvonce. Požurio sam da mu otvorim i gotovo sam ga ugurao u sobu zatvarajući za nama vrata. Sjeo je i mirno me gleda. Ipak, osjetio sam da se iza tog prividnog mira i šutnje nešto krije.

— Onda? — pitam pokušavajući da i sam izgledam miran.

— Najprije, daj da se očistim — reče Vinko.

Tek sam tada ugledao neke mrlje na njegovom kratkom kaputu.

— I daj mi neku maramicu, svoju sam bacio — produži on.

Poveo sam ga u kupaonicu. Skinuo je kaput i počeo vlažnom krpom trljati po reverima i prsima. Krpa je poprimala sve više neku ružičastu boju. Vinko riba i ispire pogledavajući me, a onda, konačno, izusti:

— To ti je od onog Petrovića.

To sam, naravno, već i sam zaključio, ali sam htio čuti sve pojedinosti. U to, iznenada, naiđe u kupaonicu moja majka. Gleda nas bez riječi. »Daj to ovamo«, kaže Megli, »ja ću to«. Megla se načas zbunio. Pogleda me, a ja mu diskretno kimnem. Pružio je kaput mojoj majci nespretno se ispričavajući da se negdje zaprašio nekom bojom. Pozvao sam ga natrag u sobu, a majka je ostala čistiti kaput.

— Šta li ona misli? — upita me zabrinuto.

Slegnuo sam ramenima. — Hajde, pričaj, konačno!

— Bilo je sve kako sam zamislio — počne Vinko opisivati događaj. — Zatekao sam ga još u krevetu. Kad sam ušao, taj je koljač mirno odložio novine koje je upravo čitao. »O, bog, stari! Daj primakni stolac. No, si razmislil?« — Sjeo sam na stolac. Gledam po sobi. Uniforma visi na vješalici. Na kapi se sjaji onaj odvrtni »U«. Opasač s pištoljem visi uz uniformu. To ti je prizemnica — objašnjava dalje Vinko. — Znaš već kako izgledaju kuće na Kanalu. Prozor otvoren. Gleda na dvorište. Neka baba vješa rublje i uživa na suncu. Nezgodno. U meni kuha, a ovaj tu još sipa ulje na vatru. Priča uspavljenih očiju o svojim pohodima s »bojnom« po Bosni. Ne mogu ga shvatiti. Izgledao je svojedobno kao normalan momak. Sada s uživanjem kolje i pljačka. Opisuje sve potanko. Paljevine, pokolji, — užas. »Znaš«, veli »ispočetka ti to ne paše, ali posle — ko od šale.« Pogledavam prema dvorištu. Ne vidim više onu ženu ...

Promatram Vinka i vidim kako postepeno pada u vatru. Prividni mir ga napušta. Atmosfera se prenosi i na mene. Napet kao puška, očekujem rasplet priče.

— Nisam više mogao čekati. Izvukao sam šipku iz rukava ... Udario sam ga postrance po glavi. U zadnji čas uspio je udarac ublažiti rukom. Urliknuo je kao zvijer. Bacio se onako okrvavljen prema meni...

Pomalo još drščući od uzbuđenja, Megla kao da iznova proživljava cijelu dramu. I ja s njim.

— Udarao sam, ne znam koliko puta. Skljokao se s kreveta pred moje noge. Na prozoru sjena i — vrisak. Ona baba je čula gužvu i gurnula glavu kroz prozor. Sve je vidjela. Trči po dvorištu i viče, vrišti. Nisam imao kuda zgrabiti pištolj i uniformu. Iskočio sam kroz prozor u dvorište, pa preko plotova. Tek kad sam izmakao, vidim da mi je kaput zakrvavljen. Brisao sam ga u trku maramicom. U jednom jarku namočio sam je vodom. Nisam se usudio takav u tramvaj. Krenuo sam preko Kruga, pa preko polja Bugara i usput čistio kaput. Već prljavu maramicu odbacio sam i preko Trešnjevke uputio se ovamo. Eto, sada znaš sve — već mnogo mirnije završava Megla priču.

Ostao sam neko vrijeme bez riječi, fasciniran događajem i izgledom Megle. Malo-pomalo opet gledam pred sobom onu gotovo dječju facu.

— Dobro je — odahnem. — Glavno da si se izvukao. Moglo je loše ispasti.

— Ali nije! — nasmije se Megla i ja zajedno s njime. Svjesni smo, malo je to za sve one ustaške pokolje, ali — počelo je. Meglin je prvi ustaša ubijen u Zagrebu.

Otišao sam vidjeti što je s kaputom. Mama ga je objesila na balkonu da ga sunce osuši. Ostao sam i sâm iznenađen: ta slabašna, osjetljiva ženica, kojoj bi svaki i najmanje dirljiv momenat lako natjerao suze na oči, sada, ništa ne pitajući, posluje po kuhinji. Šta li je ona iz svega toga zaključila? Vidio sam da je ta njezina krhkost samo privid. Kako često ne poznajemo ni svoje najbliže!

Nalila je bijelu kavu u šalicu i stavila je s kruhom na stol.

— Hajde, zovi ga — kratko se oglasi.

— Vinko, — viknem kroz hodnik — hajde na kavu.

Ušao je u kuhinju još pomalo zbunjen, kao kriv, aliseubrzo zdušno
prihvatio jela, bez kompleksa. E, pa prijatno! Nasmijao sam se iz svega srca
tom apetitu...

Nedugo iza toga Megla je, po zadatku, otišao u Sloveniju. Više ga nisam vidio.

Emil Ivane

POGIBIJA VINKA MEGLE

Vinko je napustio Zagreb. Sjećanja vezana za njegov odlazak bila su ujedno i oproštaj s drugovima iz Zagreba u kojem je, kao član KP, ujedno bio i član MK SKOJ-a. Još kao petnaestogodišnji mladić, došavši iz sela Tomaž iz Slovenije u zanat, 1937. godine, počinje živjeti samostalno, povremeno se navraćajući roditeljima, braći i sestrama kojih je bilo još devet. Na tlu Zagreba — kako je znao reći: »Postao sam čovjek« — upoznao je svu bijedu proletarijata, ali i tešku borbu u koju se i sam uključuje.

U srpnju 1941. godine Megla sudjeluje s grupom mladih komunista u akciji za oslobođenje komunista iz Kerestinca. Poslije te akcije ubrzo je uhapšen. Kad su ga stražari sprovodili u Lepoglavu, Vinko je u vlaku svladao stražara i bacio ga kroz prozor. Izašao je na prvoj stanici i vratio se vlakom u Zagreb.

U kolovozu 1941. godine po direktivi KP odlazi u Ljubljanu gdje nastavlja rad u sjevernoj Sloveniji. Na jednom sastanku Okružnog komiteta Partije iznenadila ih je policija. Megla je tada ranjen ali uspijeva pobjeći. Blizu njegovoga rodnog mjesta htio ga je uhapsiti jedan domaći fašist, ali ga Vinko svlada i pobjegne.

Nedugo iza toga zaustavila ga patrola od sedam policajaca. Bio je spreman na takve susrete. Prvi je počeo pucati i u toj pucnjavao ranio je jednog policajca. Dok su se ostali pribirali, Vinko je uspio pobjeći.

Radio je na okupljanju omladine. Objašnjavao je ciljeve antifašističke borbe ne prezajući da to čini usred dana u selima kojima je prolazio. Fašisti su fêa tražili, hvatali ga, bili mu za petama, ali on bi im uvijek izmakao, sve dok ga grupa Nijemaca 27. siječnja 1942. nije opkolila u kući u kojoj se krio. Seljaci «ela Mala Ves kod Ormoža to dobro pamte. Pozvali su Vinka da se preda. Nije se predao. Nastala je pucnjava, u kojoj je Vinko poginuo. Proglašen je Narodnim herojem.

Dušan Tumpić

POSLJEDNJI SUSRET S LJUBOMIROM

Svojom aktivnošću u revolucionarnom pokretu Zagreba ističe se i veći broj studenata Istrana, od starijih, Otokara Keršovanija, Nikole Stihovića i Josipa Šajine, pa Milutina Ivanušića, Vladimira Vitasovića, Save Zlatića, do najmlađih: Vladimira Bošca, Fumice Fedel, Ljubomira Mrakovčića, Branka Semelića i Davorina Trinajstića. Oni su svojim revolucionarnim djelom ušli u povijest Komunističke partije Jugoslavije i Hrvatske. Te sam drugove poznavao i kao dječak i omladinac. Od starijih drugova sam učio, a s mladima djelovao u naprednom i revolucionarnom omladinskom pokretu Zagreba i, posebno među istarskom omladinom. Posljednji s kojim sam se susreo i u toku narodnooslobodilačke borbe bio je Ljubomir Mrakovčić.

Ljubo Mrakovčić je Istranin, a ne Krčanin, kako neki misle. Naime, on je rođen u Voloskom, ali je još kao dojenče, kada mu je umro otac, s majkom, bratom i sestrom došao majčinih roditeljima u Mošćeničku Dragu. Tu je završio osnovnu školu, a realnu gimnaziju u Krku. Stanovao je u Istarskom internatu, kao i većina srednjoškolaca koja je došla na školovanje iz Istre. Već za vrijeme školovanja u Krku ističe se aktivnošću u revolucionarnom omladinskom pokretu.

U Zagreb je došao 1938. i tu se upisuje na veterinu. Odmah nastavlja političku aktivnost u omladinskom pokretu. Član je Istarskog akademskog kluba. Jedan je od organizatora akcije da upravu tog kluba preuzmu napredniji istarski studenti umjesto studenata koji su bili naklonjeni beogradskom režimu od kojeg su primali, zauzvrat, novčanu pomoć iz posebnog tajnog budžeta.

Kako zbog pasivnosti i oportunitizma nekih studenata u tome nije uspio, Ljubo je s još nekoliko studenata usredotočio svoju aktivnost na omladinsku sekciju društva »Istra« u kojoj je bila veoma aktivna istarska radnička omladina i grupa srednjoškolaca, među kojima je već bilo članova Partije i SKOJ-a. S istarskom radničkom omladinom odlazi nedjeljom na izlete; sudjeluje u pripremanju i izvođenju tada popularnih »usmenih novina«; član je i pjevačke sekcije koju je vodio komunist ing. Zorko Beker. Ljubo je radio i u ilegalnoj štampariji u kojoj su se umnožavali materijali za potrebe Omladinske sekcije i štampao ilegalni list »Naša borba«. Kad se u ožujku 1941 na Trešnjevci za Istrane osniva Mobilizacioni štab za pružanje otpora fašizmu, Ljubo postaje komandant tog štaba.

Uza svu svoju aktivnost Ljubomir Mrakovčić nije zanemario ni svoje studentske obaveze. Bio je primjeren student, a veoma aktivan u naprednom

studentskom pokretu. Sudjeluje u svim studentskim akcijama kojima su rukovodili Partija i SKOJ. Na mnogim studentskim i radničkim demonstracijama u Zagrebu čuo se i njegov glas.

SVE VEĆE I OPASNIJE AKCIJE

Nakon okupacije naše zemlje Ljubo je morao preći u ilegalnost. Ali, njegov nemirni duh, neustrašivost, duboka vjera u Partiju i samopouzdanje tjeraju ga u sve veće, odgovornije, hrabrije i opasnije akcije. Po Zagrebu baca letke; član je udarne grupe; sudjeluje u napadu na ustašku studentsku bojnu kod Botaničkog vrta, pred onim istim studentskim domom u Runjaninovoj ulici gdje su frankovci i klerofašisti 1937. noževima napali i ubili komunistu studenta prava Krstu Ljubičića; član je sveučilišnog odbora Narodne pomoći.

Poslije akcije kod Botaničkog vrta Ljubo, po direktivi CK KPH, odlazi na partijski rad u Istru kamo Partija upućuje i mnoge druge Istrane, zagrebačke komuniste, kako bi pomogli da narod Istre svoju borbu za socijalno i nacionalno oslobođenje poveže s borbom ostalih naroda Jugoslavije.

SEKRETAR LIBURNIJSKOG KOMITETA

S Ljubom je tada krenuo i Branko Laginja, njegov nerazdvojni drug iz srednjoškolskih dana. Nakon kraćeg oporavka od iscrpljenosti, koji je proveo kod svoje rodbine u Puntu, na otoku Krku, Ljubo odlazi u Mošćeničku Dragu, gdje se, krajem listopada, u kući Branka Laginje osniva posebno partijsko rukovodstvo za Liburniju, Ljubo je postavljen za političkog sekretara tog komiteta.

Liburnijski partijski komitet djelovao je na području istočne Istre od Brseča do sela iznad Matulja prema Ilirskoj Bistrici, i to je zapravo prvo partijsko rukovodstvo koje je djelovalo na području Istre, a koje je neprijatelj osjetio. Štampaju se i raspačavaju leci kojima se narod poziva na vršenje sabotaza, na sakupljanje oružja, na neposlušnost fašističkim vlastima, na odlazak u partizane. Duša, srce i mozak, nosilac te partijske aktivnosti, koju su zbog jasne linije KPJ počeli prihvaćati i članovi KP Italije, bio je Ljubo Mrakovčić, a s njime njegov najbliži suradnik Branko Laginja.

Djelovanje liburnijskog komiteta trajalo je nekoliko mjeseci, do početka travnja 1942. kada je provaljeno rukovodstvo. Čitavom partijskom rukovodstvu i nekolicini drugova suđeno je pred Specijalnim sudom u Rimu, gdje su, 28. studenoga 1942. svi osuđeni na višegodišnju robiju. Ljubo Mrakovčić je osuđen na šesnaest godina.

Nakon kapitulacije fašističke Italije u rujnu 1943. Ljubo je s nekoliko drugova uspio pobjeći iz logora u kojem je bio zatočen. Kući je došao bolestan, slab, potpuno iscrpljen. Za njegovo ozdravljenje i oporavak trebalo bi nekoliko mjeseci, ali on ne miruje. Već u siječnju 1944. javlja se na raspolaganje Oblasnom komitetu KPH za Istru. Komitet ga šalje na Kras (Čičarija), gdje je u to vrijeme postojao, u neku ruku, oslobođeni teritorij na kojem su bile smještene veoma značajne vojne i političke ustanove — Ope-

rativni štab za Istru, Vojna pozadinska stanica, Agitprop Oblasnog komiteta KPH za Istru, partizanska bolnica »Ljubica«, mnogo zemunica za smještaj hrane, komanda riječkog područja i dr. Preko Krasa su Istrani dobrovoljci odlazili u jedinice 13. primorsko-goranske divizije, i dalje. Stoga je u rukovodstvu za područje Krasa, morao biti iskusan i prokušani kadar. Ljubo je dobio povjerenje, i za veoma kratko vrijeme, početkom ožujka 1944, postaje političkim sekretarom kotarskog komiteta KPH za Kras.

DIVAN DRUG, SNAŽNA, HUMANA LIČNOST

Kako sam zbog bolesti bio od veljače 1944. na liječenju u Lanišću, gdje je neko vrijeme bio smješten Kotarski komitet KPH za Kras, bio sam često s Ljubom, od dana njegova dolaska na Kras pa do njegove pogibije. Vidali smo se uglavnom tek kasno noću kada bi se on vraćao s partijskih ili drugih sastanaka po kraškim selima: Dane, Račja Vas, Raspor, Vodice, Brest, koja su bila jedna od drugog udaljena po nekoliko kilometara.

Iako stalno zaposlen i u pokretu, Ljubo se rado prisjećao svog rada s drugovima u Zagrebu. A sada je od iscrpljenosti i prijašnjih stradanja bilo dana kada se jedva kretao. Bio je mršav, s velikim podočnjacima, često umoran toliko da je imao osjećaj kako će se srušiti, ali bi se, nekom posebnom snagom, uspravljao i rano ujutro ponovo kretao na teren, na zadatak. Kad je odlazio, uvijek bi mi davao zadatak što treba učiniti do njegova povratka. Ali, vodio je računa i o mome liječenju, o dolasku liječnika radi primanja injekcija, o mojoj prehrani. Bio je divan drug, snažna, humana ličnost.

Odmah nakon ponovnog formiranja, Prva istarska brigada »Vladimir Gortan« stalno i uspješno napada neprijatelja. Ugrožava saobraćajnice: cestu i željezničku prugu Rijeka—Trst kod Matulja, Rukavca, Velikih i Malih Muna, Mučića, Šapjana i dr. Stoga su krajem travnja 1944. Nijemci s jačim motoriziranim snagama započeli veću ofenzivu na području Krasa kako bi potpuno uništili tu brigadu. Bio je to početak treće neprijateljske ofenzive u Istri. Neprijatelj je zaposjeo više sela i blokirao saobraćajnice sve do Opatije i Veprinca. Brigada je pravovremeno izašla iz okruženja i čak je u neposrednoj njegovoj blizini izvršila fingirani napad na mjesto Rupu. Nadirući prema Planiku, Lisini i Učki, Nijemci su korak po korak pretraživali svaki grm, svaku udolinu.

U to vrijeme nalazio sam se u Lanišću. Bilo je kišno, veoma ružno vrijeme kada je kasno u noći s terena stigao Ljubo Mrakovčić. Probudio me i veoma pažljivo mi rekao da se odmah obučem, da uzmem partijske materijale i krenemo iz Lanišća jer postoji opasnost da nas Nijemci opkole u selu. Krenuli smo po nevremenu u duboku noć u pravcu Planika. Došli smo do Vojnopozadinske stanice 01. Tako kasno, u noći, u stanici je bilo veoma živo. Trebalo je tu grupu ljudi izvući iz okruženja i prebaciti do padine Učke iznad Veprinca, u predio šume gdje su bile bajte kotarskog rukovodstva Lovrana.

U takvoj situaciji, kada je područje Čićarije bilo već potpuno opkoljeno jakim njemačkim snagama, Ljubo je pokazao veliku hladnokrvnost, umješnost, snalažljivost i vojno-organizacione sposobnosti. Putovati noću uz jaku kišu i nevrjeme i voditi brigu o ljudima bilo je teško, iscrpljujuće, ali Ljubo, iako slab i bolehljiv, nije to pokazivao. Još kao da ga i sada čujem kako mi

govori: »Možeš li, Dušane, izdrži« — a znao sam da se i sâm jedva kreće. Takav je bio Ljubo.

U bajte kotarskog rukovodstva za Lovran stigli smo kasno u noć 30. travnja. Tu smo doznali da je na Lisini poginuo omladinac Milan Jardas-Milić, koji je upravo bio predviđen da uđe u Oblasni komitet SKOJ-a za Istru. Bili smo veoma utučeni, žalosni. I naša situacija postajala je sve teža. Kako se izvući iz potpuno opkoljenog područja? Nijemci su nam za petama, a ispred nas su zasjede.

LJUBO SE NIJE PROBIO

Drugovi iz lovranskog rukovodstva i Ljubo odlučili su da se podijelimo u dvojke ili trojke i tako se pokušamo nekako probiti svaki na svoju sreću. Svi su drugovi dobro poznavali teren, pa i Ljubo, koji se kao dječak igrao u šumama ispod Učke.

Neko smo vrijeme išli zajedno, a onda smo se počeli odvajati po dogovorenim grupama. Ja sam krenuo sa starim, ali krepkim, pokretljivim i snažljivim Izakom Pošćićem, predsjednikom Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora Lovran. Izak je na tom terenu poznao svaki puteljak, svaku liticu i grm. Prije nego smo se rastali od Ljubomira, on se dogovorio s Izakom gdje ćemo se naći kada Nijemci pročešljaju Veprinštinu. Bila je riječ o nekoj staroj pastirskoj bajti u koju su se ptasiri s ovcama sklanjali za velikog nevremena.

Nije prošlo ni desetak minuta što smo se razdvojili, a iza nas se začula paljba iz mitraljeza i šmajsera. Skačući spretno preko kamenog terena, Izak me požurivao dok nismo došli do nekog odličnog zakloništa u kamenjaru obrasilog gustim grmljem i drugim raslinjem. Uvukli smo se u taj zaklon. Nijemci su luđački pucali i prošli na nekih stotinu metara od nas.

Od jutra do sumraka ostali smo zgrbljeni u tom zaklonu, a zatim smo oprezno krenuli do pastirske kolibe. Kada smo stigli, bila je već noć, ali se, na sreću, vrijeme smirilo. Pošćić je dobro poznao svaki kutić kolibe. Ustanovio je da Nijemci nisu bili ovdje. Nestrpljivo smo očekivali ostale drugove pa, u neizvjesnosti i psihičkoj napetosti, uopće nismo osjećali glad, žeđ i umor.

Tek kasno u noći stigao je jedan drug iz lovranskog rukovodstva s prvim vijestima. Rekao nam je da se čitava lovranska udarna grupa pravovremeno izvukla iz opkoljavanja; da je učinjen pravi podvig, jer je dio Oblasnog komiteta SKOJ-a za Istru, na čelu s Vilimom Štefanom i Dušanom Cvetićem, uspio, sa četrdesetak polaznika skojevsikog kursa, prebaciti preko ceste Rijeka—Trst kod nadvožnjalka u Matuljima i priključiti Prvoj istarskoj brigadi »Vladimir Gortan«. Ali, od tog druga smo saznali također da su dan prije, 30. travnja, Nijemci poklali sav narod i zapalili selo Lipu; da je i u drugim selima ispod Planika, Lisine i Učke (Mala i Vela Učka, Brest, Brgudac, Semići, Dane, Raspor i druga) neprijatelj strijeljao seljake i palio seljačke domove, bijesan zbog propale ofenzive.

A što je s Ljubom Mrakovčićem? Tada smo saznali ono što me je intimno najteže pogodilo: ona paljba šmajsera i mitraljeza koju smo čuli kada smo se rastali od Ljube bila je uperena u njega. Tu je on i pao. Da je uspio

potrčati još stotinjak metara do zaklona vjerojatno bi izbjegao smrtonosni hitac.

Tako je 1. svibnja 1944, na praznik radničke klase cijeloga svijeta, poginuo još jedan komunist iz zagrebačkog revolucionarnog pokreta.

Bio je to velik i neprocjenjiv gubitak i za Istru. Jer, Ljubo je pripadao ljudima, prvoborcima naše revolucije koji su čvrsto vjerovali u oslobođenje Istre, i to prije svega borbom radničke klase i naroda Istre — Hrvata i Talijana. Zato je cijelo vrijeme svog revolucionarnog djelovanja izgarao na zadacima naše velike, veličanstvene borbe. I za nju dao i život.

Djelo Ljubomira Mrakovčića nije zaboravljeno. U Opatiji jedna osnovna škola nosi njegovo ime, a u Rijeci jedna ulica. Na mjestu njegove pogibije postavljena je spomen-ploča. Njegova majka, Ernesta Mrakovčić, na obiteljskoj grobnici u Mošćenicama postavila je natpis:

»Moj Ljubo, dao si svoj mladi život za svoje ideale, zato ćeš trajno živjeti u uspomeni svojih. Tvoja majka.«

O MOME SINU

Već je prošlo dvije godine od kako je poginuo vrli i hrabri omladinac Braco Nemet. Dogodilo se to 2. kolovoza 1944. Za njegova junačka djela, za svu onu ljubav s kojom se zalagao za svoj narod u narodnooslobodilačkoj borbi, narod mu ostaje zahvalan. Ta se zahvalnost izražava u naslovu Narodnog heroja, kojim je Braco Nemet proglašen.

Kod nas je nekada stanovao u jednoj sobi na »mansardi« August Cesaree. Često je mali Braco ulazio u »stričekovu« sobu razgledajući knjige kojih je ovdje bilo dosta. Tu bi ostajao dulje vremena zapitkujući štošta »stričeka« i širom otvorenih očiju slušao što mu je Cesaree govorio, tumačio iz knjiga.

Ovaj kontakt s velikim našim čovjekom utjecao je svakako na mojega sina. On je već tada, od mladih dana, zavolio knjigu, umjetnost, sve što je lijepo. No, što je najvažnije, u njemu, pod utjecajem Cesarčevih riječi, stvaraju se, makar i nejasno, slike o lijepom životu radnoga naroda.

Godine 1937. Braco se upisuje na univerzu, građevinarstvo. Tada već ima za sobom mnoge godine političkog rada. Tako se odmah prihvaća posla i na fakultetu.

Uvidjevši kako na fakultetu »frankovci« drže u svojim rukama Klub, započinje sa svojim kolegama, ljevičarima, borbu protiv njih. S Nikolom Tomićem, Zvonkom Rukavinom, Vjenceslavom Richterom i drugima sruši »frankovački« klub i osnuje drugi.¹ I dok prije taj Klub nije imao nikakve svrhe, sada se odmah vide rezultati pravilnoga rukovodstva. Sjećam se da su odmah u početku priredili neku zabavu, na kojoj je čisti dobitak bio 16.000 dinara. Odmah su osnovali menzu, kupili stroj za razmnažanje skripata i dr., a o svemu tome, za vrijeme dok su »frankovci« rukovodili Klubom, nije bilo ni govora.

Deseti travanj. Dolazak ustaša u Zagreb. Kao da mi se nož zario u srce. Znala sam kakav će život provoditi sada moj dobri sin.

Odmah u početku Braco se sa Nikom Tomićem sakriva u Heinzelovoj ulici kod jedne porodice. Kasnije se, ipak, svi vraćaju kući. Kod nas se često tako sastaju njih troje: Braco, Niko i Zvonko Rukavina (Ah, kako mi je teško kada se sjetim da su danas svi mrtvi!), a već nakon ikratkog vremena hvataju ustaše Niku, odvođe ga u Kerestinec i tarso ubiju.

¹ Oni su zapravo na izborima za Udruženje studenata Tehničkog fakulteta pobijedili.

Ja sam danomice strepila za svoga sina. Savjetovala sam ga, kao što to sve majke čine, sa suzama u očima: »Sine, čuvaj se!« On me tješio kako je god znao. Mnogo puta mi je mladenački, zanesenjački, pripovijedao o ciljevima njegove, naše borbe. A ja sam ga slušala, razumijevala i — bojala se, bojala se mnogo za njega.

Nakon hapšenja nekih mu dobrih drugova, on još više radi, dogovara se, odlazi nekuda, priprema izlete, štampa letke, raspačava ih po gradu — umoče kroz prozore, u poštanske sandučice, stanove. Jednoga dana u punom tramvaju rasipa letke, a onda se s jurećih kola baca dolje i gubi u gomili svijeta. Kad je već bio daleko umakao, zaustavljena su kola i detektivi su se razbjegli kao psi za plijenom.

Poslije događaja na tramvajskim kolima ustaška je policija ipak saznala tko je bacio letke. A za to njihovo »otkriće« znao je i Braco i počeo se novo sakrivati.

Prvi put je 17. VII 1941. u rano jutro policija upala u naš stan. Pitali su me za Bracu. A ja se u strahu jedva snalazim i odgovaram da je baš malo prije izašao. Onda policija premeće čitav stan. Nalaze pisaću mašinu, uspoređuju neki letak pisan pisaćom mašinom sa slovima ove mašine i samo klimaju glavama. A onda izlaze i vele mi da kažem Braci da mu oni »neće ništa«, neka, kada se vrati, »malo dođe« na policiju. Uvjerila sam ih da će sigurno doći. Po »vezi« sam odmah dojavila Braci što se dogodilo.

Jednoga dana mi opet »po vezi« javiše da dođem u Haulikovu ulicu. Došla sam. Bio je tamo Braco, moj mili sin. Izljubili smo se. A onda me je pogledao tako da mi se činilo — pogledom mi obuhvatio srce: »Majko, ja odlazim«. Znala sam kuda. To je bo pravi put. No, svejedno bilo mi je teško, neobično teško, suze su mi napunile oči. Samo mi, majke, možemo znati što znači rastanak s djetetom. Hoće li se vratiti? Da li ćemo se još vidjeti? Moguće ga zadnji put gledam. I ja sam pogledom upijala svaki njegov pokret, nastojala upamtiti svaku nijansu njegova dragog glasa, kada mi je prije samoga časa kada sam ga posljednji put vidjela, rekao: — Ne brini, mamice, za godinu dana, najviše godinu i pol, evo mene opet natrag, u oslobođeni Zagreb. — Takav je bio optimista moj Braco.

Dobivala sam u početku od Brace pisma sa žigom Prijedora. Saznala sam uz to da je sretno stigao u Prijedor, da se tamo zadržao tri dana kod obitelji Stojnić, čiji je sin već bio čamio u prijedorskom zatvoru.

Ali, jednoga je dana u stan, na kojega je Braco naslovljavao pisma za mene, upala policija. U premetačini našli su paket za Bracu i — ostavili ga. Mislili smo da je to lukavština. I Braco više nije pisao na tu adresu. Tako do proljeća 1943. godine nisam o njemu ništa znala.

U proljeće 1942. ustaške novine pisale su o tome kako su na Kozari opkoljeni partizani. Majke uvijek zamišljaju djecu u najgorem položaju. A tako sam zamišljala i ja svoga Bracu. I mnogo puta plakala. Ah, što bih bila dala da sam mogla biti s njim. Da li je još uopće moj sin živ? Ah, kako sam onda mrzila.

Pa ipak i to sam, kako sam već rekla, u proljeće 1943. saznala. Moj je Braco, s još nekoliko drugova, punih 12 dana bio sakriven u nekom bunkeru kraj Une, pokriven samo granjem. Tuda su upravo prolazili Nijemci goneći pred sobom goveda oteta narodu. Jednoj kravi propade noga kroz granje u bunker. No, Braco se odmah snašao i podigao joj nogu.

Sad se sjećam jednog događaja iz njegova djetinjstva. Na Pantovčaku se, dok smo šetali, najednom našao pred jurećim automobilom. Meni se u tom času sledila krv. No dok sam se ja pribrala, Braco je već sjedio na automobilu, gotovo u krilu šofera. Skočio je u zraik, a auto ispod njega.

Braco se znao snaći u mnogim prilikama.

Pa ipak, u svakoj se prilici čovjek ne može snaći. Drugog kolovoza 1944. krenuli su na motoru prema Ključu moj sin i Košta Bosnić. Tamo se održavao neki miting. Jedan od engleskih aviona, koji su se vraćali s mitraljiranja njemačkih položaja, misleći da su i oni Nijemci ili ustaše, sleti i mitraljira ih. Obojica nadoše smrt nedaleko Ključa u kanalu pokraj puta.

Baš 27. srpnja, na dan ustanka u Hrvatskoj, vidjela sam ga posljednji put. I čini mi se da ga opet i danas vidim. Svaka proslava ustanka čini mi se da je dan i njegova povratka.

Izvod iz napisa u »Omladinskom borcu«, br. 29, od 27. srpnja 1947.

Savo Zlatić

DVA PRIJATELJA - DVA PALA BORCA

SJECANJE NA STUDENTSKE RUKOVODIOCE OZRENA NOVOSELA
I MIRKA TOMIČICA

Zagreb, glavni grad Hrvatske i njegova komunistička organizacija dali su revolucionarnom pokretu Hrvatske i Jugoslavije mnogo istaknutih ličnosti. Među njima ostat će trajno zabilježena imena dvojice divnih drugova i boraca, dvojice prijatelja: Mirka Tomičića i Ozrena Novosela, istaknutih rukovodilaca naprednog studentskog pokreta u Zagrebu u godinama od 1932. do 1940. i poznatih komunista. Obojica su dali svoje živote u velikoj narodno-oslobodilačkoj epopeji jugoslavenskih naroda.

Mirko Tomičić rodio se 13. X 1911. u Pakracu, a Ozren Novosel u Slunju 3. III 1913. Mirko se upisuje na Medicinski fakultet u Zagrebu u zimskom semestru 1931. a Ozren 1932. godine. Ozren je postao komunist još kao srednjoškolar i već tada se isticao propagiranjem naprednih ideja i održavanjem tečajeva ruskog jezika svojim prijateljima i kolegama. Mirko se na Medicinskom fakultetu uključuje u napredni studentski pokret. Na Medicini, u zajedničkom ilegalnom radu, Mirko i Ozren se zbližavaju i postaju dobri prijatelji.¹

OTPOR STUDENATA DIKTATURI

Godine 1931. započinju prvi veći masovni otpori diktaturi koju je 6. januara 1929. zaveo kralj Aleksandar Karađorđević. Monarhistička diktatura (ili vojno-fašistička diktatura, kako je često nazivana u ranijim publikacijama Komunističke partije Jugoslavije) okomila se u prvom redu na komuniste.

Nasilna fašizacija omladine i teška ekonomska kriza izazvali su otpor studenata. Demonstracije studenata u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani počele su 1. IV 1931. godine i označavaju početak masovnog otpora studenata protiv šestojanuarskog režima. U demonstracijama 1931. godine nastupaju svi opozicioni studenti pod zajedničkim antirežimskim parolama, a u njima se još osjeća spontanost i stihija, školska godina 1932/33 bila je osobito značajna za razvoj studentskog pokreta. Već u zimskom semestru dolazi do mnogih

¹ Prošireno i nadopunjeno prema članku dr Save Zlatića: »Dva prijatelja — dva pala borca«, »Studentski list«, posebno izdanje: »Novi student«, Zagreb, 28. V 1959., str. 6.

studentskih akcija koje su u Zagrebu kulminirale velikim studentskim generalnim štrajkom neupisivanja u početku ljetnog semestra 1933. godine.²

U tim su se akcijama na medicini isticali Ozren Novosel i Mirko Tomičić. Oni već 1932. godine učestvuju u studentskim akcijama, održavaju veze s poznatim komunistima, odlaze na predavanja u Sociološki klub i okupljaju komuniste na Medicinskom fakultetu. Detalji tog rada u školskoj godini 1932/33 godine nisu poznati, ali se točno zna da je preko Ozrena Novosela, kad je primljen u Studentski dom u Runjaninovoj ulici, Savo Zlatić, tada student četvrte godine, dobio u jesen 1933. godine vezu s Leom Matesom i da je tada osnovan fakultetski komitet komunista za medicinu (zvaao se i rajonski komitet). Taj komitet su najprije sačinjavali Ozren Novosel, Savo Zlatić i Leo Mates kao viša veza sa sveučilišnim komitetom, a već nakon jedan ili dva sastanka formiran je rajonski komitet za medicinu isključivo od medicinara u koji su ušli Ozren Novosel, Mirko Tomičić, Joso Rukavina, Blanka Pinter i Savo Zlatić kao viša veza. Već u 1933. godini organizirane su ćelije Komunističke studentske omladine (KSO) od po četiri člana na II, III i IV godini, a od tri na I godini Medicinskog fakulteta. Ozren i Mirko su osnovali i bili sekretari svojih ćelija (na II odnosno III godini) i članovi fakultetskog komiteta. U jednom materijalu u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske napisano je o radu ćelija i ovo:

»... ćelije su održavale sastanke redovito, obično jednom u tjednu. Međutim, njihovi članovi bili su vezani, tako reći, svakog dana, jer je gotovo neprestano trebalo obavljati neki partijski zadatak. Organizirani komunisti su morali obrađivati neopredijeljene studente, držati vezu s našim simpatizerima i simpatizerskim grupama, davati im literaturu, objašnjavati različite političke događaje, dijeliti legalne i ilegalne letke, organizirati grupe za borbu protiv jačevaca ili frankovaca, sudjelovati u agitaciji za pojedine studentske akcije i dovoditi na te akcije što veći broj studenata, učestvovati u borbi i agitaciji za dobivanje stručnih udruženja, proučavati marksistički i partijski materijal, prodavati naša legalna odnosno polulegalna izdanja, dolaziti sa što većim brojem simpatizera na napredna predavanja, popularizirati i organizirati pokret u mjestima u koja su se vraćali za vrijeme praznika itd.

Posao koji je vršio svaki organizirani student bio je veoma obilan, pored toga — to treba naglasiti — većina organiziranih studenata komunista su uredno polagali ispite.³

² Podaci o studentskom pokretu na Zagrebačkom sveučilištu u daljnjem tekstu uzeti su iz knjiga: Vojo Rajčević: *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu 1918—1941*, »Mladost«, Zagreb, 1959; Vojo Rajčević: *Revolucionarni pokret omladine u Hrvatskoj, 1929—1941*, knjiga 2, Zagreb, »Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske«, 1980; Mladen Iveković: *Hrvatska lijeva inteligencija 1918—1945, I*, (prilog Vlade Mađarevića *Omladinske lijeve inicijative*), Zagreb, »Naprijed«, 1970; ili su uzeti iz članka: Josip Bmčić: *40 godina Komunističke partije i SKOJ-a na Sveučilištu*, »Studentski list«, posebno izdanje: »Novi student«, Zagreb, 28. V 1959, str. 1—3; ili su dati na osnovi vlastitih sjećanja autora.

³ Dr Savo Zlatić: *Izjava o Uudentskom pokretu na Sveučilištu u Zagrebu 1931—1938*; IHRPH-M6-38/iV—11.

AKTIVNOSTI STUDENATA LJEVIČARA

Pretvaranjem Komunističke studentske organizacije (KSO) u Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) Mirko i Ozren postaju skojevci. Studentski pokret u Zagrebu u razdoblju od 1932. do 1935. godine karakterizira sve veći utjecaj komunista na Sveučilištu i njihov svestran rad na svim poljima. Oni su udarna snaga u svim studentskim demonstracijama i štrajkovima 1932, 1933, 1934. i 1935. godine. Organiziraju istjerivanje nacističkih studenata iz Studentskog doma u Runjaninovoj ulici 1933. Iste godine zajedno s radnicima priređuju ilegalne ulične demonstracije na Trešnjevci na dan godišnjice Oktobarske revolucije. Na godišnjicu uvođenja diktature 6. I 1935. Mjesni komitet SKOJ-a organizira protestnu demonstraciju u Nikolićevoj ulici ispred kina »Luxor« u kojem sudjeluju većinom studenti. Zajedno s radnicima studenti skojevci protestiraju prigodom prikazivanja profašističkih filmova, ispisuju parole crvenom bojom po fasadama velikih zgrada, dijele ilegalne letke itd. Komunisti su inicijatori osnivanja Studentskog sociološkog kluba (XI mj. 1931), »Svjetlosti« (IV mj. 1935), KUSP-a (Kulturno udruženje studenata pacifista) (XI mj. 1935), Akademskog filozofskog kluba (ljetni semestar 1934) i Studentske sekcije Ženskog pokreta (1934), legalnih društava koja su okupljala lijevo orijentirane studente.

Nakon teških borbi ljevičari dobivaju vodeći položaj u »Triglavu«, društvu studenata iz Slovenije koje je ranije bilo u rukama režimski orijentiranih studenata. Već početkom 1935. godine sveučilišno rukovodstvo SKOJ-a zaključilo je da treba osnovati pokrajinska studentska društva. Tako su u razdoblju od 1935. do 1937. osnovana još četiri takva društva: »Mihajlo Polit-Desančić« (Vojvodina), »Lovćen« (Cra Gora), »Vardar« (Makedonija) i »Brazda« (Bosna i Hercegovina). Posebnu aktivnost pokazali su komunisti u stručnim klubovima studenata na pojedinim fakultetima. Ubrzo u stručnim klubovima osvajaju vodeće ili značajne pozicije kao što je to bilo na Agronomiji, Medicini, Tehnici, Veterini, EKVS-u, Filozofiji itd.

Od posebno značaja bila je publicistička djelatnost studenata ljevičara. Izdano je bezbroj legalnih, polulegalnih i ilegalnih letaka, pisanih vrlo živim jezikom koji su argumentacijom i literarno daleko nadvisivali slična režimska i frankovačka izdanja. Knjiga »Srednjoškolci govore«, legalni listovi »Novi student« i »Glas omladine« te ilegalni KSB (Komunistički studentski bilten) bili su također značajni uspjesi publicističke djelatnosti mladih komunista i lijevo orijentiranih studenata.

Mnogi studenti komunisti djeluju i u Pučkom teatru, Dramskom studiju i radničkom planinarskom društvu »Prijatelj prirode«. U svim tim društvima komunisti već od 1932. godine imaju odlučujući utjecaj.

Pregled borbi i rada naprednog studentskog pokreta, posebno u godinama od 1932. do 1935. je zaista impresivan. Iz tog pokreta rodila se i vrlo snažna organizacija komunista koja je najprije u KSO, a zatim u SKOJ-u dobila čvrsti organizacioni oblik. Skojevske ćelije i grupe djelovale su na svim fakultetima. U ožujku 19-35, u Podsusedu u kući Ozrena Novosela održana je konferencija oko četrnaest delegata studentskih skojevskih organizacija iz Zagreba, Beograda i Ljubljane, a ljeti 1935. godine na Zagrebačkoj gori konferencija zagrebačke studentske skojevske organizacije." U svim tim dinamič-

* Isto kao 2. str. 177 i 183.

nim i burnim događajima Ozren i Mirko su neumorni. Sve svoje znanje, sve svoje sposobnosti davali su pokretu i Partiji. Smisao života nalazili su poput drugih skojevaca u borbi za ostvarenje svojih ideala. Uza sav rad i zauzetost u revolucionarnom pokretu polagali su i ispite, jer je i to bio partijski zadatak.

NOVOSEL I TOMIČIĆ U PRVIM REDOVIMA

Ozren je ubrzo po dolasku na fakultet obolio od tuberkuloze, tada vrlo teško izlječive bolesti. Gotovo svake godine po nekoliko mjeseci, pa čak i po pola godine morao je provesti u bolnicama kao što su Novi Marof i Topolšnica u Sloveniji.

Krajem 1934. godine određen je da radi u ilegalnoj tehnici Centralnog komiteta SKOJ-a. Na toj dužnosti ostaje sve do 1936. godine. Za taj rad birali su se drugovi na koje se u svakom slučaju moglo osloniti. Takav je bio i Ozren. U vezi s radom tehnike jednom je imao dogovoren ilegalni sastanak. Baš u to vrijeme zdravstveno stanje mu se pogoršalo i ležao je u krevetu s visokom temperaturom. Ustao je, otišao na sastanak, ali se sam više nije mogao uspeti na Salatu, gdje je stanovao. Dovezli su ga taksijem.

Mirko Tomičić je ostao u skojevskoj organizaciji na Sveučilištu. U školskoj godini 1934/1935 vrši dužnost sekretara fakultetskog komiteta na Medicini i ulazi u skojevsko rukovodstvo za Sveučilište. U ljetu 1935, osim rada sa studentima, vrši dužnost sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a za Zagreb i postaje član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Hrvatsku. Na tim dužnostima hapsi ga policija 14. XI 1935. u vezi s velikom provalom koja je tada zahvatila partijske organizacije u mnogim krajevima Jugoslavije.

Sud za zaštitu države osudio ga je na dvije godine zatvora. Kaznu je najprije izdržavao u kaznionici u Mariboru. U zatvoru nastavlja s borbom. Sudjeluje u štrajku glađu koji je trajao 13 dana. Iz Maribora premješten je u kaznionicu u Sremskoj Mitrovici. Ovdje je jedan od prvih, koji se suprotstavlja frakcionaškoj politici Petka Miletića i njegove grupe, i zauzima pravilan stav, kasnije prihvaćen od gotovo svih robijaša.

Iscrpljen mučenjima na policiji, samicom i štrajkom glađu dobiva u Mitrovici upalu pluća koja se komplicira u gnojnu upalu. Tadašnja medicina nije imala lijekova za liječenje takvih infekcija, pa je Mirko tjednima lebdio između života i smrti. Sredinom 1937. prevezen je u bolnicu u Beogradu gdje su smještavani kažnjenici. Tamo je neko vrijeme ležao zajedno s Mošom Pijade. Vraća se u Zagreb tek 26. XII 1937. kao težak bolesnik, ali se odmah stavlja na raspolaganje Partiji.

U razdoblju od 1935. do 1937. godine nastavlja se diferencijacija u redovima studenata. Značajno jačaju frankovačko orijentirani studenti koji koriste tadašnju antirežimsku i revolucionarnu plimu za svoje fašističke ciljeve. Studenti ljevičari pogođeni su u tim godinama hapšenjima mnogih svojih komunističkih aktivista, osobito u provalama u skojevsku organizaciju u travnju i na jesen 1935. godine. Ta hapšenja i nepravilna odluka tadašnjeg partijskog rukovodstva izvan zemlje o raspuštanju SKOJ-a otežala je rad komunističke među studentima. Uza sve to lijevi studentski pokret stalno napreduje. Opće studentsko udruženje »Svjetlost« od 1935. do 1939. godine je najma-

sovnija organizacija studenata ljevičara u Zagrebu. Preko 700 studenata je 1939. godine, kad je »Svjetlost«⁵ zabranjena, potpisalo peticiju protiv zabrane, usprkos tome što su znali da će ih policija zbog toga potpisati evidentirati kao komuniste.

Sličnu ulogu je imao KUSP koji se uz ostali rad uključio u pripreme akcije za održavanje Svjetskog omladinskog kongresa mira u Ženevi osnivanjem pripremljenih odbora. U Zagrebu je 29. VII 1937. održana zemaljska konferencija delegata svih pripremljenih odbora u Jugoslaviji na kojoj je izabrana delegacija za kongres u Ženevi na čelu s Ivom Lolom Ribarom.⁵ Od 1936. godine na Sveučilištu se stvaraju odbori za pomoć španjolskim dobrovoljcima i republikanskoj vladi. Više od deset studenata zagrebačkog sveučilišta bori se u Španjolskoj na strani republikanske armije.

Početkom 1937. frankovački studenti, provodeći direktive svojih fašističkih vođa, posebno se okomljuju na studente ljevičare. Mučki napadi, teror i noževi bili su sredstva kojima su se služili. Ranjavaju nekoliko studenata ljevičara da bi u travnju 1937. noževima ubili poznatog antifašističkog aktivistu, studenta prava, Krstu Ljubičića. Sprovod Krste u Zagrebu pretvorio se u veliku antifašističku manifestaciju koja je zabrinula tadašnje vlasti i reakciju. Njegova je smrt zbilila redove lijevih studenata koji krajem ljetnog semestra 1937. osnivaju Akcioni odbor hrvatskih studenata ljevičara, s medicinarom Bogoslavom Kadićem na čelu. U toj godini osnovana je i partijska komisija za rad na Sveučilištu. Leo Mates u svojstvu člana Omladinske komisije pri CK KPJ osniva partijsku ćeliju na Sveučilištu u koju su primljeni mnogi skojevci. Ozren se već 1937. a Mirko početkom 1938. godine opet organizirano uključuju u studentski pokret. Ozren je bio vrlo aktivan u legalnim društvima, osobito u Klubu medicinara, gdje je usko surađivao s Bogoslavom Kadićem, istaknutim rukovodiocem zagrebačke napredne studentske omladine.

OJ I'JOV'A PARTIJSKIH ORGANIZACIJA NA SVEUČILIŠTU

Godine 1938. Mirko Tomičić, Savo Zlatić i Josip Šaban dobivaju od CK KPH mandat za obnovu i proširenje partijskih organizacija na Sveučilištu. Osnovane su partijske ćelije po fakultetima kojima je rukovodio partijski biro za Sveučilište. Neko vrijeme je Mirko bio na čelu tog biroa, a Ozren jedan od najaktivnijih članova obnovljene partijske organizacije.

Na mjesnoj konferenciji KPH za grad Zagreb u drugoj polovini 1939. godine Mirko je biran za člana Mjesnog komiteta KPH Zagreba. No, policija ga hapsi već u prosincu iste godine zajedno s mnogim drugim kompromitiranim komunistima. Zbog bolesti pušten je iz zatvora. U toku 1940. radi neko vrijeme u Agitpropu CK KPH. Poslije robije Mirko postaje jedan od značajnih rukovodilaca ne samo studenata ljevičara nego i zagrebačke partijske organizacije. Osniva obitelj i živi zajedno sa suprugom Ankicom Budak, kasnijim poznatim liječnikom u bolnici Petrove Gore i malim sinom koji im se rodio. Policija ga stalno prati i često hapsi.

⁵ Isto kao 2. str. 185—188 i str. 223—225.

Ozren 1937. godine aktivno učestvuje u organiziranju studentske ćelije na Sveučilištu, a u školskoj godini 1938/1939 sudjeluje u spomenutim reorganizacijama partijskih organizacija na Sveučilištu i na Medicinskom fakultetu. Ta reorganizacija je ojačala lijevi studentski pokret i dala mu novog poleta. Dr Ivo Kralj, sjećajući se djelovanja Ozrena u tom razdoblju, piše: »Bio je... u centru zbivanja i djelovanja partijske organizacije na fakultetu (Medicinskom, primjedba autora) i na Sveučilištu uopće, a isto tako i u javnim oblicima rada naprednih studenata: »Svjetlost«, KUSP, Akcioni odbor studenata ljevičara, aktivnosti vezane za Klub medicinara i dr.« ... »Može se reći da je u to vrijeme bio najuglednija ličnost među ljevičarima na Medicinskom fakultetu, a uživao je ne mali ugled i među ostalim ljevičarima na Sveučilištu. Respektirali su ga i ostale kolege na fakultetu.«⁶

Dolazi 1941. godina! Napadom fašističke Njemačke na SSSR i Japanaca na Pearl Harbor (7. XI 1941) Drugi svjetski rat obuhvaća gotovo čitavu kuglu zemaljsku. Ta godina je osobito burna i sudbonosna za narode Jugoslavije. Vlada Cvetković—Maček kapitulira pred fašizmom i pristupa u ožujku 1941. osovini Rim—Berlin odnosno Trojnom paktu, kao nezaraćeni član. Antifašističko raspoloženje u Jugoslaviji manifestira se demonstracijama, najčešće organiziranim od komunista, da bi 27. III 1941. general Simović pučem svrgao Namjesništvo i vladu te proglasio maloljetnog Petra za kralja. Već 6. travnja bombardiran je Beograd, iako je proglašen otvorenim gradom, a fašističke armije Njemačke, Italije, Mađarske i Bugarske napadaju Jugoslaviju. Kraljevska vojska je kapitulirala 17. travnja 1941. Jugoslavija je raskomadana i podijeljena. U Hrvatskoj je stvorena tzv. Nezavisna država Hrvatska, u kojoj ustaše od prvih dana otpočinju sa svojim poznatim terorom i pokoljima. Već 22. lipnja Hitler napada SSSR. Početni uspjesi Hitlera u tom napadu bili su vrhunac njegove vojne moći i mnogima se tada činilo da mu se nitko ne može oduprijeti.

U tim burnim zbivanjima od svega nekoliko mjeseci polagale su pred očima naših naroda težak ispit sve tadašnje političke partije i one u vladi i one u opoziciji. Rasulo i nemoć svih tadašnjih građanskih političkih partija bilo je očito. Dio njihovih kadrova prihvatio je suradnju s okupatorima, većina se povukla čekajući da se rat završi, a neki od vođa su emigrirali. Jedino je Komunistička partija Jugoslavije, dobro organizirana i s dugogodišnjim iskustvom ilegalnog rada, izdržala potrebe okupacije i ponudila našim narodima program oslobodilačke antifašističke borbe koji je odražavao istinske težnje radnika, seljaka, intelektualaca i svih porobljenih naroda Jugoslavije. KPJ je bila jedina partija koja se nakon kapitulacije Jugoslavije pripremala za oružanu borbu, da bi nakon napada Hitlera na SSSR pozvala narode Jugoslavije na oružani ustanak.

Danas kad neki pokušavaju ublažavati dosada u svijetu neviđena zločinstva koja su fašisti vršili svugdje gdje su stigli, i kad neki pokušavaju omalovažiti historijsku ulogu KKJ u oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije, valja podsjetiti kakvu sudbinu je njemački fašizam pripremao slavenskim narodima:

⁶ Dr Ivan Kralj: »Sjećanje na Ozrena Novosela«, u porodičnoj dokumentaciji Nade Novosel, citirano prema knjizi: Mirko Peršen: »Dr Ozren Novosel«, izd. Klinička bolnica Dr Ozren Novosel, Zagreb, 1979, str. 27.

»Treba upotrijebiti sva sredstva — govorio je Hitler — da bi Nijemci osvojili svijet. Ako želimo ostvariti naš veliki njemački imperij, mi moramo u prvom redu eliminirati i istrijebiti slavenske narode... Nema nalkva razloga da to ne učinimo.«⁷

U takvoj situaciji, kad se za sve narode Jugoslavije, pa i za hrvatski narod, postavilo pitanje nacionalnog opstanka jedini mogući put bio je put otpora, put oružanog ustanka, put narodnooslobodilačke borbe koji je predložila Komunistička partija Jugoslavije i koji su prihvatili svi narodi Jugoslavije. Taj je put donio one neviđene ratne uspjehe partizanskoj armiji u Jugoslaviji usprkos ustaškim, nedićevskim, rupnikovskim i drugim kvislinzima i usprkos suradnje četnika Draže Mihajlovića s okupatorima u borbi protiv partizana. Zbog neprihvatanja tog puta diskreditirali su se monarhija i jugoslavenska vlada u izbjeglištvu, Maček i drugi političari koji su zagovarali politiku čekanja. Građanski političari, ni u ratu, a ni poslije njega, nisu mogli shvatiti historijsku činjenicu da su komunisti u NOB-u imali za sobom najveći dio naroda i da su revolucionarna zbivanja na tlu Jugoslavije i sve one ratne pobjede Narodnooslobodilačke vojske bile moguće jedino uz podršku i simpatije većine naših naroda.

Može se upitati, kako je bilo moguće da su komunisti u tome uspjeli. Osim programa koji su istakli i koji je izvirao iz osjećaja- želja i potreba naših naroda, osim izrazitog antifašističkog raspoloženja najširih masa u Jugoslaviji, jedan od vrlo značajnih razloga bio je i taj što je KPJ raspolagala brojnim prekaljenim kadrovima, spremnim na žrtve, koji su bili školovani u teškim uvjetima ilegalnog rada, u robijašnicama, u španjolskom građanskom ratu i u mnogim klasnim okršajima za odlučujuće bitke koje su narodi Jugoslavije vodili u toku Narodnooslobodilačke borbe.

PRIMJERNI ŽIVOTNI PUTEVI MIRKA I OZRENA

Životni putevi Mirka Tomičića i Ozrena Novosela primjeri su, kako su se stvarali i kako su radili takvi komunistički kadrovi. Pisati o njima bilo bi nepotrebno kad se ne bismo osvrnuli i na njihove obitelji.

Mirkov otac bio je tajnik Tehničkog fakulteta u Zagrebu koji se isticao svojim poštenjem i demokratskom orijentacijom. Mirko, Joso Rukavina i autor ovih redova sudjelovali su u nekim akcijama i kao delegati studenata medicine na oštar način razgovarali sa službenicima na dekanatu Medicinskog fakulteta. Prijavili su nas i poslali na Disciplinski sud Sveučilišta koji je vodio Mirkov otac. Rukavinu i autora ovih redova su službenici poznavali, ali Mirka nisu, pa se istraga uz ostalo vodila i o tome tko je bio onaj treći. Nas trojica smo se tada gotovo svakodnevno sastajali u Mirkovoj kući što su znali svi članovi njegove obitelji. Mi smo u istrazi tvrdili da ne poznamo onog trećeg. Mirkov otac, znajući vrlo dobro da je »onaj treći« njegov sin, dobroćudno se smješkao i rekao: »Dobro, unijet ćemo u zapisnik da onog trećeg ne poznate«.

Posebno mjesto u Mirkovoj obitelji imala je njegova majka. Od politički indiferentne žene Mirkova majka, pomažući i braneći svog bolesnog sina u

⁷ Enciklopedija Leksikografskog zavoda, Svjetski rat, drugi (1939—1945), Zagreb, 1964, str. 262.

policijskim zatvorima i na robiji, postala je jedan od najaktivnijih boraca za pomaganje političkih osuđenika i aktivni simpatizer komunističkog pokreta. Robijaši iz Mitrovice i mnogi studenti komunisti prije rata poznavali su taj svijetli lik Gorkijevske majke, koja je uvijek bila spremna da pomogne, da sakrije i donese ilegalni materijal, da upozorava na nekonzpirativnost u radu i da organizira različite akcije u korist političkih osuđenika.

Mirkova sestra, starija od njega, također je bila lijevo orijentirana, a mlađeg brata Vladimira-Bracu poznavali su gotovo svi rukovodioci studentskog pokreta od 1933. do 1935. godine. Stan Tomičićevih u Gundulićevoj ulici, a osobito jedna podrumaska prostorija, adaptirana u sobu, bili su često sastajalište komunista i njihova stalna baza. U svim oblicima tadašnjeg ilegalnog rada mnoge usluge pružao je studentima — komunistima Braco, kako smo ga tada nazivali. Od čuvanja straže za vrijeme sastanaka, sakrivanja i prenošenja ilegalnih materijala, kurirskih zaduženja, nabavke različitih potrepnosti za partijske tehnike, pa do učešća u akcijama i demonstracijama i obavljanja drugih zadataka odvijao se rad Brace, tog skromnog, mirnog i neustrašivog Mirkovog mlađeg brata.

Ozren je bio malo dijete kad mu je otac, istaknuti zagrebački advokat, nesretnim slučajem izgubio život. Majka mu je bila iz poznate porodice Ibler i jedan od organizatora zdravstvenog prosvjećivanja naroda u okviru široke aktivnosti koju je u zdravstvu razvio dr Andrija Štampar. Na žalost već je 1928. godine teško oboljela pa su petnaestogodišnji Ozren i njegove dvije sestre Vanda i Nada živjeli najprije sa strogom bakom, a već tridesetih godina kao podstanari. Na Ozrena i njegove sestre, dok su još bili srednjoškolci, mnogo je utjecao njihov ujak, poznati lijevo orijentirani arhitekt Drago Ibler. Sve troje vrlo rano, još u srednjoj školi, postaju simpatizeri komunista i uključuju se u napredni omladinski pokret.

Dolaskom na Sveučilište najprije Ozren, a zatim i Vanda i Nada, postaju aktivisti lijevog studentskog pokreta. Brat i sestre, živeći odvojeno u podstanarskim sobicama, ponovno su zajedno od 1935. godine. Materijalno stanje im se poboljšava prodavanjem čestica zemljišta u Gornjem Stenjevcu koje im je ostavio otac. Dio novaca daju Partiji, a dio ostavljaju za svoje izdržavanje i školovanje. U zajednički život Ozrena i njegovih sestara uključuje se i Ozrenova djevojka, a od 1940. godine i žena, Marijana Lozar, studentica pedagogije, neumorni komunistički studentski aktivist. Ozrenu i Marijani nakon okupacije Jugoslavije 1941. godine rodila se kćerka Ozrenka. Sudjelujući zajedno s mužem u oslobodilačkom pokretu Marijana je uhapšena i odvedena u zloglasni logor u Jasenovcu. Od tuda je zamijenjena i u partizanima opet nastavila svojim požrtvovnim radom u partizanskim bolnicama i na drugim poslovima, da bi joj se trag izgubio u bespućima Sutjeskinih kanjona u vrijeme Pete neprijateljske ofenzive. Sestre Vanda i Nada također su uhapšene zbog antifašističkog i partijskog rada, proživljavaju strahote zatvora i logora i zamjenom sretno dolaze na partizanski teritorij. Poslije oslobođenja brinu se o maloj Ozrenki.

HAPŠENJE I POGIBIJA

Mirko doktorira na Medicinskom fakultetu u Zagrebu u veljači 1941. Okupacija Jugoslavije zatiče ga u zatvoru u Savskoj cesti. Zbog bolesti pre-

bacuju ga u bolnicu, odakle se uz pomoć nekih Ličana, prijatelja porodice, uspijeva izvući. Sklanja se najprije u Dalmaciji, a kasnije u Hrvatsko primorje, gdje se uključuje u Narodnoslobođilački pokret. U ožujku 1943. dolazi na oslobođeni teritorij na kninskom sektoru.

Ozren završava medicinu krajem siječnja 1941, nekoliko nedjelja ranije od Mirka. Uključen je u ćeliju zagrebačkih intelektualaca kad su sekretari bili Šime Balen, a zatim Nikola Rubčić. Međutim, pisac ovih redova sjeća se da je Ozren radio i u partijskoj organizaciji na Trešnjevci i da je bio povezan s narodnim herojem Katom Dumbović koja je bila član jedne ćelije na Trešnjevci. Možda je taj zadatak Ozren imao još ranije, u vrijeme kad je završavao studije. Sastanci ćelije intelektualaca održavali su se najčešće u stanu Nikole Rubčića u Badalićevoj ulici kraj Samoborskog kolodvora. U jednoj sobici u potkrovlju zgrade nalazio se skriven ilegalni partijski materijal. Taj materijal je pronašla policija i postavila zasjedu pred Rubčićevim stanom.

Ozren je upao u tu zasjedu i bio uhapšen 21. rujna 1941.⁸ Bez obzira na to što ga ustaška policija nije mogla tereti zbog nađenog ilegalnog materijala zadržan je u zatvoru kao evidentirani komunist. Uz pomoć nekih liječnika kao teški tuberkulozni bolesnik prebačen je u bolnicu u Vinogradskoj ulici. Planiran je bijeg iz te bolnice, ali je prije akcije 24. veljače 1942. prebačen u zatvor i već 25. veljače 1942. poslan u logor Jasenovac. Zajedno s njime u istom vagonu nalazila se i njegova sestra Vanda na putu za logor u Staroj Gradišci. Ozrena kao liječnika prebacuju u ustaški logor u Đakovu, gdje su pjegavi i trbušni tifus desetkovali židovske i srpske žene i djecu koje su ustaše dovodili u taj logor. Ozren se iz tog logora 28. ožujka 1942. javio na onoj poznatoj štampanoj logorskoj dopisnici, koja je služila za javljanje rodbini i koju su ustaše uveli po uzoru na hilterovske logore. Na toj dopisnici smjelo je biti samo točno određen broj riječi. Ozren piše:

»Bako! Zdravo i dobro. Vršim svoje zvanje. Nemam ženine adrese. Šaljite mjesečno paket 5 kg. Ništa luksuzno. Ljubim ženu, dijete.« Potresna sjećanja na taj logor zabilježio je dr Nikola Nikolić prema Ozrenovim pričanjima u Jasenovcu.⁹

Rukovodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta tražilo je nekoliko puta Ozrena u zamjenu, ali ustaše su usprkos pristanka Nijemaca i urgencija njihovih predstavnika otezali sa zamjenom, da bi policijskom atašeu njemačkog poslanstva 17. studenog 1942. javili da je Ozren ubijen na bijegu.

Dr Nikola Nikolić ovako opisuje događaje u Jasenovcu kad je ustaški zastavnik Friganović sredinom studenog 1942. došao po Ozrena:

»Skočio sam, sletio dolje u kancelariju gdje sam ih zatekao sve s Friganovićem, Bonco je čekao u automobilu. Pogledao sam Ozrena, razumjeli smo se.

— Zagreb? —

— Da, evo putni nalog, naredba, da odmah putujemo. Doktore, spremite stvari! — rekao je Friganović obraćajući se Ozrenu...

⁸ Hapšenje Ozrena i boravak u logora prikazani su prema ediciji Mirka Peršena: »Dr Ozren Novosel«, Zagreb, 1979, izd. Klinička bolnica Dr Ozren Novosel, str. 31—38.

⁹ Dr Nikola Nikolić: »Jasenovački logor«, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948.

... Auto je zazvrčao i jurnuo naprijed u maglu, u pomrčinu, u vječnu propast.

Jurčev me potegne za rukav i odvede u stranu.

— Doktore, nema nikakva vlaka noćas za Zagreb ...

... Cijelu sam se noć vrtio i grozne vizije smrti jednog od najboljih drugova što sam ih sreo u životu, sijevale su mi po uzburkanom mozgu. U ovom paklu i u najvećoj nesreći preklali su ga i pomiješali sa stotinama tisuća u gradinskoj nekropoli.

I on je tamo!

Već smo sutradan doznali, da su Ozrenove stvari došle u logorski magazin — kamo dolaze stvari ubijenih.¹⁰

S Kninskog sektora Mirko je u rujnu 1943. pozvan u Otočac gdje su se u to vrijeme nalazili ZAVNOH i CK Hrvatske. Dana 13. rujna 1943. dolazi do noćnog upada ustaša u grad. Mirko, njegova sestra Marta i njen muž ing. Korošec nalazili su se u kući jednog ustaškog doušnika, kako je pokazala kasnija istraga. Pred kućom se pojavljuje rulja ustaša. Mirko pokušava preko dvorišne strane doći do rijeke Gacke i priključiti se partizanima. Istrčava iz kuće ali nailazi na ustaški obruč. »Predaj se« viču ustaše. »Vama se ne predajem«, odgovara Mirko i počinje pucati iz svog pištolja. Ustaše su odgovorili vatrom i Mirko je pao sav izrešetan bezbrojnim tanetima. Nekoliko metara od njega ubijen je i ing. Korošec.

Ozren i Mirko borili su se i djelovali u najtežem i najslavnijem razdoblju historije naših naroda. Bila su to vremena koja su od komunista tražila naročito zalaganje, naročito oduševljenje, naročitu borbenosti i naročitu spremnost na žrtve.

Mirko i Ozren imali su te odlike i potvrdili ih svojim životnim putevima.

¹⁰ Isto kao 10, str. 318—321.

RJEČITA BIOGRAFIJA

SJECANJA NA JOSIPA-PEPU POLAKA

Josip-Pepo Polak (partizanski nadimak Marijan, a poslije Martin) rodio se u Pakracu 31. srpnja 1913. Gimnaziju je polazio u Slavonskoj Požegi, maturirao je u Osijeku, školske godine 1933/34 upisao se na Veterinarski fakultet u Zagrebu, a dvije godine kasnije prelazi na Poljoprivredno-šumarski fakultet (1935/36).

Kao dvadesetogodišnjak postaje članom SKOJ-a (1933), a već iduće godine postaje članom KPJ. Njegov politički rad bio je razgranat na više sektora.

Najprije djeluje na Veterinarskom, a onda na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu i u studentskim ljevičarskim udruženjima. Drugo polje rada su mu URSS-ovi sindikati, među radnicima, posebno tekstilcima. Istovremeno u svom rodnom Pakracu i okolici razvija s Jovicom Markovićem i Brankom Maleševićem veliku političku aktivnost. Kao partijski instruktor donosi direktive partijskog rukovodstva iz Zagreba i uspješno ih prenosi u organizacije KP pakračkog kotara, posebno u Radničkoj čitaonici i među radnicima tvrtke »Slaveks« u Pakracu.

Za vrijeme španjolskog građanskog rata vrši u Zagrebu dužnost tehničkog organizatora za prebacivanje španjolskih dobrovoljaca.

Slijede policijska hapšenja i sudski proces u Zagrebu i Beogradu i obustava procesa na temelju Ukaza o amnestiji 5. IX 1939. Po naređenju CK KPH odlazi 30. IV 1941. u Dalmaciju kao politički instruktor sa zadatkom podizanja ustanka i organiziranja NOP.

Kada se Pepo Polak upisao na veterinu, na fakultetu je već postojala skojevaska ćelija za starije studente, koju su sačinjavali drugovi Osman Karabegović, Ekrem Maglajlić, Artur Keršner i Zorko Golub.

Josip-Pepo rukovodio je skojevskom ćelijom na prvoj i drugoj godini, uz Voju Lerera, Osmana Karabegovića i Nikolu Grubera.

Osman Karabegović je o Pepi između ostalog izjavio:

»Pepo je učestvovao u svim akcijama na Univerzitetu: u demonstracijama od 7. novembra 1934, na Trešnjevci protiv vojno-fašističke diktature, u dijeljenju i umnožavanju letaka i skojevskih ilegalnih biltena po fakultetima zagrebačkog univerziteta, u dopremi hrane radničkim porodicama za vrijeme radničkih štrajkova itd.

Istakao se u demonstracijama koje su 1935. godine održane u zgradi Univerziteta, kad su se ljevičari suprotstavili studentima jačevcima (naziv su

dobili po Jugoslavenskoj akademskoj čitaonici, gdje su se okupljali i surađivali sa zagrebačkom policijom). Pepo je sudjelovao i na protestnom zboru studenata u Univerzitetskoj biblioteci u Zagrebu gdje je ukazano na zločine beogradske policije prilikom pogibije studenta Mirka Srzentića.

Posebno se angažirao u radu oko izbora uprave studentskog udruženja na Veterinarskom fakultetu. Zauzimao se za ukidanje ili sniženje visokih novčanih taksa koje su studenti morali plaćati za razne vježbe na fakultetu.

Učestvovao je u svim aktivnostima naprednih studenata protiv frankovačke politike i propagande i protiv terorističkih akcija studenata nacionalista.«

Kad je prešao na Poljoprivredno-šumarski fakultet, još se intenzivnije bavi masovnim radom. Njegova aktivnost nije promakla budnom oku policije i tada počinje niz njegovih hapšenja.

Prvi put je uhapšen 28. siječnja 1935. Kažnjen je sa 14 dana zatvora. Od tada policija ustanovljuje njegov poseban karton, tretirajući ga kao opasnog komunistu. (Ovaj se karton sada nalazi u originalu u Institutu za proučavanje radničkog pokreta u Hrvatskoj, Zagreb, Opatička 10).

Gotovo mjesec dana kasnije, Uprava policije, rješenjem br. 4295 od 25. veljače 1935, kažnjava ga po čl. 8. »Zakona o zaštiti javne bezdenosti i poretka u državi«, na deset dana zatvora i na izgon iz Zagreba u trajanju od pet godina.

Izveštaj kojim je Pepo protjeran iz Zagreba dostavljen je Žandarmerijskoj stanici u Pakracu, s napomenom da se »na istoga obrati stroga pažnja u njegovom radu i kretanju«.

Hapšenja se nastavljaju. Dne 14. travnja 1937. uhapšen je zbog demonstracija pred Sveučilištem i kažnjen sa tri dana zatvora; 23. ožujka 1938. uhapšen je i sproveden u Viroviticu, gdje se vodila istraga radi komunističke djelatnosti; 14. travnja 1938. uhapšen je u studentskom kulturnom društvu »Svjetlost«, jer je sudjelovao u pripremanju komemoracije studentu Krsti Ljubičiću, kojeg su u Studentskom domu u Runjaninovoj ulici ubili fran-kovci.

Nakon izdaje provokatora, koji se uvukao u partijsku organizaciju, 28. travnja 1939. sedam policijskih agenata, na čelu sa čuvenim policijskim mučiteljem Ladislavom Šoprekom, upada u naš stan, u Domobranskoj ulici 15a, hapsi Pepu, vrši premetačinu i traži ilegalni materijal. Inače je u našem stanu uvijek bilo skrivenog ilegalnog materijala, literature, letaka itd. Ali, dok je policija ulazila u stan, ja sam već pripremljeni materijal neprimjetno spuštala kroz mali prozor.

Pepo i drugovi koje je provokator otkrio uhapšeni su. Pošto iz njih nikakvim mučenjem policija nije mogla ništa izvući, predani su najprije sudu u Zagrebu, a nakon toga prebačeni su u beogradski zatvor na Adi Ciganliji. Međutim, proces je obustavljen na temelju »ukaza o amnestiji«, objavljenog 5. rujna 1939.

Kad se vratio iz zatvora, ponovno je uhapšen 16. prosinca 1939, ali je pušten, jer su liječnici ustanovili da je bolestan.

Iz razdoblja Pepovih najjačih aktivnosti valja spomenuti da je za vrijeme španjolskog antifašističkog rata radio u glavnom punktu u Zagrebu za odašiljanje boraca u Španjolsku. Pod rukovodstvom druga Paje Gregorića preuzima dužnost tehničkog organizatora za prebacivanje dobrovoljaca. Pepo u rad u-

ključuje Pavla Žaucera, te s njime i Albinom Pibernikom stvara prvi kanal za prebacivanje dobrovoljaca iz Hrvatske, Bosne i Srbije preko Karavanki za Austriju, Švicarsku do Pariza.

U tadašnji Pepov stan u Kranjčevićevoj 3 dolazi početkom svibnja i drug Tito. U njegovom stanu s drugom Titom prvi se put sastaje Jela Jančić, skojevka, studentica agronomije, veoma aktivna u pokretu.

Drug Tito je Pepu i Jeli davao specijalne zadatke: da donose i odnose razne poruke, ugovaraju sastanke i veze, nabavljaju materijal i slično (Vidi: Sabrana djela J. Broz-Tito, 3. svezak, str. 272).

Kada je Jela Jančić otišla u Pariz, na vezi je ostao Pepo.

Godine 1940. morao je Pepo ići na odsluženje vojnog roka. Služio je u Sarajevu kao đak redov. Uoči Hitlerovog napada na Jugoslaviju sve su vojnike redove iz Sarajeva poslali na bugarsku granicu, pa tako i Pepu.

Međutim, Pepo je pobjegao i uputio se kriomice na dugi put prema Zagrebu. Putovao je malo pješke, malo seljačkim kolima i početkom travnja stigao u Zagreb. Ali nije otišao u svoj stan, već je mjesec dana živio ilegalno, jer ga je policija neprestano tražila. Sa mnom se sastajao u šumici Zelengaj, davao mi različite zadatke, koje sam izvršavala.

Posljednjeg dana mjeseca travnja došao je u naš stan u jedan sat poslije ponoći, da se pozdravi sa mnom i sa svojom kćerkom Lerom. Nakon kratkog vremena otišao je i više ga nisam vidjela.

Po nalogu CK KPH odlazi u Dalmaciju kao politički instruktor sa zadatkom dizanja ustanka i organiziranja narodnooslobodilačkog pokreta.

Po dolasku u Dalmaciju povezuje se s partijskim rukovodstvom i nastavlja sa živom političkom aktivnosti.

Dne 7. VIII 1941. doputovao je iz Zagreba u Split član CK Pavle Pap-Šiljo i Mirko Kovačević sa zadatkom formiranja i slanja u borbu partizanskih odreda.

Po nalogu CK Pavle Pap-Šiljo održao je 9. VIII 1941. sastanak Pokrajinskog komiteta i postavio zadatak da se na području okruga Šibenik formiraju tri partizanska odreda: Šibenski, Vodičko-zatonski i Primoštenski.

Odredi su trebali krenuti 11. VIII 1941, a bio je određen i njihov komandni sastav.

Za komandanta šibenskog odreda bio je određen Josip-Pepo Polak s nadimkom Marijan.

Pepo je, prema izjavi druga Jere Belamarića, 10. VIII 1941. održao partijski sastanak ispod tvrđave Sv. Ane. Sastankom je rukovodio Pepo, a prisustvovali su drugovi: Jere Belamarić, Joso Vukičević, Miro Višić, Zdravko Bego i Mile Ljubičić.

Tada je Pepo prenio zadatak, da se krene u borbu 11. kolovoza, istog dana kao i ostali odredi. Obavijestio je drugove o komandnom sastavu odreda. On je određen za komandanta odreda, njegov je zamjenik bio Mile Ljubičić-Meho, a komesar odreda Joso Vukičević, a njegov zamjenik Miro Višić.

Na sastanku je utvrđeno da nije sve spremno da se krene 11. VIII jer je bilo teško prebaciti oružje, nego je odlazak odgođen za jedan dan, 12. VIII 1941. s brežuljka Piska, kada je prema dogovoru naveče krenuo odred s trideset i jednim drugom.

Počeci su bili teški, drugovima nije ništa osigurano, ni hrana ni vodič, a teren kamenjar bio je veoma težak. Tjedan kasnije napali su ih dijelovi 16.

bataljona karabinjera i dijelovi 2. oružničke (ustaške) pukovnije iz Širitovca, te dijelovi 152. pješadijskog puka divizije »Sassari« i dijelovi domobranske pukovnije iz Drniša.

Odred je bio opkoljen i prijetilo mu je potpuno uništenje. Pepo je stvorio brzu odluku i dao naređenje da se neprijateljski обруч mora razbiti i da se odred probija prema obroncima planine Promine. (Prema izjavi druga Marka Polica).

Odred je sredio svoje redove, podijelio se u dvije grupe i nakon upornog probijanja i žestoke borbe uspio se izvući iz neprijateljskog обруча te spojiti na vrhu Čankovki.

Tako je izvojevana prva pobjeda i spašen odred.

Odred je 24. VIII 1941. krenuo s Promine u pravcu Bosne, ali četničkom izdajom i velikom navalom Talijana 25. VIII odred je razbijen kod sela Kaldrme prilikom prebacivanja preko mosta.

Pepo se s još četiri druga vratio u Šibenik, da se poveže s rukovodstvom i dobije nove direktive. Iz Šibenika odlazi za Split, a iz Splita preko Solina i Klisa za Dinaru.

Drago Gizdić piše u knjizi »Dalmacija 41«:

»Provodeći u život odluku PK da se po mogućnosti i svi ilegalci iz Splita prebace u partizane, u prvom redu u Dinaru preko Solina, danas je (15. novembra 41) otišla u šumu prva grupa drugova na čelu s drugom Martinom-Pepom Polakom.« Od tada nosi partizansko ime Martin s kojim i pogiba.

Bio je komandir Ogorskog voda, koji je bio stacioniran na dijelu Svilaje prema Muću.

Između ostalih akcija sudjelovao je u razoružanju neprijateljske posade u selu Mirilovići.

Uskoro je postao komandantom Svilajskog odreda, a zamjenik mu je bio Josip Babin.

Pepo Polak poginuo je 24. ožujka 1942. između Potravlja i Maljkova na Svilaji, u neravnoj borbi s premoćnim neprijateljima — ustašama i Talijanima.

Tako se završio životni i revolucionarni put Josipa-Pepe Polaka, s partizanskim imenima Marijan i Martin.

Sastavila prema dokumentaciji:

Policijska kartoteka od 18. II 1935. Zagreb, Originalni sudski dšsije o zagrebačkom i beogradskom procesu iz 1939. godine. Originalni dokumenti nalaze se u Institutu za proučavanje radničkog pokreta u Zagrebu, Opatička 10.

»Sabrana djela J. Broz Tito«, III sv., str. 272.

Prapis iz arhive Žandarmerij'ske stanice u Lipiku pov. br: 755 od 1938. godine.

Izjave drugova:

Josip Babin, Split; Jere Belamarić, Zagreb; Nikola Nidža-Cvukovac, Zemun; Pavle Gregorić, Zagreb; Jela Jančić-Starc, Zagreb; Osiman Karabegović, Beograd; Rađojka Katić, Beograd; Milan-Mićun Muhar, Zagreb; Mate Pivac, Zagreb; Marko Polić, Beograd; Mirko Prodanović-Sever, Palkrac; Jefto Sašić, Beograd; Pavel Zaucer, Ljubljana.

Ratomir Kokić

CRVENI DŽEMPER

LIK MLADE REVOLUCIONARKE MILE PERIC

Prostorije Kluba udruženja studenata pacifista (KUSP) bile su premale da bi se u njima mogla održati akademija u povodu godišnjice Oktobarske revolucije, u jesen 1940. godine. Računalo se je da će akademiji prisustvovati veliki broj studenata, pa je uprava kluba iznajmila dvoranu u Matici hrvatskih obrtnika u Ilici. Održavanje akademije je bilo prijavljeno policiji kako se onda to moralo. U to vrijeme njemački su fašisti okupirali gotovo čitavu Evropu (Austrija, čehoslovačka, Poljska, Francuska) pa se na akademiji htjelo ukazati na snage, koje se ne slažu s Hitlerovim »novim poretkom«.

Te novembarske večeri na katu u maloj dvorani Matice hrvatskih obrtnika smjestilo se je oko petstotina studenata. Dvorana je bila dupkom puna. U jednom dijelu programa (uz Vicka Raspora i Dušana Čalića) nastupila je i Mila Perić, studentica četvrte godine Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Zagrebu, odjevena u crveni džemper. Recitirala je pjesmu o Crvenoj armiji u nekoliko kitica s refrainom. U momentu recitiranja najednom su se otvorila velika vrata (na posmik), široka nekoliko metara, i u dvoranu su nahrupili detektivi pucajući iz revolvera u strop. Iza njih nadirali su policajci.

Studenti su se povukli na suprotnu stranu. Nastalo je komešanje. Pojedinci su uništavali kompromitirajući materijal. Zbunjenost nije dugo trajala. Mila Perić se brzo snašla, skinula je crveni džemper i odbacila ga tako da policija nije mogla otkriti tko je bio recitator. Tom prilikom bila su uhapšena tritopedesetdva studenta koji su policijskim autom zvanim »Crna Marica« bili prebacivani na policiju u Petrinjsku ulicu.

Prestajavši noć na policiji u dvorištu, neki su sutradan bili pušteni, neki kažnjeni zatvorom, a neki dobili izgon iz Zagreba. Kod preslušavanja policija ispituje svakog uhapšenika tko je studentica u crvenom džemperu, ali je nitko nije odao.

Ta mala crtica iz života Mile samo je mali dio njezine široke društveno-političke aktivnosti na zagrebačkom sveučilištu. U Seljačkom kolu, društvu za kulturno i ekonomsko unapređenje sela, u odboru akademske organizacije uz predsjednika Jovu Đerića te uz Jeftu šašića, Anku Ilijanić-Janu, Radomira Radujkova, Čedu Grbića, Blanku Heiligstein, Luciju Borjan, Zagu Umičević, Ivanku Muačević, Grujicu Žarkovića, Milana Joke i Srdana Brujića nalazi se i Mila Perić.

U ženskoj sekciji Seljačkog kola, koja je razvijala kulturno-prosvjetni rad među ženama sela i grada pa čak i organizirala sakupljanje pomoći španjol-

skim dobrovoljcima, Mila je uz najaktivnije, predsjednicu Ivanku Muičević, Bosiljku Ević, Jelu Jančić, Dušanku Gostović, Zagu Umičević, Marinu Kominović-Gregorić, Dragu Jančić, Dušanku Blažević, Ljubicu Filipović, Ljubicu Gerovac, Anku Ilijanić-Janu, Milku Lasić, Luciju Borjan, Miru Stanisavljević, Katu Bubalo i Jelicu Krstić.

Ova sekcija pokreće i »Ženski list«.

Nakon okupacije, u travnju 1941. godine odlazi iz Zagreba, ali ne u svoj rodni Krnjak, već u Vojvodinu kamo su se preselili njezini roditelji.

Poslije toga u njezinom radu i životu saznaje se iz zapisnika o saslušanju ratnog zločinca dra Juraja Špilera (neko vrijeme pred rat radio na zagrebačkoj policiji) od 10. lipnja 1948. godine u Oponomoćstvu UDB-e sreza Tamiš. Špiler je u vezi s uhapšenim rodoljubima u Zrenjaninu 9, 10. i 11. maja 1944. godine tada izjavio da je u Bečkereku bila uhvaćena jedna grupa, među kojima je bila i Mila Perić. Nije znao da je, uslijed zlostavljanja oslijepila, ali znao je da je strijeljana.

Mila Perić, rođena je 1917. godine u Krnjaku, kotar Vojnić, upisana na Poljoprivredno-šumarski fakultet — poljoprivredni odjel u Zagrebu 1937. godine. Strijeljana 20. VI 1944. godine u ataru općine Jabuka.

Ante Vesanović

JOSIP RAKAR

U knjizi »Otpor u logoru Stara Gradiška«* među svjedočanstvima bivših logoraša o počinjenim ustaškim zvjerstvima nalazi se i ovo:

... U Staroj Gradiški su započeli s najnovijim metodama mučenja, i to specijalno ljudi koji su uhapšeni prije rata za vrijeme stare Jugoslavije. Krajem marta ili početkom aprila 1942. godine, navodno po direktivi iz Zagreba, Luburić, kao glavnokomandujući svih logora u bivšoj NDH, i Gadžić izabrali su dvadeset ljudi koje su oko 19 sati navečer zatvorili u ćeliju broj 3. Ova grupa od 20 ljudi nije dobila u ćeliju ni pokrivača, ni zimskog kaputa, ni hrane, ni vode, već su ostali na golom betonu. Pred ćeliju je postavljena straža ustaša koja je imala zadatak da pazi kako nitko ne bi donio u ćeliju ni mrvice hrane, ni kap vode ...

Prošlo je deset, dvadeset, pa i trideset dana, a ustaše nisu uopće otvarale vrata ćelije. Kroz to vrijeme umrla su tri, četiri ili pet zatočenika, a njihovi su leševi ostali u ćeliji među živima iako su se već raspadali i užasno zaudarali. Ustaše ih nisu htjele izvlačiti iz ćelije.

Za vrijeme tog mučenja, iz ćelije su se jedino mogli čuti krici: »Dajte nam vode!« Ustašu su iz hodnika odgovarale: »Crknite! Ništa nećete dobiti.«

Za vrijeme tog strašnog mučenja dolazila je nekoliko puta iz Zagreba neka komisija sastavljena od viših ustaških oficira i civila koji su se živo interesirali kako će dugo živjeti tih 20 na smrt osuđenih osoba. Nekoliko puta je dolazio i sam Luburić da se pogledom kroz malu rupicu na vratima ćelije naslađuje agonijom ovih nesretnika. Jednom prilikom je glasno izjavio: »Divne su ove ćelije! Kao stvorene za ove naše neprijatelje. Ni ptica iz njih pobjeći ne može.«

Krajem svibnja 1942. godine oko jedan sat poslije podneva umro je i posljednji od ove grupe od 20 drugova. Odmah nakon njegove smrti ćelija je otvorena, očišćena i pripremljena za drugu grupu.

Kasnije se po logoru pričalo da su ovi zatočenici mogli toliko vremena izdržati jer ipak nisu cijelo vrijeme bili potpuno bez hrane i vode. Naime, za vrijeme mračnih noći zatočenici bi s gornjeg kata nastambe povremeno uspijevali spustiti na konopac povezanu, u vodu namočenu krpu ili koju kocku šećera, i to ubaciti kroz mali otvor prozora podrumske ćelije koji je bio

* Izdanje Spomen-područ ja Jasenovac, 1980.

zatvoren kosim daskama tako da je samo odozgo dolazilo malo svjetla i zraka.

U ovoj grupi istaknutih komunista i predratnih revolucionara (Mirko Bukovac, Marijan Krajačić, Stjepan Benceković i drugi) nalazilo se i nekoliko poznatih zagrebačkih studenata, članova SKOJ-a i Partije. Među njima i apsolvant Poljoprivrednog fakulteta u Zagrebu i odgovorni urednik naprednog časopisa »Izraz« Josip Rakar-Pepi. Evo što o svom studentskom kolegi i velikom drugu iznosi u svojim sjećanjima Ante Vesanović:

UVIJEK PRIJAZAN I VEDRO RASPOLOŽEN

Josip Rakar rođen je u Zagrebu 1915. godine. Sa sestrom Anicom rano ostaje bez roditelja, ali se nekako probija s malim prihodom i uz pomoć instrukcija tako da su i on i sestra uspješno nastavili školovanje kao vrlo dobri đaci i studenti.

Kao srednjoškolac Pepi se bavi aktivno sportom: dobar je nogometaš te aktivan tenisač i klizač. U višim razredima gimnazije opredjeljuje se za napredni radnički pokret i s grupom omladinaca počinje proučavati marksističku literaturu. Ubrzo je primljen za člana SKOJ-a.

Po završetku klasične gimnazije upisuje se najprije na Pravni fakultet, ali već sljedeće godine prelazi na Agronomiju, gdje sam ga i upoznao. Bio je vrlo komunikativan i uvijek prijazan, vedro i optimistički raspoložen. U razgovorima rado se šalio tako da su s njim voljeli diskutirati mnogi studenti bez obzira na ideološko opredjeljenje. Sjećam se kako bi uvijek bio okružen manjim ili većim grupama studenata raspravljajući živo, malo u šali a malo u zbilji, o svim najvažnijim problemima tog vremena. Dakako, nije se to svima svidjelo. Oni najzadrtiji, klerofašisti, smatrali su ga, baš zbog takve njegove naravi i utjecajnosti, opasnim, pa su ga više puta obasipali uvredama i prijetili mu fizičkim obračunom.

MEĐU NAJBOLJIM STUDENTIMA

Kao student bio je među najboljima, pa je poznati botaničar, profesor Ivo Pevalek želio da ga pripremi za svog asistenta.

Osim studiju i idejno-političkom izgrađivanju, Josip Rakar je mnogo pažnje poklanjao stjecanju opće kulture. Književnost, i domaću i stranu, upravo je gutao. S velikim elanom i upornošću bacio se na učenje engleskog jezika i savladao ga u vrlo kratkom roku. Bila mu je čak ponuđena stipendija za Englesku, ali se nije mogao odlučiti za takvu karijeru. Ostao je radije u Zagrebu gdje se vrlo aktivno uključio u napredni omladinski pokret.

Često sam s njime posjećivao različite studentske i radničke mitinge i zborove, odlazili bismo u studentsko udruženje »Svjetlost« ili na izlete s radničkim planinarskim društvom »Prijatelj prirode« na Ponikve i slično. Gotovo svake nedjelje planinarili smo po Zagrebačkoj gori, a zimi me je čak natjerao da učim i sklizanje.

PRVI KORACI JAVNE DJELATNOSTI

Zbog takvih izvanrednih kvaliteta, a posebno zbog političke izgrađenosti i široke kulture Partija je Josipu Rakaru u siječnju 1940. godine povjerila mjesto odgovornog urednika naprednog časopisa »Izraz«. To je bio vrlo ozbiljan časopis za sva kulturna pitanja u kojim su surađivali takvi napredni politički, društveni i kulturni radnici kao što su bili: August Cesarec, Božidar Adžija, Josip Cazi, Vladimir Bakarić, Mihovil Pavlek Miškina, Mato Lovrak, Pavao Markovac, Ognjen Priča i mnogi drugi. Časopis je izdavala zajednica »Hrvatska naklada«.

U tom razdoblju Josip Rakar se i sam bavio pisanjem pa je tako obradio temu »Položaj seljaštva u Slavoniji«, a sa drugovima Moiseom S. Danonom i Mauricijem Magašićem napisao je vrlo uspješnu brošuricu »Poljoprivreda u SSSR-u« koja je doživjela dva izdanja. U to smo doba, tada mladi studenti agronomije, uopće mnogo i intenzivno raspravljali o mogućnostima razvoja poljoprivrede i zadrugarstva, polazeći od kritike zaostalog sela i poljoprivrede u tadašnjoj Jugoslaviji.

Ali, sve te naše prve korake i angažirano društveno djelovanje, a posebno našeg druga Josipa Rakara, surovo je prekinula okupacija zemlje i dolazak ustaša na vlast. Već nekoliko dana nakon upada Nijemaca u Zagreb dvojica »kolega«, ali sada već u ustaškim uniformama, dala su uhapsiti Josipa Rakara s obrazloženjem da je bio odgovorni urednik komunističkog »Izraza«. Potkraj svibnja Josip je ipak pušten iz zatvora, ali je i dalje ostao pod policijskom prismotrom.

Nekoliko dana nakon napada Hitlerove Njemačke na Sovjetski Savez sreo sam Rakara na ulici. Bio je pun optimizma i nade da je baš tim napadom otvoren proces konačnog oslobođenja porobljenih naroda i buđenja socijalnih sloboda. Ja sam tada morao otputovati u Split i rastali smo se uvjereni da ćemo se vrlo brzo ponovno sastati — u slobodi. Nisam mogao ni pomisliti da mi je to bio posljednji susret s tim izvanrednim drugom i prijateljem.

KROZ USTAŠKE LOGORE DO ČELJE BROJ 3

O njegovoj daljnjoj sudbini u toku ustanka i narodnooslobodilačke borbe nisam ništa znao sve do jeseni 1944. godine. Tada sam u Šibeniku od njegove sestre Anice, a kasnije i od njegovih drugova boraca saznao tužne pojedinosti njegova nestanka.

Po mom odlasku iz Zagreba on je nastavio ilegalni rad s drugovima sa fakulteta Branko Gumhalterom i Ivom Komadinom: dijeljenje letaka, ispisivanje parola, prikupljanje potrebnog materijala, oružja i si. za potrebe boraca. Ali, 14. srpnja 1941. Josip nije došao na dogovoreni sastanak. Što se dogodilo?

Neposredno nakon tragičnih događaja u Kerestincu, u velikoj ustaškoj akciji lova na pobjegle kerestinečke zatvorenike, uhapšen je na prepad i velik broj istaknutih ljevičara. Među njima i Josip Rakar. Iz zatvora u Zagrebu odveden je u ustaške logore: najprije u Gospić, pa u Jastrebarsko, zatim u logor »Danicu« kod Koprivnice, pa u Jasenovac, a odatle u logor Stare Gra-

diške gdje je zlikovački umoren glađu s još dvadesetak drugova u zloglasnoj »trici« u podrumu tzv. Ka nastambe.

Preživjeli logoraši, koji se sjećaju Rakara iz tih dana logora, pričali su da je Josip i u tim najtežim momentima sačuvao visok komunistički moral, da je njegovao drugarstvo i nastojao organizirati kakvu-takvu zajedničku borbu za opstanak i sačuvanje dostojanstva.

Tako je u prvim danima Narodne revolucije, kada su već širom naše domovine odjekivale partizanske puške i bombe, ugašen jedan mlad i poletan život čovjeka koji se svim srcem borio za bolju sutrašnjicu.

Slavko Komar

BRAĆA ŠPALJ - TRI POKOŠENA JABLANA

Zagreb, 8. svibnja 1945. godine. Otac braće Špalj, umirovljenik, dočekaao je oslobođenje bez ijednog od svojih sinova. U Ivana Špalja tinjala je nada da je možda netko od sinova preživio sve strahote i negdje se nalazi živ u jedinicama naše armije, kao terenac, ili negdje u Evropi, u povratku iz nekog od koncentracionih logora.

Zapala me neprijatna dužnost da mu saopćim da za Milana, Branka i Luku nema nikakve nade, da su već davno položili mlade živote na oltar slobode i novog socijalističkog poretka. Roditelj Špalj primio je to bez riječi, dostojanstveno, muški, kao prava bunjevačka korenika — samo mu je bolni grč zatitrao na licu.

Tko su Špalji?

Otac Ivan, lugal po zanimanju, i majka Marija, rođena Tomljanović, oboje iz Krivog Puta, kretali su se kamo je služba nalagala. Pošli su trbuhom za kruhom kao i stotine i tisuće Primoraca, Bunjevaca i Podgoraca, jer nije bilo opstanka na škrtom rodnom tlu. Najdulje su se zadržali u Podravskim Sesvetama kod Đurđevca, gdje su rođena dva sina. Kad je došlo vrijeme za Ivanovu mirovinu, preselili su se u Zagreb.

To se vrijeme poklapa sa snažnim jačanjem Komunističke partije i SKOJ-a i širokim antifašističkim i rodoljubnim pokretom predvođenim našom Partijom. U to vrijeme dolazi i Tito na čelo pokrajinskog rukovodstva. Taj veliki napredni val u Zagrebu zahvaća i braću Špalj kao srednjoškolce i studente, pa oni uskoro stupaju u prve redove mladih komunističkih boraca.

MILAN

Milan Špalj rođen je 1918. godine u Podravkim Sesvetama. Studirao je arhitekturu i 1941. godine bio je student četvrte godine. Osim aktivnosti u Partiji i SKOJ-u prije rata, bio je i u svim studentskim ljevičarskim akcijama. Dobro ga se sjećam iz zajedničkog rada i borbe u tim četirma godinama. Na svom fakultetu bio je među najistaknutijima, bilo u studentskom udruženju, bilo u borbi za režim studija, bilo u borbi za studentska prava. Sudjelovao je i u ljevičarskom sveučilišnom udruženju »Svjetlost«, a kad je ono zabranjeno, nastavili smo sličan rad u Kulturnom udruženju studenata pacifista. Nije bilo manifestacija, demonstracija, dijeljenja letaka u Zagrebu u kojima

mi studenti — komunisti nismo bili dio te borbe. Među nama uvijek se nalazio i Milan. Po prirodi je bio nenametljiv i racionalan, isticao se obrazovanjem i vjerujem da bi bio izrastao u visokog komunističkog intelektualca, rukovodioca i vrsnog stručnjaka.

Milan je sudjelovao i u pripremama oružane borbe u Zagrebu, u brojnim akcijama u Zagrebu. S bratom Lukom u svom stanu umnažao je različite pisane partijske materijale. U jesen 1941. godine uhvaćen je, pa pušten jer nije bio dokaza. Kratko vrijeme poslije toga živio je ilegalno, ali su ga ponovo uhapsili na ulici. Danima su ga strahovito mučili, ali nije ništa priznao. Uzalud su mu boli igle u nokte i palili lice svijećom.

Sudili su mu na prijekom sudu, ali ga nisu osudili ni strijeljali — zbog pomanjkanja dokaza. Ipak su ga otjerali u logor u Jasenovac, a znalo se da odande gotovo i nije bilo nade u povratak. Uskoro su Milana prebacili u logor u Staroj Gradiški. U srpnju 1942. godine, s većom skupinom komunista, Milan je zatvoren u neku malu ćeliju, osuđen s drugovima na smrt glađu i žeđu. Poslije nekoliko dana mučenja, Milan i drugovi provalili su iz te ćelije u logorsko dvorište gdje su ih ustaše dočekali šmajserima i pobili. Tako je završio Milanov dvadeset četvorogodišnji život. Narodnim herojem proglašen je 1953. godine.

BRANKO

Branko Špalj rođen je 1921. godine u Podravskim Sesvetama; gimnaziju je završio u Zagrebu i opredijelio se 1939. na studij veterinarske medicine. Bio je veoma pristala izgleda, lijepo i skladno građen kao lakoatletičar, omiljen među drugovima i svim kolegama zbog neobično simpatična i vedra karaktera i ponašanja.

Bio je dobar komunist koji se isticao krajnjom disciplinom, besprijekornim obavljanjem svakog i najtežeg zadatka. Imao je mnogo smisla za organizaciju i sudjelovanje u našim tadašnjim borbenim grupama, koje su bile naoružane debelim štapovima i organizirane u desetine, vodove i čete. Naime, studenti-frankovci — budući ustaše — mučki su napadali pojedince ili grupe komunista pri prodaji naših novina, prilikom izbora za studentske klubove, ili presretanjem na ulici, u kinu ili studentskim domovima čak i pojedinih naših drugarica. Nisu pritom prezali ni od prolijevanja krvi. Mi smo na to morali reagirati. Branko Špalj odlikovao se hrabrošću i odlučnošću kakve se rijetko sretalo i među prijeratnim komunistima, odlučnima i spremnima na sve. Ulijevao je strah i trepet frankovcima, ali su ga i respektirali.

U ljeto 1941. godine Branko je bio među prvima koje smo uputili u partizane i mislim da je jedan od nekoliko prvih partizana Hrvatske. Već krajem srpnja otišao je u Prvi zagrebački odred, koji je trebao djelovati na području Sesveta i Dugog Sela. Taj je odred bio izložen nesavladivim teškoćama i ubrzo je razbijen. Branko se dramatski probijao po šumarcima i poljima prema Bjelovaru i na tom je putu uhvaćen u selu Prgomelju. Bilo je to u kolovozu 1941. godine. U Bjelovaru je 10. ožujka 1942. godine osuđen na smrt. Potom je pomilovan na doživotnu robiju, a 13. ožujka 1942. bježi iz bjelovarskog zatvora. Ustaše ga hvataju i mučki likvidiraju na bjelovarskom groblju.

Prema jednoj verziji, to se dogodilo po dramaturgiji koju ne bi izmislila ni Shakespeareova mašta prikazujući stravične prizore ljudske nesreće i zloće. Dok se nalazio u bjelovarskom zatvoru Okružnog suda, Branko je još s dvojicom zatvorenika organizirao bijeg. Svladali su stražare, istrčali iz zatvora i pokušali bježati preko susjednog groblja. Dvojica su u tome uspjela, ali je Branko naletio na grobara, koji ga je pogodio u glavu ovećim komadom opeke i onesvijestio. Odmah su dotrčali ustaše, kolcima ga prikovali za zemlju i tako razapeta ostavili da umre u najstrašnijim mukama.

LUKA

Luka Špalj rođen je 1924. godine u Krivom Putu. Godine 1941. bio je još gimnazijalac. Vrlo aktivan bio je ne samo u skojevskom rukovodstvu Prve muške gimnazije nego i šire. Uhvaćen je u prosincu 1941. godine, otjeran u logor u Staru Gradišku, gdje su ga 1942. godine ustaški zlikovci dokrajčili, a da još nije napunio 18 godina života. Od 2. do 26. srpnja mučen je glađu, i nakon 24 dana umro je od gladi u tom zloglasnom logoru.

Eto, tako su pokošena tri jablana, sva tri brata Špalj, svijetli primjeri velikih, neustrašivih komunista — boraca i žrtava za našu slobodu, današnjicu.

NIKO TOMIĆ I SERGIJE VUKOVIĆ

DVA DRUGA I PRVOBORCA SA TEHNIČKOG FAKULTETA

Među revolucionarnim studentima Tehničkog fakulteta i istaknutim rukovodiocima naprednog studentskog pokreta na Zagrebačkom sveučilištu, koji su među prvima položili živote za ideale za koje su se borili, posebno se ističu dva imena: Niko Tomić (1916 — 1941) i Sergije Vuković (1918 — 1941).

O njihovom ljudskom liku, o njihovom razvoju i izrastanju u istaknute skojevce i rukovodioce naprednog pokreta među studentima govore u svojim sjećanjima njihovi nekadašnji kolege i drugovi sa fakulteta Rade Bulat i Vjenceslav Richter. Objavljujemo dijelove iz tih sjećanja.

NIKO: DIJELIT ĆU SUDBINU SVOJIH DRUGOVA

Naše poznanstvo s Nikom Tomićem počinje neposredno uoči drugog svjetskog rata, u vrijeme zajedničkog studija na Tehničkom fakultetu. Kad smo se mi upisali na studij, Niko je već bio poznat kao jedan od rukovodilaca naprednog studentskog pokreta. Brzo smo uočili njegov izvanredan ljudski lik, prije svega njegov nadasve profinjen pristup kolegama s kojima je lako i brzo uspostavljao prisran kontakt.

Zbog njegova rasta i fizičke snage (bio je visok oko 190 cm) dobio je nadimak »King-Kong«, što je u doba naše mladosti i oduševljavao ga fizičkom snagom bio na neki način također izraz priznanja i poštovanja. Ali, Niko je bio, prije svega, pametan, miran i otvoren čovjek koji se nije razbacivao tom svojom snagom, kao što se nije nametao ni svojom pameću.

Rođen na Visu, gdje je svojom bistrinom i voljom za knjigom i učenjem vrlo uspješno završio osnovnu školu, nastavio je školovanje najprije u Splitu, a zatim u Zagrebu gdje je položio ispit zrelosti na Trećoj muškoj realnoj gimnaziji. Potom se upisao na Tehnički fakultet, Odjel strojarstva i elektrostrojarstva.

Već u VI razredu gimnazije postaje član SKOJ-a. Ne miri se s nepravdama i protekcijama koje zapaža u školi, pa jednom prilikom — zbog nepravedno dodijeljenih negativnih ocjena napredno orijentiranim učenicima za njihove školske zadaće o miru — na njegov prijedlog skojevska organizacija u školi organizira štrajk koji je trajao tri dana. U toj i sličnim akcijama Niko i njegovi drugovi stječu prva borbena iskustva. Ta će se iskustva kod Nike stalno bogatiti tako da na fakultet dolazi već kao provjeren i isku-

san skojevac, sposoban da se prihvati i većih i odgovornijih zadataka u pokretu.

Upravo u to vrijeme napredni je omladinski pokret u Zagrebu sredio svoje redove, pa se i aktivnost SKOJ-a među srednjoškolskom i studentskom omladinom sve više osjećala. Od 19-39. godine po broju i snazi organizacije, uz Medicinski, i Tehnički fakultet u Zagrebu postaje jedno od najjačih uporišta naprednog studentskog pokreta. I to pokreta ne samo na fakultetu nego i šire. Nije bilo akcije SKOJ-a u Zagrebu a da u njoj nisu masovno sudjelovali i studenti skojevci s Tehnike. Oni su rame uz rame sa svojim drugovima s drugih fakulteta i s radnicima hlabro i masovno sudjelovali i u mnogim akcijama koje je organizirala Partija poslije prosinačkih izbora 1938. godine, kao što su bile demonstracije protiv skupoće 1939. godine, obustava tramvajskog saobraćaja 1. maja 1940. godine, demonstracije za povratak španjolskih boraca, za uspostavu diplomatskih odnosa sa SSSR-om, protiv fašističke okupacije Čehoslovačke, protiv trojnog pakta i vlade Cvetković-Maček, i drugo.

U tim smo akcijama stjecali dragocjena iskustva koja su nam pomagala u sličnim aktivnostima na našem fakultetu gdje upravo tada našu djelatnost organiziraju i usmjeravaju dva veoma sposobna, idejno i politički čvrsta, marksistički izgrađena komunista kakvi su bili Niko Tomić i Sergije Vuković. Po temperamentu različiti — Niko uvijek miran, pribran, staložen, a Sergije žestok, nagao, izvanredno dinamičan — oni su bili sretna sprega koja je omogućila da studenti ljevičari na fakultetu sve uspješnije razvijaju svoju aktivnost.

NA ČELU BORBE ZA PRAVE INTERESE STUDENATA

Kao dobar student, Niko je uživao velik ugled kod svih studenata. Time je u borbi za poboljšanje uvjeta studiranja lakše stjecao povjerenje kolega i osvajao politički teren.

Na Tehnici se u to vrijeme glavna bitka za politički utjecaj na studentske mase vodila između studenata ljevičara i frankovaca. Važnu ulogu u toj borbi imalo je Udruženje studenata Tehničkog fakulteta (USTF). U tom su udruženju, naime, vođene sve diskusije o pojedinim odlukama fakultetskih vlasti koje su neposredno tangirale interese studenata: različite uredbe o upisu, školarinama, materijalnim uvjetima studija, izdavanju skripata i udžbenika, O režimu vježbi i drugo. U dosta slučajeva dekanat fakulteta uvažavao je prijedloge studenata pokrenute preko Udruženja. Osim toga. Udruženje je imalo svoju prodavaonicu tehničkog materijala, pa su studenti ovdje nabavljali potreban materijal jeftinije nego u gradskim trgovinama. Zbog svega toga jasno je da je grupacija koja je imala većinu u upravi Udruženja imala 1 određene prednosti u političkom djelovanju među studentima.

Zato su komunisti i napredno orijentirani studenti Tehničkog fakulteta vodili upornu borbu da suzbiju pozicije reakcionarnih frankovaca u upravi tog Udruženja. Ta je borba dugo trajala, jer su te ekstremne zastupnike prodiranja fašizma na Sveučilište podržavale i reakcionarne fakultetske vlasti. Tek u proljeće 1940. lista studenata ljevičara napokon je dobila većinu glasova i odgovarajuću ulogu u radu Udruženju.

Taj je uspjeh bio plod djelovanja većeg broja istaknutih komunista i naprednih studenata kao što su bili: Vojo Biljanović, Maks Durjava, Slavko Odić, Sergije Vuković, Izidor Rehak, Vladimir-Braco Nemet, braća Spalj i drugi, ali je Niko Tomić u tom rvanju s frankovcima nesumnjivo imao najvažniju ulogu. Pritom je dolazio do izražaja njegov otvoren odnos prema studentima kao i njegov primjeren odnos prema studiju. To je izazivalo simpatije većeg broja dobrih studenata koji su se na njegovom primjeru mogli uvjeriti da studenti ljevičari na Sveučilištu vode istinsku borbu protiv svega što je reakcionarno, nedemokratsko i protivno širim interesima studenata.

SNAGA ARGUMENATA

Tako, na primjer, kad su studenti frankovci ujesen 1938. na sastanku Udruženja donijeli odluku da se studentima Slovincima i komunistima onemogućiti primanje u studentski dom u Runjaninovoj ulici, a nešto kasnije na skupštini Udruženja, iznijeli prijedlog da se za studente Jevreje uvede »numerus clausus« — Niko Tomić je na skupštini iscrpnim i uvjerljivim govorom dokraja razgolitio namjere frankovaca. Njegovo izlaganje proizvelo je na studente takav dojam da je prijedlog frankovaca odbijen sa 103:78 glasova.

Iako tada još nisu uspjeli osvojiti upravu Udruženja, studenti ljevičari ostali su moralni pobjednici i osvojili simpatije mnogih do tada neutralnih studenata. Te su simpatije još više porasle kad su studenti ljevičari na Nikinom strojarskom i elektrostrojarskom odjelu organizirali štrajk (koji je trajao 20 dana) zbog toga što je nastavnik na katedri za konstrukcije strojnih dijelova uporno odbijao napisati udžbenik iz svog predmeta, a njegov asistent je istodobno svojom nesposobnošću terorizirao i maltretirao studente prilikom korigiranja programa. Angažman ljevičara u tom štrajku za vitalne interese studenata također je ojačao njihov ugled.

Zbog takvih i sličnih akcija, koje frankovci nastoje svim silama onemogućiti, ljevičari na slijedećim izborima za upravni odbor Udruženja (18. svibnja 1940) osvajaju većinu. Lista ljevičara na čelu s Nikom Tomićem dobila je 187 glasova, a frankovci samo 160. Uz Niku, kao predsjednika, u odbor su s ljevičarske liste, proporcionalno broju glasova, ušli također Vladimir Nemet, Vladimir Božac, Vojo Hrkalović te predsjednici kemijske, geodetske i arhitektonske sekcije Alfred Jaeger, Oto Hofman i Vjenceslav Richter. Bijesni zbog poraza, frankovci su tučnjavom pokušali osujetiti legalitet izbora, ali im to ipak nije uspjelo, osim što su tom prilikom njihovi batinaši ranili dva studenta ljevičara.

I u novoizabranom upravnom odboru frankovci svim sredstvima sabotiraju rad. U nemogućnosti da stvarnim argumentima pariraju Niki Tomiću koji suvereno vodi sjednice, opet pribjegavaju nasilju: fizički napadaju Tomića kad je na momenat ostao sam s njima i ranjavaju ga batinama po glavi. Nakon toga, i sama pojava Nike s povezanom glavom — on sam, na svoj vedar način, taj povež nazva čalmom — pobuđuje kod velike većine studenata još dublju moralnu osudu frankovaca, tako da oni na slijedećim izborima za upravni odbor Udruženja ne mogu više ni izaći sa svojom listom.

U to je vrijeme Niko Tomić već potpuno izgrađena politička ličnost. Njegova je aktivnost prisutna svagdje: pri formiranju Akcionog odbora studena-

ta ljevičara, u poduzimanju mjera i akcija za sređivanje skojevske i partijske organizacije na Sveučilištu, u radu Općeg studentskog društva »Svjetlost« i Kulturnog udruženja studenata pacifista (KUSP) i na mnogim drugim mjestima. Svojim znanjem, izgrađenošću i sposobnošću izrastao je u cijenjenog rukovodioca studentskog naprednog pokreta, u sudionika svih akcija koje organiziraju Partija i SKOJ u gradu.

NEMAM SE ČEGA ODRECI

Takvo njegovo djelovanje, dakako, nije promaklo ni policiji, a pogotovo ga nisu zaboravili proustaški orijentirani studenti s fakulteta. Po dolasku okupatora Niko se morao skloniti iz svog stana i prijeći u ilegalnost. I dalje je aktivan, ali budući da je i previše poznat u gradu, partijska organizacija odlučuje da ode na Vis. I kad se već našao na Glavnom kolodvoru, 14. svibnja 1941, da se ukrca na vlak, prepoznaju ga neki bivši studenti s fakulteta, sada već otvoreni ustaše, prokazuju ga policiji koja ga hapsi i ubrzo zatvara u koncentracioni logor u Kerestincu.

Kad su Nikini roditelji saznali za njegovo hapšenje, pokušali su preko nekih veza isposlovati da Niko, kao »talijanski« podanik (jer je njegov rodni Vis potpao pod Italiju), bude oslobođen. Ustaše su pristali uz uvjet da Niko javno izjavi da se — odriče svog političkog uvjerenja. Kad su roditelji prenijeli Niki taj uvjet za slobodu, Nikin je odgovor bio jasan i nepokolebljiv: »Nemam se čega odreći, dijelit ću sudbinu svojih drugova!«

Tri danas kasnije, nakon izvršenog proboja kerestinečkih zatvorenika iz logora, 14. srpnja 1941, Niko je u šumi kod Rakovog Potoka podijelio sudbinu svojih drugova: pao je izrešetan ustaškim mecima.

SERGIJE: DRUGARSTVO I LJUDSKA SOLIDARNOST PRIJE SVEGA

Nikin nešto mlađi drug sa studija, Sergije Vuković, rođen 1918, rano je ostao bez oba roditelja, pa je brigu oko njegovoj odgoja i podizanja preuzela njegova tetka Maca Čanak, koja će mu svojom ljubavlju i toplinom pomoći da lakše preboli nedostatak majke i oca.

Kad je pošao u školu, mali Sergije je brzo skrenuo na sebe pozornost svoje učiteljice ističući se bistrinom, slobodnim nastupom, duhovitošću i, iznad svega, svojim učenjem. I u gimnaziji — pohađao je Prvu mušku realnu gimnaziju u Zagrebu — odličan je đak iako je u školu dolazio bez potrebnih knjiga i udžbenika jer mu imovno stanje nije omogućavalo da ih kupi. No, njegove bilježnice, u koje je savjesno bilježio što su nastavnici i profesori predavali, bile su tako uredno i dobro vođene da su mnogim njegovim kolegama služile kao odlično priručno štivo za ponavljanje građe. Njegovi školski drugovi, među kojima posebno Joža Horvat, Milan Prelog i Vojo Žegarac, ističu Sergijev živ temperament i buntovnu prirodu, veliku osjetljivost na svaku nepravdu. Na tom temelju formirala se ličnost budućeg borca koji ispoljava pravo drugarstvo, humanizam i spremnost na svaku žrtvu kad su u pitanju plemeniti ciljevi boljeg života.

U napredni omladinski pokret Sergije se uključuje rano. Kao i mnogi njegovi drugovi čita naprednu literaturu koja mu pomaže da spozna i shvati

uzroke socijalnih nepravdi koje ga okružuju. Jednog će mu dana rukovodilac SKOJ-a na Prvoj muškoj i razredni kolega Joža Horvat dati na čitanje »Komunistički manifest«. Uskoro, u proljeće 1935, u 17. godini života, Sergije je primljen u SKOJ i otada svim svojim žarom i talentom oduševljeno sudjeluje u svim skojevskim akcijama. U ožujku 1936. kad je srednjoškolska omladina organizirala demonstracije zbog loše hrane u srednjoškolskoj menzi, u kojoj su se hranili siromašni učenici, i Sergije je među demonstrantima iako se nije hranio u toj menzi. Čak je organizirao i izlazak jedne grupe omladinaca na ulicu.

SVOJIM PRIMJEROM UVIJEK JE ODUŠEVLJAVAO

Poslije mature koju je uspješno položio 1937. godine, Sergije se upisuje na Tehnički fakultet. Iskusan i provjeren u skojevskim akcijama na srednjoj školi, odmah je postao jedan od vodećih aktivista i na svom fakultetu. Stekavši i životnu zrelost, Sergije politički vješto nastupa, vodi akcije i rukovodi organizacijom napredne studentske omladine.

Na Sveučilištu se već u prvoj godini svog studija susreće s organiziranim i drskim akcijama frankovački orijentiranih studenata koji, ohrabreni porastom fašizma u Evropi, i sami pojačavaju teror i izazivaju sukobe gdje god im se pruži prilika. Među tim studentima su i poznate ubojice studenta prava, komunist Krste Ljubičića, koga su 14. travnja 1937. u studentskom domu u Runjaninovoj ulici noževima napali i ubili studentski izrodi Franjo Nevistić, Slavko Kaštelan, Grga Ereš i drugi.

Takva situacija zahtijevala je i od naprednih studenata da u svojoj borbi za mir i progres budu istodobno spremni da na svaku frankovačku provokaciju i fizički napad odgovore svojim jedinstvom i odlučnošću.

Tu je osobito došla do izražaja Sergijeva borbenost i vještina u organiziranju zaštite od frankovačkih napada i provokacija. Njega je uopće karakteriziralo oduševljavanje za »vojno« planiranje i vođenje svih naših akcija. Kad bi se studentski štab dogovarao kako, na primjer, organizirati studentsku zaštitu i na koje je punktove u blizini fakulteta razmjestiti da bude sigurna preventiva u sprečavanju frankovačkih razbijača, Sergije je uvijek nastojao da smisli neku originalnu taktiku i lukavstvo. A kad bi naša zaštita bila već raspoređena, Sergije bi iz štaba obilazio svaku grupu, prenosio obavještenja, davao upute i bodrio na hrabrost.

Svojom smirenošću, hladnokrvnošću i smiješkom djelovao je umirujuće na svakog druga. Ostavljao je dojam čovjeka i borca čvrsta kao granitna stijena kojeg je teško odvratiti od zamišljenog plana i pokolebati u akciji. Njegova dinamična i živahna priroda kao da je tražila akciju. Kad god bi na fakultetu dolazilo do burnijih prepirki ili sukoba s frankovcima, tada je on blistao radošću i zadovoljstvom, što je na sve nas, njegove drugove, djelovalo poticajno i mobilizirajuće. Svojim primjerom uvijek je oduševljavao.

Neko vrijeme bio je i jedan od urednika našeg lista »Novi student«, lista koji je, uz ostalo, donosio mnoge članke o potrebi borbe za bolji ekonomski i socijalni položaj studenata. Pojava svakog broja »Novog studenta« u halama i učionicama fakulteta uvijek je izazivala bijes i, često, divlju reakciju frankovaca: napadali bi studente koji su prodavali list i otimali im ga. Ser-

gije se zato posebno angažirao u obrani prodavača tog studentskog glasila. U trenucima raspačavanja lista on je neumorno obilazio sva prodajna mjesta i već samom svojom pojavom i uvijek nasmiješenim licem ulijevao samopouzdanje među kolege da ne podliježu frankovačkim provokacijama i prijetnjama.

NEPOPRAVLJIVI LJEVIČAR

Ostalo nam je u živom sjećanju i držanje Sergija za vrijeme provale policije na plenum skojevaca sa Sveučilišta, koji se održavao 27. siječnja 1940. u Primorskoj ulici br. 2, u dvorišnoj zgradi, gdje su se tada nalazile prostorije Kulturnog udruženja studenata pacifista. Policijski agenti su nanjušili da se tu održava neki skup studenata. Kad su nas počeli legitimirati i ispiti svrhu sastanka, Sergije i njegov nerazdvojni drug Jaroslav Chvala naprosto su se nadmetali u nadmudrivanju i obmanjivanju agenata tako da oni, iako nas se tu skupilo više od stotinu, nisu na kraju znali ni tko se to okupio ni koji je pravi razlog našeg sastanka. Dakako, u prostorijama su otkrili mnoge naše aktiviste i rukovodioce koje su već imali uvedene u svojoj kartoteci kao komuniste i poznate aktiviste, među kojima su bili i Sergije Vuković, Bogoslav Kadić, Ozren Novosel, Jaroslav Chvala i drugi. Te su drugove odveli na policiju i zadržali po nekoliko dana, ali nisu im mogli ništa dokazati.

Slična je situacija bila i 7. studenoga 1940. kada je policija u zgradi Matice obrtnika u Ilici 49 uhapsila gotovo 400 studenata koji su prisustvovali akademiji u čast godišnjice Oktobarske revolucije. Kad su kamioni s uhapšenim studentima prolazili Ilicom i preko tadašnjeg Trga bana Jelačića, studenti su bučno demonstrirali. Prolaznici su i tada među najgrlatijima mogli zapaziti lik Sergija Vukovića. Na policiji su nas tada čitave noći saslušavali pozivajući jednog po jednog u kancelariju na »provjeru«. Kad su naišli na Sergija, svako ispitivanje i dokazivanje bilo je suvišno. Zadržan je u zatvoru sedam dana kao »nepopravljivi ljevičar«.

Sergije Vuković je u to vrijeme već član Partije (od 1939). Uz već istaknute osobine: hrabrost, vatrenost, oduševljenost, odgovornost, zalaganje, samoinicijativnost, odlikovao se i velikom idejno-političkom čvrstoćom i nepokolebljivošću. Ali, drugarstvo i ljudska solidarnost nesumnjivo su bile Sergijeve najljepše vrline. Skromnost u vlastitom životu i teškoće koje su ga pratile od djetinjstva učinile su da je uvijek imao osjećaj za probleme svog druga. Nije mu bilo svojstveno da se razmeće svojom inteligencijom i ulogom koju je imao u naprednom studentskom pokretu. Kad god bi na dnevnom redu bile ljudske, životne teme, Sergije ih je znao pravilno shvatiti. U razgovorima je bio neposredan i otvoren, uvijek ugodan, drag i zanimljiv sugovornik. U prvi plan je uvijek stavljao čovjeka i drugarstvo...

HRABROST DO KRAJA

Baš kad je počeo doživljavati uspjehe i plodove naprednog pokreta na Sveučilištu u Zagrebu, u čemu je bila i nemala njegova zasluga, Sergije je početkom prosinca 1940. uputio u aulu Pravnog fakulteta da za Studentski list fotoaparatom snimi scenu još jedne povrede autonomije Sveučilišta, jer

je u tu zgradu provalila policija. Hrabar kakav je bio, nije tražio nikakvu pratnju svojih drugova. Ali, nije prošlo mnogo vremena kad je grupa frankovaca opazila Sergijevo slikanje i povicama policiji upozorila ih na »komunista kojeg treba uhapsiti« umjesto što njih smetaju da izravnavaju neke račune sa studentima haesesovcima. Tako je Sergije još jednom uhapšen, ali ovaj put bez povratka na slobodu.

Poslije stanovitog zadržavanja u zatvoru na policiji, Sergije je otpremljen u koncentracioni logor u Lepoglavi gdje je dočekaao uspostavu tzv. NDH. Tada je ponovno dopraćen u Zagreb gdje je podvrgnut teškim mučenjima, ali njegova fizička snaga i duh nisu mogli biti uništeni. Posljednji dani njegova života, koliko nam je poznato, završili su 1941. godine. U ustaškom gubilištu, u logoru Jadovno u Lici.

Branko Gumhalter

IZ ZAGREBA U LIKU U JESEN 1941.

SAFET TRAVANJKIĆ

Kao trinaestogodišnji dječak Safet Travanjkić dolazi u Zagreb iz Brčkog, u kojem se rodio 1919. godine. Došao je sa svojim ocem, 1932. godine, poznatim komunistom Alijom Travanjkićem, koji je, zbog stalnog proganjanja od policije u Brčkom morao promijeniti boravište. Alija je bio krojač.

Safet je također izučio krojački zanat u krojačkoj radionici Souček (ugao Preradovićeve i Nikolićeve — sada Tesline). Već kao šegrt učlanio se u URSS gdje je aktivno radio u kulturno-umjetničkoj sekciji i u planinarskom društvu »Prijatelj prirode« čiji članovi su svake nedjelje išli na Glavicu kraj Podsuseda, gdje su izgradili i svoj Dom.

Osim pod utjecajem svoga oca, odgajao se u sindikalnom radničkom pokretu u Zagrebu i rano postao klasno svjestan. Drugovao je s Valentom Božićem, tekstilnim radnikom (ubijen 1941. godine u Zagrebu), Gvozdenom Budakom (sinom narodnog heroja Divka Budaka), koji je poginuo u partizanima u Gorskom kotaru. Stevom Radičevićem i drugima. Uoči drugog svjetskog rata se oženio, a stanovao je kod roditelja u Medulićevoj 25/11.

Nakon okupacije, u travnju 1941, bio je na vojnoj regrutaciji i, kada je u jesen bio pozvan na odsluženje vojnog roka, otišao je u partizane. Dragica Končar, žena Rade Končara, javila je roditeljima da je Safet sretno stigao na odredište.

Jovo Vuksan, koji je bio politički rukovodilac u selu Počitelju, kotar Gospić, u jesen 1941. napisao je, uz ostalo: »Poslan je na naš sektor drug Travanjkić Safet, kao omladinac, da djeluje na kulturno-prosvjetnom sektoru, i to za cijeli kotar Gospić, gdje je postigao vrlo lijepe uspjehe, naročito u pjevačkim horovima, preko kojih je okupljao omladinu i odgajao ih naprednim i borbenim pjesmama, i slao u partizane... U selima Divoselo, Čitluk, Počitelj, Radić i drugim u gospićkom kotaru, Safet je radio sve do veljače ili ožujka 1942. godine«.

Vuksan nastavlja:

»Kada se formirao proleterski bataljon, mislim u početku 1942. godine, Safet je poslan u taj bataljon, gdje je bio borac i prosvjetni radnik. Sudjelovao je u mnogim i vrlo teškim borbama, a kao vrlo hrabar borac poginuo u borbi protiv ustaša i Talijana na Gomirju u travnju ili svibnju 1942. Kao hrabrom i voljenom borcu najavljena je velika sahrana. Sahranjen je u Drežnici. Bio je voljen od naroda Like a naročito kod srpskog naroda, jer je bio

vrlo pošten, vesele naravi, politički dosta jak i masovnik. Nije prezao pred nikakvim zadacima i ako su bili vrlo teški i opasni po život. On ih je časno izvršio.«

Za svoj rad i život dobio je 29. studenoga 1950. u znak priznanja »Spomenicu za vječnu uspomenu i slavu palih boraca Narodnooslobodilačkog rata«.

Jozo Petričević

DAVOR TRINAJSTIĆ

BILE SU MU TEK 22 GODINE ...

Njegov lik nikad neće izbljediti iz pamćenja. Revolucionarnom omladinskom komunističkom pokretu dao je najljepše godine mladosti. Za današnju stvarnost pao je na zadatku... kad su mu bile jedva 22 godine. Agenti Ustaške nadzorne službe iznenadiše ga upravo pri razbijanju telefonskih šalica, odnosno izolatora, i rezanja žice nedaleko od zagrebačkog Savskog mosta.

— Ruke u vis!...

Daljnji postupak se zna: odveden je na policiju, a potom je uslijedilo saslušanje, mučenje i druge strahote. Grozno su ga ustaški zlikovci izmrcvarili. Toliko da ga ni oni sami nisu poslije mogli prepoznati.

Skojevac i mladi član Partije Davor Trinajstić ispunio je svoj zadatak, daleko od svoje Istre, u Zagrebu, gdje se i školovao i čija ga je antifašistička organizacija zapravo i odnjehala.

Kao trinaestgodišnjak morao je ostaviti zavičaj. Prije njega to su učinili mnogobrojni radnici, seljaci i rodoljubiva inteligencija koji su htjeli i nisu mogli živjeti pod zatornom talijanskom fašističkom čizmom.

Talijanski imperijalisti naše su ljude upravo uništavali, zatirali — kazuje Dušan Tumpić, Trinajstićev drug iz djetinjstva, njegov saučesnik u zagrebačkoj Učiteljskoj školi i kasnije upravitelj Đačkog doma na Mažuranićevu trgu u Zagrebu, doma koji upravo nosi ime »Davor Trinajstić«.

Popaljeni su u Istri domovi. Zabranjena je upotreba materinskog jezika u svim školama, sudstvu i administraciji, pa čak i u privatnom životu... Poznato je da se dva naša čovjeka nisu smjela ni pozdraviti na ulici na hrvatskom jeziku, a kamoli da bi dulje govorili jer ako bi ih talijanski karabinjeri čuli, odmah bi ih — samo zbog toga — hapsili. Seljak priklješten raznim nametima, globama i pristojbama, pretvaran je u beskućnika. Istrane su iz industrije istisnuli talijanski »kolonozirani« tj. novonaseljeni, radnici...

Tako težak položaj Hrvata i Slovenaca u Italiji koji je išao gotovo do zatiranja našeg življa u krajevima što ih je stara imperijalistička Jugoslavija olako prepustila Italiji, prisilili su istarske Hrvate i Slovence ili da se odnarede, ili da budu podvrgnuti progonima do uništenja, ili da odu iz rodno kraja. I Istrani su bježali u maticu zemlju.

Od 1920. godine do početka izbijanja drugoga svjetskog rata emigriralo je iz Istre više od 60 000 naših sunarodnjaka.

BIJEG OD TALIJANSKOG FAŠIZMA

I 13-godišnji dječak Davor Trinajstić iz Podbira kod Matulja, dijete stolar, smišlja plan kako da pobjegne, jer ni njemu, kao ni ostaloj hrvatskoj omladini njegova kraja, talijanski fašizam nije omogućio daljnje školovanje na materinskom jeziku, a na tuđinskom se nije htio školovati.

Tako i on bježi preko granice. Kad se našao u Zagrebu, primljen je u Istarski internat što se nalazio u Habledičevoj ulici u Gornjem gradu u nekadašnjem Plemićkom konviktu.

Prolaze godine i Davor već polazi Učiteljsku školu, potom se upisuje na Filozofski fakultet, i u isto vrijeme radi kao odgajatelj u Zavodu za gluho-nijemu djecu u Ilici i igra istaknutu ulogu u srednjoškolskom i studentskom antifašističkom pokretu ...

Davor je veoma zavolio novu sredinu, a ona ga doista prima otvorena srca. Dani su mu prolazili u učenju, igri, šetnji, razgovoru, radu...

Preko školskih praznika ni on, ni njegovi vršnjaci nisu mogli otići svojim. Majku je mogao vidjeti i s njome porazgovarati samo kroz žicu na Rječini na Sušaku.

Kad je u Istarskom internatu osnovana skojevska grupa, u njoj se našao i Davor. Uz druga iz đačke klupe Dušana Mavara, Davor je posebno zapažen u školi po svojoj inteligenciji, ozbiljnosti i marljivosti.

— Bio je vrlo slabunjav, nježan... Međutim, svojim ponašanjem, izuzetnim zanimanjem za knjigu i znanjem svratio je na sebe pozornost. Mamila ga je svaka dobra knjiga... Slovio je kao odličan učenik, pa je osvojio i jednodušne simpatije nastavnika, posebno profesora hrvatskog jezika i povijesti ... Kad odgovara na satu, sve su oči učenika uprte u njega.

ZIDNE NOVINE ŠTO »MIRIŠU KOMUNISTIČKI«

Pored uspješnog obavljanja učeničkih obaveza u Učiteljskoj školi, Davor Trinajstić ističe se i na drugim područjima. Napose u skojevskoj grupi. Tu je najaktivniji. Pun je ideja... Tako s drugovima uređuje i prve zidne novine ... No uprava Internata u gornjogradskoj Habledičevoj ulici uskoro zabranjuje izlaženje zidnih novina, zbog toga »što su previše mirisale komunistički« ...

Taj nježni mladić, u svakom slobodnom trenutku — u učionici, na hodniku, u blagovaonici, na šetnjama — objašnjava svojim drugovima društvene pojave, prednjači u raspravama. Čita s vršnjacima ilegalnu marksističku štampu i literaturu, što se nije mogla naći u biblioteci Internata. Lijevo orijentirani pitomci, antifašisti i komunisti dobivali su tu literaturu u početku od drugova iz URSS-ovih sindikata, a poslije sve češće od Istrana u Zagrebu, članova Komunističke partije. Trinajstić upravo guta svaku stranu listova »Odjek«, »Radnik«, »Pregled«, a pročitao je svaku ediciju biblioteke »POBI« (kratica za: Popularna biblioteka). Izvanredno snažan dojam ostavio je na Davora Cesarčev putopis »Današnja Rusija« i Čolakovićeve »španija u plamenu« ...

Pitomci Istarskog internata u Zagrebu nisu se baš mogli podićiti prehranom u internatu, zbog čega uslijediše negodovanja, prosvjedi. Zahtijevali su

bolju hranu, a usporedo s tim i sadržajniji kulturno-zabavni život. Davor Trinajstić je zajedno s Dušanom Mavarom, Vladom Bošcem, nosiocima skojevskog pokreta u domu, izvršio snažan utjecaj na pitomce i velik zaokret u životu internata.

NAŠA KOLA NETKO VUČE NATRAG

Taj krhki, skromni ali veoma darovit i svestrani mladić imao je još jednu veliku ljubav: postao je vatreni zagovornik esperantskog jezika. Zahvaljujući upravo njemu, Internat je naprosto zahvatio val učenja esperanta... Uopće, u predratnoj Jugoslaviji esperanto su učili mnogi napredni omladinci pa se može reći da je Esperantski klub u Gajevoj ulici bio stjecište antifašistički raspoloženih i omladinaca i starijih drugova.

Antifašistički pokret mladih Hrvata iz Istre što su živjeli u Zagrebu sve se više širio. Kad su se u redove Istrana pokušali uvući klerikarni elementi, Davor ih zamjećuje i signalizira:

»Čini mi se da naša kola netko vuče natrag.«

Njima su se skojevci odupirali i borili se protiv njihova utjecaja svim sredstvima. To je bilo živahno i uzbudljivo razdoblje u Istarskom internatu.

— Sve je podnosio, mnogo toga je mogao i progutati, ali je nemilosrdno ustajao protiv sektaštva — kazuje Dušan Tumpić, sjećajući se svog drugovanja s Davorom.

Skojevac Trinajstić sve je zapaženiji, među svojim drugovima i među nastavnicima i odgajateljima uživa visok ugled, svi ga poštuju i cijene. Razumije se da je takav mladić i mogao imati velik utjecaj na svoju okolinu. Stoga su se uz Davora Trinajstića množili novi članovi SKOJ-a kao gljive poslije kiše, te se može reći da ih je upravo Davor odgojio, napojio novim spoznajama, proširio im vidike i ucijepio u njih svoj zanos. Uopće zanos, entuzijazam, iz kojeg je onda izlazila i borbenost, glavna je značajka zagrebačkih skojevaca, bili oni radnici, učenici ili studenti.

Nije ni čudo što je onda Trinajstiću povjerena funkcija sekretara skojevske organizacije na Učiteljskoj školi, a uskoro je izabran i za člana zagrebačkog Srednjoškolskog komiteta SKOJ-a. Sav se razletio po različitim sastancima skojevskih grupa, skupova, rukovodstava, upravo je gorio od aktivnosti.

— Iako je Davorin Trinajstić bio veoma mlad, svoje stavove iznosio je kristalno jasno, pristupačno, neopterećene raznim stranim riječima, formulacijama, parolaštvom, tako da su ga vazda svi pozorno slušali — priča Tumpić. Nije se razmetao velikim riječima. A kako je sam po naravi bio vedar, ta vedrina upravo je zarazno djelovala na druge ...

Kao skojevski rukovodilac sudjelovao je, uz ostalo, i na glasovitom skojevskom savjetovanju srednjoškolske omladine. Kroničari su zabilježili da je tom skupu prisustvovao i dr Vladimir Bakarić.*

* Objavljeno u »Plavom vjesniku« broj 853 od 1. II 1971.

P R I L O G

REVOLUCIONARNI OMLADINSKI POKRET U ZAGREBU

(1919— 1945)

GRAĐA ZA BIBLIOGRAFIJU

KNJIGE:

1. AHMETOVIĆ, Lutvo: NEKA SJECANJA IZ RADA U RADNIČKOM POKRETU PRED RAT I U PRVIM GODINAMA RATA.
U: Zagreb 1941 — 1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spektar, 1972. (str. 15 — 45)
2. AHMETOVIĆ, Lutvo: ZAGREB U USTANKU I REVOLUCIJI.
Zagreb, Izd. »Vjesnik«, 1966.
(Referat na svečanoj sjednici Gradskog komiteta SKH Zagreb u povodu 25. godišnjice NOB i revolucije)
3. AŠANIN, Miodrag: NA SUDBONOSNOM RASKRŠĆU. (Nap.) Miodrag Ašanin.
Materijale prikupio Ivan Ceranić. Predgovor Marko Belinić.
Zagreb, Mjesna organizacija boraca NOR-a Vrapče, 1962.
(O sudjelovanju naroda i omladine Vrapče u NOB-u od 1941. do 1945. godine. Govori o putovima i kanalima kojima se odlazilo u partizane iz Zagreba i Vrapča. Sadrži popis pacijenata bolnice u Vrapcu koji su uz pomoć liječnika bili sklonjeni pred ustaškim progonom, ali su zbog izdaje svi od ustaša strijeljani u noći od 30. IX na 1. X 1944.)
4. BAKARIĆ, Vladimir: AKTIVNOST U SKOJ-u.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 2. 1929 — 1935.
Beograd, Kultura, 1960.
(O radu na Zagrebačkom sveučilištu i u Mjesnom komitetu SKOJ-a, Zagreb od 1932 do 1935. godine.)
5. BAKARIĆ, Vladimir: »SASLUŠAVANJE« POLICIJSKIH AGENATA.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 4. 1935—>1941.
Beograd, Kultura, 1960.
6. BAKARIĆ, Vladimir: S PONOSOM MOŽEMO REĆI DA SMO U REVOLUCIJI SVE ZADATKE ČASNO OBAVILI I DA NOVIM GENERACIJAMA PREDAJEMO U BAŠTINU NEIZRECIVO BOLJE USLOVE ZA RAD I NAPREDAK.
U: Zagreb 1941 — 1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spektar, 1972. (str. 7 — 15)
7. BALTIĆ, Milutin: JOŽA VLAHOVIĆ.
U: Zagreb 1941 — 1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spektar, 1972. (str. 73 — 77)
(O narodnom heroju Joži Vlahoviću, Sekretaru Pokrajinskog komiteta)

- SKOJ-a za Hrvatsku i organizatoru KSOJ-a u Zagrebu u borbi protiv okupatora.)
8. BALTIC, Milutin: RAD M(jesnog) K(omiteta) SKOJ-a 1940—1941.
U: Zagreb 1941 —1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spöktar, 1972. (str. 271 — 279)
 9. BALTIC, Milutin: RAD MK SKOJ-a (Okupljanje omladine, Članovi Mjesnog komiteta)
U: Zagreb 1941 —1945. Zbornik sjećanja.
Zagreb, Gradsika konferencija SSRNH Zagreb; Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske; Školska knjiga, 1982.
 10. BARKOVIĆ, Josip: NA ZAGREBAČKOJ FRONTI.
Zagreb, Vjesnik, 1945.
 11. BILAL-REDŽIĆ, Fadi'la: NEKA SJEĆANJA O RADU SKOJ-a U ZAGREBU OD OKTOBRA 1941. DO SEPTEMBRA 1942.
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spektar, 1972. (str. 241—247)
 12. BILIĆ, Jure: AKTIVNOST OMLADINSKOG POKRETA U ZAGREBU NEPOSREDNO NAKON OSLOBOĐENJA.
U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948. Zbornik.
Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972.
 13. BOLT, Valent: PRVI PUT U ZATVORU.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 1. 1917—1929.
Beograd, Kultura, 1960.
(Sećanje na rad u Mesnom komitetu SKOJ-a u Zagrebu i prvi zatvor 1927. godine)
 14. BORBENA RIJEČ OMLADINE. Almanah napredne omladinske štampe u Hrvatskoj. Uredili: Jalkša Bučević, Pero Ivčić (i dr.).
Zagreb, Izd. CK Narodne omladine Hrvatske, 1949.
(O omladinskom pokretu u Hrvatskoj 1919—1941, napose o omladinskom tisku u vrijeme NOB-e u Hrvatskoj.)
 15. BORBENI PUT SKOJ-a. Fragmenti iz borbe mladih. Ured. Vladimir Mirković i Vojislav Živković.
Zagreb, Mladost, 1953.
(Fragmentarni pregled historije SKOJ-a od osnivanja do 1940. godine u > kojem je obuhvaćen i razvoj SKOJ-a u Zagrebu od 1920. do 1941; izdavačka djelatnost do okupacije i akcije u Zagrebu 1941—1945. U drugom dijelu knjige Objavljeni su prilozi raznih autora o akcijama u Zagrebu i Hrvatskoj)
 16. BRAJKOVIĆ, Dragomir: LOLA I SEDAM SEKRETARA SKOJ-a.
Beograd, »Jež«, 1981.
 17. BRIXY, Nenad: NEKOLIKO MANJE POZNATIH DETALJA IZ BORBE PROTIV OKUPATORA.
U: Zagorski kalendar, 1958. (str. 80—85)
(O akcijama Franje Fui'sa, člana ilegalne grupe »Galeb« u Zagrebu, i njegovoj smrti svibnja 1944.)
 18. BRNČIĆ, Josip: PROTIV NJEMAČKIH FAŠISTA.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 2. 1929—1935.
Beograd, Kultura, 1960.
(O protufašističkom raspoloženju i akcijama zagrebačkih studenata 1935. godine, napose u Studentskom domu)
 19. BRUNOVIĆ, Milan: SJEVEROZAPADNA HRVATSKA U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI.

- U: Hiljadu devetsto četrdeset i prva.
Zagreb, Matica hrvatska, 1961.
<0 udarnim grupama i iprvim diverzijama u Zagrebu, o dolasku prve zagrebačke partizanske grupe na Bilogoru, o prvim akcijama i formiranju Kalničko-b ilogorskog partizanskog odreda te o vezama Zagreba s partizanskim snagama na području Moslavine, Bilogore, Kalnika i Hrvatskog zagorja)
20. CINDRIĆ, Pavao: GRIČKI MILENIJ. Kultumo-povijesna panorama. Zagreb, Epoha, 1965.
(Posvećeno Zagrebu u povodu 20. godišnjice oslobođenja, ilz sadržaja: Početalk djelovanja KPJ; Omladina u pokretu; Zagreb u godinama okupacije; Oslobođenje Zagreba)
21. CRNOBORI-OPRIJAN, Vera: NARODNI HEROJI BANJE I SISKA. Sisak, Kotarski Odbor Saveza boraca, 1957.
(Među Ostalim i o narodnim herojima koji su živjeli i radili u Zagrebu prije i za vrijeme NOB: Nadi Dimić, Kati Dumbović, Nikoli Marakoviću, Milutinu Bal tiću. Radi Bulatu, Marijanu Cvetkoviću, Ivanu Gošnjaku, Vladi Janjiću, Franji Kneblu, Ivanu Šibi u i Miki Špiljiku)
22. CRVENA TREŠNJEVKA. (Zbornik — monografija) Ured. Slobodan Žarić i Drago Zdunić.
Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Spektar, Skupština općine Trešnjevka, 1982.
(Iz sadržaja: II. Trešnjevka u međuratnom razdoblju: Položaj trešnjevačkog radništva (Mira Kolar-Dimitrijević); Djelatnost SKJ na Trešnjevci (Stanislava Koprivica-Oštrić); Revolucionarni omladinski pokret na području Trešnjevke od 1918. do 1941. (Vojo Rajčević); Revolucionarni sindikalni pokret (Bosiljka JanjatoVić); III. Trešnjevka u vrijeme NOB-e i socijalističke revolucije: socijalne i ekonomske prilike za vrijeme okupacije (Mira Kolar-Dkniitrijević); Partijske organizacije i njihova aktivnost (Slobodan Žarić); Revolucionarni omladinski pOkret (S. Žarić); Oblici oružanog otpora, Djelatnost organizacija NOP-a (S. Žarić); RajonSki komitet formira udarne grupe (Emil Ivane); Crvena Trešnjevka (Janko Zrinščak)
23. CVETKOVIĆ, Slavoljub: NAPREDNI OMLADINSKI POKRET U JUGOSLAVIJI 1919—1928. Beograd, Institut društvenih nauka, 1966.
24. CVETKOVIĆ, SlavOljub: RAZVOJ OMLADINSKOG POKRETA U JUGOSLAVIJI. Beograd, Radnički univerzitet »Đuro Salaj«, 1965; 1967.
25. CVETKOVIĆ, Zdravko: ULOGA I ZNAČAJ ZAGREBAČKOG NOP ODREDA U NOB-u I REVOLUCIJI NA PROSTORU BLIŽE OKOLICE ZAGREBA. U: Zagreb u NB-i i socijalističkoj revoluciji. Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971. (str. 85—95)
26. ČALIĆ, Dušan: KAKO SU ZAGREBAČKI STUDENTI 1940. GODINE RASTURILI PROGLAS CK KPH. U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 4. 1935—1941. Beograd, Kuultura, 1960.
27. ČALIĆ, Dušan: PRILOG DISKUSIJI O REVOLUCIONARNOM RADNIČKOM POKRETU U ZAGREBU IZMEĐU DVA RATA. (Nap.) Dušan Čalić i Zvonko Ivamlković. U: Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva rata. Zagreb, Institut za historiju radničkog poikreta Hrvatske, 1968. (str. 305—315)
28. ČALIĆ, Dušan: ZAPISI SVEUČILIŠTARCA. Priredio Jovo Popović. Zagreb, Lylkos, 1960.
(Sjećanja dra Dušana Čalića na prve dane okupacije u Zagrebu)

29. ČALIC, Dušan: SVJEDOČENJA O POKOLJENJU REVOLUCIONARA. Školske novine, 1982.
(Memoarska sjećanja dr Dušana Čalića na predratni i ratni revolucionarni rad.)
30. ČETIRI DECENIJA SAVEZA KOMUNISTA HRVATSKE. Zbornik radova. Zagreb, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad; Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske; Fakultet političkih nauka; Školska knjiga, 1979.
31. (ČETRDESET) 40 GODINA REVOLUCIONARNOG OMLADINSKOG POKRETA. Beograd, »Mladost«, 1959.
32. DJECA HRVATSKE I NARODNOOSLOBODILACKA BORBA. Pripremili: Blaž Mesarić, Dusko Raksanidić i dr. Zagreb, Izd. Gradski odbor Saveza ratnih vojnih invalida, 1955.
33. DODER, Dušan: NOB U ZAGREBU OD KRAJA 1944. DO OSLOBOĐENJA. U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1. Zagreb, Spektar, 1972.
34. DOKUMENTI HISTORIJE KOMUNISTIČKE PARTIJE HRVATSKE. »Naprijed«, 1943, 1. Zagreb, Historijsko odjeljenje CK KPH, 1951.
(Organ KPH u 1943. godini donosi niz članaka o antifašističkom omladinskom pokretu u Hrvatskoj; npr. Neposredne zadaće omladine; Pionirska omladina svojim drugovima u Lici i Kordunu; Veličanstvena manifestacija naše omladine; Okrenimo se licem omladinskim masama, i dr.)
35. DOKUMENTI HISTORIJE KOMUNISTIČKE PARTIJE HRVATSKE. »Srp i čekić«, 1940—1941. Zagreb, Historijsko odjeljenje CK KPH, 1951.
(Donosi članak: Pojačajmo rad s omladinom)
36. DOZET, Perica: MOJ DOLAZAK U ZAGREB. U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1. Zagreb, Spektar, 1972.
(Sjećanje na rad u Zagrebu u svojstvu sekretara Mjesnog komiteta KPH od listopada 1942. do početka 1943. godine)
37. DRUŠTVENA I POLITIČKA AKTIVNOST STUDENATA ŠUMARSTVA ZAGREBAČKOG SVEUČILIŠTA 1904—1964. Zagreb, Udruženje studenata šumarstva, 1964.
38. DRUŠTVO, REVOLUCIJA, OMLADINA. Mladi između sadašnjosti i budućnosti. (U povodu pedesetogodišnjice SKOJ-a) Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1969.
39. DUGONJIC, Rato: O NARODNOJ OMLADINI. Beograd, Novo pokolenje, 1947.
40. DVORŽAK, Stanko: STUDENTSKI DANI. Zagreb, Izd. Studentski list, 1970.
41. FEDEUSEDMAK, Fumica: RAD NA SVEUČILIŠTU 1942—1943. U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1. Zagreb, Spektar, 1972. (s'tr. 361—371)
42. GAŠPARAC, Vjdoslav: OSVAJAO JE GOVOROM. U: Četrdeset godina. Zbornik sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 1. 1917—1929. Beograd, Kultura, 1960.
(Sjećanja na Miju Oreškog, sekretara CK SKOJ-a)
43. GRAKALIĆ, Marijan: JANKO MIŠIĆ, SEKRETAR SAVEZA KOMUNISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE. Samobor, Gradski komitet Narodne omladine Hrvatske, 1955.
44. GRETIĆ, Ivica: AKTIVNOST GRAFIČKE OMLADINE U ZAGREBU 1935—1941.

- U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 4. 1935—1941.
Beograd, Kultura, 1960.
44. GRUBOR, Mira: MOJA DRUGARICA SONJA.
U: Omladina Jugoslavije u NOB.
Zagreb, Epoha, 1967.
(Kratak prikaz rada u SKOJ-u i stradanja u zatvorima Šonje Fabijanić, učenice II ženske gimnazije u Zagrebu)
45. GRUBOR, Mira: NARODNI HEROJ JOŽA VLAHOVIĆ
Zagreb, »27. srpanj«, 1952.
(Biografija metalnog radnika, člana CK KPH, člana PK SKOJ-a za Hrvatsku, organizatora udarnih grupa u Zagrebu 1941.
J. Vlahović je strijeljan od ustaša, rujna 1941. godine)
47. GRUBOR, Mira: »SING-SING« — TAJNI USTAŠKI ZATVOR U ZAGREBU.
U: Omladina Jugoslavije u NOB.
Zagreb, Epoha, 1967.
(O mučenjima u tajnim Ustaškim zatvorima. O tome autorica piše i u Omladinskom borceu 9. IX 1949. godine i u Vjesniku 1. V 1951. kao i u (knjizi: Otpor u žicama. Sećanja zatočenika. Knj. 2. Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1969, bibl. Ratna prošlost naših naroda, knj. 112.)
48. HRSKA, Alica: SVEUČILIŠNI ODBOR NARODNE POMOĆI.
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spektar, 1972. (str. 355—361)
49. ILEGALNE AKCIJE U GRADOVIMA. (Zbornik sjećanja)
Beograd, Kultura, 1963.
(Iz sadržaja: Zagreb 1941; Ilegalni rad u Zagrebu 1942. i 1943. godine)
50. IVAČIĆ, Pero: OMLADINSKI POKRET U JUGOSLAVIJI.
Zadar, Kotarski komitet Narodne omladine Hrvatske, 1956.
51. IVANC, Emil: CIGLENICA 1941. GODINE.
(U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spektar, 1972. (str. 229—234)
52. IVANC, Emil: NEPOKORENA MLADOST. (SKOJ u prvim godinama ustanka)
Zagreb, Lykos, 1961.
(O akcijama skojevaca u okupiranom Zagrebu 1941. i u prvoj polovici 1942. godine. Knjiga je pisana na osnovu sjećanja autora i drugih sudionika u tim događajima i na osnovu arhivske građe)
53. IVANC, Emil: USPOMENA NA STJEPANA ŠKRNJUGA.
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spektar. 1972. (str. 129—131)
54. IVANJI, Ivan: POLOŽAJ OMLADINE U PREDRATNOJ JUGOSLAVIJI.
Beograd, »Mladost«, 1959.
55. IVEKOVIĆ, Mladen: HRVATSKA LJJEVA INTELIGENCIJA 1918—1945.
Knj. 2.
Zagreb, Naprijed, 1970.
(Prikaz rada CK KPJ u Zagrebu, Sveučilišne ćelije KP, Hrvatskog narodnog kazališta, Komisije za žene pri CK KPH, Partijske tehnike i radio-stanice CK KPH 1941.)
56. JELIĆ, Ivan: HRVATSKA U RATU I REVOLUCIJI 1941—1945.
Zagreb, Školska knjiga, 1978.
57. JELIĆ, Ivan: KOMUNISTI I REVOLUCIJA. Studije iz povijesti komunističkog pokreta i revolucije u Hrvatskoj.
Zagreb, NSG — Centar za aktualni politički studij, 1977.
58. JELIĆ, Ivan: KOMUNISTIČKA PARTIJA HRVATSKE 1937—1945. Knj. 1. i 2.
Zagreb, Globus, 1982.

59. JELIĆ, Ivan: O NEKIM PITANJIMA RAZVOJA REVOLUCIONARNOG OMLADINSKOG POKRETA U HRVATSKOJ OD 1937. DO 1941.
U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—(1948). Zbornik. Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972.
60. JELIĆ, Ivan: UOČI REVOLUCIJE. Komunistički pokret u Hrvatskoj 1935—, 1941.
Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreba, 1978.
61. JELIĆ-BUTIĆ F. ikre ta: USTAŠE I NDH.
Zagreb, Lilber; Školska knjiga, 1977.
62. JUGOSLAVIJA. Omladinski pokret Jugoslavije.
IU: Mala enciklopedija. I.
Beograd, Prosveta, 1968. (str. 685—687)
63. JURIĆ, Vera: BILA SAM PARTIZANSKI KURIR.
U: Ljudi i događaji koji se ne zaboravljaju. Knj. 2.
Zagreb, NTP, 1956.
64. KAČAVENDA, Petar: OMLADINA HRVATSKE U NOV I POJ.
U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—>1948. Zbornik. Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972.
65. KAČAVENDA, Petar: SKOJ I OMLADINA U NARODNOOSLOBODILAČKOJ VOJCI I PARTIZANSKIM ODREDIMA JUGOSLAVIJE 1941—1945.
Beograd, Institut za savremenu istoriju: NIP Export-press, 1975.
66. KAČAVENDA, Petar: ULOGA SKOJ-a U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU I REVOLUCIJI S POSEBNIM OSVRTOM NA UČEŠĆE OMLADINE U IZGRADNJI NOVE VLASTI.
U: Društvo, revolucija, omladina. Mladi između sadašnjosti i budućnosti. (U povodu pedesetogodišnjice SKOJ-a)
Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1969.
67. KAKO SU SE LJUDI BEZ VIDA BORILI U NARODNOJ REVOLUCIJI.
Zagreb, Tifološki muzej Saveza slijepih Jugoslavije, 1959.
(Iz sadržaja: Ilegalna grupa slijepih skojevaca. Riječ je o zagrebačkim ilegalcima)
68. KAVGIĆ, Milan: PUTEVIMA HRABROSTI: ŠESNAESTA OMLADINSKA NARODNOOSLOBODILAČKA UDARNA BRIGADA «JOŽA VLAHOVIĆ».
Beograd, Narodna armija, 1976.
69. KOMAR, Slavko: PRVI ŽUMBERAČKI PARTIZANI. (Osnivanje odreda »Matija Gubec« — Komunisti i skojevci iz Zagreba — Partizanska zakletva — (Odred kreće u akciju — Uvjeti su bili izuzetno teški — Veliki gubici odreda)
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik sjećanja.
Zagreb, Gradska konferencija SSRNH Zagreb; Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske; Školska knjiga, 1982.
70. KOMAR, Slavko: SKOJ NA SVEUČILIŠTU. (Raspuštanje KUSP-a i »Svjetlosti« — Promjene poslije dolaska okupatora — Novo skojevsko rukovodstvo)
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik sjećanja.
Zagreb, Gradska konferencija SSRNH Zagreb; Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske; Školska knjiga, 1982.
71. KOMARICA, Zvonimir: GROBOVI BEZ SJENA. (Bijeg iz Kerestinca.)
Zagreb, Biblioteka Komisije za historiju SKJ Gradskog komiteta SKH i »Lykos«, 1962.
72. KOMARICA, Zvonimir: PRVA ZAGREBAČKA GRUPA PARTIZANA.
U: Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Knj. 2.
Beograd, Vojno delo, 1963. (str. 533—543)
(O formiranju, odlasku iz Zagreba i prvim akcijama zagrebačke partizanske grupe koja je preko Sesveta i Dugog Sela otišla na Bilogoru)

73. KOMUNISTIČKI POKRET I SOCIJALISTIČKA REVOLUCIJA U HRVAT- ?
SKOJ. (Zbornik)
 Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1969.
 (Pregled razvitka 'komunističkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata i u 'NOR-u napisali su suradnici IHRPH u povodu 50. godišnjice SKJ. Obuhvaća i djelatnost SKOJ-a i omladinskih antifašističkih organizacija od 1941. do 1945. u Hrvatskoj i u Zagrebu)
74. KONJHODŽIĆ, Mahmud: MALA REDAKCIJA U ZAGREBU.
 U: Zagreb u NOB-u i socijalističkoj revoluciji. Zbornik.
 Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971. (str. 293—308)
 (O radu jedne grupe komunista — čl. KPJ i SKOJ-a na izdavanju ilegalnih »Vijesti« i »Narodne borbe« u Zagrebu od ljeta 1942. do ljeta 1943. godine. Bila su to glasila NOP-a u Zagrebu)
75. KORAC, Dušan: NARODNA VLAST U ZAGREBU I OKOLICI 1941—1945.
 Zagreb, Progres, 1978.
76. KOVAČEVIĆ, Branko: OMLADINA JUGOSLAVIJE U 1941. GODINI.
 Beograd, Institut za savremenu istoriju: NIP Export-press, 1973.
77. KOŽIĆ, Ivan: NEKA OBILJEŽJA DJELOVANJA RADNIČKE OMLADINE U ZAGREBU U TOKU 1941. I 1942. GODINE.
 U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948. Zbornik.
 Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972. (str. 301—305)
78. KRAJACIĆ, Ivan: DVA KOMITETA U ZAGREBU.
 U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista j ugoslove nskog revolucio- narnog radničkog pokreta. Knj. 2. 1929—1935.
 Beograd, Kultura, 1960.
 (O radu Mjesnog komiteta KPJ i Mjesnog komiteta SKOJ-a u Zagrebu od 1934. do 1936. godine)
79. KRAJACIĆ, Ivan: ILEGALNI RAD U ZAGREBU OD 1941. DO AUGUSTA 1943. GODINE.
 U: Ratna sećanja iz NOB 1941—1942. Knj. 3. Zbornik.
 Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1981.
 (Biblioteka: Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije, knj. 234)
80. KRENCER, Miodrag: PRIČE IZ MOJE BILJEŽNICE.
 U: Priče boraca.
 Zagreb, NIP, 1959.
 (Priča o bijegu iz ustaškog zatvora i ponovnom hapšenju istaknutog ru- kovodioca udarnih grupa u Zagrebu Rudolfa Kroflina)
81. KRZELJ, Mirko: PRVI ODRED.
 U: Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Knj. 1.
 Beograd, Vojno delo, 1962.
 (Formiranje, odlazak u partizane i prve akcije zagrebačkog partizanskog odreda »Matija Gubec« na Zumberku, 1941. godine)
82. KUFRIN, Milka: ŠIRENJE BRATSTVA I JEDINSTVA U ŽUMBERKU I PO- KUPLJU.
 U: (Hiljadu devetsto četrdeset prva) 1941—1942. u svedočenjima učesnika narodnoslobodilačke borbe. Knj. 11.
 Beograd, Vojnoizdavački zavod JNA, 1975.
83. KUFRIN, MiUka: U OKIČU I ZAGREBU 1941. GODINE.
 U: (Hiljadu devetsto četrdeset prva) 1941—1942. u svedočenju učesnika na- rodnoslobodilačke borbe. Knj. 44.
 Beograd, Vojnoizdavački zavod JNA, 1975.
84. LAZIĆ, Ivan: RAD ORGANIZACIJE SKOJ-a U ZANATSKOJ ŠKOLI RADIO- NICE JDŽ U ZAGREBU.
 U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948. Zbornik.
 Zagreb, Centar za (kulturnu djelatnost omladine, 1972. (str. 305—309)

85. LAZIĆ, Ivan: SKOJEVCI NA ŽELJEZNICI.
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spefctar, 1972. (Str. 69—73)
86. LEKO, Ivan: UČENIČKA SAMOUPRAVA.
Zagreb, Naprijed, 1968.
87. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: NARODNOOSLOBODILACKI POKRET U ZAGREBU 1941—1945. GODINE.
U: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji.
Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971 (str. 33—63)
88. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: ORGANIZACIONI RAZVOJ I NEKI OBLICI DJELOVANJA ZAGREBAČKE SKOJEVSKE ORGANIZACIJE 1941—1945.
U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948. Zbornik.
Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972. (str. 178—186)
89. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: PREGLED DJELOVANJA SKOJ-a U ZAGREBU 1941—1945.
U: Iz starog i novog Zagreba, Knj. 4.
Zagreb, Muzej grada Zagreba, 1968. (str. 343—354)
90. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: PRILOG O AKTIVNOSTI SKOJ-a I OSTALIH ANTIFAŠISTIČKIH ORGANIZACIJA U ZAGREBU (1941—1945).
U: Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1936—1945. Zbornik radova naučnog skupa, Bihać, 25—26. X 1969.
Bihać, Predsjedništvo SOJ Beograd, Muzej Prvog zasjedanja AVNOJ-a; Regionalni muzej Bihać, 1972. (str. 299—308)
91. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: REVOLUCIONARNI OMLADINSKI POKRET U ZAGREBU U TOKU RATA.
U: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji.
Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971. (str. 137—163)
92. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: STUDENTSKI POKRET ZA VRIJEME RATA I OKUPACIJE (1941—1945).
U: Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu, Knj. 1.
Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, 1969. (str. 499—509)
93. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: ZAGREB JE USTAO PRVOG DANA.
U: Omladina Jugoslavije i NOB.
Zagreb, Epoha, 1967. (str. 103—124)
(O akcijama skojevaca i udarnih grupa u prvoj godini ustanka)
94. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: ZAGREB U NOB-u.
Zagreb, Globus, 1980.
(Iz sadržaja: Revolucionarni omladinski pokret (136—175); Oružane akcije i diverzije (242—258))
95. LOLIĆ, Manko: MLADOST REVOLUCIJE. SKOJ — SSOJ 1919—1979.
Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreba, 1979.
96. LOLIĆ, Marko: MLADOST REVOLUCIJE. Hronika o revolucionarnom omladinskom pokretu u Jugoslaviji.
Beograd, »Četvrti jul«, 1981.
(Kronologija revolucionarnog omladinskog pokreta u Jugoslaviji SKOJ — SSOJ 1919—1979.)
97. LONČAR, Martin Tino: TAK JE BILO.
U: Najsmionije sanje Zagreba — Slobodarska vizija.
Zagreb, Izd. »Kajkavsko spravišće«, 1981.
(Sjećanja na ilegalni rad u skojevskoj organizaciji Zagreba od 1938. godine do hapšenja početkom 1942. godine i zatim na svoj rad u toku NOR-a i prvih godina nakon oslobođenja)
98. LJUDI I DOGAĐAJI KOJI SE NE ZABORAVLJAJU. Uredila Slava Ogrizović,
Knj. 1.

- Zagreb, NIP, 1953.
(Dokumentarne reportaže učesnika NOR-a o značajnim borbama i zbivanjima 1941—1945. O događajima u Zagrebu govore Stjepan Cerjan, Josip Lulkatela, Vlado Valjan, Slava Ogrizović, Ivan Šibi, Vladimir Bakarić, Milan Bmnović.)
99. MAĐAREVIĆ, Vlado: OMLADINSKE LIJEVE INICIJATIVE. (Historijski pregled)
-U: Hrvatska lijeva inteligencija 1918—'1945, Knj. I (Mladen Iveković i dragi), Zagreb, Naprijed, 1970.
(Prikaz prijeratnog revolucionarnog rada napredne omladine u Zagrebu.)
100. MAĐAREVIĆ, Vlado: KNJIŽEVNOST I REVOLUCIJA, Zagreb, »August Cesaree«, 1974.
(Dokumentarni dio o kulturno-političkoj borbi napredne omladine, str. 153—207.)
101. MAĐAREVIĆ, Vlado: RAD I BORBA LIJEVIH MLADIH KNJIŽEVNIKA HRVATSKE UOČI RATA I REVOLUCIJE.
U: Kultura i umjetnost u NOB-i i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj. (Zbornik priloga sa znanstvenog skupa održanog 1974.) Ured. Ivan Jelić, Dunja Richtmann-Auguštin, Vice Zaninović. Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske i »August Cesaree«, 1975. (str. 41—51.)
102. MAĐAREVIĆ, Vlado: AUGUST CESAREC I MLADI.
U: Naše teme, Zagreb, br 9, 1978. i Zbornik Trećeg programa Radio-Zagreb, sv. 3, Radio-Zagreb, 1979. i u knjizi Stvaranje i svijest, Zagreb, Mladost, 1982 (str. 221—241).
103. MAĐAREVIĆ, Vlado: STVARANJE I SVIJEST.
Zagreb, Mladost, 1982.
{Dokumentarni prilozi o radu i borbi mladih lijevih književnika i kulturnih radnika, str. 59—1111.)
104. MAĐAREVIĆ, Vlado: ZAPISI IZ KERESTINCA.
U: Zbornik sjećanja Zagreb 1941—1945, Knj. 1.
Gradska konferencija SSRNH, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Školska knjiga, 1982. Također u »Vjesniku«, Zagreb, 12. VIII 1981.
105. MAGAŠIĆ, Mauricije: KAKO SE ŠIRIO ILEGALNI TISAK.
U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—'1948. Zbornik. Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972. (str. 309—311).
106. MAGLAJLIĆ, Bkrem: RAZVOJ NAPREDNOG STUDENTSKOG POKRETA NA VETERINARSKOM FAKULTETU U ZAGREBU.
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1. Zagreb, Spektar, 1972. (str. 131—136)
107. MARTIĆ, Anđelka: NEUGASIVI ŽIVOTI.
Zagreb, Savez slijepih Jugoslavije, 1961.
(Govori i o borcima iz Zagreba koji su izgubili vid u NOB-i)
108. MATES, Leo: RAD U SKOJEVSKOJ TEHNICI.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog pokreta. Knj. 2. 1929—1935. Beograd, Kultura, 1960.
(O radu u Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Hrvatsku i o radu u tehnici za CK SKOJ-a od 1934. do 1935. godine)
109. MATES, Leo: STVARANJE OMLADINSKE KOMISIJE PRI CENTRALNOM KOMITETU KPJ.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 4. 1935—1941. Beograid, Kultura, 1960.
(Sjedište Omladinske komisije CK KPJ bilo je u Zagrebu)

- lio MATOVIČ, Ivo: IVO LOLA RIBAR: ŽIVOTNI PUT I REVOLUCIONARNO DELO.
Gornji Milanovac, Dečje novine, 1981.
(Biblioteka Legende: posebna izdanja)
- 111) MAHOVINA, Miroslav: PRVI PARTIZANSKI ODRED. i(Naip.) Miroslav Matovina i Dragan Božić.
Zagreb, Stvarnost, 1981.
(Komunisti Siska i Zagreba bili su povezani uoči i u toku NOB-a)
112. MEDARIĆ, Jura: RAZVOJ, ULOGA I ZNAČENJE MARKSISTIČKO-EKONOMSKE MISLI NA SVEUČILIŠTU U ZAGREBU IZMEĐU DVA RATA.
U: Sveučilište i revolucija.
Zagreb, Izd. Sveučilišni komitet SKH Zagreb, 1970.
113. MIKULIĆ, Miško: OMLADINA POKUPLJA U BORBI ZA OSLOBODENJE, OBNOVU I IZGRADNJU ZEMLJE.
U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948. Zbornik.
Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972.
114. MILER, Zlata: STUDENTSKE FRAKCIJE.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 1. 1917—1929.
Beograd, Kultura, 1960. (str. 282—284)
15. MIŠKOVIĆ, Josip: SJECANJA NA AKTIVNOST U ILEGALNOM RADU U NOP-u U ZAGREBU OD LJETA 1941. DO MARTA 1943. GODINE.
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spektar, 1972. (str. 119—129)
116. MLADOST ZA SLOBODU.
Zagreb, »Omladina«, 1957.
{Zbirka reportaža o mladim ljudima i događajima iz NOB-a}
117. MARTIN, Mojmir: HVATANJE I LIKVIDACIJA POLICIJSKOG AGENTA LJUDEVITA TILJKA, JEDNOG OD NAJPOZNATIJIH AGENATA BEOGRADSKE GLAVNJACE, A NAKON OKUPACIJE INSTRUKTORA USTAŠKE POLICIJE.
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spektar, 1972. (str. 109—118)
118. MUHAR, Milan: MASOVNI MITING NA GLAVICI 1940. GODINE.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 3. 1935—1941.
Beograd, Kultura, 1960.
119. MUHAR, Milan: POGIBIJA STUDENATA ORLA MARKOVICA.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 4. 1935—1941.
Beograd, Kultura, 1960.
{Studenta Orla Markovića ubila je policija nakon jednog mitinga na Trešnjevki, na kojem je govorio Rade Končar.}
120. NARODNA OMLADINA JUGOSLAVIJE (NOJ).
U: Enciklopedija Leksikografskog zavoda. Knj. 4.
Zagreb, Izd. i nakl. Leksikografskog zavoda, 1968. (str. 652—653)
171. NARODNI HEROJI JUGOSLAVIJE. Knj. 1. i 2. (Red. Mihajlo Apostolski, Nikola Babić, Milan Borković [i dr.]) Predgovor Košta Nađ.
Beograd, Institut za teavrememu istoriju; Mladost, 1975. (Biografije 1322 narodna heroja Jugoslavije, 17 inozemnih državljana. Prikaz zasluga 26 jedinica i ustanova NOVJ: 21 brigada. Drugi krajiški NOP odred »Dr Mladen Stojanović«, Prateći toataljon Vrhovnog štaba, Centralna bolnica Vrhovnog štaba, Centralna bolnica na Petrovoj gori i Varnostnoobveščevalna služba u Sloveniji. Zatim društveno-političke organizacije: SKOJ, SUBNOR; Okružni komitet SKOJ-a za Drvar, Udruženje španjolskih boraca i 8 gra-

f

- dova heroja: Beograd, Cetinje, Drvar, Ljubljana, Novi Sad, Prilep, Priština i Zagreb.)
122. NEDELJKOVIĆ, Dušan: IVO LOLA RIBAR, OMLADINSKI TRIBUN NAŠE REVOLUCIJE.
[Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, 1968.]
 123. NEORIČIĆ, Milijan: O NARODNOJ OMLADINI.
Zagreb, Naprijed, 1949.
 124. NOŽINIĆ, Milan: DJEVOJKA NA GRKIM TLIMA. Epitaf Nade Dimić.
Zagreb, Lyikos, 1961.
(Romansirana biografija Nade Dimić)
 125. OGRIZOVIĆ, Mihajlo: IDEJNO-POLITIČKI I ODGOJNI RAD S NAJMLAĐIM GENERACIJAMA U HRVATSKOJ U TOKU NOB-a.
U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948. Zbornik. Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972.
 126. OGRIZOVIĆ, Mihajlo: PIONIRI HRVATSKE U NARODNOJ REVOLUCIJI.
Zagreb, Savez društava »Naša djeca« SR Hrvatske, 1977.
 127. OGRIZOVIĆ, Slava: ILEGALNE ŠTAMAPARIJE U ZAGREBU.
U: Iz starog i novog Zagreba. Knj. 1.
Zagreb, Muzej grada Zagreba, 1957.
 128. OGRIZOVIĆ, Slava: JER VOLIMO ZEMLJU.
Zagreb, »27. srpanj«, 1954.
(Zapisi iz NOB-a. Na Zagreb se odnose ovi zapisi: Tako je počelo; Zapadni kolodvor; Provokator; Tu je komesar (prema kazivanju dra Vladimira Bakarića); SKOJ u akciji (prema kazivanju Ivice Kranželića, Milutina Baltića i Ivana Plašća); Upad partizana iz Zagrebačkog odreda u Zagreb sve do Pantovčaka 1. svibnja 1944.)
 129. OGRIZOVIĆ, Slava: PRVI OKRŠAJ.
U: Iz starog i novog Zagreba. Knj. 1.
Zagreb, Muzej grada Zagreba, 1957.
(Prema podacima Ivice Kranželića)
 130. OGRIZOVIĆ, Slava: TRAFIKA:
U: Iz starog i novog Zagreba. Knj. 1.
Zagreb, Muzej grada Zagreba, 1957.
(O sestrama Zdenki i Rajiki Balković, čija je trafika u Zagrebu služila za vazdu 1941.)
 131. OGRIZOVIĆ, Slava: ZAGREB SE BORI.
Zagreb, Školska knjiga, 1977.
(Zbirka literarnih reportaža o fašističkom teroru i otporu ilegalaca u Zagrebu od 1941. do oslobođenja napisanih na osnovi vlastitih doživljaja i kazivanja ilegalaca. Knjiga je ilustrirana autentičnim fotografijama)
 132. OGRIZOVIĆ, Slava: ZAGREPČANI ODLAZE U PARTIZANE.
U: Iz starog i novog Zagreba. Knj. 1.
Zagreb, Muzej grada Zagreba, 1957.
 133. OMLADINA JUGOSLAVIJE U NOB-u. Pripremio Josip Barković.
Zagreb, Epoha, 1967.
(Sadrži priloge grupe autora. Nekoliko priloga odnosi se na NOP u Zagrebu, napose na udarne grupe i djelovanje SKOJ-a)
 134. OMLADINSKA BORBA (1941—1944.). Organ Saveza komunističke omladine Jugoslavije.
Beograd, Komisija za historijat omladinskog pokreta CK Narodne omladine Jugoslavije, 1949,
Zagreb, Komisija za historiju omladinskog pokreta CK NOJ, 1950.
(Iz sadržaja: Hrvatska omladina ustaje protiv svojih tlačitelja; O Savezu mlade generacije; Pokrajinske Ikoferencije SKOJ-a za Hrvatsku; Ustaški mitraljezi tugovali su nad obranim poljima; I (konferencija Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske)

135. OMLADINSKI POKRET JUGOSLAVIJE 1919—1969. Autori: Slavoljub Gvetković, Vojo Rajčević i dr.
Beograd, NIP »Mladost«, 1969.
(Fotomonografija s opširnijim tekstovnim priložima)
136. OPALO-MILIDRAG, Milica: TRESNJEVACKA OMLADINA.
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spektar, 1972. (str. 313—319)
137. OPALO-MIODRAG, Milica: TRESNJEVACKA OMLADINA. (Mjesni komitet SKOJ-a — Spretni za svaku akciju — U ustaške ruke pali su -mnogi najdraži)
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik sjećanja.
Zagreb, Gradska konferencija SSRNH Zagreb; Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske; Školska knjiga, 1982.
138. OŽEGOVIC, Lucija: PISMO MRTVOM SINU.
Zagreb, Zora, 1953.
(Zapisi majke -skojevca koji je, nakon strašnih muka u ustaškim zatvorima, uspio otići u partizane, ali je tragično završio njegov mladi život. U »Pisanu« su prikazane i prilike u Okupiranom Zagrebu)
139. PALCEC, Ivan: BILI SU TEŠKI, ALI SLAVNI DANI. (Život u ilegalnom stanu — Sekretar SKOJ-a na željeznici)
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik sjećanja.
Zagreb, Gradska konferencija SSRNH Zagreba; Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske; Školska knjiga, 1982.
140. PALCOK, Zoran: BORCI OSLOBODILAČKOG RATA — BIVŠI ĐACI I PROFESORI KLASIČNE GIMNAZIJE.
U: Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đaka i profesora zagrebačke Klasične gimnazije o 350-godišnjem jubileju 1607—1957.
Zagreb, Izd. Odbor za proslavu 350-godišnjice Klasične gimnazije u Zagrebu, 1957.
141. PEKIC, Vojo: SAVEZ KOMUNISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE IZMEĐU DVA RATA 1919—1941.
Beograd, Komisija za istorijat omladinskog pokreta CK SKJ, 1959.
142. PERIC, Velimir-Marko: DOŽIVLJAJI JEDNOG SPANCA.
Zagreb, Stvarnost, 1963.
(O ilegalnom radu u Zagrebu za vrijeme okupacije)
143. PEROVIC, Lapa: GODINE OSLOBODILAČKE BORBE ZAGREBA I SJEVERNE HRVATSKE.
U: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji.
Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971. (str. 287—292)
144. PEROVIC, Lapa: ILEGALNI PARTIJSKI RAD U ZAGREBU 1942—1943. GODINE.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 7. 1941—1945.
Beograd, Kultura, 1961. (str. 348—259)
145. PERSEN, Mirko: OD SIMPATIZERA DO SEKRETARA KOMITETA.
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spektar, 1972. (str. 165—170)
146. PETA ZEMALJSKA KONFERENCIJA KPJ. Priredili: Pero Damjanović, Milovan Bosić (i dr.)
Beograd, I. C. »Komunist«, 1980.
147. PETI KONGRES KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE.
Zagreb, Kultura, 1948.
(U svom je referatu drug Tito govorio o revolucionarnom radničkom i komunističkom pokretu u Zagrebu između dva rata i o narodnooslobodilač-

- kom pokretu od 1941. do 1945, ističući i velik doprinos SKOJ-a)
(Iz sadržaja: KPJ i pitanje rada među omladinom {Referat: I. L. Ribara}; I Razvitak SKOJ-a i njegova reorganizacija; II Karakteristike današnje skojevske organizacije; III Partijske organizacije i SKOJ; IV Marksističko-lonjinističko vaspitanje naše omladine i pitanje rukovodećih kadrova SKOJ-a; V Zaključci, (str. 113—125)
148. PETRIČEVIĆ, Jozo: IVO LOLA RIBAR.
Beograd, Mladost, 1978.
Zagreb, Mladost, 1978.
149. PETRIČEVIĆ, Jozo: IVO LOLA RIBAR. (Biografija)
Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1964.
150. PETROVIĆ, Slobodan: CRVENE ZASTAVE SKOJ-a.
Gornji Milanovac, »Dečje novine«, 1968.
151. PETROVIĆ, Slobodan: SEDAM SEKRETARA SKOJ-a.
Beograd, Rad, 1962.
152. POPOVIĆ, Javo: KOMUNISTIČKA OMLADINA.
Gornji Milanovac, NIRO »Dečje novine«, 1979.
153. POTRČ, Jože: PRVI PUT U KLUBU MARKSISTA.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 1. 1917—1929.
Beograd, Kultura, 1960.
(O klubu marksista na Zagrebačkom sveučilištu i o svom prijemu u KPJ)
154. PREGLED ISTORIJE SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE.
Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963.
155. PRELOG, Milan: KOMUNISTIČKI POKRET NA ZAGREBAČKOM SVEUČILIŠTU OD 1938. DO 1940.
U: Sveučilište i revolucija.
Zagreb, Izd. Sveučilišni komitet SKH Zagreb, 1970.
156. PRIČE BORACA. Ured. Ante Kesić, Ante Cuculić (i dr.). Predg. Ivan šibi.
Zagreb, NIP, 1959.
(Reportaže, pored ostalih, Cine Handla, Stanka Edera, Slave Ogrizović, Ane Kulušić, Vlade Stopara, Dragana Knapića, Žarka Božića, Ante Cuculića, Zlatka Glika o događajima iz NOB-e)
157. PROTIĆ, Žarko: SAVEZ KOMUNISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE (SKOJ) I OMLADINSKI POKRET {1919—1957.} Građa za bibliografiju.
Beograd, Mladost, 1959.
(Iz sadržaja: 1.) SKOJ i omladinski pokret 1919—1941 ; 2.) SKOJ i USAOJ 1941—1944; 3.5 Savez komunističke omladine Jugoslavije 1945—1948; 4.) Međunarodne i nacionalne omladinske organizacije)
158. PUKLEK, Stjepan: ODLAZAK IZ ZAGREBA U PARTIZANE. (Nap.) Stjepan Puklek i Paula Humek.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 7. 1941—1945.
Beograd, Kultura, 1961.
159. RABAR, Braslav: AKTIVNOST SKOJ-a NA ZAGREBAČKOM SVEUČILIŠTU 1941—1942.
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spektar, 1972. (str. 155—164)
160. RAJČEVIĆ, Vojo: KOMUNISTIČKE STUDENTSKE ORGANIZACIJE NA ZAGREBAČKOM SVEUČILIŠTU IZMEĐU DVA RATA (1918—1941.)
U: Sveučilište i revolucija.
Zagreb, Izd. Sveučilišni komitet SKH Zagreb, 1970. (str. 11—21)
161. RAJČEVIĆ, Vojo: OSMA KONFERENCIJA ZAGREBAČKE PARTIJSKE ORGANIZACIJE I SKOJ-a.
U: Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata.
Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta. Hrvatske, 1968. (str. 71—81)

162. RAJČEVIĆ, Vojo: REVOLUCIONARNI OMLADINSKI POKRET U HRVATSKOJ (1919—1941.) Knj. 1 i 2. Zagreb, Centar društvenih djelatnosti SSO Hrvatske, 1980.
163. RAJČEVIĆ, Vojo: SKOJ I IDEJNI SUKOBI U KPJ. U: Osmo konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ — SKJ kao moderne partije radničke klase. (Zbornik radova naučnog Skupa) Zagreb, NISRO Vjesnik, 1978.
164. RAJČEVIĆ, Vojo: STUDENTSKI POKRET NA ZAGREBAČKOM SVEUČILIŠTU IZMEĐU DVA RATA 1918—1941. Zagreb, Mladost, 1959.
165. RAJČEVIĆ, Vojo: STUDENTSKI POKRET 1918—1941. U: Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, 1969. (str. 481—499)
166. RAJČEVIĆ, Vojo: ZNAČAJNI DOGAĐAJI U RAZVOJU REVOLUCIONARNOG OMLADINSKOG POKRETA U HRVATSKOJ OD 1919. DO 1937. U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948. Zbornik. Zagreb, Centar iza kulturnu djelatnost omladine, 1972.
167. RAJKOVIĆ, Mato: SIGNAL U ŽORU. U: Republika 1941—<1961. Almanah. Zagreb, Zora, 1961. (O pogibiji dvojice sekretara CK SKOJ-a: Janka Mišića i Mije Oreškog. Rekonstrukcija policijskog otkrivanja i tajnog skrovišta rukovodioca SKOJ-a)
168. RAOS, Ante: NEKE ZNAČAJKE RADA SKOJ-a I USAOJ-a OD 1945. DO 1948. U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948. Zbornik. Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972.
169. RAPIĆ, Stjepan: ILEGALNI RAD NA VETERINARSKOM FAKULTETU U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU. U: Zagreb 1941—>1945. Zbornik. Knj. 1. Zagreb, Spektar, 1972. (str. 223—229)
170. RASPOR, Vidko: ORGANIZACIJA SKOJ-a. (Rad u novim uvjetima — Akcije skojevaca — Mladi su hrabro ginuli) Nap. Vidko Raspor i Rade Vlkov. U: Zagreb 1941—1945. Zbornik sjećanja. Zagreb, Gradska konferencija SSRNH Zagreb; Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske; Školska knjiga, 1982.
171. RASTIĆ, Marijan: O NEKIM TEŠKOĆAMA VEZANIM U ZARHIVSKU I DRUGU GRAĐU ZA POVIJEST OMLADINSKOG POKRETA U HRVATSKOJ U RAZDOBLJU 1941—1945. U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948. Zbornik. Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972.
172. REGESTA DOKUMENATA O RADU KPJ, SKOJ-a I POLITIČKIH ORGANA U JEDINICAMA NOV I PO JUGOSLAVIJE. Juli 1941 — juni 1943. I. Beograd, Vojnoistorijski institut JNA, 1963.
173. REVOLUCIONARNI OMLADINSKI POKRET Studije — dokumenti — kronologija. Priredio Jovo Bolić. Zagreb, Centar društvenih djelatnosti SSO Hrvatske, 1976. (Iz sadržaja: Vojo Rajčević: Komunistički omladinski pokret u Jugoslaviji između dva svjetska rata s posebnim obzirom na genezu i razvoj SKOJ-a u Hrvatskoj; Slobodan Žarić: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1945; Mirko Bolfek: Omladina u socijalizmu; Davor Dušić: Međunarodni omladinski i studentski pokret; Marija Sentić: Kronologija revolucionarnog omladinskog pokreta u Jugoslaviji 1918—1975. godine)
174. REVOLUCIONARNI OMLADINSKI POKRET U HRVATSKOJ 1941—1948. (Zbornik radova sa simpozija održanog u Zagrebu 14. i 15. XI 1971.) Ured. Mijo Klarić.

- Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972.
(U drugom dijelu donosi neka sjećanja sudionika revolucionarnog omladinskog pokreta u Zagrebu i okolici u NOR-u i neposredno nakon oslobođenja)
175. REVOLUCIONARNI RADNIČKI POKRET U ZAGREBU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA (Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 3. i 4. travnja 1968. godine u povodu 40. godišnjice Osme konferencije zagrebačke organizacije KP Jugoslavije)
Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1968.
176. RIBAR, Ivo Lola: CLANCI I GOVORI.
Beograd, »Omladina«, 1953.
177. RIBAR, Ivo Lola: ODABRANI GOVORI I CLANCI.
Beograd, Novo pdkolenje, 1949.
178. RIBAR, Ivo Lola: OMLADINA I REVOLUCIJA.
Beograd, Mladost — Zrenjanin, Budućnost, 1976.
179. RIBAR, Ivo Lola: RATNA PISMA. (Prikupio, uredio i predgovor napisao Jozo Petričević)
Zagreb, Centar društvenih djelatnosti SSO Hrvatske; Beograd, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije; 1978.
180. RUBCIC, Nikola: ČETIRI MJESECA U ILEGALNOM ZAGREBU.
U: (Hiljadu devetsto četrdeset prva) 1941—1942. i svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe. Knj. 5.
Beograd, Vojno-izdavački zavod JNA, 1975.
181. SA ZAGREBAČKOG OMLADINSKOG FRONTA. (Fragmenti borbe mladih)
Zagreb, Gradski komitet Narodne omladine Zagreb, 1952.
(O radu SKOJ-a 1941. i 1942. te djelomično 1943. godine: skupljanje oružja, prve udarne grupe i oružane akcije, držanje omladinaca pred neprijateljem; biografije istaknutih omladinskih rukovodilaca)
182. SABOLEK, Ivan: HISTORIJA RADA I BORBE TVORNICE ŽELJEZNIČKIH VOZILA »JANKO GREDELJ« ZAGREB
Zagreb, »Janlko Gredelj« (Bez god.)
183. SAILL, Dragutin: PARTIJSKI RAD U HRVATSKOM ZAGORJU 1941—1942.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Krnj. 6. 1941—1945.
Beograd, Kultura, 1960.
(O organizaciji SKOJ-a i Saveza mlade generacije u kotaru Zagreb i Samobor potkraj 1941. d početkom 1942. godine)
184. SAMOBOR U PROŠLOSTI I SADASNJOSTI. Zbornik. Ured. Dane Sijan.
Zagreb, Stylos, 1971.
(Iz sadržaja: Miško Mikulić: Samobor i njegova okolina u narodnooslobodilačkoj borbi, str. 133—228)
185. SAVEZ KOMUNISTA HRVATSKE, Kongres 2, 1948, Zagreb
Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske 2'1—25. XI 1948.
Zagreb, »Ognjen Priča«, 1949.
(Politički izvještaj dra Vladimira Bakarića na 2. (kongresu KPJ govori i o ulozi revolucionarne omladine u NOB-u)
186. SAVEZ KOMUNISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE. (Rad Mjesnog komiteta SKOJ-a u Zagrebu; Akcije omladine; Žrtve; Rukovodioci; Skojevske grupe i dr.)
U: Slobodni Zagreb.
Zagreb, Stvarnost, 1965.
187. SAVEZ KOMUNISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE — KONGRES IV, 1948.
Beograd. Četvrti kongres SKOJ-a 12—14. oktobra 1948.
Beograd, Omladina, 1949.

- Beograd, Centralni komitet Narodne omladine Jugoslavije, 1948; 1949;
(Govori Josipa Broza Tita, Milijana Neoričića i dr.)
188. SAVEZ KOMUNISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE (SKOJ).
U: Enciklopedija Leksikografskog zavoda. Knj. 5.
Zagre, lizd. i nalkl. Leksikografskog zavoda, 1969. i(str. 636—637)
189. SAVEZ KOMUNISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE (SKOJ).
U: Eciklopedija Leksikografskog zavoda. Knj. 6.
Zagreb, Jugoslavenski ldkxi'kografski zavod, 1969.
(Zagreb u NOR, str. 709—710)
190. SAVEZ KOMUNISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE (SKOJ).
U; Enciklopedija Jugoslavije. Knj. 7.
Zagreb, Izd. i nalkl. Leksikografski zavod FNRJ, 1968. (str. 158—161)
191. SAVEZ KOMUNISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE (SKOJ).
U: Vojna enciklopedija. Knj. 8.
Beograd, Izd. Redalkcija vojne enciklopedije, 1966, '(str. 56)1—564)
192. SAVEZ OMLADINE JUGOSLAVIJE (SOJ).
U: Enciklopedija Jugoslavije. Knj. 7.
Zagreb, Izd. i na'kl. Leksikografski zavod FNRJ, 1968. (str. 161—163)
193. SENTIC, Marija — Narcisa LENGEL-KRIZMAN: REVOLUCIONARNI ZA-
GREB, KRONOLOGIJA.
Zagreb, Gradski odbor SUBNOR-a, Institut za historiju radničkog pokre-
ta Hrvatske, Školska knjiga, 1979.
(Kronološki pregled zbivanja u revolucionarnom radničkom pokretu Za-
greba od 1918. do 1945. Kronologija je pisana na osnovi arhivske građe, pi-
sanja dnevne štampe, na osnovi znanstvene literature i sjećanja sudionika
povijesnih događaja)
194. SENTIC, Marija: O SUDJELOVANJU ŽENSKO OMLADINE U JEDINICAMA
NOV NA PODRUČJU HRVATSKE U RAZDOBLJU 1941—1945.
U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—>1945. Zbornik.
Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972.
195. SIROTKOVIĆ, Hodimir; STUDENTSKA DRUŠTVA NA SVEUČILIŠTU IZME-
ĐU DVA RATA.
U: Sveučilište i revolucija.
Zagreb, Izd. Sveučilišni komitet SKH Zagreb, 1970.
196. SIROTKOVIĆ, Hodimir: SVEUČILIŠTE IZMEĐU DVA RATA (1918—1941.)
U: Spomenica u povodu 300. godišnjice Sveučilišta u Zagrebu.
Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, 1969. (str. 125—173)
197. SLOBODNI ZAGREB.
Zagreb, Stvarnost, 1965.
(Jubilarno izd. fotomonografije s dosta teksta o Zagrebu u NOB-i i poslije-
ratnoj izgradnji, objavljeno u povodu 20-godišnjice oslobođenja)
198. SPOMENICA U POVODU PROSLAVE 300. GODIŠNJICE SVEUČILIŠTA U
ZAGREB. Knj. 1. i 2.
Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, 1969.
199. SPORTAŠI NA PUTEVIMA^REVOLUCIJE.
Zagreb, Sportska štampa; Beograd, Jugoslavenski savez organizacija za fi-
zičku kulturu, 1966.
(Spominju se mnogi klubovi i društva kao i pojedinci koji su u sportskim
organizacijama i klubovima usko surađivali s revolucionarnim radničkim
pokretom i učestvovah u NOP-u i u NOB-i. Kratke biografije poginulih spor-
taša u NOB-i)
200. STANKOVIC, Živomir: BORBENI PUT SKOJ-a.
Beograd, Mladost, 1957.
Beograd, Mlado pokolenje, 1959; 1961.
(Prikazuje razvoj SKOJ-a od osnutka do spajanja s Narodnom omladinom
1948. godine. Govori o SKOJ-u u Zagrebu u toku NOR-a)

201. STIPETIĆ, Zorica: INTELIGENCIJA U PRIPREMANJU SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE U HRVATSKOJ — NJEZINA ULOGA I KARAKTERISTIKE (1919—>1945).
U: Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj. Zbornik.
Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske; »August Cesarec«; Grafički zavod Hrvatske, 1975.
202. STIPETIĆ, Zorica: KOMUNISTIČKI POKRET I INTELIGENCIJA.
(Istraživanja ideološkog i političkog djelovanja inteligencije u Hrvatskoj 1918—ii 945.)
Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, 11980.
203. STOPAR, Vlado: NA ZAGREBAČKOJ PARTIZANSKOJ FRONTI.
(Nap.) Vlado Stopar i Josip Pavičić.
Zagreb, Alfa, 1976.
204. STOPAR, Vladimir: PRVI BROJ »OMLADINSKOG BORCA«.
U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948. Zbornik.
Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972. (str. 220—223)
(Prvi broj »Omladinskog borca« pripreman je u Zagrebu)
205. SVEUČILIŠTE U ZAGREBU.
Zagreb, Izd. Sveučilište u Zagrebu; Sveučilišna naklada Liber, 1979.
(Predg. Drago Grdenić, rektor Sveučilišta u Zagrebu; Hodimir Sirotković: Kratka povijest Zagrebačkog sveučilišta: Uvod, Academia zagrabiensis, Konstituiranje modernog sveučilišta 1874, Sveučilište između dva rata (1918—1941), Sveučilište za vrijeme okupacije (1941—1945), Sveučilište u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj; Anto Milušić: Zagrebačko sveučilište danas)
206. SVEUČILIŠTE I REVOLUCIJA
Zagreb, Izd. Sveučilišni komitet SKH Zagreb, 1970.
(Materijali sa Simpozija »Borba za socijalističko sveučilište«, održanog 8—10. siječnja 1970. godine u Zagrebu. Sadržaj priloga raspoređen je u slijedeće cjeline:
1. Komunistički pokret na Sveučilištu u Zagrebu između dva rata;
 2. Lijeva misao i idejne dileme pred drugi svjetski rat;
 3. Sveučilište, svijet rada i znanstvena revolucija;
 4. Sveučilište i revolucionarne perspektive društva;
 5. Sveučilište i samoupravno društvo. Osim radova koje smo u bibliografiji naveli pod imenom autora, u Zborniku su radovi i dra Davora Rodina, dra Vladimira Mužića, dra Ervina Nonveillera, dra Radivoja Davidovića, dra Veljka Cvjetičanina, dra Rikarda Langa, dra Milorađa Bartolina, dra Srđana Vrcana, dra Stjepana Puliševića, dra Paule Pavlek, dra Dimitrija Sergejeva, dra Zvonimira Baletića, dra Rikarda Podhorskog, dra Bogdana Pilića, dra Danila Ž. Markovića, dra Božidara Jelčića, dra Ornera Ibrahimagića, dra Eugena Pusića, dra Grge Gamulina, dra Ante Pažanina, dra Bože Težaka, dra Olega Mandića, Nerkeza Smailagića, Branke Brujić, Eudarda Kalea, Ivana Prpića, Daga Strpića, Damira Grubiše, dra Čazima Sadikovića, Milana Mesića, dra Jakova Sirotkovića, Božidara Jaikšića, Veljka Mratovića, Ivana Pađena, Maksa Bačea, Emme De,rossi-Bjelajac, Đure Takalića, Ante Cicvarića i dr.)
207. ŠARAC, Džemil: SA STUDIJA U ZAGREBU NA NOVE ZADATKE U SARAJEVU.
U: Ratna sećanja iz NOB-a 1941—1942. Knj. 1. (Zbornik.)
Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1981.
(Biblioteka: Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije. Knj. 232)
208. ŠERMENT, Mladen: PREKO VRTOVA I PLOTOVA.
U: Najsmionije sanje Zagreba — Slobodarska vizija.
Zagreb, Izd. »Kajkavsko spravišće«, 1981.

- (O radu u Glumačkoj školi uoči odlaska jedne grupe glumaca zagrebačkih kazališta na oslobođeni teritorij i o radu u NOV.)
209. ŠIBL, Ivan: IZ ILEGALNOG ZAGREBA 1941.
Zagreb, Kultura, 1931; 1957.
Beograd, Vojno-politička uprava, 1952.
Zagreb, Naprijed, 1965,
(Akcije ilegalaca u Zagrebu od 10. kolovoza 1941. do veljače 1942. godine.)
210. ŠIBL, Ivan: NAPAD NA NJEMAČKE AVIJATICARE.
iU: Ljudi i događaji koji se ne zaboravljaju. Knj. 1.
Zagreb, NIP, 1953. (str. 19—29)
211. ŠIBL, Ivan: POLITIČKA AKTIVNOST KOMUNISTA PRVIH DANA OKUPACIJE U ZAGREBU.
U: Republika 1941—1961. Almanah.
Zagreb, Zora, 1961.
212. ŠIBL, Ivan: PRVE POLITIČKE AKCIJE KOMUNISTA U OKUPIRANOM ZAGREBU.
U: Iz starog i novog Zagreba. Knj. 3.
Zagreb, Muzej grada Zagreba, '1963. '(str. 263—268)
213. ŠIBL, Ivan: ZAGREB TISUĆU DEVETSTO ČETRDESET PRVE.
Zagreb, Naprijed, 1967.
(Među ostalim, obrađuje i borbu u okupiranom gradu, partijsku tehniku, SKOJ, oružane akcije i diverzije.)
214. ŠIBL, Ivan: ZAGREB 1941.
U: Ilegalne akcije u gradovima.
Beograd, Kultura, 1963. (str. 37—80)
(O prvim oružanim akcijama udarnih grupa, o radu SKOJ-a i partijske organizacije.)
215. ŠIBL, Ivan: ZAGREBAČKA OBLAST U NARODNOOSLOBODILACKOJ BORBI.
Zagreb, Kultura, 1950.
216. ŠKARICA, Dubravka: ULOGA NAPREDNE STUDENTSKE I SREDNJOŠKOLSKE OMLADINE U REVOLUCIONARNOM DEMOKRATSKOM POKRETU U ZEMLJI U GODINAMA PRED DRUGI SVJETSKI RAT.
U: Prilozi za istori ju radničkog pokreta. Knj. 1.
Sarajevo, Institut za istori ju radničkog pokreta, 1965.
217. ŠOŠKIC, Budislav: OMLADINSKI POKRET U NARODNOJ REVOLUCIJI ,1941—(1945).
Beograd, Komisija za historijat omladinskog pokreta CK NOJ, 1959.
218. ŠPILJAK, Mika: BORBE PRVOG SISACKOG ODREDA.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 1941—1945.
Beograd, Kultura, 1960.
219. ŠVOB, Tvrtko: SLIČICE IZ USTAŠKIH ZATVORA.
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spektar, 1972. (str. 333—337)
220. TITO, Josip Broz: BORBA I RAZVOJ KPJ IZMEĐU DVA RATA.
Beograd, Komunist, 1977.
(Predavanja na Političkoj školi SKJ »Josip Broz Tito«, 1977.)
221. TITO, Josip Broz: ČETRDESET GODINA REVOLUCIONARNE BORBE KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE.
Beograd, Kultura, 1959.
(Referat na Svečanoj sjednici CK KPJ, u povodu 40. godišnjice Partije)
222. TITO, Josip Broz: GOVOR PREDSEDNIKA TITA NA SEDNICI GRADSKOG KOMITETA U ZAGREBU 12, XII 1959.
Beograd, Kultura, 1959.

223. TITO, Josip Broz: GOVOR PREDsjedNIKA SAVEZNE VLADE MARŠALA JOSIPA BROZA TITA POVODOM KAPITULACIJE NJEMAČKE. GOVOR MARŠALA TITA S POVIJESNOG MARKOVA TRGA NARODU ZAGREBA. GOVOR MARŠALA JOSIPA BROZA TITA U LJUBLJANI. Split, Izd. »Slobodna Dalmacija«, 1945.
224. TITO, Josip Broz: IZ SJECANJA NA PREDRATNI ILEGALNI RAD. (Odgovori na pitanja Radio-Zagreba) U: Tito, Josip Broz: Govori i članci. Knj. 8. Zagreb, Naprijed, 1959. (Intervju donosi i »Vjesnik u srijedu« od 27. V 1953. Tito je govorio o predratnom ilegalnom radu u Zagrebu)
225. TITO, Josip Broz: PRVI GOVOR U OSLOBOĐENOM ZAGREBU. U: Josip Broz Tito: Govori i članci. Knj. 1. Zagreb, Naprijed, 1959. (Govor druga Tita na velikom zboru u Zagrebu 21. svibnja 1945. na Markovu trgu)
226. TITO, Josip Broz: POLITIČKI IZVJEŠTAJ CK KPJ. (Referat druga Tita na V kongresu KPJ, 1948. gddine) Beograd, Borba, 1948. (U referatu, Tito je dao ocjenu zagrebačke partijske organizacije i uloge Zagreba u revolucionarnom radničkom pokretu do rata i u NOB-i)
227. TITO, Josip Broz: SABRANA DJELA. Knj. 1—10. Beograd, Komunist — BIGZ; Zagreb, Naprijed, 1977—1980.
228. TITO, Josip Broz: SJECANJA IZ DANA OSLOBODILAČKOG RATA I REVOLUCIJE. U: Četrdeset godina. Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 5. 1941—1945. Beograd, Kultura, 1961. (str. 5—39) (Sjećanja i na prve dane okupacije i planove za ustanak (koji je Tito i CK KPJ, čije je sjedište itada bilo u Zagrebu, pripremao.)
229. TITO, Josip Broz: SJECANJA NA REVOLUCIONARNE LIKOVE OMLADINE I ŽENA. U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 1. 1917—1929. Beograd, Kultura, 1960. (Sjećanja na partijsiki i omladinski rad u Zagrebu 1927—1928. u kojem je prednjačila omladina)
230. TITO, Josip Broz: UČESNICIMA SVEČANE SJEDNICE GRADSKO KONFERENCIJE SKH ZAGREBA I NAUČNOG SKUPA »OSMA KONFERENCIJA ZAGREBAČKIH KOMUNISTA I RAZVOJ KPJ-SKJ KAO MODERNE PARTIJE RADNIČKE KLASI«. U: Osmi (konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ — SKJ kao moderne partije radničke klase. (Zbornik radova naučnog skupa održanog 23. i 24. veljače 1978. u Zagrebu) Zagreb, NIŠRO Vjesnik, 1978.
231. TITO, Josip Broz: USPOMENE IZ PREDRATNIH GODINA. U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 3. 1935—1941. Beograd, Kultura, 1960. (Drug Tito govori o rukovođenju KPJ iz Zagreba, -posebno o pripremanju i održavanju Pete zemaljske konferencije KPJ)
232. TITO OMLADINI. Zagreb, Novo pokoljenje, 1948. (Govori i intervjui Tita o učešću omladine u NOB-u i značaju borbe omladine za oslobođenja)

233. TITO O OMLADINI.
Beograd, Mlado polkolenje, 1959.
(Intervju predsjednika Tita listu »Mladost« u povodu 40. godišnjice KPJ i SKOJ-a)
234. TITO PIONIRIMA.
Beograd, Novo pokolenje, 1948.
235. TUŠAK, Branko: KOMITET SKOJ-a 1942. GODINE.
U: Zagreb 1941—1945. Zbornik. Knj. 1.
Zagreb, Spektar, 1972. (str. 371—377)
236. UGARKOVIĆ, Stipe: PARTIJSKA TEHNIKA U OKUPIRANOM ZAGREBU.
U: Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Knj. 1.
Beograd, Vojno delo, 1962.
(Prikaz djelovanja predratne i ratne ilegalne partijske tehnike)
237. UGARKOVIĆ, Stipe: ZAGREB — GRAD HEROJ. Nap. Stipe Ugarković i Ivan Očak.
Zagreb, »August Cesaree«, 1979.
238. UGARKOVIĆ, Stipe: ZAPISI ILEGALACA.
Zagreb, Lykos, 1953; 1955.
(O partijskoj tehnici i štamparijama uoči rata i prve godine okupacije u Zagrebu)
239. UJEDINJENI SAVEZ ANTIFAŠISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE (USAOJ).
U: Vojna enciklopedija. Knj. 10.
Beograd, Izd. Redakcija vojne enciklopedije, 1967. (str. 267—277)
240. URADIN, Matija: MASOVNI IZLETI ZAGREBAČKE OMLADINE 1924. GODINE.
U: četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. ii. 1917—1929.
Beograd, Kultura, 1960.
(O djelatnosti SKOJ-a i Saveza radničke omladine Jugoslavije (SROJ-a) u Zagrebu)
241. VASIĆ, Miroljub: SKOJ 1929—1941.
Beograd, Mladost, 1979.
242. VASIĆ, Miroljub: OMLADINA JUGOSLAVIJE U ANTIFAŠISTIČKOM POKRETU 1936—1945. GODINE. (Naučni skup održan 25—26. IX 1969. u Bihaću)
U: Prilozi za istoriju socijalizma. Knj. 7.
Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1970.
243. VASIĆ, Miroljub: PROBLEMI REORGANIZACIJE SKOJ-a I NAPREDNOG OMLADINSKOG POKRETA U JUGOSLAVIJI 1935—1936.
U: Istorija radničkog pokreta. Knj. 4.
Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1967.
244. VEREŠ, Šaša: BEZ GOLEMA MRIJETI JADA.
U: Najsmionije sanje Zagreba — Slobodarska vizija.
Zagreb, Izd. »Kajpavsiko spravišće«, 1981. (str. 3—7)
(Literarni zapis o otporu Zagrepčana u vrijeme okupacije i o revolucionarnim narodnim herojima.)
245. VIDMAR, Josip: UZ IZLOŽBU »BORBENI PUT KPJ U ZAGREBU 1919—1959«.
(Nap.) Josip Vidmar, Tomo Cubelić i Dušan Korać
U: Iz starog i novog Zagreba. Knj. 2.
Zagreb, Muzej grada Zagreba, 1960. (str. 3)19—342)
246. VLAHOV, Ante: NIŠTA SE NE ČUJE IZ SAMICE 29.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 2. 1929—1935.
Beograd, Kultura, 1960. (str. 379—380)
(O posljednjim danima Paje Marganovića, sekretara CK SKOJ-a u zagrebačkom zatvoru u Petrinjskoj ulici od 22. V do 30. VII 1929.)

247. VLAJČIĆ, Gordana: OSMA KONFERENCIJA ZAGREBAČKIH KOMUNISTA
i(25. i 26. veljače 11928.)
Zagreb, Školska knjiga; Institut za historiju radničkog ipOkreta Hrvatske,
(1976.
{Monografija o Osmoj konferenciji u osnovi je rezultat dugogodišnjeg na-
učnog istraživanja i doktorska dizertacija koju je autorica obranila na
Fakultetu političkih nauka u Zagrebu 1973. godine)
248. VLAJČIĆ, Gordana: PRILOG HISTORIJI ZAGREBAČKE ORGANIZACIJE
SKOJ-a (1927—1928.)
U: Iz starog i novog Zagreba. Knj. 4.
Zagreb, Muzej grada Zagreba, 1968. (s'tr. 301—319)
249. ZA SLOBODU. Učitelji, nastavnici i profesori Hrvatske poginuli u narodno-
oslobodilačkom ratu.
Ured. Tomo Žalac.
Zagreb, (Udruženje učitelja, nastavnika i profesora Hrvatske), 1955.
(Posvećeno u ratu palim prosvjetnim radnicima, u povodu 10. godišnjice
oslobođenja. Za sve prosvjetne radnike — kratke biografije sa slikom)
250. ZAGREB 1941—,1945. Zbornik. Knj. 1.
(Pripremio Odbor za proslavu 30. godišnjice ustanka naroda i narodnosti
grada Zagreba)
Redakcija: Emil Ivane, Narcisa LengelJCrizman (i dr.)
Zagreb, Spektar, 1972.
(Zbornik obuhvaća sjećanja učesnika NOR-a i socijalističke revolucije koji
u svojim sjećanjima daju interesantan i uzbudljiv prikaz rada i borbe od
prvih dana okupacije do konačnog oslobođenja. Sadržaj Zbornika obuhva-
ća rad partijske organizacije u gradu, rad SKOJ-a, AFŽ, NOO, Narodne
pomoći, partijske tehnike, prve oružane akcije u gradu i okolici, teror oku-
patora i kvislinga i dr.)
251. ZAGREB 1941—,1945. Zbornik sjećanja. Knj. 1, 2, 3, 4.
(Uredništvo: Lutvo Ahmetović i dr.)
Zagreb, Gradska konferencija SSRNH, Zagreb; Institut za historiju radnič-
kog pokreta Hrvatske; Školska knjiga, 1982, 1983.
252. ZAGREB U NOB-i I SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI.
(Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. lipnja 1970.
godine u povodu 25. godišnjice oslobođenja Zagreba)
Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971.
(O povijesnoj ulozi Zagreba u NOB-i pišu: Juraj Barbarić, Bojić Mehmeda-
lija, Fikreta Jelić-Butić, Zdravko Cvetković, Vlado Ivanović, Ivan Jelić,
Mišo Leković, Narcisa Lengel-Krizman, Leopold Kobsa, Muharem Kreso,
Radoje Pajović, Lepa Perović, Mijo Potočki, Nikola Radačić, Đuro Stani-
savljević, Slobodan Žarić)
253. ZAGREB U REVOLUCIONARNOJ BORBI I SOCIJALISTIČKOJ IZGRADNJI.
Odg. ured. Pero Pletikosa.
Zagreb, Izd. Služba za informacije Gradske konferencije SKH, 1975.
254. ZBORNİK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILAČKOM
RATU JUGOSLOVENSKIH NARODA. Tom V, knj. 11—38; Tom II, knj. 1—
11.
Beograd, Vojnoistorijski institut JNA, 1949—1966.
255. ZBORNİK NARODNIH HEROJA JUGOSLAVIJE. (Gl. ured. Slobodan Petrović)
Beograd, Omladina, 1957.
(Biografije 1307 boraca — narodnih heroja, proglašanih do 1955. godine)
256. ZOVKO, Marko: SJEĆANJA NA NEKE OMLADINSKE AKCIJE U ZAGREBU.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucio-
narnog radničkog pokreta. Knj. 1. 1917—1929.
Beograd, Kultura, 1960.
(O osnivanju SKOJ-a 1919. godine i stvaranju prvih organizacija u Zagrebu)

257. ZOVKO, Marko: STAV SKOJ-a PREMA OPĆINSKIM IZBORIMA.
U: Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knj. 1. 1917—1929.
Beograd, Kultura, 1960. (str. 133—134)
(O stavu SKOJ-a prema općinskim izborima u Hrvatskoj, održanim u ožujku 1920. godine)
258. ŽARIĆ, Slobodan: REVOLUCIONARNI OMLADINSKI POKRET U HRVATSKOJ (1941—1948.) Knj. 3.
Zagreb, Centar društvenih djelatnosti SSO Hrvatsike, 1980.
259. ŽARIĆ, Slobodan: PREGLED LITERATURE I OBJAVLJENE GRAĐE REVOLUCIONARNOM OMLADINSKOM POKRETU U HRVATSKOJ OD 1941. DO 1945.
U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948. Zbornik.
Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost, 1972.
260. ŽARIĆ, Slobodan: REVOLUCIONARNI OMLADINSKI POKRET U HRVATSKOJ OD 1941. DO 1948.
U: Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948. Zbornik.
Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost omladine, 1972. (str. 36—63)
261. ŽENE HRVATSKE U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI. Knj. 1. i 2.
Zagreb, Izd. Glavni odbor Savaza ženskih društava Hrvatske, 1955.
1(0 aktivnosti, ulozi i organizacionom razvoju razvoju AFŽ-a u Zagrebu govore mnogi dokumenti popraćeni bilješkama na osnovi sjećanja i naknadnim rekonstrukcijama. Donosi podatke o suradnji AFŽ-a s omladinskim organizacijama u NOR-u i o aktivnosti ženske omladine)
262. ŽENE HRVATSKE U RADNIČKOM POKRETU OD APRILA HILJADU DEVETSTO ČETRDESET PRVE. Predg. Anka Berus.
Zagreb, Izd. Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 1967.

ČLANCI:

- AHMETOVIĆ, Lutvo: ZAGREBAČKA PARTIJSKA ORGANIZACIJA U OKUPIRANOM ZAGREBU.
Zagrebačka panorama, 1966, br. 3—6
- AŠANIN, Miodrag: FRONT NA ULICAMA.
Vjesnik u srijedu, 16. XII 1959.
(O ilegalnom radu Partije u okupiranom Zagrebu)
- BAČE, Maks: S INDEKSOM U ŠPANIJU.
Studentski list, 22. XII 1959.
(Sjećanje na rad studenata komunista na Zagrebačkom sveučilištu 1933—1937. i na njihov odlazak u Španjolsku)
- BAKARIĆ, Vladimir: NA REVOLUCIONARNIM ZADACIMA.
Vjesnik, 1, 2. i 3. V 1959.
(O predratnoj revolucionarnoj borbi Komunističke partije)
- BAKARIĆ, Vladimir: NISAM POLITIČAR — BAVIM SE MIJENJANJEM DRUŠTVA. (Intervju dra Vladimira Bakarića TV Zagreb, Razgovarali Obrad Kosovac i Stjepo Martinović 13. VIII 1981.)
Fokus, 1981, br. 9
(Razgovor je djelomično emitirala TV Zagreb 25. VIII 1981. Dr V. Bakarić evocirao je uspomene na svoj politički rad između dva rata, ilegalni rad u Zagrebu nakon okupacije u pripremanju oružanog ustanka)
- BAKARIĆ, Vladimir: RAZGOVOR S GLAVNIM UREDNIKOM LISTA »VJESNIK U SRIJEDU« O REVOLUCIONARNOM RADU.
Vjesnik u srijedu, 6. V 1959.

7. BAKARIĆ, Vladimir: SJEĆANJE NA »NOVI STUDENT«.
(»Novi student« je pokrenut u proljeće 1935. godine u Zagrebu)
(Posebno izdanje Studentskog lista)
(»Novi 'student« je polkrentu u proljeće 1935. godine u Zagrebu)
8. BAKARIĆ, Vladimir: TRIDESET GODINA KPH.
Naše iteme, 1967. br. 11.
(Referat na svečanoj sjednici CK SKH, 30. IX 1967.)
9. BAKRAČ, Boris: DANI ILEGALNE BORBE.
Omladinski tjednik, 13. V 1975.
(O Zagrebu u NOB-u)
10. BALTIĆ, Milutin: »DOVIĐENJA U OSLOBOĐENOJ ZEMLJI«.
Radničke novine, 28. XI 1975.
(Sjećanje na Petu zemaljsku konferenciju KP Jugoslavije)
11. BALTIĆ, Milutin: VERA U MLADOST.
»Četvrti jul«, 25. V 1982, br. 1040.
(O utiscima sa V. zemaljske konferencije)
12. BANOVIĆ, Milan: MLADIĆI KOJI NISU POZNAVALI STRAH.
Plavi vjesnik, 6. VIII 1959.
(O sekretarima SKOJ-a)
13. BARKOVIĆ, Josip: NA ZAGREBAČKOJ FRONTI. (Odlomci)
Novi list, 9. V 1951.
14. BELINIĆ, Manko: ZAGREB NA DOHVAT RUKE.
Kaj, 1975, br. 1—2
15. BENKO, F: OBAVJEŠTAJCI.
Narodni list, 23. VII 1953.
(O radu skojevaca Antona Marolda i Kreše Pažura u Zagrebu 1942.)
16. BILIĆ, Jure: REFERAT NA SVEČANOJ AKADEMIJI POVODOM 40. GODIŠ-
NJICE SKOJ-a.
Vjesnik, 9. X 1959.
(Svečana akademija održana je u Zagrebu 8. X 1959.)
17. BLAŽEKOVIĆ, Stjepan: NEPOKORENI GRAD.
Večernji list, 9—16. II 1965.
(Zagreb u vrijeme okupacije 1941—1945.)
18. BOJOVIĆ, Jovan: NAPREDNI JUGOSLOVENSKI STUDENTI U PRAGU
1929—1933.
Jugoslavenski historijski časopis, 1964, br. 4
19. BOMBA ZA USTAŠE.
Plavi vjesnik, 26. III 1959.
(O napadu 12 skojevaca na ustašku vojnicu kod Botaničkog vrta u Za-
grebu 1941.)
20. BRAIM, Mirko: TRAGOM ZAPISA IZ NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE U
TUROPOLJU.
Kaj, 1974, br. 5—6
21. BRAUT, Ivo: SEDAM SEKRETARA.
Vjesnik, 8—10. X 1959.
(O radu SKOJ-a između dva rata)
22. BRIXY, Nenad: OBAVJEŠTAJNA GRUPA »GALEB« NA DJELU.
Novi list, 3. IV 1955.
(O novinaru Franji Fuisu i radu ilegalne grupe u Zagrebu)
23. BRIXY, Nenad: TISUĆE NEPOZNATIH BORACA.
Narodni list, 27. VII 1956.
(O prikupljanju novca i drugog materijala u Zagrebu za NOB)
24. BRNČIĆ, Josip: (ČETRDESET) 40 GODINA KPJ I SKOJ-a NA SVEUČILIŠTU.
Novi student, 28. V 1959.
(Posebno izdanje Studentskog lista)

- (Referat na akademiji povodom proslave 40. godišnjice Partije i SKOJ-a u Zagrebu, travnja 1959.)
25. BRNČIĆ, Josip: ZAGREBAČKO SVEUČILIŠTE U REVOLUCIONARNOJ BORBI.
Vjesnik, 22-24. X 1959.
 26. BULAT, Rade: NAPREDNI STUDENTSKI POKRET NA TEHNICI.
Studentski list, 18. V 1959.
(O radu Partije i SKOJ-a na Tehničkom fakultetu u Zagrebu 1939. i 1940.)
 27. BUSIJA, Josip: U ŠKOLAMA ZAGREBA, MEĐU PROFESORIMA I ĐACIMA NA POČETKU OKUPACIJE.
Školske novine, 1967, br. 1
 28. B, R: CAZIJEVA UDARNA GRUPA.
Glas rada, 30. X 1952, br. 44.
(O diverziji na njemački vlak na pruzi nedaleko od Savskog mosta u Zagrebu, lipnja 1941.)
 29. B. V.: PRIJE (SEZDESET I DVIJE) 62 GODINE U ZAGREBU JE OSNOVAN SKOJ. Sjećanje na odane i hrabre.
Večernji list, 10. i 11. X 1981.
 30. C(erjan, S(tjepan): ILEGALCI.
Vjesnik, 27. VII 1956.
(O razonužavanju jednog ustaškog policajca u Brozovoj ulici u Zagrebu pod okupacijom)
 31. »CRVENA PRAVDA«.
Politika, 19. II 1959.
(O djelovanju zagrebačke komunističke omladinske organizacije, osnovane u veljači 1921. za borbu protiv buržoaskog sistema stare Jugoslavije)
 32. CRVENI ZAGREB.
Večernji list, 23. VIII — 8. X 1975.
(Sjećanja revolucionara o radu zagrebačke partijske i skojevske organizacije te organizacije AFŽ u Zagrebu. Pišu: Lutvo Ahmetović, Ante Milko-
vić, Antun Biber-Tehek, Pavao Koporčić, Nikola Kožul, Jozo Petričević, Mato Potrić i dr.)
 33. CVETKOVIĆ, Marijan: REFERAT NA SVEČANOJ SJEDNICI GRADSKOG KOMITETA SAVEZA KOMUNISTA HRVATSKE — ZAGREB U POVODU 40. GODIŠNJICE KPJ I SKOJ-a.
Vjesnik, 13. XII 1959.
 34. ČALIĆ, Dušan: ISPUNILI SMO ZAKLETVU.
Narodni list, 15. i 16. IV 1959.
Politika, 13. IV 1959.
Šibenski list, 22. IV 1959.
(O sukobu naprednih studenata Zagrebačkog sveučilišta s frankovcima i pogibiji studenta Krste Ljubičića 1937. god.)
 35. ČALIĆ, Dušan: MAJSKE DEMONSTRACIJE.
Narodni list, 12. IV 1959.
(O demonstracijama u Zagrebu, 1. maja 1940.)
 36. ČETVRTA GIMNAZIJA U NOB-i.
Roditeljski list, 1953, br. 5, 6. i 8.
 37. D(amjanović), M(ilica): APRILSKI ŠTRAJK.
Komunist, 9. IV 1959.
(O generalnom štrajku studenata Ljubljane, Zagreba i Beograda, 3. IV 1936.)
 38. DEDIJER, Vladimir: NAŠE ŠTAMPARIJE U HRVATSKOJ.
Borba, 18. II 1945, br. 43 (Zvečevo)
 39. DOBRILA, Ante: PRVI ZAGREBAČKI PARTIZANI.
Vjesnik, 17—22. IX 1981.

40. DOZET, Perica: O TRIDESETGODIŠNJI OSLOBOĐENJA ZAGREBA.
Zagreb, Vjesnik u srijedu, 7. V 1975.
41. DVORŽAK, Stanko: KAKO JE DOŠLO DO POKRETANJA LISTA?
»Novi student«, 28. V 1959.
(Posebno izdanje Studentskog lista)
(O pokretanju lista »Novi student«, krajem svibnja 1935. godine u Zagrebu)
42. DVORŽAK, Stanko: KAKO SMO UREĐIVALI LIST.
(O »Novom studentu«)
Studentski list, 8. XII 1976.
43. DVORŽAK, Stanko: ALMANAH PERIFERIJA 1983.
(Javio se jedan od suradnika.)
Večernji list, 22. VIII 1979.
44. ĐACI ZAGREBAČKE KLASIČNE GIMNAZIJE U NARODNOOSLOBODILAČ-
KOJ BORBI.
Školske novine, 6. II 1959.
(Prema članku Zorana PalčOka u Zborniku Klasične gimnazije, izd. 1957.)
45. ĐUKIĆ, Braniko: ORUŽANE BORBE KOMUNISTA I POLICIJE (27. VII 1929.)
Svijet, 31. III 1959.
(O pogibiji sekretara SKOJ-a Mije Oreškog i Janlka Mišića)
46. ĐURAŠKOVIĆ, Đuro: I ŠESTORICA SU BILA DOVOLJNA.
Komunist, 16. IV 1959.
(O radu komunista na Beogradskom i Zagrebačkom sveučilištu uoči dru-
gog svjetskog rata)
47. ĐURĐEVIĆ, Čedomir: DRUG TITO O IZGRADNJI PARTIZANSKIH KADRO-
VA U PREDRATNOM PERIODU.
Partijski radnik, 25. V 1952.
48. Đ. P.: »SREĆAN SAM ŠTO SAM IZDRŽAO ...«
Mladost, 20. VIII 1958.
(O hapšenju i ubojstvu Paje Marganovića, člana CK KPJ i sekretara CK
SKOJ-a, u Zagrebu 1929. god.)
49. FLEGO, Z(lata): AKCIJA »BOTANIČKI VRT«.
Večernji list, 4. II 1961.
(O napadu udarne grupe na ustašku vojnicu kod Botaničkog vrta 4. VIII
1941.)
50. FLEGO, Zlata: NA SVAKU KUČU PO JEDAN POLICAJAC.
Narodni list, 27. VII 1956.
(O životu u okupiranom Zagrebu)
51. F(lego), Z(lata): ZA PRAVA SVIH OMLADINACA.
Narodni list, 1. VIII 1957.
(O organizacijama SKOJ-a u zagrebačkim srednjim školama uoči drugog
svjetskog rata)
52. FRANKOVIĆ, Drago: MARIJANA LOZAR-NOVOSEL.
Studentski list, 28. V 1959.
53. GRAKALIĆ, Marijan: KAKO SU POGINULI BRAĆA OREŠKI I JANKO MIŠIĆ.
Samoborske novine, 15. VII 1954.
(O napadu stotine žandara na braću Oreški i Janka Mišića u Samoboru
27. VII 1929.)
54. GRAKALIĆ, Marijan: PUCNJI U SAMOBORU.
Glas Slavonije, 27. i 28. VII i 3. VIII 1959.
(O pogibiji Janka Mišića i braće Oreški)
55. GRUBOR, Mira: MOJA DRUGARICA SONJA.
Vjesnik, 1. V 1951.
(Kratki opis stradanja sikojevke Šonje Fabijanić, učenice II ženske gim-
nazije u Zagrebu)
56. GRUBOR, Mira: U IME MOJIH PALIH DRUGOVA.
Omladinski borac, 9. X 1949.

57. GAMULIN, Grgo: LIČNOST S VELIKOM VIZIJOM.
(Sjećanje na Safeta Krupića)
Studentski list, 28. V 1959.
58. GUBERINA, Petar: JEDNOG DANA NIJE MAHNUO RUKOM.
(Sjećanje na Jošika Rendića)
Studentski list 28. V 1959.
59. IVANC, Emil: BOMBE NA USTAŠE.
Zagrebačka panorama, 1961, br. 8.
60. IVANC, Emil: OMLADINSKI POKRET U ZAGREBU OD 1937. DO 1941. GODINE.
Narodni list, 19—30. IV 1959.
61. IVANC, E(mil): SABOTAŽE U »NARODNOJ ZAŠTITI«
(Nap.) Emil Ivane i Ante Kovačević
Narodna armija, 9. X 1959.
(O diverzijama zagrebačkih skojevaca 1941. godine)
62. IVANC, Emil: ZAGREBAČKA UDARNA GRUPA JANKA JUTRIŠE.
Crvena zvezda, 26. VII 1960.
63. IVANKOVIC, Zvonko: POD ZNAKOM CRVENIH.
Narodni list, 30. IV 1955.
(O prvomajskim demonstracijama zagrebačkih studenata 1940.)
64. IVANKOVIC, Zvonko: PRVOMAJSKE DEMONSTRACIJE 1940.
Studentski list, 23. IV 1959.
(O štrajku tramvajskih radnika u Zagrebu, pomognutom od studenata)
65. IVANKOVIC, Aleksa: IZ ILEGALNOG ZAGREBA 1941.
Nap. Aleksa Ivanlković i Ivan Šibi.
Narodna armija, 14. I 1952.
66. I. C.: TRI BRATA ŠPALJ.
Narodni list, 27. VI 1951.
(O braći Špalj, poznatim skojevcima i srednjoškolskim rukovodiocima u Zagrebu)
67. JANJATOVIĆ, Bosiljka: SINDIKALNI POKRET U HRVATSKOJ U RAZDOBLJU 1918—1941. I EKONOMSKI POLOŽAJ RADNIČKE KLASSE.
Naše teme, 1974, br. 9
68. JANJATOVIĆ, Bosiljka: TRI ZAGREBAČKA PRVA MAJA.
Radničke novine, 1. V 1979.
69. JELIC, Ivan: PRVOMAJSKE DEMONSTRACIJE U ZAGREBU 1940.
Historijski (zbornik), 1965, br. 1—4
70. JELIC, Ivan: REVOLUCIONARNI PUT KP HRVATSKE 1937—1941.
Vjesnik, 24—30. IX 1967.
71. JOLIĆ, Stipe: ZA LEGENDE ROĐENI. Slike sa zagrebačke skojevske fronte.
Vjesnik, 30. IX — 13. X 1979.
72. KADIJA, Niko: SEDAM SEKRETARA SKOJ-a.
Borba, 30. i 3>1. XII 1958.
(O Miji Oreškom, Janlku Mišiću, Paji Marganoviću, Josipu Debeljaku, Peri Popoviću, Josipu Kolumbu i Zlatiku Šnajderu.)
73. KLJAKIC, D(ragu tin): »NASTAVITE BORBU, DRUGOVI...«
Vjesnik, 26. VII 1959.
(O pogibiji Janka Mišića, Mije Oreškog i Paje Marganovića 1929.)
74. KOMAR, Slavko: BILO JE TO KOD BOTANIČKE BAŠTE.
Narodni vojnik, 24. VII 1953.
(O napadu udarne grupe na ustašku vojniciu u Zagrebu, ljeta 1941.)
75. KOMAR, Slavko: NAPAD NA USTAŠE KOD BOTANIČKOG VRTA.
Omladinski borac, 31. XII 1953.
76. KOMAR, Slavko: NAŠE PRVE AKCIJE.
Omladina, 24. VI 1953.

- (O napadu omladinske udarne grupe na ustaše kod Botaničkog vrta u *Zagrebu* 1941.)
77. KOMAR, Slavko: PARTIZANSKA BORBA USRED ZAGREBA.
Front, 1970. XXVI.
 78. KOMARICA, Zvonimir: KERESTINEC.
Vjesnik, 26. VIII — 8. IX 1961.
 79. KOPRI VICA-OŠTRIĆ, Stanislava: MARKSISTIČKO OBRAZOVANJE U KPJ.
Komunist, 11. 1 — 22. II 1980.
 80. KOŽUL, Nikola: CRVENI ZAGREB.
Večernji list, 11—16. IX 1975.
(O djelatnosti skojevske organizacije zagrebačkih srednjoškolaca)
 81. KOŽUL, Nikola: SJEČANJE NA AKCIJU »STADION« ZAGREBAČKIH SKOJEVACA.
Borba, 29. V 1979.
(O solidarnosti omladine Zagreba jpod rukovodstvom SKOJ-a s omladincima Srbima i Židovima na Stadionu u Maksimiru, 26. svibnja 1941. godine)
 82. KOŽUL, Nikola: STADION. Borba napredne omladine.
Večernji list, 23. VII — 9. VIII 1977.
(Feljton o akciji na Stadionu u Maksimiru 26. V 1941. u kojoj su s'kojevci organizirali i izveli jednu od najznačajnijih političkih akcija protiv ustaškog režima, ne dozvolivši da se omladina dijeli po nacionalnoj, odnosno rasnoj pripadnosti.
 83. KRLEŽA, Miroslav: TITOVE HISTORIJSKE INICIJATIVE.
Zagreb, Borba, 26. XII 1977.
 84. KUFRIN, Miika: RAZGOVOR SA SURADNIKOM »NARODNOG LISTA«.
Narodni list, 27. VII 1957.
(O učešću omladine Trešnjevke u NOB-u)
 85. KUFRIN, Millka: ZAGREB JE BIO DIO SLOBODNOG TERITORIJA.
Večernji list, 27. VI — 9. VII 1981.
 86. KULENOVIĆ, Muradif: ODJECI ŠTRAJKA U ZAGREBU.
Naši dani, 11. IV 1959.
studentski list, 24. III 1959.
(O štrajku zagrebačkih studenata u znak solidarnosti sa beogradskim studentima, travnja 1936.)
 87. LALIN, T.: O NAJDIVNIJOJ I NAJTRAGIČNIJOJ GENERACIJI.
»Novi student«, 28. V 1959. (Posebno izdanje Studentskog lista)
(Sadrži sjećanja Grge Gamulina, Dragutina Frankovića, Milana Preloga i Jure Kaštelana na rad prije rata na Zagrebačkom sveučilištu)
 88. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: ISTARSKI ANTIFAŠISTI I NJIHOVA ORGANIZACIJA U ZAGREBU TOKOM RATA.
Istarski mozaik, 1972, br. 4—5
 89. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: NAŠA HISTORIOGRAFIJA I POVIJESNA PUBLICISTIKA O ZAGREBU U NARODNOOSLOBODILACKOJ BORBI.
Časopis za suvremenu povijest, 1970, br. 1.
(Pregled i stručna ocjena literature o Zagrebu u NOB-u)
 90. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: O ZAGREBU U RATU I REVOLUCIJI NA STRANICAMA »VJESNIKA« I »VEČERNJEG LISTA«.
Časopis za suvremenu povijest, 1974, br. 3
(Osvrt na pisanje o NOB-u u Zagrebu u dnevnoj štampi)
 91. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: PREGLED DJELOVANJA SKOJ-a U ZAGREBU 1941—1945.
Vojnoistorijski glasnik, 1970, br. 2
 92. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: PRILOG PROUČAVANJU ZAGREBAČKE PARTIJSKE ORGANIZACIJE 1941—1945. (Prvi dio)
Časopis za suvremenu povijest, 1971, br. 2—3

93. LANGEL-KRIZMAN, Narcisa: PRILOG PROUČAVANJU ZAGREBAČKE PARTIJSKE ORGANIZACIJE 1941—1945. (Drugi dio)
Časopis za suvremenu povijest, 1972. br. 3
94. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: RAZVOJ NARODNOOSLOBODILAČKOG PO-KRETA U ZAGREBU.
Naše teme, 1970, br. 9
95. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: ZAGREB U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI I SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI 1941—1945. GODINE.
Nastava povijesti, 1975, br. 2
96. LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: ZAGREB JE SLOBODEN NAKON ČETVORO-GODIŠNJE VLADAVINE TERORA.
(Nap.) Narcisa Lengle-Krizman i Marijan Kistić.
Vjesnik u srijedu, 12. V 1965.
97. LJ(ubljanović), S(rečko): BORBE ZAGREBAČKIH STUDENATA.
Borovo, 19. XII 1959.
(Iz povijesti Partije i SKOJ-a između dva rata)
98. LJUBUANOVIĆ, Srečko: STVARANJE SKOJ-a.
Borovo, 14. III 1959.
Šibenski list, 18. III 1959.
Varaždinske vijes'ti, 12. III 1959.
99. LJUBLJANOVIĆ, Srečko: ŠUTNJA DO SMRTI.
Šibenski list, 21. X 1959.
(O ubojstvu Paje Marganovića, sekretara CK SKOJ-a, 1929.)
100. MAĐAREVIĆ, Vlado: BORBENA ŠTAMPA SKOJ-a U HRVATSKOJ.
Vjesnik, 26. IX — 6. X 1960.
101. MAĐAREVIĆ, Vlado: OMLADINSKI POKRET I PRIJERATNA SARADNJA ZAGREBAČKIH I BEOGRADSKIH STUDENATA.
Prosvjeta, 1970, XXVII, 595.
102. MAĐAREVIĆ, Vlado: ZAPISI IZ KERESTINCA.
Vjesnik, 12. VII 1981.
103. MAĐOR, Mirko: ANGAŽIRANA RIJEČ MLADIH.
Telegram, 26. VII 1963.
(Iz povijesti napredne omladinske štampe u Hrvatskoj)
104. MAĐAREVIĆ Vlado: IZ PROŠLOSTI SVEUČILIŠTA. PRVI MEĐUNARODNI KONGRES STUDENTSKE ŠTAMPE.
Studentski list, 6. XII 1955, 1. i 12. I 1956.
(Originalni izvještaj našeg delegata partijskoj organizaciji Zagrebačkog sveučilišta sa Kongresa u Rennesu, Francuska 20—24. IV 1939.)
105. MAĐAREVIĆ, Vlado: OMLADINA U NAPREDNIM ČASOPISIMA IZMEĐU DVA RATA.
Studentski list, 28. V 1959.
106. MAĐAREVIĆ, Vlado: SJEĆANJE NA RAD U »NOVOM STUDENTU«.
Studentski list, 28. V 1959.
107. MAĐAREVIĆ, Vlado: KNJIŽEVNA GRUPA »GLASA OMLADINE«.
Beograd, Književne novine, 10. IV 1959. (I u knjizi Književnost i revolucija, 1974.)
108. MAĐAREVIĆ, Vlado: BORBA MLADIH U STAROM DRUŠTVU HRVATSKIH KNJIŽEVNIKA I SUKOB U DKH 1937.
Sarajevo, Izraz, br. 11—12, 1959. (I u knjizi Književnost i revolucija 1974.)
109. MAĐAREVIĆ, Vlado: BORBENA ŠTAMPA SKOJ-a U HRVATSKOJ.
Vjesnik, 26. IX — 6. X 1960.
(Pregled svih omladinskih listova od 1919. do 1941. Feljton u 9 nastavaka.)
110. MAĐAREVIĆ, Vlado: OMLADINSKI POKRET I PRIJERATNA SARADNJA ZAGREBAČKIH I BEOGRADSKIH STUDENATA.
Prosvjeta, 1970, XXVII, 595.

111. iMAĐAREVIĆ, Vlado: IZ POVIJESTI NAPREDNOG HRVATSKOG OMLADINSKOG POKRETA.
(Položaj najmlađih književnika pred drugi svjetski rat. — »Dječurlija« upada u književnost.)
Omladinski tjednik, br. 127. od 14. IV 1971.
112. MAĐAREVIĆ, Vlado: KAKO SE BEOGRADSKI »STUDENT« ILEGALNO ŠTAMPAO U ZAGREBU.
Beograd, »Student«, 23. XII 1975.
113. MAĐAREVIĆ, Vlado: KAKO SE BEOGRADSKI »STUDENT« ILEGALNO TISKAO U ZAGREBU.
Studentski list, 22. XII 1976.
114. MAĐAREVIĆ, Vlado: NEPOZNATI DOKUMENTI IZ POVIJESTI SKOJ-a.
(1. Ljeto protesta, 2. Bijeg frankovačkih ubojica)
US (Vjesnik u srijedu) br. 1331. od 12. XI 1977. i br. 1332. od 19. X 1977.
(Feljton o ubojstvu Krste Ljubičica i protestnim akcijama antifašističke omladine.)
115. MAĐAREVIĆ, Vlado: NETOČNOSTI I ISTINE O PREDRATNOM »GLASU OMLADINE«.
Vjesnik, 30. VII 1979.
116. MAĐAREVIĆ, Vlado: JOŠ O ALMANAHU 1933. »PERIFERIJA«.
(Podaci jednog od urednika.)
Večernji list, 29. VIII 1979.
117. MAĐAREVIĆ, Vlado: KAKO NE VALJA RADITI.
(U povodu naučnog skupa o historiji SKOJ-a.)
Vjesnik, 12. XI 1979.
118. MAĐAREVIĆ, Vlado: ZAPISI IZ KERESTINCA.
Vjesnik, 12. VII 1982.
119. MAĐAREVIĆ, Vlado: MUDROŠĆU PROTIV CENZORSKE OLOVKE. SKOJEVSKA AKTIVNOST VLADIMIRA BAKARIĆA.
Borba, 18. I 1983.
(Intervju — sjećanje povodom smrti druga Bakarića.)
120. MARČIĆ, M.: POSLJEDNJA AKCIJA.
Vjesnik u srijedu, 30. VI i 4—25. VII 1954.
(O likvidaciji inspektora ustaške Nazorne službe od strane udarne grupe u Zagrebu)
121. MARKOŃ, S'lavko: DIVERZIJA NA TELEFONSKE UREĐAJE GLAVNE POŠTE U ZAGREBU.
Vojnoistorijski glasnik, 1951. br. 4
(Diverzija je izvršena 14. rujna 1941. godine)
122. MARKOV, MLADEN: VUČJE VREME.
»4. jul«, 31. XII 1967.
(Sjećanje Martina Mojmira na ilegalni rad u Zagrebu)
123. MARTINOVIĆ, S(avo): PRVE AKCIJE U OKUPIRANOM GRADU.
Politika, 27. VII 1951.
(Akcije u okupiranom Zagrebu)
124. MIČOVIĆ, Vojo: STVARANJE SKOJ-a.
Naši dani, 22. X 1959.
125. MIKLAUSIĆ, B.: STUDENTI ZAGREBAČKOG VETERINARSKOG FAKULTETA ŠPANJOLSKI BORCI.
»Vetserum«, 1961, br. 11—12
126. MIKULIĆ, Mijo: OMLADINSKE UDARNE GRUPE U BORBI PROTIV NEPRIJATELJSKIH UPORIŠTA.
Samoborske novine, 15. VII 1957.
(O radu samoborskih skojevaca 1943. godine)
127. MIMICA, Miloš: PRVI U KARTOTECI NESTALIH.
Ilustrirani vjesnik, 1951, br. 308.

- (U kartoteci Gestapoa u Zagrebu bilo je pod brojem jedan ubilježeno ime policijskog agenta Tiljka, koga je libila jedna skojevska udarna grupa, svibnja 1941.)
128. MUINKO, Zlatko: SREDNJOŠKOLCI GOVORE.
Vjesnik, 29. XI 1959.
(O susretu današnjih srednjoškolaca i nekadašnjih srednjoškolaca — sastavljača knjige »Srednjoškolci govore«, objavljene u Zagrebu 1934. godine.)
 129. NAPAD NA OPĆINU.
Plavi vjesnik, 19. III 1959.
(O napadu osam omladinaca na općinsku zgradu u Markuševcu)
 130. NAPAD SKOJEVACA NA USTAŠE U ZAGREBU.
Borba, 4. VIII 1959.
(O napadu na ustaše kod Botaničkog vrta)
 131. NASAKANDA, Pero: PRILOG ISTRAŽIVANJU SUDJELOVANJA RADNIČKE KLASI HRVATSKE U NOB-u I SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI 1941. GODINE.
Časopis za suvremenu povijest, 1981, br. 3.
 132. NESEK, Josip: PLAMENI SIGNALI. NA ULICAMA ZAGREBA 1941.
Ilustrirani vjesnik, 1951, br. 306
 133. NESEK, Josip: TREŠNJEVKA NEKAD.
Naprijed, 20. II 1953.
 134. OBELIĆ, Fran: NOVINE EBZ NOVINARA.
Zagrebačka panorama, 1964, br. 3—4
Naša štampa, 1963, br. 120
(O nedjeljnom listu »Glas Trešnjevke«)
 135. OGRIZOVIĆ, Slava: IZ BORBE KOMUNISTA U OKUPIRANOM ZAGREBU.
Narodni list, 10—13. V 1953.
 136. OGRIZOVIĆ, Slava: PARTIZANSKA DJECA U ZAGREBU.
Žena danas, 1956, br. 138—139
(O akciji spašavanja djece iz logora u Sisku i Reci kod Jastrebarskog)
 137. OGRIZOVIĆ, Slava: TJERALICE.
Otkrića, 1957, br. 12
(O potjernicama ustaške policije za aktivistima NOP-a u Zagrebu 1941. i 1942.)
 138. OKUPIRANI OKUPATOR.
Narodni list, 16. I 1952, br. 2045
(Iz izvještaja Mjesnog komiteta KPH Zagreb, veljače 1944.)
 139. PEKIĆ, Voja: DVE KONFERENCIJE SKOJ-a.
Komunist, 6. VIII 1959.
(O petoj i šestoj zemaljskoj konferenciji SKOJ-a)
 140. PEROVIĆ, Lepa: ILEGALNI RAD U ZAGREBU 1942. I 1943. GODINE.
Komunist, 8—22. II i 1. i 8. III 1962.
 141. PETROVIĆ, Jozo: NEPOKORENI GRAD. Instruktori CK u ratnom Zagrebu.
Vjesnik, 29. VII — 29. VIII 1971.
 142. PETRIČEVIĆ, Jozo: NEZABORAVNI LIKOVI.
Narodni list, 30. VII 1957.
(O pogibiji Janika Mišića i braće Oreški u sukobu sa zagrebačkom policijom 1929. god. u Samoboru)
 143. PETRIČEVIĆ, Jozo: TAJNI FRONT.
Večernji list, 21. II — 22. III 1970.
(O obavještajcima NOP-a u neprijateljskim jedinicama)
 144. PETRIČEVIĆ, Jozo: TAJNA FRONTA ZAGREBA.
Večernji list, 17. V — 30. VI 1975.
(Fragmenti iz pripremljene knjige »Obavještajci NOP-a u neprijateljskim vojnim formacijama. U 38 brojeva Večernjeg lista objavljeno je oko 230

- stranica rukopisa ikoji u cjelini ima 1200 stranica. Mnogi podaci, kao i ličnosti, nisu do sada bili poznati javnosti. Pojedini događaji imali su veliko značenje za uspjeh NOP-a i pobjedu NOB-a)
145. PIRŠL, Emil: CVIJET PRKOSA. U povodu prikazivanja filma »Akcija Stadion«.
Zagreb, Studio, 29. X 1977, br. 708.
(Usporedite s feljtonom Nikole Kožula: Stadion. Borba napredne omladine, Večernji list, 23. VII — 9. VIII 1977.)
 146. PLANINO, Milka: SAVEZ KOMUNISTA I TITOVO DJELO — SNAGA NASE REVOLUCIJE.
Vjesnik, 7. V 1981.
(Izlaganje M. Planine, predsjednice CK SKH, na središnjoj proslavi 40-godišnjice ustanika i socijalističke revolucije naroda i narodnosti SR Hrvatske, održane u Zagrebu 6. svibnja 1981. U referatu je istaknuta velika uloga revolucionarnog i antifašističkog pokreta u Zagrebu)
 147. PLASĆ, Dragutin: TITOVA SU MISAO I DJELO RIJEČ ISTINE RADNIČKE KLASE.
Komunist, 28. III 1977.
(Referat D. Plašća, predsjednika Gradske konferencije SKH Zagreba, na svečanoj sjednici Gradske konferencije: Pedeset godina od izbora Josipa Broza Tita u Mjesni komitet KPJ za Zagreb)
 148. PLEMENČIĆ, Đuro: DIVERZIJE U ZAGREBU.
Vjesnik, 17. i 18. VII 1955.
(O diverzantskim akcijama 1943. u Zagrebu, prema sjećanju Josipa Stimca)
 149. POČUČA, Mile: REFERAT NA SVEČANOJ SJEDNICI CENTRALNOG KOMITETA SK HRVATSKE.
Vjesnik, 2. VIII 1957.
(Sjednica CK SKH, održana u Zagrebu 1. VIII 1957, u povodu 20-godišnjice osnivanja KPH)
 150. PODBOJ, Josip: ORUŽANE AKCIJE OMLADINSKE UDARNE GRUPE.
Narodna armija, 16. II 1956.
(Sjećanje na njene akcije u Zagrebu 1943. godine)
 151. POPOVIĆ, Jovo: CRVENA POVIJEST GRADA.
Večernji list, 12. XII 1959.
(O revolucionarnom liku Zagreba 1919—1941.)
 152. POPOVIĆ, Jovo: O PRVOJ ZAGREBAČKOJ PARTIZANSKOJ ČETI OFORMLJENOJ PRVIH DANA JULA 1941.
Arena, 1966, br. 289.
 153. POPOVIĆ, Jovo: SVJEDOCI BIOGRAFIJE JOSIPA BROZA.
Vjesnik, 22—25. V 1974.
(O revolucionarnom radničkom i omladinskom pokretu u Zagrebu)
 154. POPOVIĆ, Jovo: ZAGREBAČKE INICIJATIVE JOSIPA BROZA.
Vjesnik, 13—16. V 1980.
 155. POPOVIĆ, Jovo: ZAGREBAČKO VRELO LJETO (19)41.
Iz ratnih uspomena Koste Nađa.
Vjesnik, 18. V — 3. VI 1981.
 156. POPOVIĆ, Vladimir: ILEGALNI RAD U ZAGREBU.
(Razgovor s Jozom Petričevićam)
Zagrebačka panorama, 1966, br. 1—2
 157. PRONAĐEN JE USTASKI SPISAK 111 ZATVORENIKA IZ ZLOGLASNOG LOGORA KERESTINEC.
Borba, 10. I 1961.
 158. PRVI BROJ »CRVENE ZASTAVE«.
Borba, 12. XII 1959.
(Tiskan u Zagrebu, prosinca 1919. god.)

159. PUTOKAZ MLADIMA.
Vjesnik u srijedu, 7. X 1959.
(O I kongresu SKOJ-a. Prema sjećanju Dragomira Gajovića, Marka Zovlka i Milivoja Lentića)
160. PUTRI Ć, Mato: SOKOLSKI STADION U PLAMENU.
Večernji list, 29—30. III 1975.
(O paljenju Sokolskog stadiona na Sveticama u Zagrebu 22. II 1941. Akciju je izvršila grupa od šest omladinaca)
161. RADAKOVIĆ, Aca: HEROJSKA SMRT DVA SEKRETARA SKOJA.
Crvena zvezda, 26. V 1959.
(O pogibiji Mije Oreškog i Janlka Mišića u Samoboru 1929.)
162. RADAKOVIĆ Aca: KRVAVI KARANFIL.
Rad, 1. V 1959.
i(O Josipu Debeljaku prema uspomenama njegove supruge Barice)
163. RADAKOVIĆ. Aleksandar: BORBA ILEGALACA U OKUPIRANIM GRADOVIMA.
Rad, 10. III — 14. IV 1967.
(O akcijama u Zagrebu)
164. RADIŠIĆ, Đorđe: POSLJEDNJE PISMO.
Front, 1955, br. 13.
(Sjećanje na pogibiju Nevena Kirca u Zagrebu)
165. RADOVANOVIĆ, Jovan: LEGENDARNI SEKRETAR SKOJ-a.
Front, 5. III 1982.
(O Ivi Loli Ribaru)
166. R(adovčić), J(ozica): PRESUDA ILEGALACA.
Invalidski list, li. VI 1955.
(O likvidaciji agenta zagrebačke policije Ljudevita Tiljka 1941. godine u Zagrebu)
167. RAJČEVIĆ, Vojo: BILJEŠKE O INTERPRETACIJI RAZVOJA SKOJ-a U »PREGLEDU I STORIJE SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE«.
Putovi revolucije, 1964, br. 3—4
168. RAJČEVIĆ, Vojo: CRNOGORSKA (REVOLUCIONARNA INTELEKTUALNA OMLADINA NA ZAGREBAČKOM SVEUČILIŠTU IZMEĐU DVA RATA.
i(Nap.) Vojo Rajčević i Dušan Čalić.
Časopis za suvremenu povijest, 1981, br. 2
169. RAJČEVIĆ, Vojo: GALILEJEV KLUB »EPPUR SI MUOVE«. (Odlomak)
Studentski list, 12. X 1959.
(Iz knjige: Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata 1918—19411, Zagreb, Mladost, 1959.)
170. RAJČEVIĆ, Vojo: PRVE BARIKADE.
Studentski list, 10. III 1959.
(O štrajku studenata na Zagrebačkom sveučilištu 1933.)
171. RAJČEVIĆ Vojo: TRI PROSLAVE OKTOBRA.
Naše teme, 1957, br. 4—5
(O proslavama 1920, 1928. i 1930. godine među zagrebačkim studentima)
172. RAJČEVIĆ, Vojo: ULOGA REVOLUCIONARNE STRUJE.
Putovi revolucije, 1963, br. 5—6
(Pokret srednjoškolaca u Hrvatskoj)
173. RAJČEVIĆ, Vojo: ULOGA REVOLUCIONARNE STRUJE U POKRETU SREDNJOŠKOLACA U HRVATSKOJ 1919. GODINE.
Putovi revolucije, 1966, br. 7—8
174. RAJČEVIĆ, Vojo: ZAGREBAČKO SVEUČILIŠTE OD »UJEDINJENJA« DO »OBZNANE«.
Naše teme, 1957, br. 2.

175. RAJKOVIĆ, Mato: DVIJE NAJZNAČAJNIJE AKCIJE ZAGREBAČKIH KOMUNISTA 1941.
Narodna armija, 5. VIII 1976.
176. RAJKOVIĆ, Mato: SIGNAL U ZORU.
Vjesnik u srijedu, 7—28. V 1958.
(O pogibiji Janka Mišića i Mije Orešikog 1929.)
177. RASPOR, V.icko: GRAD SA STISNUTOM PESNICOM.
Politika, 24. XII 1991.
i(U Zagrebu za vrijeme okupacije)
178. RESIMIĆ, Braniš lav: »IZVRŠIT ĆU, DRUŽE BROZ«.
Industrijski radnik, 10. VI .1958.
(O izvršavanju partijskih zadataka Skojevca Vjekoslava Razdraza 1928.)
179. RIBAR, Ivo Lola: SVUDA SE VODE ŽESTOKE BORBE.
Vjesnik, 27. VII 1959.
(Iz pisma drugu Titu o -stanju u Zagrebu; NOP-u u Lici; Kordunu; Dalmaciji i dr, upućenog 17. III 1942.)
180. RICHTER, Vjenceslav: O RADU MEĐU STUDENTIMA ARHITEKTURE UOČI RATA.
»Čovjek i prostor«, 1959, br. 30
(O radu KPJ i SKOJ-a na Tehničkom fakultetu Zagrebačkog sveučilišta 1939—>1941.)
Glas rada, 3. IV 1959.
<O jednoj akciji skojevaca Željezničke radionice prosinca 1934. u Zagrebu)
181. SABOLEK, Ivan: IZ HISTORIJATA REVOLUCIONARNOG RADNIČKOG POKRETA U GLAVNOJ RADIONICI DRŽAVNIH ŽELJEZNICA U ZAGREBU 1929—1937.
182. SABOLEK, Ivan: DOK JE GRAD SPAVAO ...
Putovi revolucije, 1963, br. 1—2
183. SABOLEK, Ivan: ZVUK ODBOJNIKA BIO JE SIGNAL.
Glas rada, 22. VII 1959.
(O radu partijske i skojevske organizacije i o borbi radnika Željezničke radionice u Zagrebu za svoja prava između dva rata)
184. SEDAM SEKRETARA SKOJ-a.
Borba, 30. V 1950.
(Povodom sahrane posmrtnih ostataka sedam sekretara SKOJ-a)
185. SEKRETARI SKOJ-a.
Novine mladih, 2. X 1954.
(O Zlatiku Šnajderu, Miji Oreškom i dr.)
186. SEKULIĆ, I: USPOMENA NA DRUGA JOSIPA DEBELJAKA.
Glas rada, 13. i 20. VI 1957.
(Sekretar SKOJ-a, jedan od legendarnih 7 sekretara SKOJ-a koji su ubijeni u vrijeme šestojanuarske diktature)
187. SENTIĆ, Marija — LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: KRONOLOGIJA REVOLUCIONARNOG RADNIČKOG POKRETA U ZAGREBU 1918—1945.
KRETA U ZAGREBU 1918—1945.
Bilten Gradske konferencije SKH i Gradske konferencije SSRNH Zagreb, 1969, br. 2
188. SLAVNA KRONIKA SKOJ-a.
Novine mladih, 2. X 1954.
(O stvaranju i razvitku SKOJ-a)
189. SMRT ZLATKA ŠNAJDERA.
Borba, 14. X 1959.
(Z. Šnajder, sekretar CK SKOJ-a, poginuo je u Zagrebu 14. X 1931.)
190. STANKOVIĆ, Živomir: PRIZNANJA I ZAVETI.
Komunist, 4. II 1960.
(O učešću jugoslavenskih studenata u građanskom ratu u Španjolskoj)

191. STANKOVIĆ, Živom ir: PRVI GLASOVT SKOJ-a.
Komunist, 1. XII 1960.
(O proglasu »Crvene zastave«, organa CK SKOJ-a, u prvom broju od 1. XII 1919. koji je štampan u Zagrebu. Tekst proglasa.)
192. STANKOVIĆ, Živomir: SEDAM SEKRETARA SKOJ-a.
Mladost, 9. X 1957.
193. STIPETIĆ, Zorica: KAKO SE ZAPALIO PLAMEN.
Okolo, 12. XII 1974.
(Dio izlaganja na znanstvenom skupu »Kultura i umjetnost u NOB-i i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj, održanom u Zagrebu 1974.)
194. STIPETIĆ, Zorica: KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE I INTELEKTUALCI 1919—1945.
Okolo, 13—17. V 1979, br. 186.
195. STIPETIĆ, Zorica: OBRIS IDEJNO-POLITIČKOG DJELOVANJA I DRUŠTVENOG POLOŽAJA HRVATSKE INTELIGENCIJE U MEĐURATNOM RAZDOBLJU.
Naše teme, 1978, br. 1
196. STIPETIĆ, Zorica: OSMA KONFERENCIJA ZAGREBAČKIH KOMUNISTA I PROBLEM INTELEKTUALACA.
Dometi, 1978, br. 4
197. STIPETIĆ, Zorica: ULOGA INTELIGENCIJE U HRVATSKOJ U MORALNO-INTELEKTUALNOM I POLITIČKOM PRIPREMANJU SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE.
Naše teme, 1972, br. 2—3
198. STOPAR, Vlado: TRAGOM ZAGORSKE TEHNIKE.
Glas Hrvatskog zagorja, 27. VII 1954.
(O lecima koji su u organizaciji KPH i SKOJ-a umnožavani u toku NOB-a u Ministarstvu domobranstva u Zagrebu)
199. STOPAR, Vlado — PAVIČIĆ, Josip: NA ZAGREBAČKOJ PARTIZANSKOJ FRONTI (I, II)
Borba, 11—13. I 1981. i 1—11. II 1981.
200. STOŠIĆ, Božidar: AKCIJA »BOTANIČKI VRT«.
Globus, 1959, br. 4
(Napad na odred pripadnika 13. jurišne satnije pred đačkim domom u Runjaninovoj ulici, kojim je prilikom ranjeno oko 30 ustaša sveučilištaraca. Napad su organizirali PK i MK SKOJ-a 4. III 1941.)
201. STUDENTI NARODNI HEROJI.
Studentski list, 31. XII 1951.
(O Ranku Sipki i Marijanu Badelu)
202. STUDENTI ZAGREBAČKOG I LJUBLJANSKOG UNIVERZITETA U GENERALNOM ŠTRAJKU.
Politika, 6. IV 1959.
(O štrajku solidarnosti sa studentima Beogradskog univerziteta, travnja 1936. godine)
203. STUPARIĆ, Darko: OSVETNIČKA KIŠA BOMBI.
Vjesnik, 8. VIII 1976.
(O oružanoj akciji skojevaca kod Botaničkog vrta 4. kolovoza 1941.)
204. STUPARIĆ, Darko: REVOLUCIONARNI ZAGREB — TRAGOM SPOMEN-OBI-LJEŽJA.
Vjesnik, 19—25. IV i 6—20. V 1975.
205. SVEČANA SJEDNICA GRADSKOG KOMITETA SAVEZA KOMUNISTA ZAGREBA POSVEĆENA 40-GODIŠNJICI KPJ I SKOJ-a.
Vjesnik, 13. XII 1959.
(Sjednica je održana 12. XII 1959. Govor generalnog sekretara SKJ Josipa Broza Tita i sekretara GK SKH Zagreb Marijana Cvetkovića)

206. SVEČANA SJEDNICA SVIH VIJEĆA SKUPŠTINE GRADA POVODOM PRO SLAVE 29. GODIŠNJICE OSLOBOĐENJA ZAGREBA I 30-GODIŠNJICE 10. ZAGREBAČKOG KORPUSA.
Vjesnik, 9. V 1974.
207. S. P.: NA TREŠNJEVAČKIM ULICAMA.
Narodni list, 7. XI 1957.
(O manifestacijama omladine i radnika povodom godišnjice oktobarske revolucije 7. XI 1934. godine u Zagrebu)
208. S. Z.: DVIJE AKCIJE.
Večernji list, 2. VII 1969.
(O demonstracijama studenata Zagrebačkog sveučilišta pred njemačkim konzulatom prilikom dolaska njemačkih studenata u Studentski dom u Zagrebu)
209. SARIC, Stanislav: PRVA GRUPA SLIJEPIH SKOJEVACA U ZAGREBU.
Socijalna misao, 1959, br. 2.
(O učešću omladine iz Zavoda za odgoj slijepe djece u NOB-u)
210. ŠESTA KONFERENCIJA SKOJ-a.
Borba, 11. IX 1959.
(Šesta (konferencija SKOJ-a održana je u Zagrebu 8. i 9. rujna 1940.)
211. ŠIBL, Ivan: BORBA ZAGREBA U PRVIM DANIMA OKUPACIJE.
Zagrebačka panorama, 1961, br. 1.
212. ŠIBL, Ivan: NAPAD NA NJEMAČKE AVIJATICARE. (Odlomak)
Politika, 26. VII 1931.
Kрила armije, 82. VII 1951.
213. ŠIBL, Ivan: ORUŽANE AKCIJE ZAGREBA, (Nap.) Ivan Šibi i Stjepan Blažković.
Narodna armija, 3. X i 17. XI 1961.
(O oružanim akcijama udarnih grupa u Zagrebu 1941. godine koje su bile pretežno sastavljene od skojevac)
214. ŠIBL, Ivan: PODZEMNI FRONT ZAGREBA.
Večernje novine, 3—12. VIII 1966.
(O podvizima zagrebačkih ilegalaca, 1941. godine)
215. ŠIBL, Ivan: PRVI DANI OKUPACIJE U ZAGREBU.
Na'še teme, 1961, br. 11.
(O udarnim omladinskim grupama)
216. ŠIBL, Ivan: SLOBODNI ZAGREB. (7ap.) Ivan Šibi i Stjepan Blažeković.
Vjesnik, 7. V — 17. VI 1965.
(Velika informativna serija o Zagrebu u ratu i revoluciji u 37 nastavaka. Tekst objavljen i u fotomonografiji »Slobodni Zagreb«, Izd. »Stvarnost«, 1965.)
217. ŠIBL, Ivan: TEŠKI ČASOVI.
Narodna armija, 26. VII 1951.
(Iz neobjavljenih ratnih bilježaka »Udarna četvoilka«.)
218. ŠIBL, Ivan: ZAGREB 1941.
(Nap.) Ivan Šibi, Stjepan Blažeković i Emil Ivane.
Crvena zvezda, 24. i 31. X i 7, 14. i 21. XI 1961.
219. ŠIBL, Ivan: ZAGREB U REVOLUCIJI.
Večernji list, 10—26. VI 1961.
220. ŠIBL, Ivan: ZAGREB U USTANKU.
Komunist, 16. d 23. IX 1971.
»4. jul«, 27. VII 1971.
221. ŠPILJAK, Mika: SUKOB U SELU KOBILICU.
Kaj, 1974, br. 5—6
222. ŠTAUBRINGER, Zvonko: BUNTOVNI GLAS MLADIH KOMUNISTA.
Subotičke novine, 13. II 1959.
(O formiranju SKOJ-a 10. X 1919. u Zagrebu)

223. STAUBRINGER, Z(vonko): »CRVENA ZASTAVA«, PRVI LIST JUGOSLAVENSKE KOMUNISTIČKE OMLADINE POJAVIO SE 1. DECEMBRA 1919. GODINE U ZAGREBU.
Komunist, 3. XII 1959.
224. ŠTAUBRINGER, Z(vonko): HEROJSKA SMRT SEDAM SEKRETARA CK SKOJ-a.
Vinkovačke novosti, 2. X 1954.
225. ŠTAUBRINGER, Zvonko: KONFERENCIJA UJEDINJENJA I PRVI KONGRES I SKOJ-a.
Naše teme, 1959, br. 3.
226. ŠTAUBRINGER, Z(vonko): NEPOBEDIVA GENERACIJA.
Borba, 1. VII 1956.
[(0 omladinskim diverzantskim akcijama u Beogradu i Zagrebu 1941.)]
227. ŠTAUBRINGER Z(vonko): ORGANIZACIJA U KOJOJ SU SE RAĐALI HEROJI.
BoUba, 12. X 1954.
(0 organizaciji SKOJ-a i učešću njenih članova u NOB-u)
228. ŠTAUBRINGER, Zvonko: OSVETNIČKI PUCNJI NA TREŠNJEVCI.
Invalidski list, 4. III 1961.
(0 likvidaciji policijskog agenta Ivana Majerholda u Zagrebu, 7. IX 1941.)
229. ŠVOB, Tvrtko: PRILOG POVIJESTI REVOLUCIONARNOG RADA STUDENATA NA VETERINARSKOM FAKULTETU U ZAGREBU.
»Vetserum«, 1961, br. 11—12.
230. TITO, Josip Broz: GOVOR DRUGA TITA NA DRUGOM KONGRESU KP HRVATSKE.
Naprijed, 16. X 1948, br. 8.
Borba, 27. XI 1948, br. 287.
Vjesnik, 27. X 1948, br. 11112.
231. TITO, Josip Broz: GOVOR NA SVEČANOJ JSEDNICI GRADSKOG KOMITETA SKH ZAGREB, POSVEĆENOJ 40. GODIŠNJICI KPJ I SKOJ-a.
Vjesnik, 13. XII 1959.
232. TITO, Josip Broz: PETA ZEMALJSKA KONFERENCIJA KPJ.
Komunist, 10. X 1980.
(Članak objavljen u »Proleteru«, siječnja 1941. godine)
233. TITO, Josip Broz: PISMO SKUPU BIVŠIH ŠPANJOLSKIH BORACA U ZAGREBU.
Vjesnik, 31. X 1966.
Poh tika, 31. X 1966.
Oslobođenje, 31. X 1966.
234. TITO, Josip Broz: PORUKA GRADSKOJ KONFERENCIJI SK ZAGREBA POVODOM 50-GODIŠNJICE OSME KONFERENCIJE KPJ.
Politika, 24. II 1978.
Komunist, 27. II 1978.
Oslobođenje, 24. II 1978.
235. TITO, Josip Broz: RIJEČ PRILIKOM URUČENJA ORDENA NARODNOG HEROJA GRADU ZAGREBU.
Borba, 17. IX 1975.
Komunist, 22. IX 1975.
Vjesnik, 17. IX 1975.
236. TITO, Josip Broz: ZNAČAJ VIII KONFERENCIJE ZAGREBAČKE ORGANIZACIJE KPJ.
Naše teme, 1977, br. 7—8
237. TITOV PRVI MAJ 1928. GODINE.
Graničar, 25. IV 1959.
(Tito 1. maja 1928. organizira i predvodi prvomajske demonstracije zagrebačkih radnika)

238. U ZAGREBU JE OSNOVANO UDRUŽENJE AKADEMSKE SOCIJALISTIČKE OMLADINE.
Glas Slavonije, U. II 1959.'
(O događajima u omladinskom pokretu 1919.)
239. U ZAGREBU SU SVEČANO SAHRANJENI (POSMRTNI) OSTACI NARODNIH HEROJA RADE KONČARA, JOSIPA KRASA, VOJE KOVAČEVIČA I DESETORICE PARTIJSKIH I SKOJEVSKIH RUKOVODILACA.
Politika, 31. V 1950.
240. UGARKOVIC, Stipe: ILEGALNA PARTIJSKA TEHNIKA.
Glas rada, 1—28. II 1952.
Vjesnik, 20—23. II 1959.
(O ilegalnim partijskim štamparijama u Zagrebu uoči rata i u prvim godinama NOB-a)
241. UGARKOVIC, Stipe: LIK NARODNOG HEROJA JOŽE VLAHOVIČA.
Glas rada, 27. III 1959.
242. UGARKOVIC, Stipe: PARTIJSKA TEHNIKA.
Zagrebačka panorama, 1961, br. 8
243. UGARKOVIC, Stipe: PRIPREME ZA PETU KONFERENCIJU KPJ.
Novi list, 23. i 24. X 1959.
244. UGARKOVIC, Stipe: PRVA KONFERENCIJA KPH.
Glas rada, 22. V 1959.
(O Prvoj konferenciji KPH, održanoj u kolovozu 1940. u Zagrebu)
245. UGARKOVIC, Stipe: RADIO-STANICA KOJA JE PRVA EMITIRALA POZIV NA USTANAK.
Komunist, 2. VII 1959.
Glas rada, 22. VII 1959.
Naša štampa, 1961, br. 95.
(O ilegalnoj Radio-stanici CK KPH preko koje je u srpnju 1941. upućen poziv CK KPJ našim narodima na ustanak)
246. UGARKOVIC, Stipe: REVOLUCIONARNI ZAGREB — TRAGOM SPOMEN-OBILJEŽJA.
Pripremili: Stipe Ugarković i Darko Stuparić
Vjesnik, 30. V, 3, 6, 10, 13. i 20. VI, 1. i 29. VII, 5. i 15. VIII, 16. i 30. IX 1975.
247. UGARKOVIC, Stipe: REVOLUCIONARNI ZAGREB — TRAGOM SPOMEN-OBILJEŽJA.
Pripremili: Stipe Ugarković, Darko Stuparić i Dubravko Stoislavljević.
Vjesnik, 18. I, 21. III, 1, 4, 8, 11. i 15. IV 1975.
248. UGARKOVIC, Stipe: SJECANJA NA PRVE DANE USTANKA.
Vjesnik, 15—29. V 1971.
249. UGARKOVIC, Stipe: ŠTAMPARIJE U ILEGALI.
Vjesnik, 22. VI 1951.
(O partijskim štamparijama u Zagrebu u periodu 1937—1941. godine)
250. URADIN, Matija: U PRVIM REDOVIMA.
Narodni list, 11—14. I 1959.
(O radu SKOJ-a u Zagrebu u 1924. i 1925. godini)
251. VESELI, Adalbert: POVODOM 14. GODIŠNJICE DIVERZIJE NA ELEKTRIČNOM TRANSFORMATORU NA ŽELJEZNIČKOJ STANICI GLAVNI KOLODVOR.
Narodni list, 22. IV 1956.
(O diverziji na Zagrebačkom glavnom kolodvoru 23. travnja 1942.)
252. V(eselinović), A(leksandar): POSLJEDNJE ODMJERAVANJE SNAGA.
Rad, 1955, br. 7—8.
(Sjećanje na prvomajske demonstracije tramvajskih radnika u Zagrebu 1940. godine)

253. VLAJČIĆ, Gordana: ANTIFRAKCIJSKE KONCEPCIJE JOSIPA BROZA U 1928. GODINI.
Časopis za suvremenu povijest, 1972, br. 2
254. VLAJČIĆ, Gordana: PEDESET GODINA OD OSME KONFERENCIJE ZAGREBAČKIH KOMUNISTA 1928—1978.
Borba, 18—28. II i 1—6. III 1978.
255. VLAJČIĆ, Gordana: POJAVA I RAZVITAK LJEVICE U NAŠEM KOMUNISTIČKOM POKRETU OD 1919. DO 1929.
Kulturni radnik, 1970, br. 3
256. VLAJČIĆ, Gordana: TITOVA 1928. OSMA KONFERENCIJA ZAGREBAČKIH KOMUNISTA I RAZVOJ KPJ — SKJ KAO MODERNE PARTIJE RADNIČKE KLASE.
Dometi, 1978, br. 4
257. VLAJČIĆ, Gordana: »ZAGREBAČKA LINIJA« U KPJ 1928.
Vjesnik, 6—19. II 1968.
258. VLKOV, Rade: (ČETVRTI) 4. KOLOVOZA 1941.
Omladinski borac, 10. VIII 1945.
(O akciji udarne grupe kod Botaničkog vrta u Zagrebu 1941.)
259. VNUK, Zivko: IZ POVIJESTI REVOLUCIONARNOG ZAGREBA.
Vjesnik, 7—21. IX, 1975.
260. VRHOVEC, Ivo: REFERAT NA OPĆEM SABORU GRADA ZAGREBA POVODOM 30-GODIŠNICE OSLOBODENJA GRADA.
Vjesnik, 9. V 1975.
261. Vukmirović, S(tevo): U PRVOM REJONU ZAGREBA 1941. GODINE.
Kрила armije, 14. VII 1956.
« (O podvizima članova Partije i SKOJ-a u ilegalnoj borbi prvih dana ustanika)
262. V. J.: PODVIG OBAVJEŠTAJKE.
Radioamater, 1959, br. 7—8
(O radu Ljertke Dulčić u ilegalnoj radio-stanici u okupiranom Zagrebu 1944/45.)
263. V. M.: REVOLUCIONARNI RAD DRUGA TITA U ZAGREBU.
Vjesnik, 28. V 1952.
264. ZAGORAC, Drago: JEDNA MALA AKCIJA.
Omladina, 17. VIII — 28. IX 1955.
(O pripremi atenata na poglavnika A. Pavelića u Zagrebu 1941.)
265. ZAGORAC, Drago: PRVA ISTRAGA.
Front, 1958, br. 12
(O likvidaciji policijskog agenta Ljudevita Tiljka početkom srpnja 1941. u Zagrebu)
266. ZAGREB I SJEVEROZAPADNA HRVATSKA U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI.
Kaj, 1975, br. 6
267. ZAGREB SE PONOSI VAMA.
Narodni list, 23. XII 1951.
(O narodnim herojima Ivi Rukavini, Josipu Preskaru, Ivi Gluhaku, Kat i Dumbović, Nikoli Šakiću i Ivanu Šiblu.)
268. ZLATIC, Savo: DVA PRIJATELJA — DVA PALA BORCA.
(Sjećanje na Mirka Tomičića i Ozrena Novosela.)
Studentski list, 28. V 1959.
269. ZOVKO, Marko: O REVOLUCIONARNOM RADU IZMEĐU DVA RATA U ZAGREBU.
Zagrebačka panorama, 1963, br. 5
270. ZOVKO, Marko: OSNIVANJE SKOJ-a I KLUBA STUDENATA KOMUNISTA 1919.

- Studentski list, 25. II 1959.
(SKOJ je osnovan 10. X 1919. u Primorskoj ulici u Zagrebu, a Klub studenata ljevičara na Zagrebačkom sveučilištu u veljači 1919. godine)
271. Z. B.: PRIČA O SMIONIMA.
Narodni list, 1. I 1952.
(O akcijama omladinaca u Zagrebu 1943. godine)
272. Z. S.: »GALILEJEV KLUB« U ZAGREBU.
Novi list, 7. VII 1959.
(O radu naprednog studentskog kluba 1922—1923.)
273. ŽALAC, Tomo: ŠKOLSTVO ZA VRIJEME NOB U OBLASTI ZAGREB.
Školske novine, 17. i 24. III 1961.
274. Ž(alac) T(omo): OTKRIVANJE SPOMEN-PLOCE UČITELJIMA, NASTAVNICIMA I PROFESORIMA PALIM U NOR.u.
Pedagoški rad, 1951, br. 7—8
(Spomen-ploča je otkrivena 8. VII 1951. u zgradi Hrvatskog učiteljskog doma u Zagrebu u povodu 10-godišnjice ustanka)
275. ŽARIC, Slobodan: 40. GODIŠNJICA USTANKA I SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE.
Komunist, 7—21. VIII 1981.
276. ŽARIC, Slobodan: ZAGREB U RADNIČKOM POKRETU, REVOLUCIJI I SOCIJALISTIČKOJ IZGRADNJI.
Omladinski tjednik, 18. III i 1—29. IV 1975.
277. ŽARIC, Slobodan: REVOLUCIONARNI ZAGREB UOČI OSLOBOĐENJA.
Omladinski tjednik, 13. V 1975.
278. Ž. Š.: OSNIVAČKA KONFERENCIJA SKOJ-a.
Novi list, 19. II 1959.
(Održana u Zagrebu 10. X 1919.)

Pripremio:
Mijo Haramina

KAZALO IMENA

- Adižes, Josip 40
Adler, Friedrich 33
Adžija, Boži'dar 238, 246, 249, 253, 302, 380, 400, 467
Afrić, Vjako 274
Agreš, Josip 180
Ahmotbegović, Uzeir 81
Ahmetovdč, Lutvo 74, 75, 382
Alaber, Antun 250, 251, 253
Albahari, Moša 259, 261, 376
Aleksić, Fani'ka 346
Alijagić, Alija 337
Altarac, Mordehaj-Morie 237, 266
Althaller, Marijan 272
Alujević, Marin 250
Andrić, Ivo 201
Andrijani, Valter-Štrosmajer 315, 316
Androlić, Radenko 195, 197
Anđel, Antonija 212
Aničić, Bojan 224
Antauer, Ladislav 265
Antić-Ružić, Marija 164, 166
Antolić, Ankica 297
Antolić-Lukatela, Božo 183
Antonović, Ćirila 369
Antunović, Rato 30
Aranjoš, Stjepan 273
Arbanas, Ernesto 117, 380, 381
Asie, Milivoj-Milo 161, 166
Asić-Golub, Elvira 1165, 166, 202
Ašner, Alfred 36
Atias, Morio 266
Augustinčić, August 243
- Babić, Alojz 329
Babić, dr ing. Eduard 254
Babić, Karlo 329
Babić, Ljuba 329
- Babić, Nikola-Mika 253, 399
Babić, Stevo 331
Babić, Vladimir 240
Babić, Zorica 329
Babić-Poljak, Anđela 329, 330
Babin, Josip 462
Badel, Marijan 340
Badurina, Mario 182, 184, 187
Bakarić, dr Vladimir 148, 370, 409, 467, 483
Baković, Davor 250, 373, 374
Baković, Irma 374
Baković, Ivo 372, 374
Baković, Jerko 372, 374
Baiković, Mladen 374
Baković, Rajka 149, 260, 261, 267, 372, 373, 374
Baković, Zdenka 149, 372, 373, 374
Bakrač, Boris-Crni 64, 165
Bakrač, Ivanka 64, 65, 165
Baksa, Ivan 273
Bakulić, Vjekoslav-Bakula 247, 248, 254
Balaš, Mijo-Miško 273, 234, 237, 238
Balen, Šime 400, 457
Balija, Ivan 238
Baitić, Milutin 330, 415, 416
Barac, Aotun 201
Barbalić, Ivan-Ivić 200, 215, 216, 217
Barbić, ing. Mijo-Misko 254
Barbusse, Henri 148
Barić, Juraj 323
Barić, Martin 268, 273
Barišić, Marijan 377
Barišić, Pero (187
Barišić, Vera 224
Bartoš, Nikola 353, 361
Basta, Marlko 238
Batis, Janez 238
Baudelaire, Charles 335
Baum, ing. Karlo 254

Bebel, August 154, 211
 Bebler, Vilma 248
 Bedek, Drago 375, 376
 Bedelk, Mirko 220, 330, 375, 376, 377, 378
 Bedek-Svedrović, Kata 375
 Bedeković-Barišić, Zlata 185
 Beer, Maks 33, 202, 262
 Begić, Karlo 250
 Bego, Zdravko 461
 Bek, Vera 268
 Beker, ing. Zorko 254, 441
 Belančić, Branika 261
 Belamarić, Jere 461, 462
 Belamarić, Luka 233, 234, 238
 Belić, Radovan-Braco 80, 385
 Belinić, Marko 297, 420
 Beluhan, iing. Vladimir 254
 Benak, Tomaž 398
 Bene, Josip-Moser 339, 340
 Benceković, Stjepan 329, 330, 331, 466
 Benić, Vlado 268
 Benlko, Velimir 238
 Berek, Nikola 238
 Bergant, Vjetkoslav-Lojzek 303, 304, 312, 313, 314
 Bergaot, Milka 304, 305, 312, 314
 Bergman, Fred 249
 Bersić, Ivan 312
 Bevandić, obitelj 120
 Bezdiček 61
 Bezjak, Stjepan-Pepo 77
 Biber, Antun-Tehek 415, 416
 Bijedić, Sukrija 144
 Biketa, Vladimir 238
 Bilal, Fadila-Seka 41, 96, 152, 156, 257, 290
 Bilić, Jure 368
 Biluš, Miloš 253
 Biljanović, Vojo 249, 400, 474
 Binički, Stevo 269
 Birač, Dragutin 369
 Bišćan, Milica 312
 Biškup, Petar-Veno 45, 46, 50
 Bival, Mladen-Plavi 321, 322
 Blašković, 138
 Blašković, 58
 Blaže/ković, 37, 151
 Blažević, Dušanka 464
 Blažević, Jakov 220
 Blažević, Stipe 268
 Blažić, Vlado 223, 224, 262
 Blažina, Ivo 116, 380
 Blažina, Slavko-Beli 311
 Blažina, Štefa 116
 Bobe tko, An tun 238
 Bocak, dr Juraj 141
 Bocek, Franjo 426
 Bodlović, Jozo 373
 Bogdanić, Ivan 236, 238, 240
 Bogdanov, Vaso 240, 421
 Bognar, Miroslava 251
 Bohun, 309
 Bohutinski, Oto 250, 251
 Boj, Franjo 324
 Bonefačić, Branko 180
 Boretić, Ivan 361
 Borić, braća 316
 Borjan, ing. Budislav-Bude 254
 Borjan, Lucija 463, 464
 Borojević, Slaviko 250
 Borošak, Agata 240, 243
 Borošak, Andrija 308, 310, 311
 Borošak, Anđelka 240
 Borošak, Franjo 240
 Borošak, Milan-iMiki 232, 235, 237, 238, 240, 241, 242, 243
 Borošak, Stjepan-Štef 308, 311, 312
 Borovečki, Vladimir 238
 Bortolazzi, Etta 54, 274
 Bosnić, Košta 448
 Bošković, Magda 153
 Bošković, Ruđer 352
 Bošković-Stulli, Maja 33, 153, 156
 Bošnjak, Zlata 308
 Božac, Tomo 379
 Božac, Vladimir 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 117, 229, 379, 380, 381, 382, 441, 474, 483
 Božić, Ivo 312
 Božić, Ljubo 247
 Božić, Slavko 303
 Božić, Valent 479
 Božičević, Ivan 51
 Böhlm, Zvonko 179, 180
 Bratanić, Antica 162
 Bratanić, Slava 273
 Braun, Aleksandar-Aleks 297, 304
 Brausil, dr Beata 412
 Brečević, Josip 217
 Bresler, Kamilo 185, 186
 Brezović, Ida 77
 Bilkljačić, Stevo 268
 Brlečić, Valent 160, 179, 180
 Brnčić, 58
 Bračić, Branko 180
 Brnčić, Josip 450
 Brodarec, Ivo 221
 Brodman, Regina-Rifka 212
 Bronzin, Biserka 118, 119, 212, 213
 Bronzin, Emilija 118
 Bronzin, Ornjelav-iMičo 80, 118
 Bronzin, Suncoslav 118

Bronzin, Valerije 118
 Broz, Josip-TITO 22, 46, 51, 52, 147, 218, 232, 249, 255, 303, 337, 344, 365, 367, 370, 381, 461, 462, 469
 Brujić, Srđan 220, 377, 405, 463
 Bubalo, Branko 260, 261
 Bubalo, Kata 464
 Buban, Herta 212
 Buble-Anastasijević, Lidija 354
 Bučan-Domačić, Sonja 272
 Budak, Ankica 453
 Budak, Ante 235, 236, 238
 Budak, Divko 110, 249, 383, 385, 479
 Budak, Franjica 110, 383, 386
 Budak, Gvozden 36, 38, 94, 110, 172, 177, 178, 180, 196, 197, 208, 383, 384, 385, 386, 418 479
 Budak, Mile 32
 Budak, Slobodan 110
 Budak, Volga il'lo
 Budimir, Hrvoje 238
 Buharin-Ivanović, Nilkolaj 33
 Buhin, Luka 303
 Bujak, Ana 250
 Bukovac, Mirko 212, 221, 466
 Bukovac, Nedeljko 324
 Bulat, Drago 333
 Bulat, Rade 229, 230, 380, 472
 Buršić, Herman 379
 Busija, Josip 179
 Butiković, Mladen 333
 Butorac, Anka 212
 Butorac, Dragutin 237, 238
 Bužek, Vilim 261
 Cetinić 212
 Cezanić, Ankica 77
 Chvala, Jaroslav-Jaro 232, 233, 234, 235, 237, 238, 244, 245, 246, 249, 399, 477
 Cifrek, Mato 315, 316, 317, 318
 Ciglar, Ivo 250
 Ciliga, Ante-Tonić 252
 Cinoti, Amfisa 261
 Gmeiic, Božo 111
 Cmelić, Matija 111
 Gmeiic, Milan-Tarzan 97, 99, 193, 290, 291
 Cossetto, Emil 267
 Crkvenčić, Ivan 164, 166
 Crnac, Marica 156
 Crnković 370
 Crnković, Drago 316
 Crnković, Milivoj 238
 Crnogorac, Simo 250
 Curi, Ivan 296
 Cvetić, dr Antun 316
 Cvelić, Dušan 444
 Cvetić, Vlasta 316
 Cvetko, Vera 156
 Cvetković, Dragiša 18, 229, 249, 297, 298, 305, 400, 454, 473
 Cvetković, Marijan 46
 Cvetković, Vera 366, 367, 369
 Cvija, Vlado 273
 Cvija, Zvonimir 272
 Cvitanić, Dinko 373
 Cvitanić, Fansit 373
 Cvitlkovac, Nikola-Nidža 462
 Cvjetanović, Branko 28, 211, 230
 Cvjetko, Vjekoslav-Flores 60, 419
 C vri je, Zdenko 424
 Caharija, Eia 305
 Canlkar, Ivan 148
 Capari, Franc-Grof 269
 Car, Ivana 161, 260
 Cazi, Josip 293, 296, 302, 467
 Cek, Aleksandar 236
 Cekurić, Ema 260, 261, 422
 Calebrini, Rudolf 238
 Ceribašić, Hasan 238
 Cerin, Božo 312
 Cerin, Draao 312
 Cerin, Vlado 297, 305
 Cerjak 85, 87
 Cerjan, Stjepan-Puba 26, 95, 96, 110, 193, 290, 383
 Cerovac, Marin 183, 184
 Cesar, Dragutin 234
 Cesarić, August 33, 37, 148, 150, 159, 375, 376, 380, 409, 421, 446, 467, 482
 Čaikarić, Josipa 160
 Čaldarović, Dubravka 268
 Čaldarović, Mladen 260, 388, 389
 Čalić-Dušan-Cule 19, 47, 220, 230, 233, 249, 304, 376, 377, 380, 390, 391, 392, 399, 463
 Čalić-Milić, Diišanka 156, 187
 Čalić, Kata 77
 Čalić-Kos, Milica 78
 Čanak, Maca 475
 Čav.ić, Pajo 226
 Čavlov, Ante 261
 Čermak, Leonarda 213
 Cerne, dr Ivan 218
 Cernozubov, dr 218
 Cernjul, August 116, 380
 Cernjul, Zlatko 116, 1%
 Cervar, Ivan 380
 Češko, Mato 360

Čić, Ankica 275
 Čiković, Ivan 188, 189
 Čiković, Josip 188
 Čížek, Matka 224
 Cokljat-Violoni, Cica 260
 Čolaković, Rodoljub 113, 482
 Čop, Bogdan 101, 102, 106, 107, 108, 109
 Čop, Bogumil 103, 105, 106, 107
 Čop, Darijanka 103, 105, 106, 107, 108
 Čop, Dragica 106, 107, 109
 Čop, Milica 106, 107, 109
 Čop, Milivoj 107
 Čop, Stjepan 107, 108, 109
 Čorković, Đurđija 387
 Čorković, Janko-Jandrija 260, 261, 387, 388, 389
 Čorković, Vasilije 387
 Čović, Stjepan-Čo 353
 Crnjelka, Tihomir 193
 Cuček, Franc 237, 238
 Čuklić, Ankica 120
 Čuklić, Ivan 120
 Čuklić, Leonidas-Brao 120, 121
 Čuklić, Marija 120
 Čuklić, Zvonko 79, 117, 121, 189, 190, 418, 419, 420
 Čulina 107
 Čuijat, Josip 137
 Čvorig, Ivan 361
 čvorišćec, Stjepan 361

Cosić, Alija 298, 299, 300, 301

Damjanović, Božidarka-Kika 413, 414
 Danon, S. Moise 467
 Darović, Ivan 248, 252, 253, 320
 Darwin, Charles 124, 174
 Debač, Slavica 248
 Debeljak, Zvonko 312
 Defoeuc, Franjo 116, 117, 380, 382
 Debeuc, Tina 116, 117
 Debeuc-Tumpić, Vera 418
 Defilipis, Pavica 373
 Defrančeski, Ante 116
 Defrančeski, Dušan 116
 Defrančeski, Ivo 116
 Defrančeski, Josip 116
 Defrančeski, Ljubica 116
 Defrančeski, Milan 116, 193
 Dekleva, Ivo 279
 Delač, Zdenka 182
 Delak, dr 115
 Delgalo, Drago 298

Delgalo, Ivan 249, 298
 Delgalo, Katica 298, 300
 Delgalo, Zlata 298
 Delhuinia, Srećko 347
 Delić, Rasim 237, 238
 Demeter, Dimitrije 33
 Denac, Ivan 298
 Deprato, Milan 29
 Desić, Stjepan 162, 163, 166
 Despot, Dobroslav 250
 Detoni, Marijan 218, 219
 Devčić, Jure 353
 Devčić, Nattko 65, 268, 273
 Dežmar, Ljudevit-Željko 110, 113, 167, 209
 Diminić, Cedomir 250
 Dimitrov, Georgi 40
 Dobrila, Ante-Vivere 211, 379, 381, 387, 388
 Doder, Dušan 141
 Dodić, Stanko 380
 Dodik, Nataša 187
 Dokmanović 187
 Dolencić, Mica 305
 Dolencić, Slavo 296, 312
 Doljak, Marijan 227
 Domankušić, Stipe 255, 256
 Domijan-Beli 285, 286
 Donković 173
 Dorčić, Ivan 251, 285, 286
 Dorčić, Lina 287
 Dorčić, Petra 252, 287, 288, 289
 Došek, Fred 268
 Došen, Stevo 339, 340
 Dozet, Perica 64, 65
 Dragić, Andrija 346
 Dragman, Elvira 274
 Dragosavljević, Blaženka 391, 392
 Dragosavljević, Jovan 392
 Dragosavljević, Nada 156, 390, 392
 Dragović, Miladin 1, 12
 Dragović, Veljko-Velja 40, 80, 92, 93, 112, 155, 177, 178, 179, 180, 208, 420
 Drakulić, Zorka 193
 Draušnik, Jurica 243, 333
 Draženović 404
 Draženović, Drago 308, 310, 311, 312
 Dražin, Marin 238
 Drobnić, Anita 268
 Dropulić, Ciro 391
 Drucker 241
 Drvodelić 33, 34
 Dumbović, Kata 424, 457
 Dumičić, Vinko 250, 251, 253
 Dumić, Ante 232, 234, 238, 240, 244
 Durjava, Maks 474
 Durman, Anđela 212

Dvorščak, Branko 78
 Dvorščak, Dragica 77, 78, ill9
 Dvorščak, Milan 77, 78, 119, 420
 Đaković, Branko 250, 251
 Đaković, Joo 84, 241, 330, 331
 Danešić, Marijan 212, 245
 Đanić, Milan 250, 253
 Đerić, Jovo 463
 Digarac 316
 Đonlija, Nevanka 182
 Duranović, Vladimir-Miikan 225, 226
 Đurbabić, Dimitrije 220, 377
 Đurić, Stjepan-Đus 223, 224
 Đurkin, Petar 251, 253
 Đurović, Keša 47

Eicher, Koralj'ka 161
 Eichner, Miroslav 273, 353
 Engel, braća 351
 Engels, Friedrich 33, 124, 154, 195, 262
 Erbežnik, Krešo 187
 Erneš, Grga 476
 Erpić, ing. Jože 254
 Ević, Bogdan 249, 399
 Ević, Bosiljka 4-64

Fabijanić, Ante 260, 261, 393, 397, 398
 Faibijanić, Eufemija 394
 Fabijanić, Ivan 112, 394, 397
 Fabijanić, Marija-Iča 394, 396, 397
 Faibijanić, Sonja 153, 156, 393, 394, 395, 396, 397
 Fabijanić, Vinko-Aleksa 393, 394, 397, 398
 Fabijanić, Vjera 153, 393, 396
 Fabris, Klemente 380
 Faik-Horvatić, Zor.ka-Mrv.ica 110, 111, 117, 120, 147, 152, 158, 181, 252, 417
 Fedel, Fumica 117, 213, 214, 224, 257, 260, 261, 280, 380, 381, 441
 Fejer-Pavlelk, Paula 250, 251, 376
 Ferenčak, Boris 357
 Ferera, Mirjam 266
 Fertilio, Baldo 373
 Festini, Ivan 208, 394
 Filaiković, Tone-Zom 247, 254
 Filipović, Ifet 237, 238
 Filipović, Ivan 162, 163, 261, 434
 Filipović, Mirko 405
 Filiipović, Ružica 193
 Filipović, prof. Vladimir 262
 Filipović-Uzelac, Ljubica 247, 405, 406, 464
 First, Ernest 184
 Fischer, dr 391

Fistrić, Josip 312
 Flaker, Atóksandar 32, 36, 175
 Flego, Srđan 274, 277
 Flego, Zlata 187, 222, 250, 251, 253, 380, 381, 418
 Folmović, obitelj 112
 Formanak, Vlasta 251
 Forstinger, Hiniko 255, 256
 Fortil, Marko 247, 248, 249, 250, 251, 253, 377, 399, 400, 402, 403
 Francetić, Nikola-Brujo 247, 248
 Franekić, Martin 221
 Franičević, Marin 162, 166
 Frankapan Fran, Krsto 371
 Franković, Dragutin 259
 Franov.ić, Darko 187
 Franulić 67
 Franulić, Dobrila 272
 Franjalk, Ivan 193
 Fras, Ivan-Jovica 136
 Fras, Ružica 136
 Freud, Sigismund 33
 Fried, Oto 238
 Friedmann, Heim 80
 Friedmann, Oskar 80
 Friganović 457
 Frol, Frane 280
 Frol, Ivo 215, 354
 Frölich, Julio 182
 Fuchs, Marcel 268
 Fuks, Albert 315, 316
 Fulgosi, Silva 274
 Fumić, Rudolf 273
 Furač, Gertruda 252

Gadžić 465
 Galetović, Zvonimir 193
 Galijaš, Simo 387
 Galijaš, Uroš 387
 Garić, Fedor 40, 180
 Gašparović 58
 Gavez, Krešimir 268
 Gavriilo vić, Vlajko 341
 Gazibara, Nikola 162, 163
 Gažić 196
 Geiger, Sidonija 272
 Gerbec, Rudi 341
 Germovšek, Anđelika 187, 439
 Gedovac, Ankica 221
 Gerovac, Josa 221
 Gerovac, Ljubica 47, 220, 221, 377, 464
 Gerovac-Blažević, Vera 220
 Gertner, Antun 264, 266
 Gerzej, Mila 160, 182, 183, 184

Gerzej, Silvio 255
 Gešelin, Leo 208
 Gizdić, Drago 462
 Gjeri, Dionis 141
 GLiha, Rafko 248
 Gluhak, obitelj 78
 Gluhak, Ivica 78, 223
 Gluhak, Melhior 166
 Gmajnić 316
 Gnjatović, Vjeko 278
 Godlar, Josip 174
 Godler, Štefa 65, 162, 164, 165
 Gojmerac, Terka 113
 Golub, Ljubo 251
 Golub, Zorko 459
 Golubić 151
 Golubović, Drago 129
 Goljevšček, Vladimira-Koka 158, 161
 Gomboš, Klara 33
 Gorki, Maksim 45, 148, 150, 159, 211, 421, 456
 Gortan, obitelj 111, 290
 Gortan, Vladimir 443, 444
 Gossain, Franjo 248
 Gostović, Dušanka 250, 464
 Gotlieb, Vladimir 226, 228
 Gotlih, Miro 312
 Goveikar 294
 Grahalić, Josip 287
 Grahalić, Miro 116
 GraJKalić, Ladislav 2
 Grandža, Ivan-Kozjak 401
 Grandža, Josip 250, 251, 253, 401, 402, 403, 404
 Gibešić, Slavko 411
 Grbić, Cedo 255, 256, 463
 Grdenić, Drago 215
 Gredelj, Dubravka 158
 Gredelj, Janko 132, 141, 142, 293, 294, 295, 313
 Gredelj, Krešimir 293
 Gredelj-Cazi, Danica 293
 Gregor.in, Joža 54, 274
 Gregorić, Danica 72
 Gregorić, dr PajoiBrzi 51, 72, 249, 292, 378, 400, 405, 460, 462
 Gregorović, Vladimir 235, 236, 238
 Gretić, Ivica 279, 407
 Gretić, Ruža 319
 Grgašević, Vlado 80, 87, 407, 408, 409, 410
 Grgurić, Ivan-Grga 36, 41, 175, 177, 179
 Grković, Dušan-Dule 249
 Grlić, Danko 33, 35, 36, 37, 173, 175
 Grozaj, Marijan 198, 199, 200
 Grozdanić, Mato 316, 318
 Gruber, Nikola 459
 Gruber, Petar 378
 Grubišić-Cabo, ing. Vitomir 254
 Gržetić, Maca 212, 296, 315
 Gržetić, Josip 315, 316, 400
 Gržetić, Vjenceslav 323
 Gselman-Svetličić. Gita 181, 182, 184
 Gspan, Vera 266
 Giibec, Matija 9, 16, 29, 101, 102, 113, 117, 120, 121, 340, 371, 380, 382, 419, 420
 Gudač, Nikodem 40, 180
 Gudlin, Ivan 77, 296, 312
 Gudlin, Sonja 193
 Gumhalter, Branko 2, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 347, 399, 467, 479
 Gumhalter, Željiko 248
 Guštak, Ivan 203, 204
 Habunek, Đurđa 411
 Habunek, Ivan 16
 Habunek, Ivica-Ico 45, 46, 211, 261, 411, 412
 Habunek, Miroslav 333, 374, 411
 Habunek-Klen, Danica-Smiljka 411, 412
 Habunek-Lozica, Višnja 224, 333, 334, 411
 Habuš, Andrija 253, 413, 414
 Habuš, Viktor 413
 Hadžić, Ivan-Hanzi 408
 Hadžidedić, Ishak 238
 Hajnić, Vilim 180
 Hakštok, Vinko 234, 240
 Haleuš, BoLto 361
 Hanaman, Franjo 226
 Hari, Ivan 224
 Hartinger 151
 Hašek 261
 Hebrang, Andrija 378
 Hegeduišić, Krsto 8
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 124
 Heiligstein, Blanka 250, 251, 253, 399, 402, 463
 Herak, Mirko-Gorski 340
 Heroigonja, dr ing. Marko 254
 Hercigonja, Nikola 273
 Hercigonja, Sii vi ja 150
 Hercog, Mila 304, 305
 Hergešić, Božidar 238
 Hertman, Aleksandar 33, 173
 Heruc, Predrag 415
 Herzl, Robert 272
 Heski, Edo 116
 Heski, Velimir 116
 Hiršl, Branko 248, 250, 251, 421
 Hiršler, Žiga 272

Hirtzier, Raul 213
 Hitler, Adolf 30, 32, 34, 37, 67, 103, 168,
 174, 227, 422, 454, 455, 461, 463
 Hitrec, Milan 426
 Hochberger, Sem 33
 Hochstädter, Vojtko 297, 303, 310
 Hodak, Nevenka 217
 Hofman, Oto 474
 Hofmann, Fritz 228
 Holoubek, Emil 270
 Horaček, Blarika 183
 Horrabm 33
 Horvat 299
 Horvat 310, 311
 Horvat, Branislav 114, 193
 Horvat, Josip 96, 114
 Horvat, Joža 196, 197, 248, 259, 275, 388,
 433, 475, 476
 Horvat, Kamilo 114
 Horvat, Klaudije 114
 Horvat, Marija 114
 Horvat, Mika 160
 Horvat, Milan 273
 Horvatić, Ivica 72, 142
 Horvatić, Josip 266
 Horvatić, Zlatko 183
 Host, Darinka 162
 Hotko, Dragica 80, 148
 Hotujac, Zlatko 307
 Hozijan, Ivan 67, 138
 Hranuelli, Franjo 162, 166
 Hrkalović, Vojislav 226, 227, 474
 Hrnjak, Ivan 308
 Hrska, Alice-Licika 211, 213, 250, 251, 253
 Hrska, Juraj 49, 250, 251
 Hršak, Božena-Katarina 412
 Hršak, Zvonko 282, 284
 Hudopisk, Anton 238
 Humski, Franjo 302, 303, 304, 307
 Humski, Katica 297, 304, 308, 312
 Humski, Zvonko-Jarac 17, 312
 Humski-Lendvaj, Draginja 303, 305
 Hunjak, Marija 318
 Hus, Krešimir 229
 Hus, Vlado 300
 Hiigl, Zdravka 269

 Ibler, obitelj 456
 Ibler, arh. Drago 456
 I lak. Ivo 415, 416
 Ile, Mira 90, 155
 Ilić, Veljiko 260, 261, 274
 Ilić, Vlada 413

 Ilijanić, Anka-Jana 250, 251, 252, 253 463
 464
 Iskrić 278
 Ivakić 165
 Ivakić, Branimir 272
 Ivane, Emil-Fazan 2, 128, 257, 297 303
 312, 313, 440
 Ivane, Milica 312
 Ivanić, Mati ja 29
 Ivanišević, Drago 196
 Ivanković, Zvonko 220, 377
 Ivanović, Bruno 247, 248, 254
 Ivanović, Ljubica 266
 Ivanušić, Milutin 441
 Iveković 93, 242
 Iveković, Andrija 357
 Iveković, Edo 355, 357
 Iveković, Mladen 54, 315, 400, 450
 Ivšić, Dunja 46, 48
 Ivšić, Milan 46, 48

 Jaeger, Alfred 224, 230, 277, 474
 Jagar, Rudolf 239
 Jajčević, Jelena 223, 224
 Jakić, Veljko 255
 Jakopčević, Drago 72
 Jalkopčević, Zdenka 161
 Jalkovac, Rudolf 250, 253
 Jakšić, Đuro 148
 Jakus 303
 Jančić, Draga 464
 Jančić, Ljubica-Buba 149, 211, 214, 259,
 373, 376, 390, 461
 Jančić-Starc, Jela 248, 405, 462, 464
 Janeš, Štefica 101
 Janigro, Antonio 268, 272, 273
 Janikes, Grga 49, 50, 51
 Janučić, Pa vie 213
 Janjanin, Rade 253, 255, 256
 Jardas, Dušan 380, 382
 Jardas, Milan-Milić 444
 Jarh-Grimšić, Slavica 181, 182, 184
 Javor, Stipe 399
 Jazbinšek, Sonja 158, 160, 161
 Jeđut, Vinko 132, 136, 140, 141, 142, 143,
 148, 408
 Jelaković, ing. Tihomir 353
 Jelčić, Antenore-Ante 36, 38, 79, 80, 113,
 116, 117, 154, 197, 380, 382, 417, 418,
 419, 420
 Jelčić, Ivan 417
 Jelčić, Nevetnka 117
 Jelčić, Nevenko 117, 419
 Jelčić, Nina 116, 117

Jelčić, Smiljana 117
 Jelčić, Zdenko 117
 Jembrek, Franjo 237
 Jerkić-Vincek, Marija-Cvijeta 250
 Jerković, Bogdan 178
 Jerković, Slavko 239
 Jerneić, Božidar 196
 Jesenjin Alekssandrovič, Sergej 33
 Jevtić 248
 Ježić, Radojko 275
 Ježić, Zlata 275
 Joka, Milan 463
 Jovan, Manko 316
 Jovainović, Aleksandar 341
 Jovanović, Ljubiša 274
 Jovanović, Slobodan 220, 377
 Jovičić, Slobodan 250
 Jović, Bosiljka 193
 Jović, Sofija 212, 369
 Jugović, Jurica 312
 Jun-Broda, Ina 33
 Jungwirth, Lea 156
 Jurak, Ivan-Lotar 384
 Jurčev 458
 Jurčić 283
 Jureković, braća 120
 Juretić, Ivica 235, 236, 239
 Juričić, Anica 116
 Juričić, Branko 386
 Juričić, Jakov 116
 Juričić, Marija 116
 Juričić, Pio 320
 Juričić, Vlado 116
 Jurić, Mira 259
 Jurinić, Josip 235, 236, 239

Kačina, Emil 273
 Kadić, Bogoslav 31, 211, 453, 477
 Kadunc, Slavko 220, 377
 Kadunc, Vlado 220, 377
 Kaftanić 283
 Kaiser, Zdenko 272
 Kajapić, dr Ante 184
 Kajfeš, dr Anton 167, 209, 210
 Kajfeš, dr Josip 309, 374
 Kalčić, Božo 380
 Kaleb, Ajika 156
 Kaleb, Vjekoslav 164, 166
 Kaliterna, Grgo 237, 239
 Kalogjera, Ante 354, 355
 Kalogjera, Dražen 357
 Kancijan, Dragica 25, 26, 27, 193
 Kancir, Edo 66, 70
 Kancir, Ivica 182, 184

Kancir, Zdenko 135
 Kapetanić, Miljenko 240
 Kapetanović, Ahmet 294
 Kapetanović, Enver 145
 Kapetanović, Zagorka 165
 Karabegović, Osman 459, 462
 Karadorđević, Aleksandar 449
 Karadorđević, Petar 454
 Karadžić Stefanović, Vuk 162
 Karanović, V. 341
 Karapandža, Simo 279
 Karasek, Emil 274
 Kardoš, Aleksandar 40, 180
 Karlovčan, Grgur 162, 163, 165
 Karlović, Katarina 78
 Karlović, Raitko 184
 Karlović, Vinko 253
 Karničnik, Boleslav 178, 180
 Kasche, von Siegfried 327
 Kastle, Josip 303
 Kastrapeli, Anka 162
 Kaštelan 249
 Kaštelan, Jure 260
 Kaštelan, Slavko 476
 Katić, Radojka 462
 Katunarić, Luka 237, 239
 Kavić, Vojko 274
 Kavran, Božidar 265
 Kazić, Leo 303, 307, 312, 314
 Kazić, Stanislav 312
 Kazić-Radović Emilija 121
 Kerep, Ivan 426
 Keršner, Antun 459
 Keršovani, Otokar 148, 238, 246, 249, 253,
 302, 380, 400, 441
 Kesler, Mirko 197, 200, 215, 216
 Kette, Adolf 307
 Kević, Jovo 260, 261
 Kikić, Hasan 148
 Kirac, Branko 308, 310, 311, 323
 Kirac, Neven 129, 131, 323, 380
 Kirac, Zvonko 114, 290
 Kirac, Ljerka 156
 Kirin 343
 Kirinić, Ivan-Vlado 66, 69, 70
 Kiš, Pavao 248
 Klajn, ing. Mihajlo 247, 248, 254
 Klanoir, Zvonko 300
 Klancir-ćosić, Vera 296, 298, 299, 300
 Klašnja, Nevenka 250, 252, 253
 Klašnja, Zora 29, 149, 212, 213, 285
 Klavora, Slava 220, 377
 Klein, Miroslav 237
 Klepac, Antun-Tdna 222, 223, 224
 Klepac, Drago 222
 Klima, Josip 273

Klobučar, Slavko-Čort 284
 Klobučar, Tonček 69
 Kljajić, Mirko 391, 392
 Knapić, Dragan 274
 Knebl, Franjo 255
 Knez, Jurica 289
 Knežević, Đuro 239
 Knežević, Marica-Neša 261, 396
 Kocijan, Nada 315, 316
 Kooković, Ico 117, 187
 Kocković, Josip 239
 Kočković, Marijan 187
 Kočić, Petar 148, 162
 Kogoj, Vladimir 166
 Kokić, Ratomir 256, 463
 Kokot, Stjepan 361
 Kolar 316
 Kolar, Franjo 144, 145
 Kolar, Josip-Matek 80, 176, 402
 Kolar, Slavko 293, 295, 421
 Kolenko 50
 Kolesar, Irena 54, 274
 Kolić, Ivica 239
 Kolman, Dragutin 376, 399
 Komadina, Ivan-Bartol 248, 249, 250, 251, 253, 421, 422, 423, 467
 Komar, Marko 67, 136, 137, 313, 424, 425
 Komar, Slavko 47, 49, 101, 115, 230, 232, 233, 234, 235, 239, 241, 244, 246, 369, 380, 381, 416, 424, 425, 469
 Komarica, Slavko 182
 Komar-Jankes, Ivanka-Maja 149, 250, 251, 424, 425
 Kombol, prof. Mihovil 166
 Komlinovi-Gregorić, Marina 464
 Kon, Levin 265
 Končar, Dragica 119, 479
 Končar, Ladislav 247
 Končar, Rade 17, 18, 21, 85, 109, 110, 119, 143, 296, 300, 302, 333, 334, 351, 374, 378, 379, 380, 382, 384, 405, 419, 479
 Končar, Rade ml. 119
 Konjević, inž. 315, 316
 Kopčić, Slavica 156, 418
 Koporc, dr 289
 Kopsa, - Vilim 353
 Korasić, Pero 249
 Koren, Antun 269
 Korenčić, Zvonko 226, 227
 Korenić, Jurica 273, 353
 Komhauser, Pavle 36
 Korošec, ing. 458
 Korošec, Karlo 142
 Kos, Marijan-Rucak 330, 401, 402, 403, 404
 Kos, Stjepan 330
 Kosak, Duka 164, 166
 Kosak, Ivo 317
 Kostelac, Branka 156
 Košak, Đuro 65
 Košak, Štefica 212
 Kovač, Anka 182, 184
 Kovač, Marija 162
 Kovače vic, ing. Milovan 320
 Kovačević, Mirko 461
 Kovačević, Stevo 255
 Kovačević, Vojo 416
 Kovačić, Ivan-Goran 161
 Kovačić, Ivica 184
 Kožić, Ivan-Nikola 321, 323, 324, 326
 Kožić, Mladen 323
 Kožul, Nikola 417
 Krajačić, Ivan-Stevo 280
 Krajačić, Marijan 466
 Krajanski, Franjo 266
 Krajić, Dalibor 312
 Krajnović-Hrzenjak, Janja 187
 Kralj, Ivica 395
 Kralj, dr Ivo 454
 Kraljić, Horaoije 268
 Kramar, Stjepan 203, 204
 Kranželić, Ivica 2, 74, 75, 321
 Kranjc, Stefica 77
 Kranjčec, Rafael 296, 297
 Kranjčević, Silvije Strahimir 148, 150
 Kraš, Josip 377
 Kraus, Drago 240
 Kraus, dr Miljenko 137
 Kraus, Sigismund-Sigi 249
 Kravar, Ljubica 63
 Kravar, Rajna 63, 149, 164
 Krčmar 296
 Kreačić, Miroslav 108
 Krist 145
 Kristl, Zvonko 187
 Kritš tofić, Emeri'k 66, 70, 135
 Krištofić, Josip 66
 Krizmanić 62
 Krleža, Miroslav 8, 32, 38, 45, 48, 148, 150, 159, 167, 202, 240, 241
 Krmpotič, Želimir 217, 218
 Krnić, Mira 2
 Krošelj, Fanika 316, 318
 Krošelj, Mijo-Vilko 315, 316, 318
 Krstić, Jasna 111, 120, 152, 160, 395
 Krstić, inž. Jelka 111, 464
 Krstić, Mira 111
 Krtolica-Marojević, Vojna 164
 Krušac, Zvonimir 239
 Krvavica, Slavko 234, 236, 239, 240
 Kržanić, Ljubo 239
 Kučić, J. 53

Kućinić, Dragan 234, 235, 236, 239
 Kuftrin, Milka 120, 149, 250, 253, 330, 369, 372, 373
 Kugli, Stjepan 216
 Kukulja 187
 Kulušić, Ana 427
 Kulušić, Josip-Dugi 164, 165, 252, 257, 261, 262, 267, 290, 422, 427, 428, 429
 Kumpar, Marijan 137, 426
 Kune, Božidar 268
 Kupešić, Boro 193
 Kurelić, Rudolf 223, 224, 278, 280, 333
 Kurir, Mario 239
 Kušan, V. 335
 Kušec, Krunoslav 253
 Kut jak, Bobi 315
 Kvaternik, Eugen 371

 Laginja, Branko 380, 442
 Lahodny, Ante 225
 Lasić, Ivan 67, 70, 313
 Lasić, Milka 216, 464
 Lasić, Milovan 135, 136
 Lasta, Feđa 213
 Lasta, Petar 201, 202, 203, 204, 336
 Laurenčić, Jože 274
 Lazić, Emerilk 67
 Legin, Ivan 135, 280
 Lelić, Drago 120
 Lengel-Krizman, Narcisa 4
 Lenjin Iljič Uljanov, Vladimir 45, 83, 229, 418
 Lerer, Vojo 459
 Leriinc, Ankica 308
 Lerinc, Stjepan-Pišta 304, 307, 308, 310, 312
 Leskovar, Štefica 192
 Lešić, Franjo 250
 Levak, Franjo 308, 312
 Levi, Milan 266
 Licul, Ranko 250, 251, 252
 Lipovšćak, Miljenko 299
 Lipper, Herman 253
 Lisak, Draga 77
 Lisinski, Vatroslav 271
 Liszt, Franz 227
 Lončar, Duško 418
 Lončar, Rajka 158, 430, 431, 432
 Lončarić, dr 316
 Lončarić, Stjepan 243
 London, Jaok 45, 148
 Longin, Antun 299
 Lovinčić, Ivo-Rođo 172
 Lovrak, Mato 148, 467
 Lovrić, Vinko 329, 330, 331

 Lovšin, Anton 239
 Lozar-Novosel, Marijana 259, 261, 433, 434, 456
 Löwinger, Nada 33
 Luburić 465
 Lučić 49
 Lučić 49
 Lučić, Franjo 268
 Lugarić 407
 Luj, Ante 240
 Lukačević, Ferid 144
 Lukatela, Josip 167
 Lukić 309
 Lukić, Košta 229
 Lukman, Feliks 332
 Lukovečki, Franjo 300
 Lušičić, Andre 42, 56, 110, 123, 151, 178, 180, 196
 Lušičić, Stipa 124
 Lušičić, Ursa 123
 Ljuba, Faust 220, 376, 377
 Ljubičić, Krsto 225, 249, 376, 399, 442, 453, 460, 476
 Ljubičić, Mile-Meho 461
 Ljubičić, Anka 151, 152, 179, 290
 Ljub.ić, Drago 229
 Ljubišić, Nada-Ria 261, 268, 269
 Ljubišić, Nikola-Mika 299, 399, 422
 Ljubović-Hiršl, Derviša 187

 Maček, Ivo 273
 Maček, dr Vladimir 18, 28, 29, 32, 53, 125, 149, 174, 205, 212, 221, 229, 231, 249, 259, 297, 298, 305, 330, 368, 400, 401, 454, 455, 473
 Mačoro, Jakov 253
 Madavić, Đorđe 41
 Madirazza, Anite 250, 253
 Mađarević, Vlado 2, 212, 375, 377, 450
 Mađarić, V. 53
 Mađarić, Vlado 259
 Magašić, Mauricije 2, 247, 248, 280, 282, 363, 467
 Magdalenić, Stanislav 308
 Maglajlić, Ekrem 459
 Magoči, Petar 239
 Mahnić, Angela 128, 129, 130, 131
 Mahnić, Marjan 128, 129, 131
 Mahnić, Paula 128, 129, 130, 131
 Majcen, Aleksandar 237, 239
 Majer, Boris-Marić 135, 136
 Majerić, Ljubomir 193
 Majerić, Vanča 88, 89
 Majerović, Stipe 313

Majetić, Franjo 275
 Majlender, Aleksandar 40
 Maj lender, Vladimir 180
 Majnarić 174
 Mak 397
 Makek, Ivan 164, 166, 304, 307, 308, 312
 Malek, Ivica 80
 Malešević, Branko 459
 Maletić, Aleksandar 355
 Maletić, Vera 355
 Mali'k, Ivo 297
 Mainar, Damir 234, 235, 239
 Maltarić, Borivoj 265
 Mamula 295
 Manojlović, Nemanja 33, 34, 173
 Manojlović, Saša 224
 Manojlović-Karlovčan, Stanojka 165
 Manolić, Joža-Crni 74, 75, 262, 290, 308, 310
 Mardešić, Ivo 356
 Maree, Oskar 278, 279
 Maretić, ing. Ivan-Janez 247, 254
 Maretić, Ivo 273
 Marie, Branko 237
 Marin, Srećko 239
 Marinić, Ivica 187, 232, 234, 239, 240
 Marjan, Milivoj 50, 51
 Marjan, Nedjeljna 247
 Marjanović, Milan 201
 Markör 32
 Markov, Mladen 273
 Marikovac, dr Pavao 271, 272, 296, 467
 Marković 69
 Marković, Draža 414
 Marković, Jovica 212, 459
 Marković, Pavle 341
 Marković, Vjekoslava 250
 Marković, Vukica 212
 Mankušić, Boris-Mali 24, 96, 97, 98, 187, 193
 Marotti, Josiip-Bobi 274
 Marotti, Miro 275
 Martin, Mojmir 36, 37, 38, 69, 79, 86, 90, 120, 121, 154, 320, 330, 418, 419, 435
 Martini, »Rigoletto« 110, 384
 Martinović 84, 85, 86, 87
 Marukić, Mato 298, 299
 Marušić, Ivica 405
 Marx, Karl 24, 83, 111, 124
 Matačić, Ivan 259, 261
 Mataić, Grga 172
 Matanović, Anite 193
 Matanović, Mira 193
 Mates, Leo 304, 450, 453
 Maitić, An,ka 259
 Matic, Branko 255
 Matic, Nevenka 154, 156
 Matijević, Josip 208
 Matković 295
 Matošić, Đuro 234, 240
 Matulić, Benko 373
 Matul, Lora 156, 180
 Mavar, Desa 162
 Mavar, Dušan 117, 380, 381, 482, 483
 Mavrić, Milan 250, 251
 Mažar, Ivica 220, 377
 Mažuran, Katica 65, 162, 164, 165, 319
 Međimurac, Ivica 296
 Megla, Vin'ko-Viktor 435, 436, 437, 438, 439, 440
 Mehmedbašić, Sulejman 369
 Mehring, Franz 53
 Meleš, Anka 187
 Meleš, Ivica 293, 294, 295, 297, 303, 312
 Memes, Regima 266
 Mencer, Nandor 237
 Mendeljev Ivanović, Dmitrij 215, 216
 Mesarić, Blaž 78, 316
 Mesarić, Ljuba 213
 Mezga, Ernest 321, 324, 330
 Mezga, Ladislav 326, 328
 Mežnaršić, Silvo 237, 239
 Mičić, Milivoje 341
 Mihajlović, Draža 455
 Mihalek, Josip 180
 Mihalić, Vera 261
 Mihaljević, dng. 134
 Mihaljević, Drago 17, 294, 296, 312
 Mihletić, Ante 247
 Mikulić, Danica 193
 Miikulka, Jaroslav 239
 Mikuš, Boris 212, 261, 269
 Miladinović, Velj'ko 240
 Milanov, Predrag 274
 Milanović, Miho 380
 Milčetić 285, 286
 Mdlčić, Vuk 173, 174
 MilčLnović, Olga 272
 Miietić, Ivan 250, 251
 Miletić, Silvija 251, 252
 Miietić, Stjepan 169
 Mileusnić, Dušanka 152, 164, 261, 262
 Mileusnić, Ozren 260
 Milinkovdć, Vimko 247, 250
 Milotdć, Danica 116
 Milotić, Milka 116
 Mimica, Bože 8
 Mimica, Vatroslav 7, 213
 Miranov, Ladislav 273
 Mirković, Mijo 336
 Miroš 58
 Mirski, Anica 272

Mišak, Vlado 326
 Mišić, Josip 174
 Mišon, Miloš 67, 138
 Mitalk, Slavko 404
 Mi tok, An ka 193
 Mitrečić, Anđelka-Verica 203, 412
 Mitrović, Vukica 413, 414
 Mlakar, Dragica 152
 Mlinarić 67, 85
 Mlinanić, Stjepan-Štef 36, 37, 38, 80, 90, 91, 92, 112, 117, 155, 175, 197, 318, 385, 418
 Močan, Boris 180
 Moderčin, ing. Đurđica 254
 Mohorovičić, Andrija-Tihi 65
 Mojić, Slavko 315, 316
 Moklović, Maja 268
 Molière Poquelin, Jean-Baptiste 206
 Molnar, Damir 296
 Molnar, Ivica 213
 Molotov Mihajlović, Vjačeslav 32, 38
 Morača, Pero 255, 256
 Mrakovčić, Ernesta 444
 Mrakovčić, Ivanka 250
 Mrakovčić, Ljubo 235, 237, 239, 380, 441, 442, 443, 444, 445
 Mrazović, Karlo-Gašpar 328
 Muačević, Ivanka 463, 464
 Muđrinić, Veljko 39, 40, 180, 196, 197, 198
 Muhar, Milan-Mićun 462
 Muhek, Andrija 248, 250
 Munko, Zlatko 2, 201
 Muradbegović, Nefisa 193
 Murtić, Edo 269
 Mussolini, Benito 30, 67, 219
 Mutabdžija, Dragan 240
 Mutak, Vlado 314
 Mudžeka, Svetoli'k 180
 Mužević, Milovan 66, 67, 70, 133, 134, 135, 137, 138, 313

 Nađ, Zvonimir 426
 Nazor, Vladimir 201, 218, 269, 350
 Nedkov, Vikentije 268
 Nedelj'ković, Nada 161
 Nemarnik, Ivan 183
 Nemeć 386
 Nemet, Vera 446
 Nemet, Vladimir-Braco 115, 229, 277, 446, 447, 448, 474
 Nesak, Stjepan 67, 68, 132
 Nevestić, Ante 268
 Nevistić 249
 Nevistić, Franjo 476

 Nietzsche, Friedrich 52
 Nikolić 88, 89
 Niikolić, Ferdo 335
 Nikolić, dr Nikola 336, 457
 Nikolić, Stevan 248
 Nikolić, Vinlko 181
 Nikoliš, Gojko 30, 31
 Ni'ksić, Maja 149, 372
 Nikšić, Nebojša 239
 Nonweiler, Guido 247
 Novačić 307
 Novak, Branko 40, 180
 Novak, Franjo 172
 Novak, Jelka 162, 164
 Novak, Josip 33
 Novljan, Fran 32, 172, 174
 Novosel, dr 315
 Novosel, Nada 2, 248, 250, 376, 454, 456
 Novosel, Ozren 31, 376, 434, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 477
 Novosel, Ozrenka 434, 456
 Novosel, dr Šime 315, 341
 Novosel, Vanda 456, 457
 Nušić, Branislav 206
 Njegovan, prof. 227

 Oblak, Sandra 268
 Obradović, Mirjana 33
 Očak, Dado 142, 145, 146
 Očak, Ivan 139
 Odak, Krsto 268
 Odić, Slavko 474
 Ognjev 34
 Ognizović, Bogdan-Grizi 64, 65, 165, 209
 Ogrizović, Danica 273
 Omelić, Milan 26
 Omerbegović 25
 Opalo-Milidrag, Milica 84, 89, 330
 Oparin Ivanović, Aleksandar 174
 Orešnik, Tomislav 324
 Orlić, ing. Sveto 219
 Orlović 421
 Osredkar, Marko 239
 Ostojić, Gojko 388
 Ostojić, Greb 388
 Ostojin, Ana 387
 Ostojin, Dušan 387
 Ostrovski, Nikolaj 211
 Ožbolt, Ivan-Sokol 359
 Ožeg, Ivan 285
 Ožegović, Ivica 251, 329
 Ožegović-Dmđić, Timea 213, 214

Pahl-Mančlić- Jelka-Helena 212, 259
 Pačić, Ivan 136
 Padovan, Franko 354, 355, 356, 357
 Padovan, dr Ivo 354, 357, 373
 Pahernik, Vojko 251
 Palčec, Ivan 67, 135, 313
 Pap, Pavle-Šiljo 351, 461
 Papa, Stjepan 359, 362
 Papić, Slavka 373, 374
 Partfant 65
 Parfant, Ladislav Umjetnik 65
 Paris, Edigije 164, 166
 Pasarić 316
 Pataki, dr Stjepan 261
 Paut, Andela 92, 112
 Paut-Grubor, Mira 2, 90, 110, 111, 117, 153, 154, 155, 156, 393, 418
 Pavelić, Ante 9, 67, 75, 105, 139, 168, 205, 209, 292, 307
 Pavelić, Hana 374
 Pavetić, Melita 212
 Pavičić, Josip 148
 Pavičić, Sofija^Maša 110, 117, 147, 152, 185, 252
 Pavić, Hortenzije 164
 Pavlek, Mihovil-Miškina 148, 467
 Pavletić, Nikola 382
 Pavlić, Mila 157, 158
 Pavlina, Josip 250
 Pavlinić, Barica 306, 312
 Pavlinić, Branka 312
 Pavlinić, Slavka 312
 Pavlinić, Vjekoslav 2, 297, 302, 303, 307
 Pavlovlć, Branko 167
 Pavlović, Stjepan-Farbica 187
 Pavlović, Zora 359
 Pavlovna, Ana 150
 Pažur, Ri'kard 265
 Pečar, Boris 48
 Pečar, Franjo 48
 Pečar, Zdravko 45, 49, 223, 278, 279
 Pakota, Miljenko 164
 Pelagić, Vaso 71
 Pelicarić, Josip 239
 Penić, Ivan 103
 Pere, Berislav 180
 Perić, Mila 248, 249, 250, 251, 253, 399, 463, 464
 Perić, Stevan 237, 239
 Perišić, Joško 176, 196
 Pemar, Ivan 308, 312
 Perović, dr Drago 336
 Perović, Lepa 304
 Peršen, Mirko 213, 224, 454, 457
 Peručić, Zlatan 253
 Petanjek, Milan 308, 312
 Petanjek, Žiga 312
 Petek 303
 Petemac, Nada 308, 312
 Peternac, Stanka 308
 Petranović, Ivan-Ivić 221
 Petreković, Svetozar 193
 Petrešević, Boris^Cvikeraš 252, 317, 318
 Petričević, Jozo 481
 Petričić, Ante-Mustafa 248
 Petrinović, Božidar 236, 239
 Petrinović, Ivo 279
 Petrišić, Anton 135
 Petrović 54
 Petrović, Ante 164, 166
 Petrović, Davor 239
 Peuc, Marijan 137
 Pevalek, Ivo 466
 Pibernik, Albin 461
 Pijade, Moša 286, 452
 Pilkučić, Marica 297
 Pii ja, Milivoj 178, 180
 Pinkava, Ivan 273
 Pintar, Miroslav 296
 Pinter, Blanka 450
 Pinter, Tomislav 217
 Piper, Milorad 248
 Pepić, Franjo-Grga 331
 Pdpić-Franjo, Lulka 331
 Pipić, Iginac 329, 330, 331
 Pipić, Ivan 329, 330, 331
 Pipić, Mijo 331
 Pipić, Tomo 329, 330, 331
 Piipić, Vinko 329
 Piriš, Aldo 180
 Pirjevec-, Dušan 250
 Piršl, Emil 261
 Pivac, Mate 462
 Plahte, Rudi 225
 Platenik, Slavica 192
 Plehanov, Valemčinović Georgij 34, 53
 Plesner, Ruta 154, 156
 Plesa, Josip 67, 70
 Plotnikov, Ivan 227
 Počuća, Milka 297
 Podboj, Zdenko 250, 346
 Podravčić, Juraj 239
 Podubski, Vlado 179, 180
 Pofuk, Ivan 273
 Pogačić, Vladimir 229, 376
 Polajner, Hinko 239
 Polak, Josip-Pepo (Martin-Marijan) 248, 253, 459, 460, 461, 462
 Polak, Lera 461
 Polak, M. 53
 Poldruigač, Branko 40, 180
 Polić, Marko 462

Polit-Desančić, Mihajlo 248, 451
 Poiiteo, dr Ivo 337
 Poljak 331
 Poljak, ing. Dinko 254
 Poljanac 96
 Pomper, Želimir-Rimbi 377
 Pomykalo, Ferdo 272, 273, 317
 Pomykalo, Josip 273, 353
 Popović 18
 Papo vic, dr. 91
 Popović, Dani 30
 Popović, Jovanka 372
 Por des, Alfred 272
 Posarić, Rudi 297, 303, 304, 307, 308, 309, 310, 314
 Posarić, Viktor 297, 308, 310, 311, 312
 Posavec 74, 75
 Posavec, Jurica 72
 Posavec, Vladimir 266
 Postrašija, Mato 300
 Roščić, Izak 444
 Potkovac, Zvonimir 180
 Potočnjak, Ivica 193
 Predragović, Milan 238, 239
 Prelog 186
 Prelog, Milan 249, 258, 259, 376, 377, 400, 475
 Prelog, Vladimir 228, 229
 Preložnik, Anton 129, 193
 Presečki, Julije 321
 Priča, Ognjen 220, 238, 246, 249, 253, 380, 400, 467
 Priča, Zlatko 52
 Prikrič, Boris 226
 Prilika, Đuro 50
 Primožić, Marija 162
 Priselac, Zvonko 165
 Prisiter, Josip 253
 Privrat, Slavica 308
 Prodanović, Miriko-Sever 462
 Prodanović-Đermanović, Zorika 2, 97, 98, 110, 115, 191, 193, 290, 291
 Prohaska-Rukavina, Neda 64
 Prosenik, Milan 272
 Prpić 245
 Prpić, Vjekoslav 282
 Prša, Marija 251, 252
 Ptiček, Milan-ćiči 42
 Ptdček, Stevo 316
 Puhalač, Vladimir 235, 239
 Puhalo, Darinka 136
 Puhalo, Dušan-Duško 136, 399
 Puhek, Drago 304
 Puhovski, Štefica 183
 Puklek, Stjepan-Jura 282, 298
 Pušić, Boro 248
 Pušikarić, Darinka 120, 152
 Puškarić, Štefica 161
 Puštelk, Martin 165
 Pužar, Nino 116
 Rabar, Braslav 221, 223, 224, 262, 279
 Radauš, Vanja 53
 Radeitić, Josip 355
 Radević, Leko 399
 Radičević 354, 355
 Radičević, Stevo 479
 Radić, Ante 174, 203
 Radić, Mila 162
 Radić, Stjepan 174, 203
 Radić, Tomislav 65, 164, 166
 Radišić, Josip 357
 Radmanović, Olga 158
 Radolović, Danilo 116
 Radolović, Milena 116
 Radolović, Pero 116
 Radosavljević, Nada 156
 Radošević 74, 75
 Radošević, Safet 260
 Radošević, Milodar 39, 40, 178, 179, 180, 187
 Radošević, Stanko-Staniša 117, 379, 381
 Radovanović, Jovan 238
 Radovčić, Ante 235, 257
 Radović, Aleksandar-Leko 250
 Radović, MarijaMeri 121, 122, 251, 252, 255, 257, 262
 Radujkov, Radomir-Raša 255, 463
 Rajaković, Danilo 239
 Rajčević, Branko 323
 Rajčević, Milan 323, 324
 Rajčević, Vlado 323
 Rajčević, Vojo 254, 450
 Rajić, Fedor 178, 179, 180
 Rajković 145
 Rakar-Magašć, Anica 215, 218, 259, 466, 467
 Rakar, Josip-Pepi 212, 250, 253, 465, 466, 467, 468
 Ralkić, Drago 72
 Rakić, Krešo 33, 38, 72, 79, 80, 90, 91, 92, 93, 94, 112, 117, 155, 385, 418, 419
 Raknić, Milan 180
 Rakovac, Milivoj 223, 224
 Rakuša, Jaruko 274
 Ramljak, dr Ivo 400
 Raos, Grga 265
 Rapajić, Nikica 247
 Rasp>or, Vicko 47, 242, 330, 399, 421, 422, 463

Rasuhin, Nena 268, 269, 270
 Rasuhin, Radovan 268, 269, 270
 Raukar, Mladen 174
 Ravlič, prof. Filip 166
 Razdraz, Vjekoslav-Slavko 294
 Reder, Pavle 195
 Redi 317
 Redžić, Sead 238, 239
 Regan, Đuro 248
 Regul, Ivica 268, 269
 Rehak, Izidor 474
 Reicherzer, Rađovan-Picek 65, 165, 196, 217
 Reims 154
 Reiser, Nikola 53, 268
 Remie, Anton 253
 Rems, Miloš 266
 Rančelj, Dana 183
 Rendić, Josip-Jošk-o 245, 259, 260, 261, 373
 Rapak, Salko 274
 Repić, Mirko 311
 Restak, Ivan 229
 Ribar, Ivo-Lolo 8, 453
 Ribbentrop, von Joachim 32, 38
 Richter, Koralj ka 160
 Richter, Vjenceslav-Riža 228, 229, 446, 472, 474
 Ridhtmann, Zvonimir 36, 38
 Ristović-Štampar, dr Desanlka 185, 186
 Rjabcev, Košta 34
 Rob, Antun 328
 Rob, Franjo 328
 Robić, Ivo 45, 46
 Roca, Nevenika 162
 Rogić, Jelena 268
 Rogić, Vjera 213
 Roksa, Franjo 315, 316
 Roksandić 32
 Rolih, Josip-Šoz 247
 Rolland, Romain 148
 Romanović, ing. Drago 248, 346, 347
 Rosenzweig, Viktor 238, 239, 246, 250, 253
 Rostohar 245
 Röder, Pavao-Paj ko 195, 196, 197, 251, 252, 253, 285
 Ruibčić, Nikola-Nina 457
 Rulbčić, Krešimir 248, 249, 250, 251, 400
 Rubčić, Vjera 248
 Rubinić, Ignacije 278
 Rukavina, Ante-Bura 248, 250
 Rukavina, Fabijan 128
 Rukavina, Joso 450, 455
 Rukavina, Leo 331
 Rukavina, Mile-Brariko 213, 257, 338
 Rukavina, Zvonko 229, 446
 Rusak, Blaž 359
 Ruškovac, Milka 308
 Rutić, Ivka 274
 Rutić, Joža 272, 274
 Ružić, Jelka 65, 164, 165
 Sai-li, Dragutin 252, 253
 Sajov-ic, Miroslav 239
 Sakač, Branimir 273
 Salamon, Nada 259, 260, 396
 Samac, Boris 187
 Samar-džić, Đorđe 253
 Santo, Gabrijel 50
 Satler 224, 252
 Sattler, Fedor 238, 239
 Savie, Aleksandar-Alel 32, 33, 34, 35 36 38, 173, 175
 Savie, Stjepan 426
 Savičević, Momo 248
 Savnik, Milan 309, 310
 Scheller, Ida 160
 Schlesinger, Ada 41
 Schlesinger, Miljenika 156
 Schwarz, Ivica 259, 261
 Sedlak, Dušan 236, 239
 Sedmak, Joža 300
 Sedmak, Viktor 260
 Sednicki, Joža 298
 Segai 11, 33, 53, 229, 262, 411
 Sekioki, Isak-Iso 233, 238, 239
 Sakulić, Blažo 120
 Sakulić, Stjepan-Juoko 172
 Sej an, Dragan 229
 Seljan, Tvrtko 223, 229, 231, 255, 257
 Samelić, Branko 441
 Sequi, Eros 166
 Sertić, Ankica-Cinoipinka 405
 Sertić, Marijan 308, 311, 312
 Sesartić, Marko-Šcanga 248
 Sever, Albin 272
 Shakespeare, William 471
 Shaw, Irvin 229
 Silane, Ignazio 148
 Šimčić, Ico 4, 43, 363, 366, 367
 Simić, Maca 152, 261, 262
 Simović, Dušan 402, 454
 Simović, Milka 167
 Sinclair, Upton 148, 159
 Sin-gar 72
 Singer, Vlado 224
 Sinovčić 252
 Sinovčić, Marko 167
 Sinovčić, Tomislav 355
 Sirotković, Jakov 213, 335, 341
 Sirovatka 91

Sisić, ing. 49
 S'koton, Anton 70
 Slad wie, Zdenka 162
 Slatić, Rade 274
 Slavnić, Bosiljka 251, 252
 Slunjski, Miro 229, 230
 Smiljanac, Franjo 70, 71, 72, 95, 133, 134, 137, 138, 308, 311
 Smiljanić, Mojmir 162, 166
 Smuik, Vladimir 250
 Sokolović, Neda 217
 Solar, Vera-Katarina 412
 Sorić, Nikola 247, 253
 Souček 479
 Sova, Matej 162
 Spaić, Košta 273
 Spajić, Rade 312
 Spee, graf von Maximilian 323
 Spe-tić, Darije 180
 Spetić, Ivo 317, 318
 Spjev^k, Vlado 224
 Sraga, Drago 67
 Srednik, Vlado 119
 Sremec, Nada 64, 280
 Sremec, dr Zlatan 280
 Srzentić, Mirko 460
 Stakić, Milan 290
 Staljin Visarionovič, Josip 32, 47, 48, 433
 Stanisavljević, Mira 464
 Stanlković 316
 Stanković, Josip 298, 299, 300
 Stanković, Marija 300
 Stare, Drago 45
 Starčević, Ante 203
 Starčević, Grga-Brko 299, 310
 Starčević, Ivo 239
 Stašić, Ivan 286
 Stavrić, Ratko 238
 Stazić, Anđelko 193
 Stefanović, Irena 211
 Stefanovičić, Rikard 211
 Stepinec, Alojzije 337
 Stihović, Nikola 441
 Stilinović, Zarko-Marijan 99, 193
 Stipković-Polak, Marija 459, 461
 Stojanov, Mike 266
 Stojanović, Dorđe 313
 Stojikov, Vida 250
 Stojkovie-Potrč, Slavica 355
 Stojnić 447
 Stojavljević, Ranka 33, 154, 156, 390
 Stolz, Robert 120
 St rahli ja, Elza 305
 Stranić, Duško 270
 Strčić, Petar 4
 Strecha, Robert 184
 Strineka, Vojislav 234, 238, 239
 Strižić, Zlatko-Ačo 222
 Stulić, Vladislav 239
 Stupin, Mirko 357
 Suknaić 221
 Suipek, Rudi 259
 Surma, Rudolf 302
 Suša, Milan 269
 Sutlić, Miroslav 242
 Svačić, Petar 371
 Svečnjalk, Branka 187
 Svečnjak, Vilma 260
 Svečenski, Vera 33
 Svečenski, Branko 261
 Sviben 227
 Swilokos, Bogdan 162
 Šaban, Josip 453
 Šafran, Ivo 359
 Šagi, Ljubica 212
 Šagud, Stjepan 273, 353
 Šaj, Radenško 250, 253
 Šajfar, Stipe 268
 Šajina, Josip 441
 Šalković, Stjepan 323
 Šarac 212
 Šarić, Milan 353
 Šarić, Stanislav 261
 šasić, Jefto 248, 249, 250, 251, 253, 462, 463
 Šatalić, Srećko 194
 Ščukanec, Dragutin 248, 250
 Šćuric, Julije 353
 Šegota, Josip 247
 Šegvić, ing. Pjer 141
 Šener, Mara 296
 Šener, Valter 296
 Šenoa, August 148
 Šerment, Mladen 274, 275, 276
 Šestan, Bogdan 33, 34, 36, 37, 38, 173, 175
 Šestan, Vlado 33, 37, 180
 Šibi, Ivan 46
 Šiiletić, Stjepan 29
 Šilinger, Hela 212
 Šilipeter, Joža 227, 230
 Šimatović, Šime 54, 274, 275
 Šimenić, Stanlko 129
 Šimunović, Ljerka 182
 Šinkić, Marija 300
 Šinkić, Milan-Brzi 298, 299, 300
 Šipka, Raniko 47, 220, 377
 šišul, Ante 160
 šišulj 114
 Šikreblin 437

Škrinjar, Branko 407
 Škrinjar, Nada 152, 211, 252
 Škrinjar, Sonja 157
 Škrinjar, Vera 211, 252
 Šikrnjug, Stjepan 80, 408, 409
 Šlezinger, Milenka 156
 Šlezinger, Vera 247
 Šljivić, Dušan 33, 37, 173, 178
 Šmigamor, Ljubica 63, 164, 165, 166
 Šneler, Zvonimir 66, 68, 69, 70, 71, 72, 133, 135, 313
 Šoget, Nikola 183
 Šoljan, Lidija 260, 261
 Šoljan, Nevenka 156
 Soprdk, Ladislav 220, 460
 Šorak, Čedomir 238, 239
 šošarić, Vilma 149, 250, 289
 Špalj, Braniko 114, 232, 233, 235, 238, 239, 469, 470, 471, 474
 Špalj, Ivan 113, 469
 Špalj, Luka 22, 41, 113, 118, 469, 470, 471, 474
 Špalj, Marija 469
 Špalj, prof. Milan 167, 229
 Špalj, Milan-Mičo 114, 229, 233, 469, 470, 474
 Špan, Dušanka 65
 Špan, Tomka 65, 164, 255, 257, 376, 399
 Španja, Marijan 369
 Šperac, ing. Lovro 254
 Špiler, dr Juraj 464
 Špiler, Miroslav 272, 273
 Špiljak, Stefica 275
 Špoljarić, Đuro 296
 Špoljarić, Miško 318
 Šrajber-Hrvatini, Anđela 211, 261
 Šramajer, Eva 41
 Stach, Stjepan 361
 Starnberger, Bojan 92
 Štambuk, Zdenko 373, 378
 Štampar, dr Andrija 185, 456
 štangl, Josip 129
 Štarkl, Božo 309, 312
 Stefan, Vdlim 444
 Šteger, Janko 308, 312
 Steger, Milka 308, 312
 Steter, Viktor 40, 180
 štimac, Anđelko 274
 Štimac, Krešo 212
 Stimac, Smiljka 227
 Štrk, Ivan 260, 261, 274
 Štrk, Nikola 250
 Štrlek, Mihajlo 234, 239
 Subašić, Ivan 149, 249, 256, 400
 Šubić, Ivan 323
 Šuljić, Josip 260, 261
 Šumanovac, Marija 250
 Šurina 58
 Šuster, Milan 353
 Švigir, Elvira 119
 Švigir, Josip 119
 Švigir, Ljudmila 119, 213
 Švigir, Zdravko 119
 Švob, Tvrtiko 232, 234, 235, 236, 239, 343, 399
 Tahy, Ivo 227, 228
 Talan, Slavko 312
 Taler, Tanja 213
 Tepavac, Braniko 274
 Tepeš, Leopoldina 268, 269
 Terzić, Redžo 39, 40, 176
 Thaler, Đurđa 57, 62
 Thalheimer, A. 11, 33, 154, 262
 Tiljak, Ljudevit 212
 Tironi, Na tko 92, 93, 181
 Tišler, Erika 211, 250
 Tkalčec, Drago 312
 Tkalčić, dr Marijan 167
 Tkalec, Drago 308
 Tkalec, Nataša 215
 Tob.ik, Zita 252
 Tomaš, Branko 239
 Tomaško, Milan 250
 Tomazetić, Marijan 353
 Tomičić, Dinko 248, 250, 282
 Tomičić, Marta 458
 Tomičić, Mirko 449, 450, 451, 452, 453, 455, 456, 458
 Tomičić, Vladimir-Braco 456
 Tomić 85, 86, 87
 Tomić, Niko 212, 229, 230, 245, 380, 446, 472, 473, 474, 475
 Tornine, Marjan 251, 253
 Tomljenović, Ferdo 319
 Tomljenović, Milan 250
 Tompa, Anina 33, 35, 65, 165, 197, 199, 218
 Tompa, Janko 37, 178, 180, 195, 199, 200
 Tompa, Vanda 37, 154, 156, 197
 Toniković 327
 Tonković, Franjo 213, 261
 Tosi kov, Petar 272
 Török, Franjo 70
 Travanjkić, Alija 479
 Travanjkić, Safet 479
 Traven, B. 148
 Trinajstić, Davor 116, 117, 174, 260, 261, 380, 381, 389, 418, 419, 441, 481, 482, 483
 Trinajstić, Desanka 182
 TrObentar, Petar 249

Trapp, Antonija 162
 Trs, Vojlko 353
 Truta, Nikola 144
 Tucman, Joža-Crni 330
 Tumpić, Dušan 2, 110, 116, 164, 166, 379, 380, 381, 418, 441, 443, 444, 481, 483
 Turgenjev Sergejevič, Ivan 390
 Turk, Bogdan 253
 Turk, Ivan 107, 108, 109
 Turk, Ljubo 166
 Turlkovič, Nikola 250
 Turiković, Ruža 296
 Tuišaik, Branko 308, 312
 Tušeik, Karlo 25, 194

Udović, Joško 380
 Ugarković, Stipe 296, 297, 302, 351, 401, 403, 405
 Uljanić, Mirko 116
 Uljanić, Slavko 116
 Umek, Ćiril 236, 239
 Umičević, Zaga 463, 464
 Urch, dr Franjo 69

Vajnaht, Eduard 162, 166
 Vajs, Ivo 266
 Valečić, Alojz 120
 Valenšćak, Franjo-ćaća 315, 316, 317, -318
 Valenšćak, Ljubica 315
 Valenitinić, Ludvik 238, 239
 Valjevac, Vlado 307
 Varga-Klajn, Manda 149, 172, 372
 Varljen-Stilinović, Marijan 187, 193
 Vasić, Miloš 250
 Vaško 48
 Vatovec, Nadina 156
 Vedrina, Zvonko, Vego 99, 290
 Venerus, Ernest 248
 Vesanović, Ante 465, 466
 Vežić, Berislav 119, 136
 Vežić, Ruža 119
 Vežić, Zarko 119
 Vignjević 395
 Vilkarić 267
 Viilešić, Zlatko 307, 308, 309, 312
 Vincek, Zdravko 251, 253, 285
 Vlniković, Mato 172
 Vinski, Miran 37
 Vinja, Vojmir 261
 Virag-Drašković 230
 Višek, Alojzija 77, 78
 Višić, Miro 259, 261, 461

Vitasović, Vladimir-Vitas 39, 196, 197, 205, 206, 207, 208, 259, 380, 386, 441
 Vitasović, Zdenko 249, 250, 251, 253
 Vieler, Jonatan 40, 173, 180
 Vizler, Vil'im 34
 Vlah, Pina 396
 Vlah-Bajok, Ivo 178, 179, 180
 Vlahek, Stjepan 250
 Vlahović, Joža 296, 330, 331, 334
 Vlasov, Pavle 148
 Vojaček, Oto 174
 Volf, Laci 329
 Voljevac, Ivan 308, 312
 Vozila, Nino 116
 Vozila, Vlado 116
 Vrabec, Drago 144
 Vrabec, Zvonko 137, 313
 Vrančić, Zlatko 250
 Vranešević, Milka 250
 Vranešić, dr 242
 Vranioki, Predrag 212, 332
 Vranidki, Srđan 332, 333, 334, 418
 Vranković, Nada 266
 Vrbanić, Lav 268, 269, 273
 Vrbica, Dina 47
 Vrček, Boris-Vellki 97, 98, 111, 194
 Vrčak, Drago 66, 68, 69, 70
 Vrček, obitelj 111
 Vrgoč, dr A. 265
 Vrhovec, Josiip 333, 374
 Vrinjanin, Stanka 272, 273
 Vučilovski-Matešić, Zora 149, 212, 372
 Vujević, Marko 253
 Vujin, Mitar 238, 239
 Vujnović, Milan 274
 Vukadlnović, Marija-Vu'ka 152, 252, 261
 Vukadinović, Spasoje 162, 163
 Vu'kadinović, Zdravka 63, 65, 162, 164, 165
 Vukašinović Ilijalšev, Ivo 172
 Vukelić 312
 Vulkelić 391
 Vukelić, Anton 236, 239
 Vukelić, Milan 174
 Vu'kičević, Joso 461
 Vulkotić, Ljubomir 266
 Vuković, Sergije 226, 229, 249, 380, 399, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478
 Vuksan, Jovo 479
 Vukušić, Mirko 253
 Vuljević, Ivo 271, 273, 319, 351, 353, 355, 356

Wertheim, dr Pavao 378
 Winter, dr 53

Wintersteiger, Velimir 179
 Wolf, Zvonimir 164, 166, 194
 Zadavec, Rudi 41, 124, 160, 176, 178, 179, 196
 Zajec, Stjepan 193
 Zajšek, Ivan 213, 422
 Zaninović, Vice 204, 240
 Zasitavniković, Marica 164
 Završki, Josip 273
 Zec, Antun 239
 Zelić, Živko 250
 Zelinka, Tibor 330, 408
 Zemljarić, Ante 393
 Zet'ković, Ratko 164, 166
 Zlatic, Dina 408
 Zlatic, dr Savo 408, 441, 449, 450, 453, 455, 457
 Zlatic, Slavko 268, 273
 Zlatic, Stjepan 177, 180
 Zmaić, Josip 221, 248, 249, 250, 251
 Zorić, Franjo 235, 236, 239
 Zovko, Marko 375
 Zrinski, Nikola 371
 Zvanić, Krunoslav 239
 Zvonarević, Mladen-Zir 334
 Žagar, Alojzije 180
 Žagar, Pavel 180
 Žaja, Andrija 250
 Žakman, Božena 113, 197
 Zarinčić, Joso 361
 Žartković, Grujica 463
 Žaucer, Pavel 248, 461, 462
 Žegarac, Vojo 248, 249, 250, 251, 252, 422, 475
 Zemva, Nada 121, 251, 252, 285
 Žeravica, Davorin 255, 257
 Zeželj, Milan 54
 Žicina, Miika 148
 Židek, Oldrih 249, 250, 251, 401, 402, 403
 Žilić, Drago 69
 Živković 421
 Živković 174
 Živković, Ivan 187
 Žižić, Davor 247
 Žlajpah, Franc 238, 239
 Žnidaršić 212
 Žnidaršić, Ivan 280
 Žunec, Noni 269
 Žunić, Emil 166
 Zunko, Oto 255, 256
 Župan, Mira 274

SADRŽAJ

Uredništvo	PREDGOVOR	5
Vatroslav Mimica	DIVLJE JAGODE NA PROPLANKU	7
	Poetski doživljaj komspiracije i revolucije — Revolucija-putokaz za život — Ulazak okupatora u Zagreb — Ilegalni rad u gradu — Prebacivanje u partizane — Ratno krštenje i stvarne borbe — Čudesna simbolika u »koloni po jedan« — Povratak u oslobođeni Zagreb — Okus divljih jagoda borbe	
Drago Mihaljević	SJEĆANJE NA 1. MAJ U PREDRATNOM ZAGREBU 17 Crvena zastava na čelu kolone radnika	
Dušan Calie	PRVI MAJ 1940.	19
Boris Markušić	NAJLJEPŠE RAZDOBLJE NAŠE MLADOSTI Miting u Savskim vrbicama — Hrana za ilegalce — Svježe parole svakog dana — Petica efikasnija od bombe	24
Branko Cvjetanović	DANI PORAZA I DANI POBJEDE Put u Zagreb — nakon četiri godine i trideset i tri dana	28
Aleksandar Flaker	IZ MIRA U RAT Bilješke o jednom zagrebačkom gimnazijskom razredu — Lijeva dačka grupa — Marksistički kružok Druge muške gimnazije — Organiziranje ljevičara unutar Civilne zaštite — Sudjelovanje u »Akciji Stadion« — U akciji »paljenja Stadiona«	32
Milodar Radošević	IZGUBLJENA PJESMARICA Učili smo se drugarstvu i solidarnosti — Ključ ispod bačve s oleandrom — Konjsko meso uz molitvu	39
Ico Siročić	IZMJENJENE ULOGE	43
Zdravko Pečar	ŠUSTERSKO ŠILO Mojji dački zanosi i razočaranja — Rad u HOČ-u — Priprema iza veliki događaje — Rukovodilac tri »borbene grupe« — Neuspjelo odlazak u partizane — Na terenu po Bilogori — U proljeće opet u partizane	45

Zlatko Priča	SLIKAR U BORBI	52
	Od đaćkog kružoka do parti-zana (1935—1944) — In-telektualno sazrijevanje — Slikarski rad u partizanima — S kazališnom družinom u Topuskom	
Andre Lušičić	PICEK ROJŽICA	56
	Briga o 'ilegacima i ljubavni jadi jednog skojevca — Iznenađna premetačina — Prvi susret s malom ilegalkom — Dječaćka zaljubljenost — Najveća prepreka bronhi bombon — Užasni film mašte — Neshvatljiva drugarica	
Ljubica Šmigamor	ILEGALNI RAD OSLOBODIO ME STRAHA USTAŠKOG DIVLJANJA	OD 63
	Pravila konspiracije	
Emerik Krištofić	SKOJEVCI SU UPORNO IZVRŠAVALI SVE DOBIVENE ZADATKE	DO- 66
	Članstvo u SKOJ-u — Podvojenost omladine — Pokušaj vrbovanja — Bojkot — Područje djelovanja — Kolektivne akcije — Izvršeni zadaci — Sastanci — Udarna trojka — Hapšenje — Aktivnost u logoru — Intennirac i povratnik	
Ivica Kranželić	DIVERZIJA U DOMOBRANSKOJ KASARNI SELSKOJ CESTI 1942.	U 74
***	GORI SVILA	77
Mojmir Martin	PRIMORSKA ULICA — SUKOB I HAPŠENJE OKTOBAR 1941.	11. 79
	Gorka šala — Nova zapreka — Još jedna zapreka — Dilema je nestala — Priča o ranjenoj lisici — Kako sam pobjegao iz »Singn-Singa«	
Mira Paut-Grubor	»SING-SING« — TAJNI USTAŠKI ZATVOR	90
	Rijetka preživjela iz fašističkog muči lista — Početak velike provale — Misteriozna kuća na Ksaveru — Kako je uhapšeno srednjoškolsko rukovodstvo — Neprestana mučenja — Obilazak tajnog zatvora u slobodi	
Stjepan Cerjan	USTAJ, EVO USTAŠA!	95
	Zasjeda — Policajac — Potjera	
Slavko Komar	PISMO DRUGARICI ČOP	101
	Opis putešestvija Slavka Komara poslije akcije na ustaše kod Botaničkog vrta	
***	NAŠI RODITELJI — NAŠI SUBORCI	110
	Međusobni utjecaji — Strahovali su, ali su nam pomagali — Duboke ljudske dileme — Drugarice, upiši i mog sina — Nezaboravne istarske majke — Najbolji čuvari tekovina NOB-e — Njihov stan bio je uvijek na raspolaganju — Nezamjenjiva Mama	

Andre Lušičić	MAJKA — ANONIMNA HEROINA	123
	Veličina i dobrotu jednostavne žene-majke — Od prijekora do razumijevanja — Koka služi jajetu — Skrivanje pred Talijanima — Dobrota majke	
Emil Ivane	ONI NISU PLAKALI	128
	Sin i mama Mahnić — Drugovi iz ćelije broj 26 — Na Marjanč'kovu grobu — Razgovor majke sa sinom	
Stjepan Neselk	»BOJKOT« SKOJEVACA	132
Boris Majer-Marić	ILEGALNI RAD OMLADINE U ZEMALJSKOJ ŠKOLI JDŽ	136
Ivan Očak	ZADATAK: SPASITI DRUGA VINKA	139
	Uspjele akcije omladine zagrebačke željezničke radionice — Ustaški ipovjerenik u radionici — Tko se preplašio tenkova? — Organizirana dojavna služba — Vinko Jedut uhapšen — Kako je ostvaren plan spasavanja — Fretto mitnice u partizane — Kratka biografija	
Sufleri ja Bijedić	SKUPLJANJE ORUŽJA	144
	Izvod iz sjećanja	
Sofija-Maša Pavdčić — Zorka Fak-Horvatić	BORBENA PRVA ŽENSKA GIMNAZIJA	147
Mira Paut-Grubor	DRUGA ŽENSKA GIMNAZIJA U ZAGREBU	153
	Okupljanje i prve akcije — Oštre podjele učenica — Skojevsko rukovodstvo škole — Propast ustaške mladeži	
Sonja Škrinjar	DJEVOJKE IZ TREĆE ŽENSKE	157
	Tko je tko — Olga, Milika i Dubravka nisu dočekale slobodu — Sastanci poslije »svete mise« — »Tajanstvena« bilježnica — Neki čudni brojevi — Pad srednjoškolskog rukovodstva Narodne pomoći — Borba za svaiku omladinku	
Zdravika Kravar-Vukadinović	ANTIFAŠISTIČKI RAD BUDUĆIH UČITELJA	162
	Napredni studenti na Visokoj pedagoškoj školi (1940—1945) — Povezanost studenata pedagogije s radničkim pokretom — Organizacija SKOJ-a na VPŠ — Proširenje skojevskih veza	
Ljudevit Dežmar	KAKO SMO SE BORILI	167
	Skojevci na Prvoj muškoj realnoj gimnaziji — Okupacija — Savica i zbor na Jamnu — Selidba škole i kemikalija — Abeceđa borbenosti — Šećer iz vornice »Pokorni« — Školske zidne novine	
Ivo-Roda Lovinčić	DOŠLI SMO U NOVU SREDINU	172
	Skojevci u Drugoj realnoj gimnaziji	

Rudi Zadravec	NI TREĆA MUŠKA NIJE ZAOSTAJALA	176
	Slobodarski pismosl'kari — Prve žrtve — SKOJ, najjača politička snaga u školi — Na borbenim zadacima	
Zorka Fak-Horvatić, Gita Giselman-Svetličić, Slavica Jarh-Grimšić	PROVJERAVANJE U AKCIJAMA	181
	Skojevci na Trgovačkoj akademiji — Napredni nastavnici — Pet razrednih alktiva	
Zlata Bedeković-Barišić, Sofija-Maša Pavičić	MENZA I ĐAČKI DOM, NASA IDEALNA LEGALNA STJECIŠTA	185
Josip Ciković	ŠTRAJK ĐAKA OBRTNE ŠKOLE	188
Zorka Đermanović- Prodanović	PROTEST UČENIKA UČITELJSKE ŠKOLE	191
	Protest, »mračni tipovi« i »cvijet mladosti« — Kazne zbog samovoljnog odsustvovanja od obuke — Odjednom smo svi postali odrasli	
Janlko Tompa	VRIJEME FORMIRANJA NAPREDNE OMLADINE	195
	Počelo je s »kružocima« — Veseli đaćki izleti — Što da se radi? — S maslačkom u zapučku — Nagazile mine — »Bombice« za potipaljivanje	
Zlatko Munko	PROF. PETAR LASTA	201
	Stvarao je atmosferu rada i povjerenja — Došlo pile da uči ikolku — »Sjeme bune u prosvjetnom hramu« — Nećemo propasti, pobijedit ćemo	
***	NAŠ VITAS	205
	Bivši učenici III muške realne gimnazije sjećaju se svog razrednika prof. Vladimira Vitasovića	
Željko Dežmar	ZAR DA SE STIDIM PRED VAMA?	209
	Sjećanje na prof. Antona Kajfeša	
Andela Šrajber-Hrvatina	AKTIVNOST NAPREDNIH STUDENATA NA MEDICINI	211
Drago Grdenić	KEMIJOM PROTIV OKUPATORA	215
	Sjećanje iz studentskih dana 1941/42	
***	SKOJ NA EKVŠ	220
	U sveučilišnom odboru za Narodnu pomoć — Lecu u čast 24-godišnjice Oktobarske revolucije — Usprkos gubicima organizacija sve jača	
Alfred Jaeger	STUDENTSKE DJELATNOSTI NA TEHNIČKOM FAKULTETU	225
	Brucoški dani — Prva kandidatura — Izborna pobjeda na tri sekcije Tehnike — Ljevica pobjeđuje na Tehnici	

Ante Dumić	STUDENTSKI POKRET NA VETERINARSKOM FAKULTETU	232
Ante Dumić	MILAN BOROŠAK Politizirana generacija »brucoša« — Sigurno sklo- nište i prenočište — Tko je »Miki«? — Borac Žum- beračko-pokuipsikog odreda	240
Ante Dumić	JAROSLAV CHVALA Uvijek u prvoj borbenoj liniji — Pobjeda na izbo- rima za stručni klub — Optimist i u logoru — U smrt <sa crvenom kravatom	244
Branko Gumbalter	STUDENTI AGRONOMIJE U ZAGREBAČKOM RADNIČKOM POKRETU	247
Oto Žunko	NAPREDNI STUDENTI SA ŠUMARSKOG FAKUL- TETA	255
Grupa autora	STUDENTI FILOZOFSKOG FAKULTETA U RE- VOLUCIONARNOM OMLADINSKOM POKRETU	258
Antun Gertner	POLITIČKI ŽIVOT STUDENATA FARMACIJE PRIJE RATA	264
Emil Cossetto	RAD STUDENTSKOG AKTIVA NA MUZIČKOJ AKADEMIJI (1941—1945)	267
Ivo Vuljević	MUZIČKA AKADEMIJA U ZAGREBU UOČI I ZA VRLJEME FAŠISTIČKE OKUPACIJE Prilog sakupljanju građe	271
Josip-Bobi Marotti	IZ GLUMAČKE ŠKOLE U PARTIZANE	274
Alfred Jaeger	MOJ PRVI ILEGALNI SASTANAK	277
Vjeko Gnjatović	BRZO REAGIRANJE Akcija našeg simpatizera u policiji	278
Rudolf Kurelić	PRIMJERI SNALAŽLJIVOSTI ILEGALACA	280
Maurici je Magašić	ODLAZAK U PARTIZANE	281
Ivan Dorčić	PONOVO U PARTIZANE Pred Jcućom na Svibovcu — Bolnica u šumi	285
Stjepan Cerjan	U PARTIZANE	290
Krešimir Gredelj	U SKOJEVSKOJ GRUPI Skupljanje Crvene i Narodne pomoći — Ivica Meleš formira skojevsku grupu — Rezanje telefons'kog .kabela — Dogovor za sabotažu — Jankova smrt	293
Vera Klancir-čosić	ILEGALNI RAD NA TREŠNJEVCI	296
Vjekoslav Pavlinić	SKOJEVCI CIGLENICE U BORBI ZA SLOBODU Osnivanje komunalnog društva »Ciglednica«; rješa- vanje nekih ikomunalnih i socijalnih problema —	302

	Aktivnost omladinske sekcije — Djelatnost ženske sekcije — Zabrana rada društva — Kapitulacija, skupljanje oružja, ustaški teror — Skojevci i simpatizeri u akciji — Formiranje s'kojevsike grupe, kvartovskog rukovodstva i sedam skojevsikih grupa — Smrt Rudija Posarića — Formiranje i djelatnost skojevsikih udarnih grupa — Smrt majike	
Emil Ivane	OD ČULINCA DO CRNOMERCA	313
Mijo Krošelj	NA PEŠČENICI 1940—1943	315
Katica Mažuran	POSLJEDNJA POČAST DRUGOVIMA	319
Ernest Mezga	O RAJONSKOM KOMITETU SKOJ-a MAKSIMIR 321	
Ernest Mezga	SKOJEVSKE GRUPE DONJE SVETICE (1941 — SIJEČANJ 1943)	324
	Raspačavanje proglasa — Pisanje parola uz »zaštitu«	
Vinko Lovrić	HORVATI — SIGURAN PUT ZA ODLAZAK PARTIZANE	U 329
Predrag Vranicki	MALA ODISEJA JEDNOG SKOJEVCA	332
	Zagrepčani na Žumberku krajem 1943 — Bijeg pod okupacijom u rodni kraj i partizane — S omladinskom jedinicom po okolici Zagreba	
Jalkov Sirotković	PARTIZANSKIM STAZAMA DO POVRATKA ZAGREB	U 335
	U borbi i u sanitetskim jedinicama — Rad u SKOJ-u i hapšenje — Dva pokušaja odlaska u partizane — Rad u sanitetu — Bilo je i veselih zgoda — U Zagrebačkom odredu do oslobođenja grada	
Tvrtko Svob	TREĆE HAPŠENJE NIJE IM USPJELO	343
	S buketom ruža u partizane — Kad veterinar liječi ljude	
Zdenko Podboj	PREKO ODRE I KUPE U KORDUN	346
	Priprema za odlazak — Napokon-odlazak!	
Ivo Vuljević	BORBA ZA RADIO-STANICU	351
	Kako je Radio Zagreb sačuvan od ustaškog razaranja	
Ivo Padovan	PAO JE U BORBI ZA RADIO-STANICU	354
	Sjećanje na Franka Padovana — Oslobođenje Francka iz privremenog logora — Prebacivanje drugova u partizane	
Dražen Kaloajera	AKCIJE SKOJEVACA PRILIKOM OSLOBOĐENJA ZAGREBA	357

Marijan Kos-Rucak, Oldrich Židdk, Pe Ugarkovic	JOSIP GRANDA u JožLnom šešinovou prve skojevske i partijske organizaoije — Uskoro prve akcije s Grandom u grebu — Grandina pljuska ustašama	401 or- Za-
Jela Jančić-Starc	LJUBICA FILIPOVIĆ-UZELAC (1913—1978)	405
Branko Skrinjar	VLADO GRGAŠEVIĆ Omiljen među radničkom omladinom — »Mla-dost«- žarište naprednog omladinskog pokreta — Hapše- nje na Cvjetnoj cesti	407
Višnja Habunek-Lozica	ŽIVOT I SMRT MOG BRATA IVICE Posljednji dan ubijenog sekretara MK SKOJ-a Ivice Habuneka	411
Božidarik^Kika	»POSLJEDNJU BOMBU OSTAVIO ZA SEBE«	413
Damjanović	Život i smrt Andrije Habuša	
***	IVO I LAK Isticao se svojom sposobnošću i smjelošću	415
Zorka Fak-Horvatić	ANTENORE-ANTE JELČIĆ	417
Branko Hiršl	UZOR REVOLUCIONARNOG BORCA Sjećanje na Ivana-Bartola Komadinu	421
Zdenko Cvrlje	MARKO KOMAR Mladenačka eruptivna energija — Mlad skojevac čuva svog brata — Nikoga nije odao	424
Ana Kulušić	UBILI SU MI BRATA Lik člana MK i PK SKOJ-a Josipa Kulušića	427
Anđelka Germovšek	RAJKA	430
Joža Horvat	MARIJANA Plemeniti liik revolucionarne Marijane Lozar-Novo- sel — Kratka biografija	433
Mojmir Martin	VINKO MEGLA I NJEGOV PRVI USTAŠA	435
Emil Ivane	POGIBIJA VINKA MEGLE	440
Dušan Tumpić	POSLJEDNJI SUSRET S LJUBOMIROM Sve veće i opasnije akcije — Sekretar liburnijskog komiteta — Divan drug, snažna, humana ličnost — Ljubo se nije probio	441
Vera Nemet	O MOME SINU	446

Savo Zlatić	DVA PRIJATELJA — DVA PALA BORCA	449
	Sjećanje na studentske rukovodioce Ozrena Novosela i Mirka Tomičića — Otpor studenata diktaturi — Aktivnosti studenata ljevičara — Novosel i Tomičić u prvim redovima — Obnova partijskih organizacija na Sveučilištu — Primjerni život/ni putevi Mirika i Ozrena — Hapšenje i pogibija	
Marija Stipković-Polak	RJEČITA BIOGRAFIJA	459
	Sjećanja na Josipa-Pepu Polaka	
Ratomir Kokić	CRVENI DŽEMPER	463
	Lik mlade revolucionarke Mile Perić	
Ante Vesanović	JOSIP RAKAR	465
	Uvijek prijazan i vedro raspoložen — Među najboljim studentima — Prvi ikoraci javne djelatnosti — Kroz ustaške logore do ćelije broj 3	
Slavko Komar	BRAĆA SPALJ — TRIPOKOŠENA JABLANA	469
	Milan — Branko — Luka	
Rade Bulat, Vjenceslav Richter	NIKO TOMIĆ I SERGIJE VUKOVIĆ	472
	Dva druga i prvoborca sa Tehničkog fakulteta — Niko: dijelit ću sudbinu svojih drugova — Na čelu borbe za prave interese studenata — Snaga argumenata — Nemam se čega odreći — Sergije: drugarstvo i ljudska solidarnost prije svega — Svojim primjerom uvijek je oduševljavao — Nepopravljivi ljevičar — Hrabrost do kraja	
Branko Gumhalter	IZ ZAGREBA U LIKU U JESEN 1941.	479
	Safet Travanjkić	
Jozo Petričević	DAVOR TRINAJSTIĆ	481
	Bile su mu tek 22 godine ... — Bijeg od talijanskog fašizma — Zidne novine što »mirišu komunistički« — Naša kola net'ko vuče natrag	
Prilog	REVOLUCIONARNI OMLADINSKI POKRET U ZAGREBU 1919—1945	487
	Građa za bibliografiju	
	KAZALO IMENA II KNJIGE	527

Izdavači

GRADSKA KONFERENCIJA SSRNH, ZAGREB

Gunduličeva 21a

GRADSKI ODBOR SAVEZA UDRUŽENJA BORACA NOR-a, ZAGREB

Ulica 8. maja 1945. broj 15

SVEUČILIŠNA NAKLADA LIBER, ZAGREB

Savska cesta 16

Za izdavače

Ilija Halagić

Lela Kumpar

Mira Krizmanić

Tehnički urednik

Željko Ivančić

Br. MK 363

Naklada 2000

Tisak

»ZRINSKI«, Čakovec